

POLITOLOŠKE REFLEKSIJE

ZNANSTVENA PRODUKCIJA CENTRA ZA KRITIČNO POLITOLOGIJU

2009-2010

Založnik: FDV, IDV, Center za kritično
politologijo, Kardeljeva ploščad 5, Ljubljana

Zbirka: Znanstvena produkcija
Publikacija: Politološke refleksije 2009-2010

Uredil: Andrej A. Lukšič

Oblikovanje in prelom: Jaka Modic

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

32(082.034.2)
321.01(082.034.2)

POLITOLOŠKE refleksije [Elektronski vir] : znanstvena produkcija
Centra za kritično politologijo 2009-2010 / uredil Andrej A.
Lukšič. - El. knjiga. - Ljubljana : FDV, IDV, Center za kritično
politologijo, 2011. - (Zbirka Znanstvena produkcija)

Način dostopa (URL): <http://www.drzavljska-vzgoja.org>

ISBN 978-961-235-433-6

1. Lukšič, Andrej

255817472

Knjiga je nastala v okviru projekta
»Državljan(stvo) v novi dobi: Državljska
vzgoja za multikulturni in globaliziran svet»,
ki ga sofinancirata Evropski socialni sklad
in Ministrstvo za šolstvo in šport Republike
Slovenije.

KAZALO

Andrej A. Lukšič: Uvod	v

POLITIČNA TEORIJA V POLITIČNI ZNANOSTI

Jernej Pikalo: Critical review of slovenian political theory	2

DEMOKRACIJA

Andrej A. Lukšič: Konec demokracije?	15
Jernej Pikalo: Kozmopolitska Demokracija: Včeraj, Danes, Jutri, Nikoli Več?	36
Blaž Ilc: Trdoživost rasizma v globalizacijskih procesih	53
Cirila Toplak: Oligarhične težnje v srednjeevropskih demokracijah	72
Andrej A. Lukšič, Maja Bahor: Participatory democracy within the EU: A solution for democratic gap?	88
Andrej A. Lukšič: Zavedanje državljanov o pomenu demokratiziranja političnih aren	105
Marinko Banjac: Pojavnost in delovanje na protestih kot neoliberalne tehnologije sebstva: konstituiranje podjetnega posameznika	122
Andrej Kurnik: Aktivistična raziskava, biosindikalizem in subjektiviteta migrantskih delavcev	135
Andrej Kurnik, Barbara Beznec: Rezident tujec: izkušnja roga na margini	152
Blaž Ilc, Marinko Banjac: E-demokracija in e-participacija: refleksija uporabe e-orodij v družbenopolitičnih procesih s poudarkom na lokalnem nivoju v Sloveniji	164
Maja Turnšek Hančič: (online) Public deliberation analysis comes of age; a review of empirical research on public deliberation	187
Maja Turnšek Hančič, Tanja Oblak Črnič: Legitimnost in učinkovitost državljanskih pobud	200
Simona Bezjak: (Post)suvereni diskurzi državljske vzgoje: od nacionalnega h globalnemu	222
Jernej Pikalo, Andreja Trdina: Depolitizacija političnega primer obravnavanja političnih tem v slovenskih dnevnikih	243
Žiga Vodovnik: Vrnitev k praxisu in mišljenju revolucije – prispevek k razpravi o prihodnosti demokracije	266
Igor Lukšič: Der präsidēt der republik Slowenien	281

MIGRACIJE

Andrej Kurnik: Migracije in transformacija državljanstva	287
Marinko Banjac: (Ne)zaželeni sosed : grožnja in varnost v diskurzu evropske imigracijske politike	302

MULTIKULTURALIZEM

Marinko Banjac: Multikulturalizem in kolektivne subjektivitete: reartikulacija ekskluzivističnih praks	318
Marinko Banjac: Multikulturalizem kot oblastna tehnologija v kontekstu neoliberalne globalizacije	332
Jernej Pikalo, Marinko Banjac: Multikulturalizem in izobraževalne politike v Evropski uniji: konstituiranje podjetnih evropskih državljanov	351

ALTERNATIVNI KONCEPTI POLITIČNE EKONOMIJE

Andrej Kurnik: Kriza in delo v konstituciji	372
Andrej Kurnik: V iskanju proletarske neodvisnosti: Kriza in možnost razklenitve kapitalističnega razmerja	388
Daniel Popović: Univerzalni temeljni dohodek: načelo vzajemnosti in pravičnost	406

POLITIČNA EKOLOGIJA

Andrej A. Lukšič: Trajnostni razvoj, znanstveni diskurzi in nova politika	423
Maja Bahor: Politična in ekološka pismenost v sodobnem svetu	436
Andrej A. Lukšič, Maja Bahor: Cestni promet in onesnaževanje okolja v Sloveniji	447
Andrej A. Lukšič, Maja Bahor: Konceptualna refleksija strategije razvoja Slovenije	461
Maja Bahor: Ekološka pismenost	471

POLITIČNA ZGODOVINA

Cirila Toplak: Transnacionalizem in transnacionalnost	484
Cirila Toplak, Irena Šumi: Imagining eu(ropa): european nationalism, european identity, european political culture	496
Cirila Toplak: Bližnjevzhodno »vprašanje« in možen, a malo verjeten odgovor	516
Žiga Vodovnik: Anarhistična politična misel in slovensko delavsko gibanje ob koncu 19. Stoletja – prispevek k zgodovini anarhistične politične misli na slovenskem	525
Žiga Vodovnik: Balkanizirati evropo!	542

POLITIČNA TEORIJA IN METODOLOGIJA

Jernej Pikalo: Proučevanje zgodovine političnih idej: teorije in metode	556
Cirila Toplak: Prispevek k interpretaciji zgodovine političnih idej slovenofonega prostora: avtonomizem in unitarizem ..	576

UVOD

Preučevanje in raziskovanje političnih fenomenov dobiva v Sloveniji nov zagon in raziskovalni prostor se polni z novimi raziskovalnimi akterji. Tudi to področje se pluralizira, kar se navzven najbolj vidi skozi ustanavljanje novih institucij; v zadnjih nekaj letih so se ustanovljale nove fakultete, novi zasebni raziskovalni zavodi, nastajali pa so tudi novi centri kot samostojne raziskovalne enote znotraj raziskovalnih inštitutov seveda ob starih, ki so dobivali bolj profilirane konceptualne usmeritve. Take institucionalne obleke so si nadele na novo oblikovane raziskovalne skupine, sestavljene iz raziskovalcev, pedagogov in raziskovalcev, pa tudi samostojnih raziskovalcev od tu in tam, z različno stopnjo formalne in neformalne raz-

iskovalne usposobljenosti. Pluralizacija torej tudi na tem področju prinaša veselje predvsem tistim, ki radi tekmujejo in ki verjamejo, da se tako vzpostavljajo pravi pogoji za pravo konkurenco in pravo tekmovanje med pravimi raziskovalnimi akterji, ki si na tak ali drugačen način pridobivajo točke; čim več, tem bolje, saj so eksistencialno pomembne za njihov nadaljnji raziskovalni obstoj. Si je mogoče danes sploh zamisliti kakšen drugačen sistem selektivnosti med raziskovalnimi skupinami, ki v ospredje postavlja kriterij kvantitete na eni in promocijske uspešnosti tako v strokovni in širši javnosti kot pri odločevalcih na drugi strani?

Center za kritično politologijo je nastal v tem obdobju pluralizacije. Del raziskovalcev oz. pedagogov je želelo sicer najprej v okviru Centru za politološke raziskave okrepiti teoretsko, konceptualno, reflektivno in analitsko-kvalitativno usmerjenost politološkega raziskovanja, toda z nadgradnjo konceptualne usmeritve niso uspeli. Ustanovitev novega centra v okviru Inštituta za družbene vede na FDV je bila tako neizogibna, tudi zaradi ozkega programskega razumevanja in iz tega izhajajočega ravnanja takratnega vodstva CKP.

Center za kritično politologijo je nastal z jasno konceptualno in programsko usmeritvijo na osnovi podmene: »politični fenomeni nas nago-varjajo, da jih preučujemo in raziskujemo, zato tudi naše refleksije, analize, premisleki na različnih ravneh ne smejo obstati v predalih«. Angaži-

ranost raziskovalcev pri reflektiranju in iskanju rešitev in odgovorov na praktična vprašanja, okoli katerih so se kristalizirala politična in družbena dogajanja, je bila tako vpisana v poslanstvo centra. Angažiranost razumemo na kontinuumu, ki gre od ravni umskega angažiranja in objavljanja izjave ali teksta v javnem prostoru doma ali v tujini na eni strani, do aktivističnega vključevanja in implementiranja lastnega (kolektivnega) premisleka skozi usmerjanje in morda celo vodenja nekega kolektivnega akterja, vpetega v domače ali mednarodne mreže, ki vstopa z drugimi akterji v bitko za uveljavljanja svoje vizije reševanja praktičnega problema (političnega, življenjskega; teoretskega, konceptualnega). Razumevanje konkretne ravni in stopnje angažiranosti pa je bilo in je prepuščeno vsakemu posameznemu raziskovalcu oz. raziskovalki.

Dosedanje nekajletno delo raziskovalcev in pedagogov, ki so bili formalno povezani v okviru Centra za kritično politologijo, vsebinsko pa bolj vpeti v različne domače in mednarodne mreže angažiranih raziskovalcev, je obrodilo sicer celo vrsto pomembnih in v javnosti zapazjenih intervencij, ni pa center zaživel kot celota, ki bi se kot skupnost raziskovalcev angažiral na nekem tematskem področju. Rezultat takšnega delovanja je bil ta, da so bili člani centra vsebinsko bolj intenzivno vpeti v svoje zunanje intelektualne mreže, ki so poskrbele tudi za objavljanje njihovih umskih rezultatov, kot pa v raziskovalni center, ki jih je sicer na fakulteti formalno

združeval. Ker ni prihajalo do povezanega delovanja na vznoter, člani centra niso vedeli, kaj počno njihovi kolegi v svojih mrežah, kaj in kje objavljajo, kaj jih intelektualno in raziskovalno angažira. Nastal je komunikacijski in informacijski vakuum na vsebinski ravni, ki je ohranjal vsakega člana v intelektualno izoliranem ovoju. Intelektualno razvojno nevzdržno atomizirano pozicijo raziskovalcev v centru je bilo mogoče načeti vsaj z dvema proti strategijama:

- prva gre v smeri delovanja na skupnem projektu, ki bi angažiral umski potencial vseh članov centra in ki bi bil vsebinsko tako koncipiran, da bi se vsak lahko našel v njem
- druga gre v smeri medsebojnega informiranja o lastnih podvigih v intelektualnih mrežah, v katere smo vpeti.

Center je naredil najprej preboj s projekt o državljanstvu, ki je povezal raziskovalno skupino navznoter in hkrati tudi navzven z drugimi skupinami raziskovalcev tako znotraj Inštituta za družbene vede kot iz drugih raziskovalnih institucij. Drugo proti strategijo pa uveljavljamo z vzpostavitvijo spletne stran centra, ki bo posredovala informacije o angažmaju članov centra v javnem prostoru, in z izdajo pričujočega e-zbornika, ki je zbral rezultate dvoletne znanstveno-raziskovalne produkcije, objavljene v različnih znanstvenih revijah v svetu.

Pričujoči e-zbornik je torej namenjen tako članom Centra za kritično politologijo, da se

preko njega vsak posamezni član oblikuje in utrjuje kolektivna zavest o skupnem podjetju, o njenem intelektualnem dosedanjem delu in o možnih nadaljnjih smereh razvoja, kot drugi javnosti (interni, strokovni, zainteresirani, širši ipd.), ki bo preko njega dobila vpogled, kaj center kot celota proizvaja, katere teme obdeluje, kako in na kakšen način se jih loteva, s kom se intelektualno povezuje oziroma kje so meje njegovega intelektualnega angažiranja in vplivanja v mednarodnem in domačem političnem prostoru in seveda tudi če izpolnjuje svoje temeljno poslanstvo.

E-zbornik kot celota obsega preko 600 strani znanstvenih tekstov, ki so bili objavljeni v različnih znanstvenih publikacijah po svetu. Iz njegove strukture je razvidno, da so se člani centra v zadnjih dveh letih (2009-2010) znanstveno-raziskovalno angažirali na naslednjih področjih: razvoj politična teorije in politične znanost v Sloveniji (1 tekst), demokracija, e-demokracija, državljanstvo, politične institucije (16 tekstov), migracije (2 teksta), multikulturalizem (3 teksti), koncepti politične ekonomije (3 teksti), politična ekologija (5 tekstov), politična zgodovina (5 tekstov), politološka metodologija (2 teksta). Po obsegu najbolj izstopa področje demokracije, kar že na kvantitativni ravni govori, da je vprašanje demokracije v ospredju premišljanja članov centra, natančnejši vsebinski pogled pa, da ali na reflektivni, konceptualni in analitični ravni iščejo oziroma odkrivajo

nove možnosti demokratiziranja družbe. Član-ki iz drugih področij, ki so sicer bolj avtorsko monolitni, pa so prav tako usmerjena v identificiranje praktičnih problemov na teoretični, konceptualni ali izkustveni ravni in prav tako afirmativno iščejo nove možne poglede, rekonceptualizacije in rešitve na zgoraj omenjenih ostalih področjih.

Prepričan sem, da po eni strani pričujoči e-zbornik potrjuje tako poslanstvo Centra za kritično politologijo, zapisanega zgoraj, po drugi pa omogoča oblikovanje kolektivne zavesti o njegovi znanstveni produkciji, ki šele omogoča refleksijo in kritiko delovanja centra s sugestijami o njegovem nadaljnjem razvoju. Kot takega vam ga prepuščam v kritično branje.

prof. dr. Andrej A. Lukšič

predstojnik Centra za kritično politologijo

Ljubljana, maj 2011

POLITIČNA TEORIJA V POLITIČNI ZNANOSTI

CRITICAL REVIEW OF SLOVENIAN POLITICAL THEORY

Abstract: The paper deals with the development of political theory in Slovenia since 1990. It surveys the development of discipline and traces its roots back to the beginning of political theory studies in 1961. Authors, ideas, books and approaches are discussed. The paper challenges assumption that studies of political theory share similar destiny in Central and Eastern Europe by showing that there have been no breaks or rifts in political theory in Slovenia, but that one can rather speak of evolution, where the next period is based on the previous. The paper critically evaluates the public role of political theorists, their (non)positions on political theories, their responsibility and potentials for development.

Key words: political theory, Slovenia, democratisation, public role of political theory, development of discipline

This text is not about the history of political theory in Slovenia. It would have been too pretentious to write a history of the discipline by someone who has only recently been introduced to its inner court workings and has at best been its student and late follower. From the theoretical point of view one is painfully aware of the problems, limitations and traps of writing a history. From presentism (reading and interpreting of the historical phenomena in today's terms, disrespecting the historical context) to forced interpretations that can arise in endeavours like this. This sketch is therefore less about the history of the discipline in Slovenia, but rather about the state of the discipline today. While there's been a proliferation of studies about the state of discipline in the recent years (see e.g. O'Sullivan, 2000.) in the world, there has hardly been a critical reflection on the state of political theory in Slovenia. Where a special subfield of study within political theory has been created (theory about political theory), there's mainly been silence from Slovenian political theorists. In no way can this contribution be seen as settling of historical debt. Rather this is an attempt to sketch out major trends and figures of the past only to be able to understand current structures and ideas. It is an attempt to critically evaluate discipline of political theory some twenty plus years after the last critical evaluation by Bibič (1986.).

The thesis of this sketch is that despite of major political, social and state changes that have

profoundly and continuously challenged political theory and its protagonists in Slovenia, one cannot speak of rifts or breakages within the lineage of political theory, but rather of transitions or evolutions from one period to another. There is continuity and tradition in political theory in Slovenia, which makes it different from some other East and Central European political theories (cf. Klingemann, Kulesza, Legutke 2002.; Fink-Hafner, 2004.: 155, 166)

FIRST EVOLUTION: FROM POLITICAL EDUCATION TO RESEARCH INSTITUTION

Political theory was from the very beginning of institutionalisation of political science in Slovenia an integral part of it. Decision to institutionalise political studies in an institution of higher education came from an understanding at the time that society and politics need an institution where not only political elite would be able to gain practical and theoretical knowledge, but also that modern society needs serious research institution that deals with politics in scientific way. Whereas it is undeniable, as in many other countries of the world, that political science in Slovenia got its initial “push” from above mainly for the purposes of reproduction of political elites (cf. Fink-Hafner, 2004.: 153), it slowly grew beyond closed political school (Visoka šola za politične vede was established in 1961) into a modern research institution.

Circumstances for institutionalisation of political science were particularly favourable during the school’s early years as Kavčič’s liberalism was gaining ground against Kardelj’s influence in the early seventies. Institutionalisation of political science as discipline meant qualitative step forward not only in scientific division of labour between disciplines, but above all because political processes have been recognised in the society as something that requires continuous and systematic research (Bibič, 1986.: 1401). Political theory was in this respect seen as theoretical basis for all political research, an integral and necessary part in the developing of research programme.

Political science as a discipline grew mainly out of law and political philosophy¹. This mainly has to do with personal education background of the early teachers in the school. In the years that followed an especially strong connection with sociology was established and the fruitful transfer of mainly quantitative methodological knowledge and empirical research followed.²

¹ Philosophers dealing with political philosophy and political theory were many during the last forty years. Institutionally they were based either at the Slovenian Academy of Sciences (Tomaž Mastnak, Rado Riha, Jelica Šumič Riha, Peter Klepec, to mention only few of the contemporary colleagues) or at the Faculty of Arts (e. g., inter alia, Božidar Debenjak and Igor Pribac).

² Some of the most prominent Slovenian sociologists were also among those establishing political theory in Slovenia. Professor Rudi Rizman is just one among many who worked on issues like liberalism, nationalism, nation, political issues of ethnicity, etc. Other prominent sociologists dealing with political theory include Rastko Močnik, Jože Vogrinc, Milica Antič Gaber, Slavko Gaber, etc.

Professor Bibič wrote at the 25th anniversary of the discipline that “as time went by consciousness of political science as autonomous discipline crystallised. At first it was mixed with an idea of political science as ‘umbrella’ term for the family of social sciences, but with time it became clearer and clearer that political science is an autonomous social science discipline with its own research agenda and specific educational and societal functions” (Bibič, 1986.: 1402). The early transfer of quantitative methodological knowledge from sociology meant that political science was able to fully develop and master various research techniques, both theoretical and empirical (cf. Fink-Hafner, 2004.:158). It also meant that interdisciplinary research was enabled and fostered, resulting in all-important and pioneering cross-disciplinary projects like Slovenian Public Opinion and later empirical political science researches in the seventies and eighties. In time there was also gradual internal differentiation within the new discipline of Political Science, with International Relations and Defence Studies becoming their own specialized areas of research and teaching.

Research topics that dominated during the initial years were to an extent a reflection of the wider societal and political context, though also pioneering and forward-looking. The topics did not only serve direct needs of the ruling political elite, especially as far as political theory is concerned. Political theory research

was less directly politically applicable than research of some other subdisciplines within political science, especially those dealing with empirical research and interpretation of its results. Political theory at the time can mainly be described as political-consciousness-providing tool for both research and political purposes. Elaboration of the wider of concept of politics was one of the most prominent and thoroughly researched topics. Its prominence as a research topic can be interpreted as soul-searching, ground-establishing effort, especially in the initial research and teaching years. But work done on the elaboration of politics can also be seen as an attempt to move away from the established canons of the perception of politics of the day (mostly informed by the politics and its way of thinking) and widely open discussion to what politics is all about. Although the research on the elaboration was mainly done within the socialist reality of the day, it included also a critique of capitalist and bourgeoisie understanding of politics. The elaboration of the concept of politics as topic never went off the research agenda and became prominent again at the beginning of the new millennium, with political theory research trying to elaborate on impacts of other (mainly natural science) disciplines on understanding of politics and political science. Another research topic widely researched in the seventies and eighties was the dialectics of civil society and political state, including Marx’s

views of the two concepts. The research on civil society was intensified during the second half of the eighties with the prospects of political pluralism growing by the day. In the 1990 the book by Adolf Bibič *Civil Society and Political Pluralism* was published by Cekade in Zagreb. Other research topics included, *inter alia*, Rosa Luxemburg's relationship between the leader and the mass, Antonio Gramsci's conception of politics, civil society, and hegemony, theories of interests, anthropology of politics, theories of electoral systems, conceptions of self-management pluralism, etc.

On the occasion of the 25th anniversary of the discipline Bibič (1986.: 1405) saw in retrospect aims for the future development of the discipline.³ He strongly emphasised that political science needs to research and further reflect itself methodologically. The role of the political science in modern social sciences and practice had lacked adequate self-reflection in the research work thus far. Specific role of political science should be more thoroughly and continuously investigated. His other recommendation for future work went into the direction of better understanding of Yugoslav and Slovenian political institutions. Third recommendation was to give more emphasis on comparative political research, including Yugoslav and international. Bibič considered as especially important task

to advance research on the history of political ideas, with emphasis on Slovenian political ideas that had been frequently overlooked. He also considered as important research aim a critique of normativism in political science, studying of foreign and international socialist movements, and comparative political culture.

In the research topics of the first 25 years one can observe continuity over time. Permanently researching some topics (e.g. the elaboration of the concept of politics) meant that one could observe in comparative perspective changing of its own views, plus changing of the context and political environment whose reflection concepts and ideas always are. The continuity is not only important for personal post-use, but also creates a sense of clear institutional identity and purpose. For the relatively young and growing institution at the time clear identity and purpose were crucial. The continuity and identity can mainly be attributed to personal engagements of individuals that personified political theory in Slovenia and their pioneering visions. Soon a younger generation was to join them and take political theory into the new fields, research topics and reflections.

SECOND EVOLUTION: IN THE SERVICE OF THE COUNTRY

How has the political theory in Slovenia responded to democratic transition? One thing is certain. Political theory was not caught un-

³ For the purpose of this article, only aims connected with political theory are singled out.

prepared. Even before actual social and political change in Slovenia, political theorists were at the forefront of thinking how new democratic order and the state should look like (see, among many, for example, Bibič, 1989.; Devetak, Grafenauer and Bibič, 1989.; Bibič and Lukšič, 1991.). So-called “Days of Slovenian Political Science”, organised in Ankaran and Portorož at the end of the eighties, were not just meetings of political theorists but a place where all prominent Slovenian political scientists discussed ways of new democratic order and political life of newly independent state, including parties and party system, democracy and democratisation, lobbying, plurality of interests, national question, etc. Those meetings in the form of scientific conference had strong echo in the general public and with the political elite. In those and following years the conference has been attended by the president of the state, prime minister and speaker of the Slovenian parliament, along with some other politicians, testifying to its importance in politics and society. In the early days of independent state it seemed that political scientists in general and political theorists in particular were doing their extra-ordinary service to the country: advising on and thinking through various political ideas and solutions.

Research agenda in the second half of the eighties changed in accordance with the new political context: the relationship between civil society and the political state was at the fore-

front of the research, together with various institutional and theoretical forms of political pluralism. Corporatism and newcorporatism were researched in opposition to the classical and neo-liberalism. A lot of research has been “initiated” as a response to the new context in society, where classical and neo-liberal ideas were featuring prominently. Liberalism in its various theoretical forms was at the end of the eighties seen as universal panacea for problems of Slovenian socialist society.⁴ It is probably not a coincidence that liberal authors of certain orientation like Hayek, Friedman, etc. were translated into Slovenian first, followed some years after by other liberal thinkers. Other topics of research interest included Federalist papers, neoconservatism movements, etc. In retrospect one can see that changing of the research agenda was a sign of searching of a new role of political theory as research, teaching and professional activity in the post-socialist Slovenian society.

Transition to democracy and newly formed state independence offered political scientists new opportunities to reveal their expertise to the general public. Shortly after the 1990 elections an influential analysis of the election results was written and published by the Slovenian Political Science Association (Fink-Hafner, 1990.). With it a historic opportunity to interpret first multi-party elections was seized.

⁴ Slovenia was in this respect not much different than the rest of the Central and Eastern European socialist societies.

Political science demonstrated relevance of the possessed knowledge and this was the first in the long line of elections analyses since. Political scientists have been taken on board in the expert bodies on constitutional change, from the very first constitution to the latest amendments. Taking part in institutional and constitutional design was a clear sign of role of the discipline in the society.

If there is one single event that can be seen as a symbolical transition and turning point in Slovenian political theory in the nineties, it is the publication of edited volume *What is Politics?* (Kaj je politika, 1997.). In many ways the volume represents transition from old political theory since its beginning to a new completely new approach. The publication of the volume also coincides with untimely death of Professor Bibič, who was at the forefront of Slovenian political theory since its beginnings. Aptly titled *What is Politics?* it was yet another attempt to elaborate on the concept of politics, something that had been done continuously over the years. Moreover, it was the first compendium of modern political theories in Slovenian language, combined with classical quotes on politics. For its contents Professor Bibič chose the most prominent and up-to-date contributions from political theorists from all over the world, some of them his personal friends. The volume was organised in four parts, *On the Concept of Politics*, *Politics as Democracy*, *New Politics*,

and Politics in Philosophical Perspective. It was the last publication Bibič edited (though never saw it being published) and the first to feature new approach to political theory through Igor Lukšič's introduction to the book.

Lukšič wrote an introduction titled *Beyond Political Mechanics* (Lukšič, 1997.) in which he expressed growing concern with the way political theory was fashioning itself. He suggested that political theory thus far had been Newtonian, classical mechanistic, that it draw its methodological and meta-theoretical apparatus from classical physics. His idea was that political theory should begin thinking in other terms, on different grounds, from new consciousness that is closer to the Hegelian, Foucauldian, psycho-analytical and quantum physics' approaches. He continued to develop a thesis that reasoning in quantum mechanics is closer to the new thinking in political theory than any other reasoning. The ideas expressed in the introduction were not completely new and were seen in political theory before. But what the introduction did symbolically is that it opened the space for new type of thinking, for completely new approaches to political theory. Political theory reasoning moved away from statist and "applicable" political thinking that was at the forefront at the end of the eighties and the beginning of nineties to political theory that was opening up to new approaches, was not scared to critically evaluate past research work, was able to see all sorts of connections on meta

and proto level with other disciplines (including natural sciences), had thought about social implications beyond the state, etc. Political theory also grew in terms of human resources, with several people joining from other scientific fields, thus enriching the division of political theory.

THIRD EVOLUTION: TOWARDS A NEW POLITICAL THEORY

Periodisation of the development of political science in Slovenia can be done in several different ways. Most of periodisations differentiate between three periods: initial dependency of political science from politics, second period of gaining independence in times of liberal socialism and establishing itself as independent field of social science studies, and third period of plural understanding of political science and its responses to challenges of democratised and globally connected context (cf. Fink-Hafner, 2004.: 154). Development of political theory after 1997 has very much gone in the direction of plural approaches to political theory in its widest sense, sometimes even to the extent where subfields had no common ground to communicate with each other.

Development after 1997 was exponential and above all about widening of what is the subject of inquiry of political theory. A lot of what Professor Bibič envisaged in 1986 article as future tasks and aims has been realised. New methodological approaches have been taken on

board, research of history of political ideas has been upgraded and as of last year the political theory division is preparing to launch (finances permitting) a broad research programme into the history of Slovenian political ideas.

Research topics have significantly changed since 1997. Some due to changes in personnel and their research orientations, some due to changing of the domestic, international and global context. Milan Balažic, whose background is sociological and psychoanalytical, has written extensively on the relationship between psychoanalysis and politics (e.g. Balažic, 1995., 2007.), Slovenian political history (Balažic, 2004., 2006.) and political philosophy (Balažic, 2007a., 2008.). Andrej A. Lukšič has on the other hand opened a completely new field of studies with political ecology, merging thinking on risk technologies with political attitudes and perceptions (Lukšič A., 1999.). Andrej Kurnik enriched political theory division with French and Italian political thought, working on topics and authors like Foucault, Negri, Hardt, Badiou, Balibar (Lukšič and Kurnik, 2000.; Kurnik 2005.). He is successfully merging political engagement in civil society with academic work, most notably in translation of Negri and Hardt's *Empire* that had important impact on public debates around 2005. He also works with migrant communities in Slovenia, merging his theoretical knowledge from the work with students in the class on migration with day-to-day migrant experience. Žiga Vodovnik has

written extensively on American anarchist and liberal political thought and theories of resistance (Vodovnik, 2004.). Among many new research topics that the political theory division is working on is also history of Europe and European Union. The team is led by Cirila Toplak, whose background is in history and International Relations. Her book *United States of Europe: History of the Idea of Europe* (Toplak, 2003.) is standard reading in many classes on European Union. A topic on the state and its new role in the processes of globalisation has also been discussed in several publications, including Pikalo's *Neoliberal Globalisation and the State* (Pikalo, 2003.). In the recent years the political theory division has started to form a group of several young political theorists to engage in theoretical area studies.

There seems to be one particular topic that is dear to political theorists at the Faculty of Social Sciences. In line with longstanding tradition of continuous elaboration on the concept of politics, the political theory division is devoting much of its efforts to methodological issues, especially along the lines of demarcation between political science and natural sciences. Latest result to appear from this endeavour is edited volume by Pikalo and Terrell Carver from University of Bristol on political metaphors (2008.).

Political theory has also grown institutionally, forming its own research centre that deals exclusively with political theory, first of this kind in Slovenia. Centre for Critical Political

Science has grown out of the need to have a research unit where political theory at its widest sense would be practised. In the academic year 2009/2010 a new postgraduate and PhD programmes in political theory will begin, thereby completing the institutional setting where political theory can further develop and thrive.

CRITICAL SELF-REFLECTION(S)?

Political theorists worldwide today are generally deeply divided about the nature, task and state of their discipline. There may be many reasons for that, but chiefly this can be attributed to different institutional settings in which political theory is taught and researched. Different institutional settings are sources of different identities of political theory, making political theory's self-understanding dependable upon them, including issues of whether political theory is regarded as autonomous discipline or a mix of different disciplines, what is the role of historical background in the division of academic labour, etc. All these uncertainties and eclecticism have been enormously productive in generating generous amount of discussions on the state of discipline, its nature and tasks. This has primarily taken place in those academic and intellectual environments in the advanced states of the discipline where questions of identity and self-understanding feature prominently.

In Slovenia this is sadly not a case. It is true that political theorists in Slovenia are also to an

extend divided on the nature of the discipline, divided on how they understand theory's public role, divided about its tasks and future aims. The difference is only that for the last fifteen years there has hardly been a debate about the state, task and nature of the political theory, a debate that would produce much-needed self-reflection. The state of the discipline has been a marginal issue in the light of bigger national historical projects like entering into the EU, NATO and independence. The state of the discipline has not been a major topic at the annual meeting of Slovenian Political Science Association for the last fifteen years nor has a monograph or edited volume appeared that would deal specifically with the issue.

If the debate would nevertheless take place, important disagreements between political theorists would most probably emerge. Firstly, the would-be debate would show how poorly Slovenian political theory conceptualises itself. Perception of what is political theory, what counts as political theory, is rather unclear. Or, to be more precise, there is no common or shared understanding of what is political theory. Since political theory in Slovenia is institutionally linked to undergraduate and post-graduate programmes in political theory at the Faculty of Social Sciences, so those courses and subjects that feature on the programmes are widely perceived as political theory. Political theory beyond the programmes is in the Slove-

nian political theory community almost non-existing (with a notable exception of Peace Institute from Ljubljana and individual efforts of some sociologists and philosophers mentioned earlier), calling itself instead political philosophy or philosophy in general. On one hand this under-conceptualisation is an obstacle in the way toward clearer identity in the scientific community. On the other, it is productive with its eclecticism and consequent introduction of many new topics and approaches to political theory. If there is a single most important development within Slovenian political theory of the last fifteen years, it must be the introduction of topics such as physics, biology, ecology, and mechanics into the political theory.

Eclecticism of views is the state of discipline today. Essentialist position that promotes the "right" way of doing political theory (as envisioned by, inter alia, Arendt, Voegelin, Strauss, Oakeshott) is in the last fifteen years off the agenda. Slovenian political theorists widely share a position that there are no means of judging one way of political theory as better than the other. All ways should enjoy equal legitimacy. This is the minimum most agree on.

Secondly, if the debate would take place, there would be major disagreements (not necessarily unproductive) on how political theorists perceive the task of political theory. Does political theory have a moral role to play in political discourse? Can it be helpful in politi-

cal decision? Is it morally shallow and confined to pursuit of democracy, peace, prosperity and basic liberties? What is the social responsibility of political theory? Can political theory talk to politics and politicians?

Political theorists in Anglophone political-theory community have no public personae, except maybe Ronald Dworkin and Juergen Habermas. Slovenian political theorists have, on the other hand, very visible public personae. They are all highly sought after media commentators on various political issues. They comment on all sorts of internal political issues, from daily developments, comparative issues, and public opinion polls to various elections. The problem (if one can call this a problem) is that they rarely get to comment on political theory. Mainstream media are not interested in political theory and what it has to offer towards explanation of political problems. To them, political theory is completely “unusable” and its role is confined to the inner-happenings behind the walls of academia. Political theorists in the general public are therefore perceived not as theorists, but rather as political analysts, whatever the term actually denotes.

Same applies for political theorists as political consultants. Although some have gone on to become successful ministers and state secretaries in various governments, they were not hired due to their theoretical skills and knowledge, but rather because of their political positions,

political power and their ability to make decisions and execute them. There is a pattern of behaviour on both sides that political theory is only needed in daily political practice at the times of substantial changes or breaks, and not at other times.

Political theory seems to be alienated from politics, not just in terms of personal engagement, but also in terms of what it can offer to politics. There are less and less of its findings that real day-to-day politics can employ. One can of course argue that political engagement is not the primary task of political theory. Brian Barry argued in *Political Argument* (1965.) that political theory cannot settle disputes about fundamental values and how we should live - what political theory can do (even if it comes from the tradition of analytical philosophy) is to explore trade-offs that can be made between different value commitments. This can be done mainly by drawing from other disciplines such as economics (Kelly, 2000.: 227). This poses a question of social responsibility of political theory. Following Barry’s argument there is no need to worry about social responsibility of political theory, because political theory does not take any decisions and therefore there are no consequences. Knowing other Barry’s arguments one can simply ask oneself what is justice and justice can be political theory. Such approach is empty moralizing, because if you already know what is just (and one can see that societies and

political communities are not like that), a different question should be asked: what to do that societies or political communities will become just? How can these communities become just? Just exploring and presenting options to the public does not solve the question, does not make them just.

Political theorists are to an extent real-political moralisers. Most of them do not want to be politically engaged, they do not want to take political sides. They want to remain at the position of a “beautiful soul”. But are political theorists and their theories the same? Do theories have real world ramifications, despite political theorists not wanting? Immanuel Wallerstein has argued on many occasions that theorists have the Gramscian role of Organic Intellectuals and that processes of analysis and social transformation are not separate. The work of analysis is the central part of the praxis of change (Ish-Shalom, 2009.: 305). William Connolly has taken a similar stance arguing that the social scientist has an obligation to endorse those ideas that he thinks would help to nourish politics of responsibility were they incorporated into the practices of the polity (Ish-Shalom, 2009.: 305). Political theorists share social role with intellectuals and other experts in producing political ideas that in turn shape them and their polities. In this, they have no means of controlling various ramifications of their theories, especially if they remain at the moral position. They cannot control vari-

ous interpretations and misinterpretations of their theories that happen in public space. They cannot control uses and abuses of their theories. If political theorists remain at their moral positions, their social responsibility is non-existent. The only solution to take is to have a clear view of social responsibility for tackling problems with the intention of solving them.

REFERENCES:

- Balažic, Milan**, 1995.: *Gospodstvo, ZPS*, Ljubljana.
- Balažic, Milan**, 2004.: *Slovenska demokratična revolucija 1986-1988: civilna družba, nacionalni program in ljubljanski proces*, Liberalna akademija, Ljubljana.
- Balažic, Milan**, 2006.: *Slovenski berlinski zid: 1989: partija, alternativa in boj za oblast*, Študentska založba, Ljubljana.
- Balažic, Milan**, 2007.: *Psihoanaliza politike*, Sophia, Ljubljana.
- Balažic, Milan**, 2007a.: *Politična antifilozofija*, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Balažic, Milan**, 2008.: *Znanost in realno*, Sophia, Ljubljana.
- Bibič, Adolf**, 1986.: *Politična znanost 25 let kasneje, Teorija in praksa*, (23) 12: 1401-1412.
- Bibič, Adolf**, 1989.: *Več obrazov (političnega) pluralizma: za asociacijski pluralizem, Teorija in praksa*, (26) 8/9: 1049-1062.
- Bibič, Adolf i Igor Lukšič**, 1991.: *Teoretični in metodološki problemi politične znanosti: bistveni aspekti sodobne teorije pluralizma in demokracije*, RSS, Ljubljana.
- Carver, Terrell i Jernej Pikalo**, ur., 2008.: *Political Language and Metaphors: Interpreting and Changing the World*, Routledge, London.

- Devetak, Silvo, Bogo Grafenauer i Adolf Bibič**, 1989.: Razprava o nacionalnem vprašanju, u: Vičič, Vlasta (ur.), *Stanje, vloga in razvojne perspektive družbenih znanosti na Slovenskem*, Marksistični center CK ZK Slovenije, Ljubljana: 772-777.
- Fink-Hafner, Danica**, ur., 1990.: *Volitve '90: prispevki za politološko analizo*: zbornik referatov, Slovensko politološko društvo, Ljubljana.
- Fink-Hafner, Danica**, 2004.: Slovenska politologija v spremenjenih domačih in svetovnih okoliščinah: Priložnosti in nevarnosti, *Teorija in praksa*, (41) 1-2: 152-172.
- Ish-Shalom, Piki**, 2009.: Theorizing Politics, Politicizing Theory, and the Responsibility That Runs Between, *Perspectives on Politics*, (7) 2: 303-316.
- Kelly, Paul**, 2000.: Political theory in retreat? Contemporary political theory and the historical order, u: O'Sullivan, Noel (ur.), *Political Theory in Transition*, Routledge, London and New York: 225-241.
- Klingemann, Hans-Dieter, Ewa Kulesza i Annette Legutke**, 2002.: Political Science in the Countries of EU Enlargement, u: Klingemann, Hans-Dieter/ Kulesza, Ewa/ Legutke, Annette (ur.), *The State of Political Science in Central and Eastern Europe*, Ed. Sigma, Berlin: 11-33.
- Kurnik, Andrej**, 2005.: *Biopolitika: novi družbeni boji na horizontu*, Sophia, Ljubljana.
- Lukšič, Andrej**, 1999.: *Rizična tehnologija: izziv demokraciji: K politični ekologiji*, Študentska organizacija Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
- Lukšič, Igor**, 1997.: Onkraj politične mehanike, u: Bibič, Adolf (ur.), *Kaj je politika?*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana: 11-27.
- Lukšič, Igor i Andrej Kurnik**, 2000.: *Hegemonija in oblast: Gramsci in Foucault*, ZPI, Ljubljana.
- Pikalo, Jernej**, 2003.: *Neoliberalna globalizacija in država*, ZPI, Ljubljana.
- Toplak, Cirila**, 2003.: *Združene države Evrope: Zgodovina evropske ideje*, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Vodovnik, Žiga**, ur., 2004.: *¡Ya basta!: Ten years of the Zapatista uprising: writings of subcomandante insurgente Marcos*, AK Press Oakland, Edinburgh.

DEMOKRACIJA

KONEC DEMOKRACIJE?

Povzetek: Avtor vprašanje demokracije postavi v kontekst kapitalistične družbe in jo prikazuje v več razvojnih fazah, ki so rezultat spreminjanja družbenih in političnih razmerij moči, ob tem pa si ne dela utvar, da kapitalizem lahko deluje tudi brez demokracije. Demokracijo povezuje s pravno državo in vztraja, da je pravna država nujni pogoj demokracije, ni pa je mogoče z njo nadomestiti. Z vztrajanjem na tej ideji se tlakuje pot v avtoritarnost. Demokracijo opredeljuje tudi skozi razmerje vladani in vladajoči ter opozarja, da je demokracija le ena od možnih oblik tega razmerja. Spreminjanje demokracije v kapitalistični družbi in njen možen zdrs v avtoritarnost povezuje tudi z delovanjem glavnih akterjev znotraj danih in vendarle vedno spreminjajočih se strukturnih in kulturnih razmer, ki so rezultat predhodnega delovanja akterjev in razmerja moči med njimi.

Ključni pojmi: demokracija, kapitalizem, politična moč, vladajoči-vladani, pravna država, struktura, delovanje, EU.

UVOD

Razpravljanje o demokraciji, tudi o možnosti njenega konca ter o možnih novih paradigmah, je treba razumeti kot zavestno delovanje v smeri krepitve demokratičnih političnih tendenc, ki se vpisuje vanje kot njen nujen pogoj. Spregledovanje ali celo zanikanje, da vedno znova obstaja problem demokracije v modernih kapitalističnih družbah, je pravzaprav pogled, ki krepi antide-mokratične (tehnokratske) tendence. Če demokracija kot vedno žgoč družbeni in politični problem ne postane predmet premišljanja, potem se zagotovo ne iščejo nove (boljše) demokratične (institucionalne) rešitve: »no problem, no solution«. Zato gredo ta razmišljanja v smeri ohranjanja obstoječe narave akumulacijskega procesa in se nagibajo k bolj avtoritarnim oblikam vladanja. Na tem mestu naj še opozorimo, da samo premišljanje o novih oblikah demokracije ni enoplastno in se lahko zastavlja na več ravneh.

Že sama zastavitev vprašanja namreč določa domet tega premišljanja. Ni namreč vseeno, ali si upamo misliti sicer onstran horizontov pravil demokratično-predstavniške oblike vladanja, ki jih sicer obravnavajo različni koncepti demokracije, toda še znotraj kapitalističnega produkcijskega razmerja (kapitalizma), ali pa smo pripravljeni na bolj radikalne premisleke in misliti celo onstran tega, s posegom v samo naravo akumulacijskega procesa. Zdi se, da bolj ko se bo nova oblika kapitalizma uveljavljala in bolj ko bi ta posegala po nedemokratičnih institucionalnih

rešitvah, ki bi bile za državljane nesprejemljive, prej bi lahko pričakovali, da se bo razpravljanje o drugem vprašanju iz akademsko-filozofskih krogov preneslo v širšo javno in politično debato. Dokler pa bo mogoče razpravljati o novih oblikah demokracije in bo ta razprava imela tudi pomemben vpliv na nadaljnjo demokratizacijo modernih kapitalističnih družb, ki bo sprejemljiva tudi za državljane, pa bo razpravljanje o demokraciji ostajalo znotraj horizonta prvega vprašanja, in tako krepilo obstoječo razmerje politične moči, na katerem počivajo sodobne demokratično urejene družbe.

V tej smeri je zastavil svoj premislek o demokraciji tudi Ralf Dahrendorf, ki je pred leti širšo in strokovno javnost opozoril, da obstaja neskladje v demokraciji in pri tem mislil na demokracijo kot obliko vladavine, ki jo izvolijo ljudje na splošnih volitvah. Položaj se v večini držav močno razlikuje od tistega izpred dvajsetih let, še bolj pa od tistega izpred petdesetih let, je zapisal, in ljudje so danes izgubili vero v volitve. Razloge za to išče v izgubi zaupanja volivcev v politične stranke, ki so se iz ideoloških strank spremenile v stranke, ki so vse bolj podobne plemenom, saj je bolj pomembna pripadnost kot pa določen sklop nazorov, v parlamentu ljudje ne vidijo več ustanove, ki jih zastopa in ki legitimno odloča o njihovem imenu; tretji razlog vidi v tem, da se je pod vplivom potrošništva spremenila zavest volivcev, zaradi katerega so precej bolj nepotrpežljivi kot nekoč. Vse to je sooblikovalo novo

zavest volivcev, ki se množično abstinirajo od volitev. Alternativne rešitve Dahrendorf vidi v neposredni akciji v obliki demonstracij, ki se je pokazala kot učinkovita oblika in ki se lahko še nadgradi z orodji e-demokracije. Mogoča rešitev je tudi v nevladnih organizacijah, čeprav so po svoji strukturi pogosto nedemokratične, saj so bolj povezane z državljani. Ponuja pa se tudi direktna demokracija v obliki referendumov, ki pa ni sposobna vzpostaviti trajnih vezi med vladanimi in vladajočimi z redukcijo javnih razprav na referendumske alternative. Četrta možnost, ki jo omenja, pa je popolni izstop državljanov iz politike; v tem primeru bi se politiko prepustilo profesionalcem, državljani pa bi svoje življenje živeli na drugih, nepolitičnih dimenzijah. Ta je za Dahrendorfa najmanj sprejemljiva alternativa, saj na široko odpira pot v avtoritarnost. Ker ne vidi ustreznih rešitev, je maja 2003 s projektom Syndicate pozival k novemu razmisleku o demokraciji in njenih ustanovah vse tiste, ki jim je pri srcu vzpostavljane svobode.

DEMOKRACIJA IN KAPITALIZEM

V agrarni družbi bi bilo prakticiranje demokracije razmeroma preprosto, toda zdi se, da je komaj kje obstajala potreba po njej. V industrijski družbi pa je prakticiranje demokracije vse težje, toda notranja potreba po demokraciji je vse bolj navzoča. Monopoliziranje družbe, birokratiziranje javnega in privatnega življenja ter naraščajoča zapletenost v delovanju demokracije ovirajo

ali celo preprečujejo uspešno množično vključevanje ljudi v politično oblikovanje volje. Zato sta iniciativnost in spontanost posameznikov – ne le v politiki – brezupno početje in tudi sama čvrsta organizacija, ki je pogoj za uspešno politiko, to spontanost ubija. Ta dejstva podkrepijo še prepričanja, na primer prepričanje, da je v osnovi vseeno, ali vlada kralj, diktator ali živimo v demokraciji. Za dobrega državljana je pomembno samo to, da si najde čim bolj varno mesto v družbi, ki naj bo čim dlje od oblasti, kakršne koli narave že je. To prepričanje seveda tlakuje pot avtoritarne, in ne demokratične državi. Protislovje med danimi možnostmi in potrebo je za Neumanna (1992: 296) osrednji problem demokracije, ki ima univerzalne razsežnosti in je o njem vredno razmišljati. V sodobnih družbah obstajajo različna razmerja med vladajočimi in vladanimi, demokracija pa je lahko le eno od možnih.

Od lanske jeseni je v javnih medijih znova vzplamtela razprava eminentnih družboslovcev in drugih demokratično usmerjenih intelektualcev z opozorili, da demokratična ureditev ni nekaj samoumevnega in da je obstoječa oblika demokracije le pod določenimi pogoji kompatibilna z obstoječo obliko kapitalizma.

Opozorila so upravičena, saj nam že bežen pogled skozi kratko zgodovino zahodnega kapitalizma razkrije, da kapitalizem lahko obstaja in učinkovito deluje tudi brez demokracije. Moderna demokracija, kakršno poznamo danes v razvitem zahodnem svetu, je nastala

postopoma in je na zgodovinski oder stopila kasneje kot kapitalizem. Kapitalizem lahko deluje tudi v razmerah sprejemanja le minimalnih demokratičnih standardov, kot je to značilno za tiste vzhodno- in srednjeevropske države, ki so v zadnjih dvajsetih letih prehajale iz realnega socializma nazaj v kapitalizem. Še nižji so demokratični standardi v življenju družb na obrobju razvitega kapitalizma.

Povezava med obstoječo obliko demokracije in obstoječo obliko kapitalizma, ki bi govorila o nujnosti soobstoja in medsebojnega enoznačnega podpiranja, ne obstaja in tudi naravni zakoni nujnosti zanj ne veljajo. Mar to pomeni, da lahko že minimalne spremembe pogojev, na katerih temelji sobivanje med njima, vodi do erozije demokratičnih standardov, ki smo jih bili do danes vajeni? Koliko je ta povezava sploh trdna in kaj jo drži skupaj? Kaj jo lahko povsem razgradi?

Pragmatična in javna politična zavest se težko prebije skozi raznovrstne ideološke koprene in uzre časovne zamejenosti, zato na primer verjame v večnost soobstoja obstoječe oblike kapitalizma in demokracije, v samoumevnost, ki izhaja iz kolektivno zgodovinskega in/ali osebnega izkustva. Šele izkustvo radikalne demokratične diskontinuitete, ki mora biti ustrezno teoretsko reflektirana, omogoča, da se oblikuje individualno-kolektivna zavest o možnem drugačnem načinu političnega organiziranja družbe.

Zato je mogoče razpravljanje o koncu demokracije in o možnih novih paradigmah razu-

meti kot začetek spreminjanje tovrstne otopele politične zavesti in kot začetek spreminjanja razmerja političnih moči, na katerem je utemeljena obstoječa demokratična ureditev, ki pa se postavlja pod vprašaj zaradi sprememb v obliki obstoječega kapitalizma. Obstaja resna bojazen – na to opozarjajo demokratsko usmerjeni intelektualci –, da nova oblika kapitalizma, ki se kaže na horizontu, ne bo nujno ohranila vseh sedanjih demokratičnih standardov in pridobitev, saj bo morala vzpostaviti ustrezne nove strukture in dejavnosti, ki bodo uveljavljale in zagotavljale takšna pravila, ki bodo sama spet institucionalizirala posebna razredna razmerja kapitalistične družbe (Offe, 1985: 59). To pa ne pomeni nujno, da bodo ta demokratična ali bolj demokratična od obstoječih.

DEMOKRACIJA IN PРАВNA DRŽAVA

Ne da bi se ujeli v metodološko zanko z definiranjem demokracije, lahko po Neumannu za demokracijo rečemo vsaj to, da je njen cilj udejanjanje svobode posameznika z množičnim sodelovanjem pri tem udejanjanju (1992: 295). Državljanom je lahko skozi sistem političnih pravil, ki urejajo razmerje med vladanim in vladajočim in ki veljajo za neko časovno obdobje, dokler se ohranjajo relativno stabilna razmerja politične moči, dopuščeno, da se različno aktivno udeležujejo v političnem življenju. Njihov boj za politično svobodo je najprej boj, da se sprejmejo pravila in ustroj institucij, prek kate-

rih bodo lahko sodelovali pri oblikovanju politične volje (npr. ali bodo lahko le izbirali svoje predstavnike v najvišja telesa v državi ali bodo lahko tudi vsebinsko vplivali na pomembne odločitve, ki jih zadevajo). Za državljane pa je lahko predvidena samo vloga podložnika, ki sicer lahko uživa zakonsko opredeljene pravice in je tako deležen le pravne svobode. V tem primeru je državljanom (vladanim) odvzeta možnost, da se za ohranitev pridobljenih pravic, za ohranitev pridobljene/izborjene pravne svobode, če/ ko bi bile le-te pridobitve ogrožene, odločijo za politični boj. V tako vzpostavljenih razmerjih med vladanimi in vladajočimi sicer lahko govorimo, da gre za pravno državo, nika- kor pa ne moremo govoriti tudi o demokratični državi. V pravni državi državljani uživajo samo pravno svobodo, v demokratični državi pa tudi politično svobodo. Zaradi tega demokracije ne gre zvajati samo na pravno državo. Če se odpo- vemo demokraciji v korist pravne države, se kot državljani odpovemo politični svobodi in sode- lovanju pri oblikovanju skupne volje oziroma se zadovoljimo le z življenjem znotraj ohranja- nja pridobljenih pravic, s pravno svobodo. Po drugi strani pa demokracija nikakor ne more obstajati brez pravne države. Velika tradicija konstitucionalizma, ki se je razvila prek Locka, Montesquieua in Kanta, se vedno postavi na stališče svobode posameznika in proti državni pri- sili. Država mora vedno znova dokazati svojo pravico do intervencije, dokaz pa je uspešen le

v primeru, če pokaže, da intervencijo dopušča najvišji zakon (ustava), dokaz sam pa lahko izvede le neodvisno sodišče. Če pravne svobode ne razumemo kot elementa politične svobode, potem ne moremo govoriti o demokratičnem, temveč o boljševiskem razumevanju svobode (ibid.: 295), kjer ima država neomejeno svobodo poseganja v življenje državljanov.

Razumevanje, ki omejuje demokracijo na pravno državo, politično svobodo pa na pravno svobodo, na široko odpira vrata nedemokratični oziroma avtoritarni praksi. In še: če pride v razumevanju demokracije do redukcije na pravno državo, se tudi razumevanje politike zvede na pravoznanstvo, znanost o politiki pa na pravno znanost.

DEMOKRACIJA TER RAZMERJE MED VLADAJOČIMI IN VLADANIMI

Demokracijo razumemo kot sistem političnega vladanja, z osnovno delitvijo na vladajoče in vladane. Glede na to, kako se vladajoči v demokraciji institucionalno pozicionirajo, pa razlikujemo pasiven in aktiven vidik tega pozicioniranja. Pri pasivnem načinu so vladajoči in njihovo vladanje predmet nadzora in ocenjevanja volivcev, medijev, organiziranih interesnih skupin in drugih, katerim so vladajoči odgovorni. Posledica demokratičnih pravil je, da vladajoči lahko izgubijo svoje pozicije oblasti. Sistem pravil, ki jih opredeljujemo kot demokracijo, pa vsebujejo tudi aktivni vidik pri prakticiranju teh pravil:

vladajočim ni treba le dobiti podpore pri vladanih, temveč morajo biti sposobni in voljni, tako de lege kot de facto, to podporo pretvoriti v politike (policy), in sicer tako, da pride vsaj v nekem pomembnem obsegu do vzpostavljanja pogojev in razvoja politične skupnosti, ki ji vladajo.

Ta aktivni vidik demokratičnih pravil je manj pogosto predmet premišljanja teoretikov demokracije, kot je drugi, pasivni (Offe, 2007: 177–178). Da bi vzpostavili ravnotežje med obema vidikoma, je treba reči, da je demokratični sistem pravil tisti, v katerem so vladajoči dejansko sposobni »narediti razliko« med tem, kaj je javno dobro in kaj ni, in ko so sposobni javno dobro zaščititi z oblikovanjem in uveljavljanjem javnih politik. Sistem pravil, v katerem so vladajoči perfektно odgovorni vladanim, ne morejo pa ničesar doseči v korist politične skupnosti, v osnovi ni nič drugačen kot karikatura demokracije, kar velja tudi za takšen sistem pravil, ki je visoko učinkovit v oblikovanju pogojev in razvoja, ne omogoča pa hkrati nadzora in odgovornosti vladajočih do vladanih. Torej, pri demokratičnih pravilih morata biti oba vidika navzoča, sicer bi bilo malo verjetno, da bi vladani našli kakšen razlog, da bi podprli vladajoče, hkrati pa bi izpuhtela tudi sposobnost vladajočih, da bi lahko oblikovali pomembne politike in reševali probleme.

Kako pa je z nemočjo v demokraciji? Vladani so nemočni, če se ne vzpostavijo institucionalni okviri za nadzor vladajočih, vladajoči pa so lahko znajdejo nemočni v različnih situacijah;

to se pokaže, ko se niso več sposobni učinkovito soočati s problemi oskrbovanja z javnim dobrim in zaščititi družbe pred »javnim slabim«. Če pride do te situacije, sistem pravil ni več sposoben oblikovati politik in demokratično konstituirana politična moč izgubi svoj smisel. Vladajoči pa so lahko ob svojo sposobnost oblikovanja politik tudi v primeru grožnje z vojaško silo, v modernih kapitalističnih družbah pa je glavni razlog, ki vladajoče dela za nezmožne, da bi učinkovito opravljali svoje delo, ekonomske narave. Trgi od tistih, ki naj bi bili oblikovalci politik, terjajo odkupnino: takoj ko vladajoči sprejmejo aktivni pristop pri reševanju socialnih problemov skozi oblikovanje politik, so lahko kaznovani z nasprotnimi reakcijami ekonomskih akterjev (vlagatelji, delodajalci), od katerih so (oblikovalci politik) dvakrat odvisni: potrebujejo njihovo politično podporo in njihov pristanek na plačevanje davkov. Politična moč vladajočih v demokratičnih družbah je tako dvojno določena: po institucionalni obliki jo določajo pravila demokratično-predstavniške oblike vladanja, ki dovoljujejo, da se lahko kaka skupina ali stranka polasti oblasti le, če pri splošnih volitvah dobi podporo večine volivcev, po vsebinski pa je določena s potekom in potrebami akumulacijskega procesa. Ta dvojna določenost izhaja iz strukture moderne kapitalistične države, strukture, ki določujoče opredeljuje tudi politiko samo, »politika je le dinamični aspekt državne strukture« (Offe, 1985: 61).

Iz tega kratkega premisleka izhaja, da je demokracija (demokratična polity) odvisna od dveh pogojev: od institucionalizacije mehanizmov, ki vladajoče elite silijo k odgovornosti oziroma da so za svoje delovanje odgovorni vladanim, ki jih za njihovo delovanje sankcionirajo, in da se vzpostavijo pogoji za delovanje vladajočih, da so se sposobni upreti in ovirati udejanjanja ekonomske ali kakšne druge moči, če in kadar se te postavijo proti oblikovanju in udejanjanju javnih politik.

DEMOKRACIJA, POLITIČNA MOČ IN POLITIKA

Reflektiranje strukturnih omejitev politike v kapitalistični državi je pogoj, da lahko uzremo uokvirjenost politike, istost pogojev skozi čas, hkrati pa možnost spreminjanja in minljivosti le-teh. Da bi lahko razumeli to dinamiko, vpeljemo koncept politične moči.

Politična moč je najprej socialna moč, kjer gre za gospodovanje človeka nad človekom,¹ ki se izvaja z različnimi sredstvi oziroma kjer se uporabljajo vse tehnike, ki se jih ljudje lahko poslužujejo (od vzgoje, propagande, materialnih

¹ Neumann pojem moč opredeli širše; po njegovem pojem moč obsega tako gospodstvo nad naravo kot gospodstvo nad ljudmi. Gospodstvo nad naravo razume kot intelektualno gospodstvo, ki se opira na spoznanja o zakonitosti zunanje narave. To znanje je osnova produktivnosti družbe (1992: 301). Ker je to gospodstvo vir sprememb življenjskih pogojev na planetu, ki s povzročanjem ekološke krize uvajajo povsem nove dimenzije oblikovanja globalnih politik, bi moralo tudi to gospodstvo postati predmet premišljanja politične znanosti oziroma politične ekologije.

spodbud, prisile do terorja in drugih metod, ki jih ljudje uporabljajo pri uveljavljanju svoje moči nad drugimi). Ta postane politična, ko je usmerjena k moči v državi (Neumann, 1992: 301). Boj za moč v državi je za Neumanna bistvena značilnost politike in zato tudi njene opredelitve, na kratko »politika je borba za moč« (ibid.: 294).

Razmerij moči ni mogoče opredeliti s pravnimi odnosi. Razmerja med močnimi prav tako tudi razmerja med močnimi in nemočnimi (vladajočimi in vladanimi) ni mogoče izčrpati na racionalni ravni, jih ni mogoče povsem predvideti. Neumann pravi, da so ta razmerja v različnih obsegih tudi iracionalna, nepredvidljiva.

Politike (policies) so vedno izraz razmerja političnih moči med akterji, ki sodelujejo pri oblikovanju politik. Od institucionalnega dizajna in pravil igre pa je odvisno, kateri akterji so sploh pripuščeni in s kakšnimi pristojnostmi lahko vstopajo v ta proces. Skozi institucionalni dizajn se torej izvaja selekcija akterjev in tudi interesov, vizij, vrednot ipd., ki bodo lahko soudeleženi pri oblikovanju neke politike (policy). Zato je prva demokratična bitka – bitka okoli institucionalnega dizajna. Od razmerja moči med akterji 13 je torej najprej odvisen institucionalni dizajn, ki bo bolj ali manj demokratičen, ki bo bolj ali manj propusten za različne akterje. V teh bitkah pa akterji svojo moč uporabljajo za različne namene in na različne načine.

Če mora biti v pravni državi vladavina izpeljana iz splošnih zakonov (ustave), tako da so

odnosi med državo in državljani vnaprej predvidljivi in v kateri imajo državljani zagotovljeno vsaj minimalno stopnjo svobode in varnosti – ne glede na obliko vladavine, potem mora pravna država vključevati tudi izjeme, in sicer mora vsebovati takšna pravila, da se lahko politična moč oziroma nemoč uveljavi, četudi gre proti obstoječim pravnim odnosom. Dopuščeno mora biti, da politična moč nadvlada racionalne pravne odnose.²

Politični teoretiki razlikujejo med močjo kot sredstvom dominacije in močjo kot pozitivno zmožnostjo. Prvi pojem pokriva uporabo moči, s katero se nadzorujejo tako misli kot delovanje drugih. Ta ima negativno konotacijo, saj napeljuje posameznika ali skupino, da načenja avtonomijo drugega posameznika ali skupine. Moč kot zmožnost pa gre razumeti kot sredstvo in vir za premagovanje dominacije, v širšem smislu pa kot podporo kritičnemu mišljenju in učinkovitemu delovanju. Ta vrsta uporabe moči pa »opolnomoči« posameznike in skupine. Za razumevanje ohranjanja/spreminjanja obstoječe demokracije je treba vpeljati oba koncepta moči.

V tem prispevku se bomo omejili le na koncept »moč kot dominacija«, ki ga teoretiki razumejo v štirih dimenzijah. Prva dimenzija se nanaša na eksplisitno in opazno uporabo moči z namenom, da se nadzoruje obnašanje dru-

² Najbolj nazorno to lahko pokažemo s primerom izrednega ali vojnega stanja, pravico do samoodločbe naroda ipd.; to so pravne formulacije, ki dopuščajo, da se institut celotne pravne države, ko to vladajoči (politika) ocenijo, postavi zunaj veljavnosti.

gih, ki ga lahko zvedemo na formulo: A ima moč nad B takrat, ko lahko prisili B, da stori nekaj, česar B sicer ne bi storil. Lahko pa so posamezniki in skupine podvrženi moči, ki je manj očitna in opazna. V tem primeru lahko A izvaja moč nad B tako, da uporablja zastraševanje, grožnjo, nadzoruje dostop do odločevalske arene in nadzoruje odločevalsko agendo ter se izogiba vidnim sredstvom, kot so fizična moč, denar ali volilni glas. Prakticiranje te oblike moči se pri političnih odločevalcih pogosto izteče v ne-delovanje ali ne-obnašanje.

Če velja za prvo obliko uporabe moči, da A pripravi B, da nekaj naredi, kar B sicer ne bi storil, pa za drugo velja, da A prepreči B, da bi storil to, kar bi si želel storiti. V vseh različicah v tej obliki je uporaba moči relativno bolj subtilna, kot je v prvi, in jo je težje opazovati ter empirično meriti. Pri prakticiranju obeh oblik moči je B zavesten moči in nadzora A. Toda moč se lahko uporablja za nadzor tudi tako, da B tega ni zavesten. Ljudje so v tem primeru podvrženi nadzoru prek manipuliranja ali sprevrčanja njihovega samorazumevanja in zaznave njihovih lastnih interesov. Ta oblika moči se lahko izvaja s propagando, z manipuliranjem s simboli, medijskimi sprevrčanju in ideologijo. Včasih ljudje verjamejo v mite in stereotipe o sebi ali sprejemajo zgodbe in opise drugih o sebi. Ko se to zgodi, B voljno stori to, kar A oznani, četudi je to objektivno v nasprotju z njegovimi interesi.

Pozornost se od prve do tretje oblike moči premika, in sicer od delovanja oziroma nedelovanja B k prepričanju B, ki so pomembnejša kot delovanje oziroma nedelovanje. To pomeni, da se prostor pozornosti razširi in vključuje tudi nekatere premisleke identitete B. Na osnovi del francoskega družbenega kritika in teoretika Michela Foucaulta se je oblikovala še ena dimenzija uporabe moči kot dominacije. Ta se usmerja na oblikovanje identitete B, ki sočasno odpira tudi vprašanje narave in identitete A. Mark Mattern (2006: 373) ugotavlja, da se tretja dimenzija moči le delno nanaša na identiteto, in sicer na interese B in na njegova prepričanja o njih, se ne zajeda v njegovo identiteto, vzame jo kot dano, usmeri pa se na teptanje objektivnih interesov B ter zanikanje njegove samopercepcije in samorazumevanja. Četrta dimenzija moči – v primerjavi s tretjo – jemlje B kot subjekt, ki ima specifične interese in prepričanja in ki jih je treba z delovanjem moči ustrezno oblikovati. Procesu oblikovanja so podvržena tako njegova prepričanja, samorazumevanje kot tudi drugi konstitutivni elementi njegove identitete. Ta dimenzija močno načne predstavo o stabilnih in avtonomnih identitetah, za katere je značilen sklop koherentnih interesov, ki se sicer oblikujejo v pogojih družbene konstrukcije, katerim je imanentno delovanje družbenih in političnih moči. Pozornost pri tej dimenziji je usmerjena na družbeni (in politični) kontekst, ki se je oblikoval skozi razmerja moči in ki ima

globok in obsežen vpliv na našo identiteto. Vse naše politične, ekonomske, pravne in religiozne prakse so vrasle v družbeni kontekst, ki ga obvladujejo različni diskurzi in pravila, ki pa so rezultat razmerja moči v določeni časovni točki. Učimo se misliti in obnašati v skladu s temi diskurzi in pravili, zato postanemo specifični tip ljudi, ki je nastal kot rezultat življenja znotraj nekega družbenega konteksta. Četrta dimenzija moči tako deluje skozi avtoritativni kulturni kontekst, v katerem se oblikujejo dominantna prepričanja, obnašanje in ne naza-
dnje tudi identitete.

O tretji dimenziji moči govorimo, ko so prepričanja in samorazumevanje B popačeni glede na njegove objektivne interese, četrta dimenzija pa vpeljuje možnost normalnih, nepoškodovanih samorazumevanj in razume identiteto kot rezultat procesa discipliniranja in subjektiviziranja. Ta proces subjektivizacije pa ni popoln, saj lahko sproducira tudi odpor. Njegov vpliv na oblikovanje identitete je zato nezadosten, nepopoln, praviloma vedno 15 tudi spodleti. Poleg tega pa si B tudi skozi genealogijo ali zgodovinsko prisvojitvijo bojov in konfliktov, ki so (bili) kovačnica norm, lahko pridobi kritično zavest, in tako v prihodnosti nadzira (vsaj delno) socialni kontekst, prepričanja, obnašanje in podobno, kar še sodi v identitete. Četrta dimenzija moči je vpisana v vse naše družbene prakse, ki so vedno vpete v neki družbeni kontekst, v ka-

terem je moč imanentno navzoča.³ Demokratska ali avtoritarna ureditev je del družbenega konteksta, v katerem se socializirajo nove generacije in si oblikujejo lastno samorazumevanje, tudi razumevanje sebe kot političnega bitja, kot (aktivnega) državljana ipd., in v katerem se resocializirajo starejše generacije v duhu bolj ali manj demokratične politične kulture.

Vse štiri opisane dimenzije moči krepijo obstoječe razmerje dominacije med vladanimi in vladajočimi oziroma tendenčno neprestano delujejo v smeri krepitve moči nad vladani-

3 Mnoge elemente četrte dimenzije moči lahko odkrijemo znotraj različnih družbenih praks. Potrošništvo tako odvrača ljudi od njihovih državljanskih obveznosti in včasih celo preprečuje njihovo soudeležbo v politiki, s tem ko ljudem nalaga nove obveznosti, ko so varčevanje, redno plačevanje računov, nalaganje vse več in več dela. Korporativna moč je vpeta v vso našo kulturo, pravi Mattern (2006: 375), in prežema vsa sporočila, ki so namenjena potrošnikom. Prav tako kultura, ki je globoko zaznamovana s tekmovalnimi športi, jemlje veliko časa povprečnemu posamezniku in družinam. Ta čas bi lahko vsaj delno namenili državljanskim zadevam. Liberalna kultura daje prednost privatnemu življenju in zasledovanju ekonomskih ciljev pred javnim življenjem, ki mnoge demotivira za udeležbo v politiki. Radikalni individualizem pa spodbuja participacijo le v tistih primerih, ko je treba zaščititi lastne interese. Bolj ko so vsi ti elementi vključeni v kulturo neke skupnosti in dobijo status normalnosti in naravnosti ter bolj ko oblikujejo misli in obnašanje posameznikov, manj je možnosti, časa in pripravljenosti, da bi posamezniki motivirano sodelovali pri odločanju o javnih zadevah in sploh v politiki. Vse štiri opisane dimenzije moči krepijo obstoječe razmerje dominacije med vladanimi in vladajočimi oziroma tendenčno neprestano delujejo v smeri krepitve moči nad vladanimi (zaradi omenjenih strukturnih razlogov), kar pa lahko postane problem v zgodovinsko ustreznem trenutku, ko se razmerja družbenih in političnih moči, na katerih je utemeljena demokratična ureditev, tako spremenijo, da je pod vprašajem obstoj demokracije same. V nadaljevanju bomo skozi večnivojski pogled na demokracijo prikazali glavne sočasne kompleksne procese, ki razkrajajo, ohranjajo ali demokratizirajo obstoječo obliko demokratično urejene kapitalistične družbe.

mi (zaradi omenjenih strukturnih razlogov), kar pa lahko postane problem v zgodovinsko ustreznem trenutku, ko se razmerja družbenih in političnih moči, na katerih je utemeljena demokratična ureditev, tako spremenijo, da je pod vprašajem obstoj demokracije same. V nadaljevanju bomo skozi večnivojski pogled na demokracijo prikazali glavne sočasne kompleksne procese, ki razkrajajo, ohranjajo ali demokratizirajo obstoječo obliko demokratično urejene kapitalistične družbe.

DEMOKRACIJA IN NJENO DINAMIČNO VEČNIVOJSKO RAZUMEVANJE

Ukvarjanje z vprašanjem demokracije se je v evropski politični misli v 90. letih usmerilo po eni strani na vprašanje demokratizacije Evropske unije, po drugi strani pa na vprašanje demokratične konsolidacije, ki je bilo prostorsko vezano na države srednje in vzhodne Evrope. Te države, ki so izražale ali še izražajo namero na članstvo v Evropski uniji, so bile po drugi svetovni vojni nedemokratične, natančneje rečeno avtoritarne, vse dokler v 90. letih niso stopile na pot demokracije. Vprašanje demokracije je bilo zato postavljeno na relaciji avtoritarnost-demokracija, zato je bil v ospredju pojem konsolidacija demokracije. Vprašanje demokracije pa se danes postavlja na obrnjeni relaciji, na relaciji demokracija-avtoritarnost, in to ne le za države srednje in vzhodne Evrope, temveč za vse države, ki so vključene v Evropsko unijo.

Še več: vprašanje demokracije se postavlja kot vprašanje usode sedanje demokracije na ravni vsega sveta. Gre za vprašanje možnosti zdrsa demokracije nazaj v avtoritarnost.

Da bi lahko pokazali, na katerih ravneh lahko prihaja do sprememb, ki vodijo v spreminjanje obstoječe demokracije, se bomo naslonili na Merklov (1999) štiristopenjski model demokratične konsolidacije. Njegov model je analitičen in dinamičen le na ravni konsolidacije demokracije, ki poteka od ustave, institucij, ravnanja ključnih družbenih akterjev do konstituiranja demokratične politične kulture, ker ne vključuje tudi procesov stabiliziranja (le omenja v kontekstu dekonsolidacije) in spreminjanja (že konsolidirane) demokratične ureditve, ne vključuje možnosti demokratizacija demokracije ali uvajanja (elementov) avtoritarnost. Te manke bomo zapolnili s pomočjo dveh morfo-genetskih konceptov Margaret Archer (1996).

Merkel je svoj model osnoval na konceptu pozitivne demokratične konsolidacije,⁴ ki ima z

⁴ Geoffrey Pridham (1995) vpelje dva tipa konsolidacije, in sicer »negativno« in »pozitivno« konsolidacijo. »Negativno« so konsolidirane tiste države, v katerih noben relevanten politični ali družbeni akter ne zahteva, da se njegovi interesi in cilji uveljavljajo zunaj demokratičnih institucij v prepričanju, da v danem trenutku ne obstaja nobena bolj privlačna sistemska alternativa demokraciji. Ta minimalistični koncept demokratične konsolidacije je teoretsko utemeljen na maksimah teorij delovanja. Politični sistem pa je »pozitivno konsolidiran« takrat, ko je celoten sistem legitim in ko nima alternative ne le v očeh elite, temveč tudi ko stališča, prepričanja, vrednote in vzorci obnašanja državljanov vzpostavljajo stabilno vero v legitimnost demokracije. Ta koncept konsolidacije pa bolj sledi teorijam sistemov. »Pozitivni« koncept konsolidacije stavi na daljše časovno obdobje

vidika ohranjanja demokratične stabilnosti večjo težo. Njegov model vsebuje štiri analitične ravni, na katerih se izvaja demokratična konsolidacija političnega sistema. Najprej se izvede demokratična konsolidacija na prvi ravni (ustava), sledi ji druga (predstavništvo), tretja (ravljanje) in na koncu še četrta raven (politična kultura), ki pa se izvaja nazadnje in potrebuje največ časa, zato traja najdlje. Te štiri ravni predstavljajo tudi temeljne elemente sekvenčne teorije demokratične konsolidacije, ki je še v izgrajevanju.

Prva raven demokratične konsolidacije se nanaša na ustavno konsolidacijo, ki opredeli osrednje ustavne politične institucije, kot so predsednik države, vlada, parlament, sodstvo in volilni sistem. Gre za vzpostavitev osnovne strukture na makroravni. Ustavna konsolidacija se običajno zaključi najprej in vpliva na ostale tri ravni, in sicer tako, da določa polje pravne svobode, določa, kaj se sme in kaj ne, dovoljuje in sankcionira, s tem pa omogoča in omejuje delovanje, torej oblikuje strukture⁵ in sistem.

(širši časovni horizont), saj je za stabiliziranje postautoritarne demokracije potrebna sprememba politične kulture na ravni državljanov. Koncept »negativne« demokratične konsolidacije pa je omejen samo na elite in je zanj potrebno manj časa.

- 5 Stopnjo konsolidacije ustavnih institucij (prva raven) se lahko opredeli z izpolnitvijo naslednjih treh bistvenih meril: 1) institucionalna učinkovitost: politične institucije morajo sprejemati pravične, problemu primerne odločitve in proizvesti politično stabilnost; 2) institucionalna transparentnost: politične odločitve morajo biti demokratično legitimirane, odgovorne in podvržene nadzoru (kontroli); 3) institucionalna vključenost: institucije morajo spodbujati politično in družbeno integracijo in participacijo.

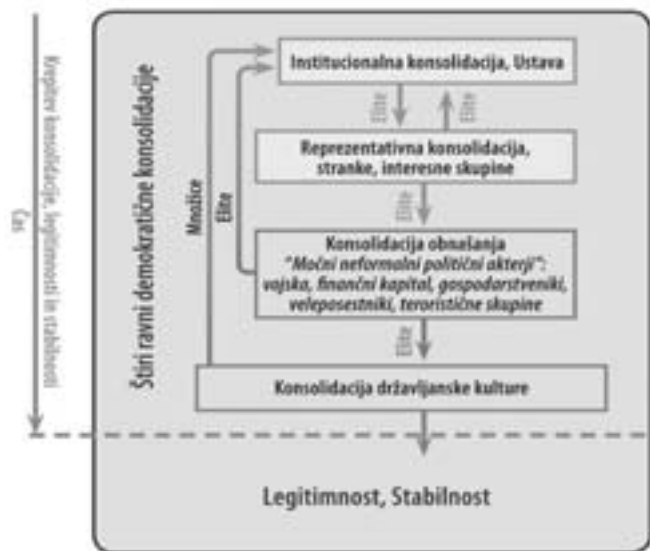
Druga raven se nanaša na predstavniško konsolidacijo, ki opredeli teritorialno in funkcionalno reprezentacijo interesov ter vzpostavi stranke in interesna združenja. V tej fazi se konstituira akterji, ki sodijo analitično na mezoraven. Konstalacija in delovanje akterjev določata način, na katerega se konsolidirajo norme in strukture na prvi ravni, po drugi strani pa konfiguracija prve in druge ravni vpliva na obnašanje akterjev na tretji ravni, in 17 sicer pozitivno ali negativno v smeri demokratične konsolidacije.

Na tretji ravni demokratične konsolidacije poteka konsolidacija ravnanj neformalnih političnih akterjev na mezoravni, ki so sicer potencialni politični akterji. Sem uvrščamo vojsko, zemljiške veleposestnike, finančni kapital, podjetnike, radikalna gibanja in skupine. Uspehi demokratične konsolidacije na prvi in drugi ravni so zelo odvisni od tega, ali bodo potencialne vetosile hotele uveljavljati svoje interese znotraj ali zunaj demokratičnih norm in institucij ali bodo delovale celo proti in v nasprotju z njimi. Če se v neki družbi konsolidirajo prve tri ravni, potem je to dobra osnova za izgrajevanje meščanske družbe, ki šele stabilizira demokracijo.

Četrta raven demokratične konsolidacije pa se nanaša na mikroraven, na raven državljana oziroma na konsolidacijo demokratične politične kulture. Konsolidacija demokratičnega sistema se konča šele z izgradnjo državljanske kulture kot socialno-kulturne osnove demokracije. Kot vemo iz raziskav politične kulture, ki

so proučevale drugi val demokratizacije (v Italiji, Zvezni republiki Nemčiji, Avstriji in Japonski po letu 1945), se ta lahko oblikuje desetletja in se zaključi šele z zamenjavo generacij.

Slika 1: Model demokratične konsolidacije

Vir: Lukšič A. Andrej, neobjavljen tekst, prilagojeno po Merkel (2007).

Konsolidirana demokratična politična kultura zagotavlja veliko stopnjo imunosti prvih treh ravni na ekstremne (naravne, zunanje-politične idr.) krize, ki lahko ogrožajo stabilnost (prva in druga raven) ali integracijo (tretja raven). Brez konsolidacije na vseh štirih ravneh, po prepričanju Merkla, ne moremo govoriti o dolgoročno stabilni demokraciji. Šele demokratična konsolidacija, ki obsega vse štiri ravni, zagotavlja dolgotrajno in močno stabilnost

demokratične ureditve, ki bo odporna tudi na ekstremne (politične) krize.

Pridružujemo se Merklovemu stališču, da demokratična konsolidacija – potem ko je enkrat vzpostavljena – ni ireverzibilno končno stanje. Demokracijo kot rezultat konsolidacije je treba razumeti le kot razmeroma stabilno ravnotežje določenih elementov demokratičnega sistema, ki je bolj ali manj odporno na nedemokratične tendence, ki vodijo v dekonsolidacijo demokracije. Tu Merkel implicitno vpelje koncept razmerja demokratičnih in nedemokratičnih družbenih in političnih moči. Za ohranjanje dinamičnega demokratičnega ravnotežja na vseh štirih ravneh je treba nenehno demokratično delovati v smislu ohranjanja obstoječih elementov demokratičnega sistema proti avtokratskim, tehnokratskim in drugim nedemokratičnim tendencam. Prav tako pa je treba konceptualizirati možnosti za spreminjanje obstoječih demokratičnih elementov v smeri nadaljnje demokratizacije, za procese demokratizacije demokracije, ki jih Merklov model prav tako le implicitno vsebuje. Demokracija, ki je konsolidirana na vseh štirih ravneh in je sposobna ohranяти dosežene stopnje demokracije, hkrati pa je odprta in se je sposobna spreminjati v smeri nadaljnje demokratizacije, je pravzaprav veliko bolj imuna na zunanje in notranje destabilizirajoče intence, ki nastajajo v dramatičnih ekonomskih ali političnih krizah.

Demokracijo, njeno stabilnost in spreminjanje, ki ju določujoče opredeljuje vsakokratno

stanje razmerij družbenih in političnih moči, ki so vsakokrat rezultat (ne)delovanja ključnih družbenih in političnih akterjev (tudi državljanov) znotraj zatečenih strukturnih in kulturnih pogojev, bomo še dodatno osvetlili z vidika dinamike struktura-kultura-delovanje.

DEMOKRACIJA IN STRUKTURA-DELOVANJE-KULTURA

Nekateri politologi⁶ že vrsto let poudarjajo, da je treba vprašanju struk-19 tura-delovanje nameniti osrednjo pozornost, saj brez tega ni več mogoče zadovoljivo pojasnjevati političnih fenomenov. V politični znanosti smo priče izjavam o političnih dogodkih in fenomenih, ki zadevajo tako strukturo kot delovanje, čeprav se eksplicitno na ta dva pojma ne sklicujejo. Ko se politologi usmerjajo na proučevanje obnašanja posameznikov in skupin ter na učinke njihovega delovanja na politične dogodke, implicitno favorizirajo delovanje. Ko pa proučujejo vprašanja, kot so na primer, kako spremembe v ekonomiji in državnih institucijah vplivajo na politične spremembe, pa favorizirajo strukturni dejavnik pri pojasnjevanju teh sprememb. S predmetom proučevanja je tako v veliki meri določeno tudi stališče politologov do delovanja oziroma do strukture in številne razprave se vrtijo le okoli

⁶ Tudi mnogi pomembni družboslovci so že več let pred njimi poudarjali, da je to vprašanje najpomembnejši teoretski problem v humanističnih in družboslovnih znanostih. Stuart McAnulla (2002) omenja Giddensa, Carlsnaesa, in Archerjevo, med politologij pa Haya, Marsha in Bulpitta.

vprašanja, ali je pomembnejši strukturni faktor ali faktor delovanja pri pojasnjevanju političnih fenomenov in dogodkov. V ozadju teh strokovnih razprav pa so povsem praktična vprašanja, in sicer: v kolikšni meri imamo ljudje kot akterji možnost oblikovati svojo usodo (delovanje); v kolikšni meri nam je življenje strukturirano s čim, kar je zunaj našega nadzora; v kolikšni meri nam našo usodo določajo zunanje, od nas neodvisne sile (struktura). Pri tem razumemo delovanje kot možnost posameznika ali skupine, da (namerno ali nenamerno) vpliva na svoje okolje, strukturo pa kot kontekst oz. materialne pogoje, ki določajo omejen razpon možnih dejavnosti, ki so akterjem na razpolago. Delovanje pa ni determinirano le s strukturo, temveč tudi z zavestjo, idejami, (politično) kulturo. Diskurzi in ideje prav tako neposredno pogojujejo in vplivajo na delovanje posameznikov in skupin. Tako že način, na katerega posameznik diskurzivno konstruira dogodke, vpliva na njegove možnosti in delovanje. Prevladujoče ideje torej prav tako kot strukture lahko omogočajo (okrepijo) oziroma onemogočajo (omejujejo) delovanje posameznikov in skupin.⁷

⁷ McAnulla (2002) meni, da je ključno vprašanje, kako pri pojasnjevanju razložiti idejne ali diskurzivne faktorje in pri tem ne zapasti na teren postmodernizma, seveda če – tako kot ona – ne delimo postmodernističnega stališča, da je vse artikulirano v diskurzu, in verjamemo, da obstaja še kaj, kar je onstran tistega, kar je v diskurzu artikuliranega. McAnulla se sprašuje, ali bi morali ideje razumeti kot še eno družbeno strukturo, ki se lahko analizira vzporedno z drugimi, ali moramo ideje razumeti najprej kot izraz delovanja. Pri tem daje tudi metodološki napotek, kako se izogniti zankam postmodernizma. Predlaga, da se vzpostavi

Za tematiziranje razmerje med strukturo-delovanjem in (politično) kulturo v časovni dimenziji smo se oprli na koncept Margaret Archer (1996), ki je v tradiciji mislecev od strukturalizma, intencionalizma in dialektičnih pristopov med prvimi konceptualizirala to razmerje na način, ki odpravlja vrsto težav predhodnih konceptualizacij.⁸

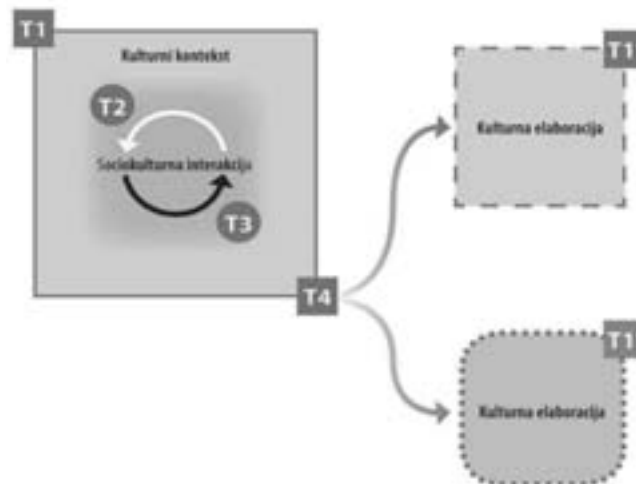
Prepričana je, da se lahko poenostavitvam in mešanju kulture in delovanja izognemo, če si zamislimo interakcijo med kulturo in delovanjem kot zrcalno sliko razmerja med strukturo in delovanjem. Na osnovi tega stališča izpelje model morfogenetske sekvence, ki je uporaben v praktičnih analizah družbenih in političnih sprememb na ravni idejnega.

jasno razliko med idejnim in materialnim in nato še razliko med strukturo, delovanjem in idejnim.

- 8 Archerjeva ob bok strukturi in delovanju eksplicitno postavlja kulturo kot ključni metateoretski koncept (v. Archer, 1996). Glavni smisel ločevanja strukture in kulture je po mnenju Archerjeve v tem, da se tako onemogoči mešanje ravni materialnega in idejnega. Podobno Archerjeva razlikuje med kulturo in delovanjem in pravi, da je njuno razmerje podobno kot razmerje med strukturo in delovanjem. Razmerja so sicer lahko enaka na analitični ravni, se pa na ontološki razlikujejo. Mešanje strukture in kulture bi namreč pomenilo isto kot mešanje materialnega z idejnim. Zato je treba kulturo razumeti sorazmerno avtonomno, kar pa obstoječe teorije o vlogi kulture ne storijo in mešajo strukturo in delovanje. Tako nekateri avtorji pristajajo na tezo o »dominantni ideologiji«, kjer je kultura razumljena kot zmanipulirani proizvod akterjev iz vladajočega razreda, ki imajo moč, da spoznavajo in koherentne ideje, da oblikujejo idejno mrežo za družbo kot celoto. Ta pogled na oblikovanje dominantne kulture je reduciran na delovanje določenih skupin, torej je zveden zgolj na razrednost. Tej tezi nasprotujejo drugi avtorji s tezo, da kultura ima notranjo sistemsko enotnost – deluje v skladu z določenim »kodom«. Da bi lahko komunicirali, se morajo akterji posluževati te kode in je zato ne morejo niti samovoljno spreminjati niti ne kaj veliko prispevati k njeni spremembi.

Kulturno pogojevanje (T1) se nanaša na kulturni kontekst, v katerem se določeno delovanje odvija. Kulturni pogoji se pojavljajo kot rezultat predhodnih delovanj, in sicer npr. v obliki ideologij, kot različni koncepti dobrega in slabega, kot koncepti enakosti, pravičnosti demokracije itd. Kulturni pogoji vplivajo na način, na katerega ljudje mislijo in na katerega razumejo svoj položaj v razmerju do drugih, pa naj gre za politiko, za demokracijo/avtoritarne režime, za delovno mesto ali družino. Delovanje se vedno izvaja v okvirih obstoječih kulturnih razmer.

Slika 2: Tristopenjski cikel sprememb

Vir: Lukšič A., Andrej, neobjavljen tekst, prilagojeno po Archer (1996).

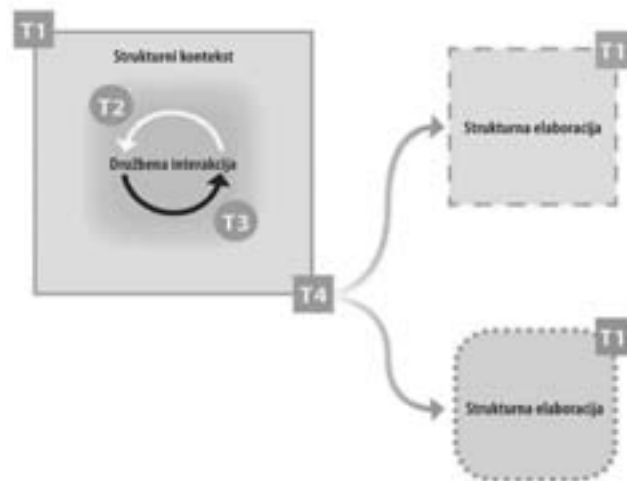
Sociokulturna interakcija (T2–T3) je ključna za razumevanje spreminjanja. Kulturni pogoji

sicer močno vplivajo na akterje, pri tem pa akterji ohranjajo moč, da lahko spreminjajo dane kulturne pogoje. Nasprotovanje kulturnim normam, ki je zgrajeno na samostojnem mišljenju, lahko posamezniki ali skupine izražajo na različne načine v javnem prostoru, in sicer od izražanja mnenj, demonstracij do izražanja v kampanjah ali s prepričevanjem v medijih (glej tekst zgoraj o dimenzijah moči kot dominacija). Skupine, ki imajo drugačne vrednote, kot prevladujejo v določeni družbi (politiki), se spopadajo v javnem prostoru v upanju, da bodo uspešne pri uveljavljanju svojih lastnih vrednot in pogledov.

Kulturna elaboracija (ali reprodukcija) (T4) je rezultat delovanja. V fazi T2–T3 pride do delovanja, katerega posledica bo verjetno modifikacija ali sprememba v določenem segmentu kulturnega konteksta. Pri spreminjanju kulturnega konteksta po meri svojih ciljev in vizij imajo lahko nekatere skupine več uspeha kot druge, lahko pa pride tudi do sprememb, ki jih nobena vpletena skupina pravzaprav niti ni hotela, pa so se kljub temu dogodile kot rezultanta novega razmerja moči.

Drugi koncept, imenovan morfogenetski cikel, prikazuje razumevanje razmerja med strukturo in delovanjem v času. Za ta koncept so prav tako karakteristične tri stopnje.

Slika 3: tristopenjski cikel sprememb

Vir: Lukšič A. Andrej, neobjavljen tekst, prilagojeno po Archer (1996).

Strukturalna pogojenost (T1) se nanaša na kontekst, v katerem se delovanje odvija, in je nastala kot posledica predhodnih delovanj. Nastali so določeni pogoji, npr. podnebne spremembe, procesi globalizacije, mreža političnih institucij ipd., ki nato oblikujejo določene nove interese ljudi, ki so lahko povezani z delom, izobraževalnimi možnostmi, življenjskim slogom ipd. Delovanje se zato dogaja v okvirih obstoječih, strukturiranih pogojev.

Družbena interakcija (T2–T3) govori o delovanju. Strukturirani pogoji sicer močno (določujoče) vplivajo na akterje, toda kljub temu akterji premorejo vsaj določeno stopnjo neodvisne moči, da vplivajo nazaj na strukturne pogoje s kreiranjem dogodkov. Posamezniki in skupine so v medsebojni interakciji in v priza-

devanju, da bi uveljavili svoje interese in vplivali na končne rezultate (output), se poslužujejo svojih sposobnosti, veščin, znanj in osebnostnih lastnosti. Te interakcije so lahko na ravni dogovarjanja in/ali konflikta.

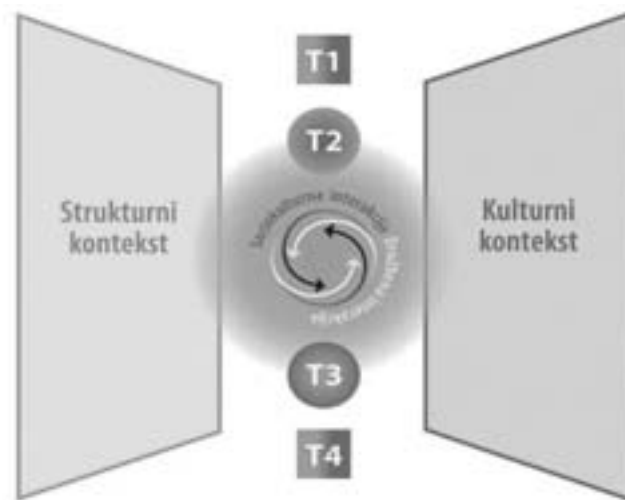
Strukturna elaboracija (ali reprodukcija) (T4) se nanaša na strukturne pogoje, ki se vsaj deloma spremenijo zaradi delovanja v T2–T3. Nekateri akterji so morda uspeli spremeniti pogoje tako, da gredo bolj po dlaki njihovih vizij in interesov, drugi so bili pri tem morda manj uspešni ali pa so celo izgubili že pridobljeno strukturno prednost. Pogosto se zgodi, da spremembe, ki so se zgodile na ravni strukturnih pogojev, niso po želji nobene od vključenih skupin ali posameznikov, a so vendarle nastale kot rezultat konflikta in/ali kompromisa. S T4 se konča analitski postopek proučevanja strukturnih sprememb, hkrati pa T4 predstavlja začetek novega morfološkega kroga, za katerega je značilno, da so akterji vpeti v nov, spremenjen strukturni kontekst. Tako se T4 v naslednjem analitskem postopku proučevanja strukturnih sprememb spremeni v T1'.

Archerjeva poudarja, da se lahko zaradi delovanja akterjev struktura modificira ali reformira, lahko pa tudi ne. Rezultat delovanja je lahko stadij strukturne elaboracije, lahko pa je tudi stadij strukturne reprodukcije. Če pride do spremembe v strukturi, to spremembo M. Archer imenuje morfogeneza, če pa do sprememb ne pride in se struktura reproducira, pa govori o morfostazi. V tem primeru se delovanje ak-

terjev ne dotakne obstoječih strukturnih pogojev, kar je lahko rezultat neuspeha pri uveljavljanju želenih sprememb. Lahko pa se ohranja status quo preprosto zato, ker v danem trenutku ustreza vsem vpletenim akterjem.

Kljub analitičnemu ločevanju kulture in strukture pa Archerjeva meni, da je treba oba koncepta misliti skupaj, ker se v vsaki osnovni morfogenetski sledi »srečata« v stadiju T2–T3 oba cikla. V fazi družbene interakcije se akterji soočajo s pogojujočim vplivom tako strukture kot kulture. Tako med strukturo in delovanjem ter med kulturo in delovanjem obstaja dialektično razmerje. M. Archer verjame, da je razlikovanje med tema dvema dialektičnima razmerjemaj nujno, če nočemo tvegati, da se nam na konceptualni ravni pomeša idejno in materialno.

Slika 4: sočasnost cikla sprememb

Vir: Andrej A. Lukšič, neobjavljen tekst

Tako kot pri Merkleu ima tudi Archerjeva v obeh morfoloških ciklih implicitno vključen koncept razmerja moči, saj na primer govori o družbi, za katero je značilna relativna stabilnost obstoječih (družbenih in političnih) struktur in (politične) kulture in ki ju je sicer težko modificirati ali reformirati, čeprav se to nenehno počne z delovanjem različnih akterjev.

Ali se bo demokracija v kapitalistični družbi še naprej odvijala na dosednji način ali pa se bo morda odprla za spremembe v smeri ali demokratizacije ali večjo avtoritarnosti, je predvsem odvisno od razmerja družbenih in političnih moči. Spremembam so lahko podvrženi posamezni elementi na kateri koli od zgoraj opisanih štirih ravneh (makro-, mezo- ali mikroravni). Svojo moč in delovanje lahko (družbeni in politični) akterji še dodatno okrepijo s koalicijami na nacionalni in na nadnacionalni oziroma globalni ravni in predvsem od njihovega delovanja bo odvisna prihodnost obstoječe demokracije v kapitalistični družbi. Neke naravne zakonitosti med obstoječo obliko kapitalizma in obstoječo obliko demokracije, ki bi demokracijo varovala pred zdrsom v avtoritarnost, ni. Demokracija v kapitalističnih družbah (in na globalni ravni) se lahko v sedanji obliki ohrani ali pa demokratizira le z zavestnim delovanjem demokratično ozaveščenih akterjev, ki so se sposobni organizirati na različnih ravneh in delovati znotraj obstoječih struktur in (politične) kulture z namenom, da bi jo obranili ali demokratizirali na

vseh štirih omenjenih ravneh. Pri tem pa se morajo nenehno upirati tisti moči, ki vzpostavlja dominacijo, in vzpostaviti pogoje za generiranje moči, ki jih bo opolnomočila.

Demokracija in EU (primer ustavne konsolidacije)⁹

Na osnovi spreminjanja razmerij družbene in politične moči, ugotavlja Mattern (2006: 261–307), je prihajalo do razvoja liberalne demokracije, ki je do sedaj prešla že več faz. V vsakem zgodovinskem obdobju razvoja kapitalizma se je uveljavil malce modificiran koncept liberalne demokracije. Dandanes se tako namesto pluralističnega vse bolj uveljavlja participativni koncept, za katerega velja, da vse večjo težo dobivajo državljani in njihovo aktivno angažiranje v političnem prostoru.

V Evropski skupnosti/uniji smo bili priča krepitvi demokratičnih procesov vsaj od druge polovice 80. let, ko je bila prvič artikulirana zahteva po konsolidaciji demokracije v treh novih državah pristopnicah. Ta zahteva je potem postala pravilo tudi za vse ostale države pristopnice iz srednje in vzhodne Evrope. Po drugi strani pa so se v 90. letih pojavljale tudi zahteve po odpravi demokratičnega deficita (EP), po povezovanju evropskih regij (Odbor regij) in uveljavljanju civilnodružbenih organizacij (ESSO) in tudi po takšni ureditvi, v kateri bi imeli ti akterji v institucionalnem dizajnu EU zagotovljen večji vpliv na oblikovanje politik in sprejemanje od-

⁹ Nekateri deli teksta so nastali v sodelovanju z mag. Majo Bahor.

ločitev. Vse to naj bi uredili v »evropski ustavi« oziroma sedaj v Lizbonski pogodbi.

Evropska skupnost je bila dolgo razumljena kot »asociacija s posebnim namenom« (Ipsen, 1972: 176), ki ima omejeno količino dobro opredeljenih funkcij, ki so ji zaupane. Demokratična narava evropske konstrukcije zato sprva ni bila stvar resnega premišljanja in zato Rimska pogodba (1957) niti ne omenja načela demokracije. Na evropski ravni je koncept demokracije vstopil v politično razpravo relativno pozno, in to le kot pogoj za članstvo v ES in ne kot zahteva, na osnovi katere bi uredili »polity« ES. Prvič je bila demokracija omenjena v preambuli k Enotni evropski listini (1986) v luči širitve Španije, Portugalske in Grčije. V preambuli Maastrichtske pogodbe, ki je odprla vrata širitvi državam v srednji in vzhodni Evropi, države članice poudarjajo poleg načela demokracije še načelo svobode, spoštovanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin ter vladavino prava. Amsterdamska pogodba pa že uvaja sankcijske mehanizme v primeru, če države članice resno in vztrajno kršijo temeljne vrednote EU – kot je načelo demokracije. Pogodba iz Nice dovoljuje, da se v primeru obstoja očitnega tveganja tovrstnih resnih kršitev izdela priporočila za državo kršiteljico. Ustavna pogodba je omenjala demokracijo tout court kot enega od načel, na katerih je utemeljena EU, prav tako njena naslednica Lizbonska pogodba. Strnemo lahko, da dosedanje pogodbe niso niti opredeljevale de-

mokracije niti niso predlagale, kako naj bi demokracijo interpretirali kot načelo, na katerem je utemeljena EU. Za uveljavitev kot temeljnega načela za »polity« EU je premalo, če vztrajamo le na tem, da EU kljub vsemu – in to naj bi bilo dovolj – predstavlja skupni imenovalac držav članic z demokratično tradicijo.

Čeprav je bila prvotna Evropska skupnost tehnokratski projekt, ki ga je vodila elita – z majhnim zanimanjem ljudi, pa je v luči naraščajočega prenašanja pooblastil na evropsko raven postal funkcionalistični in legalistični pristop nezadosten za legitimiranje evropske konstrukcije. Zato politični in legalistični diskurz postopoma prehajata na normativni okvir, ki je prav tako dominanten v našem mišljenju, ko gre za legitimnost in demokracijo na ravni nacionalne države, namreč kot ideja reprezentativne demokracije in še posebno ideja o parlamentarni demokraciji (Dehousse, 1998 : 598). Zato ni naključno, da je bila prvotna skrb glede »demokratičnega deficita« ES usmerjena na potrebo po vključevanju ljudi prek evropskega parlamenta. Takšno neposredno parlamentarno predstavništvo evropskih državljanov na evropski ravni je bilo vedno kombinirano s posrednim teritorialnim predstavništvom državljanov prek vladnih predstavnikov v Svetu ministrov in v Evropskem svetu, upoštevajoč odgovornost nacionalnih parlamentov.

Povečana debata o demokratičnem deficitu v 90. letih je omogočila, da so se na političnem

dnevnem redu pojavili tudi drugi elementi. Od konca 80. let so normativni diskurzi o legitimnosti evropske konstrukcije poudarjali potrebo po upoštevanju regionalne in lokalne avtonomije in vključevanju teh akterjev v evropsko oblikovanje politik. Maastrichtska pogodba je omogočila oblikovanje Odbora regij in dovolila državam članicam, da so v Odboru predstavljene z regionalnim predstavnikom. Znova sta se reprezentativna demokracija in odgovornost prek teritorialno izvoljenih predstavnikov pojavili kot osrednja normativna okvira. Razprava o demokratičnem deficitu je bila pogosto povezana s približevanjem EU državljanom in izgrajevanjem zaupanja v njene institucije. Nekateri elementi te razprave so ustrezali reprezentativni demokraciji, kot je zahteva po odprtosti posvetov in razprav v Svetu, ki opravlja zakonodajno funkcijo, in v to smer gredo tudi napor, da se naredijo povezave med posameznimi člani parlamenta in zastopniki zunanjih interesov transparentni z registriranjem stikov med člani parlamenta in lobisti. Nekateri elementi pa so bliže ideji participativne demokracije. Tako je Komisija vedno povezovala transparentnost s participacijo v procesu oblikovanja odločitev ex ante. Ne po naključju, saj so bile njene prve izjave o transparentnosti in o relacijah s posebnimi interesnimi skupinami navzoče že v letu 1992. To se je v glavnem zgodilo zaradi njene usmerjenosti na participacijo interesnih skupin – povezano je z naraščajočo potrebo po

legitimiranju diskurza – in tako se je koncept participativne demokracije pojavil na evropski ravni. Sicer pa velja, da idejo participativne demokracije zasledimo v diskurzu civilne družbe in civilnega dialoga, ki sta ga razvijala tako Komisija kot Evropski ekonomsko-socialni odbor od konca 90. let (Smismans, 2004).

V nasprotju z dosedanjimi pogodbami EU pa osnutek Pogodbe o ustavi za Evropo vključuje naslov »Demokratično življenje Unije«, kjer omejuje demokracijo na reprezentativno in participativno, kot se je to oblikovalo skozi proces načrtovanja v Konvenciji, kjer se je del o demokratičnem življenju v Uniji v procesu Konvencije spreminjal, tako npr. v začetku reprezentativna demokracija ni imela svojega člena, v končni verziji osnutka Ustave, v katero so bili vključeni nekateri amandmaji in jo je predstavila Konvencija 18. julija 2003 Evropskemu svetu v Rimu, pa sta reprezentativna (46. člen) in participativna demokracija (47. člen) vključeni vsaka s svojim členom. Natančnejša opredelitev medsebojnega odnosa med obema načeloma demokracije je ostalo nejasno. Četrta alineja 47. člena pa presenetljivo vpeljuje še nek nov instrument, ki dovoljuje »neposredno participacijo državljanov skozi državljansko iniciativo«. Milijon državljanov lahko pozove Komisijo, naj predloži ustrezen predlog o določeni zadevi. To določilo pomeni odklon od dominantne usmeritve tega člena, ki prvenstveno opredeljuje participacijo kot predstavništvo

skozi asociacije. Tako opredeljeno demokratično življenje v Evropski unije je v celoti ohranjeno tudi v evropski reformni pogodbi – Lizbonski pogodbi, ki ohranja označevanje demokracije v EU z obema pridevnikoma: reprezentativna in participativna. Ker reprezentativna demokracija ni zadostno opredeljena v tem večnivojskem kontekstu, ima participativna demokracija precejšnjo možnost za učinkovitost. Še več, (zaželeno) razmerje med reprezentativno in participativno demokracijo ostaja odprto.

Ta kratek pregled pokaže, da je vprašanje demokracije v EU postal problem, o katerem je treba razmišljati. Debata o demokratičnem deficitu je usmerila pozornost na nedemokratično naravo evropske polity in se, ki se je z naporu demokratično usmerjenih akterjev demokratizirala. Bitka se je bila tako na idejni kot na strukturni ravni. Ker se je debata v glavnem razvijala po mednarodni vladni konferenci, v kateri so imeli/imajo dominantni akterji (posredni) mandat, dobljen na volitvah, je bila demokratizacija v tej fazi v glavnem obarvana z idejo o reprezentativni demokraciji, manj pa z idejo o participativni in neposredni demokraciji, ki pa sta dobili več prostora v zadnjem desetletju.

Če pristajamo na ugotovitev, da je vzpostavljena konsolidacija demokracij na nacionalni ravni (vsaj negativna konsolidacije, ki seže do ravni politične kulture elit, ne pa tudi državljanov) v državah EU, da je treba na evropski ravni sprejeti še ustrezen normativni akt, ki bo opredeljeval de-

mokratično življenje in temu ustrezno vzpostaviti še ustrezni demokratični institucionalni dizaj in vpeljati ustrezno delovanje v njem, potem ni pretirana ocena, da je Evropska unija v bodoče lahko pomemben nosilec stabilizacije demokracije tudi na globalni ravni in pomemben akter pri oviranju ekonomsko močnih akterjih, ki jim je javno dobro deseta stvar. Demokratizacija še ne »ustavno konsolidirane« demokracije Evropske unije pa tako ostaja vedno odprt projekt.

LITERATURA IN VIRI:

Amsterdamska pogodba (1997): Dostopno prek: <http://www.consilium.europa.eu/showPage.aspx?id=1296&lang=sl>, 5. 9. 2009

Archer, M. S. (1996): *Realist Social Theory; The Morphogenetic Approach*. Cambridge: University Press Cambridge.

Dahrendorf, Ralf (2003): *Neskladje v demokraciji*, Project Syndicate, arhiv Dela. Rimska pogodba (1957): Dostopno prek: www.consilium.europa.eu/showPage.aspx?id=1296&lang=sl, 5. 9. 2009

Dehousse, R. (1998): *European Institutional Architecture after the Amsterdam Treaty: Parliamentary or Regulatory Structure?*. *Common Market Law Policy* 35: 598–619.

Enotna evropska listina (1986): Dostopno prek: <http://www.consilium.europa.eu/showPage.aspx?id=1296&lang=sl>, 5. 9. 2009

Ipsen, H. G. (1972): *Europaisches Gemeinschaft*. Tübingen: Mohr. Lukšič, Andrej (1999): *Rizična tehnologija: izziv demokraciji*. K politični ekologiji. Ljubljana: ČKZ.

Lizbonska pogodba (2007): Dostopno prek: <http://www.consilium.europa.eu/showPage.aspx?id=1296&lang=sl>, 5. 9. 2009

- Maastrichtska pogodba** (1992): Dostopno prek: <http://www.consilium.europa.eu/showPage.aspx?id=1296&lang=sl>, 5. 9. 2009
- Mattern, Mark** (2006): Putting ideas to work: A practical introduction to political thought. Lanham, Boulder, NY, Toronto, Oxford: Rowman and Littlefield Publishers, inc.
- Mc Anulla, Stuart** (2002): Structure and Acting. V David Marsh in Gerry Stoker (ur.), Theory and Methods in Political Science, 265–285. New York: Palgrave Macmillan.
- Merke, Wolfgangl** (1999): Systemtransformation. Eine Einfuehrung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung. Opladen: Leske + Budrich
- Neumann, Franz** (1992): Demokratska i autoritarna država. Zagreb: Naprijed.
- Offe, Claus** (1985): Družbena moč in politična oblast. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Offe, Claus** (2006): The problem of legitimacy in the European polity: is democratization the answer? V Colin Crouch in Wolfgang Streck (ur.), The Diversity of Democracy: Corporatism, Social Order and Political Conflict, 175–204. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited.
- Pogodba iz Nice** (2001): Dostopno prek: <http://www.consilium.europa.eu/showPage.aspx?id=1296&lang=sl>, 5. 9. 2009
- Pogodba o ustavi za Evropo** (2004): Dostopno prek: <http://www.consilium.europa.eu/showPage.aspx?id=1296&lang=sl>, 5. 9. 2009
- Smisman, Stijn** (2004): The constitutional labeling of »The democratic life of the EU«: representative and participatory democracy. V Lynn Dobson in Andreas Follesdal (ur.), Political Theory and the European Constitution, 122–139. London, NY: Routledge.

KOZMOPOLITSKA DEMOKRACIJA: VČERAJ, DANES, JUTRI, NIKOLI VEČ?

Povzetek: Namen pričujočega prispevka je obnoviti debato o kozmopolitski demokraciji in globalnem vladovanju, ki je zamrla v začetku novega tisočletja. Prispevek izhaja iz podmene, da je kriza 2008–2009 civilizacijska kriza, ki zahteva spremembo političnih razmerij in dojemanja globalne politike. Prispevek analizira dosedanja tematiziranja kozmopolitske demokracije, za katera ugotavlja, da temeljijo na metodološkem teritorializmu. Analizira tudi liberalnodemokratsko zastavitev političnih skupnosti. Prispevek zagovarja človekove pravice kot temelj etičnih vrlin za novo globalno demokratično ureditev.

Ključni pojmi: demokracija, globalizacija, kozmopolitska demokracija, človekove pravice, politična teorija.

V začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja se je zdelo, da je svet na pragu nove demokratične paradigme. Padle so ločnice sveta, utemeljene na drugi svetovni vojni in njenih posledicah, prebujala se je zavest o medsebojni povezanosti sveta in urejanja novih demokratičnih odnosov v njem. Pojavljali so se prvi znaki nove globalne zavesti, ki so se kazali predvsem v prebujajoči se ekološki globalni zavesti in skrbi za enoten planet. Svet je bil na pragu novega optimizma: nič več ni bilo nemogoče, zdelo se je, da bo poslej človeštvo živelo bolj povezano kot kadar koli. Globalizacija je bila ključen koncept začetka devetdesetih let.

Na političnem terenu so se razmišljanja o novem svetovnem redu večinoma utelesila v razmišljanjih, kako, na kakšen način ter s katerimi vzvodi vzpostaviti globalno vladovanje¹ in kozmopolitsko² demokracijo. Demokracija je v razpravah devetdesetih delovala kot nepreklicna instanca, nekaj, o čemer se nihče ni resno spraševal, še manj pa dvomil. Demokracija je bila element vsake razprave in nujen sestavni del optimizma devetdesetih. Po ideološki zmagi liberalne (predstavniške) demokracije (cf. Fukuyama, 1992) je taka oblika demokracije predstavljala najbolj zaželeno osnovo za razmišljanja o kozmopolitski demokraciji.

1 Globalno »vladovanje« je prevod angleškega koncepta global »governance«. S takim prevodom bi radi poudarili tako upravljalstvo kot politično razsežnost tega koncepta.

2 Za namene tega članka uporabljamo koncepta kozmopolitske in globalne demokracije medsebojno zamenljivo.

Optimizem devetdesetih se je izrazil na vseh področjih človeškega bivanja: od gospodarskega povezovanja do političnega zavezništva v uporabi proti določenim tipom in praksam gospodarskega delovanja. Na vseh področjih človeškega bivanja se je zgodil kvalitativen premik. Za trenutek se je zdelo, da napadi na stolpnici WTC v New Yorku 11. septembra 2001 pomenijo (simbolni) konec optimizma v zvezi s povezanostjo človeštva iz devetdesetih. A je to veljalo zgolj za nekatera področja. Gospodarsko sodelovanje in povezovanje v svetu sta še naprej ostajala večinoma neprizadeta in sta dobivala vedno nove razsežnosti in oblike. Je pa napad na WTC spremenil poprejšnji politični optimizem glede globalnega vladovanja in kozmopolitske demokracije. Politiki niso več govorili o enem medpovezanem svetu, kjer so vsi soudeleženi pri odločitvah in v katerem so namesto sile doma dogovarjanja in pogajanja; tako so poslej raje govorili o novi svetovni nevarnosti, boju proti teroristom, državah na osi zla, trkih civilizacij, grožnjam »našemu« načinu življenja itn. Akademski članki o kozmopolitski oz. globalni demokraciji se skorajda niso več pojavljali. Kratkerega obdobja političnega optimizma novega globalnega sveta pa je bilo nepreklicno konec s finančno in gospodarsko krizo 2008–2009, ko so se države bolj ali manj same vsaka po svoje poskušale izviti iz primeža krize. Kljub temu da kriza ni bila samo finančna in gospodarska, pač pa predvsem kriza načina

življenja oz. civilizacijska kriza, so države krčevito poskušale ohraniti tisto, kar se je ohraniti dalo. V takem boju je bilo le redko prostora za razmišljanje o drugih.

Namen pričujočega prispevka je po dogodkih 11. septembra 2001 ter finančni, gospodarski in civilizacijski krizi 2008–2009 obnoviti debato o kozmopolitski demokraciji in globalnem vladovanju. Radi bi poudarili, da civilizacijska kriza kot kriza načina življenja s seboj prinaša vedno močnejše zavedanje o ekološki nesprejemljivosti sedanjega načina bivanja. Vedno več je globalnih problemov in zavedanja o njih, ki jih bomo kot človeštvo morali reševati. Kozmopolitska demokracija in globalno vladovanje sta pri tem lahko dva mehanizma za oblikovanje politik in načinov odločanja za tiste probleme, ki presegajo nacionalno zamejene liberalne (predstavniške) demokracije.³

Prispevek bo najprej pregledal ključne kontroverzne načine dosedanjega razmišljanja o

³ Reševanje problemov, ki gredo prek meja nacionalnih držav, ni edino gibalno nastanka kozmopolitske zavesti. Od nekdaj v zahodni politični misli velja, da je svet politično razdeljen na več držav. Vsaka ima svoje zakone, meje in oblike vladavine. Glede na različne oblike vladavine ima vsaka svojo moč, da usmerja in oblikuje življenja posameznikov. Če je odnos med posameznikom in državo odnos medsebojnega spoštovanja pravic in obveznosti, potem za posameznika smatramo, da je državljani te politične skupnosti. Obstaja pa seveda tudi drugačno mnenje, ki pravi, da »ne moremo zaupati sistemu ločenih, samozadostnih držav, da bodo ustvarjale pravično in miroljubno družbeno okolje za svoje državljane. Zato potrebujemo kozmopolis – svetovno državo z državljani sveta« (Heater, 1997: 315). Heater (1997) v svojem članku naredi prerez idej vodilnih zahodnih političnih mislecev o kozmopolisu oz. njihovem razumevanju, kako bi takšen sistem lahko privedel k večji pravičnosti in miru.

kozmpolitski demokraciji, utemeljil predstavi- niško demokracijo za novo dobo in podal pre- dloge za razpravo o novem globalnem vladova- nju in kozmpolitski demokraciji.

KOZMPOLITSKA DEMOKRACIJA

Kozmpolitizem kot način reševanja nadnacio- nálnih (in domačih) problemov ni nov koncept. Med vzroke za porast zanimanja za kozmpoli- tizem po padcu berlinskega zidu štejemo (Hut- chings, 1999: 154–5):

- a konec hladne vojne in posledice tega za celo vrsto področij: za trditve o globalnem triumfu liberalne demokracije; za humanitarne intervencije (ali po- manjkanje teh) v okviru Združenih narodov; za osamosvajanje narodov srednje in vzhodne Evro- pe. Vse to je spodbudilo razmišljanje o pomenu in veljavnosti demokracije, še posebej v okviru nacionalne države;
- b ekonomska in kulturna globalizacija je »kriva« za veliko razpravljanj o političnem kozmpolitiz- mu, ker se veliko avtorjev sprašuje (npr. Bauman, 1998), ali je nacionalna država sploh sposobna obdržati svojo zahtevo po suverenosti;
- c v razvoju Evropske unije številni raziskovalci vidijo primer nastajanja oblike političnega kozmpolitiz- ma z drugačnim tipom suverenosti (kot v primeru nacionalne države in s pravim transnacionalnim dr- žavljanstvom, ki ga uživajo državljani držav članic;
- č vedno bolj se uveljavljajo določena transnacional- na družbena gibanja, ki se osredotočajo na člove-

kove pravice, ekologijo, pravice žensk, mir, delo- vanje kapitalističnega sistema. To je preusmerilo pozornost na vprašanje politik z globalnimi di- menzijami in na politična dejanja, ki se ne ozirajo na delitev zunanje/notranje in katerih politika ni omejena zgolj na domačo državo.

Govorimo lahko o dveh vrstah kozmpolitiz- ma: o moralnem kozmpolitizmu, ki se nanaša na moralni univerzalizem, to je na vsako teorijo morale, ki predvideva univerzalno veljavnost in uporabnost moralnih načel. Politični kozmpo- litizem na drugi strani se nanaša na vsako vide- nje, ki predpisuje načine političnega delovanja in institucije, ki delujejo prek, nad in čez meje nacionalne države in so potencialno globalne v svojem dosegu (Hutchings, 1999: 154)

Kozmpolitska demokracija izhaja iz teze, da liberalna demokracija ne more biti izključno sidro posameznikove avtonomije v sodobnem svetu (Franceschet, 2000: 289). Namesto oze- meljsko zamejene ljudske suverenosti govori teorija kozmpolitske demokracije raje o več prekrivajočih se neozemeljskih oblikah demo- kratične vladavine, ki bodo omejile in dopolni- le obstoj formalno suverenih držav.

Held (2000) meni, da pod vplivom globaliza- cije in z njo povezanih procesov prihaja do preo- blikovanja teritorialnih nacionalnih držav, ne pa tudi njihovega zatona. Če demokratična kontrola nad vladajočimi institucijami vzpostavlja pogoje osebne svobode, potem globalizacija predstavlja

veliko grožnjo liberalnodemokratični zastavitvi države. Held (1995: 260–1) trdi, da je zamišljena povezava med demokracijo in teritorialnostjo, ki vzpostavlja ideal ljudske suverenosti, v velikih zagatah, ker so nekatere sile in procesi, ki določajo naravo znotraj političnih skupnosti in med njimi, zunaj dosega posameznih nacionalnih držav. Zapleteni gospodarski, organizacijski, administrativni, pravni in kulturni procesi na globalni ravni omejujejo delovanje nacionalne države.

Held (1995: 267; cf. Hutchings, 1999: 161) na osnovi teze o omejevanju avtonomije nacionalne države sklene, da je uresničitev avtonomije posameznika, tega ideala liberalnodemokratske države, znotraj domačega konteksta vedno bolj odvisna tudi od globalnih sil. Ker posamezniki vedno manj lahko vplivajo na odločitve, ker se odločitve sprejemajo mimo njih, je potrebna politizacija svetovne politike (kot tudi notranje politike) kot dopolnilo mednarodni vladavini z reprezentativnimi mehanizmi.

Konkretni predlogi kozmopolitske demokracije vključujejo razvoj globalnih kanalov za demokratsko reprezentacijo in legitimnost ter posledično omejitev suverene moči države. Model kozmopolitske demokracije ni kot prejšnji federalistični modeli, ker »ne želi niti odpraviti držav niti nadomestiti njihove moči s popolnoma drugim institucionalnim okvirjem« (Held, 1995: 230).

Ker je liberalnodemokratska država po svoji definiciji nacionalno zamejena, si s teorijo liberalne demokracije devetnajstega in dvajsetega

stoletja na globalni ravni ne moremo prav dosti pomagati. Demokracijo bo treba usposobiti, da bo lahko delovala na globalni ravni, da bo sposobna za neozemeljske oblike demokratičnega sprejemanja odločitev. To seveda ne pomeni samo demokratizacije vseh držav, ampak predvsem demokratizacijo odnosov med državami ter demokratični nadzor tistih delov mednarodnega delovanja, ki je zunaj nadzora nacionalnih držav. Toda, kot je opozoril Lukšič (1993), tretja demokratična transformacija ne bo niti zgolj razširitev demokracije iz nacionalnih držav na svetovno ureditev niti samo razširitev demokracije na številna nova področja, temveč bo kvalitativna sprememba političnih razmerij, utemeljena na novi samozvesti posameznika, ki bo priznal svoja zgodovinska in družbena posredovanja. Če hočemo, da demokracija deluje na globalni ravni, mora izpolnjevati vsaj tri nujne pogoje (Held, 1993: 39–40):

- a prvič, pod demokratični nadzor bo treba dati vse zadeve, ki zdaj uhajajo nadzoru nacionalnih držav (okoljska vprašanja, vprašanja varnosti, management financ, denarnih tokov, globalnih izvedenih finančnih instrumentov itd.);
- b drugič, premisliti bo treba o vlogi in mestu globalnih in regionalnih upravnih teles s stališča bolj koherentne in koristnejše vloge pri javnih zadevah;
- c tretjič, ključne institucije, organizacije, združenja morajo omogočiti mednarodni civilni družbi, da postane del demokratičnega procesa.

Vizija kozmopolitske demokracije, kot jo podaja Held (1993; 1995; 2000), ostaja zamejena na teoretskem terenu liberalizma, na katerem je potekala tudi večina razprav o globalizaciji in vlogi države v njej (Hutchings, 1999: 160). V primerjavi z nekaterimi prikazanimi teorijami zgodba o kozmopolitski demokraciji ne trdi, da država propada. Kozmopolitska demokracija tudi nikoli ni zagovarjala, da mora država propasti. Samo nacionalna država lahko opravlja določene funkcije in preprosta širitev na svetovno državo ne bi ničesar uredila. Globalna razširitev demokracije se ne zavzema za novo državo, ampak za novo obliko organizacije, ki bo prevetrila funkcije in moči držav na mednarodni ravni, ki naj bi preprečile oligarhične pozicije, kot jih poznamo danes. Od tod tudi trditev, da se država spreminja. Toda takšno videnje pomeni le majhen korak naprej, ki ne zapusti objema materialno-liberalne metateorije, ampak še vedno dojema državo in globalizacijo kot dvoje med sabo ločenih entitet, ki ne proizvajata druga druge.

Ključni problem razmišljanja o kozmopolitski demokraciji je v naravi same demokracije. V *Contingency, Irony and Solidarity* se Rorty (1989) sooča s temeljnim problemom: na čem naj zgradimo liberalnodemokratsko etiko, potem ko so propadle univerzalno racionalistične osnove? Rorty se sprašuje, kateri ideal naj danes, ko smo priča končnemu uničenju razsvetljenskih teženj, da bi človekovim pravicam in svoboščinam dali transcendentno oz. transcendentalno podporo,

ki bi bila izvzeta iz radikalne naključnosti zgodovinskega procesa (»naravne pravice človeka«), vodi demokracijo. Heldov problem pa je ravno to, da demokracijo dojema kot tehnično, mehanično in procesno zadevo, ne pa kot proces, ki zahteva ideal, enkrat utemeljen znotraj politične skupnosti, drugač na transcendentnem temelju.

Kozmopolitska demokracija je soočena s povsem praktičnim problemom. Katere naj bi bile njene vrednote, kateri ideali, tako prepotrebni za vsako obliko demokracije? Teorija kozmopolitske demokracije se s tem vprašanjem sploh ne ukvarja, ne sprašuje se, kateri bo tisti temelj, na osnovi katerega bodo novi državljani sveta dobili zavest o novi posredovanosti, ki se bo izrazila v sodelovanju pri soodločanju o globalnih vprašanjih. Heldova teorija kozmopolitske demokracije ostaja na teoretskem terenu liberalizma, na terenu samozaprtega, moralno avtonomnega kantovskega posameznika. Kje bo kozmopolitska demokracija dobila zavest o pomembnosti za sodelovanje v njeni skupnosti, kje je Montesquieujeva ljubezen do zakonov in domovine (ali sveta), ki je izjemnega pomena za delovanje demokracije? Če kozmopolitska demokracija ni samo mehansko širjenje, ampak je utemeljena na novi samozavesti posameznika, potem se bo verjetno lažje uveljavila. Toda, kot kaže Heldova teorija, ne gre za novo posredovanost človeka, ampak prej za sile, ki ga ogrožajo. V Heldovi teoriji ne gre, paradoksalno, za kantovsko moralno avtonomnega posameznika

kot aktivnega dejavnika v novi posredovanosti, ampak za posameznika kot žrtev globalizacije.

Teorija kozmopolitske demokracije se v Heldovi različici na globalni ravni ukvarja s podobnimi problemi kot teorija predstavniške demokracije na nacionalni ravni. Problemi so podobni, le geografsko so razširjeni in potencirani. Razlog je v tem, ker Held kozmopolitsko demokracijo predstavlja kot zgolj mehanično širitev načel nacionalne predstavniške demokracije na globalno raven. Zaradi pomanjkanja tako prepotrebne globalne etične vrline, ki deloma izhaja iz različnih kulturnih, zgodovinskih in religijskih idej, kaj bi ta vrlina lahko bila, je pri Heldu nacionalna država edini pravi temelj za graditev kozmopolitske demokracije.

PREDSTAVNIŠKA DEMOKRACIJA

Če se pri raziskovanju novih možnosti globalnega vladovanja in kozmopolitske demokracije hočemo ogniti posplošenih trditvah o predstavniški demokraciji in na njih zgraditi zgodbo o novi paradigmi kozmopolitske demokracije, je treba spoznati prevladujoči diskurz demokratične organiziranosti znotraj nacionalnih držav. Liberalnodemokratska država se predstavlja kot prevladujoča oblika državne organiziranosti po vsem svetu (Fukuyama, 1992), čeprav je v svojih temeljih kulturno zamejena (je rezultat zgodovinskih tradicij, ki so bile značilne samo za določena okolja, ne pa za ves svet v njegovi

raznolikosti⁴). Bila naj bi zadnja stopnja človekove ideološke evolucije, najboljša in nenadkrljiva oblika vladavine.

Zgodba liberalne demokracije je zgodba o specifični organiziranosti demokracije na ravni države, ki ima svoje korenine v politični teoriji devetnajstega in dvajsetega stoletja.⁵ Je zgodba o hibridu politične skupnosti,⁶ ki je nastal na zasnovi liberalistične teorije. Moderna predstavniška demokracija, kar liberalna demokracija je, počiva na dveh osnovnih načelih: ljudski suverenosti in osebni svobodi. Suverenost ljudstva predstavlja demokratično komponento hibrida, osebna svoboda pa je, kot bomo videli nekoliko kasneje, osnova liberalne misli. Suverenost države (zunanja suverenost) in ljudsko predstavništvo sta ključna koncepta za razlikovanje moderne države od njene tradicionalne različice. Premik od mejnikov (*frontiers*), naravnih ovir, k mejam (*borders*), ki med seboj ločujejo posamezne suverenosti, naj bi zaznamoval prehod od tradicionalne državne oblike v moderno (Giddens, 1985: 49–50, 20). Zgodbe o konsolidaciji moderne države so zgodbe o

⁴ O kulturni partikularnosti liberalne demokracije in njeni zavezanosti kulturni in verski tradiciji Zahoda glej npr. Parekh (1994).

⁵ Macpherson (1973: 19) poudarja, da prava liberalna politična teorija izvira iz 17. stoletja (leta 1651 je Hobbes izdal *Leviathana*) in da ta ni bila, podobno kot liberalna država, posebej močno demokratična, ampak prej nedemokratična.

⁶ Schmitt meni, da je artikulacija liberalizma in demokracije, ki je potekala v 19. stoletju, omogočila nastanek nekega hibridnega režima, ki ga zaznamuje zveza med dvema popolnoma heterogenima političnima načeloma (Schmitt, 1994: 22–30; glej tudi Mouffe, 1991: 100).

tem, kako se je državni aparat počasi utrdil in izgradil svojo legitimnost z etnično, versko, jezikovno in s kulturno homogenizacijo ljudstva, ki je živelo na zamejenem ozemlju in ga na ta način dvignilo iz anarhične pluralnosti v urejeno družbo (Bartelson, 1995: 42).

V popolnosti bi se demokratična komponenta (suverenost ljudstva) udejanjila, če bi o vseh zadevah v državi odločali ljudje. Šlo bi za neposredno demokracijo, za katero se je zavzel Rousseau (1993: 15).⁷ Vendar se Rousseaujeva različica družbene pogodbe (kot instrument izhoda iz naravnega stanja in vzpostavitve države) v ključnem delu razlikuje od koncepcij liberalcev in liberalnih demokratov. Po Rousseauju namreč ljudstvo ne preda suverenih pravic vladarju ali izvoljencem ljudstva, temveč jih obdrži. Suverenost pri Rousseauju ne samo da izvira iz ljudstva, ampak mora tam tudi ostati. V Hobbesovi in Lockovi verziji pa – za razliko od Rousseaujeve – ljudje predajo svoje suverene naravne pravice državi in vladarju. Kljub temu je pomembno poudariti, da je Locke prvi, ki vpelje videnje, da državljani ne predajo vseh svojih naravnih pravic za vedno svojemu vladarju ali državi, ampak jih ohranijo ter jih na periodičnih volitvah tudi izvajajo (Locke, 1952: 76, 84 ali §135 in §149). Pristanek ljudi na vladavino tako postane Lockova ključna tema,

⁷ Že sam Rousseau, ki je bil vnet zagovornik suverenosti ljudstva, je ugotovil: če termin suverenost ljudstva vzamemo dobesedno, potem ni nikoli obstajala nobena demokracija in nikoli nobena ne bo (Hu, 1997: 350).

suverenost ljudstva pa problem, ki liberalno-demokratsko državo vedno znova preizprašuje.

Načelo suverenosti ljudstva v zgodbah o modernih predstavniških demokracijah uravnavata dva mehanizma: delitev oblasti, ki jo je zagovarjal Montesquieu, ter tekmovanje za izvolitev, kar je poudarjal Schumpeter (Hu, 1997: 350).⁸ Medtem ko vladani izvolijo svoje vladarje na volitvah, morajo le-ti pred volitvami in po njih odgovarjati ljudstvu, ki jih na ta način nadzira. Za Schumpetra so demokratične volitve pravica državljanov, da občasno izberejo in avtorizirajo vladavino, ki naj deluje v njihovo korist (Schumpeter, 1943/1992: 269; cf. Held, 1989: 161). Demokracija postane institucionalna rešitev za legitimacijo vladavine, na katero ljudstvo prenese svoje suverene pravice. Toda ključen Schumpetrov poudarek leži drugje. »Demokracija ne pomeni in ne more pomeniti, da ljudje dejansko vladajo v kakršnemkoli razumljivem pomenu términov 'ljudje' in 'vladanje'. Demokracija pomeni samo to, da imajo ljudje priložnost sprejemati ali zavračati ljudi, ki naj bi jim vladali. [...] Torej je lahko en vidik tega izražen z rekom, da je *demokracija vladavina*

⁸ Sam Schumpeter je bil sicer skrajno skeptičen do pojma suverenosti ljudstva. Menil je, da je poln nevarnih dvoumnosti in da si z njim ni mogoče pomagati. Politične in intelektualne sposobnosti povprečnega državljana je cenil zelo nizko. V splošnih okvirih pa je Schumpeter pod vplivom psihologov množice, kot je Le Bon, gledal na volilno telo kot na splošno šibko, nagnjeno k močnim čustvenim vzgibom, intelektualno nesposobno, da bi storilo kar koli odločnega iz lastnega nagiba, in izpostavljeno zunanjim silam (Held, 1989: 162).

politikov» (Schumpeter, 1943/1992: 284–5, poudarek dodan). Schumpeter je odlično pokazal, da dejanske suverenosti ljudstva ni, vsaj v predstavniških demokracijah ne.⁹ Toda njegovi poudarki se vežejo le na en del demokratičnega kroga, kjer ljudje na osnovi svojih potreb in želja volijo za to kvalificirane predstavnike. Drugi del kroga, ki je ravno tako pomemben – namreč da imajo tudi ideje politikov vpliv na želje in potrebe ljudi – pa je zanemaril. Jasno je, da najpomembnejši dejavnik pri procesu odločanja o javnih zadevah (kar naj bi politika tudi bila) ni *demos*, ampak ozka politična elita. Zaradi vsega tega označujemo Schumpetrov model demokratičnega sistema za tekmovalnega (kompetitivnega). Glede skrbi za demokratičnost sistema z delitvijo oblasti: pomembnejše so volitve s tekmovanjem, kajti neke vrste delitev pristojnosti (oblasti) obstaja v vsaki vladini, ne glede na demokratičnost.

Osebnostna svoboda, ki je osnova liberalne misli, je drugi pol v hibridu demokracije in liberalizma. Medtem ko je Locke poudarjal, da tudi demokratična vlada nima pravice kršiti osnovne svobode posameznika, ki je sveta in neodtujljiva, pa je John Stuart Mill svaril pred tiranijo večine, ki pomeni grožnjo osebni svobodi, ter poudarjal, da se mora družba varovati

tako tiranije večine kot vlade (Hu, 1997: 350). Zgodovina teorij o liberalnodemokratski državi je pravzaprav zgodovina poskusov, ki se vlečejo že od Hobbesa naprej, kako najti ravnotežje med močjo države in osebno svobodo posameznikov. Ali drugače: kakšen je odnos med suvereno državo in suverenimi posamezniki, ki po liberalnem prepričanju posedujejo izvirno suverenost. Po eni strani naj bi država potrebovala monopol nad prisilo, da lahko zagotavlja nemoteno trgovanje, proizvodnjo, življenje v državi.¹⁰ Po drugi strani pa naj bi bilo treba paziti na osebno svobodo državljanov, kajti če država dobi preveč pooblastil, potem so državljanji lahko oropani nekaterih svojih temeljnih

⁹ To je diametralno nasprotno stališče od Fukuyamovega (1992: 212): »Osnova liberalne demokracije naj bi bila najvišje racionalno politično dejanje, v katerem bi *celotna skupnost* odločala o naravi ustave in postavila temeljne zakone, ki bi vladali v javnem življenju« (kurziv dodan).

¹⁰ Zanimivo rešitev glede predstavniške demokracije so našli utilitaristi, katerih misel velja za eno od intelektualnih predhodnic liberalizma. Utilitaristi zagovarjajo idejo, da je dobra vladavina tista, ki zagotavlja srečo največjega števila ljudi. Bentham in James Mill se zaradi svojih različnih življenjskih usod sicer razlikujeta po tem, kaj pomeni sreča (Bentham jo definira kot odsotnost prisile), sta si pa edina, da je v človekovi naravi, da si želi srečo in da je za njo pripravljen tudi kaj storiti. Ključna naloga vlade naj bi bila, da čimbolj poveča srečo celotne skupnosti, ne pa samo nekaterih, ki izkoriščajo sadove dela drugih. To naj bi tudi bila naloga tistih, ki načrtujejo politične institucije. Do povečane sreče skupnosti je nemogoče priti v monarhiji (ker vladar izkorišča podložnike) in v aristokraciji (ker vladajoča elita izkorišča posameznike). Sreče skupnosti se tudi ne da doseči v neposredni demokraciji Rousseaujevega tipa, ker bi bil napor, ki bi bil potreben za vsakokratno odločanje, prevelik in bi odvrčal ljudi od produktivnega dela ter s tem doseganja sreče. Edini sistem, ki lahko zadovolji tako posameznikovo kot skupnostno srečo, je predstavniška demokracija, v kateri voljeni predstavniki odločajo v imenu celotne skupnosti. Predstavniška demokracija naj bi bila »veliko odkritje modernega časa«, ker dovoljuje, da samo nekaj posameznikov predstavlja veliko število ljudi, kar naj bi pomenilo tudi večjo svobodo, saj se ljudje ne ukvarjajo vsak dan z vladanjem, obenem pa tudi srečo, ker posamezniki na periodičnih volitvah še vedno odločajo o sebi.

pravic in svoboščin. Osebna svoboda državljanov je osnovno vodilo, ki poganja liberalno idejo minimalne države. Liberalni demokrati so za vzdrževanje tega ravnotežja našli institucionalno rešitev: predstavniško demokracijo (Held, 1993: 18). Enakopravnost državljanov so pri tem šteli za izjemno pomembno. Takšna enakopravnost bi zagotovila varno družbeno okolje, kjer bi bili ljudje svobodni pri odločanju o svojih dejanjih, obenem pa bi tudi pomenila državo, ki bi pod budnim očesom volilnega telesa delovala v javnem interesu.¹¹

Ključni problem liberalnodemokratske zgodbe je vedno bil, kako združiti svobodno tržno gospodarstvo z zahtevami množice ljudi po enakosti (Macpherson, 1973: 19). Ne smemo namreč pozabiti, da je liberalna demokracija fenomen, ki je značilen zgolj za kapitalistične sisteme. Razvila se je samo v državah s kapitalističnim gospodarstvom, v državah s socialističnim gospodarstvom nikoli. Demokracija je neizpolnjena obljuba liberalnega kapitalizma.¹² Vedno se je namreč končala pri politični

demokraciji, nikoli pri ekonomski. Je obljuba, ki je liberalni kapitalizem ne more izpolniti, ne da bi pod drobnogled vzel status zasebne lastnine ter družbeno razumevanje abstraktnega individualizma, ki prežema celotno teorijo. Liberalna demokracija kot projekt, zasnovan na liberalnem posamezniku, govori bolj malo ali skoraj nič o kapitalistični državi.¹³ Liberalci se osredotočajo na posameznika, na proceduralne zadeve¹⁴, na osebno svobodo (cf. npr. Hayek, 1992: 106), medtem ko je del njihove doktrine spodbujati svobodno tržno gospodarstvo:

Liberalec kot zakonodajalec potrebuje mehanizem za zadovoljitev načel enake obravnave navzlic tem nesoglasjem. Odločil se bo, da ni na voljo boljših mehanizmov, kot splošne politične institucije, od dveh glavnih institucij naše politične ekonomije: tržnega gospodarstva za odločitve o tem, katere dobrine bomo

¹¹ Klasični Marxov ugovor na to bi bil, da je vsak korak k politični enakopravnosti sicer dober, vendar je emancipacijski potencial te enakopravnosti močno omejen z neenakopravnostjo razredov, ki so nujen proizvod kapitalistične ekonomije: »Kot so kristjani enakopravni v nebesih, a neenakopravni na zemlji, tako so posamezni ljudje enakopravni v nebesih svojega političnega sveta, a neenakopravni v zemeljskem obstoju družbe« (Marx, 1980: 80). Problem liberalne enakopravnosti je namreč v tem, da gre za enakopravnost na deklarativni ravni, ki se ne prevaja v prakso.

¹² Beetham (1994: 56–7) govori o štirih komponentah liberalizma, ki so se izkazale kot pomembne za demokracijo: (1) zagotovitev pravic izražanja, gibanja, zbiranja itd. kot individualnih pravic,

ki so posamezniku zagotovljene z zakonsko ali ustavno zaščito. Brez vseh teh pravic bi bila demokracija pravzaprav brez pomena; (2) institucionalno ločevanje pristojnosti med zakonodajno, izvršilno in sodno vejo oblasti. Če ne bi bilo ločevanja teh treh vej oblasti, bi bila ideja vladavine zakona samo iluzija; (3) institucija predstavniške skupščine, katere člani so izbrani po geografskem načelu na odprtem tekmovanju za glasove volivcev in ki ima moč uzakonjanja davkov in zakonodaje; (4) načelo omejene države in ločitev med sfero javnosti in zasebnosti.

¹³ Cf. Popper (1995: 13): »Država je nujno zlo. Njena pooblastila se ne bi smela razširiti čez nujno potrebno mejo.« Glej tudi Nozickovo (1992) razpravo o minimalni in ultraminimalni državi.

¹⁴ Proceduralni liberalizem, katerega glavna predstavnika sta Rawls in Dworkin, ne pozna ideje skupnega dobra. »Za družbo, ki nima utelešene ideje skupnega dobra in jo povezuje samo spoštovanje nabora procedur, je zelo malo verjetno, da si bo zagotovila vdanost svojih državljanov« (Horton, 1998: 161).

proizvajali in kako bodo razdeljene, in predstavniške demokracije za kolektivne odločitve o tem, katero obnašanje bo prepovedano ali urejeno tako, da bi utegnilo biti omogočeno ali primerno drugo obnašanje (Dworkin 1992: 217–8)15.

Liberalizem je bil prisiljen uvesti demokracijo, če je hotel preživeti. Potreboval jo je iz dveh razlogov. Prvič, ker so skladno z liberalnim prepričanjem vsi posamezniki enaki z rojstvom in so gospodarji ali gospodarice sebe, kar pomeni, da nobeden ne sme in ne more imeti avtoritete nad njimi brez njihovega privoljenja. Liberalna politika zato rabi določen mehanizem, s katerim ljudje dajo svoje privoljenje vladi in ji s tem predajo pravico, da jim vlada. Drugič, ker liberalci pričakujejo od vlade, da bo vzpostavila sistem pravic, ki bo imel za vrhovno pravico največjo mogočo svobodo. Ker vlada lahko to krši, liberalci potrebujejo mehanizem, s katerim nadzirajo vlado (Parekh, 1994: 162). Liberalci ne razumejo demokracije kot vsebinske zadeve, ampak kot način konstituiranja in nadzorovanja javne oblasti – kot proceduralno stvar (Hayek, 1992: 106; Hayek, 1944: 52; Kukathas, 1998: 23–6).¹⁶

Vsekakor je pomembno, da na tem mestu omenimo pomisleke Schmitta (1994) glede predstavniške demokracije, kar liberalna demokracija je, in njenih protislovij. Schmitt pravi, da je temeljni liberalni princip, okoli katerega se nizajo vsi ostali, da lahko pridemo do resnice prek svobodnega konflikta mnenj. Za liberalizem dokončne resnice ni. Resnica je zgolj preprosta funkcija v večnem tekmovanju mnenj, rezultanta sil. To na novo osvetli naravo parlamentarizma, katerega temelj je treba iskati v tistem, kar konstituira proces konfrontacije mnenj, iz katerega izhaja politična volja (Schmitt, 1994: 33). Schmitt zato sodi, da predstavniški element, kolikor onemogoča identiteto med vladajočimi in vladanimi, ki je lastna demokratični logiki, konstituira nedemokratičen vidik liberalne demokracije. Po njegovem se nahaja v jedru režima liberalne demokracije neko protislovje, zaradi katerega liberalizem zanika demokracijo in demokracija zanika liberalizem. To izbruhne na dan s krizo parlamentarnega sistema, kot jo vidimo v demokraciji sodobnih skupnosti (Schmitt, 1994: 30–46; cf. tudi Mouffe, 1991: 100).

Ali če postavimo celo stvar še nekoliko drugače: liberalci namreč trdijo, da je samo plura-

15 Cf. tudi npr. Nozick (1974). Poglavje o minimalni in ultramini-malni državi in (re)distributivni pravičnosti iz Nozickove *Anarchy, State and Utopia* je prevedeno v slovenščino v zborniku *Sodobni liberalizem* (urednik Rudi Rizman, 1992).

16 Cf. Kelsen (v Mouffe, 1991: 108): Demokracija je sestavljena iz skupka procedur. Po Kelsnu ni možnosti, da bi prišli do resnice z razpravo, temveč je v izvoru parlamentarne oblike zavest,

da resnica ne obstaja. Če se je liberalna demokracija zatekla k strankam in parlamentu kot instrumentom obče volje, je to zaradi spoznanja, da substancialne homogenosti ni mogoče nikoli doseči. Od tod je zaključil, da se je potrebno »idealni« demokraciji odreči v prid »realni« in da mora realistična vizija politike dojemati moderno demokracijo kot nekaj, kar je definirano z določenim številom procedur, med katerimi igrajo stranke in parlament poglavitno vlogo (v Mouffe, 1991: 108).

lizem tisti, ki lahko omogoči popolno individualno svobodo, to je tisto svobodo, ki jo Mill brani kot edino in jo razume kot možnost vsakega posameznika, da išče srečo in svoje cilje (Mill, 1994). To zanika institut predstavnštva kot obliko, kjer državljani ne sodelujejo pri demokraciji več neposredno, ampak posredno prek predstavnikov v parlamentu, kar pa ni več individualna svoboda, ampak le skupek individualnih svobod, ki ne deluje nujno v »pravi« smeri, ker skupek nikoli ni samo matematični seštevek posameznih svobod, temveč nova kvaliteta. Pa ne samo to. Tudi institucije liberalne demokracije so bolj ali manj obravnavane kot instrumentalne tehnike, zato je nemogoče zagotoviti takšno vrsto pripadnosti, ki bi imela za posledico učinkovito participacijo. »Politična vrlina«, ki jo je imel Montesquieu za nepogrešljivo v demokraciji in ki jo je identificiral z »ljubeznijo do zakonov in domovine«, se v takšnem kontekstu ne more razviti (Mouffe, 1991: 101). Še posebej zato ne, ker so državljani obravnavani kot potrošniki na političnem trgu, liberalizem pa je utemeljen na metafori trga, kot jo je postavil Adam Smith.

Poleg problemov, ki smo jih navedli, povzroča zgodbam o liberalnodemokratskih državah še dodatne težave problem, ki je neločljivo povezan z liberalno demokracijo – to je prepad med idealom in njegovo uresničitvijo. Pravzaprav je tak prepad *a priori* in skoraj *per definitionem* značilen za *vsako* obliko demokracije in ne samo

za nekatere. Zato moramo o demokraciji vedno govoriti v prihodnjiku, o nečem, kar bo prišlo, in ne o demokraciji kot regulativni ideji v kantovskem pomenu (Derrida, 1994: 64). Običajno dojemanje liberalne demokracije (ki je v celoti posredovano s teorijo) namreč vidi le tisti del, ki govori o vladavini enakopravnih in svobodnih ljudi, pozablja pa na neenakopravno možnost vplivanja na odločevalce v procesu sprejemanja odločitev. Tako še najbolj ustreza pravi naravi liberalne demokracije hierarhična koncepcija oz. videnje, po katerem liberalna demokracija ni več vladavina ljudi, ampak vladavina interesnih skupin, ki se razlikujejo po bogastvu ter iz tega sledečemu vplivu na politiko v smislu: več denarja, več vpliva. Honderich (1994: 51) pri tem navaja, da ima kljub splošni volilni pravici deset odstotkov najbolj bogatih vsaj petnajstkrat toliko moči in vpliva kot najrevnejših deset odstotkov. Takšna ugotovitev sama po sebi seveda ni nič novega, še posebej če poznamo dolgo zgodovino marksistične kritike odnosa med modernim kapitalizmom in »pravo« demokracijo.

ETIČNE VRLINE ZA KOZMOPOLITSKO DEMOKRACIJO

Iz številnih študij izhaja, da nenadzorovani in neusmerjeni globalizacijski procesi ne prinašajo za vse enakih razvojnih možnosti (Griffin, 2003: 792). Neuravnavani procesi globalizacije imajo nesimetrične razvojne učinke in s tem velik vpliv na uveljavljanje in udejanjanje človekovih

pravic. Obstaja npr. sistematična diskriminacija glede liberalizacije trgovanja s proizvodi, ki so posebnega pomena za razvoj držav v razvoju. Liberalizacija tekstilnih izdelkov, hrane, usnja oz. vseh delovno intenzivnih izdelkov na globalni ravni poteka počasneje kot liberalizacija drugih proizvodov (ibid.). Gre za način uveljavljanja moči razvitih držav, ki posebej prizadene države v razvoju, ki se poskušajo gospodarsko razviti prav ob pomoči delovno intenzivnih industrij.

Ključna za uravnavanje globalizacijskih procesov ter kot posledice enakomernega razvoja v svetu je politična volja. Če obstaja globalna politična volja, in ne zgolj posamični interesi delov sveta ali celo držav, je mogoče globalizacijske procese usmeriti v smer, ki je lahko vsestransko produktivna. Obstaja mnogo idej, kako vladata globalizacijskim procesom: od unilateralizma hegemonistične narave pa do globalnega vladovanja, ki temelji na globalnih demokratičnih političnih institucijah ali celo kozmopolitski demokraciji. Skupno vsem pristopom je, da poudarjajo to vprašanje: če smo že soočeni z globalnim gospodarstvom in globalnim finančnim sistemom, zakaj ne bi torej imeli tudi globalne politične skupnosti, katere naloga bi bila zagotavljanje globalnih javnih dobrin za vse.

Razprave o globalnem vladovanju globalizaciji so v skoraj dveh desetletjih razvile v veliko smeri, kljub temu pa obstajata dva glavna toka, katerih ključni točki razlike sta obseg in narava globalnega vladovanja. Številni avtorji me-

nijo, da so regulacijski mehanizmi za globalno vladovanje še zelo slabo razviti (verjetno prav zaradi pomanjkanja politične volje za to) (cf., *inter alia*, Griffin, 2003: 789–807) in da obstaja velika potreba po naboru globalnih političnih institucij, katerih naloga bi bila zagotavljanje globalnih javnih dobrin. Drugi spet menijo, da globalni regulacijski mehanizmi že obstajajo (najbolj neposredno v obliki več kot 3600 večstranskih sporazumov, ki so bili po večini sklenjeni v drugi polovici dvajsetega stoletja), le da je problematična njihova narava (večinoma se ukvarjajo zgolj z gospodarskimi zadevami, ne pa tudi z vsemi drugimi platmi človeškega življenja) (Scholte, 2004: 1050).

Avtorji se tudi razlikujejo glede pojmovanja narave mehanizmov globalnega vladovanja. Nekateri vidijo podobnosti v graditvi sistema globalnega vladovanja z nastankom mehanizmov in institucij nacionalne države. Tako kot nabori institucij v nacionalnih državah zagotavljajo javne dobrine, tako naj bi podobni institucionalni nabori obstajali tudi na globalni ravni in na enak način zagotavljali javne dobrine (Galtung, 2004; Griffin, 2003: 789–807). A večina je mnenja, da je vladovanje na globalni ravni vendarle vsebinsko drugačno, zato ni mogoče preprosto prenašati vzorcev z nacionalnih ravni na globalne (Scholte, 2004: 1052). Na globalni ravni ni namen vzpostavitev unitarne, centralizirane oblasti (kot pri nacionalni državi – prejšnje poglavje), temveč je regulacija globalnih

aktivnosti vedno policentričen in večnivojski proces, ki vključuje več med sabo na različne načine povezanih dejavnikov na regionalni, nacionalni in supranacionalni ravni.

Vsekakor je treba pripomniti, da si globalno vladovanje in delovanje države ne nasprotujeta. Globalno vladovanje deluje najboljše na večnivojski način; pri tem se uporabljajo različni pristopi na različnih ravneh za različne probleme. Posebej je globalno vladovanje uspešno, kadar akterji različnih ravni sodelujejo.

A globalno vladovanje se srečuje z večjimi problemi kot zgolj z vprašanjem primernih ravni odgovornosti in institucionalnih rešitev. Srečuje se z zelo temeljnim problemom moralnih vrednot, ki naj bodo osnova za graditev globalnih političnih institucij. Kaj naj bo moralna (etična) osnova za presojanje dejanj in ukrepov globalnega vladovanja? Kako naj vemo, kateri globalni ukrep je dober in kateri slab? Katere vrednote so pomembne v globalni skupnosti in jih kot človeška bitja hočemo uveljaviti? Katere moralnim vrednotam se kot ljudje nikakor ne smemo odreči? Kaj so največje grožnje skupnim vrednotam človeštva?

Proces uveljavljanja globalnih vrednot se dogaja na več ravneh.¹⁷ Za raven države se zdi, da je še vedno glavna nosilka zaščite človekovih pravic, ne glede na njeno spremenjeno vlogo v procesih globalizacije. V pravu je jasno, da globalizacija

sama po sebi nima vpliva na zaveze države, kar zadeva človekove pravice. Država se ne more umakniti iz sporazumov o človekovih pravicah s preprostim argumentom, da ne more več uresničevati vseh določil sporazumov zaradi procesov globalizacije. Dunajska konvencija o pogodbenem pravu iz leta 1969 je zelo jasna in restriktivna glede odmikov od sprejetih obveznosti države.

A tudi na ravni države se človekove pravice ne uveljavljajo »samodejno«. Teza, ki je bila posebej popularna po drugi svetovni vojni, da bo gospodarski razvoj s sabo avtomatsko prinesel tudi izboljšanje zaščite človekovih pravic,¹⁸ se je izkazala kot neutemeljena (Smith, Bolyard and Ippolito, 1999). Gospodarski razvoj sam od sebe ni prinesel močnejše zaveze uveljavljanju človekovih pravic. Podobno velja na globalni ravni. Čeprav globalistično (neoliberalno, nereflektirano razmišljanje o globalizaciji) nenehno poudarja, da se bo izboljšal položaj globalnih človekovih pravic zaradi pritiska globalne civilne družbe na delovanje transnacionalnih korporacij, se kaj takega ni zgodilo. Posamezniki, korporacije in civilna družba tudi niso podpisniki mednarodnih sporazumov, ki določajo vsebino in naravo človekovih pravic in njihove zaščite. Države so edine, ki so pravno odgovorne za kršitve standardov človekovih pravic (Smith, Bolyard and Ippolito, 1999).

¹⁷ Z globalnimi vrednotami predvsem mislim enakost, mir, varnost, zdravo okolje itn.

¹⁸ Za pozitivno korelacijo med transnacionalnimi korporacijami in človekovimi pravicami v tretjem svetu glej npr. Meyer (1996) in Meyer (1999).

A države same niso dovolj za zaščito človekovih pravic v dobi globalizacije. Danes se svet srečuje z novimi vprašanji, ki uhajajo nadzoru in pristojnostim klasičnih nacionalnih držav. Zelo veliko stvari se dogaja v t. i. supranacionalnem prostoru globalizacije, v katerem klasični instrumenti nadzora države nimajo vpliva. A človekove pravice po naravi – tako izhaja iz Splošne deklaracije o človekovih pravicah iz leta 1948 (United Nations, 1948) in vnovične zaveze v petem odstavku Dunajske deklaracije in programa delovanja Svetovne konference o človekovih pravicah iz leta 1993 (United Nations – World Conference on Human Rights, 1993) – niso samo mednarodne, ampak globalne. Globalne so predvsem kot pravne norme, ki niso odvisne od neposredne volje posameznih držav. Človekove pravice so po svoji naravi globalne in jih je treba kot take tudi uveljavljati v večnivojskem in večdimenzionalnem prostoru globalizacije. Različnim globalnim akterjem je treba zaupati vlogo uveljavljanja zaščite človekovih pravic na globalni ravni.

Človekove pravice so lahko kot okvir nacionalnih in globalnih izbir politik. Ko si revnejše države želijo ali pa so prisiljene zmanjševati izdatke za socialno varnost in s tem nižati raven zdravstvene, socialne, izobraževalne zaščite svojih državljanov, so lahko človekove pravice tisti okvir, ki zagotavlja, da bodo spoštovane ekonomske, socialne in kulture pravice posameznikov in skupin (Robinson, 2003:11).

Človekove pravice so lahko tudi kot okvir za delovanje supranacionalnih institucij, akterjev in mrež, ki se ukvarjajo s transnacionalnimi zadevami. Lahko predstavljajo moralna načela za institucije, akterje in mreže, na osnovi katerih lahko ti presojujejo in regulirajo globalne procese na vseh ravneh, vseh dimenzijah in vseh ravneh: od vasi do nadnacionalnih integracij.

Evropska unija je že naredila korak v to smer s podpisom in razglasitvijo Listine EU o temeljnih pravicah (Evropski parlament, 2007). Ta velja za pravne akte in zakonodajo Evropske unije, ne glede na to, ali jih neposredno izvaja Evropska unija ali posamezne države članice. Listina ne velja za vse tiste dejavnosti, ki so v izključni pristojnosti držav članic. Pokazalo se je namreč, da delovanje integracije na nadnacionalni ravni prav tako zahteva katalog pravic, ki ne deluje zgolj vis-à-vis posameznih držav članic, ampak predvsem vis-à-vis integracije. Lahko rečemo, da se je s tem Evropska unija poenotila glede osnovnih načel in pravic pri svojem delovanju. Ali z besedami nekdanjega predsednika Evropske komisije Romana Prodijskega: »V očeh Evropske komisije so se z razglasitvijo Listine EU o temeljnih pravicah institucije Evropske unije zavezale, da bodo spoštovale Listino v vsem, kar počno, in pri vsaki politiki, ki jo uveljavljajo. [...] Evropski državljani se lahko zanesejo na Komisijo, da bo zagotovila spoštovanje Listine ...« (Prodi, 2000).

Zagovarjanje človekovih pravic kot moralnega kodeksa za presojanje dejanj in obnašanj

globalnih institucij bo nedvomno spodbudilo celo vrsto ugovorov zagovornikov kulturnega relativizma človekovih pravic. Kazali bodo na pretirani vpliv Zahoda na usmerjanje in vladovanje globalizaciji. Toda na človekove pravice ne bi smeli gledati kot na zaključeno zadevo, ampak kot na sistem, ki se nenehno nadgrajuje. Nanje je treba pogledati kot na proces, ki se ves čas dopolnjuje in nadgrajuje v obliki lokalnih, regionalnih, nacionalnih in nadnacionalnih izkušenj.

Samo če na človekove pravice gledamo kot na proces, imajo možnost, da postanejo univerzalni moralni kodeks za presojanje vseh tistih dejanj, ki izhajajo iz nadnacionalnega prostora in uhajajo tradicionalnemu nadzoru držav. Lahko so kodeks za izgubljeno etično vrlino kozmopolitske demokracije. Večnivojsko, deregulirano in decentralizirano vladanje globalnim zadevam mora biti sposobno ustvarjati globalne javne dobrine in enakomeren razvoj za vse. Globalne institucije pa ga morajo biti sposobne zagotoviti. Zanašanje na tržne mehanizme, da jim bo uspelo zagotoviti globalne dobrine, se je že v preteklosti izkazalo za problematično, še posebej med globalno finančno in gospodarsko krizo v letih 2008 in 2009. Organizirana globalna politična akcija in inovativno politično razmišljanje lahko v tem smislu naredita veliko. Da bi to dosegli, potrebujemo izobražene državljane, ki bodo usposobljeni za razumevanje novih izzivov in priložnosti dobe, v kateri živimo in ki se bo v veliki meri šele izoblikovala.

SKLEP

V prispevku smo hoteli nakazati eno od možnih smeri razvoja kozmopolitske demokracije v prihodnosti. Etični temelj kozmopolitske demokracije, ki je umanjkal pri politoloških tematiziranjih srede devetdesetih let, je mogoče najti v novi vlogi človekovih pravic za globalno demokracijo. Za nacionalno liberalno demokracijo se je izkazalo, da je preveč teritorialno utemeljena, da bi bila prava osnova za globalno demokracijo in vladovanje v 21. stoletju. Ne nazadnje je bila konceptualizirana za nek drugi čas, za čas, ko je svet nacionalnih držav in liberalnih posameznikov šele nastajal in se utrjeval. Danes je zato mogoče priložnost, da po civilizacijski krizi opravimo resen razmislek o novih mogočih utemeljitvah sodobnega sveta, ki bodo nadgradile obstoječe konceptualizacije liberalnih posameznikov, njihove suverenosti ter posledičnih družbenih in mednarodnih odnosov.

Človekove pravice kot etični temelj presojanj dejanj globalnih akterjev so za zdaj zgolj želja. A svet bo postajal vedno bolj globaliziran in ne manj. Vedno več bo dejanj, ki bodo uhajala tradicionalnemu nadzoru držav. Če bomo hoteli, da je demokracija način globalnega vladovanja, ki bo usmerjalo in presojalo globalna dejanja, ne bo dovolj zgolj prenos načinov delovanja demokracije z nacionalne na globalno raven. Če bi storili zgolj to, bi se na globalni ravni srečali s podobnimi problemi kot nekoč na nacionalni. Demokracija na globalni ravni ni samo

stvar tehničnega prenosa, temveč predvsem novega zavedanja človeka o tem, kaj je globalno pomembno za njegov obstoj. Razmišljanje o človekovih pravicah za globalno dobo je torej priprava posameznikov za novo globalno zavest. Je razmišljanje o socialnih in državljanskih kompetencah za dejavno državljanstvo v dobi kozmopolitske demokracije. Prav je, da že danes mislimo na to, kar šele pride.

LITERATURA IN VIRI:

Bartelson, Jens (1995): *A Genealogy of Sovereignty*. Cambridge: Cambridge University Press.

Beetham, David (1994): *Liberal Democracy and the Limits of Democratization*. V David Held (ur.), *Prospects for Democracy*, 55–73. Cambridge: Polity Press.

Derrida, Jacques (1994): *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning, and the New International*. New York in London: Routledge.

Dworkin, Ronald (1992): *Liberalizem*. V Rudi Rizman (ur.), *Sodobni liberalizem*, 211–230. Ljubljana: Krt.

Evropski parlament (2007): *Listina Evropske unije o temeljnih pravicah*. Dostopno prek: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2007-0573+0+DOC+XML+V0//SL>, 25. 5. 2009.

Franceschet, Antonio (2000): *Popular Sovereignty or Cosmopolitan Democracy? Liberalism, Kant and International Reform*. *European Journal of International Relations* 6 (2): 277–302.

Fukuyama, Francis (1992): *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press.

Galtung, Johan (2004): *Imagining Global Democracy*. *Development and Change* 35 (5): 1073–1079.

Giddens, Anthony (1985): *The Nation-state and Violence*. Cambridge: Polity Press.

Griffin, Keith (2003): *Economic globalisation and institutions of global governance*. *Development and Change* 34 (5), 789–807.

Hayek, Friedrich A. (1944): *The Road to Serfdom*. Chicago: The University of Chicago Press.

Hayek, Friedrich A. (1992): *The Constitution of Liberty*. Chicago: The University of Chicago Press.

Heater, Derek (1997): *Cosmopolis, the way to peace?*, *Peace Review* 9(3): 315–20.

Held, David (1989): *Modeli demokracije*. Ljubljana: KRT.

Held, David (1993): *Democracy: From City States to a Cosmopolitan Order*. V David Held (ur.), *Prospects for Democracy*, 13–52. Cambridge: Polity Press.

Held, David (1995): *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance*. Cambridge: Polity Press.

Held, David (2000): *Regulating Globalisation? The Reinvention of Politics*. *International Sociology* 15(2): 394–408.

Honderich, Ted (1994): *Hierarchic Democracy*. *New Left Review* 204: 48–66.

Horton, John (1998): *Charles Taylor: Selfhood, Community and Democracy*. V April Carter in Geoffrey Stokes (ur.), *Liberal Democracy and its Critics: Perspectives in Contemporary Political Thought*, 155–74. Cambridge: Polity Press.

Hu, Shaohua (1997): *Confucianism and Western Democracy*. *Journal of Contemporary China* 6(15): 347–63.

Hutchings, Kimberly (1999): *International Political Theory: Rethinking Ethics in a Global Era*. London: Sage.

Kukathas, Chandran (1998): *Friedrich Hayek: Elitism and Democracy*. V April Carter in Geoffrey Stokes (ur.), *Liberal Democracy and its Critics: Perspectives in Contemporary Political Thought*, 21–38. Cambridge: Polity Press.

Locke, John (1952): *The Second Treatise of Government*. New York: The Liberal Arts Press.

- Lukšič, Igor** (1993): *Onkraj liberalne demokracije*. Časopis za kritiko znanosti 21 (152–153): 113–26.
- Macpherson, C. B.** (1973): *Politics: Post-Liberal-Democracy?* V Robin Blackburn (ur.), *Ideology in Social Science: Readings in Social Theory*, 17–31. New York: Vintage Books.
- Marx, Karl** (1980): *Kapital I. Prvo, drugo in tretje poglavje*. Časopis za kritiko znanosti 8 (41–42): 10–90.
- Meyer, William H.** (1996): *Human Rights and MNCs: Theory Versus Quantitative Analysis*. Human Rights Quarterly 18 (2): 368–97.
- Meyer, William H.** (1999): *Confirming, Infirmiting, and ; Falsifying Theories of Human Rights: Reflections on Smith, Bolyard, and Ippolito Through the Lens of Lakatos*. Human Rights Quarterly 21 (1): 220–28.
- Mill, John Stuart** (1994): *O svobodi*. Ljubljana: KRT.
- Mouffe, Chantal** (1991): Pluralizem in moderna demokracija: o Carlu Schmittu. Eseji, 1: 99–112.
- Nozick, Robert** (1974): *Anarchy, State and Utopia*. New York: Basic Books.
- Nozick, Robert** (1992): *Moralne omejitve in distributivna pravičnost*. V Rudi Rizman (ur.), *Sodobni liberalizem*, 187–210. Ljubljana: KRT.
- Parekh, Bhikhu** (1994): *The Cultural Particularity of Liberal Democracy*. V David Held (ur.), *Prospects for Democracy*, 156–75. Cambridge: Polity Press.
- Popper, Karl R.** (1995): *Nekaj tez o liberalizmu*. V Dietmar Doering (ur.), *Nekaj tem o liberalizmu*, 13–15. Ljubljana: Friedrich Naumann Stiftung in Liberalna akademija.
- Prodi, Romano** (2000): *Statement by the President of the European Commission*. Dostopno prek: http://www.europarl.eu.int/charter/default_en.htm, 25. 5. 2009.
- Robinson, Mary** (2003): *Shaping Globalization: The Role of Human Rights. Annual Meeting of the American Society of International Law*. Washington: American Society of International Law.
- Rorty, Richard** (1989): *Contingency, Irony, Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press, Cambridge.
- Rousseau, Jean Jaques** (1993): *Razprava o izvoru in temeljih neenakosti med ljudmi*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani.
- Schmitt, Carl** (1994): *Tri razprave*. Ljubljana: KRT.
- Scholte, Jan - Aart** (2004): *Governing economic globalization: A response to Keith Griffin*. Development and Change 35 (5): 1049–1056.
- Schumpeter, Joseph A.** (1943/1992): *Capitalism, Socialism and Democracy*. London in New York: Routledge.
- Smith, Jackie G., Melissa Bolyard in Anna Ippolito** (1999): *Human Rights and the Global Economy: A Response to Meyer*. Human Rights Quarterly 21 (1): 207–19.
- United Nations World Conference on Human Rights** (1993): *Vienna Declaration and Programme of Action*. Dostopno prek: [http://www.unhcr.ch/huridocda/huridoca.nsf/\(Symbol\)/A.CONF.157.23.En?OpenDocument](http://www.unhcr.ch/huridocda/huridoca.nsf/(Symbol)/A.CONF.157.23.En?OpenDocument), 25. 5. 2009.
- United Nations** (1948): *Universal Declaration of Human Rights*. Dostopno prek <http://www.un.org/Overview/rights.html>, 25. 5. 2009.

TRDOŽIVOST RASIZMA V GLOBALIZACIJSKIH PROCESIH

Povzetek: Prispevek se sooča z vprašanjem, kako se je rasizem v kontekstu globalizacije ter z njo povezanih obsežnih družbenopolitičnih transformacijah kot oblika družbene diferenciacije, diskriminacije, hierarhizacije, klasifikacije, izključevanja in nasilja ohranil v okviru delovanja razvitih liberalno-demokratskih ureditev. Pri premisleku trdoživosti rasizma v kontekstu ureditev temelječih na spoštovanju človekovih in državljskih pravic, se opira na ideje Michela Foucaulta ter teoretikov, ki svoje premisleke o rasizmu utemeljujejo na njegovi misli. Prispevek identificira zgodovinske pogoje možnosti ter vloge rasizma, ki je razumljen preko koncepta dispozitiva (dinamičnega razmerja med diskurzi, strukturami in praksami), v delovanju liberalno-demokratskih ureditev ter analizira sodobne transformacije in vlogo rasizma v okviru neoliberalnih, neokonservativnih ter multikulturnih politik in praks.

Ključne besede: rasizem, dispozitiv, globalizacija, neoliberalizem, neokonservativizem, multikulturalizem

Prispevek bo naslovil trdoživost rasizma kot oblike družbene diferenciacije, diskriminacije, hierarhizacije, klasifikacije, izključevanja, podjarmljenja, nasilja in izkoriščanja v kontekstu globalizacijskih procesov (v smislu intenziviranja povezovanja sveta ter obsežnih političnih, ekonomskih, kulturnih, družbenih in tehnoloških transformacijah) ter v okviru delovanja družbeno-političnih sistemov, ki jih Rose (1996) označuje za razvite liberalno-demokratske ureditve (npr. države EU). Pri tem se bomo v okviru naše analize osredotočili na racionalnosti, strukture in prakse, ki so v okviru nacionalnega in globalnega delovanja teh sistemov razumljene kot nujne, racionalne, neproblematične in kot take legitimne. V tem kontekstu bomo naslovili predvsem strukture, politike in prakse neoliberalizma, neokonservativizma ter multikulturalizma (omejevanje socialne države, politike nativizma in nacionalnega/regionalnega kulturnega esencializma, politike regulacije nepomirljivih kulturnih razlik, zaostrovanje imigracijskih in azilnih politik), ki, kot bomo pokazali v prispevku, temeljijo na rasističnem razločevanju med posameznimi populacijami tako na nacionalni kot tudi na globalni ravni.

Zanimali nas bodo historični kot tudi sedanji pogoji možnosti rasizma, njegova vloga v ureditvah utemeljenih na pravni državi, splošni politični emancipaciji, človekovih pravicah¹ ter drža-

¹ Kot pravi Arendtova (1944, 73) gre za sisteme katerih politični in moralni standardi so nekompatibilni z rasizmom.

vljanskih pravicah in posledično na formalnem enakopravnem državljanstvu, ki naj bi zagotavljalo enakopravno participiranje v družbeno-političnih procesih teh ureditev. Posledično nas bo zanimala napetost med tem samo-dojemanjem ter dejanskim delovanjem liberalno-demokratskih ureditev, ki že v kontekstu institucije in prakse državljanstva kontinuirano postavlja meje formalni in dejanski enakopravnosti (Doomernik 2005; Glenn 2002). V tej luči bomo naslovili historičen kontekst konstitucije liberalno-demokratskih ureditev in vloge rasizma v tem kontekstu, ki mu bo sledila analiza transformacij tako liberalno-demokratske ureditve kot rasizma v okviru globalizacijskih procesih.

RASIZEM IN HISTORIČNO VZPOSTAVLJANJE LIBERALNO- DEMOKRATIČNE DRUŽBENO-POLITIČNE UREDITVE

Za razumevanje sodobnega razmerja med rasizmom in liberalno-demokratskimi ureditvami je potreben kratek pregled historične konstitucije liberalno-demokratskih družbeno-političnih ureditev in vloge, ki jo je v tem kontekstu igral rasizem.

V okviru naše analize razmerja med rasizmom in konstitucijo liberalno-demokratskih ureditev se v veliki meri opiramo na teoretike (Foucault 1991a, 2003, 2007; Goldberg 2002; Stoler 2003; McWhorter 2009; Hindess 2001), ki

konstitucijo, delovanje in razvoj teh ureditev kot tudi vzpostavljanje, proliferacijo in reprodukcijo modernih svetovnih družbeno-politično-ekonomskih sistemov od konca 18. stoletja naprej tesno in neločljivo povezujejo z vzpostavljanjem rasističnih praks, struktur in kategorizacij, ki naj ne bi le spremljale konstitucije teh ureditev, temveč naj bi jih sokonstituirale. Liberalizem kot prevladujoča politična racionalnost modernih družbeno-političnih ureditev je namreč hkrati z razvojem postulatov o svobodi posameznika, državljanskih pravicah in neodtujljivih človekovih pravicah, suverenosti ljudstva, delitvi oblasti in njenem samoomejevanju, svobodni gospodarski pobudi na prvi pogled paradoksalno utemeljil, razvil in legitimiral ter v politikah materializiral, uveljavil in naturaliziral rasistične kategorizacije, diferenciacije, prakse rasističnega discipliniranja, izključitve in izkoriščanja². Rasizem tako ne moremo neproblematično ločiti od utemeljitev moderne družbeno-politične ureditve kot od njenega delovanja. Geneza rasističnih praks, struktur, oblasti in kategorizacij je neločljivo povezana s samim vzpostavljanjem in delovanjem modernih družbeno-političnih ureditev tako v lastnih okvirih kot njihovem globalnem delovanju. Liberalno-demokratska družbena in politična ureditev se je namreč vzpostavila in deluje preko specifičnega vzpore-

² Ključni teoretiki liberalizma kot so na primer Locke, Kant, Rousseau, Montesquieu so hkrati s teoretično opredelitvijo temeljnih elementov liberalno-demokratske družbeno-politične ureditve postavili temelje rasističnim teorijam, idejam in mislim (Bracken 1978)

dnega in hkratnega vzpostavljanja in delovanja novih oblastnih modalnosti, ki so reorganizirale, reartikulirale in inkorporirale ‚suvereno oblast temelječo na centralizaciji, represiji, prepovedi, kaznovanju ter smrti (Foucault 1991a, 135)‘. Vzpostavitev formalne demokratične politične participacije posameznikov pri urejanju in vodenju modernih družbeno-političnih ureditev, utemeljenih na ideji posameznikove svobode ter ideji samoomejevanja oblasti in instituciji formalnega državljanstva, je spremljala geneza globalnega kapitalističnega³ in imperialističnega sistema (globalne delitve dela, podjarmljenje in izkoriščanje nezahodnih delov sveta in populacij) ter vzpostavitev in pojav novih oblik družbeno-politične organizacije (nacionalna država, kapitalističen način proizvodnje) temelječih na novih oblastnih tehnologijah v okviru novih oblastnih modalnosti discipline in biopolitike združenih v okviru biooblasti ter njunih korelativnih vednostih⁴ (Hindess 2001; Mudimbe 1989; Goldberg 2002). Te so omogočile hkratno decentralizacijo, razpršitev in neprecedenčno penetracijo oblasti v različne sfere družbeno-po-

3 V tem kontekstu je potrebno izpostaviti, da je bila industrijska revolucija neločljivo povezana z vpeljavo vseživljenjskega suženjstva črnih Afričanov v sistemu evropskih kolonij in enormnega povečanja volumna atlantske trgovine s sužnji, ki je zagotovil velik bazen poceni in brezpravne delovne sile nujno potrebne za delovno intenzivne poljščine (bombaž, sladkorni trs) ključne za genezo industrijske revolucije (Fields 1990, 104-106).

4 Po Foucaultu (1991b, 27) moderni odnosi oblasti brez korelativne konstitucije polja vednosti ne morejo obstajati hkrati pa ne more obstajati vednosti, ki ne bi predpostavljala in sokonstruirala odnose oblasti.

litičnega življenja in hkrati interveniranje na ravni teles posameznikov ter kapilarnega delovanja preko posameznikov kot subjektov. To je postalo nujno v kontekstu vzpostavljanja kapitalističnega načina proizvodnje, ki zahteva discipliniranje posameznih teles, da ta postanejo uporabna in učinkovita. Hkrati pa je bilo to potrebno v kontekstu notranje pacifikacije družbeno-politične skupnosti, ki se je vzpostavila preko bolj ali manj nasilnih družbeno-političnih revolucij (Foucault 1991a). V tem kontekstu je potrebno izpostaviti, da je bil sam subjekt demokratične politične participacije produkt specifičnih tehnologij (praks) sebstva (ethosa individualnosti, samozadostnosti, avtonomnosti, racionalnosti) ter specifičnih disciplinarnih tehnologij oblasti, v smislu oblasti kot produktivne ne represivne sile, ki so preko specifičnih oblastnih tehnik (hierarhične observacije, merjenje, normativne sodbe), korelativnih vednosti (statistika) v okviru specifičnih institucij in politik moderne države izvajale selekcijo in kategorizacijo teh posameznikov na osnovi specifičnih kriterijev kot so barva kože, spol, religija, izobrazba, premoženje, etnična pripadnost v hierarhične lestvice (Burchell 1995, 10-13; Foucault 1991a; Foucault 2007). V okviru teh se je kot norma oz. edini, ki je bil v izhodišču vzpostavljen kot sposoben politične participaciji in posledično polnopravnega državljanstva, vzpostavil avtonomen, racionalen, beli, liberalni, premožni moški politični subjekt zmožen refleksije ter nadzora nad lastno naravno, pripadnik

buržoazije ter zavezan napredku⁵ ter z neoporečnim kulturno-civilizacijskimi kompetencami v katere je možno biti le naroden (Spivak 1999, 147; Stoler 2002, 27). Kar je posledično pomenilo, da je kljub utemeljenosti na osebnih svobodinah ter državljanskih in človekovih pravicah, le manjšina ljudi v kontekstu konstitucije liberalno-demokratske ureditve dejansko imela status političnega subjekta status formalnega državljan (Glenn 2002, 19; Hindess 2001, 99). Vzpostavljanju discipliniranega posameznika kot novega političnega subjekta je sovpadalo s konstituiranjem nacionalne države kot prevladujoče forme politične organizacije ter nacije, ne le kot ključne moderne kolektivne identitete, temveč hkrati kot ključnega objekta intervencije oblasti v smislu biopolitične regulacije nacije kot populacije, kot biološkega fenomena (Mendieta 2002, 6). Moderna oblast tako posledično individualizira (posameznik kot ključen družbeno-politični subjekt) ter totalizira (posameznik kot vedno-že del širšega kolektivnega subjekta nacije). Nacija kot koncept in predmet intervencije in regulacije tako združuje idejo kolektivne identitete ter biološkega fenomena zato jo lahko opredelimo kot

5 V okviru moderne liberalne politične racionalnosti se napredek celotne družbe vzpostavi kot naraven in nujen. Vprašanje ni več kako napredovati, temveč kaj ovira napredek. Ideja napredka se vzpostavi kot osnoven in nepreklicen koncept, tako da je vse kar ni konformno njeni zaznavni ideji enostavno izključeno; narava je osmišljana izključno v teleološkem smislu. (Nash 1994, 451-465) Z drugimi besedami napredek se vzpostavi kot ontološka ne le kot tehnološka in ekonomska kategorija (Dussel 1993, 68).

zamišljeno biopolitično skupnost⁶. Namen moderne oblasti tako postane dobrobit nacije/populacije, ki naj bi jo na polju posameznika zagotavljalo discipliniranje in upravljanje teles kot tudi vzpostavljanje pogojev za svobodno delovanje posameznikov, na polju kolektivnega življenja pa naj bi jo zagotavljala biopolitična regulacija splošnih procesov, ki so jim populacije izpostavljene kot so rojstvo (rodnost, stopnja reprodukcije), smrt (povprečna starost), ekonomska produkcija (cirkulacija in produkcija dobrin ter cirkulacija ljudi), bolezen (higiena, medikalizacija družbe) (Inda 2005, 5; Foucault 2003, 242). V kontekstu razumevanja rasizma je ključna predvsem vzpostavitev ideje bolezni⁷ v okviru vzpostavljanja in delovanja biopolitik. Bolezni kot fenomenov v smislu učinkov okolja ter bioloških neregularnosti, ki prizadenejo populacijo, jo slabijo, in ki morajo biti regulirane za ohranitev in razvoj populacije (Foucault 2003, 147).

Na ta način so se in se vzpostavljajo normalnosti in na njihovi osnovi norme preko katerih se populacija biopolitično regulira oz. normalizira. Hkrati pa ta normalizacija kot oblastna praksa s korelativno vednostjo vzpostavlja nenormalne posameznike, nenormalne dele populacije kot tudi nenormalne populacije, ki so

6 V smislu nadgradnje koncepta zamišljenih skupnosti B. Andersona (2003) s komponento biopolitike.

7 Na idejo bolezni se vežejo tako ideje čistosti, avtentičnosti in nativizma, ki se zrcalijo v nacionalnih mitih kot ideja dednosti in degeneracije, ki se materializirajo v različnih zdravstvenih in socialnih politikah (Foucault 2003).

osmišljane kot nekaj kar vedno-že grozi zdravi populaciji. Rasizem pri tem implementira fragmentacijo biološkega polja človeštva ter vzpostavljajo inherentno različne populacije na kontinuumu normalnosti (superiornosti)-nenormalnosti (inferiornosti)⁸. Je ključen za delitev med tistimi populacijami oz. deli populacije, ki so preko oblastnih tehnologij in spremljajočih vednosti vzpostavljeni kot naravno posedujoč sposobnosti za avtonomno, racionalno delovanje, samo-vlado ter participacijo tako v demokratični skupnosti kot tržnemu, kapitalističnemu gospodarstvu ter minimalno intervencijo oblasti in na drugi strani tistimi populacijami in deli populacij, ki so vzpostavljeni kot neposedujoč sposobnosti samo-vlade in avtonomnega delovanja oz. teh nimajo dovolj razvitih, in ki morajo biti kot taki podvrženi izobraževanju, korekciji, in bolj ali manj represivnem paternalističnem discipliniranju (npr. suženjstvo, kolonialna nadvlada)⁹ z namenom razvoja teh sposobnosti v kontekstu zagotavljanja dobrobiti populacij (npr. različne socialne, zdravstvene in razvojne politike) (Hindess

⁸ Rasizem je imeli zaradi svojega hkratnega razvoja z globalnim imperialističnim in kapitalističnim sistemom vedno-že globalne učinke v smislu klasifikacij globalnih populacij v okviru hierarhičnih lestvic preko katerih se je merila oddaljenost posameznih populacij od superiornih Evropskih populacij (Mudimbe 1989).

⁹ To se izvaja na osnovi vednosti, ki so jo in jo proizvajajo znanosti o človeku (npr. biologija), o družbenih procesih in pogojih (npr. politična ekonomija, politologija). Kot opazuje Foucault (2003, 2007) so se namreč te znanosti vzpostavile hkrati in so neločljivo povezane z vzpostavljanjem liberalno-demokratske družbenopolitične ureditve.

2001, 100). Hkrati se v tem kontekstu vzpostavijo tudi populacije, ki morajo zaradi svoje stopnje ne-normalnosti v biopolitičnem smislu umreti. To pomeni, da ne gre izključno za fizično ubijanje¹⁰, temveč tudi za vojno tihe eksterminacije, ki je izpeljana z nenehno uporabo regulatornih in normalizirajočih tehnik kot so na primer urbanistična in kulturna segregacija ter ekonomsko izkoriščanje (Reid 2006, 149). Discipliniranje in »ubijanje« ne-normalnih populacij je v okviru biopolitike vzpostavljeno kot neizbežna nujnost ne le za preživetje populacije, temveč tudi za njen napredek in dobrobit (Weitz 2003, 236). To je najbolj očitno razvidno v imperialnih in nacionalnih politikah utemeljenih na postulatih socialnega darwinizma ter družbenega evolucionizma¹¹ usmerjenih na populacije izven okvirov liberalno-demokratskih ureditev kot tudi na dele populacij metropol. Populacije in posameznik v njihovih okvirih so bili in so posledično osmišljani v razvojni perspektivi. V tem kontekstu postane razumljiva tudi izjemna programska agresivnost in nekompromisnost moderne politične racionalnosti (Scott 2005, 30) ter posledično

¹⁰ Skrajni primer biopolitičnega rasističnega delovanja moderne družbeno-politične ureditve predstavljajo nacistični režim v Nemčiji, ki je fizično eksterminacijo populacij vzpostavljenih kot nenormalnih vzpostavil kot osrednji modus operandi celotnega sistema.

¹¹ Gre za dve okvirni konceptiji rasne superiornosti belih Evropejcev (Zahodnjakov), pri čemer je socialni darwinizem utemeljen na ideji biološke superiornosti, družbeni evolucionizem pa na ideji historične superiornosti (Goldberg 2002).

modernega delovanja liberalno-demokratskih družbeno-političnih ureditev.

RASIZEM KOT DISPOZITIV

V okviru kratke historične analize vzpostavljanja liberalno-demokratskih ureditev smo le delno naslovili kompleksnost rasizma v okviru teh ureditev, katere razumevanje je ključno za razumevanje sodobnega rasizma. V nadaljevanju bo posledično bolj podrobno predstavljen konceptualni okvir¹² preko katerega bomo mislili kompleksnost rasizma v kontekstu delovanja liberalno-demokratskih ureditev v smislu njegove institucionalnosti, heterogenosti, ambivalentnosti, lokalnosti, regionalnosti in globalnosti, brutalnosti ter vsakdanjosti in historičnost ter trdoživosti. Rasizem v kontekstu naše analize tako razumemo kot historično, geo-politično, kontekstualno specifične dispozitive (Foucault 1991b, 77-78) liberalno-demokratskih družbeno-političnih ureditev tako v kontekstu nacionalnih držav, regionalnih organizacij ter globalnih struktur preko katerih se regulirajo, upravljajo, vladajo, disciplinirajo in vzpostavljajo tako specifični subjekti kot specifične populacije. Dispozitivi so pri tem razumljeni kot dinamičen sistem relacij med rasističnimi diskurzi (npr. politični, medijski, zdravorazumski diskurzi)¹³,

tehnologijami oblasti (npr. institucije trga, nadzora in discipliniranja), urbanizmom in arhitekturo ter prostori (geti, azilni domovi, slumi, zapori, 'nerazvita' področja itd.), regulatornimi odločitvami/zakoni/administrativnimi ukrepi (lastninska in volilna pravica ter državljanstvo, segregacijski ukrepi, regulacija spolnosti, migracijske, azilne in kulturne politike) in vednostmi (znanstvenimi, filozofskimi in moralnimi predpostavkami in trditvami), ki se v specifičnem historično-družbenem kontekstu stabilizirajo v okviru svoje specifične strateške funkcije, ki bi jo v okviru rasističnih dispozitivov opredelili kot kontinuirano vzpostavljanje meja med normalnimi posamezniki in populacijami ter različno nenormalnimi posamezniki in populacijami v kontekstu heterogenih in intenzivnih cirkulacij (posameznikov, populacij, kapitala, blaga, idej, simbolov itd.). V kontekstu delovanja rasističnih dispozitivov deluje princip sopogojevanja, kjer specifični elementi različnih rasističnih dispozitivov delujejo le v kolikor se dispozitiv vzpostavi kot splošen učinek oz. splošna konfiguracija (na ravni nacionalne države, regionalnih organizacij, globalnih organizacij), ki pa je hkrati neločljivo povezana z lokalnim (tako v smislu medosebnih odnosov kot na ravni upravno-oblastnih lokalni

¹² Za kritičen pregled različnih pristopov k rasizmu glej na primer Goldberg (1987), Winant (2000) in Bonnila-Silva (1997).

¹³ Diskurz v tem kontekstu ne razumemo kot nekaj koherentnega ali enotnega, temveč kot vsebinsko in temporalno heterogen

skup izjav, ki jih omogoča ali onemogoča historično specifično oblastno-vednostno razmerje. Diskurz je sestavljen iz raznolikih historičnih plasti nasprotujočih si izjav in vednosti. Preko diskurza se oblast prenaša in vzpostavlja, utrjuje in spodkopava, zakriva in razkriva. Oblast in diskurz se ne podpirata avtomatično niti si ne nasprotujeta, oblast ne izhaja iz diskurza niti obratno (Foucault 2000, 101).

institucij) delovanjem diskurzov, tehnik oblasti, struktur, institucij, vednosti ter subjektov, ki jih vzpostavljajo in preko katerih delujejo. Dispozitivi so tako definirani s strukturo heterogenih elementov. Poleg tega pa jih določa specifičen tip geneze oz. historičnega vzpostavljanja. V svojem bistvu so strateški (imajo cilj) in se kot taki vedno vpisujejo v igro oblasti, hkrati pa se držijo enega ali več robov vednosti, ki nastanejo iz dispozitivov in jih hkrati pogojujejo. Rasistični dispozitivi preko anatomo-političnega discipliniranja diferencirajo, segmentirajo, segregirajo, kategorizirajo in normirajo individualna telesa in tako vzpostavljajo subjekte (Foucault 1991a) ter strukturirajo, a hkrati ne determinirajo, polje možnih delovanj in ravnanj subjektov ter populacij. Slednje rasistični dispozitivi regulirajo preko normalizacije, ki je bila delno naslovljena že v osmišljanju historične konstitucije moderne ureditve. Vendar pa je za celovito razumevanje rasizma potrebno bolj kompleksno osmišljanje tega zbira procesov. V kontekstu normalizacije lahko kot ključen referent opredelimo normalnost in njen proti pol nenormalnost, ki omogoča aplikacijo v zelo raznolikih kontekstih liberalno-demokratske ureditve in se ne omejuje le ali izključno na morfološke telesne značilnosti, kulturne vzorce ali etnično pripadnost (Mcwhorther 2009; Dillon 2008). Vendar pa normalnost in abnormalnost nista dani, temveč se procesi normalizacije izvajane v okviru rasističnih dispozitivov

odzivajo na spremembe, transformacije, prelome v različnih družbeno-političnih kontekstih ter spremembe drugih dispozitivov varnosti (npr. seksualnosti, ekonomske cirkulacije, spolov, družbene stratifikacije). Kot opazuje Headly (2006, 1) se pod vplivom različnih historičnih družbeno-političnih procesov in dogodkov referenti nenehno (re)konfigurirajo, (de)konstruirajo in (re)artikulirajo. Specifični posamezniki in družbene skupine se in so normalizirani na osnovi različnih diahrononih in sinhronih hierarhiziranih krivulj/okvirov normalnosti (npr. rasnih in etničnih kategorij). Samo-normalizirajo se (svoboda kot mehanizem normalizacije) in so normalizirane (različni regulatorni in disciplinarni mehanizmi in tehnike) tako glede na lasten okvir normalnosti (kaj je primerno za posamezno skupino in subjekte) kot glede na okvir, ki se vzpostavi kot splošna norma (bolj normalna od drugih, superiornejše drugim) (Foucault 2007, 91). V tem kontekstu pa je potrebno poudariti, da so s polastitvijo življenja človeka kot vrste v okvir delovanja moderne oblasti, populacije in posamezniki distribuira- ni in segmentirani v okviru svoje vrednosti in uporabnosti za delovanje liberalno-demokratske ureditve (Foucault 1991a, 144). Hkrati pa rasistični dispozitivi ne vzpostavljajo enostavnega binarizma med normalnim in nenormalnim, temveč kompleksno in do neke mere temporalno ter kontekstualno dinamično matriko odnosov v okviru katerih je posamezna

normalnost in njena korelativna abnormalnost vzpostavljena tako glede na normo specifične populacije kot na splošno normo. To posledično tudi pomeni, da populacij, ki različno odstojajo od splošne normalnosti, ni mogoče, kodirati v stabilno binarno problematiko prijatelj/sovražnik, temveč, so kodirane v smislu koncepta postajati-nevarno (simptomi, patologizacija). V okviru rasističnih dispozitivov je tako prisotna operativna nuja vzpostavitev neomejene produkcije vednosti ter nadzorovanja ne(s)končnih zbirov populacij, subjektov ter omrežji (Dillon in Reid 2000). Vendar pa to kompleksnost normalizacij ni možno osmišljati izven osrednjega namena rasističnih dispozitivov, ki je odstranitev, uokvirjanje, upravljanje ter izkoriščanje nenormalnosti, s čimer posledično delujejo na način, ki zatira, izkorišča, škoduje ter ogroža posameznike ter skupine, ki so v različnih kontekstih kategorizirani kot nenormalni. Rasistični dispozitivi proizvajajo učinke kot so antisemitizem ter bela superiornost, hkrati pa rasističnih dispozitivov ne moremo zvesti na prakse in strukture, ki zatirajo Žide ali temnopolte. Rasizem vključuje te fenomene, a jih hkrati presega preko svojih različnih učinkov. Barva kože ter religiozno prepričanje sta v kontekstu rasizma vzpostavljeni kot eni od oblik ne-normalnosti vzporedno z drugimi oblikami anatomskih značilnosti in vedenj ter prepričanj (McWhorther 2009, 34-36; Stoler 2002, 6).

GLOBALIZACIJSKI PROCESI

Premislek sodobnih rasističnih fenomenov in praks oz. sodobnih rasističnih dispozitivov v kontekstu delovanja razvitih liberalno-demokratskih ureditev zahteva določen premislek globalnih transformacij, ki so jim bile ne le te ureditve, temveč celoten svet izpostavljeni v zadnjih nekaj desetletjih. Gre za transformacije, ki so dobile oznako globalizacijski procesi oz. globalizacija. Da gre pri globalizacijskih procesih za neko novo družbeno-politično realnost je vidno že v sami inflaciji raznolikih diskurzov o globalizaciji¹⁴, globalnem vladovanju, in poswestfalski politiki, ki bi jih lahko opredelili kot simptom dejanske transformacij oblike in vsebine ekonomskih, političnih in družbenih odnosov (Collier in Ong 2005, 14-16). Globalizacijo bi lahko opredelili kot multidimenzionalen skupek procesov, ki so v odnosih so-podpiranja ter soodvisnosti in se jih ne da zreducirati le na eno sfero, temveč vplivajo na oz. se odvijajo tako v gospodarski, politični, ekonomski, kulturni, tehnološki, ekološki, diskurzivni dimenziji sodobnih družbeno-političnih ureditev in razmerij (Rupert 2000). Gre za kreacijo novih ter multiplikacijo in intenziviranje obstoječih družbeno-političnih odnosov, dejavnosti ter soodvisnosti kar posledično vodi v pospešitev družbenopolitičnih sprememb. Prostorski kontinuum lokal-

¹⁴ Za pregled različnih konceptualizacij globalizacije od neoliberalno triumfalističnih do apokaliptično pesimističnih glej na primer D.Held in A. McGrew *The great globalization debate: An introduction* (2000).

no-nacionalno-regionalno-globalno je podvržen krčitvi in vedno večji soodvisnosti. Na lokalni kontekst vedno bolj vpliva globalni nivo (npr. globalni gospodarski tokovi, globalni kulturni vzorci), hkrati pa imajo lahko specifični lokalni dogodki globalne posledice (npr. okoljske katastrofe, teroristični napadi). Kot opaža Bigo (2000, 91) je v kontekstu globalizacijskih procesov prišlo do radikalne destabilizacije dihotomije nacionalno-mednarodno ne le v politični imagini, temveč tudi na ravni samega delovanja in praks liberalno-demokratskih ureditev. Notranje in zunanje meje družbeno-političnih ureditev so postale radikalno povezane preko tokov in prostorov globalne cirkulacije. Ta radikalna povezanost je v okviru liberalno-demokratskih ureditev sprožila vzpostavitev oz. nadaljnji razvoj specifičnih biopolitičnih in disciplinarnih tehnologij oblasti ter korelativnih vednosti v smislu na eni strani zagotavljanja ‚dobrih‘ cirkulacij (npr. investicije, prosta trgovina, informacije, tehnologije, turizem, izobraženi migranti) od katerih sta odvisna tako globalni kapitalistični trg ter notranji družbeno-politični razvoj in kohezija liberalno-demokratskih ureditev oz. normalnih populacij v njihovem okviru ter na drugi strani omejevanje ‚slabih‘ cirkulacij, ki so vzpostavljene kot nevarnost tej ureditvi (ilegalni imigranti, begunci, prosilci, mednarodni kriminal, terorizem) (Duffield 2007, 186-187). Regulacija cirkulacij pa potrebuje meje med ‚dobrim‘ in ‚slabim‘ zato morajo te oblastne tehnologije v luči kon-

tinuirane destabilizacije geografskih, kulturnih, političnih, ekonomskih in identitetnih meja liberalno-demokratskih ureditev oz. meja normalnega življenja, populacij in posameznikov, kontinuirano definirati, kategorizirati in vzpostavljati meje normalnega ter nenormalnega, meje med vrednim, ‚dobrim‘ in uporabnim ter nevarnim, ‚slabim‘ in neuporabnim.

V tem kontekstu je razvidna vloga, ki jo v teh procesih in v delovanju teh oblastnih tehnologij igrajo sodobni rasistični dispozitivi. Za razumevanje sodobnih rasističnih dispozitivov liberalno-demokratskih ureditev in njihovih heterogenih konstitutivnih elementov (diskurzi, institucionalni okviru, specifične tehnologije oblasti, vednosti, regulativnih in administrativnih ukrepov) pa je potrebno določeno historično osmišljanje same geneze vzpostavljanja globalizacijskih procesov in posledično radikalne povezanosti med nacionalnim in globalnim. V tem kontekstu eno od ključnih vlog igrajo prav družbeno-politične transformacije v okviru samih razvitih liberalno-demokratskih ureditev, ki so se kasneje razširile na celoten globus. Gre za transformacije v okviru postopnega vzpostavljanja¹⁵ nove družbeno-politične racionalnosti, in

¹⁵ V kontekstu ključnih prelomov so pomembne predvsem izvolitev Margaret Thatcher v Veliki Britaniji leta 1979 in Ronalda Reagana v ZDA leta 1981 (oba sta uvedla neo-liberalne reforme), uvedba neo-liberalnih politik (npr. programi strukturnega prilagajanja) mednarodnih finančnih institucij (IMF, WB) ter konec hladne vojne, ki je hkrati pomenila konec socializma kot materiiliziranega alternativnega modernega družbeno-političnega sistema oz. ključne ovire za prevlado neo-liberalizma (Escobar 1995).

sicer neoliberalizma. Slednji postopoma postane tudi prevladujoč okvir razumevanja samih globalizacijskih procesov¹⁶.

NEOLIBERALIZEM, NEOKONSERVATIVIZEM, MULTIKULTURALIZEM IN RASIZEM

Te transformacije so radikalno spremenile družbeno-politična razmerja in ureditev tako na nacionalni kot globalni ravni. Pri tem neoliberalizem kot racionalnost vladanja, urejanja in reguliranja družbeno-političnih razmerij in vzpostavljanja družbeno-političnih ureditev temelji na eni strani na družbenem evolucionizmu ter tehnološkem determinizmu¹⁷, ki neoliberalno ureditev vzpostavljata ne le kot vsem ostalim oblikam superiorno družbeno-politično ureditev, temveč kot edino možno obliko družbeno-politične ureditve¹⁸ (Peck in Tickell 2002; Bowden 2004, 60). Poleg tega je neoliberalizem utemeljen na principu trga kot edino učinkovitega, edino legitimnega, edino pravičnega načina urejanja večine družbeno-političnih razmerij in posledično na minimalni intervenciji države v obliki socialnih, zdravstvenih in drugih politik. Trgi so v okviru neoliberalizma dojeti kot že vzpostavljeni ter hkrati normativni (Brown 2006, 694). Vzpostavljeni so kot mesta

konstitucije, racionalnosti ter opolnomočenja posameznika in populacij, ki zagotavlja enakost možnosti ter maksimizacijo komparativnih prednosti tako posameznikov kot populacij. Trg je ključen kriterij oz. mesto valorizacije za vse vidike družbenega življenja (van der Pijl 1998, 129). Globalno in nacionalno kompetitivni in neomejeni trgi so posledično enačeni z blaginjo ter svobodo (v smislu individualne izbire), državne redistribucijske javne politike pa so osmišljane ne le kot neučinkovite, temveč kot nepravične in represivne (Rupert 2000, 47). Nacionalni in globalni trgi so vzpostavljeni kot privilegirana polja v okviru katerih je moč identificirati učinke presežnega vladanja, presežne intervencije oblasti. Individualna svoboda (v smislu individualne izbire) se tako vzpostavi ne le kot meja legitimnega poseganja oblasti, temveč hkrati meja njene učinkovitosti (Hindess 2001, 103). Etos, ki se vzpostavi v okviru neoliberalizma in na osnovi katerega se posamezniki in skupine samokonstituirajo in samodisciplinirajo ter so diferencirani in kategorizirani, je posledično utemeljen na idejah racionalnosti, podjetnosti, individualnosti, samo-zadostnosti, izbire in hkrati ideji enakega izhodiščne položaja vseh posameznikov (Brown 2006, 695).

V kontekstu diskurza neoliberalizma¹⁹, se na prvi pogled zdi, da neo-liberalizem kot politična racionalnost in skupek tehnik oblasti tako ne vlada, regulira in upravlja preko uka-

¹⁶ Rupert (2000) neoliberalno razumevanje globalizacijskih odnosov imenuje globalizem.

¹⁷ Za primer te racionalnosti glej Friedman (1999, 7-8, 285).

¹⁸ Na primer slogan Margaret Thatcher "ni alternative".

¹⁹ Glej Friedman (1999)

zov in nadzora, temveč preko premišljenih individualnih izbir v okviru različnih družbenih sfer formalno svobodnih posameznikov (Rose 1996). Vendar pa ta konceptualizacija neoliberalne racionalnosti zakrije njeno agresivnost ter disciplinarno, regulatorno in normalizirajočo dejanskost napram specifičnim populacijam in posameznikom, ki se odraža v implementaciji, delovanju in učinkih neoliberalnih politik in praks liberalno-demokratskih ureditev. Neoliberalne politike in prakse na nacionalni in globalni ravni kot so deregulacija, liberalizacija globalne trgovine in kapitalskih tokov, fiskalna disciplina, davčne reforme v smislu splošnega nižanja davkov, učinkovita zaščita privatne lastnine, privatizacija javnih in državnih podjetij ter javnih storitev (zdravstva, izobraževanja) kot tudi splošno omejevanje intervencij države v družbo preko socialnih politik, zmanjšanje državnih administracij upravi ter proliferacija tržnih mehanizmov in merila (ekonomske) učinkovitosti v vse sfere družbenega življenja, selitev industrije iz razvitih liberalno-demokratskih ureditev v države z nižjo ceno delovne sile, nižjimi standardi delavskih pravic ter nižjimi okoljskimi standardi, namreč specifične populacije in specifične posameznike izpostavlja zelo specifičnim oblastnim tehnologijam in predvsem različnim učinkom (Foucault 2008, 239-66; Gore 2000, 789-792; Harvey 2005).

Z vidika premisleka rekonfiguracije rasističnih dispozitivov je na eni strani ključno to, kako

se racionalizira in proizvede disproportionalna podvrženost historično marginaliziranih, diskriminiranih in izključevanih ter izkoriščanih skupin negativnim učinkom neoliberalnih politik kot so revščina, izkoriščanje, segregacija onesnaževanje, migracije itd. (Rupert 2000, 40-64; Navarro 1998). V tem kontekstu gre za specifično povratno zanko, kjer neoliberalizem ne bi mogel delovati brez obstoječih kategorij populacij in posameznikov (družbeno evolucionistične kategorizacije populacij na različne stopnje družbene razvitosti in posledično na različne stopnje nujnosti intervencije v njih) utemeljenih v okviru drugih na prvi pogled diametralno nasprotnih kontekstov, politik, praks, tehnik in tehnologij oblasti (npr. v okviru imperialnega sistema in historično sledečem okviru razvojnih politik temelječih na razvojni državi),²⁰ hkrati pa ravno neoliberalne politike, oblastno-vednostne konfiguracije (npr. lokalne socialne, zdravstvene in druge politike države blaginje nacionalnih držav ter globalne razvojne politike tako nacionalnih držav kot globalnih organizacij), preko specifičnih disciplinarnih tehnologij (npr. kontinuirano merjenje doseganje norm učinkovitosti in konkurenčnosti, omejevanje dostopa do socialnih pomoči, zaostrovanje zapornih kazni, vezanje razvojne pomoči na implementacijo specifičnih neoli-

²⁰ Za analize imperialnega sistema ter povojnih razvojnih politik glej na primer Arturo Escobar (1995) *Encountering Development – The Making and Unmaking of Third World*.

beralnih politik), preko specifičnih neoliberalnih diskurzov (politični in medijski diskurzi o individualni odgovornosti za uspeh (bogastvu) in neuspeh (revščini) posameznikov in populacij, o nujnosti prilagoditve, o grožnji prevelike države, o grožnji velikih davkov) vzpostavljajo posameznike in populacije kot normalne podjetne, uspešne, racionalne ter prilagojene in na drugi strani posameznike in populacije, ki različno odstopajo od te normalnosti oz. so različno nenormalni (Brohman 1995, 133-34; Foucault 2008). Z vidika razumevanja delovanja sodobnega rasističnega dispozitiva je ključno tudi to, da se ta (ne)normalizacija vrši disproporcionalno glede na dejansko ravnanje in delovanje posameznikov, družbenih skupin in populacij. Z drugimi besedami, specifični posamezniki, družbene skupine, populacije oz. biopolitično zamišljene skupnosti, ki so preko nacionalnih in globalnih oblastno-vednostnih struktur in konfiguracij vzpostavljene, percipirane ter se samo-percipirajo kot (neo)liberalne oz. normalne dejansko niso v takšni meri izpostavljeni neoliberalnim politikam niti jih ne v celoti implementirajo (npr. kmetijske politike EU, tarife ZDA na jeklo) (Harvey 2005, 70-72).

Implementacija neoliberalnih politik poleg reartikulacije in reinskripcije normalnosti ter nenormalnosti v specifične subjekte in populacije tako na nacionalni kot globalni ravni hkrati predstavlja delegitimacijo in omejitev ali dejansko odpravo političnih in socialnih pridobitev

antirasističnih bojev preteklosti. Zmanjšanje in odprava socialnih pravic, zmanjšanje števila državnih uslužbencev, privatizacija in omejevanje javnih storitev so namreč zaradi materializacije pridobitev antirasističnih bojev predvsem ali skoraj izključno v formalnih državnih politikah in institucijah disproporcionalno prizadele historično marginalizirane, diskriminirane, segregirane populacije in posameznike s čimer se je radikalno zmanjšala možnost vzpostavljanja pogojev za njihovo enakopravno ekonomsko, družbeno in politično participacijo. Implementacija neoliberalnih politik ter posledično krčenje socialne države predstavlja odpravo oz. ostro omejitev socialnih pravic, ki so se preko bojev različnih izkoriščanih skupin historično povezale s statusom formalnega državljana. Politični problemi se transformirajo v individualne probleme, ki jih je moč reševati preko trga. (Germain 2010; Barlow 2003; Doane in Bonilla-Silva 2003; Rose 1996). Krčenje kohezivnih politik (socialne, zdravstvene, izobraževalne, kulturne itd.) oz. splošno krčenje socialne države v kontekstu neoliberalnih transformacij na prvi pogled predstavlja določeno destabilizacijo in odpravo nekaterih ključnih biopolitičnih tehnologij oblasti (npr. redistribucije) preko katerih se je regulirala tudi normalna populacija in vzpostavljala biopolitično zamišljena skupnost (nacija) razvitih liberalno-demokratskih ureitev. Vendar pa kot je bilo delno implicirano v kontekstu normalizacije, ki je izvajana v okvi-

ru neoliberalnih politik, so neoliberalne transformacije predvsem v njihovi biopolitični dimenziji vzpostavljanja normalnih populacij ter posledično biopolitično zamišljenih skupnosti odvisne od specifične reartikulacije rasističnih diskurzov v okviru t.i. novega/kulturnega/barvno-slepega rasizma (Barker 1981; Balibar 1991; Bonilla-Silva 2003) ter politik in praks utemeljenih na oz. delujočih na polju tega novega rasističnega diskurza(ov) kot so politike in prakse neokonservativizma in multikulturalizma. Tako diskurz kulturnega rasizma kot neokonservativne politike in ukrepi namreč v kontekstu neoliberalnih transformacij predstavljajo ključne mehanizme vzpostavljanja, ohranjanja in utrjevanja biopolitičnih meja in posledično notranje kohezije kot normalne vzpostavljene populacije liberalno-demokratskih ureditev.

Diskurz kulturnega rasizma je neločljivo povezan s situacijo po drugi svetovni vojni, s situacijo delegitimacije bioloških koncepcij rasne superiornosti kot posledice holokavsta in znanstvenih refutacij rasističnih kategorizacij ter pričetka novega ključnega vala antikolonialnih bojev, ki so rezultirali v procesu dekolonizacije (Grovgui 2002, 143-42). Hkrati gre za diskurz, ki se je začel razvijati v kontekstu začetka masovne emigracije iz bivših kolonij v bivše metropole/razvite liberalno-demokratske ureditve (Balibar 1991). Kulturni/novi/barvno-slepi rasizem razlike med populacijami ne vzpostavlja več na vidnih bioloških razlikah, temveč

na kulturnih razlikah, ki pa privzamejo dejanski status naravnih razlik²¹. Rasistična narava koncepta kulturnih razlik je vidna predvsem v tem, da so kulturne razlike koncipirane prvič kot nespremenljive, drugič pa kot izključujoče. Kultura je koncipirana kot nekaj ne-zavednega ter kot nekaj v kar smo narojeni. Posamezniki in populacije tako ne izbirajo kulture, temveč jim je ta dana. Kot opazja Baker (1981, 38-53) se strah, ki poganja ta novi rasizem, vzpostavlja preko prepričanja, da bližina kulturno različnih populacij neizogibno pelje v medskupinsko nasilje ali propad družbene kohezije. Gre za novo artikulacijo biopolitične racionalnosti v smislu nujnosti regulacije nenormalnega, nevarnosti, bolezni, ki brez reguliranja, korigiranja ali izključevanja ogroža ne le delovanje normalne populacije, temveč hkrati njen obstoj. V okviru novega, kulturnega rasizma je tako kot odgovorna vzpostavljena tista vlada, ki sprejme ukrepe za reguliranje in omejevanje grožnje izhajajoče iz prisotnosti različnih kultur/kulturnih razlik (Duffield 2007, 199). Pri tem omejevanje gro-

21 V tem kontekstu pa je potrebno biti glede novosti kulturnega/novega/barvno-slepega rasizma previden, saj kot opazja Stolerjeva (2002, 144-159) je rasizem vedno vseboval kulturno komponento, hkrati pa njegova historična pojava ni bila odvisna od izključno morfoloških razlik. Rasizem se je vzpostavil tudi med populacijami, kjer ni bistvenih vizualnih razlik (npr. Angleški rasizem do Ircev). Na drugi strani pa moramo rasistični diskurz kot vsak diskurz razumeti kot zbir različnih historičnih plasti izjav, različnih opozicijskih diskurzov, ki se lahko v določenih konstelacijah vedno znova pojavijo (npr. biološki rasizem se vedno znova vrača v obliki posameznih 'znanstvenih' raziskav in v okviru specifičnih skrajno-desničarskih gibanjih).

žnje kulturnih razlik ni razumljena le v kontekstu notranje kohezije liberalno-demokratskih ureditev, temveč tudi njihove mednarodne varnosti v smislu reguliranja drugih kultur, ki s svojo kulturno razliko grozijo normalnim populacijam liberalno-demokratskih ureditev. Posledično ,diskurz kulturnega rasizma koncipira človeštvo kot razdeljeno na različne diskretne skupine z namenom legitimiranja neenakosti med populacijami (Schuster 2003, 244) ter različnim oblikam intervencij, ki so jim te populacije izpostavljene, s čimer se zopet izvede delitev skupnega biološkega polja človeštva. Imigracijske politike liberalno-demokratskih ureditev so na osnovi kulturnega rasizma posledično lahko od 1960ih naprej racionalizirale izključitev določenih imigrantov (ne-normalne populacije) iz okvira storitev socialne in pravne države ter anti-diskriminacijske zakonodaje na osnovi percipirane grožnje, ki jo imigracija predstavlja ne le za družbeno kohezijo, temveč tudi v smislu nezadostnih javnih virov. Imigracija populacij vzpostavljenih kot kulturno različnih se tako posledično vzpostavi kot ključna grožnja socialni državi, kolektivni družbeno-politični identiteti, družbeni koheziji, notranji in zunanji varnosti ter kot taka nujno potrebna omejitev in regulacije (Duffield 2007, 200-202). Restriktivne migracijske in varnostne politike ter ukrepi so pri tem predstavljeni in percipirani kot dejansko antirasistični, saj naj bi preko kontroliranja in omejevanja vira resnič-

ne grožnje, ki naj bi jo predstavljala neomejena imigracija, onemogočali razširitev rasizma in ksenofobije. Sam kulturni rasizem se v specifičnih kontekstih samo-percipira kot antirasistični, saj eksplicitno ne vzpostavlja hierarhij med posameznimi kulturami, temveč le jasne ločitve (Balibar 1991). Kar pa ne pomeni, da se v okviru kulturnega rasizma specifični kulturni vzorci ne povezujejo z ekonomsko uspešnostjo v smislu naravne neizbežnosti materialne superiornosti Zahodnih družb (Barlow 2003, 21). Tako kulturni rasizem kot politike in ukrepi v njegovem okviru se sicer pojavijo pred neoliberalnimi transformacijami vendar pa je bila njihova reartikulacija in reorganizacija ključnega pomena za dejansko implementacijo neoliberalnih politik in ukrepov. Kot je bilo že izpostavljeno, namreč slednji dejansko ogrozijo in v veliki meri odpravijo socialno državljanstvo²² in državo ter njene politike kohezije s čimer posledično destabilizirajo kolektivne identitete ter samo biopolitično zamišljanje skupnosti. Neoliberalne transformacije zato nujno črpajo in se naslanjajo²³ na

²² V tem kontekstu se nanašamo na tri oblike državljanstva na katere se vežejo specifične pravice, ki jih je opredelil T.H. Marshall (1998), in sicer civilno (pravica do svobode govora, enakosti pred zakonom), politično (aktivna in pasivna volilna pravica) in socialno (pravica do socialne podpore, pravica do človeka vrednega življenja).

²³ Vendar pa to ne pomeni, da gre predvsem med neoliberalizmom in neokonservativizmom za neko neproblematično simbiozo. Obstajajo namreč nenehne napetosti med na eni strani neoliberalnimi postulati trga, tveganja, samo-zadostnosti, podjetnosti in individualnosti ter postulati neokonservativizma kot so varnost, avtentičnost, kulturni esencializem, represija (Brown 2006, 692-93).

specifične diskurze ter sklope politik, ukrepov, tehnologij oblasti in vednosti, ki vzpostavljajo, perpetuirajo, utrjujejo specifične liberalno-demokratske biopolitično zamišljene skupnosti. Kulturni rasizem v tem okviru tvori določeno polje vzpostavljanja različnih diskurzov, politik in ukrepov med katerimi sta za razumevanje sodobnega rasizma ključna predvsem neokonservativizem ter multikulturalizem v smislu splošnih oznak za dva relativno heterogena okvira političnih racionalnosti, ukrepov in politik, ki spremljajo neoliberalizem.

Neokonservativizem preko svojih politik, ukrepov, tehnologij oblasti, vednosti in diskurzov vzpostavlja, ohranja in utrjuje idealizirano nacionalno kulturo (npr. preko izobraževalnih politik, institucij, medijskih in političnih diskurzov) ter njeno različnost glede na druge kulturne vzorce, ki so vzpostavljeni kot tuji in nekompatibilni s specifično nacionalno kulturo. V okviru neokonservativnega diskurza se specifična idealizirana nacionalna kultura posledično enači z družbo, z nacio, s specifično biopolitično zamišljeno skupnostjo katerih esenca so posledično specifični kulturni vzorci in specifične vrednote. Gre za kulturne vzorce in vrednote, ki pripadajo historično dominantnim kulturnim tradicijam/družbenim skupinam v okviru specifične populacije (npr. vrednote nuklearne heteroseksualne družine, reda, moralnosti utemeljene na religiozni ortodoksiji, ideja homogenih nacionalnih interesov

in hkratno brzdanje individualnih interesov) (Brown 2006, 696-697; Buras 2008, 2-3). Biopolitična razsežnost neokonservativizma se razkrije predvsem v diskurzu permanentne notranje in zunanje ogroženosti nacionalne kulture (normalne populacije) s strani drugih kulturnih vzorcev, drugih kultur (nenormalnih populacij). Ta notranja in zunanja grožnja je vzpostavljena ne le kot ovira za družbeno kohezijo, temveč kot nevarnost za samo preživetje družbe. Vzporedno z diskurzi ogroženosti in varnosti se v okviru neokonservativizma razvijejo politike, ukrepi, tehnologije in tehnike izključevanja, omejevanja in represije (npr. omejevanje politične avtonomije posameznika, legitimacija represivnih državnih intervencij, razširitev policijskega, vojaškega in drugih represivno-varnostnih aparatov) usmerjene na notranje ter zunanje nevarnosti/ne-normalnosti (Brown 2006, 704; Harvey 2005, 70-85).

Multikulturalizem kot druga racionalnost oz. ključen okvir politik in ukrepov predstavlja materializacijo liberalnega antirasizma²⁴, ki pa se ravno tako kot neokonservativizem ne izgone ključnim postulatom kulturnega rasizma. Hkrati s kritiko rasizma in naslavljanja njegovih domnevnih vzrokov namreč ohranja, vzpostavlja in reificira kulturne razlike na katerih ta rasizem temelji. Podobno kot v neokonservativizmu se v

²⁴ V tem kontekstu je sam antirasistični diskurz potrebno premisliti v smislu taktične polivalence diskurzov), kot heterogen skupek izjav, ki so lahko v različnih strateških situacijah uporabljeni za doseganje diametralno nasprotnojučih si ciljev (Foucault 2000).

okviru multikulturalizma (diskurzov, tehnologij oblasti, vednosti, politik in ukrepov) namreč družba enači s kulturo oz. skupnemu načinu življenja ali etnično identiteto. Z drugimi besedami vsaka družba in posledično populacija poseduje določeno nespremenljivo esenco (idealizirano nacionalno kulturo), ki se reproducira v času in prostoru (Jodi 2006, 1-3). Mešanje različnih kulturnih vzorcev, njihova asimilacija in prepletanje je percipirano kot nezaželeno in hkrati nemogoče. Vendar pa eksplicitno nobene kulture niso percipirane in vzpostavljene kot superiorne ali hierarhično kategorizirane. Ključna razlika med kulturnim rasizmom v okviru neokonservativizma ter multikulturalizmom je predvsem ta, da v okviru multikulturalizma kulturna razlika ni percipirana kot nekaj kar bi neizogibno vodilo v antagonizem in sovražnost, v boj za preživetje. V nasprotju z neokonservativizmom se v okviru multikulturalizma vzpostavijo tehnologije, tehnike in mehanizmi oblasti (npr. ciljana institucionalna in finančna podpora razvoju in integraciji imigrantskih skupnosti, izobraževanje posameznikov, skupin in skupnosti v smer sprejemanja kulturnih razlik, omogočanje dvojnega državljanstva, omogočanje specifičnega oblačenja v institucionalnih okvirjih) preko katerih naj bi se kulturne razlike spoštovale in podpirale njihov imanentni antagonizem in sovražnost pa regulirala in pomirila (Banting et al. 2006, 56-57; Berry 2002). Na drugi strani pa so učinki teh politik zelo podobni, saj multikul-

turalizem ne le utrdi kulturne razlike, temveč jih preko diskurzov in vednosti naredi vidne in kot take objekt oblastnih intervencij (nadzora, reguliranja, discipliniranja, normaliziranja) v imenu družbene kohezije, notranje varnosti liberalno-demokratskih ureditev ter njihove mednarodne varnosti (Duffield 2007, 210-211; Jodi 2006).

Neoliberalizem na eni ter neokonservativizem in/ali multikulturalizem na drugi strani tako tvorijo splošne okvire, splošne koordinate delovanja sodobnih rasističnih dispozitivov v različnih konteksti, sferah in nivojih.

ZAKLJUČEK

Premislek in analiza sodobnega delovanja razvitih liberalno-demokratskih ureditev sta razkrila izjemno trdoživost rasizma kot zbira struktur, institucij, praks in vednosti preko katerih se izvajajo diferenciacije, diskriminacije, hierarhizacije, klasifikacije, izključevanja, podjarmljenja, nasilja in izkoriščanja. Ta trdoživost pa je lahko razumljiva le v kolikor rasizma ne naslavljamo in preiščljamo kot anomalije temveč ga razumemo kot imanentnega liberalno-demokratskim ureditvam v vseh njihovih historičnih pojavnih oblikah. Rasizem je namreč konstitutivni del heterogenih varnostnih in drugih javnih politik in praks, ki so utemeljene na biopolitični racionalnosti kategoriziranja med normalnim ter različnimi stopnjami nenormalnosti. Podobno kot same liberalno-demokratske ureditve je rasizem izjemno prilagodljiv različnim histo-

ričnim transformacijam ter na različnim historičnim uporom, deligitimacijam in odpravam specifičnih rasističnih praks. Tako niti historične izkušnje nacizma in fašizma, antikolonialnih bojev in dekolonizacije, znanstvene refutacije bioloških hierarhizacij populacij, niti različni antirasistični boji in politike niso odpravile rasizma. Rasizem se je sposoben na te upore²⁵ in destabilizacije, predvsem zaradi svoje heterogene in multidimenzionalne narave, kontinuirano odzvati, reartikulirati in reorganizirati.

LITERATURA IN VIRI:

Anderson, B. 1998: *Zamišljene skupnosti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Arendt, Hannah. 1944. *Race-Thinking before Racism*. *The Review of Politics* 6 (1): 36-73.

Balibar, Etienne. 1991. Is There a,Neo-Racism'? V *Race, Nation, Class – Ambiguous Identities* ur. Etienne Balibar in Immanuel Wallerstein, 17-28. London: Verso.

Banting, Keith, Richard Johnston, Will Kymlicka in Stuart Soroka. 2006. Do multicultural policies erode the welfare state? An empirical analysis. V *Multiculturalism and the welfare state* ur. Keith Banting in Will Kymlicka, 49-91. Oxford: Oxford University Press.

Barker, Martin. 1981. *The new racism: conservatives and the ideology of the tribe*. London: Junction Books.

Barlow, Andrew L. 2003. *Between Fear and Hope – Globalization and Race in the United States*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, inc.

Berry, Brian. 2002. *Culture and Equality : An egalitarian critique of multiculturalism*. Harvard: Harvard University Press.

Betz, Hans-Georg. 2005. Exclusionary Populism in Western Europe in the 1990s: Electoral Success and Political Impact. V *Racism and Public Policy*, ur. Yusuf Bangura in Rodolfo Stavenhagen, 92-116. New York: Palgrave Macmillan.

Bigo, Didier. 2001. The Mobius Ribbon of Internal and External Security(ies). V *Identities, Borders, Orders* ur. Mathias Albert, David Jacobson in Yosef Lapid. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Bonilla-Silva, Eduardo. 1997. Rethinking Racism: Toward a Structural Interpretation. *American Sociological Review* 62 (3), 465-480.

Bowden, B. 2004. In the name of progress and peace: the standard of civilisation and the universalising project. *Alternatives* 29 (1), 43-69.

Bracken, Harry. 1978. Philosophy and Racism. *Philosophia* 8, 241-60.

Brohman, John. 1995. Universalism, Eurocentrism, and Ideological Bias in Development Studies. *Third World Quarterly* 16 (1), 121-140.

Brown, Wendy. 2006. American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservativism, and De-Democratization. *Political Theory* 34, 690-714.

Buras, Kristen L. 2008. *Rightist Multiculturalism*. London: Routledge.

Burchell, David. 1995. The attributes of citizens: virtue, manners and the activity of citizenship. *Economy and Society* 24 (4), 540-58.

Collier, Stephen J. in Aihwa Ong. 2005. Global Assemblages, Anthropological Problems. V *Global Assemblages* ur. Aihwa Ong in Stephen J. Collier. Oxford: Blackwell Publishing.

Dillon, Michael in Julian Reid. 2000. Global Governance, liberal peace and complex emergency. *Alternatives* 25 (1), 117-43.

²⁵ Lep primer takšnega kontinuiranega procesa uporov in prilagajanja rasizma predstavlja institucija in praksa državljanstva, saj kot pravita S. Hall in D. Held (1989, 175) je zgodovina državljanstva sosledje poskusov omejevanja državljanstva na določene skupine ter ozkega definiranja pravic in bojov proti tem omejevanjem ter ozkemu definiranju pravic.

- Dillon, Michael.** 2008. Security, Race and War. V *Foucault on Politics, Security and War* ur. Michael Dillon and Andrew W. Neal, 166-196. New York: Palgrave Macmillan.
- Doane, A. W. in E. Bonilla-Silva.** 2003. *White out: The continuing significance of racism*. London: Routledge.
- Doomernik, Jeroen.** 2005. Immigration, Multiculturalism and the Nation State in Europe. V *Racism and Public Policy*, ur. Yusuf Bangura in Rodolfo Stavenhagen, 72-91. New York: Palgrave Macmillan.
- Duffield, Mark.** 2007. *Development, Security and Undending War*. Cambridge: Polity.
- Dussel, Enrique.** 1993. Eurocentrism and modernity (Introduction to the Frankfurt Lectures), *boundary2* 20 (3), 65-76.
- Fields, Barbara Jeanne.** 1990. Slavery, Race and Ideology in the United States of America. *New Left Review* 181, 95-118.
- Foucault, Michel.** 1991a. *Discipline and Punish: the birth of the prison*. London: Penguin.
- Foucault, Michel.** 1991b: *Vednost-Oblast-Subjekt*. Ljubljana: Krt.
- Foucault, Michel.** 2000. *Zgodovina seksualnosti 1: Volja do znanja*. Ljubljana: ŠKUC.
- Foucault, Michel** 2003. *Society Must Be Defended*. New York: Picador.
- Foucault, Michel.** 2007. *Security, Territory, Population*. New York: Palgrave Macmillan.
- Foucault, Michel.** 2008. *The Birth of Biopolitics*. New York: Palgrave Macmillan.
- Friedman, Thomas J.** 1999. *The Lexus and the Olive Tree – Understanding Globalization*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Germain, Felix.** 2010. 'Presidents of Color,' Globalization, and Social Inequality. *Journal of Black Studies* 40 (3), 445-461.
- Glenn, Evelyn Nakano.** 2002. *Unequal Freedom – How Race and Gender Shaped American Citizenship and Labor*. Cambridge: Harvard University Press.
- Goldberg, David Theo.** 1987. Raking the Field of the Discourse of Racism. *Journal of Black Studies* 18 (1), 58-71.
- Goldberg, David Theo.** 2002. *The Racial State*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Gore, Charles.** 2000. The Rise and Fall of the Washington Consensus as a Paradigm for Developing Countries. *World Development* (28) 5, 789-804.
- Grovogui, Siba N'Zatioula.** 1996. *Sovereigns, Quasi Sovereigns, and Africans-Race and Self-Determination in International Law*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hall, Stuart in David Held.** 1989. Citizens and Citizenship. V *New Times: The Changing Face of Politics in the 1990s* ur. Stuart Hall in David Held. London: Lawrence and Wishart.
- Harvey, David.** 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Headley, Clevis.** 2006. Philosophical analysis and the problem of defining racism. *Philosophia Africana* 1, 1-15.
- Hindess, Barry.** 2001. The Liberal Government of Unfreedom. *Alternatives* 26 (2), 93-112.
- Inda, Jonathan Xavier.** 2005. *Analytics of the Modern*. V Jonathan Xavier Inda: *Anthropologies of Modernity*, 1-22. Oxford: Blackwell.
- Marshall, T. H.** 1964/1998. Citizenship and Social Class. V *The citizenship debates: a reader* ur. Gershon Shafir, 92-111. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Melamed, Jodi.** 2006. The Spirit of Neoliberalism – from racial liberalism to neoliberal multiculturalism. *Social Text* 24 (4), 1-24.
- Mendieta, Eduardo.** 2002. 'To make live and let die' – Foucault on Racism. Chicago: Meeting of the Foucault Circle – APA Central Division Meeting.
- McWhorter, Ladelle.** 2009. *Racism and Sexual Oppression in Anglo-America*. Bloomington: Indiana University Press.
- Mudimbe, V.Y.** 1988. *Invention of Africa-Gnosis, Philosophy and the Order of Knowledge*. London: James Currey.

- Nash, Fred.** 1994. *Metaimperialism*. Aldershot: Avebury.
- Navarro, V.** 1998. Neoliberalism, “globalization,” unemployment, inequalities, and the welfare state. *International journal of health services* (28) 4, 607-82.
- Peck, Jamie in Adam Tickell.** 2002. Neoliberalizing Space. *Antipode* 34 (3), 380-404.
- van der Pijl, Kees.** 1998. *Transnational classes and international relations*. London: Routledge.
- Reid, Julian.** 2004. War, Liberalism, and Modernity: The Biopolitical Provocation of Empire. *Cambridge Review of International Affairs* 17 (1), 63-79.
- Reid, Julian.** 2006. *The biopolitics of the war on terror: life struggles, liberal modernity, and the defence of logistical societies*. Manchester: Manchester University Press.
- Rose, Nikolas.** 1996. The Death of the Social? Re-figuring the territory of government. *Economy and Society* 25 (3), 327-356.
- Rupert, Mark.** 2000. *Ideologies of Globalisation – Contending Visions of a New World Order*. London: Routledge.
- Schuster, Liza.** 2003. Common sense or racism? The treatment of asylum-seekers in Europe. *Patterns of Prejudice* 37 (3), 233-256.
- Scott, David.** 2005. *Colonial Governmentality*. V Jonathan Xavier Inda: *Anthropologies of Modernity*, 23-49. Oxford: Blackwell.
- Spivak, Gayatri Chakravorty.** 1999. *Toward a History of the Vanishing Present*. London: Harvard University Press.
- Stoler, Ann.** 2002. *Carnal Knowledge and Imperial Power*. London: University of California Press, Ltd.
- Weitz, Eric D.** 2003. *A Century of Genocide – Utopias of Race and Nation*. Princeton: Princeton University Press.
- Winnant, Howard.** 2000. *Race and Race Theory*. *Annual Review of Sociology* 26, 169-185.

OLIGARHIČNE TEŽNJE V SREDNJEEVROPSKIH DEMOKRACIJAH

Povzetek: Avtorica analizira stanje demokracije v Srednji Evropi danes ob upoštevanju konteksta politične kulture in globalnega neoliberalizma. Razgrajuje razliko med formalnimi demokratičnimi standardi in dejanskim stanjem v srednjeevropski politiki, pri čemer se ne omejuje na postsocialistično Srednjo Evropo, ampak argumentirano vključi v primerjavo in analizo tudi Italijo in Avstrijo. Pokaže delovanje in »tehnike oblasti« srednjeevropskih demokracij. Sledi celovit pregled politološke literature na temo oligarhij z namenom detektirati definicije in kazalce, ki bi jih bilo mogoče smiselno aplicirati na srednjeevropsko politično situacijo kot dokaze za (ne)oligarhičnost političnih režimov v regiji. V sklepnem delu avtorica komentira ključne ugotovitve iz pregleda literature v razmerju do politične situacije v Srednji Evropi danes in pri tem upošteva smiselno kontekstualizacijo v času in prostoru. Avtorica sklene besedilo z iztočnicami za razpravo, s kakšnimi sredstvi zavreti oligarhizacijo srednjeevropske politike ali jo vsaj omiliti. Avtorica se opira na vire iz politične zgodovine in teorije, kakor tudi na kvalitativno in komparativno analizo ter raziskave javnega mnenja.

Ključne besede: demokracija, oligarhija, Srednja Evropa

OLIGARHIČNE TEŽNJE V SREDNJEEVROPSKIH DEMOKRACIJAH

Srednja evropa v sodobnem svetu

Po zagrebškem politologu Damirju Grubiši so se prelomnega leta 1989 izkristalizirali trije gradniki, ki določajo sodobni svet: globalna komunikacija, ekonomski neoliberalizem ali bolje, neokonservativni ekonomski fundamentalizem, in globalna demokracija kot domnevni konec politike.¹

Igor Lukšič je v študiji politične kulture leta 2006 ugotavljal, da »ko je zahodna interpretacija demokracije povsem zmagala in se je v osemdesetih začela uporaba pojma demokracije brez pridevnikov, torej ne obstaja več socialistična, ljudska, formalna, temveč samo (liberalna) demokracija, tedaj je edina mogoča politična kultura postala demokratična politična kultura«. (Lukšič, 2006: 29)² Medtem ko smo se zibali na lovorikah »konca politike«, ker da je demokracija

¹ Povzeto po razpravi na okrogli mizi XX. Slovenskih politoloških dnevo »Konec demokracije? Možne nove politične paradigme«, Portorož, 29-30. maja 2009.

² Pri razumevanju evropskih političnih kultur je ključno upoštevati, da se je Evropa že v zgodnjem 19. stoletju razklala na Zahodno, liberalno, politično in ekonomsko progresivno ter Vzhodno, konservativno in vse bolj ekonomsko nazadujočo. Francosko razsvetljenstvo s promocijo univerzalnih človekovih pravic je vzhodno od te ločnice sprožilo reakcijo v obliki etničnih nacionalizmov, ki so narekovali zgodovino Evrope v 20. stoletju in sooblikovali dve politični kulturi, ki se zdaj skušata razumeti znotraj ene politične entitete: liberalno in korporativno. Pomembno je še, da je Nemčiji vsled učinkovite denacifikacije uspela transformacija iz agresivnega etničnega imperija v državljansko demokratično družbo, Avstrija in Italija pa tega procesa nista izpeljali.

po letu 1989 torej globalno »zmagala« in se je socializem z redkimi izjemami znašel na smetišču zgodovine, je dejansko zmagal neokonservativni ekonomski fundamentalizem, ki je dogovorno ekonomijo in državni intervencionizem optimiral in strukturno instrumentaliziral na globalni ravni tako, da služita maksimizaciji dobička.

Trije gradniki sodobnega sveta so pravzaprav piramida: globalne komunikacije in državni aparati so podrejeni neokonservativnemu ekonomskemu fundamentalizmu. Države danes »nastopajo kot agencije za podrejanje vseh družbenih sil najmočnejšim kapitalskim interesom na njihovem ozemlju, zato se družbena moč še bolj nevarno koncentrira in uhaja izpod nadzora, saj državni aparati razpolagajo z represivnim in ideološkim aparatom v funkciji nadomestnih kapitalistov, ki sproti in vnaprej razlaščajo podrejene, od malih in srednjih podjetij prek javnega sektorja do abstraktnih anonimnih »davkoplačevalcev«.« (Vogrinc, 2009)

S procesi privatizacije in deregulacije se je socialna država »stanjšala« na ponekod že minimalno državo. Ker je bil neokonservativni ekonomski model v državah Srednje in Vzhodne Evrope leta 1989 vpeljan v paketu z demokracijo, imamo zdaj tukaj »minimalne demokracije«. Ta reduktivni model demokracije, trdi Damir Grubiša, je omejen zgolj na strankarski pluralizem in volitve, nimamo pa demokratičnih *družb*, v katerih bi se realizirala tudi deliberativna, direktna in participativna demokracija. Tudi Kenney

ugotavlja, da »svobodne volitve in demokratični voditelji sami po sebi ne dvigujejo ravni politične svobode, če družba ni sposobna izkoristiti prednosti teh dosežkov.« (Kenney, 2007: 122)

Pojasnilo razlike med »volilno večstrankarsko demokracijo« in »demokratično družbo«, na katero opozarja Grubiša, najdemo pri Siedentopu, ki v *Demokraciji v Evropi* (Siedentop, 2003) loči tri diskurze o demokraciji: simplistični diskurz, diskurz o demokratični oblasti in diskurz o demokratični družbi. Diskurz o demokraciji *simpliciter* zgolj zavrača domnevno zatiranje v obstoječem sistemu, ne da bi razvil projekt alternativnega sistema, in se opira zlasti na razlikovanje med Nami in Njimi, kar Siedentop poimenuje 'demokratična demonologija' (Siedentop, 2003: 78). Demokratična oblast temelji na 'diskurzu državljanstva' o solidarnosti in brezpogojni nekritični privrženosti posameznika-državljana skupini, ki si vstopnico v krog državljanov pridobi pod določenimi pogoji. Ta diskurz, ugotavlja Siedentop, ima korenine v hierarhičnem in aristokratskem predmodernem modelu družbe, znotraj katerega individualizem ni vrednota, izključenost iz kroga državljanov ali odločujočih o javnih zadevah pa ni fleksibilna. Svoboda je pod militantno demokratično oblastjo privilegij, nikakor ne enaka pravica za vse. (Siedentop, 2003: 85-6) Demokratična oblast je po Siedentopovem prepričanju bolj estetska kakor moralna, spodbuja pa porabniški in samouveljavitveni model družbe (Siedentop, 2003: 87) Diskurz demokra-

tične družbe se od diskurza demokratične oblasti v osnovi razlikuje po tem, da njegov temelj ni skupina (etnična skupnost), ampak posameznik. Utemeljen je na moralno percipirani enakosti, individualni avtonomiji, človekovih pravicah in družbeni pogodbi. (Siedentop, 2003: 89)

Kje v spektru med nedavno vzpostavljeno demokratično oblastjo, ki brez dvoma spodbuja porabniški model družbe, in zaželeno demokratično družbo avtonomnih posameznikov smo torej v Srednji Evropi danes?³ Verderyjeva ugotavlja, da je bila eden izmed prvih vidnih učinkov demokratizacije v postsocialistični Evropi oživitve »etnonacionalnih identitet«, ki so predstavljale ključen pogoj za prerazdelitev državljanstva in z njim povezanih ustavno zagotovljenih pravic v novih državah, zlasti tistih, ki so izšle iz socialističnih federacij. Po Verderyjevi je ustavno legitimirani nacionalizem (in ne Srednjeevropske politične stranke so večinoma zaprti in hierarhično urejeni sistemi z ozkim krogom odločevalcev ter nadzorovano notranjo komunikacijo. V »minimalnih demokracijah« Evropske unije, kot je Slovenija, se odločitve ustavnih sodišč ne upoštevajo samoumevno (znova primer izbranih ali pa rezultati referendumov o volilnem sistemu). Usta-

ve, temelji demokracije, se pogosto revidirajo, varuhi človekovih pravic detektirajo številne kršitve ustavno zagotovljenih pravic. Položaj manjšin se je v primerjavi s socialističnim obdobjem poslabšal (Slovaška) ali pa se ni izboljšal (Italija, Avstrija). Države obvladujejo krogi političnih in ekonomskih elit, ki med seboj sodelujejo, njihovi medsebojni konflikti pa so predvsem predstava za množice. Ko se te množice v vse manjšem številu zgrnejo na volišča, so rezultati predvidljivi, ali pa so spremenljivi. Poraženci na volitvah javno dvomijo v legitimnost zmagovalcev. Izvoljeni predstavniki samoumevno javno branijo ozke, parcialne interese. Oblastniki skrbijo predvsem za tiste, ki so jo izvolili. Volilni sistemi so zastavljeni tako, da imajo neposredno izvoljeni predstavniki oblasti (npr. predsednik države) večinoma malo dejanske politične moči, proporcionalno voljeni parlamentarci so že proizvod izbire strank in ne »ljudstva«, moč izvršne oblasti pa je praviloma disproportionalno velika. Parlamenti so glasovalni stroji vladajočih strank, ki jih obvladujejo karizmatični avtokratski voditelji.

V obdobju od leta 1989 smo bili v Srednji Evropi priče (ali žrtve) balkanskih vojn in diktatorskih režimov na Slovaškem, Hrvaškem, v Srbiji in Romuniji. Damir Grubiša pri »minimalnih« srednjeevropskih demokracijah nasploh opozarja na politično patologijo: demagogijo, hipokrizijo, manipulacijo, korupcijo, paranojo in nasilje. (Grubiša, 2009) Že kmalu

³ S Srednjo Evropo so tukaj mišljene: Estonija, Latvija, Litva, Poljska, Češka, Slovaška, Madžarska, Slovenija, Hrvaška, Bolgarija in Romunija ter Avstrija in Italija. Nemčija je izpuščena iz razlogov, izhajajočih iz Opombe 2. demokracija) v tem prostoru ideološko nasledil socializem, ne kot njegova alternativa, ampak njegov nasledek v smislu kolektivne identitete. (Verdery, 1998: 294)

po osamosvojitvi Češke republike je njen tedanji predsednik Vaclav Havel v tekstu *Izgubljeni raj* takole opisal posledice zadnjega tukajšnjega družbenega eksperimenta: »Priče smo bizarnemu stanju stvari: družba se je osvobodila, a se v nekaterih pogledih obnaša slabše kot poprej v verigah. Kriminaliteta hitro narašča in znana gnojnica, ki se v obdobjih zgodovinskih prevratov zmeraj znova dvigne iz kanalizacije kolektivne psihe, je preplavila množične medije, zlasti rumeni tisk. A tu so še drugi, resnejši in nevarnejši simptomi: mržnja med narodnostmi, sumničenja, rasizem, celo znaki fašizma; zlobna demagogija, intrige in zavestno laganje; politikantstvo in boj brez predsodkov za čisto partikularne interese, žeja po moči, ambiciji, fanatizem vseh oblik; nove in doslej neznane oblike ropanja, vzpon raznih mafij; splošno pomanjkanje tolerance, razumevanja, okusa, zmernosti in razuma. In seveda je tu novo navdušenje nad ideologijami, kakor da bi marksizem za seboj pustil veliko, tesnobno praznino, ki jo je treba zapolniti za vsako ceno.« (Norman Jacobson, 2004: 50)

Politične elite »minimalnih demokracij« so številna sredstva za boj proti oblasti nevtralizirale v foucaultijanske »tehnike vladanja«, deloma kot nasledek privzetih političnih praks v času (socializem) deloma v prostoru (neoliberalizem). Poskušajo si podrediti medije. Legitimno obliko boja, kot so ulični protesti, so z izpostavljanjem močne prisotnosti policije

v posameznikovi zavesti spremenile v nekaj nevarnega in načeloma nezakonitega. Instrumentalizirale so mit pasivnega državljana. »Alternativni« ekološki diskurz je že prav tako instrumentaliziran, saj ekologi zaradi urgentnega stanja globalnega okolja v imenu nekakšnega zavestnega kompromisa z obstoječim modelom večinoma niti ne poskušajo več razmišljati zunaj kategorialnega aparata neokonservativne paradigme, ampak predpono eko- zgolj pridajajo obstoječim oblastnim strukturam: od zelenih NVO preko zelenih strank do zelene države ali od civilnega, političnega, socialnega do okoljskega državljanstva.

Glavni učinek opisanih in drugih tehnik oblasti je odtujitev državljanov od aktivne politike, ki postaja predstava, klovnovstvo, »infotainment« in vzrok demokratičnega deficita. Tako imenovani demokratični deficit ni vzrok, ampak posledica zavedanja, da o ničemer več ne odločamo. ZDA je nedavno uspelo preseči vsesplošno državljansko apatijo z izvolitvijo Baracka Obame za predsednika. Čeprav član političnega establishmenta, ni Američanov le prepričal, da jim vrača ameriški sen, po dveh mandatih bushizmov na katastrofalnem ozadju izgubljenih vojn je ameriško politiko znova *zresnil*.

V Srednji Evropi pa se še kar smejimo in čudimo raznim Berlusconiem, ki medtem realizirajo svoje smrtno resne agende. Slavoj Žižek to pokaže na primeru italijanske vlade, ki je v boju proti ilegalnemu priseljevanju julija 2008

razglasila izredno stanje v celotni Italiji, torej razmestitev in uporabo oboroženih sil znotraj države v mirnem času. Tisoči vojakov so tako postali *stalnica* železniških postaj, trgovskih centrov in drugih javnih prostorov. »Življenje seveda teče dalje normalno, to ni več izredno stanje v starem pomenu, ampak ukrep, ki naj zavaruje normalen potek življenja.« (Žižek, 2009) Taklovnovski efekt je bil prisoten tudi v percepciji zgodnjega nacizma, spomnimo se le Chaplinovega filma *Veliki diktator*, ki je z ironizacijo nacizma slednjemu pravzaprav pridobil čas in mu koristil. Zato se ni mogoče strinjati z britansko zgodovinarico Joanno Bourke, ki svetuje, naj skrajnih desničarjev ne jemljemo resno, ne zatirajmo in cenzurirajmo in predvsem iz njih ne delajmo mučnikov, ampak jih marginalizirajmo in osmešimo. Dovolj glasen skrajni desničarski diskurz (ob evropskih volitvah 2009 recimo) ob bolj ali manj odkritem odobravanju konservativnih volivcev namreč celoten politični diskurz vztrajno premika v desno, na leve

volivce pa deluje disciplinirajoče kot strašljiv fantom nedavne evropske preteklosti. Britanski zgodovinar Michael Burleigh sicer svari pred poenostavljenimi zgodovinskimi paralelami z duhovito metaforo, da »Hitler didn't Twitter«. Podpora skrajni desnici povsod po Evropi se mu zdi bolj dejanje protesta proti sredinskim strankam, ki so razočarale volivce, medtem ko jih skrajno desne stranke, če se jim uspe prebiti na oblast, razočarajo še prej. Navsezadnje skraj-

no desne stranke temeljijo na skrajnem nacionalizmu, zato tudi njihova povezava na evropski ravni ni verjetna. Nevarnost pa Burleigh prepozna v baltskih državah in Srednji Evropi, kjer je na delu splet »hude gospodarske krize, malo izkušenj z demokracijo in volatilna politika. Tukaj stranke lahko pridejo na oblast »od nikoder«. Tudi Kathleen Burke se zdijo najbolj problematične ne-denacificirana Avstrija, skrajno desničarska Romunija in etnično nestrpna Madžarska. David Stevenson v Italiji prepozna »zahodnoevropski ekvivalent dogovorne demokracije, kot jo ima Rusija.« (Internet 1)

Merila demokratičnosti

Ali v Srednji Evropi glede na vse zgoraj navedeno torej sploh (še) imamo demokracijo? In če to ni (več) demokracija, kaj potemtakem je?

Opredeljevati in meriti demokratičnost ni lahka naloga, če se ne zadovoljimo z deklarativno in diskurzivno ravno realnosti. Mallet-Prevost se v zgodnji analizi ameriške demokracije sprašuje, »ali je primerno soditi demokracijo po tem, kaj ljudje dejansko lahko naredijo, dokler jim je dana pravica do tega? Če demokracija vsem podeljuje enake pravice, ali je to dovolj? Če ima vsak državljani vsaj teoretično pravico do sodelovanja pri vladanju, ali to že v osnovi vzpostavlja vladavino ljudstva? Ali je v demokratičnem sistemu pomembno, kako državljani izkorišča, če sploh, svoje pravice?« (Mallet-Prevost, 1933: 4) Ta vprašanja so še kako relevantna

za formalne standarde demokratičnosti, naj gre za Huntingtonovo merilo, da morajo »delujejoče in trdne demokracije prestopiti pomemben prag prenosa demokratične oblasti vsaj na dvojih svobodnih in mirnih volitvah« (Kaase et al, 1999: 191), ali navsezadnje za kopenhagenske kriterije za članstvo v Evropski uniji in njihovo dejansko implementacijo in usvojitev.

Haerpfer na primer v okviru projekta *Democracy and Enlargement in Post-Communist Europe* raziskuje podporo srednjeevropskim demokratičnim režimom po letu 1989 (Haerpfer, 2002). Z rahlimi odstopanji povsod izmeri naraščajočo podporo demokraciji do približno srede devetdesetih let, ko začne ta podpora upadati z začetnih visokih vrednosti, namenjenih v letu 1991 (56% podpore povprečno v Srednji Evropi, od 49% v Sloveniji do 71% na Češkem) (Haerpfer, 2002: 21). Na Hrvaškem in Slovaškem je podpora demokraciji upadla že v prvi polovici tega desetletja. Do srede devetdesetih je večina Srednjeevropejcev že ostala brez večine iluzij o demokratičnem političnem sistemu. Ob tem je konstantno naraščalo zaupanje v legislativno vejo oblasti (oziroma v prenesenem pomenu, vladavino prava), saj je povprečna podpora parlamentom v Srednji Evropi med letoma 1991 in 1998 narasla z 59% na 83% (Haerpfer, 2002: 31). Haerpferjevi rezultati so informativni, ne dopuščajo pa celovitega vpogleda v stanje demokracije v regiji, saj je Haerpfer za primerjalno skupino raziskave izbral

»Vzhodno Evropo« (Ukrajina, Rusija in Belorusija), ki se danes zdi nerelevantna za tovrstno primerjavo, zanimivi pa bi bili primerjalni podatki o Avstriji in Italiji. Za slednjo imamo ob alarmantnih medijskih poročilih o berlusconizaciji na voljo tudi znanstveno obdelane podatke, ki berlusconizaciji odvzemajo učinek presenečenja in upravičujejo vzporejanje Italije s post-socialističnimi srednjeevropskimi demokracijami. V obdobju med 1976 in 1991 je v Italiji tako že bila najnižja podpora demokraciji med vsemi zahodnoevropskimi državami. V obdobju 1990-92 je bilo v Italiji najnižje zaupanje v parlament, javne službe in pravni sistem v primerjavi, ki je zajela Švedsko, Nemčijo, Nizozemsko, Veliko Britanijo, Francijo in Italijo; primerjalno največje zaupanje pa so Italijani gojili do Cerkve, policije in korporacij. (Kaase et al, 1999: 228 in 239)

Haerpfer v analizi rezultatov svoje raziskave izpostavi, da je politična situacija v regiji heterogena do te mere, da mu narekuje sestav štirih skupin držav z različnimi vzorci podpore demokraciji. Poljsko, Češko in Madžarsko do konca devetdesetih razglasi za »konsolidirane demokracije«, Slovenija in Slovaška naj bi bili blizu konsolidaciji, medtem ko so Hrvaška, Romunija in Bolgarija »demokracije v razvoju«. Na severu Evrope naj bi bila le Estonija »demokracija v razvoju«, medtem ko sta Litva in Latvija še zmeraj v politični tranziciji in demokratizacija tam ni irreverzibilen proces. (Haerpfer,

2002: 142-3) Ti sklepi so zlasti zanimivi v luči nadaljnjega razvoja dogodkov v naslednjem desetletju. Razen Hrvaške so navsezadnje vse obravnavane države postale članice Evropske unije in s tem pridobile formalno potrditev svoje demokratičnosti. Zanimivo je tudi razlikovanje med baltskimi državami, ki se večinoma zde precej homogen blok glede političnega razvoja, ter relativno neugodna ocena Slovenije, ki je medtem že predsedovala Evropski uniji. Ker je Haerpfer meril demokratičnost s ciljnim vprašanji na reprezentativnem vzorcu državljanov obravnavanih držav, so ti rezultati zanimiv odraz (samo)kritičnosti in (samo)percepcije prav toliko kot pokazatelj razlike med demokratično »klimo« v posameznih okoljih v primerjavi s predstavljanjem stanja navzven skozi politični in medijski diskurz.

Haerpfer je v okviru iste raziskave razvil tako imenovani »indeks demokratičnosti«, v katerega je vključil vprašanja o zavračanju komunističnega režima, podpori demokratičnemu režimu, podpori parlamentu, zavračanju avtoritarnih voditeljev, vojaških režimov in monarhije ter optimizmu glede prihodnosti demokracije. Temu definicijskemu sklopu, ki bolj odgovarja na vprašanje, kaj demokracija ni, kot kaj demokracija je, so primerni tudi rezultati: V obdobju med 1991 in 1998 naj bi se indeks demokratičnosti Srednje Evrope v povprečju sicer zvišal s 57% na 61%, kar je majhna sprememba, razlike med obravnavanimi državami

pa so znatne. Češka republika je presenetljivo zabeležila največji padec indeksa (-12), največja pozitivna razlika je nastala na Poljskem (+19) in primerjalno v Belorusiji (+18) (Haerpfer, 2002: 44-5) Z današnje perspektive se zdi, da je Haerpfer dejansko izmeril stanje iluzij o demokraciji, ne pa demokratičnost ...

Berg-Schlosser in De Meur po drugi strani kot merilo demokratičnosti izpostavljata zlasti »vlogo demokratične tradicije ter ohranjanja demokratičnih pravil.« (Kaase et al, 1999: 191) Čeprav to merilo premošča problem razlikovanja med formalno in usvojeno demokracijo in se zdi zato prej prepričljivejša od zgoraj navedenih, pa njegova aplikacija srednjeevropskih družb ne more navdajati s posebnim optimizmom. Izjema tukaj utegne biti pravzaprav samo Češka republika. Avstrijo in Italijo je sicer šteti za tradicionalni demokraciji, obenem pa je tudi težko spregledati, kako tam tradicija ne more preprečiti prilagajanja demokratičnih pravil parcialnim oligarhičnim interesom.

Če smo v postsocialistični Srednji Evropi demokratični politični model torej »uvozili« sočasno z neoliberalnim kapitalističnim ekonomskim modelom in upoštevamo, za kako »problematičen par« sta se medtem izkazala kapitalizem in demokracija oziroma kako kapitalizem vsaj tako dobro ali celo bolje dosega rekordne profite in gospodarsko rast tudi brez demokracije, kot je razvidno iz primera Kitajske, lahko sklepamo, da smo z neoliberalnim kapitalizmom privzeli,

glede na tradicionalno neliberalno in korporativno politično kulturo, pri čemer imam v mislih tako dediščino socializma, kot imperializma in nacifašizma, v regiji pa pravzaprav prej obnovili oziroma nadaljevali s politiko v okviru oligarhičnih modelov vladanja.

Oligarhije

Oligarhična politična ureditev seveda ni proizvod moderne, ampak antike. Aristotel je našel le malo razlik med zmerno oligarhijo in demokracijo in ju opisuje s praktično enakimi termini (Whibley, 1869: 108) V obeh sistemih so bili opredeljeni pogoji za pridobitev državljanstva in s tem pogojenih pravic. Tudi antične oligarhije so delovale v okviru zakonov. Aristotel je razlikoval dve »zmerni« obliki oligarhije pod vladavino zakona in s pogoji za državljanstvo na osnovi osebne lastnine, ter dve »skrajni« obliki, kjer je bilo državljanstvo pogojeno z rojstvom, pri čemer je bila ena zakonaboječa, druga pa povsem tiranska in arbitrarna. (Whibley, 1869: 109) Prva zmerna oblika oligarhije je postavljala merilo lastnine za pridobitev državljanstva dovolj visoko, da je bila revna večina izključena, toda državljanstvo je bilo dostopno vsakomur, ki je izpolnjeval pogoje, zakoni pa niso dopuščali izjem. »Ta oblika je zelo podobna demokraciji (kjer pa za razliko večina dobi državljske pravice); nemogoče je najti razliko med to obliko oligarhije in državljanstvom na osnovi skromne lastnine.« (*Ibid*)

Antične oligarhije kljub formalni delitvi oblasti na skupščino in svet večinoma niso dopuščale soodločanja tistim zunaj majhnega kroga privilegirane manjšine. Verjetno je v večini oligarhij obstajala skupščina državljanov, ki so izpolnjevali pogoje za članstvo, toda pristojnosti skupščine so bile neznatne v primerjavi s pristojnostmi sveta, in oligarhi na oblasti so delovali specializirano, učinkovito, netransparentno ter razpršeno s prenašanjem pristojnosti na podsvete in na uradnike. (Whibley, 1869: 142)

V razvitih antičnih demokracijah so državljani aktivno sodelovali v odločanju o skupnih zadevah, svet in sodniki pa so bili v vseh pogledih podrejeni nosilcem ljudske oblasti. Dolžnosti vladanja so bile razdeljene med veliko število uradnikov, katerih moč je bila kolikor mogoče omejena: njih naključna izbira je zagotavljala, da so funkcije opravljali »običajni« ljudje. Mandat vršilcev funkcij je bil kratek, reelekcija je bila večinoma prepovedana. Kdorkoli je imel najmanjšo pristojnost, jo je izvajal s polno odgovornostjo vladajočemu telesu. V demokracijah je bila javna služba plačana, s čimer so bili državljani spodbujeni k sodelovanju v javnih zadevah.

V oligarhijah so bili skoraj vsi navedeni pogoji prav obratni. Funkcije oblasti niso bile tako strogo ločene, uradniki so imeli veliko neodvisno moč, imenovali so jih člani ozkega privilegiranega kroga, tudi izmed sebe, isti ljudje so bili ponovno izvoljeni in pogosto so ravnali neodgovorno. V oligarhijah je bila neplačanost

javne službe motiv za odvrčanje revnih od odločevalskih ambicij. Pogosto je bilo po drugi strani tudi pravilo, da bogati niso smeli zavriniti javne službe. (Whibley, 1869: 144)

Vinfredo Pareto je v nizu predavanj *Premier cours d'économie politique* leta 1898, torej le malo za objavo Whibleyeve študije antičnih oligarhij, ugotavljal, da je bila vsaka institucija ali abstrakcija, ki je kdaj obstajala, najbolje prilagojena in koristna svoji »naravni« dobi. Institucije, ki so preživele svojo dobo, so postajale vse opresivnejše, sorazmerno z večanjem njihove nepotrebnosti, a tudi iznajdljivejše in prilagodljivejše v tehnikah preživetja. Kot primer je Pareto navajal institucijo vojne, podoben dvom pa se mu je porajal tudi glede parlamentarnih sistemov v Zahodni Evropi. (Pareto, 1982: str. 5)

Leta 1911 je Robert Michels konkretiziral Paretove splošne teze v analizi nemške Socialdemokratske stranke z razvpito ugotovitvijo: »Kdor reče organizacija, reče oligarhija.« (Michels, 1962:365).

Čeprav zaprisežen socialist, je Michels trdil, da v moderni družbi niti socializem niti demokracija nista možna – kajti samo načelo delovanja organizacije je delalo oligarhijo neogibno posledico kateregakoli organiziranega kolektivnega početja. (Leach, 2005: 312) Michelsa so predvsem zanimali razlogi, zakaj se je Socialdemokratska stranka Nemčije, največja in najpomembnejša leva stranka na svetu pred prvo svetovno vojno, zbirokratizirala. Stranke nasploh so

sicer tekmoval med seboj za podporo volivcev v širši skupnosti, toda znotraj njihove lastne organizacije po Michelsovem mnenju ni bilo demokratičnosti. Politike so se določale od zgoraj, nove voditelje so izbirale obstoječe elite. Glavna Michelsova knjiga *Political Parties* (Michels, 1958) je bila namenjena razlagi, zakaj je oligarhija inherentna, ne le naravi velikih organizacij, ampak tudi velikim skupinam na splošno. Michels je trdil, da imajo prostovoljne organizacije, kot so stranke, sindikati, profesionalna združenja, veteranska združenja in podobno, neogibno enostrankarsko notranjo strukturo. Plačani funkcionarji, voditelji in uradniki nadzorujejo dostop do relevantnih informacij, obvladujejo notranjo komunikacijo v organizaciji, imajo tako rekoč monopol nad političnimi veččinami in lahko zato nadvladajo opozicijo, ki je neogibno manj organizirana in politično kompetentna. Članstvu pa manjkajo interes, znanje in sposobnosti, da bi sodelovalo v interni politiki in nasprotovalo vodstvu. (Lipset, 1996: 6)

Cassinelli pri tem opozarja, da železno pravilo oligarhije ne zajema situacij, ki izhajajo iz razmerij določene organizacije z drugimi skupinami ljudi, tako da ni mogoče sklepati o »oligarhični« naravi družbe ali države, če ni v razpravo vključenih dodatnih argumentov. Železno pravilo oligarhije predpostavlja, da nadzor nad vodstvom demokratično vodene organizacije mora priti od zunaj. Michels je menil, da ta nadzor zagotavljajo vodje drugih organi-

zacij, ki so dovolj močne, da lahko uveljavljajo nadzor, in drugi avtorji so se z njim strinjali. Po Cassinelliju zato železno pravilo oligarhije samo po sebi ni v nasprotju z demokracijo, in tudi ne pomeni, da človeška volja ne more vplivati na razvoj političnih procesov. Železno pravilo oligarhije implicira samo, da vodje organizacije ne smejo nadzirati sami člani iste organizacije, ne upošteva pa števila in relativne moči organizacij, ki se vzpostavljajo znotraj vseh družb, držav ali celo vlad. (Cassinelli, 1953: 19)

Michelsova knjiga *Politične stranke* je ponudila razlago, zakaj je Sovjetska zveza postala diktatura po oktobrski revoluciji in zakaj so bile socialdemokratske stranke tako neuspešne v boju za socializem. Michels je dejansko trdil, da če bi se levičarska stranka prebila na oblast, bi reproducirala v širši skupnosti vzorec hierarhičnega političnega sistema, ki je obstajal znotraj stranke. Čeprav so bili socialisti ideološko zainteresirani za širjenje demokracije v Nemčiji in Evropi bolj kot katerakoli druga stranka, je dejstvo, da so bili kljub svoji radikalni demokracičnosti navzven avtoritarni navznoter, dokazovalo, da demokracija v praksi ni bila mogoča. Ruski boljševiki so imeli strankarsko strukturo bolj pod nadzorom vodstva kakor nemški socialdemokrati. Ker so interno delovali pod diktatorskim režimom, je bilo razumljivo, da so vzpostavili represivni sistem, ko so v Rusiji prišli na oblast. In ker je oligarhe socialdemokratskih strank, kot vse vladajoče elite,

predvsem zanimalo ohraniti in razširiti njihovo moč, status in privilegije, je bilo razumljivo, da stranke, ki so jih obvladovali, niso bile revolucionarne in tudi ne zares zainteresirane za širšo participacijo množic. (Lipset, 1996: 7)

Čeprav naj bi bila vzorčna moderna oligarhija torej Sovjetska zveza, je bila tudi ameriška predstavniška demokracija, ki so jo številne srednjeevropske države po letu 1989 idealizirale kot »osvoboditeljico«, oblikovana po rimskem modelu z »aristokratskimi« institucijami, kot je Senat, in omejitvami volilne pravice, ki so bile pozneje le stežka odpravljene.

Mallet-Prevost potrjuje Michelsovo tezo o nemožnosti demokracije, ko ugotavlja, da demokracija ni mogoča v nobeni veliki skupnosti in poskus vpeljati in vzdrževati jo se neogibno konča v oblasti majhne skupine oziroma oligarhije. Razlika med ameriško oligarhijo in evropskimi oligarhijami v preteklih stoletjih naj bi bila predvsem ta, da so evropske oligarhije imele pravni status in so bile priznane kot in obravnavane kot oblast, ameriška oligarhija pa je neotipljiva, nepriznana in prikrita. (Mallet-Prevost, 1933: 6)

Kdo so po Mallet-Prevostu ameriški oligarhi?

»To so možje in žene, ki hlepijo po moči v lokalnih skupnostih ali v širši nacionalni in mednarodni areni. Moč hočejo zato, ker jih naredi za vodilne meščane, v velemestih jim omogoča, da vplivajo na ali izbirajo javne funkcije; v zveznih državah jim utira pot k guvernerskim

in kongresnim foteljem; ali pa jim omogoča odločati, komu se bodo ta vrata odprla; na zvezni ravni jim ta moč daje možnost zasedati visoke in cenjene funkcije. Te politike vodi osebnostna ambicija, privlači jih priložnost pridobiti, večje od česarkoli zasluženega v gospodarstvu. Večinoma nimajo tehničnih priprav v znanosti ali umetnosti vladanja: njegova poglavitna oprema je zmožnost kontrolirati ali pridobivati glasove.» (Mallet-Prevost, 1933: 7)

Ker je bila ameriška oligarhija vzpostavljena predvsem s pomočjo strankarskega sistema, bi se zdela najpreprostejša rešitev odprava le-tega, kar pa bi najverjetneje povzročilo anarhijo, ki se Mallet-Prevostu vendarle ni zdela sprejemljiva alternativa:

»Čeprav je [ameriška oligarhija] sebična v svojih namenih in skorumpirana v svojih praksah, si prizadeva za javno dobro, dokler tozadevni ukrepi niso v prevelikem konfliktu z njenimi lastnimi interesi. Zaveda se, da lahko gre daleč, a ne predaleč v izkoriščanju ljudi. Ve, da se speča sila v ljudeh lahko prebudi in ko je prebujena, je nevarna. Zato je pozorna na znake javnega nezadovoljstva. Čeprav si prizadeva oblikovati »javno mnenje« in v ta namen spretno uporablja tisoč sredstev, ki so ji na voljo, se modro ukloni zahtevam tega mnenja, kadar le-to uide njenemu nadzoru. Obstoje te omejitve moči naše oligarhije predstavlja naše edino varovalo pred tiranijo in

daje naši oblasti določen demokratičen priokus. (Mallet-Prevost, 1933: 9)

Mallet-Prevostova ocena ostaja relevantna tudi za sodobno Ameriko. Sodobnosti prilagojeno definicijo oligarhije, izpeljano iz obsežne literature na to temo, ponudi Leach: »Oligarhija je koncentracija ukoreninjene nelegitimne oblasti in/ali vpliva v rokah manjšine, ki je tako močna, da kar ta manjšina hoče, se običajno tudi zgodi, četudi je v nasprotju z (aktivno ali pasivno izraženimi) željami večine.« (Leach, 2005: 329)

Zmožnost nadzora nad odločevalskim procesom v organizacijah po Leachu predstavlja tako nujen kot zadosten pokazatelj oligarhične oblasti. V kolikor manjšina redno presega svoje pristojnosti, da bi uveljavljala ali vplivala na odločitve z namenom doseči želen rezultat glede problemov, potencialno ogrožujočih njene interese, v kolikor manipulira z informacijami z enakim namenom in zatira nasprotujoča stališča do te mere, da se večina počuti ustraховano – je manjšina najverjetneje zlorabila oblast.

Leach nadalje izpostavlja tri pokazatelje, ki lahko nakazujejo, da je določena elita postala oligarhična: pomanjkanje kadrovske rotacije, nadzor manjšine nad viri in nizko raven participacije. Leach opozarja, da čeprav ti trije pogoji nakazujejo, da ima manjšina dovolj moči, da obvladuje organizacijo, so večinoma vzrok ali posledica oligarhičnega nadzora in sami po sebi še ne predstavljajo dokaza za oligarhijo.

Čeprav je odsotnost menjave vodstva najobičajnejši znak oligarhije, dolgoletni voditelji še ne pomenijo nujno zlorabe oblasti. Lahko da uživajo dolgočasno zaupanje in priljubljenost. Pa vendar dejstvo, da so isti ljudje dlje časa na vodstvenih položajih ali v posebej pomembnih odborih, predstavlja verjeten znak oligarhije, kajti bolj ko ljudje postajajo specializirani za določene funkcije, težje jih je nadomestiti, in bolj je članstvo odvisno od znanja voditeljev, lažje je tem delovati nezakonito brez posledic. Zato je ključno pri presojanju oligarhičnosti organizacije ugotoviti, ali so dolgoletni voditelji posegali po nezakonitih sredstvih, da bi ohranili svojo moč in vpliv in ali jih je večina ves čas podpirala.

Da bi lahko nezakonito izvajali moč z uporabo materialnih nagrad in (ali sankcij), je potrebno imeti dostop do virov in nadzorovati njihovo distribucijo. Zato dokazi, da je nadzor nad viri znotraj organizacije skoncentriran v rokah majhne skupine, nakazujejo potencial te skupine za nezakonito uporabo moči. Nadzor nad viri sam po sebi spet ni zadosten dokaz oligarhije. Potreben je še dokaz, da je manjšina uspešno uporabila ta nadzor za sprejemanje ali vsiljevanje odločitev, ki se jim je večina zoperstavila ali bi se jim zoperstavila, če bi izvedela za uporabo nezakonitih sredstev.

Nizka participacija je lahko znak, da se ljudje počutijo izključene ali odtujene od odločevalskega procesa, da njihova stališča in interesi niso upoštevani. Lahko gre za izraz večinskega fata-

lizma, da participacija ne bo nič spremenila, saj vodstvo odloča o vsem. Lahko pa tudi, da je večina zadovoljna z vladanjem manjšine, dokler je ta odgovorna in ne ogroža interesov večine. A pri dolgoletnih funkcionarjih se ljudje pogosto sčasoma počutijo nezmožne ali nepoklicane, da se vmešajo v odločanje, četudi sumijo, da so njihovi interesi ogroženi, ker v odločevalski proces sploh niso pritegnjeni. Manjšina lahko v takšnih primerih izsili nepriljubljeno odločitev tako, da v večini vzbudi občutek krivde, ker je slednja najprej dopustila, da so vodje opravili vse delo, potem pa je o že opravljenem delu podvomila. Znova je pomembno celovito presoditi sredstva za izvajanje pristojnosti in vpliva v organizaciji, da bi se lahko odločili, ali obstaja vzorec nezakonitega nadzora s strani manjšine. (Leach, 2005: 330-2)

SKLEP

Smiselna in potrebna kontekstualizacija glede na siceršnji demografski, tehnološki, itd. razvoj nam seveda preprečuje, da bi za referenco demokracije še zmeraj šteli klasični model vlada-vine ljudstva. Tudi komunistični in socialistični režimi v Srednji Evropi v 20. stoletju so se navsezadnje razglašali za demokratične. Delegatski sistem v Jugoslaviji od sedemdesetih let naprej je na primer *omogočal* veliko širšo participacijo pri odločanju, kot se je realno *izvajala* v katerikoli zahodni demokraciji.

Demokracija in oligarhija sta podobna sistema, ki jo ni lahko ločevati med seboj. Aristote-

ljanska razdelitev oligarhij na zmerne in skrajne oblike navaja k sklepu, da bi sodobne srednjeevropske »etnokracije« (Verdery, 1998: 297) z ustavnimi pogoji za državljanstvo na osnovi etnične pripadnosti in s primeri »birokratskega etničnega čiščenja« lahko šteli celo med skrajne oblike oligarhije, kjer sicer je vladavina prava, državljanstvo pa je dostopno samo po rojstvu. Tako kot v antičnih oligarhijah je tudi v sodobnih srednjeevropskih režimih razvidna tendenca nesorazmerja moči med vejami oblasti, ki se nagiba v prid izvršni oblasti (svetu, vladi) v škodo deliberativne oziroma zakonodajne oblasti (agore, skupščine, parlamenta). Tudi danes in tukaj je mandat nosilcev funkcij kratek, kar ima izjemno negativen vpliv na njihovo odgovornost. Reelekcija je večinoma vsaj omejena, zlasti v številčno omejenih okoljih pa je prisotno rotiranje istih ljudi na visokih političnih položajih. Meje med vejami oblasti so netransparentne, nadzor enih nad drugimi ni vzajemen in konsistenten.

Pri železnem pravilu oligarhije je potrebno izpostaviti, da čeprav Robert Michels dokazuje, da je oligarhija vsaka *prostovoljna organizacija*, ta opis v osnovi velja tudi za državo in je njegova teza relevantna tudi za velike politične skupnosti, kar države so. Relevantno pa je vprašanje, kdo je tisti, ki izvaja nadzor nad tovrstnimi organizacijami, v skladu z Cassinellijevo tezo, da oligarhijo določene organizacije omejujejo enako vplivne druge organizacije ali z drugimi

besedami, ali lahko države preprečujejo sesedanje v oligarhijo suverenih drugih držav.

Kar zadeva interno delovanje političnih strank, lahko iz dostopnih informacij zaključimo, da ne le leve, v kolikor o levici danes sploh še lahko govorimo, ampak vse politične stranke navznoter delujejo oligarhično. Lipset sicer pravi, da je demokracija zagotovljena z izbiro različnih strankarskih programov na volitvah, četudi je interna struktura podrejenih skupin, interesov in vrednot oligarhična (Lipset, 1996: 7), a prav nerazpoznavnost in nerelevantnost političnih programov je ena izmed najglasnejših kritik sodobnih srednjeevropskih strank. Tudi Mallet-Prevostovo varovalo pred ekscesi ameriške oligarhije nas danes v Srednji Evropi lahko le skrbi, saj se mediji le izjemoma vzpostavljajo kot kritika politike in peta veja oblasti, večinoma pa - z nekaj več posredniki kot v socializmu - spet postajajo zvočniki parcialnih politično-kapitalskih interesov.

Leach svari pred poenostavljenim primerjanjem in opredeljevanjem, ko sicer ponudi tri pokazatelje oligarhičnosti, ki pa sami po sebi še ne dokazujejo tovrstnih tendenc. Tako smo bili v preteklih dveh desetletjih v Srednji Evropi priče tako dolgoletnim priljubljenim voditeljem, o katerih ni bilo javno predstavljenih dokazov o zlorabi oblasti (Vaclav Havel, Janez Drnovšek), kakor tudi takšnim, ki so se obdržali na pomembnih političnih položajih navkljub številnim javno razkrinkanim zlorabam (Silvio

Berlusconi). Dve splošni težnji srednjeevropske politike kaže izpostaviti pri tem pokazatelju oligarhičnosti: politična higiena srednjeevropskih politikov je na zelo nizki ravni, saj so odstopi s položajem velike izjeme (Ferenc Gyurcsany, Ivo Sanader). Še zlasti so za nezadostno menjavanje na položajih ranljive maloštevilčne družbe, kjer ni zadostne kritične mase sposobnih politikov (Slovenija, Estonija).

Nadzor nad viri (finance, informacije) bi tudi dejansko bilo mogoče izmeriti s pomočjo poročil nacionalnih računskih sodišč in informacijskih pooblaščenecv, v kolikor so to informacije javnega značaja. Iz poročanja medijev je moč sklepati, da so z nadzorom nad viri povsod po Srednji Evropi velike težave (z relativno izjemo Avstrije), razkritje zlorabe virov pa tudi ne prinaša sankcije za politične kariere zadevnih oligarhov.

Nizka participacija je po eni strani predmet veliko širše interdisciplinarne razprave o demokratičnem deficitu, za katero tukaj ni prostora, po drugi strani pa je tudi relativna. Zaskrbljujoč trend po eni strani je, da stalno upada, in po javnem nezadovoljstvu sodeč gotovo ne zaradi zaupanja v politiko. V Sloveniji na primer je udeležba na parlamentarnih volitvah padla s 85,6% leta 1992 na 63,1% leta 2008 (DVK, 2009). Po drugi strani pa je potrebno upoštevati, da je še zmeraj relativno visoka in vsekakor verodostojna, kar zadeva izraz večinske volje privrženosti političnim strankam, če so nato

stranke tiste, ki odločajo, kdo bo volivce dejansko zastopal v parlamentu.

Srednja Evropa je v zadnjih dveh desetletjih zašla v vsaj problematičen, če že ne vprašljiv model demokratičnega političnega sistema. Sesedanju tega deklarativno demokratičnega sistema v oligarhijo se bo težko izogniti zaradi nedemokratične politične tradicije v regiji, neoliberalnih globalizacijskih pritiskov in dejstva, da je ob splošni volilni pravici potrebno predstavništvo, ki se vzpostavlja skozi strankarski sistem, ki oligarhično interno strukturo strank prenaša v upravljalne in odločevalne sistemske prakse. Mallet-Prevost sugerira, da bi se bilo demokraciji moč vsaj približati tako, da z manj deklarativne, navidezne demokracije dobimo več dejanske demokracije; če ni nobenih omejitev pravice do izvolitve, bodo oligarhi pač zmeraj izbirali naj-servilnejše, ki bodo perpetuirali oligarhijo, in za vladanje bodo zmeraj zainteresirani najbolj pohlepni, ki bodo zlorabljali sistem v svojo korist. Mallet-Prevost zato predlaga vzpostavitev pogojev za izvoljivost po eni strani in po drugi strani, povečanje odgovornosti izvoljenih z daljšimi in ponovljivimi mandati, v katerih bodo lahko tudi dejansko realizirali, kar so obljubili, ali pa pogoreli brez možnosti, da se za neuspeh izgovarjajo na tekmece ali voljo ljudstva. Zožitve pravice do izvoljivosti ne bi pomenila manj demokratičnega sistema, saj že sedaj izvoljene predstavnike v proporcionalnih volilnih sistemih izberejo stranke (do te mere, da sta na pri-

mer na letošnjih evropskih volitvah slovenske Socialdemokrate zastopala kandidata po izbiri predsednika stranke, ki sploh nista bila člana stranke). Težava je seveda v tem, da bi tak sistem morali vzpostaviti politiki, ki jim je sprememba najmanj v interesu. A če sodna veja oblasti zahteva natančno opredeljene kvalifikacije, zakaj jih potem v zakonodajni in izvršni ni, se sprašuje Mallet-Prevost. (Mallet-Prevost, 1933: 167) V Sloveniji pa smo bili pod nedavnim mandatom desne vlade priča pritiskom, da se sodnikom odvzame trajni mandat in se jih dokončno podredi politiki kot odvisne javne uslužbenke ...

Alford pa predlaga vzpostavljanje novih političnih institucij in se pri tem sklicuje na ugotovitev sociologa Alvina Gouldnerja, ki je antičnim Grkom pripisal nizko stopnjo materializma in popolno zavezanost racionalnosti, ta kombinacija pa naj bi pogojevala »pripravljenost odstopiti od tradicionalno osvojenih oblik in iskanje boljših načinov uveljavljanja nekaterih oblik institucij.« (Alford, 1985: 310) Žal sta prav skrajni materializem in iracionalnost determinanti sodobnega sveta, tako da si s tem antičnim idealom najbrž ne bomo mogli veliko pomagati. Benjamin Barber razpravlja o atenskem sistemu naključne izbire predstavnikov ljudstva kot institutu, ki bi ga lahko s pridom uporabili danes za povečanje politične participacije (Alford, 1985: 310). Zanimivo je, da je »lotokracijo« kot možen prihodnji politični razvoj svoje države predstavil tudi profesor

politologije z univerze v Šanghaju na zadnjem svetovnem politološkem kongresu. Kitajska »demarhija« naj bi postala zgled in alternativa dekadentnim sodobnim demokracijam ...

A Alford je tudi luciden: »Danes manj zaupamo institucijam, manj zaupamo našim zmožnostim, da jih zasnujemo in najbrž imamo tudi manj zaupanja v razum, vsaj kar zadeva reševanje socialnih problemov. Katastrofalen polom številnih krasnih novih svetov zagotovo upravičuje tovrstno zadržanost. (...) Politologi bi morali snovati institucionalne rešitve, ki bi omilile oligarhijo na osnovi primerjalnih študij institucij, ki jim je to vsaj deloma uspelo. (...) (Alford, 1985: 310-2) Smiselno napotilo, a glede na zgornje ugotovitve tudi sizifovsko delo.

LITERATURA IN VIRI:

Alford, Fred C. (1985): The "Iron Law of Oligarchy" in the Athenian Polis . . . and Today. *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, Vol. 18, No. 2 (Jun., 1985), str. 295-312.

Anderson, Benedict (2007): *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Baecque, Antoine de. (1995): *A History of Democracy in Europe*. New York: Columbia University Press.

Cassinelli, C. W. (1953): The Law of Oligarchy. *The American Political Science Review*, Vol. 47, No. 3 (Sep., 1953), str. 773-784

Državna volilna komisija. <http://www.dvk.gov.si/zgodovina/volitev>

Eatwell, Roger (1997): *European political cultures: conflict or convergence?* London, New York: Routledge.

- EurActiv.com** (2006): *European values and Identity*, april 2006, <http://www.euractiv.com/en/future-eu/european-values-identity/article-154441> (10. avgust, 2008).
- Featherstone, Kevin in Radaelli, Claudio M** (2003): *The Politics of Europeanisation*. New York: Oxford University Press.
- Furet, François** (1998): *Minule iluzije*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Habermas, Jürgen** (2001): Warum braucht Europa eine Verfassung?, *Die Zeit* 27/2001, www.zeit.de.
- Haerpfer, Christian W.** (2002): *Democracy and Enlargement in Post-Communist Europe – The democratisation of the general public in fifteen Central and Eastern European countries, 1991-1998*. London in New York: Routledge.
- Internet 1:** <http://www.guardian.co.uk/politics/2009/jun/09/bnp-fascism-meps-far-right>
- Jacobson, Norman** (2004): Escape from Alienation: Challenges to the Nation-State, *Representations* 84, 2004, str. 50.
- Kaase, Max, Newton, Kenneth** (1999): *Zaupanje v vlado*. Ljubljana: Liberalna akademija in Znanstvena knjižnica FDV.
- Kenney, Padraic** (2007): *Breme slobode*. Zagreb: Srednja Evropa.
- Leach, Darcy K.** (2005): The Iron Law of What Again? Conceptualizing Oligarchy across Organizational Forms. *Sociological Theory*, Vol. 23, No. 3 (Sep., 2005), str. 312-337
- Lijphart, Arend** (1999): *Patterns of Democracy: government forms and performance in thirty- six countries*. New Haven, London: Yale University Press.
- Lipset, Martin Seymour** (1996): Steady Work: An Academic Memoir. *Annual Review of Sociology*, Vol. 22 (1996), str. 1-27
- Lukšič, Igor** (2006): *Politična kultura, političnost morale*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Mallet-Prevost, Severo** (1933): United States – Democracy or Oligarchy? *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 169, The Crisis of Democracy (Sep., 1933), str. 159-171
- Michels, Robert** (1958): *Political Parties: a sociological study of oligarchical tendency of modern democracy*. Illinois: Free Press.
- Pareto, Vilfredo** *Premier cours d'economie politique appliquée*. Ženeva: Droz, 1982.
- Roux, Mathias** (2009): Vsi krivi, *Le Monde diplomatique v slovenščini*, maj 2009.
- Siedentopf, Larry** (2003): *Demokracija v Evropi*. Ljubljana: Študentska založba.
- Steiner, Jurg** (1998): *European Democracies*, 4th edition New York: Longman.
- Verdery, Katherine** (1998): Nationalism, Citizenship and Property: Eastern Europe since 1989. *American Ethnologist*, Vol. 25, No 2 (May, 1998), str. 291-306.
- Vogrinc, Jože** (2009): Leva? Desna! Leva? Desna!, *Mladina*, št. 21, 29. maj 2009
- Weiler, J.H.H.** (2002): *Ustava Evrope. Ali nova oblačila imajo cesarja in druge razprave o evropski integraciji*. Ljubljana: Pravna fakulteta.
- Whibley, Leonard** (1869): Greek Oligarchies: Their Character and Organisation, <http://www.ancientlibrary.com/oligarchies/index.html>
- Žižek, Slavoj**. Dr. Slavoj Žižek, filozof. Intervju. *Mladina*, št. 21, 29. maj 2009.

PARTICIPATORY DEMOCRACY WITHIN THE EU: A SOLUTION FOR DEMOCRATIC GAP?

Abstract: Authors in the first place reveal when and how participatory democracy entered the field of the European political debate. They focus on the period, when participatory democracy gained its attention in several papers and documents published by the main European institutions. Authors researched which main European institutions introduced the concept of participatory democracy as a source of their legitimacy. Because of the coincident of several different aspects, the tendency towards participatory democracy became stronger at the time of The European Convention. Through the establishment of article 47 in the Constitutional Treaty and later 8b in the Lisbon Treaty, where participatory democracy gained its normative expression, authors show which forms of participatory democracy came to normative institutional design.

Key Words: democracy, participatory democracy, The European Convention, The Constitutional Treaty

INTRODUCTION

Over the last two decades there has been a lively political debate on democratic deficit in the EU. This politically initiated debate revolves not only around how to resolve “democratic deficit” but it has also directed attention to the (un)democratic nature of the European polity in se. Along with the political debate there have also been numerous academic considerations about how to bridge the gap between the rulers and the ruled and how the EU might one day transform itself into a more democratic polity.

The article begins by explaining the evolution of participatory democracy and is after that directed to the constitutional debate in the EU through the work in the Convention. During this process it reveals how the participatory democracy has entered the European constitutional debate, which European institutions have been its advocate and lights up their capacity to include non-elected actors into the European policy-making process. In the last section of the article some speculations on future of the participatory democracy in bridging the gap between the rulers and the ruled are indicated.

THE EVOLUTION OF (PARTICIPATORY) DEMOCRACY IN THE EU

When the integration process began in the late 1950s no one gave much thought to its de-

mocratic credentials¹. The legitimacy of the EC certainly did not come from its aspirations to become a democracy. The Rome Treaty did not mention the principle of democracy. It was first mentioned in the Preamble to the Single European Act in light of the enlargement to Spain, Portugal, and Greece. Consequently, the concept entered the constitutional debate as a condition of European Union membership rather than as a requirement for the Union polity².

In the light of increased transfer of decision-making power to the European level, combined with the process of constitutionalisation pushed by the European Court of Justice, functionalist and legalistic approach appear to be unsatisfying for addressing the legitimacy of the European construction. But when political and legal discourses were contemplating the legitimacy and democracy, the idea was the representative democracy. Thus the initial concern about the “democratic deficit” of the EC focused on the need for popular involvement via the European Parliament.

Smismans³ pointed that since the end of 1980s normative discourses on the legitimacy of the European construction have stressed the

need to include regional and local autonomy and to involve these actors in European policy-making and therefore the Maastricht Treaty established the Committee of Regions. Again, representative democracy and the accountability via territorially elected representatives emerged as a central normative framework. Similar concerns about representative democracy in a multi-level context emerged also concerning the role of national parliaments in European decision-making. At that time emerged the idea of giving national parliaments a direct stake in the European institutional set-up.

The debate on subsidiarity is also coloured by the framework of representative democracy. The concept emerged in the European debate on the one hand from certain regions (in particular German Länder) and on the other hand from certain member states (in particular the United Kingdom). In both cases, said Smismans⁴, subsidiarity is linked to a conceptualization of democracy in terms of electoral representation at the lowest possible territorial level.

Until the mid 1990s the discourse on participatory democracy did not enter the European institutional debate. The idea of participatory democracy has not been recognized as a potential tool for bridging the gap between the rulers and the ruled.

1 Dimitris N. Chrysoschoou, “Democracy and the European Polity,” in *European Union Politics*, ed. Michelle Cini (Oxford, Oxford University Press, 2007), 360.

2 Stijn Smismans, “The constitutional labelling of “The democratic life of the EU”: representative and participatory democracy”, in *Political Theory and the European Constitution*, ed. Lynn Dobson and Andreas Follesdal (London/New York, Routledge, 2004), 122.

3 Ibid., 125.

4 Ibid., 125.

THE EUROPEAN INSTITUTIONS ON PARTICIPATORY DEMOCRACY

The European Commission

The Commission has a wide range of functions within the EU system: policy initiation, the monitoring of policy implementation, and the management of European programmes, an important external relations role and other functions which involve it as a mediator amongst the 27 member states and between the EU Council and the European Parliament, as well as asserting its own European identity. The Commission is therefore clearly involved in almost all stages of the European policy process.

The Commission has been often portrayed as a unique organization because of its mix of political and administrative functions. As an actor without the electoral mandate, the Commission has been trying to find its source of legitimacy outside the structure of the representative democracy. Thus mainly because of its position in European institutional setup it has always linked transparency to participation in the decision-making process *ex ante*.

Its first communications on transparency were adopted in 1992. It is from this focus on interest group participation that the concept of “participatory democracy”⁵ emerges at the Euro-

pean level, thus did not originate in the bottom-up process but was initiated by those in power.

The Commission provided an important impetus by framing the debate with the publication of the White paper on European Governance⁶ – a key document around which the administrative reform of the Commission was structured. In this document the Commission was propagating a wider involvement of civil society for the sake of efficient and democratic governance. The Commission already adhered to the principle of participatory democracy when preparing and launching the White Paper: in preparatory phase it engaged in extensive consultations with representatives of organized interests and the academic community⁷.

The fact, that the Commission actually functions according to the principle of participation through civil society organizations holds an important place which was also recognized in the White Paper, where participation is identified as one of the five principles underpinning ‘good go-

on the discourse on civil society involvement has broadened to include other policy sectors. It has also become part of the Commission’s promises on administrative reform as a replay to the legitimacy crisis which injured the Santer Commission. See Stijn Smismans, “The constitutional labelling of “The democratic life of the EU”: representative and participatory democracy”, in *Political Theory and the European Constitution*, ed. Lynn Dobson and Andreas Follesdal (London/New York, Routledge, 2004), 127.

6 See Commission of the European Communities. “White paper on European Governance”, 25 July 2001.

7 Beate Kohler-Koch, “The organization of interests and Democracy”, in *Debating the Democratic Legitimacy of the European Union the European Union*, ed. Beate Kohler-Koch and Berthold Rittberger (Oxford: Oxford University Press, 2007), 255.

5 In 1996 the concept of civil dialogue was coined by the Commission’s DG responsible for social policy to stress the need to encourage interaction with social NGOs, in addition to the already existing “social dialogue” with the social partners. Later

vernance' (together with openness, accountability, effectiveness and coherence), but it is defined in the following way: »The quality, relevance and effectiveness of EU policies depend on ensuring wide participation throughout the policy chain – from conception to implementation. Improved participation is likely to create more confidence in the end result and in the Institutions which deliver policies. Participation crucially depends on central governments following an inclusive approach when developing and implementing EU policies«⁸.

It can be concluded that in the White Paper the participation through civil society organizations held an important place to ensure good governance, but the concept of civil society organizations no longer merely refers to NGOs but is interpreted ever more broadly. This vague definition leaves on the one hand a lot of room for a wide range of (re) interpretations, on the other hand it refrains from developing explicit considerations on what participatory democracy might mean in the EU. Consecutively the Commission's good governance debate seems an efficiency-driven process and an attempt to provide a legitimating discourse for its own institutional position, without including profound reforms. As Smismans⁹ puts it: "The Commission does not resist

the temptation to use the discourse on civil society involvement and participation to legitimate the variety of (existing) structures of interaction with all sorts of actors, including private lobbyists".

The European Economic and Social Committee The European Economic and Social Committee (EESC) has been established by the Treaties of Rome in 1957 as a consultative assembly whose members represent the interests of various economic and social groups in society. Fifteen years later at the Paris Summit it obtained the right to issue self-initiative opinions, the competence that recognized the usefulness and legitimacy of the EESC. Progressively it also acquired greater autonomy with the Maastricht Treaty in 1992 but at the same time it felt itself marginalized due to the gradual increase of alternative consultative fora, the creation of the Committee of the Regions and the development of the social dialogue outside the EESC.

In reply to this marginalization and according to its auto-recognition as a bridge between Europe and organized civil society, the EESC argued in the Opinion titled "The role and contribution of civil society organizations in the building of Europe" that "strengthening non-parliamentary democratic structures is a way of giving substance and meaning to the concept of Citizens' Europe"¹⁰ and defined its own role as guaran-

⁸ Commission of the European Communities, "White paper on European Governance", 25 July 2001, pp. 10.

⁹ Stijn Smismans, "The constitutional labelling of "The democratic life of the EU": representative and participatory democracy", in *Political Theory and the European Constitution*, ed. Lynn Dobson and Andreas Follesdal (London/New York, Routledge, 2004), 127.

¹⁰ European economic and social committee (1999) (CES 851/99 D/GW) "Opinion on the role and contribution of civil society organizations in the building of Europe", 22 September 1999, OJ C 329, 17/11/99, pp. 9.

teeing “the implementation of the participatory model of civil society (enabling) civil society to participate in the decision-making process; and (helping) reduce a certain “democratic deficit” and so (underpinning) the legitimacy of democratic decision-making processes”¹¹. The EESC also argued that ‘the democratic process at European level must provide a range of participatory structures in which all citizens, with their different identities and in accordance with their different identity criteria, can be represented, and which reflect the heterogeneous nature of the European identity’¹². The EESC concluded that as body composed of representatives of intermediary organizations, it could act as a representation of the people's way of identifying with civil society organizations, and complement the legitimacy offered by the European Parliament as the representative of citizens' national (territorial) identity. But it also stressed that “a basic precondition and legitimising basis for participation is adequate representativeness of those speaking for organized civil society”¹³.

It can be argued that there is considerable conceptual difference between understanding the participatory democracy between the Commission and the EESC. The Commission's good gover-

nance debate seems an efficiency-driven process for its own institutional position and functioning, without including profound reforms. Vague rhetoric on participation fits with such a legitimating discourse, but the Commission refrains from developing explicit considerations on what ‘participatory democracy’ might mean in the EU. Further example of this vague rhetoric is also the term civil society which carries different connotations in the Commission's documents. Sometimes it is used to express the idea of active citizenship and the notion of organized civil society refers to associations networking to the benefit of the general interests. When the term is defined explicitly, a broader concept applies and civil society is considered to embrace voluntary associations of all kinds and not just public interest groups.¹⁴

The EESC on the other hand more explicitly claims a role for participatory democracy complementary to representative democracy. Moreover, it proposes a more horizontal and participatory interpretation of subsidiarity which ‘not only concerns the distribution of powers between the various territorial levels, but is also the expression of a participatory conception of relations between public authorities and society and of the freedoms and responsibilities of citizens. When deciding who is to be involved in the preparation of decisions, account should

¹¹ Ibid., 11.

¹² Ibid., 11.

¹³ Stijn Smismans, “The constitutional labelling of “The democratic life of the EU”: representative and participatory democracy”, in *Political Theory and the European Constitution*, ed. Lynn Dobson and Andreas Follesdal (London/New York, Routledge, 2004), 128.

¹⁴ Beate Kohler-Koch, “The organization of interests and Democracy”, in *Debating the Democratic Legitimacy of the European Union the European Union*, ed. Beate Kohler-Koch and Berthold Rittberger (Oxford: Oxford University Press, 2007), 256.

thus be taken not only of territorial (vertical) subsidiarity but also functional (horizontal) subsidiarity, which is a major factor in “good governance”¹⁵.

The European Parliament

The European Parliament (EP) originated as an unelected, part-time institution with limited powers that were originally restricted to the supervision and scrutiny of other institutions, apart from the ability to remove the High Authority (Commission) in exceptional circumstances. Over time, the chamber has changed its name (to the European Parliament), grown substantially in size, and become an elected institution. Over the last three decades the EP gained significant powers: over the European budget (in the 1970s), an enriched role in the appointment and supervision of the Commission (1990s), over EU legislation through new legislative procedures introduced in several treaties (in the 1980s and 1990s). Now EP as an elected institution ought to link the people and the EU, and thus build legitimacy for itself via the representative democracy.

Because of its position and functioning the EP is quite reluctant about the discourse of participatory democracy -interpreted as a civil society involvement. In its resolution on the

White Paper it argued that “on the one hand, elements of participatory democracy in the political system of the Union must be introduced cautiously with a constant eye to the recognized principles and structural elements of representative democracy and the rule of law and, on the other, citizens of the Union rightly expect transparent decision-making processes and, at the same time, clear political accountability for decisions”¹⁶. And furthermore in the section on principles it clearly stated that: democratic legitimacy presupposes that the political will underpinning decisions is arrived at through parliamentary deliberation; this is a substantive and not merely a formal requirement¹⁷ and »confirms that the 'parliamentarisation' of the Union's decision-making system presupposes increased transparency of the work of the Council and that the involvement of both the European and national parliaments constitutes the basis for a European system with democratic legitimacy and that only regional, national and European institutions which possess democratic legitimacy can take accountable legislative decisions¹⁸ and points out, on the basis of these considerations, with regard to participation and consultation that ...'organized civil society' as 'the sum of all organisational structures who-

¹⁵ European economic and social committee, “Resolution Addressed to the European Convention”, 19 September 2002, paragraph 3.5.

¹⁶ European parliament, “Resolution on the Commission White Paper on European Governance (COM(2001) 428 C5-0454/2001 -2001/2181(COS)), A5-0933/2001, paragraph K.

¹⁷ Ibid., paragraph 10b.

¹⁸ Ibid., paragraph 8.

se members have objectives and responsibilities that are of general interest and who also act as mediators between the public authorities and citizens' whilst important, are inevitably sectoral and cannot be regarded as having its own democratic legitimacy, given that representatives are not elected by the people...«¹⁹.

The Committee of the Regions

The Committee of the Regions (CoR), a consultative forum has been established in 1994 by the Maastricht Treaty, to address local and regional representatives to have a say in the development of new EU normative acts. The Treaties oblige the Commission and the Council to consult the CoR whenever new proposals are made in areas that have consequences at regional or local level.

As stated in the introduction website of the CoR, there are three main principles at the heart of the Committee's work: subsidiarity, a principle, defined in the Treaties at the same time as the creation of the CoR, means that decisions within the European Union should be taken at the closest practical level to the citizen; proximity, this principle means that all levels of government should aim to be 'close to the citizens', in particular by organizing their work in a transparent fashion, so people know who is in charge of what and how to make their views heard and partnership, which means that European, national, regional and local government work toge-

ther -throughout the decision making process. Because of its structure and electoral mandate it is obvious that all of the mentioned principles are derived from representative democracy.

In this way the Committee of the Regions, rather than talking about participatory democracy (or involvement of civil society) prefers a normative discourse on subsidiarity, proximity, partnership and closeness to the people and argues that "the democratic legitimacy of representatives elected by direct universal suffrage must not be confused with the greater involvement of NGOs and other arrangements for the representation of individual interests within society"²⁰.

It can be concluded that political actors with an electoral mandate claim the importance of representative democracy, whereas non-elected political actors like the Commission and the EESC may search for alternative or complementary sources of legitimacy in civil society involvement. The Commission and the EESC have emphasized the importance of civil society/ public interest groups' consultations for enhancing the legitimacy of EU policies and have also taken measures to institutionalize political participation. But despite these measures, the EU institutions do not regulate interest group activity in any comprehensive way. Owing to their different role

²⁰ Committee of the Regions (Cdr 103/2001 final), "Opinion on the White Paper on European Governance and the Communication on a new framework for cooperation on activities concerning the information and communication policy of the European Union", 13 March 2002, paragraph 3.2.

¹⁹ Ibid., paragraph 11a.

and position the EP and the CoR take a different stance on interest group participation from that of the Commission and the EESC.

THE EUROPEAN CONVENTION: PARTICIPATORY DEMOCRACY GAINED ITS NORMATIVE EXPRESSION

After the disappointing negotiation of the Nice Treaty in December 2000, the Heads of State and Government agreed that a different approach was needed and a year later, after the pragmatic compromise between sceptics and proponents at the Laeken summit the Heads of the state and government set-up a Constitutional Convention on the future of Europe. This sui generis body has got the task to propose consensual answers to 60 broadly formulated questions about European integration, among them also: How can the Union's democratic legitimacy be strengthened?

Although, as argued Kleine²¹, the Conventioneers²² were left in the dark about the ultimate form that their collaboration would take, was the work in the Convention in contrast to IGCs transparent, it was supposed to meet in public and its documents were fully accessible on the internet.

²¹ Mareike Kleine, "Leadership in the European Convention," *Journal of European Public Policy*, 14, 8 (2007), 1231.

²² The Convention has been composed of representatives of the member states' governments, the Commission, the European Parliament and the national parliaments, The Committee of Regions and the EESC, the Convention comprised 105 Conventioneers (and their alternates) - a group that was highly heterogeneous, both in preferences and expertise.

To put forward how participatory democracy emerged in the final version of the Constitutional Treaty and nevertheless in the Lisbon Treaty, it is useful to understand how the work in the Convention untwined. Before the Convention could start work on the joint proposal, it was supposed to go through a lengthy period of attentive listening (Phase d'Écoute), which was expected to contribute to a thorough examination of all visions of the purpose of the EU. Only then would the Laeken questions and the various prescriptions of European integration be considered in a study stage (Phase de Étude), before the final text was drafted in the proposal stage (Phase de Réflexion)²³.

In this context it was more or less surprising that in the contrary to the current Treaties, the preliminary draft, draft and the final version of the Constitutional Treaty included a separate title on "The democratic life of the Union". Even more surprisingly, the first preliminary draft of the Constitution proposed by the Presidium to the Convention on 28 October 2002²⁴ suggested an article (Article 34) that would set out the principle of participatory democracy stating that "the Institutions are to ensure a high level of openness, permitting citizens' organizations of all kinds to play a full part in the Union's affairs".

²³ Mareike Kleine, "Leadership in the European Convention," *Journal of European Public Policy*, 14, 8 (2007), 1234.

²⁴ European Convention (CONV 369/02), "Preliminary Draft Constitutional Treaty", Brussels, 28 October 2002.

According to the way the Convention work was going on the draft of 2 April 2003²⁵ has been presented to its members and public. The article on participatory democracy has considerably changed over the preliminary draft to the following formulation²⁶:

Article 34: *The principle of participatory democracy*

1. *Every citizen shall have the right to participate in the democratic life of the Union.*
2. *The Union institutions shall, by appropriate means, give citizens and representative associations the opportunity to make known and publicly exchange their opinions on all areas of Union action.*
3. *The Union institutions shall maintain an open, transparent and regular dialogue with representative associations and civil society.*

The presentation of the first 16 articles in February 2003 heralded the beginning of the proposal stage. The plenary sessions were still important and well attended, but the emphasis was clearly put on issuing articles and proposing amendments. Nonetheless, several thousand amendments were issued from February to mid May, ranging from federalist to strongly Eurosceptic ideas. Decision-making in this phase followed the following sequence: the chairman and his two vice-presidents presen-

ted draft articles, which were then discussed by and consensually passed through the Presidium. The Conventioneers could then propose amendments and changes to this text, while Secretariat suggested how the amendments should be selected and integrated into the “skeleton” of a rising document. Those modifications were again passed through the Presidium, and the new texts were then circulated for further criticism. The Conventioneers were free to criticize the drafts, but they had to take them as a working basis, and form strong coalitions if they wanted to signal their significance and amend the proposals put on the table²⁷. Sixty-three amendments altogether were proposed to the article on participatory democracy; 39 amendments were proposed by only one Conventioneer, and 24 amendments were proposed by two or more Conventioneers (see Table 1). In less than 10 proposed amendments to the participatory democracy strong coalitions among the Conventioneers were formed.

²⁵ European Convention (CONV 650/03), “Title VI: The democratic life of the Union”, Brussels, 2 April 2003.

²⁶ European Convention (CONV 650/03), “Title VI: The democratic life of the Union”, Brussels, 2 April 2003.

²⁷ George Tsebelis and Sven-Oliver Proksch, “The art of political manipulation in the European Convention,” *Journal of Common Market Studies*, 45, 1 (2007), 171–177.

Table 1: Number of subscribers on amendment on participatory democracy

Number of subscribers on the proposed amendment to article on participatory democracy	Number of proposed amendments to article on participatory democracy
1	39
2	7
3	3
4	1
5	3
7	2
11	2
12	3
23	1
34	1
69	1

Source: Data from Proposed amendments to the text of the articles of the Treaty establishing a Constitution for Europe, available at <http://europeanconvention.eu.int/amendments.asp?content=600&lang=en>.

According to the described work in the Convention the draft of 2 April 2003²⁸ still did not mention the principle of representative democracy. As Smismans²⁹ argued the assumption seemed to be that representative democracy did not need an explicit mention since it would result automatically from constitutional provisions on the European Parliament or the voting rights recognized under the title of citizenship. Nevertheless, a

²⁸ European Convention (CONV 650/03), “Title VI: The democratic life of the Union”, Brussels, 2 April 2003.

²⁹ Stijn Smismans, “The constitutional labelling of “The democratic life of the EU”: representative and participatory democracy”, in *Political Theory and the European Constitution*, ed. Lynn Dobson and Andreas Follesdal (London/New York, Routledge, 2004), 133.

considerable number of proposed amendments asked for references to representative democracy, either in Article 34 or as a separate article under the title The democratic life of the Union.

According to the preliminary draft of October 2002, Article 34 had to provide a “framework for dialogue with citizens' organizations”, and thus confirmed the Commission's and EESC's tendency to see participatory democracy mainly in terms of functional representation. The proposed formulation seemed to follow the participatory democracy theory addressing the individual citizen (paragraph 1 and 2), where it stated that “every citizen shall have the right to participate” and shall have (like associations) the opportunity to make known and publicly exchange his/her opinions on all areas of Union action. However, these general statements were not accompanied by direct-participatory procedures. Therefore, three proposed amendments asked for the introduction of such participatory democracy tools as European referendum and the right of petition and legislative initiative (under various forms). Four proposed amendments suggested that the article on participatory democracy should require a more proactive approach by the Union to promote and encourage the participation of its citizens.

In addition the terminology used to indicate the intermediary organizations is confusing. Many amendments criticized the terminology, for instance asking for deletion of the term “re-

presentativity” for associations, and for explicit inclusion of the social partners into the concept of civil society and/or participatory democracy.

The final version of the draft Constitution presented by the Convention on 18 July to the European Council of Rome included among eight articles under the title The democratic life of the Union, Article I-47: the principle of representative democracy and Article I-47: the principle of participatory democracy.

Article I-47: *The principle of participatory democracy*³⁰

1. *The institutions shall, by appropriate means, give citizens and representative associations the opportunity to make known and publicly exchange their views in all areas of Union action.*
2. *The institutions shall maintain an open, transparent and regular dialogue with representative associations and civil society.*
3. *The Commission shall carry out broad consultations with parties concerned in order to ensure that the Union's actions are coherent and transparent.*
4. *Not less than one million citizens who are nationals of a significant number of Member States may take the initiative of inviting the Commission, within the framework of its powers, to sub-*

mit any appropriate proposal on matters where citizens consider that a legal act of the Union is required for the purpose of implementing the Constitution. European laws shall determine the provisions for the procedures and conditions required for such a citizens' initiative, including the minimum number of Member States from which such citizens must come.

This final version differs from the previous ones in several interesting characteristics. The principle of representative democracy has been introduced in the title Democratic life of the Union. It clearly states that the working of the Union shall be founded on the principle of representative democracy, but no comparable statement is made regarding participatory democracy. Smismans³¹ suggested that combined with the priority given to the article on representative democracy, it seems that participatory democracy is only a complementary form of democracy. But the precise interrelation between the two principles of democracy remains unclear.

Moreover the formulation that “every citizen shall have the right to participate in the democratic life of the Union” has moved from the principle of participatory democracy to that of representative democracy. This confirms the dominant tendency to confine the direct invol-

³⁰ See European Convention (CONV 850/03), “Draft Treaty establishing a Constitution for Europe, adopted by consensus by the European Convention on 13 June and 10 July 2003, submitted to the President of the European Council in Rome 18 July 2003”, Brussels, 18 July 2003. Available at <http://europeanconvention.eu.int/docs/Treaty/cv00850.en03.pdf>.

³¹ Stijn Smismans, “The constitutional labelling of “The democratic life of the EU”: representative and participatory democracy”, in *Political Theory and the European Constitution*, ed. Lynn Dobson and Andreas Follesdal (London/New York, Routledge, 2004), 135.

vement of the citizen to voting in elections, leaving participatory democracy mainly for civil society organizations. Also, the phrase that “decisions shall be taken as openly as possible and as closely as possible to the citizen” is placed under the heading of representative democracy. It should therefore be seen as a request to respect subsidiarity in territorial terms, ensuring accountability through parliamentary assemblies at the lowest possible level, rather than as a request for decentralized direct citizen participation – in which case it should have been placed under the heading of participatory democracy.

Table 2: The amendments on articles related to “Democratic life of the Union”

Number and article name	Number of amendments proposed to a given article
45 The principle of democratic equality	36
46 The principle of representative democracy	29
47 The principle of participatory democracy	63
48 The social partners and autonomous social dialogue	3
49 The European Ombudsman	34
50 Transparency	52
51 The protection of personal data	25
52 The status of churches and non-confessional organizations	44
Sum	286

Source: Data from Proposed amendments to the text of the articles of the Treaty establishing a Constitution for Europe, available at <http://europeanconvention.eu.int/amendments.asp?content=600&lang=en>.

While the right of every citizen to participate has been moved to representative democracy, the principle of participatory democracy is further defined in line with the dominant interpretation it had acquired in EU official discourse, namely linked to the Commission's efficiency driven consultation practices. The new third paragraph requires the Commission to carry out “broad consultations with parties concerned”. The concept of “parties concerned” leaves further place for interpretation, adding to the confusion created by the wording of “representative association and civil society”.

But the fourth paragraph of Article I-47 introduces a surprising exception to the tendency to conceptualize participatory democracy as consultation with civil society organizations. New instrument permits “direct citizen participation through a ‘citizens' initiative”. Citizens, no fewer than one million, may invite the Commission to take a legislative initiative on a particular issue. This provision deviates from the dominant tendency to define participation in terms of representation through associations³².It should also be noted that 286 amendments altogether have

³² Participatory democracy in its broadest interpretation is used for “the direct involvement in decision-making of those that are most affected by it”. The point is not that everybody needs to co-decide on everything, but that all should be able to be involved in the decision-making by which they are most affected. In theory, such a conception could imply the decentralization of decision-making to ensure direct citizen participation as well as participation of civil society organizations. See Koen Lenaerts, “Regulating the Regulatory Process: Delegation of Powers in the European Community,” *European Law Review*, 18 (1993), 23.

been proposed to the title Democratic life of the Union, and most of them to the article on participatory democracy (see table 2) which leads to the conclusion that participatory democracy was the most contesting issue under title The democratic life of the Union.

The Treaty establishing a Constitution for Europe was signed in Rome on 29 October 2004 by the representatives of the 27 member states of the Union and was subjected to ratification by all member states. Most of them did so, by parliamentary ratification or by referendum. In 2005 the French (29 May) and the Dutch (1 June) voters rejected the treaty by referendum. The failure of the treaty to win popular support in these two countries caused some other countries to postpone or halt their ratification procedures, and consequently the European Council called for a »period of reflection«. The rejection of the Constitutional Treaty caused the failure of the “constitutional adventure”. During the period of reflection all the European institutions expressed their views and opinions in various documents, where they addressed their views on the future of the European integration, reflected their own role and position and legitimacy for their own functioning. Following that period, the European Council meeting in June 2007 called for an intergovernmental conference to draft a new treaty that would amend the existing treaties. It was agreed that the new reform treaty should avoid constitutional references. The European Coun-

cil also agreed that the democratic challenge of the supranational polity could not be avoided. Consequently, the reform Treaty (The Treaty of Lisbon) had to replicate the provisions of the Constitutional Treaty on democratic equality, representative democracy, participatory democracy, and the citizens’ initiative.

Table 3: Comparison between Article 47(4) in the Constitutional Treaty and Article 8b(4) in the Lisbon Treaty

Lisbon Treaty	
The Constituti. Treaty: Article 47(4)	The Lisbon Treaty: Article 8b(4)
Not less than one million citizens who are nationals of a significant number of Member States may take the initiative of inviting the Commission, within the framework of its powers, to submit any appropriate proposal on matters where citizens consider that a legal act of the Union is required for the purpose of implementing the Constitution. European laws shall determine the provisions for the procedures and conditions required for such a citizens' initiative, including the minimum number of Member States from which such citizens must come.	Not less than one million citizens who are nationals of a significant number of Member States may take the initiative of inviting the European Commission, within the framework of its powers, to submit any appropriate proposal on matters where citizens consider that a legal act of the Union is required for the purpose of implementing the Treaties. The procedures and conditions required for such a citizens' initiative shall be determined in accordance with the first paragraph of Article 21 of the Treaty on the Functioning of the European Union.

Source: European Convention (CONV 850/03), “Draft Treaty establishing a Constitution for Europe, adopted by consensus by the European Convention on 13 June and 10 July 2003, submitted to the President of the European Council in Rome 18 July 2003”, Brussels, 18 July 2003. Available at <http://european-convention.eu.int/docs/Treaty/cv00850.en03.pdf>. The Lisbon Treaty. Accessible at http://www.predsedomvanje.si/files/lizbonska_pogodba.pdf (May 1 2008).

The article on participatory democracy in the Lisbon Treaty came under the title II Provisions on democratic principles in article 8b.

The three first paragraphs and the first subparagraph of paragraph 4 of Article 8b have the same formulation as in the Constitutional Treaty. Article 8b(4) in the Lisbon Treaty differs from article 47(4) in the Constitutional Treaty.

The citizens' initiative is one of the novelties of the Treaty of Lisbon, opening up a channel for participation. It has been hailed as an achievement in the context of participatory democracy at the EU level. Citizens' initiative could serve to encourage political debate beyond domestic affairs and to construct supranational discourses in an emerging European public space. As put Cuesta Lopez³³, in order to promote a particular proposal, organized civil society would search for transnational alliances that would contribute to the development of European networks. But on the other hand the European citizens' initiative is subjected to the political will of the institutions, because it represents just a preliminary step in the law-making process which is always formally launched by the European Commission that preserves the monopoly of the legislative initiative. In addition, the European legislature would always be free to reject a legislative draft proposed by European citizens.

³³ Victor Cuesta Lopez, "The Lisbon Treaty's Provisions on Democratic Principles: A Legal Framework for Participatory Democracy", *European Public Law*, 16, 1 (2010), 136.

THE FUTURE OF THE PARTICIPATORY DEMOCRACY IN BRIDGING THE GAP BETWEEN THE RULERS AND THE RULED

It has become an accepted wisdom that the EU suffers from a democratic deficit. It suffers from deficiencies in representation, representativeness, participation, accountability and support. Although there is some level of agreement that the EU system is not (enough) democratic, there is no consensus on how the EU might become so. In theory there are often two quite different understandings of what the democratic deficit is. The first focuses on its institutional characteristics, arguing that the problem of EU democracy is tied to the interinstitutional relationships that characterize the EU. The second understanding of the democratic deficit focuses on socio-psychological factors, arguing that it occurs because of the absence of a European demos³⁴. From the institutional perspective there are arguments that the non-parliamentary EU institutions need to be more open and accountable – that the EC/EU has traditionally been a technocratic body, which has valued expertise much more than representation of different views.

³⁴ The socio-psychological perspective shifts the emphasis from the question of who governs and how? To the more demanding question who is governed? The starting point is that at the heart of the EU's democratic deficit lies the absence of European demos – that is, a sense of common identity amongst Europeans. The more the EU relies on democratic credentials, the more important it is for citizens to have feelings of belonging to an inclusive polity. See Dimitris N. Chrysoschoou, "Democracy and the European Polity", in *European Union Politics*, ed. Michelle Cini (Oxford, Oxford University Press, 2007), 363–364

Since 1990s the democracy debate within the EU has been extended, so that even where it remains institutionally orientated, it has become inextricably linked with the issue of public participation in the EU policy process. Thus, as Chrysoschoou³⁵ puts it: “Democratizing the EU is not just about rejigging the institutional balance of the EU to give this or that institution more of the policy role. It is not solely reliant on the representative role of parliaments. It is also about bringing the EU closer to ordinary people, ensuring that the integration process is no longer simply an elite-driven process, distant or even irrelevant for the vast majority of European citizens”.

In this context the (theory of) participatory democracy undoubtedly has some capacity to bridge the gap between the rulers and the ruled.

First, it challenges the myth that there is one “classical” theory of democracy – representative democracy. The basis of participatory democracy is the importance of freedom and activism and a belief that the existence of voting rights and alternation of government do not guarantee the existence of democracy.

Second, participatory democracy could open room and embrace civil society organizations and individuals in active participation in decision-making. Up to now the Commission and the EESC have highlighted the virtues of civil society participation in policy consultations.

But the vague definition of participatory democracy in the EU does not turn its capacity to the best account and therefore leaves room for future conception development in theory as well as in praxis.

Third, as far as the socio-psychological perspective is concerned, the participatory democracy tries to answer the question: Who is governed? Ordinary people, European citizens, civil society organizations are active actors in communicative and decision-making process. They need to have channels of influence on the work done in Brussels. If they recognize that their opinions, contributions, deliberations in all kinds of forums have influence on European decision-making, this would lead to encouragement of participation in European decision-making process not only on the basis of territorial representation.

Forth, up to now the EC/EU has evolved incrementally and mainly as a technocratic project where participation has not been given any serious considerations. But without greater public ownership of the democratic process, the gap between the rulers and the ruled remains unchanged or even widens; and doubtlessly raises another question: How little democracy can be enough for European citizens, if we put the meaning of democracy as Beetham³⁶ summarized it: “A mode of decision making about collectively binding rules and policies over which the

³⁵ Ibid.

³⁶ David Beetham, *The legitimation of power* (Atlantic Heights, NJ: Humanities Press International, 1991), 40.

people exercise control, and the most democratic arrangements [is] that where all members of the collectivity enjoy effective equal rights to take part in such decision-making directly – one, that is to say, which realizes to the greatest conceivable degree the principles of popular control and equality in its exercise”.

CONCLUSION

At the end we can point out some aspects of participatory democracy within the EU. First, the article revealed the concept of participatory democracy and its evolution within the European polity-building, since the beginning of the European integration, when no one gave much attention to its democratic credentials, up to the Lisbon Treaty which labels EU democracy as both representative and participatory. Second, it shows how the “governance debate” has been initiated by Community institutional actors lacking electoral mandates. Addressing constitutional issues under the label of “governance”, this debate has introduced the concept of participatory democracy. This has been defined mainly as the interaction between the Community institutions, in particular the Commission and the EESC, and civil society organizations. Third, it engages in research on how has the participatory democracy been shaped during the work of the Convention and how the Constitutional Treaty gave political participation constitutional status by including a new title VI on democra-

tic life in the EU and under the title Provisions of democratic principles under article 8b in the Lisbon Treaty. Forth, it discussed in several aspects the capacity (of theory) of participatory democracy in bridging the gap between the rulers and the ruled underpinned by a belief that it is increasingly important for the EU to address issues of democratic governance.

Finally, is participatory democracy the solution for the democratic gap? Part of the answer lies in participatory democracy that should be seen as a model of democracy to help democratize the EU. Because it is questionable whether the EP is able to effectively represent large and extremely heterogeneous polity such as the EU. The benefits of citizens’ participation at the EU level could increase the quality of EU policies, making public administration accountable to society as a whole, achieving mobilization of political interest and enhancement of direct participation of citizens, creating a trans-national democratic public sphere. Nevertheless, the implementation of participatory democracy opens the space between the rulers and the ruled. Therefore the establishment of participatory democracy is a potentially important step, because it makes clear that representation can not be the sole means to a legitimate regime in the EU.

REFERENCES:

- Beetham, David.** *The legitimization of power*. Atlantic Heights, NJ: Humanities Press International, 1991.
- Chrysoschoou, Dimitris N.** "Democracy and the European Polity." In *European Union Politics*, ed. Michelle Cini. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Commission of the European Communities.** "White paper on European Governance", 25 July 2001.
- Cuesta Lopez, Victor.** "The Lisbon Treaty's Provisions on Democratic Principles: A Legal Framework for Participatory Democracy". *European Public Law*, 16, 1 (2010): 123–138.
- European Convention (CONV 369/02).** "Preliminary Draft Constitutional Treaty", Brussels, 28 October 2002.
- European Convention (CONV 650/03).** "Title VI: The democratic life of the Union", Brussels 2 April 2003.
- European Convention (CONV 850/03).** "Draft Treaty establishing a Constitution for Europe, adopted by consensus by the European Convention on 13 June and 10 July 2003, submitted to the President of the European Council in Rome 18 July 2003", Brussels, 18. July 2003. Available at <http://european-convention.eu.int/docs/Treaty/cv00850.en03.pdf> (August 2004).
- European economic and social committee (CES 851/99 D/GW).** "Opinion on the role and contribution of civil society organizations in the building of Europe", 22 September 1999, OJ C 329, 17/11/99.
- European economic and social committee (2002)** "Resolution Addressed to the European Convention", 19 September.
- European parliament.** "Resolution on the Commission White Paper on European Governance (COM(2001) 428 -C5-0454/2001 -2001/2181(COS)), A5-0933/2001.
- Kleine, Mareike.** "Leadership in the European Convention." *Journal of European Public Policy*, 14, 8 (2007): 1227–1248.
- Kohler-Koch, Beate.** "The organization of interests and Democracy in the European Union." In *Debating the Democratic Legitimacy of the European Union*, ed. Beate Kohler-Koch and Berthold Rittberger. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Lenaerts, Koen.** "Regulating the Regulatory Process: Delegation of Powers in the European Community." *European Law Review*, 18 (1993): 23–49.
- Proposed amendments to the text of the articles of the Treaty establishing a Constitution for Europe.* Available at <http://europeanconvention.eu.int/amendments.asp?content=600&lang=en> (June 5 2005).
- Smismans, Stijn.** "The constitutional labelling of "The democratic life of the EU": representative and participatory democracy." In *Political Theory and the European Constitution*, ed. Dobson, Lynn and Andreas Follesdal. London/New York: Routledge, 2004.
- Tsebelis, George and Sven-Oliver Proksch.** "The art of political manipulation in the European Convention." *Journal of Common Market Studies*, 45, 1 (2007): 157–186.

ZAVEDANJE DRŽAVLJANOV O POMENU DEMOKRATIZIRANJA POLITIČNIH AREN

Povzetek: Avtor pokaže, da je nadaljnja pot demokratizacije in odpiranje političnih aren (polity) za organizirano (okoljsko) ozaveščeno javnost nujni pogoj za oblikovanje (okoljskih) politik (policy) in implementacije trajnostnega razvoja. Z vstopom javnosti v komunikacijske in odločevalske procese se nujno spremenijo pozicije in vloge v teh procesih, in sicer tako javne oblasti na različnih ravneh kot tudi različnih strok. Zavest državljanov o teh procesih je predpogoj ohranjanja obstoječe stopnje demokracije in njene nadgradnje. Pri razvijanju argumentacije za svojo tezo se opre na misli različnih teoretikov države, tehnologij, asociacijske in deliberativne demokracije ipd.

Ključne besede: policy, politics, polity, demokratizacija, politične arene, trajnostni razvoj

UVOD

Okoljska tematika sodi med najbolj eksistencialno občutljiva ter interesno in vrednotno navzkrižna področja političnega delovanja, zato ne preseneča, da je v zadnjih nekaj desetletjih podvrženo nenehnemu premišljanju, političnim transformacijam in bolj ali manj temeljitim reformističnim posegom, s katerimi se želi vsaj ublažiti neželeno spreminjanje naravnih pogojev bivanja. Političnim posegom se niso mogle izogniti niti obstoječi institucionalni aranžmaji v razvitih industrijskih družbah, ki so se sicer skozi čas spreminjali kot rezultanta političnih moči med različnimi demokratičnimi in nedemokratičnimi iniciativami; rečeno še drugače, gre za soočenja različnih zahtev po odpiranju oziroma zapiranju številnih političnih aren, katerih politike »sooblikujejo« naravne in družbene pogoje bivanja človeškim skupnostim in tudi drugim živim bitjem. To soočenje različnih bolj ali manj demokratičnih političnih tendenc se vse bolj kaže kot ključen moment predvsem tega zgodovinskega trenutka in zavest državljanov o tem je krucialnega pomena tudi za nadaljnjo usodo demokracije in planeta Zemlje na sploh.

Demokratične politične tendence se v tem soočanju sklicujejo med drugim tudi na ideje po odpiranju političnih aren, v katere naj bi vstopila »prizadeta javnost« oziroma organizirana civilna družba, še posebno v tiste aren, za katere se predpostavlja ali se že ve, da s svojim delovanjem (oblikovanjem in izvajanjem poli-

tik) najbolj vplivajo na oblikovanje naravnih in družbenih pogojev življenja človeških skupnosti in s tem seveda tudi na kvaliteto njihovega bivanja. Ker so odpori proti vstopu »prizadete javnosti« v komunikacijski in odločevalski proces veliki - predvsem s strani tistih, ki so imeli do sedaj privilegirane pozicije - in ker obstajajo pomisleki in nasprotovanja, utemeljena na različnih izhodiščih, se bomo v nadaljevanju osredotočili predvsem na tiste teoretsko-konceptualne argumente, ki tem utemeljitvam nasprotujejo in terjajo njihovo vključevanje v komunikacijske in odločevalske procese. Ob tem je treba poudariti, da je poleg vključevanja »prizadete javnosti« v komunikacijske in odločevalske procese pomembna tudi zavest o pomenu izgrajevanja ustreznih komunikacijskih form, v katerih ti procesi potekajo in s pomočjo katerih se sistemsko jača politična moč »prizadete javnosti«; namreč preko ustreznih komunikacijskih form ta lažje uveljavljanje svoja pričakovanja, zahteva, vizija in ne nazadnje skupne interese. Brez ustreznih komunikacijskih form, ki deluje kot čuvaj zgodovinskega spomina, je moč uveljavljanja pričakovanj, zahtev, vizij ipd. »prizadete javnosti« minimalna in odvisna vsakokrat od »dobrohotnosti« političnih elit na oblasti.

I.

Moderna družba se prvič v zgodovini spopada sama s sabo kot proizvajalko rizikov, s katerimi si lahko sama povzroči lastno uničenje in celo

uničenje življenja na zemlji sploh. Ti riziki so rezultat človeškega delovanja, so izraz visoko razvitih produktivnih moči in zato ne moremo več govoriti, da je človeška družba ogrožena in v nevarnosti zaradi neznanja, ne-gospodstva nad naravo, da je izvor nevarnosti torej nekaj, kar uhaja človeškemu umu. Prav nasprotno. Do takšnih rizikov je človeštvo pripeljalo znanje in popolno gospodstvo nad naravo. Problem sam pa nikakor ni v znanju in tehnologiji. Beck locira temeljno protislovje v razkoraku med sistemom norm ter institucij, - te so bile vzpostavljene kot funkcionalna opora produkciji in reprodukciji življenja v industrijski družbi - in univerzalnimi principi moderne, kamor prištevajo človekove pravice, enakost, funkcionalno diferenciacijo, metodo argumentacije in skepticizem. On tdi, da selahko v obstoječih institucijah samo delno, sektorsko, segmentarno ter na selektivni način realizirajo zgoraj naštetih principi moderne. Industrijska družba, pravi Beck, spričo tega protislovja sama sebe destabilizira, njena kontinuiteta pa postaja izvor njene diskontinuitete.

Pretrsi različnih vrst in nakopičeni (ekološki) problemi zato niso posledica brezizhodne krize, temveč prej posledica uspehov modernizacijskih procesov industrijske družbe, ki presegajo omejitve in pričakovanja same industrijske družbe. Rešitev, ki jo ponuja Beck, ni v ohranjanju institucij industrijske družbe, temveč terja, da se razklenejo okovi, ki jih predstavljajo institucije industrijske družbe in tako

reši duha moderne, torej zahteva več moderne¹. Ta proces transformacije označi s pojmom refleksivna modernizacija. Več moderne torej pomeni, da je treba radikalizirati kategorije klasične industrijske družbe, torej tudi tiste, ki se nanašajo na politično in na politične institucije, torej parlamentarno demokratično ureditev.

Industrijska družba je glede na svojo zasnovu po Becku polmoderna družba, z vgrajenimi proti-modernimi elementi, ki niso nekaj starega ali tradicionalnega, temveč prej produkt same industrijske družbe. Z razvojem industrijske družbe so nastajale njej ustrezne institucionalne nadzidave kot so npr. različne forme parlamentarne demokracije. Principi, ki so veljali zanje, pa so bili omejeni le na nekatera področja in institucije. Tako npr. demokratične procedure niso veljale za področje biznisa ter za področje znanosti in tehnologije; gre za tista dva področja, ki sta povezana skupaj v imenu napredek dejansko določala in upravljala s politično inovativnostjo.

Omejena uveljavljanje načel parlamentarne demokracije le na določena področja in le za nekatere komunikacijske in odločevalske forme pa je postajalo sčasoma vse bolj problematično, predvsem v času, ko so se začele razvijati visoko rizične produkcijske moči, ki so bile utemeljene na najnovejših znanstvenih spoznanja in iz njih izpeljanih tehnologijah.

V tej situaciji so »prizadete javnosti« z zahtevo po nadzoru izvorov rizikov in groženj začele nek zelo pomemben proces demokratizacije. Ta proces je problematiziral latentno »nedemokratično« vlogo tehno-ekonomskih političnih akterjev, ki so s svojimi odločitvami dejansko oblikovali politične, družbene in naravne pogoje življenja.

Če je do sedaj obstajala neka potreba po institucionalnem aranžmaju (polity) v razvitih industrijskih družbah, ki je sistemsko onemogočal uveljavljanje določenih posameznih in skupinskih interesov (razredna in slojevska izključenost) in ki je posredno omogočil demokratično nenadzorovano samopoškodovanje teh družb ter kolektivno in vsesplošna prizadetost in trpljenje ljudi, potem prav zaradi tega danes ni več nikakršnih upoštevanja vrednih razlogov, da se ohranja takšen institucionalni aranžma, iz katerega so državljani (prizadeta in/ali organizirana javnost) izključeni, izključeni iz komunikacijskih in odločevalskih procese, ko gre za vprašanje naravnih pogojev bivanja, kvalitete njihovega bivanskega okolja in bivanja sploh in, po drugi strani, ko gre za izvajanja določenih (okoljskih in drugih) dejavnosti, ki so v javno korist. Aktivna vloga javnosti je sedaj ne le zaželena, temveč nujna. Zato je ena od nalog (državnih in mednarodnih) javnih oblasti, v kolikor želijo biti na ravni zahtev duha časa, prav to, da z mehanizmi, ki jih imajo na razpolago, vzpostavijo naklonjeno razpoloženje in ustre-

¹ Beck ponuja bolj optimistično vizijo prihodnosti kot jo ponujajo ekološki vizionarji negativnih utopij.

zne pogoje za delovanje in vključevanje aktivne² in »prizadete javnosti« v te proces odločanja in implementacije, torej da izvedejo tudi ustrezno reinstitucionalizacija in odprejo (okoljsko in druge) politične arene za te javnosti.

Posamezniki, povezani v družbene asociacije in združenja ter gibanja, oz. okoljsko ozaveščena javnosti, tako sooblikuje tisto, kar je »skupno najboljše«. Za te posameznike, organizacije in gibanja praviloma velja, da premorejo kvalitete, ki jih akterji iz stroke in iz politike, ki so bili do sedaj sistemsko vključeni v komunikacijske in odločevalske procese, praviloma ne premorejo. V kolikor sledijo svojim identitetnim zahtevam in interesom ne premorejo samoobvladovanja, praktičnega uveljavljanja zmožnosti presoje in upoštevanja kulturne tradicije življenjskih form, ki so nujne kvalitete pri oblikovanju (okoljskih in drugih) politik.

Od trenutka, ko državne in mednarodne institucije, niso več edini akterji vsebinskega oblikovanja politik (policy), pisanja in izvajanja norm ter ko niso več izključni distributerji pravic in virov različnim socialnim skupinam, pa jim še vedno ostaja pomembna vloga: z mehanizmi reguliranja lahko posegajo v proces samoobvez tako, da postavijo orientacijske točke. In to je nadvse pomembno.

2 Aktivna javnost, ki jo razumemo kot tiste člane družbe, ki so sposobni in pripravljeni svoja ravnanja usmerjati po pravilih kolektivno-racionalne in odgovorne samoobveze, v tako oblikovanih institucijah prevzema nase tako vlogo sooblikovalca vsebine politike kot tudi njen redistribucijski del, vloga, ki je do sedaj pripadala izključno državnim institucijam in njihovim politikam (policy).

Z odpovedjo omenjenemu monopolu lahko državne in mednarodne institucije postanejo učinkovitejše pri reševanju praktičnih problemov na področju okolja; namreč šele njihova povezava z državljani, združenimi v asociacijah, združenjih in gibanjih predstavlja ustrezno zmagovalno kombinacijo; gre za povezavo državnih instrumentov (finance in pravo) na eni strani in čuta za solidarnost, odgovornost ter sposobnost oblikovanja samoobvez, s katerimi državljani usmerjajo svoja individualna in skupinska ravnanja na drugi strani. Sem pa Beck umešča tudi znanost, saj se reševanja samo-poškodb industrijske družbe oz. nakopičenih (okoljskih in drugih) problemov ni mogoče več zamisliti brez znanja in vedenja³.

Smo torej na točki, kjer politika nujno postaja dvoplastna: preprosto ne more več puščati vnemar zahtev državljanov po omejevanju kolektivnih samopoškodb, prav tako pa se ne more odreči svojemu strokovnemu in znanstvenemu utemeljevanju. Ta nova situacija pa politiki predstavlja nov spolzek teren. Ozaveščena javnost, motivirana z dobrimi nameni in upravičenimi zahtevami, se zavzema za samoomejevanje, odgovornost ter zmernost in zato, da bi čim bolj omejevala napačna tehnolo-

3 Toda to vedenje in znanje nimata več statusa objektivnega vedenja v smislu, da je mogoče dokončno z znanstvenimi postopki opredeliti, katera ravnanja in katere opustitve so kdaj in za koga pomembne in celo kako je z vrednotenjem in zaznavanjem rizikov. Prav tako pa ni več mogoče vnaprej določiti mesta, s katerega bi bilo mogoče praktično izvajati kakršno koli »ekološko ali okoljevarstveno terapijo«.

ekonomske odločitve in spreobrnila napačne trende, se namerno zateka k strategiji »zavor in spon«, načelu previdnosti ipd.. Njeno slepo zaupanje v avtoriteto javne oblasti in obstoječega institucionalnega sistema je stvar preteklosti. Javnost ne verjame več v sposobnost državne politike (policy), ki je močno oprta na znanost, da lahko »pravilno« teoretično določi in praktično usmerja razvojna gibanja v družbi. Veliko raje kot k znanstvenim ocenam se zateka k svojim presojam, ki pa so ujete v meje miselne sposobnosti zapopadanja lastnega položaja, ovite v mite, paniko in komunikacijo strahu. Ko pa gre za reševanje njenih praktičnih vprašanj, pa se raje zateče k samoiniciativnosti in samopomoči kot znanstveno načrtovanim in z državne strani podprtimi aktivnostmi. Legitimnost obstoječega sistema s tem začenja padati.

II.

V Sloveniji kot moderni in industrijski družbi, ki si je pred dvajsetimi leti odločila za restavracijo kapitalističnega načina produkcije in parlamentarno-demokratske ureditve, se temu protislovju nismo izognili in se vse bolj jasno kaže tudi na političnem odru kot bolj ali manj latentni konflikti med javnimi in političnimi akterji.

Prepoznamo lahko tiste, ki so se postavili v bran obstoječemu predstaviškemu sistemu in ki so prepričani, da je treba storiti vse, da se obstoječi politični sistem ohrani takšen, kakršen je. Ti kategorično zavračajo kakršno koli razmi-

šljanje o njegovi prenovi v smeri neposredne, participativne ali deliberativne demokracije. Ta tip demokracije je zanje, čeprav se ohranja hegemonška vloga predstaviško-parlamentarne demokracije, čista utopija ali celo zelo nevarna politična zahteva, ki nas vrača nazaj v obdobje samoupravljanja, tj. v totalitarizem. Takšna stališča do političnega sistema in/ali demokracije je mogoče zaslediti tako v slovenski politični nomenklaturi kot v nekaterih vladnih politikah, pa tudi pri nekaterih akterjih iz civilne družbe.

Obstajajo pa seveda tudi drugi, ki so veliko bolj naklonjeni novim demokratičnim idejam. To so predvsem tisti (politični in civilnodružbeni) akterji, ki so v sedanji politični ureditvi porinjeni na rob ali pa so celo sistemsko izrinjeni iz komunikacijskih in odločevalskih procesov, ki so politično marginalizirani. Ti obstoječim sistemsko določenim odločevalcem niso več pripravljeni prepuščati oblikovanja politik (policy) in usodnih odločitev, ki oblikujejo naravne in družbene pogoje za njihova življenja. Redko pa se med njimi sliši glas po oblikovanju bolj stabilnih komunikacijskih in odločevalskih formah, s katerimi bi imeli zagotovljeno sistemsko moč.

Poleg tistih, ki branijo obstoječi predstaviški sistem, in tistih, ki so ga pripravljeni institucionalno podgrajevati, pa obstajajo v Sloveniji tudi tisti, ki ugotavljajo, da demokracija, kakršna koli že je, izgublja svojo podstat s tem, ko pojema moč in vloga političnega sistema nacionalnih držav. Ti trdijo, da je z razmahom

transnacionalnih korporacij in drugih močnih organizacij prišlo do situacije, ko lahko te institucije preprosto voljo nacionalnih držav obidejo, ignorirajo, vsilijo svojo. Ti akterji so prepričani, da se oblikujejo globalni akterji s fragmentirano globalno politično močjo, ki jim šibke (majhne) nacionalne države ne morejo biti več kos.⁴ S tem je načeta suverenost nacionalnih držav, saj te niso več sposobne avtonomno sprejemati ter implementirati odločitev na svojem ozemlju. Vrsta nacionalnih in nadnacionalnih organizacij pa se po drugi strani še povezujejo v neformalne socialne mreže, ponekod tudi s kriminalom in tako nastajajo nedemokratični in nenadzorovani centri politične moči. To pa, po njihovem prepričanju, vodi v krizo nacionalne države in njene demokratične ureditve, oziroma v libanizacijo (balkanizacijo) politik in v konec (nacionalne) demokracije. Slednje ugotovitve o stanju današnje demokracije nas opozarjajo vsaj na dve stvari, ki se ju moramo zavedati in ki seveda vplivata tudi na konceptualni premislek o demokraciji: v transnacionalnih korporacijah in v drugih globalnih asociacijah je demokracija daleč pod ravno demokracije nacionalnih držav, s svojo nekontrolirano (politično in ekonomsko) močjo pa od znotraj najedajo tudi demokracijo v nacionalnih državah.⁵ Proces demokratizacije torej v njih zaostaja, po drugi strani pa je z

njihove strani že dosežena stopnja (nacionalne) demokracije ogrožena.

To diagnozo o krizi nacionalne države in ogroženosti demokracije dopolnjujemo z razmisleki Ulricha Becka (2001). On ugotavlja, da nacionalna država slabi zaradi hkratnega premika institucionalne politike na dve ravni, in sicer po eni strani se pomakne na raven globalnih, po drugi pa na raven civilnodružbenih zadev. Ta dva pomika sta porodila dvome o političnem primatu nacionalne države in o pomenu njene institucionalne politike. Toda ta dvom o primatu nacionalne države pa se ne nanaša tudi na demokracijo.

Demokracija prav nasprotno zaseda v civilni družbi nove prostore in dobiva nove forme, ki lahko nadomeščajo ali pa dopolnjujejo že obstoječo institucionalno demokracijo nacionalne države. Tisti (politični) akterji, ki jim gre za emancipacijo in ki svoje delovanje utemeljujejo na tej diagnozi, se seveda ne zapirajo le v nacionalne okvire, za njih je pravi prostor bitke za demokracijo cel svet,⁶ pri tem pa jim je v veliko oporo tudi internet, s pomočjo katerega se globalno informirajo in organizirajo ter s pomočjo katerega vzpostavljajo komunikacijo in se koordinirajo z drugimi akterji po svetu, politično in javno pa delujejo v svojem nacionalnem okviru.

III.

V Sloveniji nismo bili dovolj pozorni pri uvažanju novih oblik demokracije niti pri uvažanju

⁴ Kot ilustracijo naj navedemo van Dijkovo stališče, da moči evropskega parlamenta ali moči Organizacije združenih narodov preprosto ni mogoče primerjati z močjo nacionalnih držav.

⁵ Več o tem je mogoče prebrati v članku A. Lukšiča (2001).

⁶ Glej v Held, D. (1995) in tudi Low N. (1998).

demokratske deliberacije, ko je šlo za vrednotenje in sprejemanje odločitev širšega javnega pomena. Razlog za to je sistemske narave, saj ugotavljamo, da je tako pri nas kot drugod po svetu prišlo do tega zaradi same narave konstrukcije liberalno-demokratskih institucij, namreč te so premalo senzibilne za pluralnost vrednot in pogledov in se pri sprejemanju odločitev veliko raje naslanjajo na tehnike, pri katerih se favorizirajo »objektivni« strokovni pogledi; deliberacijo kot vrednotno presojo najpogosteje nadomeščajo strokovne analize »stroškov in dobička« (cost-benefit analysis, CBA). V tem primeru pride do poudarjene navezave politike in ekspertov ekonomske stroke na račun vrednotne presoje ponujenih alternativ, ki jih lahko opravi le »prižadeta javnost« sama v deliberaciji.

V nadaljevanju želimo najprej razčleniti nekatere bistvene elemente deliberativne demokracije, ki reformira in rekonstruira liberalno demokratični institucionalni aranžma v smeri, da bi ta postal bolj senzitiven tako za tehnološke rizike kot za različne alternativne premisleke o javnih zadevah.

Teorije deliberativne demokracije so se razvile v dialogu s pomanjkljivostmi teorije in prakse liberalne demokracije⁷ in svoja spoznanja

⁷ Mnogi kritiki menijo, da so dejavnosti, ozadja in interesi političnih predstavnikov in odločevalcev daleč stran od življenja in pričakovanj državljanov. Čeprav periodične volitve kot kontinuirano discipliniranje izvoljenih predstavnikov preko oblikovanja javnega mnenja delujejo selekcijsko vsaka štiri leta, pa imajo državljani malo vpliva na odločitve, ki se sprejemajo v njihovem imenu. Osnovno-predstavniška forma reprezentiranja, tako do-

ponudile kot izziv institucijam sodobnih liberalno-demokratičnih držav.⁸ Čeprav pristaja na spoznanje, da je ob dani kompleksnosti sodobnih političnih, ekonomskih in socialnih pogojev nujna delitev političnega dela, pa deliberativna demokracija ponuja možnost drugačnih form delitev političnega dela. V teh formah se poveča možnost zelenega in možnega državljanskega delovanja in v katerih se državljansko delovanje oblikuje kot del trajnega kritičnega dialoga, kateremu morajo biti zakonsko opredeljene forme politične oblasti bolj podvržene.⁹

Ne glede na njihovo notranjo pluralnost so si vse teorije deliberativne demokracije enotne v tem, da stavijo na institucije,

- ki promovirajo demokratično deliberacijo, ki vključuje razumen politični dialog,
- ki so senzitivne za pluralnost vrednot in

minantna v liberalni demokraciji, temelji na dejstvu, da je politični predstavnik sposoben deliberacije in odločanja za druge. Toda kritika trdi, da je vpliv strankarskih interesov in pomanjkanje prisotnosti ali glasu politično marginaliziranih v političnem odločevalskem procesu način, da so njihovi interesi in pričakovanja sistematično izključeni ali vsaj neustrezno naslovljeni.

⁸ Seveda sodobne liberalne institucije niso oblikovane tako, da bi spodbujale spopad in testiranje preferenc in vrednostnih orientacij – državljanstvo je tipično pasivna stvar, ki vodi k moralni in politični nekoristnosti in nepomembnosti volivcev ter k širjenju ciničnega pristopa do javnih zadev in razumevanja javnega dobrega (Offe in Preuss, 1991: 165).

⁹ Seyla Benhabib pravi: »Po deliberativnem modelu demokracije je nujen pogoj za pridobitev legitimnosti in racionalnosti v kolektivnem odločevalskem procesu v polity to, da so institucije v tej polity aranžirane tako, da je to, kar se razume kot splošen interes vseh, rezultat procesov kolektivne deliberacije, ki poteka racionalno in pošteno med svobodnimi in enakimi posamezniki« (Benhabib, 1996: 69).

- ki promovirajo politično presojanje, ki upoštevajo različne perspektive.

Deliberativna demokracija deli z liberalnimi teorijami željo po tem, da bi oblikovala takšne politične institucije, ki bodo reševale konflikte. Ob tem pa poudarja, da se lahko v procesu soočenja individualnih preferenc in vrednostnih orientacij le-te transformirajo – in prav to je bistveno, zato je soočanje, komunikacija tako pomembna. Po teoriji deliberativne demokracije morata biti izpolnjena dva pogoja, da se pridobi višja stopnja legitimnosti in zaupanja v forme politične oblasti, in sicer vključenost (inkluzivnost)¹⁰ in spontan dialog¹¹.

OBLIKE KOMUNICIRANJA

Pri načinu komuniciranja so se po mnenju feminističnih teoretičark deliberativne teorije preveč naslonile na takšne koncepte demokratičnega dialoga, ki preveč omejujejo komunikacijo s

posameznimi togimi formami in stili racionalne argumentacije, v katerih je komuniciranje vljudo, urejeno, hladnokrvno, oporekanje pa džen-telmensko (Young, 2000: 49). Takšni privilegirani tipi debate in izražanja imajo lahko tudi neželen učinek; npr. lahko utišajo nasprotja in nesoglasja ter razvrednotijo perspektive tistih, ki so manj večji argumentiranja na tak način. V izogib temu so se oblikovali predlogi, da se uvedejo poleg kritičnega argumentiranja tudi nagovarjanje, retorika, pripovedovanja zgodb oz. pripovedništvo (Young, 1996: 128–133; 2000: 53–80). Vse te tri forme imajo neko posebnost, ki jih razlikuje od kritičnega argumentiranja, in sicer nagovarjanje je razumljeno kot forma komunikacije, kjer subjekt prepozna subjektivnost drugih in na podlagi tega vzpostavlja zaupanje, retorika je mišljena kot način izražanja političnih izjav in argumentov, ima zelo veliko vlog, ki pomagajo pri inkluzivni in prepričljivi politični komunikaciji, vključno z usmerjanjem pozornosti na določene teme in z vzpostavljanjem medsebojnih odnosov med govornikom in poslušalci, medtem ko ima pripovedništvo prav tako veliko vlog in kljubuje izključevalnim tendencam ter podpira argumentiranje. Med drugim pripovedništvo pomaga relativno brezpravnim skupinam, da se javno uveljavijo; ponuja tudi načine, s katerimi dialoško razumevanje obogatijo ljudje, katerih izkušnje in prepričanja so tako zelo različna, da z drugimi ne morejo deliti dovolj predpostavk, ki bi jim omogočale plodno razpravo.

¹⁰ Inkluzivnost je pojem, ki zajema tako prisotnost kot govor: načeloma so vsi državljani nagovorjeni, da participirajo v političnem dialogu, in vsi imajo enako pravico, da se predstavijo in postavijo vprašanje, da uveljavljajo svoje razloge, da izražajo svoje potrebe, vrednote in interese in da oporekajo tistim potrebam, vrednotam in interesom, s katerimi se ne strinjajo. Njihovi glasovi ne bi smeli biti izključeni iz političnega procesa; vsi državljani imajo enako pravico, da se jih sliši.

¹¹ Spontani dialog zahteva promocijo deliberacije, ki jo je treba razumeti kot nasprotje »strateški« ali »instrumentalni« racionalnosti. V nasprotju s strateško manipulacijo in manevriranjem, ki je pogosto značilno za sodobno politiko, lahko skupnost oz. kolektiv označimo, da je deliberativno racionalen in da zanj velja naslednje: njegove interakcije so egalitarne, neprisiljene, kompetentne in osvobodjene prevar, goljufij, nad-moči in strategij (Dryzek, 1990: 202).

To, kaj razumemo pod legitimnimi načini in oblikami komuniciranja, je še posebno pomembno pri predpostavki, da morajo biti vsi glasovi slišani in upoštevani. Seveda pa kakršno koli formo že prevzame deliberacija, je temeljno to, da ta forma omogoča čim širše okvire za medsebojno razumevanje v skupnosti/kolektivu in da omogoča dojemanje kar največjega števila perspektiv udeležencev.

Opozoriti pa velja, da tudi različne forme komuniciranja, kot to velja pri racionalni argumentaciji, niso samodejno zaščitene pred manipulacijo in varanjem in se jih lahko vedno znova uporablja za te namene.¹² Zato se mora deliberativne institucije zavestno zaščititi pred strateškim in manipulativnim delovanjem.

Nobenega dvoma pa ni, da inkluzivnost in spontanost dialoga ponujata dobro osnovo za bolj legitimne in zaupanja vredne forme politične oblasti. Bernard Manin pravi, da je zato treba radikalno spremeniti splošno perspektivo tako liberalnih teorij kot demokratične misli: vir legitimnosti ni vnaprej določena volja posameznikov, temveč prej proces njenega obliko-

vanja, ki je deliberativen sam po sebi (Manin, 1987: 351-352). Na isti valovni dolžini je tudi Amy Gutmann ko trdi, da legitimiranje politične oblasti zahteva zagovor pred tistimi ljudmi, ki so od nje oddaljeni, in da je odločanje z deliberacijo med svobodnimi in enakimi državljani najboljši možni zagovor (Gutmann, 1996: 344), saj se demokratična legitimnost in zaupanje v oblast vzpostavlja skozi kritično preiskovanje in preko možnosti za diskurzivni izziv.

OBLIKOVANJE ODLOČITEV

Čeprav legitimnost odločitev in institucionalnih aranžmajev temelji na doseganju inkluzivnosti in spontanosti dialoga, pa se s tem ne pove ničesar o tem, kako se odločitve oblikujejo. To je kontroverzna in še relativno teoretsko neobdelana tema znotraj deliberativne teorije. Se pa po mnenju Grahama Smitha (2003: 58-59) od konsenza kot koncepta odločanja v deliberativni demokratični teoriji preveč pričakuje. Za mnoge je konsenz regulativen ideal ali impliciten standard demokratičnega dialoga (Cohen, 1989: 23; Eriksen, 2000: 62). Teoretiki, ki dajejo velik poudarek doseganju konsenza so pod močnim vplivom Habermasovega argumenta, da je konsenz o moralnih normah implicitno prisoten že v zelo strukturiranem govornem aktu (Habermas, 1990; 1993).

Čeprav je lahko normativni potencial konsenza pomemben, pa obstaja praktični pomislek glede njegove vloge v aktualnih političnih diskurzih.

¹² Politična aktivnost in vpliv državljanov se širi preko volitev in za sodobne družbe velja pluralnost interesnih skupin in združenj. Seveda je demokratična narava tega pluralizma spodkopana s socialnim in ekonomskim neravnotežjem, ki je družbam inherentno. Izražanje ekonomske moči in socialnega vpliva v veliki meri spodkopava predpostavke politične enakosti, na katere se redno sklicujejo liberalne predstavniške institucije. Kot pravi David Beetham, »svoboda govora in povezovanja ni garancija le za bolj ekstenzivno politično aktivnost, kot so volitve, temveč je tudi sredstvo, s katerim se neenakosti civilne družbe prenašajo v politični prostor«.

Obstoj in pomembnost vrednostnega pluralizma v sodobnih demokratičnih družbah, še posebno pa spoznanje, da so lahko konfliktna vrednote nezdržljive in/ali neprimerljive, postavlja konsenz na oddaljen horizont – konsenz je nekaj, kar je, ko gre za kompleksne politične odločitve, preprosto nedosegljivo. Prav tako pa realne moralne in politične debate, ki izražajo vrednostni pluralizem in zato tudi iz tega izhajajoče konflikte in nedoločenosti, ne opogumljajo teoretskih pričakovanj, ki se pripisujejo konsenzu. Zadržki do konsenza pa so še večji ob spoznanju, da teoretska stava na konsenz lahko oblikuje prepreke za kritični dialog in vodi k nadaljnji marginalizaciji nepriviligiranih skupin in perspektiv, ker so, tako I. M. Young, perspektive privilegiranih najverjetneje dominantne pri opredeljevanju tega, kaj je splošno dobro (Young, 1996: 126). Zato se lahko zgodi, da prevzem soglasja in konsenza kot temeljnega načela odločanja v skupnosti oz. kolektivu povzroči, da člani dominantne kulture ali tisti, ki so v večini, ne bi videli nobenega razloga pri obravnavanju posameznih zadevah, da bi svoje perspektive preverili ali pretresli z vidika drugačnih izkušenj, znanj in uvidov.

Zaradi naštetih pomislekov Graham Smith (2003) predlaga, da je treba demokratično deliberacijo razumeti ne kot konsenz, temveč kot usmeritev k medsebojnemu razumevanju. To pa pomeni, da se ljudje ne bodo vedno strinjali med seboj, bodo pa veliko bolj motivirani za to, da konflikte rešujejo s pogovorom na

osnovi argumentov kot pa z drugimi sredstvi. Medsebojno razumevanje pa terja od udeležencev debate, v kateri soočajo različne poglede na določeno tematiko, da so odprti za možnost, da se po končani refleksiji in skupnem premišljanju njihove izhodiščne preference in preference drugih spremenijo (Baynes, 1995: 216; Manin, 1987: 351). Udeleženci debate bi morali zato znati prepoznavati omejitve in zmote tako svojih lastnih perspektiv in sodb, kot tudi omejitve in zmote ostalih. Vrednostni pluralizem in njegov izraz v različnih perspektivah se lahko s tega vidika razume prej kot vir demokracije kot pa nekaj, kar demokracijo onemogoča.

Čeprav se je deliberativna demokracija pojavila kot odgovor na zaznane pomanjkljivosti liberalne demokratične prakse in teorije in nasprotuje (liberalnemu) agregatnemu modelu demokracije, pa se proti agregaciji ne postavljajo *per se*. Zaveda se, da so odločitve imanentne politiki in da je ekonomija časa tista, ki najbolj vznemirja politične institucije, saj so te tu zato, da odločitve sprejemajo in izvajajo. Deliberativne odločevalske institucije pa tu kažejo svojo protislovno naravo: obstaja potreba po institucionalizaciji deliberacije in obstaja potreba po odločitvi. Deliberacija je načeloma nenehna, namreč v procesu medsebojnega razumevanja, argumentativnega dialoga, presojanja in prepričevanja ni nujno neke končne točke (izvzet je pri tem univerzalni konsenz). Odločitev sama po sebi pa implicira konec diskurzivnega procesa.

Politika terja odločitve, zato je časovna omejitev debate nujna; tu pa se pričnejo napetosti med načelom dobrega medsebojnega razumevanja in učinkovitostjo (Chambers, 1995: 241).

Čeprav je v teorijah deliberativne demokracije mogoče malo prebrati o odločevalskih pravilih, je jasno, da morajo biti kolektivne odločitve soočene z reflektivnimi preferencami. Čeprav odločitev ne afirmira vseh pogledov, pa so bile vse perspektive v premisleku upoštevane in prav to dejstvo (procedura predhodne odločitve) je pogoj legitimnosti. Po procesu deliberacije se lahko tudi narava procedur agregiranja spremeni. Kar je tu pomembno, je spoznanje, da se lahko naše ali njihove preference spremenijo samo skozi spopadanje z drugimi perspektivami in vrednostnimi orientacijami, ki so jih sposobni reflektirati udeleženci debate. Le tako se lahko spremenijo naše/njihove preference in zato lahko pridemo do bolj razumnih presoj in odločitev. Strokovne elaboracije in agregacijske tehnike, kot je analiza CBA, pa so bolj usmerjene k poudarjanju (p)osebnih preferenc¹³ in

¹³ Kako na široko se lahko uporabljajo mehanizmi socialne izbire kot so volitve, analiza CBA ali mnenjske ankete, ki se jim pripisuje nevtralnost, ob neenakosti, ki je inherentna civilni družbi, in ob obstoječih političnih institucijah? Ali morda ti mehanizmi ne spodkopavajo vpliva liberalnega načela, da je vloga demokracije v tem, da agregira individualne predhodno dane preference v kolektivne izbire? Analiza CBA je pokazala, da so takšni mehanizmi socialne izbire redno predmet strateške manipulacije in da ignorirajo vpliv institucij na oblikovanje preferenc. S tem, da se jemljejo preference kot dane in nespremenljive, agregacijske tehnike, kot je CBA, ne morejo uvideti, da politični, socialni in ekonomski kontekst, v katerem se posamezniki znajdejo, oblikuje in sintetizira preference, interese in vrednote. Preference niso

sodb kot k opogumljanju medsebojnega razumevanja.¹⁴

Seveda pa odprtosti do preferenc drugih udeležencev v debati ni mogoče zagotoviti le z oblikovanjem pravil inkluzivnosti in spontanosti ter nenasilja. Udeleženci teh debat morajo kultivirati posebna nagnjenja, jih ponotranjiti in v njihovem duhu komunikacijsko delovati. Od njih se pričakuje, da gradijo na medsebojnem spoštovanju in nepristranskosti (pravičnosti), ki omogoča razvoj imaginacije in empatije. Da bi bilo mogoče to doseči, je treba vztrajati, da udeleženci jemljejo perspektive sogovornikov resno, da dajejo drugim perspektivam enako pravico do moralne avtoritete, da izražajo odprtost do drugih preferenc, da reflektirajo svoje lastne vrednote in preference z vidika konfliktности in da se izogibajo nepotrebnim konfliktom, da bi dialog ostal odprt in imel možnost za svojo nadaljnjo transformacijo (Bahor, 2009).

Demokratska deliberacija zato zahteva formo presojanja, ki jo po H. Arendt imenujemo »povečana umska sposobnost« (1968; 1982). Razvoj povečane umske sposobnosti povzroča in je hkrati posledica oblikovanja takšne stopnje moralnega poguma posameznika, da upošteva

eksogene, nekaj vnanje institucionalnemu okviru: odločevalske procedure se ne bi smele ukvarjati le z agregiranjem preferenc, temveč tudi z naravo procesa, v katerem se same oblikujejo.

¹⁴ Deliberacija je najprej način soočenja vseh državljskih etičnih pogledov in spoznanj – takšnih, kakršni so – tako, da drug na drugega vplivajo, in nato način vzpostavljanja osnove, ki omogoča recipročno preispraševanje in kritiko, s tem da omogoča vpogled v to, kateri vložek je boljši od drugega, kar je veliko več kot le agregiranje teh vložkov (Waldron, 1999: 106).

in priznava moč argumentov, ki jih ponujajo različni udeleženci, kljub temu da se z njimi ne strinja. Pri tem pa velja uvajati dvoplastno kultivacijo državljskih vrlin, in sicer:

- za tiste, ki so na področju določene politike (policy) v večini, se zahteva kultivacija vrline državljske odgovornosti, voljnosti (pripravljenost) prisluhni in reflektirati perspektive tistih, ki so v manjšini.
- za tiste pa, ki so v manjšini, se pričakuje kultivacija državljske vztrajnosti, nadaljevanje in nenehna motivacija za prepričevanje drugih v verodostojnost in pomembnost svojih lastnih perspektiv (Bently in Owen, 2001).

V deliberativni demokraciji se legitimnost utemeljuje na medsebojnem razumevanju in ne na zahtevi po konsenzu. Legitimnost temelji na razumevanju in sprejemanju tako preferenc vseh udeležencev debate in kot tega, kako je prišlo do določenega izida ali rešitve in zakaj je bil dosežen tak izid ali rešitev, četudi ostane med udeleženci nestrinjanje o temeljni naravi odločitve (Miller, 2002).

Vidimo torej, da lahko politične odločitve izhajajo ali iz (slučajnega) pojava konsenza ali iz sporazuma, ki je osnovan na tekmujočih se razlogih in obvezah, kompromisih in večinsko-manjšinskih odločitvah.

Sama tako koncipirana deliberacija ima svojo legitimnost in jo ohranja tako dolgo, dokler udeleženci sprejemajo pogoje, pod katerimi se sprejemajo kolektivne odločitve, toliko časa

torej nestrinjenje ne spodkopuje deliberacije same. V družbah, katerih značilnost je vrednostni pluralizem, je potrebno spoznanje, da bodo antagonizmi in nesoglasja obstajali na vseh področjih politik (policy) in zato se jih ne sme spregledati in ne teoretizirati (Moon, 1995; Waldron, 1999), kajti šele resna teoretizacija omogoča, da se najdejo ustrezne rešitve problemov, pred katerimi skupnost/kolektiv stoji.

AKTIVNO DRŽAVLJANSTVO

V deliberativni demokraciji je implicitno prisoten koncept aktivnega državljanstva. Toda ta koncept razume državljan na nek določen način; imajo ponotranjeno empatijo, priznavajo različnosti in so pogosto v konfliktih z drugimi perspektivami in formami rezoniranja. Te lastnosti spodbujajo tudi same deliberativne forme. Osiromašene pa so tiste demokracije, v katerih se posamezniki držijo izhodiščnih preferenc in svoje sodbe oblikujejo izolirano od ostalih. Poleg tega pa Warren (1996: 242) opozarja, da če posameznikom niso dane možnosti že na ravni sistema, ki bi jih spodbudil in krepil njihove težnje po preverjanju, artikuliranju in branjenju lastnih preferenc in torej delujejo zgolj ultimativno na osnovi svojih presoj, potem je malo verjetno, da bodo sposobni tudi empatije do drugih, precej verjetno so slabo informirani in tudi možnosti nimajo, da bi razvili kritične veščine, ki so potrebne za artikulacijo, obrambo in preverjanje svojih pogledov. Ko-

munikacijska socializacija posameznikov torej ne steče.

V tem smislu je razumljivo, da deliberativna demokracija terja več form politične oblasti oz. več institucij, ki so osnovane na inkluzivnosti in spontanosti dialoga in ki so bolj zaupanja vredne in legitimne. Deliberativna demokracija terja in tudi omogoča bolj z informacijami podprte politične sodbe in odločitve ter spodbuja komunikacijsko aktivnost državljanov. Po drugi strani pa je zelo sumničava do agregiranja individualnih osebnih sodb (kot je CBA), ko gre za politično odločanje.

POVEZAVA Z JAVNO OBLASTJO

Habermas daje pri ščitenju in pri oblikovanju skupne volje v javni sferi pomembno vlogo liberalni ustavi. Pomen neformalnih deliberacij, ki se odvijajo v javni sferi, je v tem, da vplivajo na formalne deliberacije in na odločitve vladnih institucij (Habermas, 1996). Mnoge teorije deliberativne demokracije so prevzele to idejo in se pravzaprav asimilirale z institucijami liberalnega konstitucionalizma. Tako imamo situacijo, da so obstoječe liberalne institucije reprezentativne demokracije eksplicitno močno kritizirane s strani teorije deliberativne demokracije, po drugi strani pa so te institucije v njej implicitno prevzete, predpostavljene.¹⁵ Povezava med

¹⁵ Razočaran z asimilacijo deliberativne demokracije v liberalni konstitucionalizem in zaskrbljen, da bodo deliberativne institucije kooptirane in absorbirane v državo, je Dryzek razvil teorijo diskurzivne demokracije. Izbral je drugo možnost od dominan-

javno sfero in formami politične oblasti mora biti vzpostavljena, saj avtentičnost demokracije zahteva, da reflektivne preference vplivajo na kolektivne izide in terja dvosmerno delovanje, in sicer v tem smislu, da bo toliko časa dokler bo država glavno mesto (čeprav ne ekskluzivno) kolektivnega odločanja, nujna tudi usmerjenost na državo in na diskurzivne mehanizme, ki državi posredujejo javno mnenje.

Opravka imamo torej s spoznanjem dela deliberativnih demokratov (različnih barvnih odtenkov), da so »mehanizmi transmisije javnega mnenja državi« posebnega pomena, seveda če se razumejo reflektivne sodbe državljanov tako, da morajo pomembno vplivati na politični odločevalski proces. In tu je točka, kjer se deliberativna demokracija sooči s ponujenimi procedurami, ki jih koristno uporablja liberalno-demokratska država, vključno s CBA.

Vprašanje, ali je mogoče oblikovati alternativne institucije, ki bi lahko dopolnile prakso analiz CBA, hkrati pa ustrezno odgovarjale pluralnosti vrednot in preferenc, je povsem na mestu. Prav tako vprašanje, ali je mogoče obliko-

tne poti deliberativne demokracije in poskuša obdržati kritično usmeritev proti institucijam liberalne države. Njegova teorija diskurzivne teorije se izogiba vprašanjem odločevalskih pravil v političnih institucijah in namesto tega izpostavlja deliberacije in diskurze znotraj civilne družbe, pri čemer še posebno ceni delovanje novih družbenih gibanj. Zelo pa je skeptičen do možnosti avtentične deliberacije znotraj državnih struktur (čeprav je lahko v redkih primerih celo mogoča) in trdi, da je ključna razlike v tem, da diskurzivna demokracija problematizira demokratične potencialne države na način, ki jih liberalni konstitucionalizem ne (Dryzek, 2000b: 82).

vati institucije, ki bi zagotavljale inkluzivnost in spontan dialog in omogočile refleksijo vrednot in preferenc. Če je odgovor pritrdilen, potem se ponuja institucionalni dizajn ali kot potencialno dopolnilo ali kot reforma obstoječe liberalno demokratične politične arhitekture.

Tu je treba takoj opraviti z iluzijo, ki izhaja iz nepremišljene heroične domneve o veliki motivaciji političnih akterjev za demokratično deliberacijo, še posebno, ko gre za premišljanje preoblikovanja institucij. Prav tako lahko od državljanov pričakujemo preveč v prepričanju, da bodo pokazali moralni pogum, da bodo kultivirali »povečano umsko sposobnost« in da bodo priznavali nesprotujoče si vrednote. Medsebojno razumevanje je dobrina, za katero se je treba zavestno odločiti in jo gojiti, tudi s pomočjo vzpostavljanja političnih pogojev, saj so nerazumevanje, zavračanje, umik in konflikt prav tako možne rešitve. Pri vsem tem pa je treba biti še posebno pozoren na tiste dejavnike, ki bi lahko spodkopavali dialog, kot so npr. zahrbtna uporaba moči oz. oblasti, neenakost virov, gospodarnost s časa, omejeno znanje in izkušnje - te dejavnike je treba pravočasno prepoznati in z njimi mentalno »obračunati« znotraj institucionalnih oblik, ki omogočajo deliberacijo in ki so občutljive na pluralnost vrednot in preferenc.

Tudi če v tem trenutku še ni politične volje za vzpostavljanje takšnih institucij, pa bo slej kot prej prišla na površje zahteva državljanov po zaupanju in po ublažitvi strahov in stisk, ki

jih povzroča politika (politics in policy). Za potrebe legitimiranja politik bomo na tem mestu omenili tri potencialne deliberativne modele, s katerimi se lahko presojuje kompetativne vrednote, prepričanja in preference:

- mediacija in deležniške institucije;
- državljanski forumi, kot so deliberativni mnenjski shodi, državljanska razsodišča in konsenzualne konference;
- referendum in državljanske iniciative.

Ti modeli ponujajo možnosti, da se v odločevalskem procesu poveča demokratična deliberacija in refleksija pluralnosti vrednot, in jih lahko kot bolj ali manj stalne oblike vpeljemo na lokalni in/ali nacionalni ravni.

ZAKLJUČEK

V »pozni demokratičari« se pojavlja vse večji razkorak med interesi občanov in političnimi interesi in odločitvami, ki so sprejete v imenu občanov. V predstavniških demokratičari lahko občani le vsaka 4 leta na volitvah izbirajo predstavnike, ki bodo v bodoče zastopali njihove interese. To pomeni, da imajo občani - razen v posebnih primerih, npr. na referendumu - v času trajanja mandata pravzaprav le malo možnosti za vplivanje na politične odločitve.

V obrambo predstavniški demokratičari, zagovorniki poudarjajo pomen interesnih skupin. Interesne skupine zastopajo interese marginalnih skupin in specifične interese posamezni-

kov. Niso pa preko interesnih skupin zastopani vsi interesi, le določeni, izpadejo npr. okoljski.

Predstavniška demokracija uvaja delitev političnih aren na politično, ekonomsko in socialno sfero. Medtem ko deliberativna demokracija zagovarja drugačno obliko delitve, in sicer takšno, v kateri bi imeli občani večjo možnost kritičnega dialoga in participacije, kar bi nenazadnje odločitvam javne oblasti na lokalni ravni dajalo večjo legitimnost. Vključenost občanov pomeni navzočnost v političnem dialogu. Vsak občan mora imeti enake možnosti, da izrazi lasten interes, postavi vprašanje, predstavi lastne cilje, vrednote. Glas občana po načelu inkluzivnosti deliberativne demokracije ne sme biti izključen iz političnega dialoga.

Deliberativni dialog izključuje manipuliranje, tekmovalnost, boj za lasten interes. V tem dialogu niso pomembni odnosi politične moči na ravni občine. To je oblika dialoga, kjer posameznik spozna osebnost ostalih, njihove želje in interese. Vsak posameznik je v središču pozornosti. Takšna oblika komuniciranja je pomembna, če želimo upoštevati mnenja vsakega posameznika. V deliberativnih institucijah tako ni prostora za manipuliranje in uresničevanje lastnih interesov.

Teorija deliberativne demokracije poudarja pomen razumevanje drugega v političnem dialogu in koncept aktivnega občana. Konsenz v političnem dialogu ne pomeni, da se bodo občani vedno v vsem strinjali, ampak, da bodo motivirani za reševanje konfliktov z argumenti.

Ne moremo tudi pričakovati, da bodo občane zanimala vsa področja političnega odločanja. Omogočiti jim je potrebno participacijo pri debatah, ki zadevajo njih same. Aktivni občan ima tako občutek politične učinkovitosti, ne počuti se odtujenega od centrov moči in se bolj zavzema za lokalne zadeve.

Deliberativna demokracija pa zaradi vključenosti občanov v politični dialog ne zapostavlja pomena in odgovornosti občinskih svetov, občinske birokracij in političnih strank. Pomembno je, da je odločitev, ki je sprejeta s strani javne oblasti v občini in podprta s strani aktivnih občanov, tudi implementirana. Takšna občina je sposobna odgovarjati na izzive, je eksperimentalna in dinamična ter sposobna se je prilagajati različnim političnim spremembam.

Postavlja pa se vprašanje, kako državljanom, ki so zainteresirani za določena politična vprašanja, omogočiti čim boljšo participacijo, kako realizirati participativno oz. deliberativno demokracijo v situaciji, ko se po nesrečni poroki (industrijski) kapitalizem ločuje od (parlamentarne) demokracije.

LITERATURA IN VIRI:

Arendt, H. (1968): *Between Past and Future*. Viking Press, New York.

Arendt, H. (1982): *Lectures on Kant's Political Philosophy*. University of Chicago Press, Chicago.

Bahor, M. (2009): Ekološka pismenost. V Gaber, S. (ur.) *Za manj negotovosti: aktivno državljanstvo, zdrav življenjski slog, varovanje okolja*, 277-290. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

- Barber, B. R.** (1990): Strong democracy: participatory politics for a new age. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- Baynes, K.** (1995): Democracy and the Rechtsstaat: Habermas's Faktizität und Geltung. V White, S. (ur.): The Cambridge Companion to Habermas, Cambridge University Press, Cambridge.
- Barry, J.** (1999): Rethinking Green Politics. Sage, London.
- Beck, U.** (2001): Družba tveganja. Krtina, Ljubljana.
- Benhabib, S.** (1996): Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy. V Benhabib, S. (ur.): Democracy and Difference, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Bently, R in Owen, D.** (2001): Ethical Loyalties, Civic Virtue and the Circumstances of Politics, Philosophical Exploration, 9, 3.
- Chambers, S.** (1995): Discourse and Democratic Practices. V White, S. (ur.): The Cambridge Companion to Habermas, Cambridge University Press, Cambridge.
- Cohen, J.** (1989): Deliberation and Democratic Legitimacy. V Hamlin, A. (ur.): The Good Polity: Normative Analysis of the State, Oxford University Press, Oxford.
- Dryzek, J. S.** (1990): Green Reason: Communicative Ethics and the Biosphere, Environmental Ethics, št. 12, str. 195–210.
- Dryzek, J. S.** (2000a): Deliberative democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestation. Oxford University Press, Oxford.
- Dryzek, J. S.** (2000b): Discursive democracy vs. liberal constitutionalism. V Saward, M. (ur.): democratic innovation: Deliberation, Representation and Association, Routledge, London.
- Eriksen, E. O.** (2000): The European Union's Democratic Deficit; A Deliberative Perspective. V Saward, M. (ur.): Democratic Innovation: Deliberation, Representation and Association, Routledge, London.
- Gutmann, A.** (1996): Democracy, Philosophy, and Justification. V Benhabib, S. (ur.): Democracy and Difference, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Habermas, J.** (1990): Moral Consciousness and Communicative Action. MIT Press, Cambridge, MA.
- Habermas, J.** (1996): Between Facts and Norms. Polity, Cambridge.
- Held, D.** (1995): Cosmopolitan Democracy, an Agenda for A New World Order, Cambridge: Polity Press, 1995.
- Joyce, P.** (1996): Politics. UK. Drugo poglavje, str. 13–30.
- Kvas, B.** (2006): Elektronska demokracija v slovenskih občinah, diplomsko delo, FDV.
- Low, N.** (1998): Justice, Society and Nature: an Exploration of Political Ecology, Routledge.
- Lukšič, A.** (2001): Rizične tehnologije kot izziv za premislek o odločevalnih formah, TIP, št. 3, str. 412–422.
- Lukšič, A.** (2003): Hermesovi obrazi demokracije. V Lukšič, A. in Oblak, T. (ur.): S poti v digitalno demokracijo, zbirka Hermes, FDV, Ljubljana, <http://odks.fdv.uni-lj.si/eknjige/edemokracija.pdf>, str. 5–27.
- Lukšič, I.** (1994): Liberalizem versus korporativizem, ZPS, Ljubljana.
- Lukšič, Andrej / Šporar, Primož.** (et al) (2005) Metodologija vključevanja nevladnih organizacij v pripravo, izvajanje in vrednotenje politik in pravnih aktov. Strokovna skupina pri Centru za informiranje, sodelovanje in razvoj nevladnih organizacij (CNVOS). Ljubljana, maj/november 2005.
- Manin, B.** (1987): On Legitimacy and Political Deliberation. Political Theory, let. 15, št. 3, str. 338–368.
- Miller, D.** (2002): Is Deliberative Democracy Unfair to Disadvantaged Group? V Entreves, M.P. (ur.): Democracy as Public Deliberation: New Perspectives, Manchester University Press, Manchester.
- Moon, J.D.** (1995): Practical Discourse and Communicative Ethics. V White, S. (ur.): The Cambridge Companion to Habermas, Cambridge University Press, Cambridge.

- Offe, C. in Preuss, U.K.** (1991): Democratic Institutions and Moral Resources. V Held, D. (ur.): Political Theory Today, Polity, Cambridge.
- Saward, M.** (2000): Less Than Meets the Eyes: Democratic Legitimacy and Deliberative Theory. V Saward, M. (ur.): democratic Innovation: Deliberation, Presentation and association, Routledge, London.
- Smith, G.** (2003): Deliberative Democracy and the Environment. Routledge, London.
- Van Dijk, J. A. G. M.** (1996): Models of Democracy – Behind the Design and Use of New Media in Politics. The Public, št. 1.
- Waldron, J.** (1999): The Dignity of Legislation. Cambridge University Press, Cambridge.
- Warren, M.** (1996): Deliberative Democracy and Authority. American Political Science Review, let. 90, št. 1.
- Young, I. M.** (1996): Communication and the Other: Beyond Deliberative Democracy. V Benhabib, S. (ur.): Democracy and Difference, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Young, I. M.** (2000): Inclusive and Democracy. Oxford University Press, Oxford.

POJAVNOST IN DELOVANJE NA PROTESTIH KOT NEOLIBERALNE TEHNOLOGIJE SEBSTVA: KONSTITUIRANJE PODJETNEGA POSAMEZNIKA

Povzetek: Antikapitalistični/antiglobalizacijski protesti so v splošni percepciji dojeti kot dogodki, na katerih udeleženci smejo bolj ali manj svobodno izraziti nasprotovanje trenutni prevladujoči ekonomski in družbenopolitični ureditvi, vendar so hkrati ti protesti nemudoma označeni kot mesto sprostitve nasilnega in zato neprimernega, celo nevarnega načina obnašanja. Osrednje vprašanje - ali tovrstni protesti kot domnevno subverzivni dogodki lahko predstavljajo neko novo demokratično paradigmo - preiščamo skozi interpretacijo pojavnosti in delovanja policije na protestih, pri čemer je ključno vodilo Foucaultov koncept *Gouvernementalité*. Policijo v funkciji delovanja na protestih razumemo kot način in strategijo konstituiranja specifičnih oblik subjektivitet, tehnologij sebstva, prek katerih (se) na ravni širše populacije vzpostavlja podjetni posameznik.

Ključne besede: policija, protesti, neoliberalno upravljanje (*Gouvernementalité*), podjetni posameznik.

UVOD

»Drugačen svet je mogoč!« je geslo, ki se je leta 2001 rodilo v Porto Alegru ob organizaciji Svetovnega socialnega foruma in so ga aktivisti *antikapitalističnih* uporov ter gibanj vzeli za svojega. S prepričanjem, da so demonstracije subverzivni dogodki, ki lahko spodnesejo prevladujočo sprego liberalne demokracije in kapitalističnega načina produkcije, so protestniki ob prehodu iz 20. v 21. stoletje ob večjih konferencah institucij, ki zanje simbolizirajo širjenje neoliberalne kapitalistične logike, organizirali proteste in zahtevali novo, bolj pravično globalno družbenopolitično ter gospodarsko ureditev.¹ Seattle (1999) in Genova (2001) sta prizorišči, ki sta obveljali kot sinonim za množičen poziv k spremembam. Vendar so ti pozivi začeli izgubljati svoj zagon, saj so bile demonstracije vedno slabše vidne (Bleiker 2002), programsko pa se med nasprotniki neoliberalne globalizacije iz leta v leto ponavljajo ene in iste zahteve in ideje (Wallerstein 2004 635).²

Protesti kot način izražanja nezadovoljstva in želje po korenitih spremembah so v obdobju ve-

1 Fenomen antiglobalizacijskih oziroma antikapitalističnih gibanj, ki soorganizirajo in/ali prisostvujejo množičnim protestom, je vse prej kot enoznačen. Njihova heterogena pojavnost in ne nazadnje tudi multiplost teoretičnih izhodišč njihovega delovanja ter akcijskih usmeritev zahteva posebno refleksijo, ki pa jo v tem prispevku puščamo ob strani. Več o alterglobalističnih gibanjih, kakor je njihovo vse bolj prevladujoče poimenovanje, glej Della Porta (2006) in Ibrahim (2009).

2 Velja poudariti, da se z Wallersteinom tu lahko strinjamo le deloma, saj v zadnjem obdobju na množičnih protestih v ospredje vse bolj stopajo tematike, povezane z varstvom okolja.

like svetovne gospodarske krize vnovič če že ne pogostejši, pa vsaj bolj množični in odmevnejši (Holleman 2009). Med drugim so v letu 2009 veliko pozornosti zbudili marčevsko-aprilski protesti ob zasedanju skupine G20 v Londonu (McVeigh, Lewis in Jha 2009), odmevni pa so bili tudi protesti ob 1. maju, prazniku dela, ko so demonstranti v številnih evropskih prestolnicah in tudi drugod izrazili ostro nasprotovanje trenutni sistemski ureditvi, ki je pripeljala v svetovno recesijo (Dempsey in Tavernise 2009). Udeleženci protestov so smeli izraziti svoje nasprotovanje trenutnemu globalnemu družbenopolitičnemu in gospodarskemu stanju, vendar so bili ob tem pod budnim očesom policije, ki je skrbela za varnost in red. Podobe s protestov, kjer se soočijo demonstranti in policija, so postale že skorajda samoumevne; še več, ravno tovrstna konstalacija je utemeljujoč element protestov. Z drugimi besedami, razvrstitev protestnikov na eni ter policije na drugi strani je tisto, kar je na tovrstnih dogodkih nekaj povsem običajnega, zato je tudi eden izmed identificirajočih elementov protestov. Navzočnost policije, ki v splošnem in najbolj prevladujočem prepričanju na teh dogodkih skrbi za varnost in red, v tem smislu sporoča, da je početje protestnikov potencialna grožnja ustaljenim praksam obnašanja in delovanja. Protestniki so kot celota prek pojavnosti policije stigmatizirani kot rizična skupina, ki za večji del populacije pomenijo nevarnost (Laffey in Weldes 2005, 77).

Podobo protestov je očitno mogoče opisati z dvojnostjo, saj je na eni strani protestnikom dovoljeno izraziti lastno mnenje in prepričanje, po drugi strani pa je njihov način delovanja postavljen v polje radikalnega. Demonstranti, povedano drugače, imajo legitimno pravico nasprotovati prevladujoči globalni neoliberalni kapitalistični logiki, vendar pa je njihova artikulacija idej obenem dojeta kot narušenje varnosti in reda.

Prav ta izrisana dvojnost je izhodišče prispevka, v katerem bomo premišljali, ali lahko protesti kot oblika upora proti prevladujoči globalni neoliberalni logiki v spregi z liberalno demokracijo pomenijo subverzivni potencial in ali so torej lahko nekakšna nova demokratična paradigma (glej Thomas 2000; Bleiker 2002). Premislek o osrednjem zastavljenem vprašanju bomo opravili prek interpretacije funkcije policije na protestih, kjer, kot smo predstavili v uvodu, po splošnem prepričanju skrbi za varnost in red ter ob morebitnih eskalacijah nasilja poskrbi za preprečevanje njenega širjenja.

Pojavnost policije in njene prakse na prizoriščih protestov razumemo kot načine in strategije konstituiranja in formiranja specifičnih oblik subjektivitet, ki so inherentne liberalno-demokratskim oblikam oblastnih vzorcev. Premišljali jih bomo skozi Foucaultov koncept *Gouvernementalité*, kompleksno obliko oblasti, »ki ima za svoj cilj populacijo, politično ekonomijo kot glavno obliko védnosti in varnostne institucije kot ključni tehnični instrument« (Foucault 2007, 144). S

pomočjo omenjenega koncepta bomo preverili, kako je policija skupaj s svojimi tehnikami in strategijami delovanja umeščena v oblastne prakse, ki izhajajo in hkrati prodirajo v različne subjekte v različnih družbenopolitičnih prostorih na različnih ravneh (Jessop 2007). Na ta način s Foucaultom prek *Gouvernementalité* ne pokažemo le, kako oblastne tehnologije nimajo izvora zgolj v enem samem centru moči (npr. državi), temveč identificiramo tudi tehnologije sebstva, s čimer razkrijemo, kako in na kakšen način se posamezniki konstituirajo kot (neo) liberalni subjekti skozi plejado oblastnih principov in strategij. Izhajajoč iz tega bomo skozi analizo premišljali, kakšno vlogo ima v tem oziru policija ter kakšne so njene prakse in tehnologije, ko deluje na protestih. Hočemo pokazati, da se skozi pojavnost policije in njene prakse na protestih konstituirajo protestniki kot negativiteta, prek česar pa se – kot njihovo čisto nasprotje – na drugi strani verificira to, kar naj bi bila pozitiviteta: podjetni posameznik. Neoliberalizem se na ta način ne vzpostavlja kot oblastni vzorec zgolj skozi državo, ekonomske prakse ali civilno družbo, temveč skozi subjekt, ki je (navidezno) racionalen, avtonomen in predvsem odgovoren. Prakse policije so v tej luči integralni del neoliberalizacije družbenih prostorov in odnosov.

V prvem delu prispevka bomo razvili teoretski aparat, pri čemer bomo Foucaultov *Gouvernementalité* najprej na kratko pojasnili, nato pa za naše potrebe premislili prek dualnosti,

ki smo jo izpostavili v uvodu (demokratsko dopuščanje svobodnega izražanja protestnikov, pri čemer se jih hkrati marginalizira in opredeljuje kot grožnjo). V drugem delu bomo razvozlavali proteste kot dogodke, kjer se skozi funkcije policije vzpostavljajo protestniki kot grožnja, kot možnost, da se narušijo ustaljeni načini delovanja in prakse določene skupnosti. Pri tem se bomo oprli predvsem na Dolarjevo (2004) interpretacijo delovanja vzpostavljanja preteče nevarnosti. V tretjem delu sledi analiza, na kakšen način pojavnost in delovanje policije, ki na protestih determinira udeležence protestov kot nevarnost, na ravni širše populacije sokonstituirata posameznike kot podjetnike. V ta namen bomo zato najprej izpostavili način vzpostavljanja subjektivitet, ki so usidrane v logiko neoliberalizma, tehnologije sebstva, prek katerih se posamezniki subjektivirajo kot homo economicus oziroma kot podjetni posamezniki. V nadaljevanju prostor namenjamo podrobnejši teoretski obravnavi že omenjene dialektike vzpostavljanja na eni strani protestnikov kot septičnega dela populacije in na drugi strani odgovornega, ekonomsko koristnega posameznika. V sklepu bomo povzeli ugotovitve pričujočega prispevka, v katerem neposredne dominacije nočemo teoretizirati ločeno, temveč v tesnem razmerju z različnimi oblikami dopuščanja svobode in tehnologijami sebstva ter na ta način premišljati, kako ti procesi hkrati prispevajo k širjenju neoliberalne logike.

GOVERNEMENTALITÉ, SVOBODA IN (NE)VARNOST

Koncept *gouvernementalité* uvede Foucault šele v svojem poznem obdobju, na predavanjih na Collège de France leta 1977/78 in 1978/79 z naslovoma »Varnost, teritorij, populacija« (Foucault 2007) ter »Rojstvo biopolitike« (Foucault 2008). Sam koncept, ki ga lahko osmislimo kot analitično orodje za proučevanje pojava, narave in posledic politične oblasti, nikakor ni enoznačen, temveč, obratno, hkrati posega na različna polja. Je torej nestatičen koncept, koncept v gibanju, ki ga moramo razumeti (tudi) kot proces (Foucault 2007, 144).

V zelo širokem smislu ga je Foucault razumel kot tendenco k prevladi posebne oblike (neo)liberalne oblasti, imenovane upravljanje, ki temelji na seriji specifičnih upravljavskih aparatov ter razvoju serij védnosti (ibid.). To pojmovanje je osredotočeno na premislek o razmerju oblast/védnost, pri čemer vsakršna oblika praks upravljanja vedno-že producira partikularne resnice o objektih oziroma subjektih, ki jih upravlja in jim na ta način vlada, prav tako pa védnost sproži oblastne efekte (Larner in Walters 2004, 2; Foucault 1980).

Z neologizmom *gouvernementalité* pa je Foucault hotel genealoško osvetliti tudi novo obliko politične oblasti, ki se je v 15. oziroma 16. stoletju prelevila v administrativno državo, slednja pa postopoma preoblikovala v upravljavsko. Skozi to perspektivo so izrisani zbir

postopkov in tehnik, ki so od 18. stoletja dalje predstavljali oblastne mehanizme (Rose, O'Malley in Valverde 2006, 84). Gre za »institucije, postopke, tehnike, analize, kalkulacije in taktike, ki so zagotavljale možnost zelo specifične, vendar kompleksne oblasti, ki ima za svojo tarčo populacijo« (Foucault 2007, 144). V fokusu gospostva niso torej nič več pravni subjekti, ki morajo spoštovati zakone, ali oposamljeni posamezniki, ki jih je treba neposredno disciplinirati, temveč kolektiviteta. Ta sprememba izvira iz pojava ideje, da ima populacija svoje značilnosti, ljudje kot naravna skupnost pa potemtakem niso zgolj seštevki volj posameznikov. Oblastno upravljanje se je torej osredotočilo na populacijo, ki pa je ni mogoče preprosto nadzirati prek zakonov ali z administrativnimi ukrepi, saj ima določena populacija lastno realnost in v okviru slednje svoj lasten način urejanja zadev in procesov, ki jih osrednja oblast ni mogla neposredno nadzorovati ali jim dominirati. Oblast se je zato morala reorientirati ter omenjene dejavnosti in procese populacije upravljati skozi strategije in taktike, prek katerih je zaščitila blaginjo ljudi (Rose, O'Malley in Valverde 2006, 87). Poslej ne gre več (zgolj) za direktno dominacijo in nadzor, temveč obrat k permisivnosti in skrbi za dobrobit, svobodo, varnost ter blagor posameznikov kot skupnosti.

Toda kako in na kakšen način lahko oblast prek upravljavskih strategij izvaja avtoriteto? Foucault (2007; glej tudi 1982) si želi prav

s konceptom *gouvernementalité* pokazati, da oblast deluje prek upravljanja vedenja/delovanja, pri čemer termin obsega upravljanje drugih in upravljanje sebstev. Oblast se utemeljuje z vodenjem in s strukturiranjem ter z oblikovanjem polja možnih načinov delovanja subjektov: tehnologije sebstev so načini, na kakršnega se posamezniki razumejo in v skladu s tem tudi delujejo. Vendar to hkrati ne pomeni, da oblast povsem opusti svoje vzvode nadzora prek nasilja – še vedno so del njenih praks, vendar v ospredje, kot že rečeno, stopijo multiple oblike aktiviranja posameznikov v populaciji (Lemke 2002). S tem analitičnim manevrom, prek katerega Foucault osvetli pretanjene prakse in tehnologije na mikroravni v koherentnem sožitju z drugimi vzvodi oblasti, pa se pokaže tudi, da država ni transhistorični in univerzalni subjekt, temveč nič več kot gibljiv efekt režimov multiplih upravljaljskih mehanizmov (Foucault 2008, 77). Centri političnih odločanj in kalkulacij morajo potekati skozi prakse drugih avtoritet in kompleksnih tehnologij, če oblast hoče vplivati na obnašanje in delovanje posameznikov, ki se dojemajo kot avtonomni in svobodni pri svojih odločitvah ter so odgovorni za lastna ravnanja (Rose 2000, 323).

Prav to dopuščanje svobode posameznikom pa je Foucault videl kot enega ključnih delov tehnologij oblasti: »Svoboda kot ideologija in tehnika upravljanja mora biti razumljena v okviru sprememb in transformacij tehnologij oblasti.

Bolj natančno in določno, svoboda ni nič drugega kot korelativ razvitja aparatov varnosti« (Foucault 2007, 71). To pomeni, da je posameznikom svoboda dodeljena v toliko, kolikor se hkrati vzpostavljajo regulatorne strategije za zagotavljanje varnosti prek serije kvazijavnih agencij, institucij, uradov ter drugih entitet, ki so pristojni za kalkulacije, napotke, svetovanje glede različnih oblik varnosti. Tovrstne racionalnosti zagotavljanja varnosti delujejo prek tehnologij zbiranja informacij, analiz, presojanj in strategij za nasilne intervencije, vendar se hkrati pomembno razlikujejo od neposrednih disciplinirajočih praks. Strategije varnosti, kot že rečeno, ne delujejo zgolj iz enega samega centra moči (npr. države), temveč se vzpostavljajo prek serije multiplih mehanizmov in institucij, prav tako pa vplivajo na prepričanja, čustva in občutja ter izhajajo iz njih. Strategije intervencij, prek katerih se zagotavlja varnost, niso osredotočene zgolj na odgovarjanje na določene ogrožujoče dogodke, temveč na podlagi anticipacij, pričakovanj in napovedi (Lentzos in Rose 2009, 234–35).

POLICIJA NA PROTESTIH IN PROTESTNIKI KOT GROŽNJA

Pojavne oblike procesov sekuritizacije (securitisation) javnih prostorov kot novih tehnologij in tehnik oblasti so v (globalnem) svetu vedno bolj očitne, pri čemer podobe protestov ob transnacionalnih institucionalnih srečanjih predstavljajo prav enega izmed miljejev tovrstnih

praks (Gibson 2008). Upravljanje prostorov protestov vse manj temelji izključno na nasilnih prijemih in omejevanju (pravic), vse bolj pa ob tem v ospredje stopajo politike, ki temeljijo na promociji sodelovanja, konsenza, zagotavljanja reda itd. To seveda hkrati ne pomeni, da nasilne tehnike in prijemi niso več sredstvo, ki bi se jih oblasti posluževale. Če kaj, potem so naštetih upravljavski mehanizmi, temelječi na nocijah kooperacije, mirnega reševanja konfliktov skozi pogajanja ipd., zgolj zunanja maska, za katero se pogosto skrivajo diskriminacijske in nasilne prakse, ki jih izvajajo različne institucije na različnih ravneh (Laffey in Weldes 2005, 63).

Delovanje policije³ na protestih je usmerjeno prav k strategijam, ki naj bi težile k zagotavljanju varnosti na »civiliziran« način, torej s čim manjšo uporabo sile. Varnost ter javni red in mir naj bi policija vedno manj zagotavljala prek principov odgovarjanja na nasilje, nered in grožnje, hkrati pa se vse bolj pomikala k pristopom, ki so proaktivni, usmerjeni k planiranju, načrtovanju in »mehkemu« preprečevanju morebitnih predvidenih ogrožujočih dogodkov (della Porta in Reiter 1998; Waddington 2003). Zdi se torej, kot da gre za demokratično gesto v načinu delovanja policije, ko se odmika od pre-

tirane in takojšnje uporabe neposrednih sredstev prisile. Prvi pogled nam daje vtis, kot da svojo legitimnost gradi v dopuščanju izražanja mnenj protestnikov, kar policiji daje dozdevno avreolo humanosti in razumevanja. Ravno v tem pa je stava oblasti, ko prek delovanja policije izpostavlja nenasilno preventivno strategijo k zagotavljanju varnosti na protestih. Dozdevno omejevanje oblasti vzpostavlja namreč nevidne grožnje, ki subjekte izpostavlja nadzorovanju in discipliniranju. Če povedano osvetlimo skozi perspektivo policije in protestnikov: pojavnost policije in njeno delovanje je natanko upravljavska strategija, ki udeležence protestov konstituira kot grožnjo. Kako in na kakšen način?

Zapisali smo že, da policija v svojem delovanju na protestih deluje v preventivni maniri, kar pomeni, da prevzema vlogo tistega, ki je na protestih zgolj navzoč. Želi si biti tako rekoč opazovalec, element, ki sam po sebi pomeni manjšo možnost izgrede, nasilja in neredov. Policija naj bi svojo dejavnost na tovrstnih dogodkih izvajala tako, da vnaprej načrtuje – če ne popolne preprečitve – vsaj omejevanje možnih eskalacij neprimerne obnašanja protestnikov. Pomembno je izpostaviti, da pri tem ne identificira samo in zgolj lastne vloge, temveč tudi vlogo tistih, ki so na drugi strani, torej protestnikov. Če policija svojo vlogo vidi v tem, da preprečuje izgrede in na ta način zagotavlja red, mir in varnost, potem to pomeni, da vnaprej določa protestnike kot izvor možne nevarnosti,

3 Policija kot državni organ pregona na eni strani in na drugi kot institucija, ki zagotavlja red in mir ni bila taka že od nekdaj. Skozi čas se je vloga policije temeljito spreminjala, s tem pa tudi njen način delovanja in njene strategije. Vsekakor torej o njem ne smemo misliti kot o sinhroni, rigidni, nespremenljivi ahistorični instituciji, ki bi se ne prilagajala po svojih dejavnostih glede na prostor in čas. Za odlično genealogijo policije glej Foucault (2007).

grožnje.⁴ Policija torej anticipira demonstrante kot element, ki predstavlja nevarnost, da bi se obstoječi sistem, ki je urejen in varen, narušil. Protestniki so prek pojavnosti policije reprezentirani kot potencialni vir izbruha nevarnosti, ki pa ga nikoli ni mogoče povsem natančno locirati. Ravno v tem se izkazuje njihova grožnja: »Grožnja najbolje deluje kot nevidna, šele tedaj zadobi določeno vsepričujočnost, preži in preti izza vsakega vogala, in v tej vseprisotnosti je njena navidezna vsemoč« (Dolar 2004, 114). Delovanje policije na demonstracijah izhaja iz predpostavke, da so protesti »vedno nasilni«. Ta domneva ima svojo podlago v logiki, da je mogoče kaj napovedati iz preteklih dogodkov. Anticipacija, da bodo protestniki nasilni, torej izhaja iz preteklega izkustva. Policija svoja sklepanja o predpostavljeni grožnji gradi na spominu iz preteklosti in hkratnem pričakovanju, ki izhaja ravno iz preteklosti, o vnovični ponovitvi pojava nevarnosti. Protestniki kot grožnja so v pojavnosti policije postavljeni nekje v preteklost in kot napoved prihodnosti, nikoli pa ne v sedanjost, trenutnost: »[...] tisto, kar daje naravno grožnje, je nekaj nevidnega, nevidni podaljšek v prihodnost, povezan z nevidnim podaljškom v preteklost. Grožnja je nekaj ne-aktualnega, je čista potencialnost [...]« (Dolar 2004, 116).

⁴ Protestnike se kot nevarnost ali grožnjo portretira tudi prek metafor, kot so na primer živali ali zveri. Protesti pa so metaforično pogosto označeni kot vojna, spopadi ipd. Metafore niso le nevtralni opis protestnikov/protestov, temveč sokonstituirajo realnost (glej Fridolfsson 2008).

Delovanje policije, usmerjeno v preventivno logiko preprečevanja morebitnih pojavov nasilja množice protestnikov, ki se je zdelo na prvi pogled kot dobrohotna, hvalevredna demokratična strategija, očitno vendarle ni tako preprosto. Gre, prav obratno, za kompleksno oblastno tehnologijo upravljanja, kjer se prek pojavnosti in dejanj policije protestnike portretira kot nevarnost in prežečo grožnjo.⁵

Tehnologije sebstva: konstitucija homo economicusa skozi pojavnost policije na protestih

Če hočemo ugotoviti, kakšne implikacije ima pojavnost policije, ki na protestih kot oblastna tehnologija sovzpostavlja udeležence protestov kot nevarnost na ravni širše populacije, potem moramo najprej osvetliti razmerje med sodobnim (neo)liberalnim načinom delovanja oblasti in subjekti oziroma posamezniki, ki sestavljajo populacijo, na katero oblast deluje.

Skozi ekspozicijo koncepta *gouvernementalité* smo že poudarili, da je bila liberalna oblast po

⁵ Ta podoba se na ravni širše populacije utrjuje najbolj učinkovito preko medijev: »Mediji in njihovi viri [...] ustvarjajo, kar dojemamo kot realnost, v kateri živimo. V tem smislu novičarski mediji igrajo hegemonsko vlogo v naši družbi – njihova percepcija in interpretacija sveta postaneta common sense« (De Jong et al. 2005, 6). Pomembno je, da medijev ne razumemo kot enostavnega kanala, ki osmišlja našo realnost, pri čemer prosto manipulira s posamezniki ali celotno populacijo. Proces ustvarjanja reprezentacij prek medijev so izredno kompleksni, vendar vsekakor pomemben dejavnik pri našem dojetanju sveta, torej tudi fenomena protestov. Adler in Mittelman (2004, 191–92) v tem smislu pokažeta, da mediji prikazujejo podobo protestnikov kot nepovezano, brez strategije in predvsem nagnjeno k nasilju. To pa je ravno podoba, ki jo sokonstituira policija skozi njeno pojavnost in strateško delovanje.

18. stoletju soočena s spremembo diskurzivnih prostorov, kjer začne prevladovati ideja, da imajo subjekti kot člani določene skupnosti ali populacije svoje pravice in interese ter da delujejo zunaj okvirjev politične oblasti (ideje zasebnega, trga, civilne družbe ipd.). Teh sfer oblast ni mogla neposredno obvladovati in nadzorovati, zaradi česar so se oblike in prakse regulacije rekonfigurirale tako, da so zagotavljale dobrobit ljudi kot skupnosti, nacije ali populacije. Prek genealogije liberalizma in neoliberalizma Foucault (2008) pokaže, kako se sodobni oblastni načini delovanja usmerijo k upravljanju obnašanja skozi tehnologije sebstev v prepletu s prej prevladujočimi tehnologijami dominacije (Burchell 1993), pri čemer je glavna matrica družbenih in političnih razmerij ekonomska aktivnost. Gre za univerzalizacijo tržno utemeljenih družbenih razmerij skozi penetracijo odgovarjajočih praks komodifikacij, kapitalske akumulacije in logike profita v praktično vse pore človekovega življenja. Ekonomski subjekt postane osrednji temelj, ki določa politično delovanje, vendar pa v tem smislu med klasičnim liberalizmom in neoliberalizmom obstaja pomembna razlika. Klasični liberalizem namreč kot matrico družbe postavi menjavo, kasneje, v času neoliberalizma, pa jo na tem mestu zamenja ideja tekmovalnosti. Ta sprememba od menjave k tekmovalnosti ima pomembne implikacije, saj je bila menjava razumljena kot naravni fenomen, medtem ko tekmovalnost taka ni več;

je bistveno »umetno« razmerje. To posledično pomeni, da država dobi alibi za neprestane intervencije, vendar ne na trgu, temveč pri zagotavljanju pogojev za delovanje trga (Read 2009, 28). Obrat od menjave k tekmovalnosti pomeni tudi spremenjeno razumevanje delovanja človeka, njegove narave. Ekonomija postane ključna znanost, ki proučuje človeško obnašanje, postane glavna védnost, ki na posameznika ne gleda več kot na bitje, ki je udeležen v menjavi dobrin, temveč kot tekmovalno bitje. Pri doseganju svojih ciljev mora tehtati med stroški in koristmi. Neoliberalna logika zato teži k upravljanju obnašanja posameznikov kot akterjev na trgu, kot podjetnikov, kar je pravzaprav »razpršitev podjetništva kot prevladujočega načina delovanja v družbi« (Gordon 1991, 42). To je usmeritev novih tehnologij sebstev, ki določa na kakšen način se ljudje razumejo in kako so subjektivirani. Ali kot pravi Foucault (2008, 226): »*Homo economicus* je podjetnik, je podjetnik samega sebe.« Subjekt v okviru neoliberalne logike upravljanja je »svoboden«, »tekmovalen«, »ekonomsko racionalen« in »podjeten«. Vendar tak ni po naravi, temveč mora, v svoje dobro, stremeti k temu, da tak postane. Subjekt mora torej biti sam aktiven, se tako rekoč samooblikovati tako, da deluje podjetno. Njegova racionalnost je v tem, da kar najbolj izkoristi možnosti, ki jih ima za dobro življenje, tako da sprejema najbolj učinkovite izbire. Pomembno pri tem je, da tak način delovanja posameznikov ni omejen zgolj

na sfero zasebnega, temveč ima možnost tudi v javnem življenju. Burchell (1996) opozarja, da se subjekt spodbuja tudi k sodelovanju pri opravljanju zadev, ki so bile nekdanj izključno v pristojnosti državnih institucij. Gre za nove oblike prelaganja odgovornosti na posameznike v določeni skupnosti, pri čemer so poklicani, da vrsto zadev upravljajo svobodno in racionalno. Posamezniki morajo poleg tega delovati tudi učinkovito, saj so v procesih upravljanja sami odgovorni za uspešnost in končne rezultate.

Odgovornost je ena ključnih predpostavk neoliberalnih oblastnih mehanizmov, saj ne gre zgolj za to, da posamezniki delujejo v okviru določenih zakonov in pravil, temveč predpostavlja posameznikovo skrb za njegove dolžnosti, nenasilno vedenje in ponotranjenje določenih vrednot, ki so temelj njegovega delovanja. Delovanje individuuma v smislu podjetništva kot ključne matrice neoliberalizma je predpostavljeno z moralnimi načeli, ki jih mora posameznik sprejeti in ob svojih aktivnostih upoštevati. Ena izmed ključnih značilnosti neoliberalne logike je torej odgovorni (moralni) posameznik, ki v ekonomskem smislu deluje racionalno. Človek je skozi neoliberalno oblastno tehnologijo subjektiviran kot moralna oseba, ki zna racionalno oceniti stroške in koristi svojega delovanja. Ideja je, da je posameznik pri izbiri svojih dejanj navidezno povsem svoboden, rezultati in posledice teh dejanj pa so odvisni prav tako od njega samega (Lemke 2002; Shamir 2008).

Prav nacija o odgovornosti vseh posameznikov, članov določene skupnosti, nacije ali populacije je ključna za razumevanje načina, kako se prek pojavnosti in delovanja policije na protestih vzpostavlja subjekt, ki je vpet v logiko neoliberalizma. Pokazali smo že, da policija pomembno sokonstituira protestnike kot grozečo prikazen, ki lahko poruši uveljavljene norme in skali varnost, red in mir. Policija v tej luči deluje kot element, ki sodoloča identiteto demonstrantov, jim pripisuje določeno vlogo in utemeljuje njihov karakter. Toda protestniki kot nevarnost niso zgolj podoba, ki bi ne imela nadaljnjih posledic. So eden izmed pojavov v sodobni družbi, ki nam govori, kaj je prav in kaj ne, kaj se sme in česa ne. Policija, ki sokonstituira protestnike kot delinkvente, na ta način pomembno pripomore k postavljanju okvirov tistega, kar je sprejeto kot nesprejemljivo in nekoristno. Skozi opredelitev negativnega pola pa je hkrati določen tudi pozitivni pol, torej tisto, kar je večinsko sprejemljivo, pravilno in družbeno koristno. Prav prek moralnih sodb o odgovornosti, na katerih slonijo tehnologije sebstva pri vzpostavljanju neoliberalnega subjekta, večinski del populacije sprejema delovanje in obnašanje protestnikov kot nezaželeno, še več, nesprejemljivo. Za homo economicusa so protestniki tista referenčna točka, ki pokaže, kaj je kontraproduktivno delovanje in neodgovorno vedenje. Podjetni posameznik se zaveda, da je vsak odgovoren za svoje lastno delovanje, ki bo koristilo najprej njemu,

in zato celotni družbi zato protestnike tudi do-
jema kot ljudi, ki ogrožajo varnost, red in mir, s
čimer pa nikomur ne koristijo.

Garland (1997) prav tako pokaže, kako so
raznovrstni, pogosto povsem vsakdanji in obi-
čajni dogodki, med katere lahko umestimo tudi
proteste, dojeti kot kriminogene situacije. Status
kriminogenosti ti dogodki dobijo prek raznovr-
stnih praks, med drugim tako, da se jih referira
na policijsko statistiko, poročila žrtev ter analize
kriminalnih vedenjskih vzorcev, osmišlja in opi-
suje pa prek parametrov, ki terminološko opo-
našajo ekonomske formulacije. Cilj je usmerja-
nje vseh subjektov – institucij in posameznikov
– ki potencialno lahko prispevajo k zmanjševa-
nju kriminala, da slednje vidijo kot dejanje, ki
je njim koristno. Tovrstni kompleksni zbiri, ki
jih sestavljajo različni akterji, védnosti, tehnike,
strategije in prakse prevajajo ekonomsko racio-
nalnost v dejanske prakse ter na ta način subjek-
tivirajo posameznike tako, da svoje delovanje v
povezavi z varnostjo na protestih orientirajo in
organizirajo tako, kot da bi delovali na trgu. Nji-
hovo ključno vodilo je torej ekonomska logika.

Stava oblasti je torej dvojna in v tej dvojnosti
hkratna. Prvič, policija kot oblastna tehnologi-
ja definira udeležence protesta kot nevarnost
celotni družbi, prek česar disciplinira večinsko
populacijo. Slednje poteka prek tehnologij seb-
stev, s katerimi subjekti prevzamejo določen
pogled nase in na svoje delovanje. Pri tem je
ključna odgovornost kot moralno načelo, ki ga

sprejme ob svojem delovanju. Iz zornega kota
odgovornosti pa so protestniki opredeljeni kot
nevarnost ter okarakterizirani kot škodljivi in
nekoristni za družbo. Drugič, hkrati s tem in
skozi to pa je policija na protestih tudi mehani-
zem strukturne reprodukcije, skozi katerega je
vladavina kapitala zaščiten in utrjena (Laffey
in Weldes 2005, 77). To poteka prek subjek-
tivacije individuumov v odgovorne podjetne
posameznike ter z neposrednim ščitenjem (fi-
nančnih) institucij regionalnih in globalnih
upravljavskih praks, kot so na primer Svetovna
banka, Mednarodni monetarni sklad, Evrop-
ska unija in G8. Navzočnost policije ter njeno
delovanje na protestih zoper te institucije kaže
tudi na heterarhični značaj delovanja policije
in tudi neoliberalnega kapitalizma na splošno.
Oblastni mehanizmi, tehnologije dominacije
in tehnologije sebstev v tem smislu potekajo na
več ravneh hkrati. Delovanje policije je vklju-
čeno in je hkrati pokazatelj načinov delovanja
različnih oblik upravljanja na različnih rav-
neh družbenopolitične realnosti. Kot posebna
oblika upravljanja policija odseva hierarhična
družbena razmerja konteksta, v katerem se na-
haja, in hkrati prispeva k njihovem ohranjanju.

SKLEP

V prispevku smo analizirali, kakšna je pojav-
nost policije in kakšen je njen način delovanja
na protestih, s čimer smo hoteli premisliti, ali
imajo tovrstni antiglobalizacijska/antikapita-

lisitična protesti subverzivni potencial. V tem smislu nas je zanimalo, ali demonstracije ponujajo pot k novim demokratičnim praksam in možnost mišljenja nove demokratične paradigme. Proteste smo najprej osmislili prek dvojnosti, kjer se po eni strani protestnikom dopušča izraziti nasprotovanje k trenutni globalni ureditvi, s čimer jim je na ta način navidežno zagotovljena ena izmed osnovnih svoboščin – izražanje lastnega mnenja. Toda po drugi strani se je skozi analizo pojavnosti in delovanja policije na protestih pokazalo, kako so protestniki determinirani kot grozeča nevarnost redu, miru in varnosti. Policija kot institucija zagotavljanja varnosti je lahko na kraju protestnih dogodkov prav zato, ker imajo protestniki svobodo izraziti svoje mnenje in v tem smislu je svoboda, kot smo pokazali s Foucaultom, nič drugega kot korelativ instituiranja aparatov varnosti. Slednji so v podobi policije ključni zato, da evolovira podoba protestnikov kot negativiteta.

V času gospodarskih kriz se povečano nezadovoljstvo ljudi izkazuje tudi prek večjega števila organiziranih protestov, ki so medijsko tudi bolj odmevni. To kaže na imperativ množic po spremembah (»Tako ne gre več naprej, nekaj je potrebno storiti!«), vendar se ravno zaradi podobe protestnikov kot grožnje hitro odpusti možnost, da so protesti prava pot k spremembi sistema. Prepričanje o neprimernosti demonstracij kot primernega načina reforme prevladujočih družbenopolitičnih in ekonomskih praks je mogoče

ne zgolj zaradi prikazovanja protestnikov skozi negativno podobo. To je namreč le en del oblastnih tehnologij, ravno tako pomembne so tehnologije sebstva, ki posameznika subjektivirajo v odgovornega in podjetnega subjekta. Prav skozi tovrstne tehnologije dojemajo posamezniki na ravni splošne populacije protestnike kot nasilneže, ki motijo ustaljeni red delovanja in prevladujočih praks. Nasilje je dojet kot bistveno neprimeren način doseganja ciljev in kot tako skrajno neodgovorno. Ker je podjetni posameznik usidran v logiko, ki od njega zahteva produktivno in učinkovito delovanje, na ta način tudi presoja dejanja protestnikov, da so nasilni, nekoristni. Ocenjevanje in osmišljevanje dogodkov na protestih poteka skozi ekonomske kategorije, aktivnosti udeležencev pa se presojajo kot dejanja posameznikov na trgu. Kljub temu da v času gospodarskih kriz obstajajo tendence k vse večjim spremembam obstoječega delovanja kapitalističnega sistema, pa podjetni posameznik ne teži k radikalnim premikom, temveč si želi spremembe, ki naj bi privedle k večji učinkovitosti sistema za vse. Na ta način je pravzaprav neoliberalni homo economicus vedno-že discipliniran in ukalupljen v obstoječi sistem. Kot pravi Foucault (2008, 63), tovrstni sistem »[...] mora producirati svobodo, vendar prav to dejanje sproži omejitve, kontrole, oblike nasilja [...]«.

Rečemo lahko, da protesti, če jih beremo skozi pojavnost in aktivnosti policije na teh dogodkih, težko predstavljajo možnost prekinitve

obstoječega načina delovanja sistema, in s tem preboja, ki bi vodil k novim oblikam demokratičnih praks. Težko jih razumemo kot subverzivni element v okviru trenutno prevladujočega sistema, saj, ravno obratno, predstavljajo referenčno točko, prek katere policija kot oblastna strategija demonstrante predstavlja kot grožnjo, skozi to pa na ravni splošne populacije sokonstituira posameznike kot odgovorne in podjetne posameznike. Na ta način so protesti ter njihovi udeleženci zgolj efekt oblastnih tehnik in strategij, ki sodoločajo prakse in načine delovanja obstoječega sistema. Dvojček, ki ga tvorita liberalna demokracija in kapitalizem, torej živi, če sklenemo z besedami Rihe (2009, 7): »od prekoračenja lastnih meja, nenehne vključevanja izjem in izrabljanja kreativne moči prekinitev [...]«.

LITERATURA IN VIRI:

- Adler, Glenn in James H. Mittelman.** 2004. Reconstituting 'Common-sense' Knowledge: Representations of Globalization Protests. *International Relations* 18 (2): 189–211.
- Bleiker, Roland.** 2002. Activism after Seattle: dilemmas of the anti-globalisation movement. *Global Change, Peace & Security* 14 (3): 191–207.
- Burchell, Graham.** 1993. Liberal government and techniques of the self. *Economy and Society* 22 (3): 267–282.
- Burchell, Graham.** 1996. Liberal government and techniques of the self. V *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-liberalism and Rationalities of Government*, ur. Andrew Barry, Thomas Osborne in Nikolas Rose, 19–36. London: UCL Press.
- De Jong, Wilma, Martin Shaw, in Neil Stammers** (2005): Introduction. V *Global Activism, Global Media*, ur. Wilma De Jong, Martin Shaw in Neil Stammers, 1–14. London: Pluto.
- Della Porta, Donatella in Herbert Reiter**, ur. 1998. *Policing Protest: The Control of Mass Demonstrations in Western Democracies*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Della Porta, Donatella.** 2006. *Globalization from below: transnational activists and protest networks*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dempsey, Judy in Sabrina Tavernise.** 2009. Anger and Fear Fuel May Day Europe Protests. *New York Times*, May 1 2009. Dostopno prek: http://www.nytimes.com/2009/05/02/world/europe/02france.html?_r=1, 4. 7. 2009.
- Dolar, Mladen.** 2004. Moč nevidnega. *Problemi XLII* (1–2): 113–132.
- Foucault, Michel.** 1980. *Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977* (Gordon C. ur.). Brighton, Sussex: Harvester Press.
- Foucault, Michel.** 1982. The Subject and Power. *Critical Inquiry* 8 (4): 777–795.
- Foucault, Michel.** 2007. *Security, territory, population: lectures at the Collège de France, 1977–78*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Foucault, Michel.** 2008. *The birth of biopolitics: lectures at the Collège de France, 1978–1979*. New York: Palgrave Macmillan.
- Fridolfsson, Charlotte.** 2008. Political Protest and Metaphors. V *Political Language and Metaphor: Interpreting and Changing the World*, ur. Terrell Carver in Jernej Pikalo, 132–147. New York: Routledge.
- Garland, David.** 1997. 'Governmentality' and the Problem of Crime: Foucault, Criminology, Sociology. *Theoretical Criminology* 1 (2): 173–214.

- Gibson, John.** 2008. A Model for Homeland Defense? The Policing of Alterglobalist Protests and the Contingency of Power Relations. *Alternatives: Global, Local, Political* 33 (4): 435–460.
- Gordon, Colin.** 1991. Governmental rationality: an introduction. V *The Foucault Effect: Studies in Governmental Rationality*, ur. Graham Burchell, Colin Gordon in Peter Miller, 1–52. London: Harvester Wheatsheaf.
- Holleman, Hanna, Robert W. McChesney, John Bellamy Foster in R. Jamil Jonna.** 2009. The Penal State in an Age of Crisis. *Monthly Review* 61 (2). Dostopno preko <https://www.monthlyreview.org/090601holleman-mcchesney-foster-jonna.php> (4. junij 2009).
- Ibrahim, Yousaf.** 2009. Understanding the Alternative Globalisation Movement. *Sociology Compass* 3 (3): 394–416.
- Laffey, Mark in Jutta Weldes.** 2005. Policing and global governance. V *Power in global Governance*, ur. Michael Barnett and Raymond Duvall, 59–79. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Larner, Wend in William Walters.** 2004. Global governmentality: governing international spaces. London: Routledge.
- Lemke, Thomas.** 2002. Foucault, Governmentality, and Critique. *Rethinking Marxism* 14 (3): 49–64.
- Lentzos, Filippa in Nikolas Rose.** 2009. Governing insecurity: contingency planning, protection, resilience. *Economy and Society* 38 (2): 230–254.
- McVeigh, Tracy, Paul Lewis in Alok Jha.** 2009. G20 protest: Thousands march for 'jobs, justice and climate'. *Guardian* 28 March 2009. Dostopno preko <http://www.guardian.co.uk/world/2009/mar/28/g20-protest-police-rainbow-alliance> (4. junij 2009).
- Read, Jason.** 2009. A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity. *Foucault Studies* Februar (6): 25–36.
- Riha, Rado.** 2009. Dozdevok in dejanje. *Filozofski vestnik*, XXX (1): 7–20.
- Rose, Nikolas.** 2000- Government and Control. *British Journal of Criminology* 40 (2): 321–339.
- Rose, Nikolas, Pat O'Malley in Mariana Valverde.** 2006. Governmentality. *Annual Review of Law and Social Science* 2 (1): 83–104.
- Shamir, Ronen.** 2008. The age of responsibilization: on market-embedded morality. *Economy and Society* 37 (1): 1–19.
- Thomas, Martin.** 2000. Anti-Global, No, Anti-Capitalist, Yes. *New Politics* 8(1). Dostopno preko <http://www.wpunj.edu/~newpol/issue29/thomas29.htm> (5. junij 2009).
- Waddington, P. A. J.** 2003. Policing Public Order and Political Contention. V *Handbook of Policing*, ur. Tim Newburn. Cullompton: Willan.
- Wallerstein, Immanuel.** 2004. The dilemmas of open space: the future of the WSF. *International Social Science Journal* 56 (182): 629–637.

AKTIVISTIČNA RAZISKAVA, BIOSINDIKALIZEM IN SUBJEKTIVITETA MIGRANTSKIH DELAVCEV

Povzetek: Kot vsako obliko gospostva je treba tudi režim izkoriščanja migrantskih delavcev brati iz subjektivitete izkoriščanih, migrantskih delavcev torej. Zato moramo zgraditi dispozitive, ki subjektiviteto identificirajo in intervenirajo v njeno produkcijo. V okviru iniciative IWW (Nevidni delavci sveta) sta se razvila dva tovrstna dispozitiva, aktivistična raziskava in biosindikalizem. Njun potencial je v tem, da nam omogočata razumeti oblike dominacije, ki nastajajo v režimih kontrole nad migracijami, kot dinamične kategorije, ki vsebujejo pol upora. Subjektiviteto torej definira antagonizem, na osnovi katerega lahko gradimo projekt radikalne transformacije družbe. V tem smislu lahko definiramo paradigmatnost migracij v postfordističnem režimu izkoriščanja.

Ključne besede: subjektiviteta, aktivistična raziskava, biosindikalizem, protagonizem, dispozitiv, migrantski delavci, alterglobalizacijska gibanja

UVOD V GLOKALNI LOK GOSPOSTVA IN OSVOBODITVE

Iniciativa IWW je po eni strani kontinuiteta političnega aktivizma, ki ga poznamo pod imenom alterglobalizacijsko gibanje, po drugi strani pa nam predstavlja ostro zarezo in kvalitativen skok. Je kontinuiteta, kar zadeva analitičen okvir kritike globalnega režima kapitalističnega gospostva, je skok in zareza, kar zadeva potopitev analize na raven neposredne izkušnje izkoriščanja, kjer se na vsakodnevni ravni, znotraj proizvodnje blaga in subjektivitete, vzpostavlja odnos gospostva in izkoriščanja ter s tem razredni antagonizem, ki ga lahko kapital danes obvlada le z gradnjo globalne dimenzije gospostva. Ta odnos med mikro in makro ravno, med sfero lokalizirane produkcije in globalizirane reprodukcije kapitala, smo v okviru aktivistične raziskave IWW skušali artikulirati skozi branje prehodov v organizaciji gospostva iz oblike nacionalnih držav k obliki postnacionalne politične oblike globalizacije ter skozi raziskovanje in organiziranje subjektivitete migrantskega dela v transformacijah režima produkcije iz fordizma k postfordizmu. Tako smo po eni strani študirali režime migracij, krizo nacionalnih političnih oblik, transformacije državljanstva, spremembe v diskurzih rasizma, po drugi strani pa smo v okviru aktivistične raziskave organizirali prostore, ne zgolj preučevanja, ampak prostore delavskih in družbenih bojov. Na ta način smo skozi intenzivno delo na terenu na novo osve-

tlili nekatere temeljne dileme političnega delovanja za radikalno družbeno transformacijo.

VRNITEV K PERSPEKTIVI REVOLUCIONARNE POLITIKE

Civilna družba in teogonija oblasti

Vsak poskus delovanja za radikalno družbeno transformacijo se mora najprej kritično lotiti organizacijskih oblik, ki so na tak ali drugačen način predpisane. Že velikokrat smo artikulirali kritiko civilnodružbenih organizacijskih oblik.¹ Naj na tem mestu zgolj ponovimo najbolj očitno: civilna družba v Sloveniji je mreža institucij, katerih namen ni organiziranje konfliktov in antagonizmov v disenzualno politiko, v konstituirajočo oblast,² ampak njihovo pomirjanje in predelava v partikularne interese, ki tvorijo obče s subsumpcijo pod oblast. To dokazuje tako teoretična kritika koncepta civilne družbe kot praksa civilnodružbenišva.

¹ K temu spadajo tako različni poskusi organiziranja zunaj civilnodružbenih okvirjev, kar je tudi izkušnja Socialnega centra Rog in IWW (Nevidnih delavcev sveta), kot tudi teoretske kritike. V pričujoči številki ČKZ se eksplicitno ukvarjamo s kritiko civilne družbe v članku Rezident tujec: izkušnja Roga na margini.

² S konceptom konstituirajoče oblasti skuša Negri konstituirajočo aktivnost živega dela ločiti od nenehne rekuperacije in subsumpcije pod konstituirano oblast. Pri tem nekako združuje filozofijo praksis in filozofijo dogodka. Definiranje konstituirajoče oblasti pomeni »iskanje ustreznega subjekta, ki lahko danes podpira absolutno konstitucionalno proceduro, ki je nasprotna konceptu suverenosti. Gre torej za iskanje kraja, kjer danes biva živo delo moči, kot tudi načinov, kako se danes predstavlja in deluje« (Negri, 1997: 52).

Danes z lahkoto trdimo, da je kriza države blaginje in socialistične države – formacij, ki sta skušali vpreči divjo zver dela in potreb³ v projekt kapitalističnega in socialističnega reformizma, v katerem bi se razmerje med delom in kapitalom poglobilo v konceptu razvoja – nepovratna kriza samega (naprednega) koncepta civilne družbe. Danes si težko predstavljamo koncept delavske oblasti, ki bi za podvrženost živega dela pod normo abstraktnega dela nudil kompenzacijo v obliki gradualne ontološke razširitve njegove uporabne vrednosti in s tem univerzalnosti potreb, kapacitet, uživanja. Kot je pokazala divja stavka v Gorenju, je postsocialističen gradualizem, pri katerem je kompenzacija za podreditev gradualno manjšanje sfere potreb in s tem uporabne vrednosti, končno v krizi.

V ostankih civilne družbe ni več nobene sledi politične dialektike, ki bi razširjala svobodo, pravice in sfero potreb. Dialektika je sedaj le še teogonija oblasti, ki v institucijah civilne družbe rekuperira in normalizira vsak družbeni konflikt. In triumf civilne družbe (pa naj

³ Kategoriji dela in potreb sta središčni za moderno politiko. Imperativ njunega obuzdenja in udomačitve je vgrajen v moderne institucije oblasti. Kot pravi Hegel: »Potreba in delo, dvignjena na ta nivo univerzalnosti, si zgradita ... velikanski sistem skupnosti in vzajemne odvisnosti, življenje mrtveca, ki se slepo spotika sem in tja, in ki mora biti kot divja zver, nenehno podrejen in udomačen« (Hegel, cit. po Negri, 1999:124). Napreden koncept civilne družbe je zgrajen okrog tematike univerzalnosti dela in potreb ter nujnosti njune vpreženosti v idejo občega, v idejo države. Realnost socialističnih režimov in nepovratna kriza socialne države sta diskreditirala idejo, da je mogoče vpreči divjo zver dela in potreb v koncept razvoja. V tej luči se nam današnja kriza sindikalizma kaže kot kriza systemskega sindikalizma.

gre na primer za pomiritev divjega stavkovnega gibanja in njegovo kanaliziranje v pogajanja socialnih partnerjev ali za krajo protagonizma izbrisanih) vedno učinkovito zamaši razpoke v dominaciji, in to seveda z dobrimi nameni. Zamaši razpoke, ki bi lahko bile osnova političnega projekta radikalne družbene transformacije. Na tak način pa vsaka epizoda konfliktnosti delavcev služi za pozivanje h krepitvi socialnega dialoga, podobno kot je bil na primer boj izbrisanih dojet kot priložnost za izpopolnjenje pravnega in ustavnega reda države.

Delavska moč in delavska oblast, 68', alterglobalizacijsko gibanje

Za vzpostavitev možnosti radikalne spremembe sveta ni ključno vprašanje dobrih namenov, ampak organizacije. Alterglobalizacijsko gibanje – in iniciativa IWW je kontinuiteta tega novega političnega aktivizma – je uspelo postaviti praktično razpravo o spontanosti in organiziranosti na raven, ki omogoča deblokado politične prakse. Vsebina te blokade, ki je hromila kratko dvajseto stoletje, je dobro znana. Izhajala je iz specifičnega pojmovanja tranzicije in vstajništva, kot se je oblikovalo v revolucionarnih gibanjih devetnajstega in dvajsetega stoletja. Oblikovalo se je kot odgovor na naslednje vprašanje: ali za radikalno družbeno transformacijo zadostuje destrukcija obstoječe oblasti ali pa je potrebno obdobje tranzicije, v katerem se bo oblikoval nov človek, subjekt nove družbe?

Kot odgovor na to vprašanje se zoperstavi ta dve revolucionarni strategiji. Prva izhaja iz predpostavke, da je človek proizvod oblastnih razmerij, ki jih ne moremo zreducirati zgolj na manifestne instance državne oblasti. Zato mora strmoglavljenju državne oblasti slediti obdobje tranzicije, v katerem se oblikuje nov človek s prevzgojo. To je boljševiska revolucionarna strategija, ki postane stališče in praksa uradnega komunističnega gibanja tretje internacionale. Druga izhaja iz predpostavke, da samo dejanje strmoglavljenja državne oblasti zadostuje. Nove družbe potemtakem ni treba proizvesti, nastavki za humano družbo so naravna danost človeka, ki je zaradi oblasti zatrta.⁴ To je revolucionarna strategija, ki se večinoma enači z anarhizmom. Okrog obeh pozicij se je ustvarila huda polarizacija in čakati je bilo treba prelomno leto '68, da je prišlo do premestitve pogojev razprave in deblokade politične prakse. Ta deblokada je lahko dokončno zaživela po koncu hladne vojne v alterglobalističnem gibanju.

Revolucionarna strategija, ki je predpostavljala obdobje tranzicije, je izhajala iz imanence družbenih odnosov, iz marksovske analize kapitalizma, po kateri je bil rezultat zgodovinskega poslanstva kapitala, ki ga vseskozi definira razredni boj, pretvorba naravnih potreb v umetne

⁴ O ločenih političnih strategijah, ki nastanejo v revolucionarnem gibanju in ki so grobo rečeno povezane z vprašanjem človekove narave, na zgoščen način piše Michael Hardt (Hardt, 2007). Sicer je za to temo indikativna sedaj že razvpita polemika o vprašanju človekove narave med Chomskym in Foucaultom.

in razširitev delovne zmožnosti oziroma uporabne vrednosti dela. Ta strategija žal ni videla onkraj »priložnostne« zgodovinske vloge kapitala, ko postane do popolnosti razvita univerzalnost kapitala, ki je rezultat zgodovine razrednega boja, izhodišče za eksplozijo singularitet, oblik življenja, multiverzalnosti. Komunistične revolucije so odstranile predkapitalistične pregrade kapitalističnemu razvoju, poslednje pregrade za razcvet svobodne družbene individualnosti, pregrade, ki je kapital sam, pa se niso lotile. Zato so socializmi celotno družbo organizirali kot tovarno – uniformirano in disciplinirano. Po izhodiščni izkušnji povečanja svobode, družbenega bogastva in družbene biti so postali avtoritarni in disciplinarni dušilci svobodne družbene individualnosti.

Danes se upravičeno kritizira avantgardno politiko, ob tem pa je treba vedeti, da sta njen koncept postvarili teleologija in filozofija zgodovine. Namreč, avantgardna politika in avantgarda pri Leninu nista imeli zgolj in prvenstveno vloge transcendentnega načelovanja družbi skladno s kapitalističnim in socialističnim imperativom razvoja in napredka, ampak je bila njuna vloga opredeljena iz analize kompozicije razreda v takratni Rusiji.⁵ Lenin je v industrij-

skem proletariatu, ki je bil maloštevilen, vendar bojevit nosilec objektivne vloge v kapitalistični produkciji in akumulaciji, identificiral revolucionarni subjekt. To so okoliščine, ki so Lenina pripeljale do tega, da je avantgardno vlogo industrijskega delavstva povnanjil v partiji. Po oktobrski revoluciji, ko se začne revolucionarna tranzicija, pa postane industrijski delavski razred model, po katerem se modelira nova družba, partija, ki bi naj vsebovala kvintesenco družbene biti industrijskega delavskega razreda, pa to tranzicijo nadzoruje in organizira.⁶

Tragedija boljševizma in s tem komunistične politike 20. stoletja je v tem, da po eni strani dobro razume, kako pomembno je nasloniti revolucijo na materialne in realne družbene sile, na realno obstoječe subjektivitete, kako pomembno je izhajati iz kompozicije razreda, tako v smislu revolucionarne politike destrukcije oblasti kot v smislu revolucionarne gradnje nove družbe. Po drugi strani pa ne uspe videti samega subjekta revolucije kot tranzitornega, subverzivnega, kot subjekta v postajanju in ne kot subjekta normiranja. Komunistični revolucionarji boljševiskega kova so se želeli izogniti kritičnemu postajanju revolucije, zato so izgnali revolucionarno dialektiko, ki se je, kako ironič-

5 To je trditev, ki jo v svoji knjigi 77 lekcij o Leninu razdelja Antonio Negri. Sicer je to delo nastalo v letih 1972/73 kot polemika z dogmatičnimi marksisto-leninisti na terenu politične misli samega Lenina. Negri v tej knjigi trdi, da je Lenin pojmoval partijo in avantgardo iz konkretne družbene formacije oziroma kompozicije razreda. Ker je torej danes (v času, ko je nastalo to delo) kompozicija razreda drugačna, je razveljavljena tudi teorija par-

tije in avantgarde (glej Negri, 2004). Kljub temu, da je to delo nastalo v nekem drugem zgodovinskem kontekstu, se zdi, da je aktualno tudi danes, ko se prav tako skuša pogosto teoretizirati hegemonsko silo, ki bi dala gibanju politično usmeritev od zunaj.

6 O tem, kako je bila konstituiračoka oblast množic zaprta v perspektivo partijske diktature, glej Negri (1999: 268–292).

no, zagnala v kapitalističnih deželah, kjer sta država in kapital v obliki socialne države skušala amortizirati vstajniške pritiske, ki so se napajali ravno iz izkušnje sovjetske revolucije.

Aktualen problem, ki ga nakazujeta vzpon in padec komunistične politike 20. stoletja, je torej sledeči: kako izhajati iz določene družbene formacije oziroma iz kompozicije razreda,⁷ kako izhajati iz dane subjektivitete dela, ki jo določa raven potreb, vedënja in védenja, pri čemer je subjektiviteta razumljena kot prehodna, tranzitorna, v postajanju – subjektiviteta torej, ki ni subjekt družbenih norm, ampak ekspanziven dispozitiv potencialnosti. Kako razumeti subjektiviteto kot dinamični rezultat, ki je obenem nosilec boja in izhodišče novih in novih procesov osvobajanja? Kako misliti subjektiviteto, ki ni delavska oblast, temveč delavska moč? Rešitev so nakazali delavski in družbeni boji leta '68.⁸ Teoretično in praktično so uveljavljali revolucionarno metodologijo, ki izhaja iz »razumevanja temeljnega odnosa (izkoriščanja, op. p.) v vsej njegovi subjektivnosti, s čimer ga lahko razumemo kot ključ realne transformacije« (Negri, 1996: 193). Delavski boji so bili

vse bolj boji proti delu, obenem pa so se iz tovarn prenašali na teren družbe, s čimer so se odtegnili redukcionizmu odnosa med delom in kapitalom. Odtegnili so se interesno-predstavniki mašineriji, ki je nenehno obnavljala dominacijo mrtvega dela nad živim delom, s čimer je zmanjšala kompleksnost družbenih odnosov. In politična strategija heretičnih komunističnih gibanj postane večanje kompleksnosti družbenih odnosov in s tem eksodus iz dialektike dela in kapitala.⁹ Tisto, kar je bilo nakazano v zadnjem ciklu bojev kratkega dvajsetega stoletja, pa se je v politični praksi polno razživel v alterglobalističnem gibanju.

Zavračanje oblasti postane na nek način *trademark* alterglobalističnega gibanja. Vendar pa to zavračanje oblasti ne oživlja anarhistične tradicije, ki se je postavila kot alternativa boljševiški revolucionarni strategiji. Alterglobalistično gibanje ni – kljub tovrstni šibki tendenci znotraj njega – anarho-insurekcionistično. Radikalne transformacije sveta ne razume kot destrukcijo (simbolne) oblasti, ki bo osvobodila posameznikom tako rekoč vrojene nastavke za tvorjenje humane družbe, ampak kot nenehen in nikdar zaključen proces revolucionarne tranzicije, ki pa, za razliko od boljševiške

⁷ Določeno družbeno formacijo definira razmerje med produkcijo in njenimi objektivnimi pogoji. Njena kritičnost izhaja iz razvoja produktivnih sil, zaradi katerega so objektivni pogoji produkcije vedno temeljni, omejujoči in prehodni. Z analizo primitivne akumulacije Marx pojem določene družbene formacije nadgradi s pojmom kompozicije razreda. V slednjem je subjektivna volja in spopad med subjektom kapitala in delavskega razreda tista, ki organizira ali uniči odnose nujnosti. Glej Negri (1996: 195–202).

⁸ Za ilustracijo tega časa glej Lotringer in Marrazi (2007).

⁹ Mude opredeli prakse gibanja Avtonomija v Italiji z naslednjimi besedami: »Kolektivi, ki so se povezovali v Avtonomiji, krize niso več razumeli kot 'družbeni kolaps', eksplozijo, ki bi jo sprožila nezmožnost kapitalistov, da bi se soočili z družbenimi potrebami, ampak prej kot eksplozijo družbenih odnosov, ki jih zaradi velike kompleksnosti ne bi mogli zreducirati na zlomljene odnose med kapitalom in delom« (Mude, 2004: 920).

strategije, ni vezan na enkratni revolucionarni dogodek in enkratno utemeljitev nove oblasti, ampak je nenehno upiranje, destrukcija konstituirane oblasti in s tem nenehno sproščanje konstituirajoče oblasti.¹⁰ V alterglobalističnem gibanju je zavračanje oblasti pojmovano kot destrukcija suverene oblasti, ta destrukcija pa ni enkratna, ampak se nenehno dogaja v praksah boja, ki so konstituirajoče. Za te prakse boja je torej značilno, da niso homologne z oblastjo, katere negacija so. Raznorodnosti oblasti in upora pa ne zagotavljajo zimzeleni principi organiziranja, ampak razumevanje subjektivitete kot materialnega, telesnega nosilca boja, ki je subverziven, tranzitoren in v nenehnem postajanju. Subjektiviteta, ki ni transcendenten subjekt, na osnovi katerega naj bo modelirana nova družba, ampak je produkt boja, nosilec trenutnega boja in premisa za naslednje boje. Načini organiziranja boja se morajo podrediti temu imperativu – nobenim večnim resnicam, ampak tej utelešeni resnici.

Alterglobalistično gibanje je polno primerov vstajništev, ki izpričujejo tovrstno strategijo radikalne družbene preobrazbe: od zapatističnega upora proti uničenju staroselske kulture v imenu civilizacijske misije kapitalizma do bojev prekernih in migrantov v Evropi. Zapatisti svojega upora ne gradijo na predmoderni

identiteti, ampak so obrambo pred genocidnostjo kapitalistične modernizacije preusmerili v proces postajanja nove skupnosti. To izraža njihovo geslo, da se ne borijo zato, da bi lahko bili, kar so, ampak zato, da bi lahko postali, kar hočejo. Skoraj ne bi mogli najti bolj ilustrativnega primera subjektivitete kot produkta bojev, njihovega nosilca in premise absolutne odprtosti postajanja. Podobno ilustrativna sta primera bojev prekernih in migrantov. V obeh imamo subjektiviteto izkoriščanja, ki je v tranziciji in nenehnem postajanju. Zato težko pride do »kemije« med gibanji prekercev in migrantov na eni ter institucionaliziranimi sindikati oziroma tradicionalnimi organizacijami delavskega gibanja na drugi strani. Gibanje se od tradicionalnih organizacij delavskega gibanja ne razlikuje po tem, da je utopično in da je tako rekoč dežurni kritik »reformističnih« zahtev. Razlikuje se po tem, da njegove politike ne narekuje normativen subjekt dela, kot v primeru tradicionalnih delavskih organizacij, ampak subjektiviteta delavcev. Oblika reformizma sindikatov se zato definira glede na cilj zapiranja delavčeve eksistence v normo dela in s tem v odnos delo-kapital. Cilj revolucionarnega reformizma gibanj pa je nasproten, je proces osvobajanja od dela in od razmerja delo-kapital ter sprostitev nepredvidljivega postajanja novih oblik življenja in družbenosti, ki so proizvod in tvorec skupnega.

¹⁰ Hardt v že omenjenem besedilu premesti pogoje polemike med boljševiki in anarhisti tako, da se nasloni na Jeffersonovo politično misel (Hardt, 2007).

AKTIVISTIČNA RAZISKAVA IWW IN POLITIČNI POTENCIAL BOJEV MIGRANTSKIH DELAVCEV

Raziskava kot orodje organiziranja

Aktivistična raziskava IWW ni zgolj raziskava, je obenem orodje organiziranja. Je epistemologija in praksa organiziranja, ki ne izhaja iz transcendentnih ali transcendentalnih resnic, kar pa ne pomeni, da se odreka proizvodnji resnice. Po eni strani ne izhaja iz apriornih resnic, je kritika odnosov dominacije, ki obstajajo v znanstveni produkciji, obenem pa proizvaja resnico, ki se uteleša v subjektiviteti. Morda je to pravi odgovor vsem tistim, ki metodi aktivističnega raziskovanja očitajo intervencijo v družbene realnosti. Vsaka produkcija znanja ima politične učinke. Tudi tedaj, ko zgolj spremljamo »spontano« nastala gibanja in potem skušamo v gibanjih proizvedeno vednost epistemološko kodificirati v znanstveni ali politični obliki. Drugače kot v aktivistični raziskavi, z epistemološko kodifikacijo nam zunanjih družbenih gibanj izgubimo subjektiviteto, ki je telesni nosilec resnice in vednosti. In vse, kar lahko naredimo, je, da se bodisi nekritično navdušujemo nad določenimi družbenimi praksami ali pa jih zavračamo.

Skratka, brez produkcije vednosti, ki sloni na utelešeni subjektiviteti, nam uidejo protislovja, ki izhajajo iz dvojne narave subjektivitete. Ta je obenem prenosnik izkoriščanja in oblasti ter konstituirajoč upor proti njima. Šele če zapopa-

demo to dvoumno naravo subjektivitete, lahko v njej iščemo politični potencial. Slednjega pa ne moremo iskati drugače kot aktivisti oziroma militanti. Hardt in Negri intervencijsko in organizacijsko naravo aktivistične raziskave, ki ji pravita »strateška raziskava«, pojasnita s pomočjo Foucaultovega koncepta dispozitiva in pojmovanja strateške vednosti, ki nam »omogočata, da razumemo kolektivno produkcijo skupnega kot intervencijo v trenutna razmerja sil z namenom, da subvertiramo gospodujoče moči in preusmerimo sile v določeno smer. Strateška proizvodnja vednosti v tem smislu takoj vsebuje alternativno proizvodnjo subjektivitete. Dinamika *dispozitiva* je, poleg tega, da razširja proces vednosti k predpisovanju subjektivitete, vedno odprta za konstitucijo skupnega, ki je notranje zgodovini in življenju ter se angažira v njunem revolucioniranju« (Hardt in Negri, 2009: 126, 127). Intervencionizem in organizacijskost aktivistične raziskave nimata nič skupnega z avantgardizmom. Aktivistična raziskava je produkcija vednosti, ki je alternativna proizvodnja subjektivitete. Njen telos, ki je notranji zgodovini in življenju in s tem nedvoumno materialističen, je revolucioniranje življenja in konstitucija skupnega proti njegovemu kapitalističnemu prilaščanju. Alternativna proizvodnja subjektivitete je namreč mogoča le tako, da subjektiviramo odnos izkoriščanja in gospodstva, oziroma da ga razumemo kot spopad subjektivnih volj izkoriščanih in izko-

riščevalcev. Da sprejmemo teren spopada, ne pa da govorimo o dialogu. Drugače rečeno, da ne delegiramo svojih bitk in spopadov, kar pomeni, da ne pustimo, da bi nam bila vednost o njih odtujena. Objektivne pogoje produkcije subjektivitete pa si lahko prilastimo le tako, da konstituiramo skupno. Ekscesi subjektivitete, ki se proizvedejo v bojih, se morajo nalogati v novih skupnih prostorih, novih oblikah kolektivne proizvodnje vednosti, novih oblikah odprte kode v produkciji in v razširjanju te vednosti. Migracije so zaradi konfliktnosti polje izjemnega znanstvenega interesa. Raziskovalne prakse pa večinoma pretakajo vednost o življenjskih pogojih migrantov od migrantov samih k nosilcem družbene moči. IWW raziskava je materialna kritika tovrstnih oblik razlaščenja. Vednost, ki je bila proizvedena v njenem okviru, je bila v prvi vrsti namenjena migrantom samim, njihovem razumevanju lastnega položaja, njegove specifičnosti in paradigmatiskosti, razvijanju moči delovanja.

Pregnantnost pojma kompozicije razreda

Aktivistična raziskava IWW, opredeljena kot dispozitiv upora in projekta transformacije, je lansirala raziskovalne sonde, katerih namen je raziskovanje političnega potenciala subjektivitete migrantskih delavcev v Sloveniji. V operativni tradiciji je izhajala iz koncepta razredne kompozicije in ne iz koncepta razredne zavesti. To pomeni, da se ukvarja z identificiranjem

konkretnih praks, vednosti, vedenj in potreb delavcev na eni ter z detajlno analizo režima nadzorovanja migracij v Republiki Sloveniji na drugi strani. Pri tem sloni na predpostavki, da nastajajo na trku med subjektivno kompozicijo (ki jo lahko imenujemo tudi avtonomija migracij) in objektivno kompozicijo migrantskega dela (režim nadzora in izkoriščanja migrantskega dela) dejanja upora, ki se lahko artikulirajo v politični projekt, katerega materialistični telos¹¹ izhaja iz same kompozicije migrantskega dela. Kot opozarjajo teoretiki tega koncepta (Mezzadra, 2004; Bojadžijev, 2009), avtonomijo migracij vedno spremlja ambivalentnost, ki izhaja iz tega, da sta dejanje migracije in svoboda gibanja, ki jo vsebuje, vedno obenem surovini kapitalističnega izkoriščanja in orožji v boju proti njemu. To je pomemben poudarek, saj protagonizma migrantov ne moremo iskati v neki absolutni svobodi gibanja, kot v primeru nomadstva, ampak v pojavljanju ekscesov svobode gibanja. Operacija ekstrakcije presežne vrednosti, ki jo omogoča režim svobode gibanja, režim obuz-

¹¹ Marksistični revolucionarni misli, ki je bila ujeta v partijskih šolah, so upravičeno očitali teleološkost. Partija je bila tista, ki je definirala poslednji smoter revolucionarne akcije. Seveda teleološkost ni bila zgolj hiba marksistične revolucionarne misli, ampak moderne nasploh. Kritika moderne teleologije pa se je pogosto iztekla v slikanju podobe nenehnih uporov in njihovih rekuperacij v gospodstvu. Koncept materialističnega telosa nam omogoča, da mislimo ontološki rezultat uporov. Ta obstaja pri Marxu kot univerzalnost produktivne zmožnosti in potreb. Materialistični telos pa najdemo tudi pri velikem kritiku marksistične teleologije, Foucaultu. Upori širijo življenje in tako razširjene možnosti življenja postanejo premisa za nove upore.

dene mobilnosti, vedno nehoti proizvede presežek (ekscesi) svobode gibanja. In ravno na te presežke svobode gibanja se med drugim osredotoča aktivistična raziskava IWW.¹² Kot njihov zapisovalec in kot njihov spodbujevalec.

Na primeru migracij in izkoriščanja migrantskega dela lahko beremo prehod politične oblike režima kapitalističnega izkoriščanja in akumulacije iz nacionalne države v postnacionalno politično obliko. Ugotovimo lahko, da je Evropska unija verjetno prva politična tvorba v zgodovini, ki je zgrajena na ideji prostega kroženja, ne samo kapitala, storitev in blaga, ampak tudi specifičnega blaga, ki je delovna sila. Režim prostega kroženja in svobode gibanja, ki ga gradijo nastajajoče politične oblike kapitalističnega izkoriščanja, po eni strani stratificira trg dela z mehanizmi hierarhičnega vključevanja, po drugi pa vzpostavlja nov teren boja za osvoboditev živega dela od kapitalističnega gospodstva. To je teren, na katerem se svobodo gibanja vzame zares in na katerem se ekscesi svobode gibanja organizirajo v projekt radikalne transformacije družbe.

V tem smislu lahko beremo paradigmatkost migracij. Izkoriščanje skrajno prekernih mi-

grantskih delavcev v lateralnih prostorih proizvodnje¹³ ni anomalija, ki se jo da odpraviti s ponovno uveljavitvijo fordističnega kanona meznega dela, z nefleksibilno in v nacionalne države organizirano delovno silo. Prav tako migrantski delavci niso zgodovinski subjekt, ki naj bi predstavljal revolucionarno avantgardo in naj bi po njem normirali celotno družbo. Migracije so paradigmatke zato, ker pričajo o tem, da so postali beg, želja po spremembi življenja, mobilnost ključna surovina kapitalistične valorizacije oziroma produkcije kapitala. To je pogoj gospodstva in osvobajanja, ki je skupen tako mednarodnemu migrantu kot delavcu, ki beži iz režima tovarniške discipline. Ta beg je kanaliziran in obuzden v lateralnih prostorih proizvodnje in v prekernih oblikah dela in življenja, obenem pa nenehno pljuska čez breгоve kanalov izkoriščanja in kontrole, s čimer proizvaja naplavine drugačne družbe.

Ko govorimo o tem, da sta svoboda gibanja in režim njene kontrole tvorca stratifikacije trga dela, in ko govorimo o tem, da je treba iskati gradbeni material za alternativno družbo v naplavinah, ki jih prinašajo ekscesi svobode gibanja, se moramo dotakniti še enega pomena kompozicije razreda. Ta je povezan z možnostjo

¹² Yann Moulier Boutang je pokazal, da je zgodovinsko gledano svobodno mezdno delo zgolj vrh ledene gore odvisnega dela. Pod vrhom ležijo številne oblike nesvobodnega odvisnega dela, med njimi je aktualno pogodbeno delo migrantov. V konstituciji meznega dela je torej ključna politična operacija omejevanja mobilnosti delavcev (Boutang, 1998). Glede nesvobodnega dela v politični konstituciji trga dela pri Boutangu, glej Kurnik (2009: 122–124).

¹³ Po Ong so lateralni prostori proizvodnje »zaporniške oblike delovne discipline«, ki na transnacionalni ravni reproducirajo pogoje vse bolj etnicizirane segregacije dela (Ong, 2006: 121, 124). S tem pojmom spodbija razširjeno predstavo, da vodi globaliziran trg k homogenizaciji načinov organiziranja trgov dela, kar bi naj bila vsebina prehoda od disciplinarne k regulativni obliki.

politične rekonpozicije segmentiranega živega dela, ki je ujeto v lateralnih prostorih proizvodnje in prekernih oblikah dela in življenja. Prvi pomen pojma kompozicije razreda se dotika materialne kritike globalnega gospodstva kapitala in globalne delitve dela ter izhaja iz konkretne ravni potreb, vedenja in vedenj migrantskih delavcev. Tako lahko sondiramo subjektiviteto, ki je notranja zgodovini in življenju. Temu pomenu pa moramo dodati novo vsebino pojma kompozicije razreda, ki se dotika možnosti političnega projekta na osnovi današnje subjektivitete delavcev. Drugače rečeno, gledišče kompozicije razreda nam omogoča snovanje projekta politične rekonpozicije na osnovi trenutnega – postfordističnega – režima izkoriščanja in akumulacije. Na osnovi takšnega dvojnega pojmovanja kompozicije razreda – subjektiviteta kot izkoriščanje, subverzija in tranzicija ter subjektiviteta kot zgodovinska predpostavka političnega projekta radikalne družbene transformacije – lahko razumemo vse bolj manifestno nestrinjanje s sindikati ter civilnodružbeniki.

To nestrinjanje se najprej dotika vprašanja protagonizma samih delavcev migrantov in delavcev nasploh. Samo pojmovanje protagonizma narekuje politično strategijo. Razlika med gibanji, ki so danes zaradi terena boja, ki je globalizacija, alterglobalizacijska, in civilno družbo, pa naj gre za sindikate ali nevladne organizacije, je v pojmovanju protagonizma. Prva vztrajajo na protagonizmu izkoriščanih,

podrejenih in izključenih družbenih skupin, pri čemer si ne delajo iluzij glede dvoumnosti, ki označuje ta protagonizem, dvoumnosti, ki izhaja iz že večkrat omenjene dvojne narave subjektivitete, ki je obenem prenosnik gospodstva in upor proti njemu ter s tem izhodišče za destrukcijo oblasti in radikalno družbeno transformacijo. Civilnodružbene formacije pa subjektiviteto viktimizirajo, ustvarjajo subjekt žrtve, ki rabi predstavništvo in ga je treba podvreči dispozitivom paternalizma.

Protagonizem izbrisanih in njegov izbris

Boj izbrisanih, ki ga lahko vidimo kot uvod v družbene boje proti oblikam gospodstva, ki so v obliki rasizma in inferioriziranja izkoriščanih populacij nenehno spremljale kapitalistično ekspanzijo in gospodstvo, danes pa imajo v režimih svobodnega kroženja osrednjo vlogo pri stratificiranju trga dela, je v popolnosti izostril alternativo med protagonizmom in žrtvijo. Glede na izpostavljanje bodisi protagonizma izbrisanih bodisi izbrisanih kot žrtev so se opredelile politične strategije. Protagonizem izbrisanih oziroma boj izbrisanih kot nova državljanska praksa¹⁴ je izzival okvirje formalnega državljanstva in začel artikulirati transnacionalno

¹⁴ Pri razumevanju bojev izključenih kot državljskih praks se lahko opremo na Balibarja. Slednji desubstancializira državljanstvo tako, da ga razume kot proces, ki ga zaženejo tisti, ki se sklicujejo na *droit de cité* – na pravico biti državljan, imeti državljanske pravice, soodločati glede njihove opredelitve in glede okvirjev njihovega uresničevanja (Balibar, 2007). Glede državljanstva in izključevanja pri Balibarju glej Kurnik (2009: 120–122).

subjektiviteto, ki je materialna kritika oblike državljanstva, ki je vezana na nacionalno državo, hkrati pa postaja politična zahteva po novi obliki vključujočega državljanstva v globalizaciji.¹⁵ Boj izbrisanih je tako dobival obeležje boja za globalno državljanstvo, saj je vedno znova destabiliziral vsak poskus nekonfliktne reintegracije izbrisanih v ustavni, pravni in simbolni red nacionalne države. Izbrisani kot žrtve pa so tako v diskurzih kot praksah civilnodružbenih organizacij izgubili politični potencial. Služili so zgolj kot vzvod za izpopolnjenje ustavnega, pravnega in simbolnega reda nacionalne države, ne pa kot njena kritika.

Razlika med dispozitivni gibanja in dispozitivi civilne družbe potemtakem ni povezana z narcisizmom razlik, ampak s politično strategijo. V primeru dispozitivov gibanja izhaja politična strategija iz protagonizma izkoriščanih, izključenih, podrejenih. V dispozitivih civilne družbe pa je prevajanje subjektivitete izkoriščanja, upiranja in projekta v subjekt skrbi in integracijskih politik odraz politične strategije oblasti. V civilnodružbenih diskurzih se ne trdi, da izkoriščanje in izključevanje ne obstajata. Na-

sprotno, v tovrstnih praksah oblasti lahko vidimo in obsojajo ultimativno barbarstvo. Vendar v njih nikoli ne bodo videli odgovora oblasti na prakse nepodredljivosti in zavračanja režima organiziranja mnogoterosti, režima, ki določa pripadnosti, usmerja v izključujoče identitete in tako vzpostavlja globalne hierarhije moči. Verjetno ne pretiravamo, če rečemo, da je civilna družba uničila protagonizem izbrisanih. Danes je konflikt glede izbrisanih banaliziran v navideznem nasprotovanju med parlamentarno pozicijo in opozicijo. Izbrisani kot materialna kritika integracije v globalni kapitalizem, ki je morala za organizacijo globalne delitve dela oziroma za oblikovanje »heterogenosti globalnega prostora kapitalizma« (Mezzadra, 2007; Kurnik, 2009:125–128) artikulirati kolonialne in rasistične oblike dominacije, so danes izbrisani. Ostala pa je vednost o potencialih in porazih bojev, ki nam narekuje gradnjo dispozitivov gibanj, novih institucij gibanja, ki bodo omogočale artikuliranje protagonizma izkoriščanih in izključenih kot izhodišča in rezultata politične strategije.

Izbrisani imajo za gibanje prehoden značaj, v smislu, da je boj izbrisanih zgradil most do bojev migrantskih delavcev. Boj prvih je namreč razkril pomen in mehanizme politik izključevanja za etabliranje režima globalne delitve dela. Meje oziroma stopnja vključenosti in izključenosti iz državljanstva so postale ključne za globalni režim izkoriščanja živega dela. Državljanstvo kot oblika vključevanja in izključevanja je danes

¹⁵ Na predvečer vstopa Slovenije v Evropsko unijo, 30. aprila 2004, so alterglobalizacijska gibanja iz Slovenije in Italije skupaj z izbrisanimi organizirala demonstracijo v Novi Gorici. Namen demonstracije je bil prenesti problematiko izbrisanih na evropsko raven. V pismu takratnemu predsedniku evropske komisije Prodiu, ki so ga podpisovale javne osebnosti iz Italije in Slovenije, je bila zapisana zahteva, da v Novi Gorici, na večer slavlja ob vstopu Slovenije v EU, sprejme izbrisane kot nove evropske državljanke. Sama demonstracija je izražala zahtevo po ekspanzivnem in vključujočem evropskem državljanstvu.

ključni mehanizem razporejanja svetovnih populacij znotraj heterogenega globalnega prostora kapitalizma. Slednji se za razliko od modernega kolonializma in imperializma ne artikulira več na osnovi stabilne meje med centrom in periferijo, ampak na osnovi fleksibilne, premikajoče se meje med bolj ali manj avtoritarnimi prostori proizvodnje, ki jih določa večja ali manjša izključenost iz formalnega državljanstva. Danes je za materialno konstitucijo državljanstva značilna heterogenost, v smislu, da materialno dimenzijo državljanstva vse bolj sestavljajo tisti, ki so izključeni iz formalnega državljanstva. Dekonstrukciji režima meja med nacionalnimi državami sledi proces rekonstitucije meja, ki se projicirajo v notranjost teritorijev nacionalnih držav, ki niso več homogeni glede vključenosti v formalno državljanstvo. Vzpostavljane inferioriziranih populacij, kar se tiče pasivnega (uživanje pravic) in aktivnega državljanstva (opredeljevanje okvirov definiranja in uresničevanja pravic), postaja torej ključna operacija v instituiranju globalne delitve dela.

Protagonizem migrantskih delavcev in kritika sindikatov

Heterogenost globalnega prostora kapitalizma, ki se projicira v notranjost nekoč (kar se tiče pravic) formalno homogenih nacionalnih teritorijev, naslavlja vprašanje delavske moči. Za postfordizem ni značilna zgolj prostorska in časovna razpršitev proizvodnje in s tem raz-

gradnja centraliziranega modela fordistične proizvodnje, ampak tudi razpršitev v smislu hierarhizacije delavcev glede na njihovo vključenost ali izključenost iz pravic. Tudi v teh procesih lahko prepoznamo temeljno dvoumnost. Stališče sindikatov, ki so organizirani na osnovi fordističnega kanona dela, je, da pomeni postfordistična razpršitev proizvodnje erozijo moči delavcev. Aktivistična raziskava IWW pa je pokazala, da lahko režim postfordističnega izkoriščanja in akumulacije razumemo kot dispozitiv vpreganja moči delavcev, ki je v njihovi mobilnosti. Strategija delavskega boja bi morala zato v središče postaviti osvobajanje mobilnosti delavcev in ne branjenje rigidnih stratifikacij trga delovne sile. Slednja strategija objektivno podpira globalni režim izkoriščanja živega dela. Noben paradoks torej ni, da fordistični sindikati z gesli proti socialnemu dumpingu in s *closed shop* praksami¹⁶ krepijo postfordistični režim izkoriščanja in dominacije. V slovenskem primeru so to tezo sindikati dokončno potrdili, ko so dosegli zmanjšanje števila delovnih dovoljenj za migrantske delavce.¹⁷ Protekcionizem in razsizen strategije etabliranih sindikatov pa izha-

¹⁶ *Closed shop* je izraz za protekcionistično politiko, ki se je razvila v zgodovini sindikalnega gibanja. Po njej je delo v določeni tovarni ali sektorju rezervirano le za člane sindikatov.

¹⁷ Glej analizo IWW glede režima kvot s stališča pravic in moči migrantskih delavcev ter protest proti zmanjšanju števila delovnih dovoljenj v tej številki. Očitno je Slovenija pritisk krize v veliki meri amortizirala z migrantskimi delavci. Napad na pravice in dohodke je bil namreč najhujši ravno v tej populaciji. Za to so v veliki meri odgovorni obstoječi reprezentativni sindikati.

jata iz zanikanja protagonizma samih delavcev v delavskem boju. Sindikati so predstavniške organizacije, ki predstavljajo in disciplinirajo delavce v skladu z normo dela, ki se je vzpostavila v fordizmu, socialni in socialistični državi.

Zanikanje protagonizma delavcev v delavskem boju, ki ga narekuje njihova oblika organiziranja na osnovi fordističnega kanona meznega dela¹⁸, sindikatom onemogoča, da bi brali kompozicijo razreda in na tej osnovi ne samo definirali politične strategije, ampak razvili delavsko moč. Ta nezmožnost sindikatov, ki izhaja iz arhaičnosti njihove organizacijske oblike, je povezana z njihovo umeščenostjo v specifično obliko vladljivosti,¹⁹ ki bi jo lahko opredelili kot mistificirano socialno državo. Za socialno državo najprej velja, da ima delo oziroma subjekt produkcije status izvora družbenega bogastva in družbenih norm (glej Negri, 2004). Delo je potemtakem subjekt materialne in formalne konstitucije. Celotna družba je tovarna, saj se

¹⁸ Kanon fordističnega meznega dela označuje režim produkcije, za katerega so značilni veliki tovarniški obrati, množična produkcija za tekočim trakom, politično definirano razmerje med mezo in potrošnjo skozi različne oblike pogajanja med delojemalci in delodajalci. Fordistična tovarna je bila v zgodovini socialne države vstavljena v okolje države blaginje. S tem je bila omogočena rast življenjske ravni in prenos bremena fluktuacije trga dela na institucije socialne države. Neoliberalizem je projekt razgradnje fordističnega režima produkcije: razprši proizvodnjo, breme fluktuacije trga dela pa prenese na delavce.

¹⁹ V konceptu vladljivosti se oblast izvaja tako, da razvija svojo strategijo na osnovi uporov. Ta koncept omogoča misliti tudi proti-strategije. Danes se često uporablja koncept vladovanosti (*governance*), ki izraža racionalno upravljanje, ki se izvaja zunaj državnih institucij in se ne artiklira glede na upore.

povsod, tako na ravni produkcije kot na ravni reprodukcije, odvija operacija prevajanja živega dela na normo abstraktnega dela. Za socialno državo pa velja tudi, da v svojo obliko vladljivosti vključuje razredni boj. To počne tako, da ga mistificira v regulirani obliki (skozi pogajanja med predstavniki interesov dela in kapitala) meznega boja.

Za mezdni boj pa je značilna ambivalenčnost, ki izhaja iz tega, da mezda po eni strani na mistificirajoč način organizira vse vidike življenja proletariata, obenem pa je osrednji teren njegovega boja.²⁰ Proletariat si torej skuša skozi mezdni boj ponovno prilastiti njemu odtujene pogoje. Ne samo pogojev produkcije, ampak tudi svoje reprodukcije. Mezdni boj mora biti zato obenem tudi družbeni boj. Boj za prilastitev odtujenih pogojev produkcije bogastva mora biti obenem boj za prilastitev odtujenih pogojev produkcije subjektivitete. Zato so strategije kapitala vedno usmerjene v umetno ločevanje mezdnih bojov od družbenih bojov. In močno orodje tega ločevanja v režimu tako imenovanega interesnega predstavnštva so sindikati. Le-ti so omejeni na vprašanje delovnih razmerij, kar pomeni na sfero neposredne proizvodnje. Kolikor pa se dotaknejo razširjenega vprašanja produkcije kapitala oziroma sfere

²⁰ Mezda je kategorija, v kateri kapital zagradi in mistificira kompleks družbenih zgodovinskih in človeških aspektov proletariata. Kljub temu, ali pa ravno zato, ima mezdni boj revolucionarni značaj. Kot pravi Rosa Luxemburg, je boj proti znižanju relativne mezde vedno pomenil boj proti blagovnemu značaju delovne sile, proti kapitalistični produkciji nasploh (glej Negri, 1994).

družbene reprodukcije, ki jo lahko enačimo s sfero produkcije subjektivitet, pa to počnejo kot nevladne organizacije prek diskurzov identitete politike. Sindikati v sferi neposredne produkcije delavce zapirajo v normo dela, v sferi produkcije subjektivitet pa se udeležujejo kampanj za sprejemanje različnosti in strpnosti in s tem delavce zapirajo v normo identitete.

Od tod izvira tragikomična absurdnost sindikalnih intervencij v vprašanje delovnih in življenjskih pogojev delavcev in še posebej migrantskih delavcev. Ko se začne protestna stavka delavcev, jo skušajo zatreti na najbolj zavrzne šovinistične in avtoritarne načine.²¹ Že naslednji dan pa imajo recimo tiskovno konferenco, na kateri se zavzemajo za enakost žensk in proti diskriminaciji na osnovi katerekoli posebne okoliščine. Ali pa obsodijo rasizem v izjavah direktorice velike gradbene gospodarske družbe, istočasno pa na ravni podjetja sankcionirajo delavce, ki so o tem spregovorili.²² Razlagajo, da so Bosanci dobri gradbeni delavci, če pa se želijo ti delavci zaposliti na drugih trgih dela, s čimer napadajo rigidno stratifikacijo trga dela, pa jih označijo kot kombi delavce, ki so socialni dumping.²³ Zavzemajo se za izbolj-

šanje bivalnih razmer za migrantske delavce, vendar tako, da jih spremenijo v še eno deprivilegirano družbeno skupino, ki bi morala biti objekt skrbi države in nevladnih organizacij. Vzporedno s to medijsko eksponirano velikodušno akcijo pa izvedejo tihi manever, s katerim dosežejo zapiranje meja za migrantske delavce, s čimer naredijo delavce še bolj odvisne od delodajalcev in še bolj zožijo njihovo pravico do izbire. Vse dobro o delavcih torej, dokler so subjekt dela na ravni produkcije in viktimološki subjekt na ravni reprodukcije. In ravno ta separacija subjektivitete na normiran subjekt dela in identitetni subjekt, ki je bodisi viktimiziran bodisi v vojni vseh proti vsem, je osrednja operacija oblasti.

Drugače rečeno, neoliberalni oziroma neokonzervativni koncept oblasti in socialistični koncept oblasti si morda vendarle ne nasprotujeta tako zelo.²⁴ Morda bi celo lahko rekli, da se dopolnjujeta. Neoliberalizem po eni strani vzpostavlja prosto kroženje denarja in blaga, istočasno pa se opira na sile državne regulacije, da bi nadzoroval in izkoriščal kroženje tistega

²¹ Glej poročila aktivistov in aktivistk SC Rog o dnevih delavskega upora v Gorenju na www.njetwork.org/Upor-delavcev-in-delavk-Gorenja.

²² Glej disciplinirajočo okrožnico Sindikata delavcev gradbenih dejavnosti Slovenije na www.njetwork.org/Delavci-in-sindikati.

²³ Glej javno izjavo Lidije Jerkič, predsednice SKEI na www.njetwork.org/Izjava-Lidije-Jerkic-predsednice-in-odgovor-IWW-na-njo-v-tej-številki.

²⁴ Socialistični koncept oblasti oziroma socialistična oblika vladljivosti (slednji pojem lahko uporabljamo zato, ker gre za strategiziranje na osnovi uporov, kar pomeni poskus kanaliziranja upiranja in bojev) prebiva v slovenskem primeru v tako imenovanem socialnem partnerstvu. Njegova ideološka podlaga je teorija neokorporativizma. Korporativizem je bil doktrina družbenega reda fašizma, kar pomeni, da se ta oblika socialistične oblasti nevarno nagiba k fašistični obliki oblasti. Vsako zatiranje bojevitosti delavcev lahko torej razumemo kot prevlado fašističnega momenta v neokorporativnem socialnem partnerstvu.

specifičnega blaga, ki je delovna sila.²⁵ Identitetna vojna vseh proti vsem, ki vzpostavlja kapitalistično suverenost, ne bi bila mogoča, če ne bi bila divja zver dela in potreb zaprta v stanovske organizacije, če bi torej subverzivnost živega dela animirala tako sfero produkcije kot sfero družbene reprodukcije.

Uveljavitev biopolitične narave delavskih bojev, ki pomeni nič več in nič manj kot odpravo ločitve subjektivitete na normo dela in identiteto in ki zahteva oblikovanje biosindikalističnih političnih dispozitivov, je predpogoj političnega projekta radikalne transformacije družbe. In to se že dogaja. Dogaja se tam, kjer je ločitev mnogoterosti na dualnost norme dela in identitete skrajno nasilna in nevzdržna: v primeru subjektivitete migrantov in prekernih delavcev. Pri migrantih je ločitev nasilna najprej objektivno, saj je organiziranje v izključujoče identitete takoj v funkciji izkoriščanja živega dela. Tukaj identitetna politika neposredno vzpostavlja globalno delitev dela. Nasilna pa je tudi subjektivno, saj so migracije vedno povezane s subverzijo režima svobode gibanja. Kot je dokazala tudi aktivistična raziskava IWW, migracij ne moremo pojasniti z ekonomskim determinizmom oziroma s potrebami trga delovne sile. Akt migracij je vedno tudi dejanje osvobajanja iz obstoječih

družbenih spon. Zato se boj migrantskih delavcev nujno dotika vseh vidikov življenja proletariata. Boj, ki bi bil ujet in mistificiran v obstoječih sindikalnih in nevladnih organizacijah, bi zgolj reproduciral kastno družbo. Prekerni delavci so večinoma nematerialni, kognitivni, afektivni delavci. Zato sta proizvodnja blaga in subjektivitete ena in ista stvar in ločitev, ki pravzaprav vzpostavlja prekernost, je nevzdržna. V tem primeru se zgodi nasilna blokada delovne zmožnosti. Če je nematerialna proizvodnja podvržena normi dela na eni strani in izključujočnosti identitete na drugi, postane tako rekoč nemogoča. V režimu norme dela in izključujočih identitet pač ne moremo proizvajati novih potreb, jezikov in oblik življenja.

ZAKLJUČEK: aktivistična raziskava in biosindikalizem kot dispozitiva radikalne transformacije sveta

Aktivistična raziskava in biosindikalizem sta izjemno pregnantna pojma. Omogočata misliti nove oblike delovanja, katerih namen je radikalna družbena transformacija, oblike delovanja, ki niso utopične, ampak izhajajo iz materialnosti in telesnosti subjektivitete. Aktivistična raziskava v odnosu izkoriščanja in dominacije, v katerem vedno obstajata boj in upor, zagrabi subjektiviteto kot ključ realne transformacije. Biosindikalizem pa naredi iz bojev na ravni produktivne moči subjektivitete in bojev na ravni konstitucije subjektivitete enotno bojišče.

²⁵ Državna regulacija trga delovne sile, ki podpira apartheid, nastaja v Sloveniji v organu socialnega partnerstva, v Ekonomsko socialnem svetu. To dejstvo in izjemen pomen, ki ga ima državna regulacija za režim globalne delitve dela, kaže bedastost tistih kritik globalnega kapitalizma, ki mantrajo o tržni dereguliranosti.

Biosindikalizem poenoti v osvobodilnem boju tako boje, ki potekajo okrog »redukcije subjektivne 'zmožnosti proizvodjanja bogastva' na normo abstraktnega dela«, kot boje, ki potekajo okrog »konstitucije subjektivnega vedenja« (glej Mezzadra, 2007). Iz subjektivitete naredi ključ realne transformacije tako, da jo osvobodi ločitve na normo dela in identitetni subjekt, da locira in organizira antagonizme na obeh nivojih produkcije subjektivitete, tako na nivoju produktivne moči subjektivitete kot na nivoju konstitucije subjektivitete. Tak odgovor terja globalni kapitalistični režim delitve dela in hierarhije, ki jih vzpostavlja. Edina alternativa političnemu projektu multitudine, pri čemer je treba nenehno poudarjati, da je multituda razredni koncept, edina alternativa povezovanju vprašanja svobodnega izražanja različnosti z razrednim vprašanjem, je apartheid. Migranti so tu med drugim zato, da nam pokažejo ta skrajni in neizogibni rezultat ločevanja na sindikalno interesne in civilnodružbeno identitetne boje.

Aktivistična raziskava in biosindikalizem sta politični projekt. Ne samo zato, ker imata politične učinke, ampak zato, ker sta praktična artikulacija altermoderne zastavitve politike. Da bi lahko (soočeni z vso grozo moderne politike) ponovno začeli delovati, da bi si (soočeni s tragedijami moderne revolucionarne politike) zamislili politični projekt radikalne transformacije družbe in sveta, se ni treba vračati v antične zastavitve politike. Politike vendarle ne moremo

misлити brez kapitalizma. Politika je namreč kritičen koncept, ki se artikulira na osnovi antagonizma. In natanko tu, v bojih in uporih proti izkoriščanju in gospostvu, lahko raziskujemo alternativne zastavitve politike, tiste, ki ne predpostavljajo dialektične mašinerije posredovanja antagonizmov v projekt restavracije oblasti, ampak teoretsko in praktično gradijo dispozitive realne družbene transformacije. Dispozitive, ki niso homologni z dispozitivi oblasti, realne družbene transformacije, ki so popolnoma v življenju in zgodovini. Hranijo in animirajo jih boji ter upori, ki se akumulirajo, množijo, zaganjajo v vedno večji kompleksnosti, in to ravno zaradi sposobnosti nenehnih rekompozicij, ki jih vsebujejo dispozitivi. Lahko bi dejali, da je v tem primeru razmerje med singularnim in univerzalnim, za razliko od razmerja med partikularnim in občim, nenehno odprto. Zato v aktivistični raziskavi in biosindikalizmu dualnost subjekt-objekt ne obstaja, ampak le odprto razmerje med singularnim in skupnim.

Aktivistična raziskava in biosindikalizem sta torej dispozitiva, ki nam omogočata zgrabiti subjektiviteto v antagonizmu, na njeni osnovi artikulirati politični projekt radikalne družbene transformacije na način združitve bojev za svobodo različnosti z razrednim bojem. To seveda ne pomeni, da je treba prve podrediti drugemu, ampak, da se tako sfera produkcije družbenega bogastva kot sfera družbene reprodukcije – v kolikor je takšno razlikovanje sploh

še relevantno – podvržeta boju, subverziji in postajanju. Da torej subjektiviteto osvobodimo spon norme dela in identitetnega subjekta. Hkrati pa sta dispozitiva, ki sta tudi sama popolnoma potopljena v logiko boja. Zato si morata agresivno in ekspanzivno prilaščati objektivne pogoje proizvodnje znanja, bojev in življenja. Prilaščanje, ki je lahko samo skupnostno, ki je torej lahko le reappropriacija objektivnih in od-tujenih pogojev kot konstituiranje skupnega. To je politični potencial aktivistične raziskave in biosindikalizma, ki ga je treba dati v diskusijo v času, ko se ponovno odpira možnost, da bo dialektična mašinerija oblasti pokopala upanje še ene generacije.

LITERATURA IN VIRI:

- Balibar, Étienne** (2007): *Mi, državljani Evrope? Meje, država, ljudstvo*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Bojadžijev, Manuela** (2009): *Migration Struggles and the Global Justice Movement*. V: Imanuell Ness (ur.) *International Encyclopedia of Revolution and Protest*, str. 2305-2308. Blackwell Publishing.
- Boutang, Y. M.** (1998): *De l'esclavage au salariat. Économie historique du salariat bridé*. Paris: Presses universitaires de France.
- Hardt, Michael** (2007): *Thomas Jefferson, or, the Transition of Democracy*. V: Thomas Jefferson, *The Declaration of Independence*, str. vii-xxv. London, New York: Verso.
- Hardt, Michael in Negri, Antonio** (1994): *Labor of Dionysus*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hardt, Michael in Negri, Antonio** (2009): *Commonwealth*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University.
- Kurnik, Andrej** (2009): *Migracije in transformacija državljanstva*. V Slavko Gaber (ur.) *Za manj negotovosti*, 117–131. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Lotringer, Sylvere in Marazzi, Christian** (ur.) (2007): *Autonomia: Post-political politics*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Marx, Karl** (1985): *Kritika politične ekonomije 1857/58*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Mezzadra, Sandro** (2004): *The Right to Escape*. V: *Ephemera: Theory and Politics in Organization*, str. 267-275. Ephemera.
- Mezzadra, Sandro** (2007): *Living in Transition, Toward a Heterolingual Theory of the Multitude*. Dostopno prek: <http://translate.eipcp.net/transversal/1107/mezzadra/en> (18. 5. 2009).
- Mude, Pierpaolo** (2004): *Resisting and Challenging Neoliberalism: The Development of Italian Social Centers*. V: *Antipode*, str. 917-941. Oxford: Blackwell Publishing.
- Negri, Antonio** (1996): *Marx au-delà de Marx*. Paris: Editions L'Harmattan
- Negri, Antonio** (1999): *Insurgencies: Constituent Power and the Modern State*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Negri, Antonio** (2004): *La fábrica de la estrategia: 33 lecciones sobre Lenin*. Madrid: Akal Ediciones.
- Ong, A.** (2006): *Neoliberalism as Exception. Mutations in Citizenship and Sovereignty*. Durham: Duke University Press.
- Rigo, E.** (2007): *Europa di confine. Trasformazioni della cittadinanza nell'Unione allargata*. Roma: Meltemi Editore.
- Wright, Steve** (2002): *Storming Heaven: Class composition and struggle in Italian Autonomist Marxism*. London: Pluto Press.

REZIDENT TUJEC: IZKUŠNJA ROGA NA MARGINI

Povzetek: Odprtje zapuščene tovarne Rog za neodvisno kulturno, socialno in politično produkcijo je bila prostorska in s tem politična intervencija. Projekt oživitve propadajočega kompleksa v središču Ljubljane je bil odgovor na krizo avtonomnih in neodvisnih prostorov ustvarjanja, ki jo je povzročila izpraznjenost projekta civilne družbe osemdesetih. Pav tako je pomenil kritiko pohoda novih ekonomskih praks, katerih poglavitna surovina bogatenja so umetnost, kultura in aktivizem. Osvobojeni Rog kot »nadležna« družbena realnost, ki interpretira svobodo ustvarjanja v sodobnem mestu, intervenira v procese nastajanja novih kulturno-umetniških institucij in njihovo podrejanje kreativnosti v skladu s profitno logiko. Lastnica tovarne, mestna občina Ljubljana, je po dveh letih obstoja projekta onemogočila vsak poskus njegove subverzivne integracije. Od takrat skuša biti Rog center nastajajočega novega mestnega družbenega tkiva, ki presega segmentacije in segregacije, ki jih predpisuje mesto-podjetje.

Ključne besede: prostorskost, začasna raba, gentrifikacija, prekarizacija, kognitariat, skupnost na meji

Na začetku leta 2006 je politično-prostorska intervencija mesto Ljubljana premaknila iz ustaljene rutine *bussines as usual*. Poglavitne tarče te kritike skozi akcijo so bili spreminjajoča se pokrajina mesta in njegovih zaledij, izguba javne domene zaradi privatizacije, avtoritarno upravljanje prebivalstva in praks ter redukcija različnosti na logiko dobička. Odprtje novega in avtonomnega prostora je bilo odgovor na naraščajoč nadzor nad produkcijo ter oblikami rabe in izmenjave (tako v zasebnih kot javnih institucijah) in s tem nad produkcijo političnih subjektivitet. Rog je želel postati institucija svobodne produkcije, ki bi lahko reappropriirala razmere biopolitične reprodukcije, skratka, institucija *skupnega*. Eksperiment je odkril nekatere ključne elemente moči prostorsкости, še zlasti v kontekstu njenih nedavnih transformacij, ki poudarjajo politično, družbeno in subjektivno dimenzijo prostora.

Henri Lefebvre v svoji izjemni študiji *La production de l'espace*, objavljeni leta 1974, reflektira nezadostnost razumevanja prostora kot objektivnega, nevtralnega ozadja družbenopolitične akcije in produkcije. Poudarja naraščajočo hibridizacijo tega, kar imenuje »zazan« in »zamišljen« prostor v mešan, vendar drugačen »živeči« prostor: »Prostor postaja poglavitni vložek ciljno usmerjenih dejanj in bojov. Seveda je bil vedno rezervoar virov in medij, v katerem se aplicirajo strategije, vendar je zdaj postal nekaj več kot zgolj gledališče, nezainteresiran

oder ali prizorišče akcije ... Je prostor resnično medij? Miljé? Posrednik? Nedvomno je vse naštet, vendar je njegova vloga čedalje manj nevtralna, je čedalje aktivnejša, je tako instrument kot cilj, tako sredstvo kot izid» (Lefebvre, 1991a: 410–11). Izhajajoč iz Lefebvrove kritike in naraščajočega zavedanja o neločljivosti in soodvisnosti prostorskega in družbenega ter njuni vsajenosti v kompleksne in nenehno spreminjajoče se odnose oblasti, je poskušal Soja preseči rigidne binarnosti ter kategorične izenačitve z izumom koncepta *Thirdspace* oziroma *tretji prostor*. Koncept, ki ga lahko apliciramo na izkušnjo Roga in drugih avtonomnih prostorov, institucij in praks, ni nikoli zgolj preprosta vsota prvega in drugega, po Lefebvru zaznanega in zamišljenega prostora, temveč je vedno njuna prekinitev in rekonstitucija v »znan in neznan, resnični in imaginarni živi svet izkušenj, čutenja, dogodkov in političnih odločitev ... ki se materialno in metaforično izrazi v *prostorski praksi*, v transformaciji (prostorske) vednosti v (prostorsko) prakso na polju neenakomerno razvite (prostorske) oblasti. Oblast je ontološko vsajena v odnos središče – obrobje in s tem tudi v ontologijo tretjega prostora« (Soja, 1996: 31).

Zdi se, da sta prostorska vednost in akcija najbolj poudarjeni na frontni črti, ki jo zarisujejo transformacije krajev zgoščene oblasti in cirkulacije, v sodobnih metropolah, mejnih območjih in mestih, kakršno je Ljubljana, kjer naraščajoča negotovost avtonomne, družbene

in politične produkcije sovпада s privatizacijo, z gentrifikacijo in normalizacijo javnih prostorov, s krizo reprezentativne politike in novih oblik vladljivosti, ki se določajo v institucijah nadzora nad mobilnostjo in mnogoterostjo, z novimi artikulacijami javno-zasebnega partnerstva, z novimi oblikami izkoriščanja, zamejevanja in ekspropriacije skupnega ter s krizo modernih dihotomij, ki so definirale politično subjektiviteto. »Večstranskost oblasti in njen odnos s kulturnimi politikami različnosti in identitete« vzpostavlja in ohranja »načine družbene in prostorske delitve« na podlagi razreda, spola, rase ali nacionalnosti, s čimer ustvarja sistem avtoritarnega menedžmenta, kjer smo »'mi' in 'oni' dihotomsko uprostorjeni in zamejeni v vsiljeni teritorialnosti apartheidov, getov, četrti, rezervatov, kolonij, trdnjav, metropol, branikov in drugih pasti, ki izhajajo iz odnosa središče – obrobje.« (Soja, 1996: 87)

Večja teritorialna periferizacija in podreditve nehegemonskih družbenih, političnih ter kulturnih praks in diskurzov, kriminalizacija neprofitne in solidarnostne produkcije in izmenjave, nastanek in izkoriščanje novih razrednih kategorij, kot so *working poor*, ki jo sestavljajo prekerni in migrantski delavci, vsebujejo »dve inherentni izbiri: ali sprejeti vsiljeno diferenciacijo in ločevanje, potegniti iz njiju najboljše, ali pa se mobilizirati v upor, črpajoč iz njihovih dozdavnih pozicioniranj, njihovih predpisanih 'drugostih', bojevati se proti tej z oblastjo

napolnjeni vsiljenosti. Ti izbiri sta inherentno prostorska odgovora, individualni in kolektivni odzivi na urejajoča delovanja oblasti v zaznanih, zamišljenih in živečih prostorih» (Soja, 1996: 87). Zasedba in reanimacija nekdanje tovarne koles Rog je bila jasna izbira mobiliziranega kolektivnega upora, radikalen prelom, prekinitev in subverzija deteritorializirajočih in reteritorializirajočih oblastnih dispozitivov v »podjetju Ljubljana«. Po več kot desetletnem samevanju je več posameznikov in skupin vdihnili življenje v ta novi prostor, ki so si ga najprej predstavljali kot kratkoročni poskus, ki ga odločujoče definira koncept začasne rabe. Prostorsko-časovna intervencija je želela spodbuditi širšo razpravo o razmerah proizvodnje kognitariata in nasprotovati negativnim učinkom privatizacije in denacionalizacije (ter posledičnega izginotja javnih prostorov) z namenom artikulacije novih kulturnih in socialnih politik v mestu.

ROG KOT GENERACIJSKI DOGODEK

Rog je bil generacijska izkušnja. Nastal je kot poskus umika od konceptualne, praktične in politične hegemonije generacije, ki je bila na oblasti vse od začetka osemdesetih let dvajsetega stoletja. Tako na levi kot na desni, v notranjih krogih vladajoče Komunistične partije, v naraščajočem nacionalističnem okolju in nastajajočih družbenih gibanjih, je postal hegemonski koncept civilne družbe. Boj za interpretacijo tega koncepta se je na začetku

devetdesetih končal z zmago buržoaznega pojmovanja civilne družbe: pomenil je predvsem ločitev političnega in ekonomskega, kjer se je vladavina logike kapitalističnega trga nad ekonomijo in politično avtonomijo dojemala kot garancija za integracijo družbe v svetovni trg. Ta hegemonija se je zapečatila s hegeljanskim redom določitve razmerja med civilno družbo in državo, kjer je prva postala sfera realizacije za idejo zadnje.

Diskurz o pravicah je temeljil na predpostavki, da so te podeljene in konstituirane enkrat za vselej, s čimer so se preprečevali poskusi nastajanja novih pravic. Produkcija življenja zunaj unilateralne kapitalistične komande je postala nemogoča, alternativne oblike produkcije življenja pa so postale tolerirane kot izjeme, kar je povzročilo prakse lokaliziranega upora, identitetne politike in vertikalnosti v odnosu z državo. Pojmovanja alternativne kulture, življenjskih stilov, identitet in manjšin so se inkorporirala v sistem multikulturalizma, ki je dovoljeval nekatere specifične izraze različnosti, ki niso ogrožali mašinerije družbene reprodukcije kapitala. *Temeljne* institucije civilne družbe v osemdesetih so postale *tolerirane* institucije levičarskega neoliberalnega multikulturalizma v devetdesetih. Eden redkih izrazov avtonomne želje in družbenega antagonizma, ki je preživel tranzicijo, ne da bi izgubil svojo avtonomijo in upornega duha, sta bila zasedba in posledično hiter razvoj *grass root* iniciativ

nekdanje jugoslovanske vojašnice na Metelkovi leta 1993. Ta velikanski kompleks v središču Ljubljane je ostal eden redkih centrov kulturnega in družbenega upora, tovarna alternativne produkcije subjektivitet.

Proti koncu devetdesetih je bila tranzicija skoraj končana, ekonomija v celoti integrirana in konflikt uspešno delegiran. Velikanska energija in samozavest spektra subjektivitet iz osemdesetih sta se razpršili in zbledeli, še posebno v soočenju s skrajnimi, tragičnimi posledicami razpada Socialistične federativne republike Jugoslavije. Ob vstopu v Nato in EU na začetku novega tisočletja je Slovenija postala teritorij popolne imperialne artikulacije, globoko potopljen v globalni konsenz o triumfu neoliberalizma in *konca zgodovine*. Z besedami Naomi Klein: »Demokracija in radikalni kapitalizem se nista spojila zgolj med sabo, temveč tudi z moderno, razvojem in reformo. Tisti, ki so nasprotovali tej spojitvi, se niso zgolj motili, temveč so 'ostali v zgodovini', kakor se je izrazil Fukuyama, kar je ekvivalent zaostajanju po Prelomu, ko so že vsi drugi transcendentirali na 'posthistorično' raven« (Klein, 2008: 183). Po drugi strani pa je, kakor v vseh »posthistoričnih« realnostih, tudi v Sloveniji razvoj novega biopolitičnega režima proizvedel nove antagonistične subjektivitete, ki so se istovetile z novimi družbenimi gibanji za drugačno globalizacijo. Nova politična generacija, izhajajoča iz globalnih bojev, zakoreninjena v izkušnjah,

kakršne so zapatistična vstaja in dogodki v Genovi, se ni mogla več opirati na institucije gibanj iz osemdesetih.

Eno največjih prizorišč konfrontacije te nove generacije je tudi specifična oblika biopolitične produkcije, značilna za nekdanje socialistične države, ki jo označuje skrajna težavnost opustitve manchestarijanske paradigme produkcije, v kateri je valorizacija nematerialnega in kognitivnega dela šibka ali celo neobstoječa: gospodarska rast temelji na hipereksploataciji v tradicionalnem pomenu (izjemno dolg delovnik in neplačane nadure), hkrati pa je koncentrirana v delovno intenzivnih panogah (še posebno v gradbeništvu) in odvisna od avtoritarnega menedžmenta in izkoriščanja migrant-skih delavcev v režimu organiziranega izsiljevanja. Ključni instrument črpanja dobička je omejena in nadzirana vertikalna (družbena) in horizontalna (čezmejna) mobilnost. Posledično naraščata število brezposelnih in prekarizacija visoko izobraženih ljudi. Kultura se večinoma še vedno dojema kot polje družbene reprodukcije ali polje reprodukcije vladajoče (nacionalistične) ideologije.

Reproducirana s strani kapitala in delavskih predstavnikov sta manchesterijanska paradigma produkcije (v kateri je vir vrednosti proizveden s strani kvantificiranega dela, torej delovnih ur) in »črni protekcionizem« (kjer se zmanjšana nacionalna suverenost kompenzira z nadzorom nad kulturno produkcijo) določala

kontekst, v katerem se je nova politična generacija srečala s kognitariatom (izpostavljenim ali kapitalistični rekuperaciji ali represiji) in z migrantskimi delavci. Nove subjektivitete, nov red, nova pojmovanja prostora in časa ter predvsem nove artikulacije postfordistične nematerialne produkcije in eksploatacije so zahtevali nov vozal vidnosti, izmenjave in organizacije.

ODPRTJE, SREČANJA IN SAMOVALORIZACIJA

Množična proizvodnja koles v Rogu se je ustavila na začetku devetdesetih let in tovarna je kmalu postala eden izmed simbolov tranzicije v tržno družbo. Družbena lastnina se je najprej nacionalizirala, pozneje pa denacionalizirala, torej privatizirala. Ta proces se je izvajal kot napad na delavsko solastništvo in samoupravljanje in se končal skozi uničenje njihove politične in ekonomske moči. Tovarniški kompleks je Mestna občina Ljubljana (MOL) kupila in prodala in ponovno kupila ter zaradi razlogov, povezanih z lastniškimi špekulacijami in privatizacijskimi postopki, za več kot deset let prepustila propadanju. Intervencija v Rog je torej odprla prostor, odvzet multitudini, in s to reapropricijo omogočila kritiko procesa privatizacije v celoti.

Rog je nastal naključno, kot rezultat čudovitih srečanj. Ideja o odprtju in revitalizaciji prostora se je razvijala v umetniških galerijah, med mladimi arhitekti in aktivisti, mnogi izmed njih so se ravno v tistem času bojevali proti najkru-

tejši obliki ekspropriacije v samostojni Sloveniji, proti izbrisu skoraj odstotka prebivalstva iz registra stalnih prebivalcev leta 1992.¹ Nova desna nacionalna oblast je ravno skušala uvesti vrsto neoliberalnih reform, mobilizirala proti izbrisanim in drugim manjšinam ter zaostrovala nadzor nad kulturno produkcijo. To je pomenilo, da se je čedalje bolj fragmentirana in defenzivna kulturna in socialna produkcija srečevala s številnimi težavami in ovirami pri dostopu do sredstev in infrastrukture. V mestu Ljubljana je bila oblast v rokah leve, ki pa ni vedela, kaj z njo početi, razen servisirati močne nepremičninske lobije, seveda. V tem položaju, med festivalom »Rojenje multitude«,² je odprtje nekdanje tovarne Rog ponudilo nov prostor srečevanja, *metisage* in vidnosti.

Takoj po zasedbi se je pomen na novo odprte tovarne prelil onstran njenih fizičnih zamejitev in onkraj zamejitev skupnosti, ki so bile neposredno vpletene v samoupravljanje prostora. Rog je postal generator in testno polje za spreminjanje produkcijskih paradigem. Zato so zasedbo na začetku podpirali številni posamezniki in institucije. V prostor so bili investirani različni koncepti postmoderne tovarne. Izo-

¹ Za podrobnejšo analizo izbrisa in boja izbrisanih glej Zorn, Čebren, Beznec (ur.): Zgodba nekega izbrisa. Časopis za kritiko znanosti, let. XXXV, št. 228.

² Festival je vključeval niz dogodkov, posvečenih izdaji slovenskega prevoda Multitude Hardta in Negrija (Časopis za kritiko znanosti, 2005). Po javni predstavitvi na Fakulteti za družbene vede je naslednje jutro novinarska konferenca z Negrijem uradno odprla tovarno za javnost.

blikovala se je začetna strategija komunikacije z lastniki, ki je temeljila na konceptučasne rabe in potrebe po novih institucijah umetniške, kulturne in socialne produkcije, po institucijah valorizacije nematerialne produkcije: »Ne gre za klasično zasedbo prostora, temveč začasno spremembo njegove namembnosti. Sedem tisoč kvadratnih metrov velika tovarna ... je bila petnajst let prepuščena propadanju. Dokler MOL ne razvije in začne udejanjati jasne strategije za rešitev teh praznih prostorov, jih želimo samoiniciativno odpreti vsem posameznikom in skupinam neprofitnega sektorja za realizacijo neodvisne produkcije s kulturno in družbeno vsebino« (Skupna izjava, 2006).

Vendar je treba poudariti, da je bil diskurz o Rogu in valorizaciji nematerialne produkcije simultano diskurz proti njenemu izkoriščanju, ki je temeljil na sami organizaciji prostora. Vzpostavljene so bile prakse organizacije in komunikacije, kakršna je skupščina začasnih uporabnikov in uporabnic ter odločevalski proces, temelječ na aktivni participaciji, odprtosti, samoupravljanju in samovalorizaciji. Strategija konceptačasne rabe je bila doseči kontinuiteto med oblikami organizacije in komunikacije, ki se razvijajo v zasedeni tovarni, in idejo o novi javni instituciji (nekakem centru sodobne umetnosti, imenovanem Novi Rog), ki jo je mestna administracija začela razvijati po zasedbi: »Želimo deliti ideje in pridobljeno znanje o tem, kako praksečasne rabe, potrebe po njih in nji-

hova aktualizacija lahko pomenijo pomemben precedens za drugačno reciklacijo, regeneracijo in fleksibilnost kulturnih in produkcijskih prostorov v urbanih okoljih, ki so dobrodejne za mesta, njihove svete in deprivilegirane skupnosti« (Nova, 2006). Ta konceptualizacija razkriva, dačasna raba ni bila zgolj taktika v kontekstu skrajno pristranskih odnosov oblasti. Bila je mehanizem obrambe javne sfere skozi njeno rekonstrukcijo v skupni prostor. Tako je bila vloga začasnih uporabnikov zagotoviti odprtost Roga (proti nameram občine o evikciji uporabnikov), ga organizirati na temeljih skupnega (proti poskusom njegove privatizacije) in prispevati h konceptu Novega Roga, da bi program, aktivnosti in oblike samoupravljanja, vzpostavljeni v obdobjučasne rabe, našli kontinuiteto v bodočih projektih mestne občine (in s tem omogočili razvoj alternativnih institucij onstran birokratskega nadzora javnega in/ali dobičkonosne naravnosti zasebnega).

MOL je projekt tolerirala osem mesecev, nakar so občinske volitve prekinile navidezno miren razvoj. Novoizvoljeni župan, neodvisni kandidat leve provenience, je na volitvah zmagal kot politično odstavljeni menedžer največje slovenske trgovske transnacionalke. Obljubil je učinkovitost in vodenje mesta v slogu podjetja, pri čemer bi izvajal projekte, ki naj bi navidezno stagnirajoči Ljubljani pomagali narediti skok naprej. Njegov kolektiv je vključeval strokovnjake, ki so obljubljali spremembe v oblikah produkci-

je in načinu vladanja, ki naj bi svojo moč črpal iz pobud meščanov. Nekaj časa se je zdelo, da bi projekt Roga lahko pridobil iz dinamizma nove administracije. Začela so se pogajanja o legalizaciji začasne rabe in projekt Novega Roga je bil sprva odprt za vsebine začasnih uporabnikov. Nato je župan (vloga mestnega sveta v novi sestavi je povsem marginalizirana, saj ga od samega začetka zaradi velike večine svetnikov z njegove liste pooseblja župan) nenadoma in unilateralno ustavil vsa pogajanja, razveljavil vse dogovore in zagnal proces marginalizacije in getoizacije začasnih uporabnikov in uporabnic. Rog je kmalu postal še en simbol, simbol degeneracije javne oblasti – suspenzije demokratične, javne razprave, uvedbe avtoritarne vladavine in pomanjkanja avtonomije v javni upravi. Rog je prav tako postal paradigmatični primer nadaljnjega razvoja institucij kulturne in družbene produkcije v mestu in državi. Županove menedžerske prakse iz Mercatorja so pustile prve sledove v mestu Ljubljana in njegovem upravljanju.

Že takrat je bilo mogoče iz primera Rog potegniti nekatere pomembne sklepe. Prvič, v mestu, kot je Ljubljana (v paradigmatičnem perifernem semiurbanem mestu), je edini način vzpostavitve kulturnega in družbenega menedžmenta v uničenju oblik organizacije kolektivne apropiacije in produkcije skupnega.³ Oblast ni bila sposobna izkoriščati skupnega, zato se je odločila, da ga uniči. Ob drugi obletnici Roga

in drugem poskusu župana, da ga izprazni, so začasni uporabniki in uporabnice zapisali svoje videnje njegovih dejanj: »Rog je odprt prostor, kjer se stvari delajo drugače. Župan očitno ne spoštuje oblik kreativnega življenja, necenzuriranega izražanja, resničnega udejanjanja svobode združevanja, spoštovanja človekovega dostojanstva in ohranjanja različnosti. Zato želi namenoma preprečiti nekatere resnično avtonomne in samodoločne aktivnosti posameznikov in skupin, ki zavračajo, da bi počeli zgolj tisto, kar od njih pričakuje hegemonski model organizacije družbenega življenja« (Rog poziva k solidarnosti, 2008). To se zdi zelo poučna lekcija, še zlasti, če upoštevamo paradokse in dvoumnosti, ki izhajajo iz narave perifernih kapitalističnih ekonomij, kakršna je slovenska. V njih je boj za napredek vedno v dvoumnem odnosu z bojem proti izkoriščanju. Medtem ko je bilo v 20. stoletju mogoče, da je prvi lahko zasenčil drugega (s tragičnimi posledicami), se to zdi v času tendenčne hegemonije nematerialne proizvodnje nemogoče. Danes mora biti boj za napredek nujno boj proti izkoriščanju, ta pa mora biti boj za reappropriacijo pogojev produkcije življenja. Vsako dejanje, ki išče rekuperacijo ali integracijo, je obsojeno na propad. Zato se zdi, da ideja začasne rabe nosi tveganje, da se skupno žrtvuje v korist kapitalistične akumulacije.

Drugič, zasedba Roga je jasno izpostavila vprašanja o možnostih demokratizacije javnih prostorov (njihove po-stvaritve v skupno)

³ Spomnimo se Metelkove, Šentjakobskega gledališča, vtičkarjev etc.

in institucij kulturne, umetniške in družbene produkcije v času, ko je javna oblast čedalje bolj okupirana z logiko korporacijskega menedžmenta in kjer se njene avtoritarne tendence – kot nujen rezultat te logike – simultano krepijo skozi partnerstvo z zasebnimi investitorji. Ta recipročna krepitev avtoritarne komande se imenuje javno-zasebno partnerstvo. Ideja županove pisarne o Novem Rogu se je nazadnje izkristalizirala kot načrt sodobne umetniške institucije, ki naj bi bila zgrajena v takšni obliki »partnerstva«. Tako želi mestna administracija vsiliti prvo umetniško institucijo v državi, ki jo bo določala podreditev javnega korporacijski logiki »kulturne industrije« in zasebnim podjetniškim interesom.

Zato je pomembno poudariti novi scenarij razrednega boja, ki nastane, ko je nematerialno (kulturno, umetniško in afektivno) delo obuzdeno v režim kapitalistične akumulacije. V tej drami je treba nasloviti vprašanja, povezana z odnosom med svobodo, ustvarjalnostjo in disciplino ter odnosom med eventualnostjo, singularnostjo in unilateralizmom kapitalistične valorizacije. To se prav tako nanaša na subjektivitete nematerialnega dela in na njihov odnos z institucijami javne oblasti.

In tretjič, lokalne politične in upravljalvske artikulacije imperialne vladavine, razkrite na primeru Roga, opazimo tudi na drugih področjih »javnega interesa«, na področju zdravstva, socialne varnosti, izobraževanja in mobilno-

sti. Popolna integracija družbenega življenja v režim biopolitičnega izkoriščanja kulminira v procesu dekonstrukcije in rekonstitucije prostora skozi meje, ki se projicirajo v urbana središča, kjer se določajo novi mehanizmi diskriminacije, ki ohranjajo imperialni aparat. V tem procesu skrajne segmentacije lahko najdemo podobno konvergenco oziroma »partnerstvo« med javnim in zasebnim, pa tudi pojav antagonističnega, konstituirajočega skupnega, s prostori, kakršen je Rog, ki so eden nujnih pogojev za njegov obstoj: »Avtonomni prostori so nujni za izvajanje demokratičnih vrednot za ljudi, ki ne morejo ali nočejo biti del etabliranih kulturnih, političnih in drugih družbenih institucij« (Rog poziva k solidarnost, 2008).

OD ZAČASNE RABE K STALNI AVTONOMIJI – IZKUŠNJA SOCIALNEGA CENTRA ROG

Namera o subverzivni integraciji v novi cikel in nove institucije kulturne, umetniške in družbene produkcije, je prinesla nekaj sprevrženih rezultatov: spodbudila je zasebno investiranje ter ekspropriacijo, gentrifikacijo in nasilen poskus zaježitve novih produktivnih subjektivitet: »Paradoks, s katerim se trenutno sooča mesto Ljubljana, je dobro znan. V čedalje globlji integraciji v evropske kulturne tokove, zaradi drzne bistrosti skupin in posameznikov, ki delujejo izključno na podlagi moči svoje lastne želje in svoje lastne duhovne ter intelektualne

nadarjenosti, je vrednost nepremičnin narasla. Zdaj ni matematično 'zanimivo' nekdanje kraje zapuščenosti in zarjavelosti nameniti nadaljnjim eksplozijam kulture in filozofske svobode, temveč matematičnemu in banalnemu zvišanju vrednosti lastnine» (Holmes, 2008). Zato se je morala izkušnja avtonomije Roga reorganizirati ter preiti lastne zidove in omejitve onstran singularnega prostora in temporalnosti. Ta ekspanzija je bila edini mogoči odgovor na krizo, saj se »[o]blast, moč ohranjanja odnosov odvisnosti in izkoriščanja, ne zamejuje na določeno 'fronto' na strateški ravni, kakršna je recimo meja na zemljevidu ali jarek v tleh. Oblast je vsepovsod; je vseprisotna, pripisana Biti. Je povsod v *prostoru*. Je v vsakdanjem diskurzu in zdravorazumskih krilaticah, v policijskih gumijevkah in oklepnikih. Je v *objets d'art*, kakor tudi v raketah ... [O]blast je razširila svojo domeno v notranjost vsakega posameznika, h koreninam zavesti, v topije, skrite v plasteh subjektivitete« (Lefebvre, 1976: 86–87). Napad na Rog in njegove prakse svobodne organizacije je začasne uporabnike in uporabnice potisnil v ospredje bojev proti oblikam dominacije in izkoriščanja, temelječih na privatizaciji, ekspropriaciji in segmentaciji prebivalstva.

Vozel idej in praks znotraj rogovske galaksije pobud, ki je hotel iniciirati takšen proces politične rekonpozicije mesta, temelječe na osvežitvi in komuniciranju različnih bojev, je našel svojo kontinuiteto in razvoj v konceptu Social-

nega centra Rog. Njegova določajoča pozicija je konstantna formulacija in reformulacija prostorov alternativne subjektivizacije in samoorganiziranega boja. Projekt temelji na kritiki segmentacije in vertikalnosti odnosa med civilno družbo in državo, identitetne politike in razumevanja alternativnih ali avtonomnih prostorov in praks kot nekakšnih tradicionalno zaščitениh otokov različnosti, ki jih je treba tolerirati v duhu liberalne strpnosti. Skrajna prekernost Roga samega, ki se bori proti občinskim poskusom njegove zadušitve, ponuja možnost razumevanja in komuniciranja pogojev, ki so skupni vsem prekernim statusom in institucijam. Samoorganizirani raziskovalci in učitelji, študenti, izbrisani, prosilci za azil, migrantski in prekerni delavci, ljudje brez papirjev, ki so motor življenja in boja Socialnega centra, iščejo nove načine političnega delovanja v postnacionalnih in postfordističnih razmerah. V svojem boju za dekonstrukcijo in rekonstitucijo tradicionalnega (nacionalističnega) pojmovanja pravice do teritorija si prizadevajo premagati moderne dihotomije med individualizmom in komunitarizmom, ki je bila vsaj v Sloveniji odločilna za vzpostavitev dveh nasprotujočih si, vendar komplementarnih političnih blokov. Medtem ko je tako imenovana levica sledila poti liberalnega individualizma in proizvajala diskurz, ki z zagovarjanjem človekovih in manjšinskih pravic kot vzvodom integracije legitimira privatizacijo in neoliberalno aku-

mulacijo, nacionalistična in rasistična desnica uporablja diskurz ekskluzivističnega etno-nacionalističnega komunitarizma. Gibanje samoorganiziranih prosilcev za azil, ki se je »teritorializiralo« v Socialnem centru, je obsodilo avtoritarni menedžment in nadzor migracij ter pravico do teritorija artikuliralo na alternativen način: z izvajanjem državljskih praks v poskusu graditve skupnosti na meji. Na meji, ki je v metropoli ekstrapolirana kot meja političnega in meja konstitucije državljanstva. Na meji, ki je »fizično prisotna povsod tam, kjer se dve ali več kultur stikajo, kjer ljudje različnih ras zasedajo isti teritorij, kjer se dotikajo podrazred, spodnji, srednji in višji razred, kjer se prostor med dvema posameznikoma skrči z intimnostjo« (Anzaldúa, 1987: nepaginiran uvod).

Medtem ko nas hierarhično vključujoča razpršenost državljanstva sooča z izzivom samovalorizirajočih državljskih praks, ki poglobljajo in razširjajo formalno državljanstvo, nam kriza sistema reprezentacije, ki vključuje interese velikega kapitala in organiziranega dela (torej kriza neokorporativnega modela preseganja konfliktov) ponuja priložnost iznajdbe novih oblik delavskega boja proti politični konstituciji mezdne delo, ki se premika proti skrajnim oblikam prekarizacije. Zdi se, da nove oblike biosindikalizma, razvite v gibanju samoorganiziranih migrantskih delavcev v Socialnem centru in skozenj, ponujajo inovativne in učinkovite prakse boja, ki izhajajo iz zavra-

čanja paternalizma »socialnega partnerstva« in njegove osredinjenosti na balansiranje plačnega sistema stalno zaposlenih državljanov. Mrežna organizacija s politiko odprtega roba za različne oblike diskriminacije in izkoriščanja odkriva radost razrednega boja kot boja za boljše življenje na splošno, boja proti delu in družbeni reprodukciji kapitala. Transformacija politične subjektivitete, ki se odvija v Socialnem centru, je tako rezultat popolne reartikulacije odnosa med družbenim (ekonomskim) in političnim bojem. Boj za nadzor nad razmerami produkcije življenja je hkrati družben in političen. Zato reprezentativna politika in njene institucije ne morejo več zahtevati ekskluzivne reprezentacije in organizacije interesov. Institucije in načini vladljivosti, ki prečijo konstituirani politični red, so postale odločilne. Socialni center sta intervencija in konstrukcija proti njim.

Glede na inherentno nagnjenje k obuzdenju prostorov ali oblik nematerialne produkcije v procese normalizacije ter posledično uničenje spomina in socialnih mrež, ki to produkcijo omogočajo, je edino mogoče umeščanje prostora nove politične kontestacije antiintegracijska drža. Po drugi strani pa izkušnje politične subjektivacije znotraj prostorov, kakršen je Socialni center, prav tako zavračajo status izjemnosti, ki ga politike drugačnosti uporabljajo za legitimiranje obstoja alternativnih prostorov kot nekakšnih multikulturnih rezervatov, ki imajo sposobnost simultane ohranjanja in

zamejevanja različnih manjšin v družbi. Takšne postmoderne liberalne diskurze in prakse je ostro kritizirala tudi afroameriška aktivistka in feministka bell hooks. V svojem eseju *On Post-modern Blackness* jih zavrača zaradi »ekskluzivizma bele moškosti« in še zlasti zaradi njihove »vztrajne ločitve« posplošene politike drugačnosti od bolj specifizirane in doživete »politike rasizma«. Zato lahko umeščanje praks in političnih subjektivacij Socialnega centra bolje razumemo skozi njen koncept *margin*: »Locirana sem na margini. Pri tem odločno razlikujem med marginalnostjo, ki jo vsiljujejo represivne strukture, in marginalnostjo, ki jo nekdo izbere kot kraj upora – kot kraj radikalne odprtosti in možnosti ... Vemo, da je boj tisti, ki nas zadovoljuje, navdušuje in uresničuje v naših željah. Ko vzpostavljamo radikalni ustvarjalni prostor, se transformiramo individualno in kolektivno. Ta prostor podpira in ohranja našo subjektiviteto in nam daje novo lokacijo, od koder lahko artikuliramo naš smisel sveta« (Hooks, 1990: 153). Pozicija *margin* je v nasprotju z varnostjo integracije ali izjemnosti »globok rob. To ni 'varen' kraj. Tu vedno tvegaš. Potrebuješ skupnost v uporabi« (hooks, 1990: 145, 149). To je pozicija »rezidenta tujca«, »je globoko periferna zavest, eksistencialno heretična in kontracentrična, je prostorska zavest in geografska imaginacija, oblikovana v regiji upora, onstran ustaljenih centrov oblasti«. A hkrati je »zavest in imaginacija, ki je na poseben način sposobna razumeti

najbolj notranja delovanja oblastnih centrov, poznati njihove nevarnosti in možnosti, bivati med njimi s kritično prikritostjo ... *insiderja*, ki se namenoma odloči ostati zunaj« (Soja, 1996: 30). Srečanja, stekanja in hibridizacija Socialnega centra Rog osmišljajo izkušnjo avtonomije v celotnem spektru imperialnega gospostva v postfordističnih in postnacionalnih mestih in hkrati proti njemu. Skupni horizont boja in protioblasti, ki oblikuje »radikalno sprejemanje ranljivosti« (Spivak, 1990), spodbuja emancipatorni potencial vsake singularnosti in sočasno krepi radikalni in večglasni prostor skupnega upora in subjektivacije.

Prevedla Barbara Beznec

LITERATURA IN VIRI:

Anzaldúa, G. (1987): *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*. San Francisco, Aunt Lute.

Holmes, B. (2008): *In Support Of Rog Factory*. <http://tovarna.org/node/1467>.

Hooks, B. (1990): *Yearning: Race, Gender and Cultural Politics*. Boston, MA, South End Press.

Klein, N. (2008): *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*. London, Penguin Books.

Lefebvre, H. (1974): *La production de l'espace*. Paris, Anthropos.

Lefebvre, H. (1976): *The Survival of Capitalism*. London, Allison and Busby.

Nova (2006): *The presentation of the Tovarna Rog initiative at the introductory Trans Europe Halles meeting*. <http://tovarna.org/node/198>

- Soja, E. W.** (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Spaces*. Blackwell Publishing.
- Spivak, G.. C.** (1990): *The Post-Colonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues*. New York, Routledge.
- Collective Statement About Opening Rog to the Public* (2006): <http://tovarna.org/node/111>.
- Rog Calls for Solidarity* (2008): <http://tovarna.org/node/1461>.

E-DEMOKRACIJA IN E-PARTICIPACIJA: REFLEKSIJA UPORABE E-ORODIJ V DRUŽBENOPOLITIČNIH PROCESIH S Poudarkom NA LOKALNEM NIVOJU V SLOVENIJI

Povzetek: Prispevek kritično reflektira obstoječe prevladujoče konceptualizacije e-demokracije ter e-participacije, strategije in politike na ravni Slovenije in Evropske unije ter orodja implicitno ali eksplicitno utemeljena na teh prevladujočih konceptualizacijah. Pri tem izhajamo iz predpostavke, da so ključni problemi povezani z uporabo orodij na področju e-demokracije neločljivo povezani s prevladujočim razumevanjem konceptov kot so demokracija, participacija, e-demokracija in e-participacija tako v različnih dokumentih Republike Slovenije in Evropske unije ter v akademskih tekstih. Prispevek pokaže, da so razumevanja pogostokrat omejena in nezadostna, vendar pa tvorijo konceptualno podstat obstoječih e-orodij, ki zaradi te omejenosti v premajhni meri izkoriščajo potenciale novih informacijsko-komunikacijskih tehnologij. Ta razumevanja so v okviru prispevka identificirana kot eden izmed ključnih vzrokov nizke participacije in relativne nezainteresiranosti širše javnosti za uporabo teh orodij.

Ključne besede: e-demokracija, e-participacije, demokracija, e-orodja, IKT, lokalni nivo

UVOD

Sodobne predstavniške demokracije se v Evropi soočajo s trendom upada zanimanja za formalno politično sodelovanje v družbenopolitičnih procesih, ki v okviru prevladujočih razumevanj demokracije predstavlja enega njenih ključnih elementov. Med drugim se ta trend kaže v vedno nižji volilni udeležbi državljanov na splošnih volitvah na vseh nivojih formalne participacije. Ta trend je posledično prisoten tako na lokalnih in nacionalnih volitvah kot tudi volitvah v Evropski parlament¹. V kontekstu naslavljanja te percipirane problematike so se kot možne rešitve pojavila orodja e-participacije kot temeljni element vzpostavljanja e-demokracije. Slednja označuje poskus revitalizacije predstavniškega demokratičnega političnega sistema preko informacijsko komunikacijskih tehnologij, ki ponujajo možnost neprecedenčne povezanosti državljanov in političnih odločevalcev, hitre odzivnosti javnopolitičnih akterjev na družbeno-politične problematike ter možnosti visoke stopnje transparentnosti odločevalskega procesa.

Pričujoči prispevek kritično reflektira obstoječe prevladujoče konceptualizacije e-demokracije ter e-participacije, strategije in politike na nacionalni (slovenski) in na ravni Evropske

¹ Kot je ugotovila študija ukpolitical.info stopnja udeležbe na volitvah za Evropski parlament nenehno pada. Dostopno na: <http://www.ukpolitical.info/european-parliament-election-turnout.htm>. Podobno ugotavljata tako za nacionalni kot evropski nivo formalne politične participacije van der Eijk in van Egmond (2006). Za politološke premisleke volilne apatije pa glej na primer Aldrich (1997).

unije ter sama orodja implicitno ali eksplicitno utemeljena na prevladujočih konceptualizacijah. Pri tem izhajamo iz predpostavke, da so ključni problemi povezani z implementacijo in samim delovanjem orodij na področju e-demokracije neločljivo povezani s splošnim in prevladujočim razumevanjem širših konceptov kot so demokracija in participacija kot tudi e-demokracija in e-participacija tako v javno-političnih strategijah, akcijskih načrtih in drugih dokumentih Republike Slovenije in Evropske unije kot tudi v akademskih tekstih na področju e-demokracije in e-participacije. Razumevanja so, kot bomo pokazali v prispevku, pogostokrat omejena in nezadostna, vendar pa tvorijo konceptualno podstat obstoječih e-orodij, ki zaradi te omejenosti v premajhni meri izkoriščajo potencialne novih informacijsko-komunikacijskih tehnologij. To je posledično eden izmed vzrokov majhne participacije in relativne nezainteresiranosti širše javnosti za uporabo teh orodij².

Hkrati pa so orodja e-participacije dojemana in implementirana kot inštrument s katerim naj bi bilo mogoče enostavno, hitro in neproblematično odpraviti vse ključne probleme participacije s katerimi se soočajo sodobni predstavniki politični sistemi. Posledično to pomeni, da vprašanja umanjkanja participacije niso naslo-

vljena celovito hkrati pa smo priča implementaciji rešitev, ki so prevladujoče utemeljena na tehnoloških orodjih, s čimer se zapostavi diapazon komplementarnih načinov naslavljanja problema ne-participacije.

Prispevek bo najprej reflektiral prevladujoče konceptualizacije ključnih pojmov za področje e-demokracije. Pri tem se bomo osredotočili tako na prevladujoče razumevanje demokracije kot na prevladujoča razumevanja e-demokracije. Slednje bomo naslovljali tako v kontekstu javno-političnih dokumentov na ravni Evropske unije in Slovenije kot tudi v okviru akademskih tekstov. Teoretični refleksiji osrednjih konceptov bo sledila analiza že izvedenih in obstoječih projektov in orodij na področju e-demokracije v Sloveniji, pri čemer se bomo zaradi njegovega osrednjega pomena v kontekstu revitalizacije politične participacije osredotočili predvsem na lokalni nivo. V tem kontekstu bomo na osnovi kritičnih premislekov v okviru teoretične refleksije opredelili ključne pomanjkljivosti obstoječih orodij že izvedenih projektov na področju e-demokracije. V zaključnem delu bo podan premislek možnih načinov konceptualnega in tehnološkega preseganja omejitev/pomanjkljivosti, ki jih bomo naslovljali tekom prispevka.

PREVLADUJOČE KONCEPTUALIZACIJE IN RAZUMEVANJA DEMOKRACIJE

Demokracija se v okviru dokumentov, programov, politik, strategij institucij Evropske Unije

² Glej na primer studijo RIS (Raba interneta v Sloveniji) Internet in Slovenska država iz leta 2006. Dostopno na: http://www.ris.org/2006/10/RIS_porocila/Internet_in_slovenska_drzava/?&cat=694&p1=276&p2=285&p3=1318&p4=1335&p5=1337&id=1337

prevladujoče konceptualizira in razume v navezavi s pojmi kot so pravna država, univerzalnost in nedeljivost človekovih pravic ter temeljnih svoboščin in spoštovanje človekovega dostojanstva, enakosti in solidarnosti³. Demokratično družbo glede na dokumente EU določajo pluralizem, nediskriminacija, strpnost, pravičnost in solidarnost ter enakost spolov⁴. Za doseganje teh standardov in norm je politični sistem Evropske unije utemeljen na principu demokratičnega predstavništva državljanov⁵. V tem oziru so izvoljeni predstavniki demokratično odgovorni državljanom. Vsak državljan ima pravico sodelovati v demokratičnem življenju Unije. Pri tem naj bi bile odločitve sprejete kar najbolj odprto in v kar najtesnejši povezavi z državljani. Prevladujoče razumevanje koncipira politične stranke kot oblikovalke in posredovalke interesov in volje državljanov. Poleg političnih strank igrajo v demokratičnem političnem sistemu osrednjo vlogo institucije v okviru vseh treh vej oblasti (zakonodajne, izvršne in sodne), ki ohranjajo in so eden ključnih varuhov demokratičnih idej in principov, saj prek svojega medsebojnega nad-

ziranja⁶ ter odprtega, preglednega in rednega dialoga s predstavniškimi združenji preprečujejo morebitne zlorabe oblasti.

V kontekstu razumevanj in konceptualizacij demokracije⁷ na ravni Evropskih institucij so naslovljene tudi določene percipirane težave modela demokratičnega predstavništva kot so: nezainteresiranost širše javnosti za sodelovanje v demokratičnih procesih in posledično majhna volilna udeležba tako na nacionalni ravni kot na ravni Evropske unije, ne vključenost in neparticipacija določenih družbenih skupin v političnem procesu in demokratični deficit⁸.

V okviru dokumentov, strategij, politik in ustave Republike Slovenije pa se demokracija prevladujoče opredeljuje in razume kot neločljivo povezana s spoštovanjem človekovih pravic in svoboščin ter načeli pravne in socialne države⁹. Politični sistem Republike Slovenije je prevladujoče utemeljen na principu demokratičnega predstavništva, ki se realizira skozi parlamentarizem. Pri parlamentarizmu gre za obliko demokratičnega političnega sistema zasnovanega na ideji ljudske suverenosti, splošni

³ Glej Poglavje 1 Splošne določbe o zunanjem delovanju Unije, Člen 10a Lizbonske pogodbe. Dostopno na: http://bookshop.europa.eu/eubookshop/bookmarks.action?target=EUB:NOTICE:FXAC07306:EN:HTML&request_locale=SL

⁴ Glej Splošne določbe, Člen 1a Lizbonske pogodbe. Dostopno na: http://bookshop.europa.eu/eubookshop/bookmarks.action?target=EUB:NOTICE:FXAC07306:EN:HTML&request_locale=SL

⁵ Glej Naslov II Določbe o demokratičnih načelih, Člen 8a Lizbonske pogodbe. Dostopno na: http://bookshop.europa.eu/eubookshop/download.action?fileName=FXAC07306SLC_002.pdf&ubphfUid=534802&catalogNbr=FX-AC-07-306-SL-C

⁶ Sistem zavor in ravovesij (checks and balances).

⁷ Glej i2010 eGovernment Action Plan: Accelerating eGovernment in Europe for the Benefit of all (str. 10). Dostopno na: http://ec.europa.eu/information_society/activities/egovernment/docs/highlights/comm_pdf_com_2006_0173_f_en_acte.pdf

⁸ Demokratični deficit se nanaša na premajhno stopnjo demokratičnosti v političnih institucijah in procedurah, glede na ideale demokratičnega vladanja (Letki 2007, 206-07).

⁹ II. Poglavje Ustave RS. Dostopno na: <http://www.dz-rs.si/?id=150&docid=27&showdoc=1>

volilni pravici in posledično enakopravnosti vseh državljanov, rednih splošnih volitev ter delitvi oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno oblast (Zajc 2009). V tako koncipiranem sistemu parlament (zakonodajna veja oblasti), ki je konstituiran za določeno obdobje oz. mandat, v imenu ljudstva sprejema javne splošno legitimne odločitve ter artikulira in zastopa javni interes, demokratičnost pa zagotavljajo jasno določeni postopki in procedure izbora članov parlamenta (predstavnikov)¹⁰.

Tudi v okviru razumevanj in konceptualizacij demokracije na ravni Republike Slovenije so naslovljene določene težave sistema demokratičnega predstavnštva. Gre za tiste težave, ki so povezane z neključenostjo državljanov pri oblikovanju politične agende, oblikovanju javno-političnih odločitev ter rešitev za percipirane družbene probleme predvsem v kontekstu hitro spremenljive družbeno-politične realnosti¹¹.

Podobna koncipiranja in razumevanja demokracije ter težave s katerimi se obstoječi demokratični politični sistem sooča in smo jih identificirali tako na (institucionalni) ravni Evropske unije kot na ravni Slovenije, so prisotna tudi v akademskih premislekih demokracije in njenih težav. Sodobne akademske

in institucionalne koncepcije in razumevanja demokracije si delijo določeno število skupnih elementov in načel, in sicer participacijo, predstavnštvo, splošne volitve, državljanstvo, ter možnost svobodnega izbiranja med političnimi opcijami oziroma političnimi alternativami. Koncipiranje demokracije kot liberalno-demokratičnega predstavnškega sistema, ki mu sledi večina konceptualizacij, poudarja maksimizacijo svobode posameznika. Kar pa ne pomeni da ne priznavajo skupnih vrednot oz. skupnega dobrega, vendar pa je svoboda posameznika ključni fokus konceptualizacij¹². V tem kontekstu je potrebno izpostaviti določene zgodovinske tradicije konceptualizacij demokracije, ki se v sodobnih institucionalnih in akademskih konceptualizacijah in razumevanjih demokracije prepletajo, se medsebojno podpirajo ter si do določene mere tudi nasprotujejo, saj so utemeljene na različnih principih demokratičnega odločanja, kar ima pogostokrat praktične posledice v pomanjkljivem delovanju določenih demokratičnih političnih institucij.

Predstavniška demokracija je tradicionalno konceptualizirana vzdolž dveh osi, in sicer republikanizma ter liberalizma. Republikanizem temelji na principu obstoja javne stvari (*res publica*), ki jo lahko legitimno opredeli le večina državljanov preko svojih predstavnikov, ki jim je bil na cikličnih splošnih demokratičnih volitvah podeljen mandat za sprejemanje legi-

¹⁰ Glej I. Poglavlje Ustave RS, 1., 2., 3., 3a. člen. Dostopno na: <http://www.dz-rs.si/?id=150&docid=27&showdoc=1>. Uradna stran e-uprave. Dostopno na: <http://e-uprava.gov.si/e-uprava/edemokracijaStran.euprava?pageid=519> Uradna stran Državnega zbora RS. Dostopno na: <http://www.dz-rs.si/index.php?id=53>.

¹¹ Uradna stran e-uprave. Dostopno na: <http://e-uprava.gov.si/e-uprava/edemokracijaStran.euprava?pageid=519>

¹² Glej na primer Zanetti (2007) in Held (1996).

timnih in legalnih političnih odločitev. Temelj republikanskega sistema predstavlja institucionalna ureditev v okviru katere posamezniki pridobijo moč javnega odločanja preko urejenega boja za glasove posameznih državljanov¹³. Pri tem je sama institucionalna ureditev utemeljena na ločitvi tako pridobljene moči javnega odločanja na tri veje oblasti (zakonodajno, izvršno in sodno), ki naj bi zagotavljala red in pravičnost ter maksimizirala javno dobro.

Liberalizem na drugi strani temelji na ideji osebne svobode kot osrednje in primarne vrednote (glej na primer Mill 2003). Glavna ideja liberalizma je, da je vsak posameznik svoboden pri izbiri in izpolnjevanju svoje usode preko niza racionalnih odločitev. Ker se liberalizem izogiba identificiranju tistega, kar naj bi bil pravi način življenja v družbi s tem, ko omogoča maksimiziranje svobode posameznika, je posledično večji fokus dan procesom in institucijam kot edini nevtralni sferi. Vendar pa to liberalno izhodišče predvideva že obstoječe značilnosti državljanov, in sicer participativnost, aktivnost ter etičnost državljanov in njihovih predstavnikov¹⁴.

Republikanizem in liberalizem se v prevladujočih konceptualizacijah prepletata z legalističnim koncipiranjem in razumevanjem demokracije¹⁵. To razumevanje je utemeljeno na konceptu pravne svobode. Materializacija pravne svobode se

vrši preko koncepta pravne države. Pravna država je utemeljena na splošno veljavnih zakonih, pri čemer naj bi bil vsak posameznik/državljan enak pred zakoni oz. naj bi za vsakega posameznika veljali isti zakoni. Odnos med oblastjo in državljanom je tako predvidljiv in transparenten. Država posamezniku zagotavlja minimalno varnost in svobodo, državljan pa se podreja splošnim zakonom. S konceptom pravne države sta neločljivo povezana koncepta neodvisnosti sodstva in zakonitost uprave. Ključna značilnost tako koncipiranega sistema je njegova stabilnost in posledično nespremenljivost. V tem kontekstu pravna svoboda predstavlja obrambo že doseženih pravic.

V okviru teh prepletajočih se tradicij se demokracijo dojema v bolj ali manj tehničnem smislu kot vsoto procedur in tehnik prek katerih se lahko oblikujejo najboljše javne odločitve. Predpostavljen je racionalni posameznik, ki na osnovi dostopnih informacij sprejema racionalne politične odločitve. Ker posamezni državljeni delujejo racionalno, so izvoljeni politični predstavniki percipirani kot najbolj primerni za sprejemanje najboljših možnih javnih odločitev. V sedanjem času pa so se zgoraj predstavljenim tradicijam razumevanja in koncipiranja demokracije tako v akademskih kot institucionalnih okvirih pridružila koncipiranja demokracije, ki so bliže idejam neposredne demokracije¹⁶ in so

¹³ Glej na primer Schumpeter (1976).

¹⁴ Glej na primer Sandel (1984) in Mill (2003).

¹⁵ Glej na primer Delakorda (2008, 6, 12-13), van Dijk (1996, 47-48).

¹⁶ Pri tem je potrebno poudariti, da gre za ideje razvite v kontekstu predstavniške demokracije. Pogoj možnosti teh idej je dejanski obstoj predstavniške demokracije in kot take predstavljajo le transformacijo oz. nadgradnjo predstavniške demokracije.

se razvila kot odgovor na percipirane težave in pomanjkljivosti obstoječega liberalno-demokratskega predstavniškega političnega sistema. V tem okviru sta se razvili ideji participativne in deliberativne demokracije. Participativna demokracija se nanaša na demokratično prakso ali institucionalni okvir, ki omogoča individualno ali kolektivno participacijo državljanov pri oblikovanju in sprejemanju javno-političnih odločitev¹⁷. Osnovni princip participativne demokracije je enaka pravica vse posameznikov do svobode in možnosti razvoja svojih potencialov, kar naj bi ti posamezniki lahko dosegli le v družbi, ki naslavlja kolektivne probleme in skrbi za vzgojo aktivnih državljanov, ki bodo sposobni ohranjati visoko stopnjo zanimanja za politične procese¹⁸. Koncept participativne demokracije se posledično lahko uporablja kot termin, ki obsega različne modele demokratičnih institucionalnih okvirov kot sta na primer asociativna in, za sam formalni politični proces bolj pomembna, deliberativna demokracija. Deliberativna demokracija je v današnjem času postala eden od najbolj vplivnih modelov v akademskih premislekih kot tudi ena od pomembnih korektivov percipiranim pomanjkljivostim liberalnega-demokratskega predstavniškega sistema v okviru sodobnih političnih institucij¹⁹. Prek vzpostavljanja kana-

lov za neposredno participacijo državljanov naj bi se obstoječemu liberalno-demokratskemu predstavniškemu političnemu sistemu povrnila izgubljena politično legitimnost. Deliberativna demokracija temelji na načelu, da je legitimnost odločitev mogoča le preko javne razprave med državljani. V okviru deliberacije naj bi si državljani izmenjali argumente ter premislili različne trditve drugih državljanov. Preko konverzacije naj bi državljani prišli do dogovora katere politike so najbolj primerne oz. najboljše poskrbijo za javno dobro. Deliberativna demokracija predpostavlja racionalnega posameznika katerega preference se oblikujejo preko racionalne deliberacije v okviru katere se oblikuje najbolj racionalna rešitev oz. javna politika. Hkrati pa ne temelji na tekmovanju med različnimi interesi, temveč na izmenjavi informacij ter podpor določenim rešitvam in pogledom na javno dobro. Prevlada določene rešitve je posledica njene percipirane največje racionalnosti, najboljše argumentiranosti. V okviru deliberativne demokracije osebne okoliščine posameznikov oz. ekonomske in socialne neenakosti med posamezniki ne morejo vplivati na rezultat odločitev, saj naj bi vsi posamezniki posedovali razum, hkrati pa naj bi bila deliberacija odprta za participacijo kogarkoli.

Zgoraj predstavljene prevladujoče sodobne konceptualizacije demokracije tvorijo, kot bo izpostavljeno v nadaljevanju, podstat prevladujočih konceptualizacij in razumevanj demokracije kot tudi samega procesa razvoja,

¹⁷ Glej Macpherson (1977) in Pateman (1970).

¹⁸ Glej Schaap in Edwards (2007)

¹⁹ Glej na primer Bohman (1996), Bohman in Rehg (ur.) (1997) ter Dryzek (2000).

racionalnosti ter implementacije orodij e-demokracije. Orodij, ki naj bi izkoriščala potencialne in možnosti novih informacijsko komunikacijskih tehnologij (IKT) za izboljšavo/nadgradnjo/demokratizacijo obstoječih javno-političnih in odločevalskih procesov.

PREVLADUJOČE KONCEPTUALIZACIJE IN RAZUMEVANJA E-DEMOKRACIJE

E-demokracija je v institucionalnih in akademskih okvirih prevladujoče razumljena kot ena ključnih komponent procesa vzpostavljanja informacijske družbe in družbe znanje. Hkrati, in kar je z gledišča naše osrednje predpostavke bolj ključno, je e-demokracija v kontekstu apatije volivcev, njihovega nezadovoljstva s prevladujočim obstoječim načinom posredne politične participacije, zmanjšani odzivnosti vlad v okviru vedno hitreje spreminjajoče se družbeno-politične realnosti, dojeta kot možen pristop k obuditvi demokratičnih procesov v smislu ponovnega vključevanja posameznikov v politične procese²⁰. E-demokracija je sprva obstajala le kot ideja v okviru razmišljanj o prihodnosti demokratičnih sistemov, kasneje pa so se pojavili prvi poskusi njene dejanske implementacije. Prva predvidevanja o povezavi novih informacijskih ter komunikacijskih tehnologij in demokracije so poudarjala predvsem potencial za neposredno demokracijo²¹.

Prevladujoče definicije e-demokracije, ki so se v preteklih letih začele pojavljati v liberalno-demokratičnih predstavniških političnih sistemih, jo dojemajo kot vertikalni ali horizontalni povezavo prek IKT med državljani in civilno družbo na eni strani ter državno oblastjo na drugi.

Tako na primer Chadwick (2006) meni, da je e-demokracija povezana s poskusi večanja politične participacije prek IKT v smislu medsebojnega povezovanja posameznikov ter povezovanja posameznikov in njihovih političnih predstavnikov. Haggen (1996) definira e-demokracijo kot vsak demokratični politični sistem, kjer so informacijsko-komunikacijska omrežja uporabljena v demokratičnih procesih za namene informiranja, komuniciranja, artikulacije interesov in odločanja (v okviru volitev in deliberacije). Za Clifta (2004) e-demokracija predstavlja uporabo IKT prek katerih akterji v demokratičnih in upravljavskih procesih delujejo na lokalnem, nacionalnem in mednarodnem nivoju. Poleg tega e-demokracija ponuja možnost večje in bolj aktivne participacije državljanov, ki jo omogočajo internet, mobilne komunikacije in druge tehnologije v okviru obstoječe predstavniške demokracije ter v okviru bolj neposrednih oblik participacije državljanov pri reševanju družbeno-političnih problematik. Kampen in Snijkers (2003) razumeta e-demokracijo v smislu njene utemeljenosti na predpostavki, da lahko hitrejša komunikacija drža-

²⁰ Glej McCullagh (2003), Coleman (2001).

²¹ Glej Coleman in Norris (2005).

vljanov in političnih akterjev privede do večje participacije državljanov pri oblikovanju javnih politik v okviru demokratičnih političnih sistemov. Coleman in Norris (2005) pa definirata e-demokracijo kot ureditev v kateri elektronske komunikacije uporabljajo državljani in tisti, ki so na oblasti. Na ta način lahko vstopajo v odnose drug z drugim ter tako določajo in spreminjajo uporabo moči v okviru političnih procesov. V tej luči je e-demokracija sredstvo s katerim oblasti na različnih nivojih pospešujejo in povečujejo participacijo posameznikov v političnih procesih. V praksi se e-demokracija pojavlja v obliki e-forumov, e-lokalnih zasedanj, e-posvetovanj, e-referendumov, e-volitev, e-regulacije in drugih oblik e-participacije.

Definicije se osredotočajo predvsem na participacijo v smislu večjega in aktivnejšega sodelovanja že politično aktivnih državljanov in drugih akterjev, ki imajo dostop in tudi posedujejo znanje za uporabo sodobnih IKT. Prav tako definicije predpostavljajo, da so sodobne IKT same na sebi demokratične hkrati pa njihova uporaba v političnih procesih avtomatično večja stopnja demokratičnosti teh procesov.

Podobna izhodišča, kot so bila izpostavljena v zgoraj predstavljenih prevladujočih definicijah v okviru akademskih tekstov, je moč zaslediti tudi v konceptualizacijah in razumevanjih e-demokracije v institucionalnih okvirjih. Konceptualizacija e-demokracije Sveta Evrope vključuje e-parlament, e-zakonodajo, e-pravo, e-posredo-

vanje, e-volitve, e-referendum, e-iniciative, e-volitve, e-posvetovanja, e-peticije, e-javnomnenjske raziskave, e-participacijo, e-deliberacijo in e-forume²². Evropska unija pa osmišlja svetovni splet in e-demokratična orodja kot pomemben instrument za povečevanje dostopnosti vlad, transparentnosti delovanja političnih institucij. Prav tako pa lahko služijo kot način povečevanja participacije in vključenosti državljanov v javno-politično odločanje²³.

Na uradnih spletnih straneh in v dokumentih, strategijah in programih Republike Slovenije²⁴ se e-demokracijo koncipira v smislu aktivnega sodelovanja državljanov pri javno-političnem odločanju. Državljan naj bi prek orodij e-demokracije lahko vplivali na pripravo predpisov s svojimi mnenji, predlogi, pripombami in pobudami predlagateljem predpisov in odločevalcem. Hkrati naj bi ta orodja omogočali aktivno sodelovanje državljanov pri odpravi administrativnih ovir in posledično pri spreminjanju veljavnih predpisov. Poudarja pa se tudi neposreden kontakt državljanov z izvoljenimi predstavniki z namenom izboljšanja učinkovitosti pri delova-

²² Recommendation CM/Rec (2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy) (Adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th Ministers' Deputies.

²³ Glej: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/04/71&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>

²⁴ Glej: <http://e-uprava.gov.si/e-uprava/edemokracija.euprava> in Strategija e-uprave RS za obdobje od leta 2006 do leta 2010-SEP-2010. Dostopno na: http://www.mju.gov.si/fileadmin/mju.gov.si/pageuploads/mju_dokumenti/pdf/SEP-2010.pdf

nju javne uprave ter javne dostopnosti pomembnih javno-političnih informacij.

Tako v akademskih konceptualizacijah in razumevanjih e-demokracije kot konceptualizacijah in razumevanjih e-demokracije v institucionalnih okvirih je mogoče opaziti, da je demokratična participacija razumljena kot skup pravil in procedur, sodobne IKT pa so dojete kot inherentno demokratične in kot take same na sebi neproblematične in koristne za izboljšanje demokratičnega političnega procesa. Takšno razumevanje demokratične participacije in sodobnih IKT je v mnogih ozirih problematično, predvsem zaradi praktičnih posledic omejenega razumevanja demokracije, e-demokracije, participacije ter IKT, ki se kažejo v omejenosti obstoječih in preteklih projektih in politikah e-demokracije.

KRITIČNA REFLEKSIJA PREVLAJUJOČIH KONCEPTUALIZACIJ DEMOKRACIJE IN E-DEMOKRACIJE (IN IZHODIŠČA ZA CELOVITEJŠE RAZUMEVANJE DEMOKRACIJE)

Pomanjkljivost prevladujočih konceptualizacij in razumevanj demokracije in posledično tudi prevladujočih konceptualizacij ter razumevanj e-demokracije se kaže predvsem v njihov mehanizmu oz. osredotočanju na proceduralnost, pravila in tehnike demokratičnega odločanja ter njihova utemeljenost na predpostavki povsem avtonomnega in racionalnega političnega

subjekta, ki na podlagi popolnoma dostopnih in transparentnih informacij ter prek tehtanj prednosti in slabosti določenih argumentov sprejema najboljše odločitve. Skozi to prizmo je demokracija osmišljena zgolj kot forma, posledično zato demokracija ni razumljena kot substanca²⁵. To pomeni, da v teh konceptualizacijah izostane oz se premalo naslavlja osebnostne okoliščine posameznikov kot tudi posameznih družbenih skupin (katerih stopnja politične pismenosti je različna) ter njihovih različnih družbeno-ekonomskih okoliščin, ki lahko na eni strani disproporcionalno omejujejo ali na drugi disproporcionalno krepijo njihove zmožnosti za politično participacijo ter posledično za njihovo vključitev v demokratične politične procese. V okviru celovito razumevanja demokracije je potrebno preseči razumevanje demokracije kot skupka procedur, praks, postopkov in formalnih pravil. Pri tem je potrebno nasloviti, kot smo že izpostavili, tudi substancialno dimenzijo demokracije, kot nečesa kar ima inherentno in ne le inštrumentalne vrednosti. Celovito razumevanje demokracije mora nasloviti tri ključne ravni demokratične družbenopolitične ureditve, in sicer v smislu demokracije kot družbenopolitično skupnost, kot načina vladanja ter kulture v najširšem smislu. Kot družbenopolitično skupnost demokracijo določa univerzalno in enakopravno državljanstvo vseh stalnih in polnoletnih članov družbe, ki

²⁵ Glej Sahraoui (2007).

delujejo v okviru pravne države. Kot način vladanja demokracijo zaznamuje splošna volilna pravica, periodične volitve, izvoljeni politični predstavniki, ki so odgovorni volivcem, sprejemanje odločitev z večino a hkratno varovanje pravic manjšin, transparentnost delovanja političnih institucij. Kot kulturo demokracijo določa način življenja skupnosti, ki ga zaznamuje enakopravnost članov skupnosti, vzajemno sodelovanje, medsebojno spoštovanje in razumevanje ter svoboda izražanja mnenj²⁶. Vse ravni so med seboj tesno povezane. Tako demokracija kot način vladanja ne more biti substancialno vzpostavljena ne da bi bila prisotna demokratična družbeno-politična kultura. Demokratično vladanje je posledično manifestacija demokratične kulture, katerega namen je služiti demokratični skupnosti pri njenem prizadevanju za skupno dobro. V tem kontekstu je potrebno osmisлити tudi demokratično participacijo. Demokratična participacija je tako potrebno razumeti onkraj določene formalne prakse. Posledično tako volitve predstavljajo le enega od modusov demokratične participacije, ki konstituirajo demokratičen način življenja oz. demokracijo kot družbeno-politični sistem. Demokratična participacija je tako razumljena kot način polnopravnega življenja posameznika v skupnosti, ki združuje dva elementa, in sicer sodelovanje ter avtonomijo. Gre za prakso oblikovanja in implementiranja kolektivnih rešitev

²⁶ Glej na primer J.S. Mill (1977), J. Dewey (1981) in Anderson (2009).

za skupne probleme, se pravi za osnovno funkcijo življenja v demokratični skupnosti. V kontekstu zgornjega osmišljanja demokratične družbeno-politične ureditve je posledično demokratična družbeno-politične ureditev kompromitirana v situaciji oz. kontekstu izključevanja delov polnoletne populacije, ki so sicer podvrženi njenim zakonom hkrati pa nimajo možnosti, zaradi najrazličnejših življenjskih okoliščinah v katerih se nahajajo, da polnopravno sodelujejo v delovanju demokratične skupnosti. Takšno osmišljanje demokracije preseže koncipiranje demokracije kot utemeljene na enakopravnosti in ga nadgradi z idejo utemeljenosti in odvisnosti demokratičnih družbeno-političnih ureditev na vključenosti posameznikov v družbeno-politične procese. V okviru tega osmišljanja demokracije sta univerzalna vključenost in enakopravnost tesno povezana in neobhodna za samo delovanje demokratičnega sistema. Participacija najširšega kroga ljudi ne le v smislu volitev, temveč tudi v smislu kolektivne akcije predvsem na lokalnem nivoju, je posledično odraz robustnega delovanja demokracije. Kontinuirana participacija naj bi vzpostavila določeno tradicijo participacije v družbeno-političnem okolju²⁷, ki ohranja in nadalje razvija vzpostavljeno sodelovanje med državljani/občani ne le pri naslavljanju javno-političnih problemov, temveč tudi njihovem identificiranju. V tej luči je tako še posebej pomembna participacija posameznikov iz ranljivih skupin,

²⁷ Glej na primer Cunningham (2002).

ki jih pestijo specifične problematike. Problematike, ki so zaradi ne vključenosti in neparticipacije teh skupin v javno-političnih procesih, le redko deležne pozornosti. Glede na dva izpostavljena elementa demokratične participacije, in sicer avtonomije in sodelovanja državljanov/občanov, je tako pomembno, da konceptualizacija spodbujanja participacije upošteva specifičen položaj posameznikov, ki pripadajo ranljivim skupinam²⁸. Namreč le preko lastne participacije postane državljan/občan polnopravni član demokratične družbeno-politične ureditve. Hkrati pa lahko le preko lastne participacije dosega lasten interese. V kolikor se za doseganje interesov specifičnih skupin prizadevajo izključno druge skupine državljanov/občanov, državljan/občan iz ranljivih skupin ne morejo postati polnopravni člani demokratične skupnosti.

V luči zgornjega osmišljanja je zato osredotočanje prevladujočih definicij demokracije in e-demokracije na participacijo razumljeno zgolj kot pogostejše vključevanje v odločevalske procese brez naslavljanja zgoraj opredeljene problematike nezadostno.

Eden ključnih problematik razumevanja e-demokracije in orodij razvitih v tem kontekstu pa se nanaša na nezadostno ali v določenih primerih celo neobstoječe naslavljanje vprašanja splošne dostopnosti novih tehnologij vsem

²⁸ V tem kontekstu je potrebno izpostaviti velik manko hkratnega naslavljanja problematike vključenosti in participacije tako na ravni EU kot na ravni Slovenije, ki je zelo opazno predvsem v okviru orodij e-demokracije in z njo povezane e-participacije.

državljanom, kot tudi ne problematičnosti ideje inherentnih in izključno pozitivnih učinkov IKT na demokratične procese.

Z drugimi besedami, konceptualizacije ne naslavlja vprašanja raznolikosti učinkov IKT na demokratične procese, ki so lahko v določenih primerih tudi nenamerno negativni. Kot primer negativnih učinkov²⁹ je potrebno izpostaviti predvsem digitalni razkorak³⁰, ki še dodatno marginalizira že predhodno marginalizirane družbene skupine, posameznike ter regije. Praktične posledice zgoraj opredeljene omejene in problematične definicije e-demokracije se kažejo v večini že implementiranih kot načrtovanih e-demokratičnih projektih in orodjih, ki se osredotočajo na e-Participacijo razumljeno na dva med seboj ne-izključujoča se načina, in sicer v smislu posvetovanja (npr. e-posvetovanje, e-parlament, e-peticija) in v smislu deliberacije (npr. e-forum, e-volitve). Posvetovanje obsega več načinov konzultacije, ki sega vse od osnovnega zbiranja informacij pa do bolj obsežne interakcije in vsebinsko poglobljene konzultacije. Medtem ko deliberacija zaobsega e-demokracijo kot bolj kompleksno, horizontalno in večsmerno povezovanje v okvi-

²⁹ Za nadaljnje primere možnih negativnih učinkov uvažanja IKT v demokratične procese glej na primer Chadwick (2003).

³⁰ Glede na študijo OECD Understanding the Digital Divide (2001) se digitalni razkorak nanaša na razkorak med posamezniki, gospodinjstvi, podjetji in regijami različne družbeno-ekonomske razvitosti glede na možnosti dostopanja do IKT ter hkrati glede na posedovanje znanj za raznoliko uporabo teh tehnologij. Dostopno na: www.oecd.org/dataoecd/38/57/1888451.pdf

ru katerega so države le eden izmed mnogih političnih akterjev v demokratičnem procesu.

OBSTOJEČE IMPLEMENTACIJE ORODIJ E-DEMOKRACIJE

Glede na to, da se v novih premislekih o revitalizaciji demokracije poudarja relativno neposredna participacija v okviru zadev, ki neposredno vplivajo na življenje posameznikov in specifičnih družbenih skupin, vedno bolj v ospredje stopajo načini sodelovanja državljanov v okviru določenih problematik, politik in vprašanj. Zaradi napetosti, ki jih lahko na globalnem in nacionalnem nivoju predstavlja soobstoj posredniške parlamentarne demokracije ter elementov neposredne participativne demokracije, se je lokalni nivo vzpostavil kot najbolj primeren teren uvajanja orodij e-demokracije, predvsem v smeri e-participacije in e-vključevanja lokalnih prebivalcev ter specifičnih družbenih skupin v javno-politične procese. Lokalni nivo oz. nivo lokalne samouprave je primeren na eni strani zaradi omejenosti števila problematik, zaradi njihove bolj konkretne narave ter zaradi posledično lažjega razreševanja teh problematik. Hkrati je ta nivo ključen predvsem zaradi njegove utemeljenosti na predpostavkah avtonomije, demokratičnosti in učinkovitosti. Lokalne skupnosti in družbena okolja z avtonomijo naj bi preprečevala preveliko koncentracijo politične moči na centralni ravni, s čimer naj bi jim bilo posledično omogočeno tudi, da relativno neodvisno načrtu-

jejo, opredeljujejo in izvajajo politike, ki jim najbolj ustrezajo. Predpostavka o demokratičnosti napeljuje na idejo, da je lokalna oblast okvir ali platforma, ki ponuja možnost sodelovanja tako lokalnim predstavnikom določene skupnosti, kot tudi članom te skupnosti. To z drugimi besedami pomeni, da lokalna samouprava omogoča in celo spodbuja sodelovanje prebivalcev pri upravljanju. Ta predpostavka izhaja iz splošnega prepričanja, da je participacija pri odločanju tem širša, čim bolj je povezana z vprašanji, ki neposredno zadevajo življenje ljudi. Prav tako pa naj bi ljudje prej sodelovali pri političnem odločanju, če bodo menili, da bo njihov glas pripomogel k rešitvi določene problematike (Held, 1989). Tretjo predpostavko o učinkovitosti lokalnih oblasti pa je mogoče definirati kot prepričanje, da so lokalne oblasti, ravno zaradi svoje večje odzivnosti in integriranosti v določeno lokalno skupnost, hitrejše in bolj učinkovite pri iskanju rešitev za lokalne probleme, svoje ukrepe pa zmorejo hitro prilagoditi potrebam in lokalnim razmeram³¹.

Lokalna samouprava je v Sloveniji kot tudi v drugih demokratičnih državah tesno povezana z idejo decentralizacije. Slednja naj bi povečevala, na vseh ravneh upravljanja, zavedanje o lokalnih problematikah in rešitvah, ki jih določena skupnost potrebuje za odpravljanje problemov in razvoj, povečevala naj bi se participacija ljudi pri odločanju o lokalnih javnih zadevah, ki močno vplivajo na sama življenja

³¹ Greer, Murphy, Øgård (2005, 11).

ljudi in povečevanje odzivnosti lokalnih oblasti pri odpravljanju morebitnih problemov, s katerimi se sooča določena skupnost³².

V tem kontekstu je potrebno poudariti, da so se orodja e-demokracije implementirala in se implementirajo tudi na nacionalni in evropski ravni vendar, pa je poudarjanje lokalnega nivoja za revitalizacijo politične participacije prisotno tudi v okviru projektov, ki jih financira Evropska unija³³ prav tako pa je mogoče določene nastavke zaznati tudi v slovenskih strategijah in programih e-upravljanja ter specifično e-demokracije.

V slovenskem kontekstu je uporaba IKT na lokalni ravni tesno povezana z nacionalnimi strategijami in akcijskimi načrti vpeljave in razvoja e-demokracije (predvsem e-participacije), ki je predstavlja enega od elementov splošnih strategij razvoja e-Uprave. Med temi dokumenti sta v okviru naše analize pomembna predvsem Strategija e-Uprave RS za obdobje od leta 2006 do leta 2010 – SEP 2010³⁴ sprejeta leta 2006 ter Strategija uvajanja elektronskega poslovanja v lokalne skupnosti³⁵ iz leta 2003.

Krovni dokument razvoja e-uprave v Slove-

niji SEP 2010 temelji na ideji izboljšanja uprave v smeri večje osredotočenosti na državljane in poslovne subjekte preko storitev e-uprave³⁶, ki je tesno povezana s sodobnimi trendi in potrebami kot je vse večja pomembnost obvladovanja znanja v procesih upravljanja, vladanja ter demokratičnih procesih, nujnost vključitve in upoštevanja vse pomembnejše vloge posrednikov v verigi zagotavljanja upravnih storitev in v demokratičnih procesih, ter vse večje pomembnost komunikacije, povezovanja in koordinacije v teh procesih. V tem kontekstu kot glavne cilje e-uprave opredeljuje kakovostno in učinkovito poslovanje, odprto in pregledno delovanje javne uprave, učinkoviti uslužbenški sistem in učinkovito upravljanje kadrovskih virov ter usmerjenost javne uprave k uporabnikom.

Povezanost e-uprave in lokalne samouprave je izpostavljena že v sami SEP-2010, saj naj bi že iz same definicije sledilo, da je del e-uprave tudi e-lokalna samouprava. Poleg tega je prva razvoj-

³² Glej Lavtar (2007).

³³ Glej na primer projekt v okviru 6. okvirnega programa QUALEG (Quality of Services and Legitimacy in eGovernance). Dostopno na: http://www.qualleg.eupm.net/my_spip/index.php

³⁴ Dostopno na: http://www.mju.gov.si/fileadmin/mju.gov.si/pageuploads/mju_dokumenti/pdf/SEP-2010.pdf

³⁵ Dostopno na: [http://mid.gov.si/mid/mid.nsf/V/K272A63676CBC6B0CC1256CDF00308AD2/\\$file/LS_Strategija_e-poslovanja_lokalnih_skupnosti.pdf](http://mid.gov.si/mid/mid.nsf/V/K272A63676CBC6B0CC1256CDF00308AD2/$file/LS_Strategija_e-poslovanja_lokalnih_skupnosti.pdf)

³⁶ E-uprava je posledično definirana kot obliko izvajanja poslovnih procesov v organih javne uprave, ki temelji na uporabi sodobne informacijsko komunikacijske tehnologije ter je usmerjena h končnim uporabnikom (državljanom, poslovnim subjektom, zaposlenim v javni upravi) katere namen je doseganje večje razpoložljivosti, preglednosti in kakovosti storitev za uporabnike ter boljša interna učinkovitost dela. E-uprava zajema zagotavljanje participacije različnih javnosti in institucij pri obravnavanju državno relevantnih tem in delovanju državne in javne uprave. Pri tem so uporabljene različne metode za avtomatizacijo opravil, zlasti pri zunanji komunikaciji (zahtevanje storitev, distribucija izdelkov, e-demokracija) in notranji komunikaciji (povezovanje evidenc, avtomatske obdelave). V izrazu e-uprava so zajete tudi stalne aktivnosti prilagajanja organizacijskih, pravnih in tehničnih okvirov za čim učinkovitejše izvajanje tovrstnih poslovnih procesov (SEP 2010).

na smer e-uprave naravnana v skupne rešitve in e-storitve javne uprave in lokalne samouprave. Ravno tako je ena od strateških usmeritev razvoja e-uprave v RS opredeljena v smislu delovanja javne uprave kot usklajenega mehanizma tako na državni kot na lokalni ravni, pri čemer bo vlada aktivno spodbujala pripravo rešitev, ki bodo univerzalno uporabljive na lokalni ravni³⁷.

Ravno tako je v okviru SEP-2010 dan velik poudarek soodločanju oz. participaciji državljanov pri odločanju v okviru e-demokracije. Tako vzpostavitev in upravljanje orodij e-demokracije kot so e-posvetovanja, tematske diskusijske spletne strani, e-forumi, e-klepetalnice, e-glasovanja, e-peticije itd. predstavljajo pogoj razvoja e-uprave. Poleg tega e-demokracija predstavlja strateško usmeritev e-uprave. V SEP-2010 je navedeno, da je upoštevanje državljanov, nevladnih organizacij in drugih institucij, njihovih potreb in volje ter vključevanje vseh uporabnikov v e-upravo (npr. ljudje s posebnimi potrebami, starejši, neodvisno od osebnih okoliščin) bistvena usmeritev e-uprave. Hkrati pa strategija kot enega izmed objektivnih ciljev e-uprave do leta 2010 opredeljuje, da bo Slovenija postala ena izmed 10 najbolj razvitih držav na področju e-demokracije na svetu³⁸.

Medtem ko se SEP-2010 bistveno bolj osredotoča na nacionalno raven e-uprave in e-demokracije, predstavlja Strategija uvajanja ele-

ktronskega poslovanja v lokalne skupnosti iz leta 2003 prvi krovni strateški dokument na področju informatike v lokalnih skupnosti³⁹. V strategiji se posebno pozornost posveča upoštevanju interesov vseh treh udeležениh skupin (politična funkcija, upravna funkcija ter državljani) med katerimi se izvajaj e-poslovanje v javni upravi. Pri tem se poudarja usmerjenost v nove oblike demokracije (e-demokracijo), ki občana/državljana vključuje v upravljanje kot sodelujočega partnerja in mu v postopkih e-uprave zagotavlja odpravo občanu nezaželenih birokratskih postopkov, transparentnost sistema v smislu sprotnega vpogleda in seznanjanja z odločitvami, ki nanj neposredno vplivajo ter odprtost sistema, pri čemer je občanu omogočena dvostranska komunikacija in vključevanje v vse faze demokratičnega postopka pripravljanja, obravnave in sprejemanja odločitev, ki ga neposredno zadevajo. Tako je eden od osnovnih strateških ciljev strategije sodelovanje najširšega možnega kroga občanov v procesih odločanja oz. e-participacija⁴⁰.

Kljub jasno opredeljenim strateškim ciljem ter jasni zavezanosti e-demokraciji oz. participaciji in soodločanju državljanov v odločevalskih procesih, je situacija glede implementacije strategij in doseganja zastavljenih ciljev splošne participacije državljanov/občanov v odloče-

³⁷ Glej SEP-2010 (str. 7, 13, 15).

³⁸ Glej SEP-2010 (str. 13, 15, 16, 22).

³⁹ Glej Strategija uvajanja elektronskega poslovanja v lokalne skupnosti (str. 5).

⁴⁰ Glej Strategija uvajanja elektronskega poslovanja v lokalne skupnosti (str. 7-9).

valskih procesih bistveno slabša. Do določene mere se težave začnejo že pri samem predpogoju doseganja ciljev, in sicer dobri informacijsko-komunikacijski infrastrukturi ter informacijski pismenosti prebivalcev. Po raziskavi EUROSTAT-a iz leta 2008 sta namreč tako uporaba kot dostop do interneta pod povprečjem EU-25, pri čemer je zaskrbljujoča stagnacija rasti oz. počasnejše naraščanje od povprečja EU. Delež gospodinjestev z dostopom do interneta je 59% medtem, ko je povprečje EU 62%⁴¹.

Vendar pa se večje težave implementacije zastavljenih strategij kažejo na področju e-demokracije in e-participacije. Glede na rezultate študije Oddelka za ekonomske in socialne zadeve Organizacije Združenih narodov *United Nations e-Government Survey 2008-From e-Government to Connected Governance*⁴² se na področju e-participacije Slovenija med 192. državami uvršča na nizko 55. mesto, ki si ga deli s Kambodžo, Italijo, Latvijo in Poljsko in na 15. mesto med članicami EU. Pri tem je indeks e-participacije meril kakovost in uporabnost informacij in storitev, ki jih zagotavlja država z namenom vključevanja njenih državljanov v procese oblikovanja javnih politik preko uporabe IKT. Hkrati je indeks meril institucionalno okolje, ki omogoča državljanom, da izražajo svoja mnenja, pri čemer je pozornost usmerjena tudi na obstoj mehanizmov

preko katerih se državljani lahko prepričajo o upoštevanju njihovih predlogov v okviru javno-političnih procesov. Predpogoj, ki ga indeks izpostavlja, je določena stopnja zaupanja med državljani in vladami ter robustna infrastruktura, ki omogoča dostop državljanov do odločevalcev. Kot opazuje Delakorda (2008, 2) je zaskrbljujoče predvsem dejstvo, da Slovenija globalno zaostaja pri implementaciji e-demokracije in e-participacije, saj je bila Slovenija leta 2005⁴³ uvrščena na 46. mesto med 192 državami sveta, leta 2004 pa celo na 41. mesto. Pri tem je potrebno poudariti, da se je Slovenija na skupnem indeksu e-uprave v študiji OZN za leto 2008 uvrstila na relativno solidno 26. mesto med 192 državami s čimer je obdržala mesto na katerega se je uvrstila v študiji iz leta 2005. Delakorda (2008, 4) to diskrepanco med splošno razvitostjo e-uprave ter relativno stagnacijo in zaostajanje Slovenije na področju e-demokracije in e-participacije pripisuje relativno pozni uvrstitvi e-demokracije na strateško raven razvoja e-uprave v strategijah Republike Slovenije, saj se je kot strateška prioriteta prvič pojavila leta 2004 v Strategiji delovanja in razvoja državne uprave Republike Slovenije na svetovnem spletu⁴⁴.

V kontekstu zgornjih raziskav glede e-uprave ter e-demokracije (e-participacije) je pomemb-

⁴¹ Glej Eurostat 2008: Primerjava Slovenije z EU. Dostopno na: <http://www.ris.org//uploadi/editor/1237816487rissurs23.3..pdf>

⁴² Dostopno na: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UN/UNPAN028607.pdf>

⁴³ Dostopno na: http://www2.unpan.org/egovkb/global_reports/05report.htm

⁴⁴ Dostopno na: [http://mid.gov.si/mid/mid.nsf/V/K6C08D4EE25C03327C1256F0300203BB9/\\$file/Strategija_spletnega_nastopa_koncna_20040902.pdf](http://mid.gov.si/mid/mid.nsf/V/K6C08D4EE25C03327C1256F0300203BB9/$file/Strategija_spletnega_nastopa_koncna_20040902.pdf)

no predvsem dejstvo, da po raziskavi Internet in Slovenska država⁴⁵, ki jo je leta 2006 opravil RIS (Raba interneta v Sloveniji), 13% slovenskih uporabnikov interneta mesečno obiskuje spletne strani e-Uprave (ok. 100.000 oseb). Pri tem je v luči naše analize pomembno predvsem to, da so najbolj obiskane javne/upravne strani občinske strani z 62% obiskanostjo, druge najbolj obiskane so strani ministrstev s 56% ter tretje strani organov Evropske Unije s 30% obiskanostjo.

Kljub glede na ostale javne/upravne strani večji obiskanosti občinskih strani pa Lavtar (2007) ugotavlja, da stopnja integriranosti informacijsko komunikacijskih tehnologij v delovanju občin ni visoka. Vendar pa se stopnja prisotnosti občin na spletu povečuje. Septembra 2009 izmed 210 občin lastne spletne strani nista imeli le 2 občini⁴⁶.

Na splošno občinske spletne strani ponujajo osnovne informacije o organih ter dogodkih in zanimivostih. Ponekod je omogočen tudi dostop do nekaterih obrazcev, s katerimi je mogoče začeti določen postopek, prav tako pa nekatere občine ponujajo vpogled v dnevni red organov in dokumentov, ki jih organi obravnavajo oz. je omogočen dostop do informacij javnega značaja in s tem večja transparentnost. Gre za eno

od osnovnih oblik oz. osnovno (pasivno) orodje e-demokracije, ki ga Techsel et al. (2002, 45) označuje s terminom e-dostop, in je prevladujoče orodje e-demokracije v Sloveniji⁴⁷.

V konkretni analizi (Lavtar, 2007), ki je bila opravljena na izbranem vzorcu več kot polovice občin konec leta 2006, je bilo ugotovljeno, da so spletne strani pogosto sredstvo za informiranje občanov. V 95,5% vsebujejo spletne strani informacije, ki se nanašajo na sprotne aktivnosti občinskih organov. Obenem pa v skoraj 41 % anketiranih občin omogočajo tako ali drugačno interakcijo med občani in občino.

Vse več je namreč občin, ki ponujajo interakcijo med občino in občani v obliki klepetalnic, forumov in postavljanju ter odgovarjanju na vprašanja, ki se občanom porajajo v zvezi z delovanjem občine v kateri živijo. Gre za bolj napredna orodja e-demokracije, ki jih označujemo s termini e-posvetovanja, e-petitione in v katero spada tudi orodje e-volitev⁴⁸.

V Sloveniji so se napredna orodja e-demokracije na lokalni ravni prvič poskusno vpeljala leta 2002 v občinah Velenje (projekt e-mesto) ter Nova Gorica (projekt e-regija)⁴⁹. Obe občini sta namreč na svojih straneh vpeljali orodja, ki so omogočala participacijo občanov pri soodločanju o lokalnih zadevah. Bolj ambiciozna je bila občina Velenje, ki je vpeljala tri orodja preko

⁴⁵ Dostopno na: http://www.ris.org/2006/10/RIS_porocila/Internet_in_slovenska_drzava/?&cat=694&p1=276&p2=285&p3=1318&p4=1335&p5=1337&id=1337

⁴⁶ Edini občini, ki nista bili prisotni na spletu sta Hodoš in Cankova. Do strani občin smo dostopali preko občinskega portala dostopnega na naslovu: http://www.skupnostobcin.si/sos/zemljevid/seznam_obcin_slovenije/index.html

⁴⁷ Glej Delakorda (2008, 5).

⁴⁸ Glej Techsel et al. (2002, 47).

⁴⁹ Glej Lukšič et al. (2005, 14)

katerih so občani lahko podajali svoje predloge in pobude, zastavljali vprašanja občinskim svetnikom ter neposredno spremljali prenose sej občinskega sveta. Občina Nova Gorica pa je na svojih straneh omogočala le pregled sporočil mestne občine⁵⁰. Po Lukšič et. al (2005, 15) sta bila oba poskusa uspešna na tehnični ravni, nista pa zaživela v komunikacijskem in vsebinskem smislu. Kljub tem poskusom je uporaba informacijsko komunikacijskih tehnologij namreč v večini slovenskih občin omejena le na orodja za dostop do informacij, medtem ko so komunikacijska orodja praviloma veliko manj pogosta⁵¹. To stanje odslikava tudi že omenjena analiza, ki jo je leta 2006 opravil RIS⁵², saj je med 8% uporabnikov interneta, ki mesečno uporablja občinske spletne strani, le tretjina vprašanih (32%) že izpolnila uradni obrazec ali opravila del uradnega postopka, petina vprašanih (24%) pa je že poslala elektronsko pošto javni upravi.

Pri tem velja poudariti, da je ta integriranost opazno večja pri velikih (mestnih) občinah, medtem ko je tehnološka poglobljenost in razvitost pri majhnih občinah bolj skromna. Ne glede na to, da je večina slovenskih občin rela-

tivno dobro opremljena z informacijsko-komunikacijskimi tehnologijami, pa so slednje, kot že rečeno, le slabo vpete v samo delovanje občin⁵³.

Poleg majhne inkorporiranosti IKT v delovanje občin so vzroki ne-participacije posameznikov in različnih družbenih skupin v okviru e-demokratskih orodij prisotnih na lokalnem nivoju raznoliki in večplastni. Tako večina (60%) uporabnikov interneta glede na študijo RIS-a, meni, da so o storitvah e-uprave slabo informirani. Hkrati pa predstavljajo težavo tudi same storitve e-uprave, s katerimi je nezadovoljnih okoli četrтина uporabnikov⁵⁴. To pomeni, da morajo biti orodja v okviru e-uprave, kljub temu, da je njihovo število precejšnje, bolje predstavljena javnosti, hkrati pa jih je potrebno izboljšati v smislu prijaznosti do uporabnika.

Našteti vzroki za neparticipacijo so identificirani izključno iz vidika uporabnikov storitev in orodij e-uprave in e-demokracije, medtem ko je mogoče z vidika politoloških premislekov podati globlje vzroke neparticipacije, ki deloma izhajajo iz problematik prevladujočih konceptualizacij demokracije in e-demokracije.

Vzrok za neuspeh predvsem prvih poskusov uvajanja e-demokracije v lokalne skupnosti lah-

⁵⁰ Glede na analizo opravljeno na portalu e-demokracija.si leta 2007 je bila na področju elektronske demokracije najbolj razvita prav mestna občina Nova Gorica, ki na svojih straneh ponuja tako e-dostop kot e-anke to in e-forum. Dostopno na: <http://www.e-demokracija.si/2007/01/02/e-demokracija-v-slovenskih-obcinah/>

⁵¹ Glej Lukšič (2005, 232-237).

⁵² Dostopno na: http://www.ris.org/2006/10/RIS_porocila/Internet_in_slovenska_drzava/?&cat=694&p1=276&p2=285&p3=1318&p4=1335&p5=1337&id=1337

⁵³ Glej tudi Pinterič, Uroš (2005): Teorija in praksa elektronskega komuniciranja v slovenski javni upravi, Lex localis, Revija za lokalno samoupravo, str. 119 – 127, letnik III, štev. 4, Inštitut za lokalno samoupravo in javna naročila, Maribor.

⁵⁴ Dostopno na: http://www.ris.org/2006/10/RIS_porocila/Internet_in_slovenska_drzava/?&cat=694&p1=276&p2=285&p3=1318&p4=1335&p5=1337&id=1337

ko identificiramo kot diskrepanco med začetnim navdušenjem nad možnostmi, ki jih ponujajo nove IKT ter dejansko realizacijo, ki ni podkrepljena s politološkimi premisleki o problematičnosti inherentne demokratičnosti novih IKT kot tudi problematičnosti razumevanja demokracije kot procedure ter skupka pravil. Poleg tega implementacije orodij e-demokracije niso podkrepljene s premislekom oblikovanja, vodenja in moderiranja odločevalskih in komunikacijskih procesov⁵⁵. Poleg manka teh premislekov je enega od vzrokov neuspešnosti e-orodij za dvig participacije moč iskati tudi v pomanjkljivo, če sploh, izvedeni policy analizi, ki mora spremljati implementacijo orodij e-demokracije. Ta je namreč potrebna zato, da se identificirajo ključni akterji, vsebinske tematike, procesi, problemi, medsebojna razmerja moči med akterji, njihova institucionalna vpetost ter možne strategije vplivanja na končno odločitev⁵⁶. Vzroki za neuspešnost orodij e-demokracije za dvig participacije pa so lahko tudi strukturne narave. Kot opazata Trček in Lenarčič (2003, 102-103) je med splošno populacijo prisoten problem digitalnega razkoraka oz. delitev med informatizirane in tiste, ki so iz informatizacije izključeni. Ta razkorak izhaja iz različnih osebnih okoliščin posameznikov ter različnega socio-ekonomskega položaja družbenih skupin.

Večini projektov in orodij e-demokracije razvitih v okviru obeh načinov razumevanja e-

participacije je skupno premajhno posvečanje vprašanjem različne stopnje dostopnosti teh orodij različnim družbenim skupinam in posameznikom z različnimi osebnimi okoliščinami. Pri tem je dostopnost razumljena v smislu dostopa do tehnologij kot tudi sposobnost za njihovo uporabo.

Podobno se premajhna pozornost posveča vprašanjem politične pismenosti v smislu sposobnosti državljanov, da razumejo splošno politično okolje, politične procese in procese oblikovanja javnih politik. Hkrati pa se premajhna pozornost posveča vprašanju motiviranja državljanov za politično participacijo. Nadaljnje vprašanje, ki se v okviru obstoječih in načrtovanih e-demokratičnih projektih premalo izpostavlja, in je neločljivo povezano z zgornjima vprašanjema, je vprašanje dejanske uporabe teh orodij s strani državljanov za njihovo participacijo ter obstojnosti⁵⁷ teh projektov, ki je v veliki meri povezana tudi z relativno visokimi stroški implementacije projektov e-demokracije⁵⁸.

Tako sta na primer glede na konkretno študijo, ki sta jo opravila Trček in Lenarčič⁵⁹, kot ključna strukturna dejavnika neuporabe IKT iz-

⁵⁵ Glej Lukšič et al. (2005, 15).

⁵⁶ Glej Lukšič et al. (2006)

⁵⁷ Primer sicer relativno uspešnega e-demokratičnega projekta, ki pa je imel omejeno življenjsko dobo je projekt, ki se je izvajal v okviru slovenskega predsedovanja Evropski unij predsedovanje. si. (Glej Delakorda in Delakorda, 2009).

⁵⁸ Glej Coleman in Norris (2005).

⁵⁹ Glej Trček in Lenarčič. 2003. Internet kot medij politične participacije: primer priprave novega prostorskega plana Mestne občine Ljubljana. Dostopno na: <http://dk.fdv.uni-lj.si/eknjige//Edemokracija.pdf>

postavljena predvsem izobrazba in starost. Bolj informatizirani so tako višje izobražena, mlajša populacija. Dve tretjine te populacije predstavljajo moški. Brez spletnega dostopa je le slaba četrtnina (24,2%) višje in visoko izobraženih ter skoraj večina (87,3%) najnižje izobraženih (poklicna šola ali manj). Slednji na eni strani pogosto ne uporabljajo IKT na delovnih mestih, po drugi strani pa tudi ne obiskujejo knjižnic, e-točk in javnih zavodov v katerih so na voljo IKT. Posledično mnoge politike odpravljanja digitalnega razkoraka ta del neinformatiziranega prebivalstva ne dosežejo. Ta populacija je tudi manj zainteresirana za politično participacijo medtem, ko se informatiziran del populacije bolj aktivno vključuje v politične diskusije in se hkrati pogosteje informira o politiki in družbenem dogajanju, tudi preko interneta. V tem kontekstu pa je relevantno tudi dejstvo, da na splošno politične teme zanimajo najstarejšo populacijo (nad 55 let), torej tisti del populacije, ki je relativno najmanj informatiziran. Na drugi strani pa najmanj interesa za politične teme kažejo posamezniki iz mlajše "internetne populacije" (mlajši od 25 let), ki pa so hkrati najbolj informatizirani.

ZAKLJUČEK

Celovito razumevanje stanja na področju e-demokracije ter vzrokov za (ne)participacijo širše javnosti v javno-političnih procesih je, kot je pokazala naša analiza, možno le s premislekom problematike na več ravneh.

V prispevku so bili premišljeni temeljni koncepti kot so različne oblike demokracije in politične participacije, ki so ne le izhodišče e-demokracije, temveč predstavljajo tudi konceptualno podstat implementiranim in načrtovanim orodjem e-demokracije. Skozi analizo konceptualizacij in razumevanj demokracije v dokumentih, strategijah in politikah EU in Republike Slovenije so bile ugotovljene ključne predpostavke (npr. racionalni posameznik, demokracija kot postopki in procedure, nujnost reforme obstoječega predstavniškega političnega sistema v luči naraščajoče politične apatije) na katerih temeljijo in preko katerih se osmišljajo storitve e-uprave in orodja e-demokracije.

Na osnovi zgornjih premislekov so bile v nadaljevanju podvržene kritičnemu premisleku same konceptualizacije in razumevanja e-demokracije tako v okviru strategij, politik in programih EU ter RS ter v okviru akademskih tekstov. Ključna ugotovitev je, da so v okviru e-demokracije informacijsko komunikacijske tehnologije (IKT) razumljene kot neposredno povezovalno orodje med odločevalci in državljani/občani, s tem pa predstavljajo možno rešitev pericpiranih težav predstavniškega političnega sistema (npr. apatija državljanov/občanov, neodzivnost odločevalcev). Kot ključen problem konceptualizacij e-uprave in e-demokracije smo zaznali, da so IKT prevladujoče razumljene kot neproblematične in same po sebi dobre in koristne, njihova uporaba v okviru

upravnih in odločevalskih procesih pa je razumljena kot zadostna za rešitev prej omenjenih težav in problemov predstavniške demokracije.

V zaključnem delu prispevka smo analizirali obstoječe strategije razvoja in implementacije orodij e-demokracije kot tudi sama orodja, pri čemer smo dali poseben poudarek lokalnem nivoju. Analizirane so bile strategije in načrti vpeljevanja IKT v upravne in odločevalske procese na državni in lokalni ravni, kjer smo pozornost usmerili predvsem na to, kako se vpeljava IKT osmišlja v luči večanja participacije državljanov/občanov. Ugotovili smo, da v strategija obstaja jasna zavezanost e-demokraciji in e-participaciji ter soodločanju državljanov v odločevalskih in upravnih procesih. Analiza dejanskih orodij e-demokracije pa je na drugi strani pokazala relativno veliko diskrepanco med zastavljenimi cilji in zavezami na eni strani samim delovanjem in uporabo orodij e-demokracije s strani državljanov/občanov. V zaključnem delu analize so bili preiščeni vzroki neuspešnosti orodij e-demokracije za večanje politične participacije. Na podlagi predhodne refleksije problematik prevladujočih konceptualizacij demokracije in e-demokracije ter že opravljenih anket državljanov/občanov in politoloških ter socioloških premislekov vzrokov neparticipacije, je bila ugotovljena njihova večdimenzionalnost. Tako sami državljani/občani kot ključen vzrok neparticipacije navajajo neinformiranost o storitvah in orodjih e-uprave in e-demokracije kot tudi

neprijaznost teh storitev in orodij do uporabnikov. Delno na teh ugotovitvah temeljijo tudi politološki premisleki o neparticipaciji, ki vzrok za neparticipacijo locirajo v diskrepanco med možnostmi novih IKT ter dejansko realizacijo, ki ni podkrepljena z družboslovnim premislekom o oblikovanju, vodenju in moderiranju odločevalskih in komunikacijskih procesov. Uvajanje orodij e-demokracije namreč premalokrat spremlja celovita analiza družbeno-politične situacije, ki je potrebna za identifikacijo tematik, procesov in problemov in predvsem ključnih akterjev, njihovih medsebojnih razmerij, institucionalne vpetosti ter njihove sposobnosti vplivanja na končne odločitve. Vzroki za neparticipacijo pa so tudi strukturne narave, saj je med splošno populacijo prisoten problem digitalnega razkoraka oz. je v populaciji možno zaznati različne stopnje dostopnosti IKT (tako v smislu dostopa do IKT kot posedovanja znanj za uporabo IKT) različnim družbenim skupinam in posameznikom z različnimi osebnimi okoliščinami. Nadaljnji strukturni vzrok neparticipacije je različna politična pismenost posameznikov in specifičnih družbenih skupin v smislu sposobnosti državljanov, da razumejo splošno politično okolje, politične procese in procese oblikovanja javnih politik ter različna stopnja motiviranosti državljanov/občanov za politično participacijo, ki ni neposredno povezana z njihovo informatiziranostjo oz. njihovim dostopom in sposobnostjo uporabe IKT.

Izziv vseh politik načrtovanja in implementacije orodij e-demokracije je izhajajoč iz zgornjih ugotovitev večdimenzionalen. Prvič, vsakršno konceptualiziranje in načrtovanje razvoja in implementacije orodij v okviru e-demokracije mora preseči ozko razumevanje demokracije kot skupka pravil, procedur in demokratičnih tehnik oz. pravno-pozitivističnega razumevanja demokracije. Poleg tega mora preseči razumevanje demokracije kot utemeljene na participiranju avtonomnih, racionalnih subjektov. Demokracije je potrebno, kot smo izpostavili v refleksiji problematik prevladujočih konceptualizacij, razumeti substancialno v smislu naslavljanja treh ključnih ravni demokratične družbeno-politične ureditve. Celovito razumevanje demokracije jo mora nasloviti kot način vladanja in upravljanja (razumevanje razmerij moči), družbenopolitično kulturo v najširšem smislu in kot družbenopolitično skupnost v katero so organizirani posamezniki. Drugič, potreben je premislek o načinih informatiziranja in vključitve starejše, manj izobražene ter zaradi drugih osebnih okoliščin ter socio-ekonomskega položaja marginalizirane populacije. Tretjič, potreben je premislek o načinu motiviranja in pritegnitve mlajše populacije k politični participaciji.

LITERATURA IN VIRI:

- Aldrich, J. H.** 1997. When Is It Rational to Vote? V *Perspectives on Public Choice*, ur. D.C. Mueller, 373-390. Cambridge: Cambridge University Press.
- Anderson, Elizabeth.** 2009. Democracy: Instrumental vs. Non-Instrumental Value. V *Contemporary Debates in Political Philosophy*, ur. Thomas Christiano and John Christman, 213-228. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Bohman, J.** 1996. *Public deliberation: Pluralism, complexity, and democracy*. Cambridge: MIT Press.
- Bohman, J. in W Rehg, W.** (ur). 1997. *Deliberative democracy: Essays on reason and politics*. Cambridge: MIT Press.
- Chadwick, Andrew.** 2003. E-Government and E-democracy: A Case For Convergence? *Political Studies Association Annual Conference University of Leicester*, 15-17 April.
- Chadwick, A.** 2006. *Internet Politics*. New York: Oxford University Press.
- Clift, S. L.** 2004. *E-Government and Democracy*. Dostopno na: <http://www.publicus.net/articles/cliftegovdemocracy.pdf> (datum).
- Coleman, Stephen in Donald F. Norris.** 2005. A new agenda for e-democracy. *Oxford Internet Institute, Forum Discussion Paper No. 4*, January.
- Coleman, S. in J. Gotze.** 2001. Bowling Together: Online Public Engagement in Policy Deliberation. *Hansard Society*, 4.
- Cunningham, Frank.** 2002. *Theories of Democracy*. London: Routledge.
- Delakorda, Simon.** 2008. *Izziv tehnokratskega razumevanja e-participacije državljanov v slovenski e-upravi*. Information and Communication Technologies: from Modern to Information Society International Conference.
- Delakorda, Simon in Matej Delakorda.** 2009. *Contribution to the democratization of the EU Council presidency*.

- Dewey, John.** 1981 (1939). *Creative Democracy: The Task Before Us*. V *The Later Works of John Dewey, 1925–1953*, ur. J. A. Boydston. Carbondale, IL: Southern Illinois University Press.
- Dryzek, J. S.** 2000. *Deliberative democracy and beyond: Liberals, critics, contestations*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Eurostat 2008: Primerjava Slovenije z EU.** Dostopno na: <http://www.ris.org/uploadi/editor/1237816487rissurs23.3..pdf> (29.12.2010).
- Greer, Patrick, Anne Murphy in Morten Øgård.** 2005. *Guide to participatory democracy in Bosnia and Herzegovina and in Serbia and Montenegro*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Hagen, Martin** (1996) *A Typology of Electronic Democracy*. Justus-Liebig-Universität of Giessen, Giessen.
- Held, D.** 1996. *Models of Democracy (2nd ed.)*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Internet in Slovenska država.** 2006. **RIS (Raba interneta v Sloveniji)**. Dostopno na: http://www.ris.org/2006/10/RIS_porocila/Internet_in_slovenska_drzava/?&cat=694&p1=276&p2=285&p3=1318&p4=1335&p5=1337&id=1337 (29.12.2010).
- i2010 eGovernment Action Plan: Accelerating eGovernment in Europe for the Benefit of all COM (2006) 173 final.** Dostopno na: http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/cf/itemshortdetail.cfm?item_id=3140 (29.12.2010).
- Kampen, Jarl K. in Kris Snijkers.** 2003. E-democracy: A Critical Evaluation of the Ultimate E-Dream. *Social Science Computer Review* 21.
- Lavtar, Roman.** 2007. *Sodelovanje prebivalcev v slovenskih občinah-Participacija prebivalcev pri odločanju o javnih zadevah na lokalni ravni v Sloveniji*. Maribor: Inštitut za lokalno samoupravo in javna naročila Maribor.
- Letki, Natalia.** 2006. Democratic deficit. V *Encyclopedia of Governance*, ur. Mark Bevir, 206–207. Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Lizbonska pogodba, ki spreminja pogodbo o Evropski uniji in pogodbo o ustanovitvi Evropske skupnosti.** Dostopno na: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:SL:HTML> (29.12.2010).
- Lukšič, Andrej A. et al.** 2005. *Odpiranje komunikacijskega in odločevalskega procesa s pomočjo informacijsko-komunikacijskih tehnologij na primeru javnih zadev v občinah*. Ljubljana: Center za e-demokracijo na Inštitutu za ekologijo.
- Lukšič, Andrej A. et al.** 2006. *Na kakšen način pristopiti k reševanju problematike spletnih forumov slovenskih občin?* Ljubljana: Center za e-demokracijo na Inštitutu za ekologijo.
- Macpherson, C.B.** 1977. *The life and times of liberal democracy*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- McCullagh, Karen.** 2003. E-democracy: potential for Political Revolution? *International Journal of Law and Information Technology*, 11 (2).
- Mill, John Stuart.** 1977 (1861). Considerations on Representative Government. V *Essays on Politics and Society Vol. 19 of Collected Works of John Stuart Mill*, ur. J. M. Robson, 371–577. Toronto: University of Toronto Press.
- Mill, J. S.** 2003. *Utilitarizem in O svobodi*. Ljubljana: Krtina.
- OECD.** 2001. **Understanding the Digital Divide.** Dostopno na: www.oecd.org/dataoecd/38/57/1888451.pdf (29.12.2010).
- Pateman, C.** 1970. *Participation and democratic theory*. London: Cambridge University Press.
- Recommendation CM/Rec (2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy) (Adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th Ministers' Deputies.** Dostopno na: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1410627&Site=CM> (29.12.2010).

- Sahraoui, Sofiane.** 2007. E-inclusion as a further stage of e-government? *Transforming Government: People, Process and Policy* 1 (1), 44-58.
- Sandel, M.** 1984. *Liberalism and its critics*. New York: New York University.
- Schaap, Linze in Arthur Edwards.** 2006. Participatory Democracy. V *Encyclopedia of Governance*, ur. Mark Bevir, 663-667. Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Schumpeter, J. A.** 1976. *Capitalism, Socialism, and Democracy*, 5th edn. London: Allen and Unwin.
- Skupnost občin Slovenije.** Dostopno prek: <http://www.skupnostobcin.si/index.html> (29.12.2010)
- Strategija e-uprave RS za obdobje od leta 2006 do leta 2010-SEP-2010.** Dostopno na: http://www.mju.gov.si/fileadmin/mju.gov.si/pageuploads/mju_dokumenti/pdf/SEP-2010.pdf (29.12.2010).
- Strategija uvajanja elektronskega poslovanja v lokalne skupnosti.** 2003. Dostopno na: [http://mid.gov.si/mid/mid.nsf/V/K272A63676CBC6B0CC1256CDF00308AD2/\\$file/LS_Strategija_e-poslovanja_lokalnih_skupnosti.pdf](http://mid.gov.si/mid/mid.nsf/V/K272A63676CBC6B0CC1256CDF00308AD2/$file/LS_Strategija_e-poslovanja_lokalnih_skupnosti.pdf) (29.12.2010).
- Trček, Franc in Blaž Lenarčič.** 2003. Internet kot medij politične participacije: primer priprave novega prostorskega plana Mestne občine Ljubljana. V *S poti v digitalno demokracijo*, ur. Andrej A. Lukšič in Tanja Oblak, 99-110. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Trechsel, Alexandre H.** (et al.).2003. *Evaluation of the use of new technologies in order to facilitate democracy in Europe: e-democratizing the parliaments and parties of Europe*. Geneve: Research and Documentation Centre on Direct Democracy.
- United Nations Global E-government Readiness Survey 2008.** Dostopno na: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UN/UNPAN028607.pdf> (29.12.2010).
- Uradna stran Državnega zbora RS.** Dostopno prek: <http://www.dz-rs.si/index.php?id=53> (26. september 2009).
- Uradna stran e-uprave.** Dostopno prek: <http://e-uprava.gov.si/e-uprava/edemokracijaStran.euprava?pageid=519> (29.12.2010).
- Uradna stran Služba Vlade Republike Slovenije za lokalno samoupravo in regionalno politiko.** Dostopno prek: <http://www.svlr.gov.si/> (29.12.2010).
- Ustava Republike Slovenije.** Dostopno na: <http://www.dz-rs.si/?id=150> (29.12.2010).
- van Dijk, Jan A.G.M.** 1996. Models of Democracy - Behind the Design and Use of New Media in Politics. *Javnost* 3(1): 43-56.
- van der Eijk, Cees in Marcel van Egmond.** 2007. Political effects of low turnout in national and European elections. *Electoral Studies* 26 (3), 561-573.
- Zajc, D.** 2009. *Sodobni parlamentarizem in proces zakonodajnega odločanja*. Ljubljana : Fakulteta za družbene vede.
- Zanetti, Lisa A.** 2006. Democratic Theory. V *Encyclopedia of Governance*, ur. Mark Bevir, 207-212 .Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.

(ONLINE) PUBLIC DELIBERATION ANALYSIS COMES OF AGE; A REVIEW OF EMPIRICAL RESEARCH ON PUBLIC DELIBERATION

Abstract: Emergence of new, textual ways of publicly accessible discussions among citizens has sparked increased interest among researchers who aspire to measure, via content analysis, different normative criteria of public deliberation in order to evaluate (online) discussions. There seems to be an emerging consensus among these researchers on what will be termed here “(online) deliberation analysis” – a specific content analysis employed as a tool for evaluation of public deliberation which is characterised by a specific selection of unit(s) of analysis, selection of cases, and most of all analysis of specific variables: normative ideals of public deliberation. The aim of this article is to threefold: first, to present the normative requirements of deliberation as presented in theoretical thought on the public. Second, to provide a review of empirical work which aimed to analyse these requirements. Finally, to propose some possible improvements for future research.

Key words: deliberation, public, public sphere, internet

PUBLIC DELIBERATION: PUBLIC USE OF REASON IN ORDER TO REGULATE COMMON AFFAIRS

Traditionally, the public has been understood as a democratic ideal with four dimensions that have been more or less emphasised by scholars of the 18th century European Enlightenment (Kant 1784; 1795/1957; Bentham 1791/1843; Mill 1832;), early 20th century German (Tšnnies 1922/1988) and American thought on the public (e.g., Dewey 1927/1954; Park 1924/2007; Mills 1956; Blumer 1946/1953) and in the last couple of decades, following Habermas’s work (1962/1989; 1981/1984; 1996), the various strains have been loosely grouped under the headings of modern public sphere and deliberative democracy theories.¹

The four dimensions are structural conditions, process, content and efficacy. The first refers to the conditions under which the public is formed, the second to the conditions which members of the public adhere to while deliberating, the third to what the public deliberates about and the fourth to the results of its deliberation:

- a *Structural conditions:* The public is a group of people who are confronted by a potentially public issue, are divided by their ideas as to how to meet

¹ For categorisations of modern public sphere theories, see for example Marx Ferree et al. (2002a; 2002b, 205– 231) and for a historical account of classical writings on the public, see Splichal (1999; 2002).

the issue and engage in deliberation over the issue (Blumer 1946/1953, 46). All who are potentially affected are able to participate as peers in deliberation concerning the organisation of their common affairs (Fraser 2007b, 20). The public is autonomous from and serves as a public check on authoritative public powers (Bentham 1791/1843). Institutional authority, with its sanctions and controls therefore does not penetrate the public (Mills 1956, 304). Nor could the medium of power and money influence its deliberation (Habermas 1996, 364). Finally, the information needed to become aware of some potential public problem and make the best decision possible is publicly accessible (in analogy with Bentham 1791/1843, n.p.; Splichal 2002, 168; Gastil 2008, 20).

- b *Processual conditions*: The public's deliberation proceeds in such a way that in the public, as many people express opinions as receive them and all have the possibility to answer back an opinion without internal or external reprisals being taken (Mills 1956, 302–304). The authority of deliberators is built only upon their deliberative proposals and not outside sources of power (Cohen 1989, 21). Each can put issues on the agenda, propose solutions and offer reasons in support or criticism of proposals (Cohen 1989, 21). Deliberators acknowledge the value and dignity of all human beings—those with whom they deliberate (politeness according to Papacharissi 2004, 262) and also others who are not participating in

deliberation (civility according to Papacharissi 2004, 267). Deliberators propose reasons for believing in their assertions. Nothing is to be taken for granted; everything could be subject to argument and evidence (Carey 1995, 381). Finally, deliberators provide mutually justifiable reasons for their assertions (Gutmann and Thompson 1996, 129).

- c *Content*: Deliberators deliberate whether an issue is a public affair in that its potential consequences are extensive, long term and serious (Dewey 1927/1954, 17, 27, 64, 67, 126, 128). Members of the public thus realise how personal troubles relate to social problems and vice versa how the community's problems are relevant to its members (Mills 1956, 318). Second, members of the public deliberate whether an issue is outside the realm of necessity, or, in other words, whether it is possible to make the social changes the issue calls for, by which the public is the primary agent of the process of politicisation (Gamble 2000/2006, 7; Hay 2007, 79).
- d *Effectiveness*: The first important result of public deliberation is that participants “hear the other side” and know the opinions of other deliberators and understand their reasons for holding these opinions (Mansbridge 1983, 78; Graham 2008, 30). Furthermore, deliberators come to a common decision or they agree to disagree but continue to seek fair terms of cooperation among equals (Gutmann and Thompson 1996, 53). The opinion of the public is finally effective in the shaping of de-

cisions with powerful consequences (Mills 1956, 302– 304; Fraser 2007b, 22) either by influencing the majority opinion or by influencing the estimation of public opinion that those in power take into account in the decision-making process (Splichal 1997, 4). Public officials are representatives of the public and are accountable to the public so that the interests of the public are preserved and protected (Dewey 1927/1954, 15-16). Public officials provide to the public mutually justifiable reasons for making their decisions (Gutmann and Thompson 1996, 129). Finally, public powers are able and do implement public decisions (Fraser 2007b, 22).

ONLINE DELIBERATION ANALYSIS

Empirical deliberation analysis was to a large extent spurred by the research interest in new media. It seemed that researchers finally had in their reach enormous pool of data already in the transcribed form of written text, which was only waiting to be analysed. The last two decades have seen an extensive amount of research on public deliberation which mostly builds on theoretical thought on public deliberation as introduced by Habermas (1962/1989, 1984) and deliberative democrats: Barber (1984), Fishkin (1991) and Dryzek (2000). There seems to be an emerging consensus on what will be termed here “online deliberation analysis” – specified by selection of one online utterance (post) as the smallest unit of analysis, selection of political content in online discussions as cases

for analysis and analysis of normative ideals of public deliberation in accordance with public sphere theories (see Table 1).

Set Table 1 here

As seen from Table 1 the dimension of process of deliberation, specifically interactivity and rationality, gained the most interest from researchers who employed the online deliberation analysis. The structural set of normative criteria did not receive much attention in empirical analysis, probably due to the difficulty of analysing social, economic and political contexts in which deliberation takes place. Since most research analysed online discussions they either implicitly assumed some requirements being provided by technology (such as inclusiveness) or completely disregarded the question of structural conditions of deliberation. Analysing the process of deliberation represents the main corpus of empirical deliberation analysis since it could be analysed by content analysis. Content of deliberation received the much less attention in empirical research of deliberation, that did processual characteristics of deliberation. Researchers were interested into the process of deliberation and very rarely into its content. Finally, very small number of researchers tangled the task of analysing results of public deliberation, which again is difficult to ascertain with content analysis and calls for combination of methods.

From the plethora of research that uses on-line deliberation analysis, three recent cases of empirical research were selected for an indepth literature review in this article: Meraz (2007), Lyu (2008) and Graham (2008). All three research projects build upon theories of the public sphere, aim at operationalising the normative ideals of public deliberation, analyse online deliberation and employ content analysis. As such, they represent the more recent exemplary cases of online deliberation analysis. These three cases of empirical research were furthermore selected since they apply the online deliberation analysis in the diverse online settings, differing by the level of political institutionalisation. Lyu (2008) analyses deliberation on government websites in South Korea. Meraz (2007) analyses deliberation as it takes place on the blog of an American presidential candidate. Finally, Graham (2008) analyses political talk in the seemingly non-political discussion forum on TV series Wife Swap. In the next section of the article I will shortly present their approaches to measuring online public deliberation on the four dimensions: structure, process, content, and results.

STRUCTURE

Graham (2008, 21) analysed freedom from both state and commercial control by analysing the influence of moderators and rules of conduct in selected online discussions. Lyu (2008) and Meraz (2007), on the other hand, analysed delib-

erative consultations organised by government and political candidate. Could top-down initiated deliberations really be perceived as autonomous, or are they only serving a legitimising function to governmental decisions? Lyu (2008, 57) realises that the government-developed websites are funded and monitored by government and are as such in contradiction with the ideal of autonomy. She does not, however, reflect on the ways the government sponsorship affects the autonomy of public deliberation. To illustrate, the question of autonomy is directly related to the question of publicity of required information. Lyu (2008, 48) describes that on the government website “appropriate support materials for each topic are given to enable the public to develop personal opinions around each issue”. She does not, however, question the fact that the material was provided by the government, nor does she empirically analyse the provided content in order to observe for potential bias.

None of the three authors directly analysed inclusiveness. Graham (2008, 21) acknowledged that structural equality includes equal access not only in non-existence of barriers but also in skills to communicate. Meraz (2007) and Lyu (2008), on the other hand, implicitly assumed that since online discussions had no legal or formal barriers in terms of participation theoretically anyone could participate if they wanted to (forgetting the question of having the means to do it) – the access was perceived as open and free as

long as there was open access or no need for on-line registration. Inclusiveness should, however, be judged according to the deliberated issue at hand. The more global for example the issue is the larger the number of those affected and the more various are the groups that should participate (and the more problematic the question of language and other differences among the participants become). The question that an analysis of public deliberation should answer to in the future is, thus: are the social groups, who have a stake in the issue at hand, actually participating in public deliberation? Diversity of opinion was analysed by Meraz (2007) who operationalised it in relation to party politics. She differentiated between dissenting statements of those who identify themselves as non-supporters of the political candidate and those who did not. Narrowing diversity of opinion only to diversity in terms of party affiliation, however, misses the point of the ideal of the public as discussing different solutions to the public's problems at hand. Party affiliation in this regard is on one hand a too narrow operationalisation – it excludes all cases where diversity happens regarding specific issues. On the other hand, it is too broad – it includes also other segments which, however, do not necessarily directly reflect differences in opinion (e.g. party identification). More thought should be put, thus, in the future research on how to analyse diversity of opinion in relation to content and not merely group identification.

PROCESS

Regarding equality, Graham (2008, 21) asserts that all participants are considered as equal members when the rules do not privilege one group or individual over others and proposed an analysis of rules of conduct. Meraz (2007) analysed a blog of a political candidate, yet she neglects to address the question of communication between the candidate and those who are commenting on the blog. Lyu (2008), on the other hand, differentiated among (a) horizontal interactivity: among citizens themselves and (b) vertical interactivity: among citizens and government representatives. She concluded, however, that there were no responses from government officials and thus horizontal communication proved to be a one-way communication experience. In the future more work remains to be done on the question of whether and why some deliberators receive more power within the deliberative process. Are their suggestions being listened to because they provided them in a mutually justifiable manner with reasons which could be defended against critique, as the ideal would suggest, or are there other forces at hand – which and why? How do for example factors such as the need for reduction of complexity of information, the search for social clues, group affiliation influence equality of deliberators?

According to Graham (2008, 27 – 29) discursive equality in terms of interactivity requires equal distribution of voices. He combined the

content analysis with the social network analysis. Ideal deliberation would embody a high percentage of replies and a low level of centralisation around a small number of actors, so he combined these two measures while analysing interactivity. Listening was measured by Lyu (2008, 50) as the number of posts which seek information and by Meraz (2007, 67) as relatedness of posts to the overall thread. Yet seeking information (asking questions) does not directly reflect listening. Listening is better measured as proposed by Graham (2008): as the number of posts in which there were signs that the deliberator put an effort into thinking about and responding to another participant's arguments. The problem, however, is that measuring listening by means of content analysis of expressed opinion does include only "active listening" -that is cases where the participant provided feedback that s/he is listening. It does not, however, include also all other cases of listening where the participant listened but did not respond or did not respond in a way that it would be directly observable that s/he put an effort into thinking about another's arguments.

Next to interactivity, rationality was the most often empirically analysed characteristic of public deliberation (see Table 1), and as I will argue, also the most controversial. The most common measurement of rational discussion in previous research is the number of posts, that were supported by some form of reasoning in relation to overall number of posts in a thread. Yet, three

questions need to be answered while analysing rationality: (a) is the absence of reasoning always an indicator of irrationality, (b) should we analyse rationality or attempts at rationality, (c) what is the role of emotions in rationality?

First, since rationality was usually analysed as the number of assertions that were supported by reasoning (Meraz 2007; Graham 2008; Lyu 2008) it is assumed, that those assertions that do not provide reasoning for one's claim should not be analysed as attempting at rationality. Yet, if there is no diversity of views present within a discussion then there is no need for providing reasons for one's claims since we suppose that our communicative partners are already familiar with those reasons and/or agree with them. Grice's (1975, 45) maxim of quantity of information explicates the need for narrowing the abundance of information as a rule: "Do not make your contribution more informative than required". Human communication would turn to become impossible, if we were to be expected to provide reasons for every assertion that we make. Empirical analysis of rationality should therefore necessarily go hand in hand with empirical analysis of diversity of opinion. While Lyu (2008) analysed only the number of claims with supportive arguments both Meraz (2007) and Graham (2008) took the question of rationality in relation to diversity in consideration. Meraz (2007, 71) analysed the extent to which the dissenting voices were engaged or dismissed

by participants on the political candidate blog by issue-and reason-based content. Graham (2008, 26) measured rationality by the overall number of reasoned claims. More promising, however, is his assesement of critical reflection, where he analysed rationality only on the posts that were percieved to express disagreement.

Second, and most problematic, Meraz (2007) and Lyu (2008) aimed at analysing rationality as an objective measure of whether reasoning provided was objectively rational or not. Lyu (2008, 49) differentiated the posts into four categories in terms of contriutions to discursive rationality: constructive proposals; information and information of fault; wish or public plea; un-productive proposal. She furthermore argues that if a post was “outside these parameters of rationality, then it is disqualified from discrusive rationality and categorised as invalid” (Lyu 2008, 5). Yet differntiating between constructive proposals and un-productive proposals or valid or unvalid rationality is far more difficult task than it could be done with a simple coding scheme. Siimilarly, Meraz (2007, 68) specifically differentiated between those posts that are supposed to be arbitrary and those posts that provide “valid” reasons:

A post was coded as a reason-giving post if the author cited substantive reasons for his opinion as opposed to nonfact-based, purely emotional reasoning. Reasons based on personal, selfish reasons or simple affective statements

(e. g. I like the candidate because he looks presidential) were not coded as reason-giving posts. (Meraz 2007, 68).

Yet, liking a candidate due to her/his presidential looks may well be a rational claim in some social contexts, especially since the author of this claim is expressing her/his affections and not some objective truth. The statement “I like the candidate because she/he looks presidential” refers to one’s own subjective world and should be judged according to different criteria than for example a similar statement which refers to the objective world: “The candidate *is a good president* because he looks presidential”. Compared to the above statement, this utterance could and should be validated on completely different grounds than the one implicit in Meraz’s analysis. This shows that judging which assertions are rational and which not from the position of an outside spectator is extremely problematic—it would assume that the researcher has the expert knowledge of the topic at hand, and/or worse, that her/his knowledge forms *the* rational argumentation. There is no (to use Toulmin’s [1958, 39] critique of “logicians”) universal set of criteria applicable in all fields of arguments alike. Analysis of rationality should not focus on whether the claims were rational or not, but whether deliberators tried to reach understanding by providing reasons for why she/he believed in her/his assertion. In other words, whether deliberators

provide grounding of their claims which is ideally aimed at aiding communicative partners to understand why they propose this claim. Reasoning can therefore have a number of forms depending on topic of conversation (e.g. statements about objective external world, about objective social world and about internal social world (Habermas 1981/1984, 278)) and socio-cultural and group differences. What the future research need to show, is, how these differences interfere with the process of reaching empathic understanding and how these differences interfere with researchers' conclusions.

Third, Young (1996, 124) criticizes the norms of deliberation for privileging speech that is dispassionate and disembodied. Negative stance towards emotionality as the opposition to rationality stems from the 19th century perceptions of crowds (Le Bon 1896/2001), which implicitly found its way also in the differentiation between the crowd and the public (e.g. Park 1972/1995). Yet, some deliberative democracy theorists do not per definition exclude emotions. Barber (1984, 174) for example states that democratic talk is affective as well as cognitive. "Engagement in politics involves some kind of passion Apathy is precisely this absence of passion. To feel an intense political enthusiasm does not mean that one thereby becomes incapable of rational discussion or loses the capacity to compromise" (Dahlgren, 2006: 25-26). Emotionality should thus be perceived as complementary and not as

opposite to rationality. Within empirical analysis, however, Meraz (2007, 68) excludes "simple affective statements". In the future research, however, we should be wary of the negative stance towards emotionalism and should pay more attention to the role of emotions in public deliberation. It seems that Graham (2008, 24) started to pave this road by analysing types of expressive responses and adding emotional comments and humor into the analysis.

CONTENT

Surprisingly, content of deliberation received the least attention in online deliberation analysis where the method is content analysis. We could easily say that this is a blind spot of those who aimed to analyse public deliberation in pre-defined political spaces. If structure, results and even process of public deliberation are not directly appropriate to be analysed by content analysis, content, as its name suggests, is. It seems that the implicit assumption in most research is that the content is important only in relation to selection of cases but not specifically in relation on how exactly people frame and interpret the specific content in question. Meraz (2007) and Lyu (2008) select cases of online deliberation that are pre-defined as political. They furthermore take the issue of discussion into consideration by differentiating between different topics. Yet what is neglected is the discursive nature of defining an issue as political – one is-

sue is not necessarily political per se, it depends on how people discuss the issue. More promising is Graham's (2008) approach. He employed Mansbridge's (1999, 214) definition of political which later helped him to operationalize political sections of discussion as: "all those threads which contained a posting where a participant makes a connection from a particular experience, interest, issue, or topic in general to society" (Graham 2008, 22). For Graham (2008) an individual thus talks about a political issue when she/he defines an issue as concerning the society (and not private life of an individual). In order to gain full picture of public deliberation, we should necessarily know how members of the public deliberate on specific issues and to what extent they politicize them: that is to what extent deliberators deliberate whether an issue is a public affair in that its consequences concern the community (also by what criteria and which community) and to what extent deliberators look for possibilities of social change.

RESULTS

Finally, among the results of public deliberation Graham (2008) analysed empathic understanding and Lyu (2008) translation to public decisions. Graham measured empathic understanding by the number of messages suggesting that the author had imagined him- or herself in another participant's position and messages suggesting that the participant had imagined him-

or herself in a position of an individual or group of individuals who were not participants of the discussion (Graham 2008, 30). Yet, in this way we can not be certain whether empathy was the result of deliberation or whether an individual possessed it beforehand. Furthermore, it takes into account only those who decide to speak on their empathic understanding, yet there may be others, who have gained empathic understanding within the process of deliberation, but never expressed it. A more valid way to analyse empathic understanding, as probably with all results of public deliberation, would thus be by employing also other methods of analysis, such as a survey or interviews conducted with deliberators.

Hyeon-Suk (2008) analysed translation as the effect of citizens' proposals in Korean government website on policy proposals. She analysed the official government feedback on the policy changes that were suggested and officially accepted and analysed the policy issues, extent to which the proposals were adopted, type of policy change and agent delegated as responsible for proposed social change. She concludes that the policy impact of public input via the analysed website was marginal in terms of actual policy making. This leads us back to the question of relation among dimensions of public deliberation, specifically the relation between autonomy from public powers and the results of public deliberation.

HOW TO PROCEED FROM HERE?

Previous research on public deliberation has focused mostly on processual nature of deliberation. The most common method employed was content analysis of content published online. Research in online forms of deliberation proved to be valuable for operationalisation of a number of normative requirements of public deliberation. Yet, we need to find ways to analyse also other normative requirements of deliberation and combine the analysis with other methods in order to provide answers to questions which can not be answered by content analysis. Specifically, I mean here (a) structural conditions under which deliberation takes place, (b) analysis of content of deliberation and (c) results of deliberation.

Moreover, more thought and empirical research should be put into analysing relations between different normative conditions of public deliberation. Could we understand them as dimensions of the same phenomena, as the ideal deliberation implicitly suggests, or are they in a causal relation? Ideally they are all necessary, yet do they influence each other, and if so, how? Whether and why does diversity of views, for example, influence rationality, is diversity of views a pre-condition for rationality? The same questions could be posed also for combinations of other normative requirements of public deliberation. The question of relation between autonomy and results of public deliberation, for

example, in relation to government sponsored consultations needs to receive more attention both in theoretical thought and future empirical research on deliberation.

Most importantly, the analysis of previous research shows that online deliberation analysis was employed mostly at the level of description, as a means to analyse the extent to which normative requirements of deliberation were present within specific selected cases. Very rarely, however, did researchers look for explanatory factors. This is either because researchers' aim was only to evaluate specific case of deliberation or, similarly, because they tried to answer internet-related research question: could internet furnish public deliberation? The answer to this question, it seems to be, would be yes if even one specific analysed case would come close to the ideal type of deliberation. Yet, we need to proceed further from mere description and ask what are the causes for each normative requirement of public deliberation. This calls for research where we compare various deliberations, similarly to Wright and Street's (2007) comparison of normative requirements within three different online designs, or Ainsworth et al's (2005) comparison between two online forums, differing by the level of interaction and autonomy from authority.

REFERENCES:

- Ainsworth, Susan, Cynthia Hardy, and Bill Harley.** 2005. Online Consultation: E-Democracy and E-Resistance in the Case of the Development Gateway. *Management Communication Quarterly* 19 (1):120-145.
- Albrecht, Steffen.** 2003. Whose Voice is Heard in the Virtual Public Sphere? A Study of Participation and Representation in Online Deliberation. In *Research Symposium "Information, Communication, Society"*. Balliol College and the Oxford Internet Institute, University of Oxford.
- Barber, Benjamin R.** 2003/2004. Which Technology for Which Democracy? In *Democracy and New Media*, edited by H. T. Jenkins, David. Cambridge: The MIT Press.
- Bentham, Jeremy.** 1791/2007. O publicitety (Of Publicity) In *Komunikološka hrestomatija 3*, edited by S. Splichal. Ljubljana: FDV.
- Bentivegna, Sara.** 1998. *Talking Politics on the Net*. Harvard: The Joan Shorenstein Center.
- Blumer, Herbert.** 1946/1953. The Mass, The Public, and Public Opinion. In *Reader in Public Opinion and Communication* edited by B. J. Berelson, Morris. New York: The Free Press.
- Bohman, James.** 1996. *Public Deliberation : Pluralism, Complexity, and Democracy*. Cambridge: The MIT Press.
- Carey, James W.** 1995. The Press, Public Opinion, and Public Discourse. In *Public Opinion and the Communication of Consent*, edited by T. L. Glasser, C. T. Salmon and E. Katz. New York: Guilford.
- Cohen, Joshua.** 1989. Deliberation and Democratic Legitimacy. In *The Good Polity: Normative Analysis of the State*, edited by A. Hamlin and P. Pettit. Oxford: Basil Blackwell
- Dahlberg, Lincoln.** 2001. Extending the Public Sphere through Cyberspace: the Case of Minnesota E-Democracy. *First Monday* 6 (3).
- Dahlgren, Peter.** 2006. Civic Participation and Practices: Beyond "Deliberative Democracy". In *Researching Media, Democracy, and Participation*, edited by N. Carpentier, P. Pruulmann-Vengerfeldt, K. Nordenstreng, M. Hartmann, P. Vihalemm and B. Cammaerts. Tartu: Tartu University Press.
- Dewey, John.** 1927/1954. *The Public and its Problems*. New York: Swallow Press.
- Dryzek, John S.** 2000. *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford: Oxford University Press.
- Fishkin, James S.** 1991. *Democracy and Deliberation*. New Haven: Yale University Press.
- Fraser, Nancy.** 2007. Transnationalizing the Public Sphere *Theory, Culture and Society* 24 (4):7-30.
- Fuchs, Christian.** *eParticipation Research: A Case Study on Political Online Debate in Austria 2006* [cited 25.8.2008. Available from <http://icts.sbg.ac.at/media/pdf/pdf1060.pdf>.
- Gastil, John.** 2008. *Political Communication and Deliberation*. Los Angeles: Sage Publications.
- Graham, Todd, and Tamara Witschge.** 2003. In Search for Online Deliberation: Towards a Method for Examining the Quality of Online Discussions. *Communications: The European Journal of Communication Research* 28 (2):173-204.
- Graham, Todd.** 2008. Needles in a Haystack: A New Approach for Identifying and Assessing Political Talk in Non-Discussion Forums. *Javnost/The Public* 15 (2):17-36.
- Grice, H. Paul.** 1975. Logic and Conversation In *Speech Acts*, edited by P. Cole and J. Morgan. New York: Academic Press.
- Gutmann, Amy, and Dennis Thompson.** 1996. *Democracy & Disagreement* Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press
- Habermas, Jürgen.** 1962/1989. *Strukturne spremembe javnosti*. Ljubljana. Original edition, Strukturwandel der ... ffentlichkeit.

- Habermas, Jürgen.** 1981/1984. *The Theory of Communicative Action; Reason and the Rationalization of Society* (Vol. 1). Cambridge: Polity Press.
- Hagemann, Carlo.** 2002. Participation in and Contents of Two Dutch Political Party Discussion Lists on the Internet. *Javnost/ The Public* 9 (2):61-76. Lyu, Hyeon – Suk. 2008. Participative Deliberation and Policy Proposals on Government Websites in Korea: Analysis from a Habermasian Public Deliberation Model. *International Review of Public Administration* 12 (2):45-58.
- Jankowski, Nicholas W., and Martine van Selm.** 2000. The Promise and Practice of Public Debate in Cyberspace. In *Digital Democracy : Issues of Theory and Practice*, edited by K. L. Hacker. London: SAGE Publications.
- Jankowski, Nicholas W., Cees Leeuwis, Peter Martin, Noordhof Margaret, and Jeffrey van Rossum.** 1997. Teledemocracy in the Province: **An Experiment with Internet-based Software and Public Debate.** In *Euricom Colloquium*.
- Kant, Immanuel.** *An Answer to the Question: What is Enlightenment?* 1784 [cited 3.3.2009. Available from <http://www.english.upenn.edu/~mgamer/Etexts/kant.html>
- Koop, Royce, and Harold J. Jansen.** 2009. Political Blogs and Blogrolls in Canada Forums for Democratic Deliberation? *Social Science Computer Review* 0 (0):1-19.
- Le Bon, Gustave.** 1896/2001. *The Crowd; A Study of Popular Mind*. Kitchener: Batoche Books.
- Lemus, Daisy R., David R. Seibold, Andrew J. Flanagan, and Miriam J. Metzger.** 2004. Argument and Decision Making in Computer-Mediated Groups. *Journal of Communication* 54 (2):302-320.
- Mansbridge, Jane.** 1999. Everyday Talk in the Deliberative System. In *Deliberative Politics; Essays on Democracy and Disagreement*, edited by S. Macedo. Oxford: Oxford University Press.
- Meraz, Sharon.** 2007. Analyzing Political Conversation on the Howard Dean Candidate Blog. In *Blogging, Citizenship, and the Future of Media*, edited by M. Tremayne. New York: Routledge.
- Mill, John Stuart.** 1832. Of The Liberty Of Thought And Discussion. In *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume XVIII - Essays on Politics and Society Part I*, edited by J.
- M. Robson.** Indianapolis: Liberty Fund. Mills, C. Wright. 1956. *The Power Elite* New York: Oxford University Press. Baoill, Andrew. 2000. Slashdot and the Public Sphere. *First Monday* 5 (9). Papacharissi, Zizi. 2004. Democracy Online: Civility, Politeness, and the Democratic Potential of Online Political Discussion Groups. *New Media & Society* 6 (2):259-283.
- Rousseau, Jean Jacques.** 1762/1988 On Social Contract or Principles of Political Right. In *Rousseau's Political Writings*, edited by A. C. B. Ritter, Julia New York: W. W. Norton & Company
- Schneider, Michael.** *Expanding the Public Sphere through Computer-mediated Communication: Political Discussion about Abortion in a Usenet Newsgroup* 1997 [cited. Available from <http://hdl.handle.net/1721.1/10388>.
- Splichal, Slavko.** 1999. *Public Opinion: Developments and Controversies in the Twentieth Century*. Boston: Rowman & Littlefield.
- Spršndli, Markus.** *Discourse Quality and Political Decisions: An Empirical Analysis of Debates in the German Conference Committee* Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, 2003 [cited 25.8.2008.
- Strandberg, Kim.** 2008. Public Deliberation Goes On-line? An Analysis of Citizen's Political Discussions on the Internet Prior to the Finnish Parliamentary Elections in 2007. *Javnost / The Public* 15 (1):71-88.
- Stromer Galley, Jennifer.** 2007. Measuring Deliberation's Content: A Coding Scheme. *Journal of Public Deliberation* 3 (1):1-35.
- Tanner, Eliza.** 2001. Chilean Conversations: Internet Forum Participants Debate Augusto Pinochet's Detention. *Journal of Communication* 51 (2):383-403.

- Toulmin, Stephen.** 1958. *The Uses of Argument* Cambridge: Cambridge University Press
- Tsaliki, Lisa.** 2002. Online Forums and the Enlargement of Public Space: Research Findings from a European Project. *Javnost/The Public* 9 (2):95 - 112.
- Wright, Scott, and John Street.** 2007. Democracy, Deliberation and Design: The Case of Online Discussion Forums. *New Media & Society* 9 (5):849–869.
- Young, Iris Marion.** 1996. Communication and the Other: Beyond Deliberative Democracy In *Democracy and Difference; Contesting the Boundaries of the Political.*, edited by S. Benhabib. Princeton: Princeton University Press.

LEGITIMNOST IN UČINKOVITOST DRŽAVLJANSKIH POBUD

Povzetek: Z vzponom spletnih peticij so državljani dobili novo orodje, ki jim omogoča lažje zbiranje podpisov in s tem domnevno lažje sodelovanje v procesu demokratičnih odločitev. Vendar pa sta legitimnost in učinkovitost spletnih državljanskih pobud predvsem odvisni od družbenih in političnih kontekstov, v katere je njihova uporaba umeščena. Pričujoč članek preko podrobne analize primera spletne peticije, ki so jo leta 2006 s pomočjo tednika Mladina izvedle slovenske civilne iniciative, analizira možnosti demokratizacije s pomočjo novih medijev. Posebna pozornost je posvečena vprašanju legitimnosti in uspešnosti analiziranega primera. S pomočjo poglobljenih intervjujev predstavnikov civilnih iniciativ, ankete med podpisniki Peticije proti gradnji plinskih terminalov v Tržaškem zalivu, analize medijskega poročanja in analize uradnih dokumentov je prikazana kompleksnost družbenih procesov, v katere je umeščena uporaba novih medijev v namen mobiliziranja državljanov in določanja medijske ter politične agende.

Ključni pojmi: Ključne besede: peticije, spletna mobilizacija, javni protesti, okolje, javna razprava

PETICIJE KOT »MODULARNA« OBLIKA IZRAŽANJA VOLJE DRŽAVLJANOV

Med vsemi zaželenimi in nezaželenimi elektronskimi sporočili, ki nas vsak dan čakajo v našem elektronskem poštnem nabiralniku, so vedno pogostejša tudi raznovrstna sporočila z družbenokritično noto, katerih osnovni cilj je informirati in politično mobilizirati čim večje število ljudi. Še posebej pogosti so postali pozivi k elektronskim peticijam. Pravica do peticije je v Republiki Sloveniji ustavna pravica zagotavljanja svobode govora, zapisana v 45. členu slovenske ustave: »Vsak državljan ima pravico do vlaganja peticij in drugih pobud splošnega pomena« (Uradni list RS, št. 33, december 1991: 1373). Peticije so že dolgo elementaren del demokratičnega procesa.

V 18. stoletju so postale množično popularne, pri čemer je najznamenitejša uporaba peticije med kampanjo proti suženjstvu (Tarrow, 1994: 41). Tarrow (1994: 41) jih opisuje kot »modularne« oblike izražanja volje državljanov, saj so čez stoletja uporabe postale prepoznane kot legitimni način demokratičnega izražanja tako pri državljanih kot pri oblasteh. O razširjenosti in uveljavljenosti peticije kot orodja za vključevanje navadnih državljanov v procese odločanja, priča tudi dejstvo, da je vprašanje »Ali ste v zadnjem letu podpisali kakšno peticijo?« skoraj nujen indikator merjenja politične participacije v zahodnih demokracijah. Delež anketirancev v Sloveniji, ki so že kdaj podpisali peticijo, se po

podatkih World Value Survey (Tabela 1) giblje okrog 30 %. Podoben delež je takih, ki nimajo zadržkov do podpisovanja peticij.

Tabela 1: World value survey – rezultati odgovorov med slo Ven-skimi anketiranci na vprašanje o podpisu peticije Glede na leto

	1992	1995	1999	2005
Sem že podpisal/a.	27,6 %	18,8 %	32,4 %	30,8 %
Je možno, da bi podpisal/a.	33,7 %	47,6 %	43,5 %	35,4 %
Ne bi nikoli podpisal/a.	38,7 %	33,6 %	24,0 %	33,4 %
	N=1035	N=1007	N=1006	N=1035

Vir: Podatki, pridobljeni na spletni strani: <http://www.worldvaluessurvey.org/> (22. 10. 2009).

Zbiranje podpisov je do nedavnega predstavljal precejšen organizacijski zalogaj: zbiratelji so potrebovali najprej primeren, dovolj pretočen javni prostor in hkrati tudi dovolj veliko število ljudi, ki so angažirali znance in ljudi na ulici k podpisovanju. S spletnimi peticijami naj bi bile te omejitve premagane. Spletne peticije kot možnost državljanske pobude obstajajo na internetu že več kot desetletje. Sprva so bile del spletnih strani ali pa so bile v obliki verižnih pisem, h katerim je oseba dodala svoje ime in jih po elektronski pošti poslala dalje svojim znancem. Dandanes so tudi spletne peticije doživele tako imenovano »splet 2.0 fazo«: organizacija svoje lastne spletne peticije je namreč možna preko brezplačnih ponudnikov, brez znanja programskega jezika in brez problemov podvajanja imen ali izgube nadzora nad podpisovanjem (kar sta bili ključni pomanjkljivo-

sti verižnih elektronskih peticij). Vendar pa bi (preveč) optimistične napovedi o spletnih peticijah in njihovem potencialu opolnomočenja državljanov pozabile na kompleksnost družbenega konteksta, ki vpliva na uspešnost državljskih pobud na spletu. Primer spletne *Peticije proti gradnji plinskih terminalov v Tržaškem zalivu* (v nadaljevanju *Peticija*) je eden izmed redkih primerov v slovenskem prostoru, kjer je predstavnikom civilnih iniciativ uspelo v zelo kratkem času zbrati izredno veliko število podpisov. Razloge za tak uspeh pa moramo iskati predvsem izven tehnologije: v sami naravi problema in povezavi organizatorjev s tednikom *Mladina*. *Peticija* je bila izbrana kot študija primera, na kateri je možno pokazati kompleksnost odnosa med legitimnostjo in učinkovitostjo državljanskih pobud. Pri tem se ukvarja z vprašanji množične mobilizacije državljanov, medijske vloge v javni razpravi, odnosa med javnostjo in državo ter ne nazadnje vprašanja reševanja javnih problemov, ki presegajo državne meje in kličejo po mednarodnih javnostih.

V namen analize primera *Peticije* sem uporabila poglobljene intervjuje s predstavniki organizatorjev *Peticije* in tednika *Mladina*, anketne med podpisniki *Peticije*, analizo medijskega poročanja o problematiki načrtovane gradnje plinskih terminalov in analizo uradnih dokumentov: stenografskih zapisov sej in uradnih izjav Državnega zbora RS ter pristojnih odborov in komisij.

PETICIJA PROTI GRADNJI PLINSKIH TERMINALOV V TRŽAŠKEM ZALIVU

15. februarja 2006 je italijanska družba Friulia (v kateri ima večinski delež dežela Furlanija – Julijska krajina) podpisala sporazum z družbo Terminal Alpi Adriatico (ki je last španske multinacionalke Endesa Europa) o načrtovani gradnji terminalov za sprejemanje in uplinjevanje tekočega plina v Tržaškem zalivu (Mladina, 20. 3. 2006¹). Sporazum je sprožil val ogorčenja najprej na italijanski strani med ribiči in nevladnimi organizacijami, kmalu pa je zajel tudi slovenske medije in okoljevarstvene ter lokalne civilne organizacije. Marca 2006 so slovenski mediji poročali predvsem o možnih negativnih posledicah gradnje plinskih terminalov v Tržaškem zalivu, ki da ne bodo prizadele samo italijanske, temveč tudi slovensko stran.

V Sloveniji so bili vedno glasnejši pozivi, da mora Italija pri tovrstni gradnji upoštevati potencialni čezmejni vpliv načrtovanih plinskih terminalov. 10. marca 2006 sta se na temo plinskih terminalov sestala slovenski okoljski minister Janez Podobnik in italijanski veleposlanik v Ljubljani Daniele Verga, pri čemer je veleposlanik slovenskemu ministru pojasnil: Da gre šele za idejo. Če bo projekt na lokalni in regionalni ravni ocenjen kot primeren za nadaljnjo obravnavo, bo Slovenija v skladu s konvencijo o presoji čezmej-

nih vplivov in pravnim redom EU vključena v presojo vpliva na okolje (Delo, 11. 3. 2006, Protest proti plinskemu terminalu).

27. marca 2008 se je slovenski zunanji minister Dimitrij Rupel sestal s predsednikom Furlanije – Julijske krajine Riccardom Illyem, ki je zagotavljal, da skoraj ne bo negativnih vplivov terminalov na okolje in da bo Slovenija vključena v odločanje o gradnji terminalov. V tem času so slovenske nevladne okoljevarstvene organizacije organizirale več dogodkov in protestov proti načrtovani gradnji terminalov. Izmed teh je bila najpomembnejša konferenca, ki jo je 30. marca 2006 organiziral Koordinacijski odbor za čisto okolje in civilne iniciative slovenske Istre.

Udeležili so se je predstavniki vsaj 30 različnih gibanj, civilnih iniciativ, nevladnih in naravovarstvenih organizacij, nekaterih političnih strank, tudi dva senatorja iz italijanskega parlamenta, Breda Pečan kot edina slovenska poslanka in predstavniki treh ali štirih ministrstev (Delo, 31. 3. 2006).

Zahteve, ki jih je na konferenci pripravil Koordinacijski odbor za čisto okolje in civilne iniciative slovenske Istre, so bile osnova za sestavo vsebine spletne *Peticije proti načrtovani gradnji plinskih terminalov v Tržaškem zalivu*², katero so kmalu po konferenci organizirali skupaj s tehnikom Mladina.

¹ Dostopno preko http://www.mladina.si/tehdnik/200612/clanek/sloplinski_terminalpoljanka_dolhar.

² http://www.mladina.si/mladina_plus/peticije/peticija_proti_gradnji_plinskih_terminalov_v_trzaskem_zalivu/1/

Zahtevali so: (a) takojšnjo ustavitev postopkov načrtovanja gradnje obeh plinskih terminalov; (b) izvedbo znanstvene presoje vplivov na okolje, katere nosilec naj bo mešana (italijanskoslovenska) neodvisna in kvalificirana ustanova; (c) vzpostavitev sistema učinkovitega vzajemnega obveščanja o posegih na okolje in o stanju okolja; (d) začetek meddržavnega sodelovanja na področju energetske politike, trajnostnega razvoja, varovanja morja, ribištva in turizma; (e) ustanovitev stalnega omizja civilnih, okoljevarstvenih, znanstvenih in drugih subjektov v prid trajnostnemu razvoju severnojadranske regije. S pomočjo spletnega tednika *Mladina* so te zahteve preoblikovali v spletno peticijo, ki so jo 11. aprila 2006 objavili na spletni strani tednika *Mladine*. V manj kot štirinajstih dneh jim je uspelo zbrati več kot 30.000 različnih podpisov *Peticije*. Prvotni razlog za sodelovanje civilnih iniciativ s tednikom *Mladina* je verjetno nizka stopnja organizacijske povezave med vsemi organizacijami, krajevnimi skupnostmi in ekološkimi institucijami, katere so sodelovale v procesu. Večina teh institucij tudi ni imela svojega lastnega spletnega mesta. Lahko bi rekli, da je šlo prej za gibanje, kjer so se predvsem različne osebe iz različnih organizacij povezale med seboj v skupni cilj, ni se pa razvila neka osrednja dominantna organizacija, ki bi sama koordinirala in vodila celotno kampanjo proti gradnji plinskih terminalov v Tržaškem zalivu in tako tudi poskrbela

za enotno spletno stran. Pri organizaciji spletne *Peticije* so organizatorji potrebovali pomoč, ki so jo dobili pri tedniku *Mladina*. Sodelovanje civilnih iniciativ in množičnega medija je imelo pomembne posledice za nadaljnji razvoj spletne peticije. Tednik *Mladina* ne samo, da je omogočil dejansko tehnično postavitve spletne peticije, kar je še pomembneje, civilnim iniciativam je omogočil dostop do svojih bralcev in peticijo podprl s svojo kredibilnostjo.

Kratek čas pred *Peticijo* je *Mladina* na svoji spletni strani organizirala zbiranje podpisov proti vojaški paradi³, ki ga je uredništvo *Mladine* zaključilo z besedami:

Predsednik odbora Aleksander Zorn je povedal, da so se za odpoved parade odločili zaradi nasprotovanja državljanov in državljanek, ob tem je navedel tudi, da so veliko vlogo odigrali številni podpisniki in podpisnice Mladinine peticije (<http://parada.mladina.si/>, 11. 8. 2006).

Mladina je tako imela za sabo že pozitivno izkušnjo z organiziranjem spletne peticije. V letu 2006 in začetku 2007 so organizirali še dve dodatni spletni peticiji, nato pa je *Mladina* opustila poskuse vplivanja na politične odločitve s pomočjo organizacije spletnih peticij. Zbiranje podpisov je tednik *Mladina* oddaljilo od »mediativne«³ normativne predstave o novinarstvu (Splichal, 2000), za katero je značilna predstava o vlogi množičnih medijev kot zgolj nevtralnih

³ Dostopno preko <http://parada.mladina.si/>, avgust 2006.

popisovalcev resnice in z njo »ideologija objektivizma«, ki naj bi bila značilna za slovensko novinarstvo po osamosvojitvi (Luthar, 2004: 665–666). Z aktivno vlogo pri organizaciji *Peticije* se je tednik *Mladina* približal idejam komunitarističnega novinarstva (Poler Kovačič, 2003), ki se je v devetdesetih pričelo v ZDA kot upor proti mitu objektivnosti in želja po čim bolj aktivni vlogi novinarjev v javnem življenju državljanov (Glasser, 1999; Rosen, 1999). Ideja komunitarističnega novinarstva kot nove »usmeritve k bralcem« (Ruusunoksa, 2006: 89) je bila obujena med drugim tudi zaradi zmanjšanih naklad in je bila eden izmed poskusov ponovnega približanja novinarstva bralcem (Hardt, 1999). Ideja komunitarističnega novinarstva je vodila medije k različnim eksperimentom, s katerimi so množični mediji želeli pomagati državljanom pri vključevanju v javno življenje, od javnih razprav in srečanj meščanov, ki so jih organizirale medijske hiše (Ruusunoksa, 2006; Chaffe & McDevitt, 1999), pa vse do medijsko vodenih kampanj pritiska na oblast (Wahl Jorgensen, 2005).

Kot ugotavlja Wahl Jorgensonova (2005), so v Veliki Britaniji medijske kampanje vplivanja na oblasti del medijskega vsakdana predvsem lokalnih in regionalnih časopisov. Po Wahl Jorgensonovi (2005) se mediji poslužujejo kampanj, kadar zaznajo veliko javno podporo določeni strani v nekem problemu in hkrati zaznajo, da je mnenje javnosti v nasprotju z mnenjem političnih oblasti – v teh primerih mediji zavzamejo

položaj glasnika javnega interesa, ki se v imenu ljudstva zoperstavi oblasti. Podobno lahko sklenemo za sodelovanje *Mladine* pri organizaciji *Peticije*. Zahteve, podane v *Peticiji*, predstavljajo poenotena mnenja civilnih iniciativ, strokovnjakov in navadnih državljanov o ekološki spornosti načrtovanih plinskih terminalov v Tržaškem zalivu. Hkrati so zahteve kritika delovanja oblasti, kar je v skladu s samopercepcijo medijev kot nadzornikov oblasti. S to akcijo je *Mladina* ostala družbeno angažiran tisk, ki ne samo da poroča o vladni politiki, temveč skuša tudi aktivno vplivati nanjo, kar je v skladu z družbenoangažirano politiko, katera je značilna za *Mladino* že vsaj vse od osemdesetih let prejšnjega stoletja.

Javna razprava o načrtovani gradnji plinskih terminalov je v kratkem času zajela veliko število različnih akterjev, ki so na različne načine želeli opozoriti na problematiko. Razpravi se je npr. pridružil tedanji predsednik države dr. Janez Drnovšek, ki je v javnem pismu pozval predsednika vlade Janeza Janšo, naj posveti večjo pozornost problematiki, in kritiziral slovenske organe, da se niso pravočasno ter na ustrezen način odzvali na pobudo o javni razpravi. Civilna družba Slovenije je za mejo v Istri zahtevala odstop zunanjega ministra Dimitrija Rupla zaradi »ponovne nepokončnosti in neodločnosti slovenskega zunanjega ministrstva pri zaščiti slovenskih interesov v slovenski Istri« (Delo, 5. 4. 2006). Zunajparlamentarna stranka *Aktivna Slovenija* je organizirala lastno zbiranje

podpisov proti načrtovani gradnji plinskih terminalov (ki je potekala »na ulicah« in ne preko spleta). Skupina mladih na Koroškem pa se je odločila, da bo za opozarjanje na problematiko plinskih terminalov postavila nov Guinnessov rekord v potiskanju spačka (Večer, 8. 5. 2006).

Kot posledica javne razprave je tudi v Državnem zboru RS pričela potekati razprava o načrtovani gradnji plinskih terminalov. 13. aprila je o plinskih terminalih razpravljala *Odbor Državnega zbora RS za okolje in prostor*, 18. aprila se je isti odbor sestal na nujni seji na temo plinskih terminalov, na kateri so sodelovali tudi pobudniki *Peticije*. 18. maja 2006 pa sta opozicijski stranki LDS in SD zahtevali sklic izredne seje Državnega zbora RS o načrtovani gradnji plinskih terminalov v Tržaškem zalivu (29. 5. 2006). Poslanci so si bili enotni v nasprotovanju gradnji plinskih terminalov, razprava pa je potekala predvsem o možnih načinih ukrepanja v skladu z direktivami EU in mednarodnimi konvencijami ter o primernosti dotedanjega ukrepanja slovenske vlade proti načrtovani gradnji plinskih terminalov v Tržaškem zalivu. Do vlade kritični predlogi opozicije so bili na tej seji zavrženi. Civilne organizacije so tako nadaljevale z opozarjanjem na problem, 1. julija 2006 so združene slovenske in italijanske organizacije organizirale mednarodni protest v Trstu.

V času pisanja tega članka, po treh letih od kar je bila organizirana *Peticija*, je vprašanje načrtovane gradnje plinskih terminalov še vedno

odprto. Vmes je Slovenija na volitvah 2008 zamenjala oblast in za nekaj časa je bilo vprašanje plinskih terminalov v Tržaškem zalivu potisnjeno na stranski tir. V letu 2009 pa se je to vprašanje ponovno vrnilo na javno agendo, tudi zaradi aktivnosti civilnih pobud, predvsem nevladne organizacije Alpe Adria Green. Julija 2009 je Italija uradno seznanila Slovenijo s končno pozitivno odločitvijo glede izgradnje terminala za utekočinjeni zemeljski plin v Žavljah. Na kar so Alpe Adria Green objavili informacije, da naj bi bili podatki podani z italijanske strani o presoji vplivov terminalov v Tržaškem zalivu ponarejeni in so s tem seznanili Ministrstvo RS za okolje in prostor. Sledila je 2. seja Medresorske komisije za plinske terminale Ministrstva RS za okolje in prostor (31. 8. 2009), seja Odbora DZ RS za okolje in prostor (4. 9. 2009) in seja Vlade RS (3. 9. 2009), na kateri vlada ugotavlja, da niso bile upoštevane slovenske pripombe. Sprejet je bil sklep, da je projekt plinskega terminala v Žavljah z vidika čezmejnih vplivov na okolje za RS nesprejemljiv. Slovenija za zdaj še vedno poskuša na dvostranski ravni reševati vprašanje gradnje plinskih terminalov, vse glasnejši pa so tudi pozivi k tožbi na Sodišču Evropskih skupnosti.

PETICIJA IN LEGITIMNOST

Ključno vprašanje, ki se zastavlja pri uporabi peticij v demokratičnem procesu, je razrešitev odnosa med legitimnostjo in učinkovitostjo. Po Brezovšku (1995: 202) je funkcija peticij omo-

gočanje državljanom, da vsaj navidezno sodelujejo pri procesih odločanja, s čimer se omogoča zagotavljanje legitimnosti in stabilnosti demokratičnega sistema in oblasti. Brezovšek tako pripisuje peticijam možnost funkcije podajanja legitimnosti oblasti, pri čemer pa lahko dejanska učinkovitost ostane zgolj na navidezni ravni. Podobno funkcijo zagotavljanja legitimnosti odločitvam oblastnikov in dajanju zgolj vtisa soudeležbe v odločitvah pripisujeta Bucy & Gregson (2003) oblikam spletne državljanske participacije na splošno. Vendar pa je treba vprašanje legitimnosti in učinkovitosti državljskih pobud v skladu z opredelitvijo Fraserjeve (2007) razumeti širše. Legitimnost se nanaša na odprtost javne razprave vsem, ki jih problem zadeva, učinkovitost pa na končno vplivanje na rešitev problema o katerem poteka razprava.

Rousseau (1762/1988) vidi človečnost osebe v njeni svobodi, ki si jo zagotovi na način sodelovanja o skupnih zadevah preko neposredne demokracije javnih zborovanj. Z uveljavitvijo reprezentativnih demokracij je postal odnos med državo in državljani protisloven. Po eni strani morajo biti državljani vključeni v odločevalske procese, po drugi strani pa jih morajo ti procesi izključevati: naloga končnega odločanja pripada legitimno izvoljenim predstavnikom, ki so tudi idealno gledano uradno odgovorni za svoje odločitve. Vprašanje odnosa med javnostjo in državo Splichal (1997: 43) označi kot zunanje protislovje, to je odnos med izražanjem

in udejanjanjem javnega mnenja oz. z drugimi besedami, prevajanje iz civilne družbe v državne odločitve. Učinkovitost državljskih pobud v smislu prevajanja v državne odločitve nujno temelji na legitimnosti tovrstnih pobud.

Državljsko naslavljanje oblasti je v demokratični ureditvi nujno legitimno, saj imajo državljani kot končni suveren države vedno pravico izražati svojo voljo. S slovenskim zakonom urejena pravica do peticij je odraz tovrstnega razumevanja. Hkrati pa glede na ta zakon peticije niso obvezujoče – prepuščeno je oblastnikom, če in zakaj jih bodo upoštevali. Pri tem gre za predstavbo odnosa med državljanom/ko in oblastjo, ki ni posredovan. Vsak/a državljan/ka ali skupina ima pravico neposredno nagovarjati oblast. Hkrati lahko pri preozkem razumevanju tovrstne pravice naletimo na problem skrivnih pritiskov in njihove nelegitimnosti, saj pomenijo izključevanje ostalih potencialno prizadetih skupin. Razrešitev tega problema je v javnosti pobud in spodbujanju javne razprave. Teorije deliberativne demokracije (npr. Cohen, 1989; Benhabib, 1992) vidijo v javni sferi kot področju javne razprave rešitev na vprašanje odnosa med legitimnostjo in učinkovitostjo državljskih pobud. Vsak/a državljan/ka ima pravico izraziti svojo voljo, vendar to ne sme biti del neposrednega, tajnega komuniciranja med državljanom/ko (ali skupino državljanov/k) in oblastjo temveč mora nujno potekati v javnem forumu, ki je dostopen vsem, katere problem

potencialno zadeva. Legitimnost je vezana na razumevanje javnosti, kot ga ponuja Dewey (1927/1954) – idealno gledano mora javna razprava pod pogoji enakopravnosti zajemati vse, ki jih specifičen javni problem s svojimi (potencialnimi) posledicami zadeva. Pri tem morajo imeti vsi enako možnost govora, tako zagovorniki kot nasprotniki določene pozicije, tako pravilna kot napačna mnenja. Različne državljske skupine morajo vstopiti v areno javne razprave (in ne samo neposrednega nagovarjanja oblastnikov) ter omogočiti presojanje njihovih zahtev in argumentov tistim, ki jih problem zadeva. To je tudi najmočnejši argument proti ideji množice partikularnih, nepovezanih javnih sfer, kot jo npr. zagovarja Fraserjeva (1992, 121–128). Normativna ideja javnosti je ravno preseganje tovrstnega deljenja na skupine, ki bi komunicirale le med seboj. Javna sfera mora biti po Sparksu nujno »singularna«, saj morajo biti družbena gibanja in skupine pripravljeni predstaviti svoje argumente tudi vsem ostalim, ki jih problem zadeva (Sparks, 2001: 76–77). Hkrati bi bil v idealnem primeru rešen problem vprašanj neposrednega vplivanja na oblast. Peticije so način javnega izražanja, ki pa ne sme pomeniti že neposrednega izvajanja. Normativni razlog ni v tem, da bi peticije dajale zgolj videz legitimnosti oblasti (čeprav je empirično gledano tovrsten rezultat seveda možen). Normativni razlog je v zavarovanju pravic samih državljanov, kot poudarja

Bohman (1999: 503). V predstavniški demokraciji, kot si jo predstavlja normativna teorija deliberacije, morajo imeti vsi zagotovljeno pričakovanje, da lahko vplivajo na politične odločitve, in vsi morajo imeti zagotovljeno možnost javnega izražanja. Vendar pa se mora šele čez vsem dostopno javno razpravo določiti, ali jih je smiselno upoštevati ali ne.

Peticije je treba torej v prvi vrsti razumeti kot način vstopanja v javno razpravo: so javno izražene zahteve, ki jih idealno gledano morajo spremljati argumenti za njihovo sprejetje. Ideja kritične javnosti, ki služi kot razsodnik oblasti, je utemeljena na javni uporabi razuma, to je javni razpravi v kateri se soočajo različna mnenja. Če bi bile peticije zavezujoče (kot so npr. referendumi), bi bilo ključno vprašanje njihove legitimnosti to, v kolikšni meri predstavljajo končno odločitev različnih skupin, katere problem s svojimi (potencialnimi) posledicami zadeva. Vendar pa so peticije prej pomemben korak pri opozarjanju na določen problem in vzpostavitvi statusa tega problema kot javne zadeve. V tem primeru je pomembnejše vprašanje, kakšna je njihova vloga pri dajanju možnosti govora posameznikom in skupinam, ki so sicer v tem pogledu marginalizirane – v kolikšni meri prispevajo k demokratizaciji javne sfere ne samo s številom sodelujočih temveč predvsem s povečanjem »socialne osnove komuniciranja« (Splichal, 1997: 369) in kakšna je njihova vloga pri spodbujanju javne razprave, ki je nujni me-

diator med državo in civilno družbo, ter katere primarni (vendar ne nujno tudi zadovoljujoč) nosilec so dandanes množični mediji.

PODPISNIKI PETICIJE: »ETOS« OKOLJEVARSTVA, KI SE ŠIRI PREKO MREŽ POZNANSTEV

V namen anketiranja podpisnikov *Peticije* sem sestavila naključni vzorec iz javnega seznama vseh podpisnikov, dostopnega na spletnem mestu, kjer so se zbirali podpisi (<http://terminal.mladina.si>). Uvodoma sem nameravala izvesti le telefonsko anketo, vendar je bila dostopnost anketirancev preko telefona prenizka in sem se odločila ponovno izvesti anketo, drugič s pomočjo pisnega vprašalnika. Oba vzorca sta zajemala 100 podpisnikov (vzorca se nista prekrivala), torej je končni vzorec zajemal 200 ljudi. Pri telefonski anketi sem po prvotnem pisnem obvestilu o izvajanju ankete uspela pridobiti odgovore 44 oseb, ostalih 66 je zavrnilo anketiranje ali pa niso bili dosegljivi preko telefona (telefonske številke sem pridobila iz javnega seznama Telefonskega imenika Slovenije). Telefonske ankete sem zbirala med 5. in 30. junijem 2006. Pri pisni anketi sem 11. 7. 2006 poslala 100 podpisnikom pisno prošnjo skupaj z dodano anketo in pisemsko kuverto. Vrnilo se je 48 izpolnjenih anket. Skupaj je tako izpolnjenih 92 anket. V nadaljevanju obravnavam rezultate, pridobljene na oba načina kot enakovredne in ne razlikujem med njimi. Za izpolnjevanje vprašalnika je bilo po-

trebnih med 10 in 15 minut. Vključeval je tako vprašanja zaprtega kot odprtega tipa.

Glede vprašanja povečevanja vključenosti v javno življenje s pomočjo interneta so teoretiki spletne politične participacije na dveh bregovih. Eni vidijo v internetu upanje in možnost vključevanja novih skupin (npr. Stanley in Weare, 2004; Mele, 1999), predvsem mladih, ki so najpogostejši uporabniki interneta (npr. Montgomery et al., 2004, Bennett in Xenos, 2004). Drugi govorijo o »*politiki kot ponavadi*«, saj spletno sodelujejo isti ljudje, ki so sodelovali že prej, torej le elite, ki so že zainteresirane in že imajo določene moči (npr. Malina, Jankowski, 2002). Še več, ne samo, da naj bi se razlike pri udeležbi ohranjale, temveč naj bi se celo povečevale – Pippa Norris (2001: 230) tako govori o demokratičnem razkoraku, saj naj bi internet spodbujal k udejstvovanju že angažiranih – ti naj bi bili motivirani za iskanje političnih informacij na spletu, vsem ostalim pa splet ponuja še več možnosti za »*pobeg od politike*«.

Če pa analiziramo demografske značilnosti anketirancev in njihovo siceršnje politično udejstvovanje, vidimo, da iz rezultatov ne moremo zagotovo sklepati v smeri vključevanja skupin, ki so sicer izločene iz javne razprave. Indikatorji politične participacije, po katerih sem povpraševala anketirance, kažejo, da na volitvah v Državni zbor RS redno voli 71 % anketirancev, na referendumih 57 %, da jih je 30 % v zadnjem letu podpisalo tudi kakšno peticijo izven sve-

tovnega spleta, 34 % pa jih je tudi sicer že kdaj sodelovalo pri kakšnih gibanjih. Večina anketirancev je torej tudi sicer politično angažirana. Očitna je tudi razdelitev glede na spol – skoraj dve tretjini anketiranih podpisnikov predstavljajo moški. Delež mladih med podpisniki je visok, povprečna starost je 37 let, vendar je največ anketirancev starih med 26 in 35 let (35 %). Mlajših od 15 let je 19 %, starejših od 56 pa 10 %. To sicer podpira optimistična napovedovanja o vključevanju mladih v javno življenje preko interneta, vendar pa je delež starejših precej nizek, kar nakazuje možnost izključevanja starejših. Nadalje, posamezniki z visoko izobrazbo sicer predstavljajo velik delež anketiranih podpisnikov, vendar je največ teh s končano srednjo šolo. In končno, glede na status sta skoraj dve tretjini anketirancev zaposleni (64 %), sledijo jim študentje ali dijaki (22 %), malo pa je nezaposlenih in upokojencev (obe skupini predstavljata 7 %). Veliko bolj kot lokalno prebivalstvo (območij iz Primorske) so bili glede na vzorec angažirani državljani iz drugih delov Slovenije, predvsem iz okolice obeh največjih mest, kar je deloma odraz geografske porazdelitve uporabe interneta, hkrati pa to podpira ugotovitve Washbourn (2000), da internet spodbuja predvsem »translokalizem« – povezovanje posameznikov in organizacij s podobnimi cilji čez meje lokalnih geografskih prostorov.

Kot je razvidno iz Tabele 2, je posebej pomembna prednost spletne peticije možnost

mobilizacije preko osebnih socialnih mrež zaradi izredno nizkih stroškov, s katerimi je možno posredovati peticije svojim znancem. Tako se prepričevanje širi »od elektronskega nabiralnika do nabiralnika« Kar 60 % anketirancev je za *Peticijo* izvedelo tako, da so jim poziv poslali znanci oz. prijatelji. Sledilo je prebiranje spletne strani tednika *Mladina*. Vsi ostali načini informiranja so v precej manjši meri dosegali anketirance. Še posebej majhno število anketirancev je bilo o *Peticiji* obveščenih preko tradicionalnih množičnih medijev.

Tabela 2: Vir informiranja o peticiji

Kje oz. od koga ste izvedeli za Peticijo proti plinskim terminalom v Tržaškem zalivu?	Število anketirancev	Veljaven delež (%)
Dobil/a sem jo po spletni pošti od znanca/ke.	54	60,0
Ob prebiranju spletne Mladine.	13	14,4
Ob brskanju po spletu sem naključno naletel/a nanjo.	7	7,8
Povedali so mi znanci (ne preko interneta).	6	6,7
Množični mediji (časopis, TV, radio).	5	5,6
Tiskana Mladina.	5	5,6
Skupaj.	90	100,0

Za nekatere je bila informacija o *Peticiji* hkrati tudi prva informacija o problematiki plinskih terminalov v Tržaškem zalivu – ti so o tem prvič slišali preko znancev (16 anketirancev), skoraj vsi izmed njih pa preko elektronskega sporočila (15 anketirancev od 16). Kar 41 anketirancev je zatrdilo, da so se zatem, ko so izvedeli za *Peticijo*

še podrobneje pozanimali o terminalih, največji delež teh je spet med temi, ki so izvedeli za *Peticijo* preko elektronske pošte (28 anketirancev). Obveščanje med znanci preko elektronske pošte torej ne samo, da pozitivno vpliva na mobilizacijo k podpisu, temveč pomeni tudi pomemben prvi korak k večanju pozornosti na nek problem.

Splet zaradi različnih aplikacij, ki omogočajo medosebno komuniciranje (do nedavnega je bila to predvsem elektronska pošta, dandanes pa to funkcijo prevzemajo tudi različni portali za medosebno mreženje) ponuja nove možnosti mobiliziranja preko mrež poznanstev, kar Delli Carpini (2000) imenuje »viralna kampanja«, ki so jo v preteklosti izkoristile predvsem nevladne aktivistične organizacije (npr. Pickerill, 2000; Smith in Smythe, 2000). Preko elektronske pošte se sporočilo tako širi »kot virus« in lahko na ta način doseže izredno veliko število potencialno zainteresiranih ljudi. Komuniciranje z enostavnim posredovanjem sporočila naprej do svojih znancev pa je daleč od idealno zamišljene javne razprave, v kateri bi se soočala različna mnenja in argumenti. Laura Gurak (1999) v svoji analizi mobilizacije preko spletnih osebnih mrež ugotavlja, da je ključna prednost tovrstne mobilizacije njena hitrost, saj lahko določeno sporočilo v zelo kratkem času doseže na tisoče ljudi. To je posledica dveh lastnosti interneta. Prva je tehnološko preseganje časa in prostora z minimiranjem stroškov. Drugo lastnost Gurakova imenuje *skupinski ethos* – osebe komunicirajo s svojimi prijatelji

in znanci, ki delijo njihove skrbi in imajo enak vrednostni sistem. Pošiljatelji sporočil na osnovi tega *skupinskega ethosa* predvidevajo, da jim ni treba zagovarjati določenih premis ali naštevati argumentov, saj imajo prejemniki enako stališče do določenega problema, kar skrajša čas prepričevanja in se sporočilo širi z bliskovito hitrostjo. Vendar pa se zaradi *skupinskega ethosa* pri tovrstni mobilizaciji lahko izgubljajo nasprotujoči si glasovi in drugačni argumenti, pri čemer hitrost še pripomore k širjenju potencialno nepreverjenih in neresničnih informacij (Gurak 1999).

Organizatorji *Peticije* so uporabili metodo t. i. moralnega šoka (Jasper in Poulsen, 1995) pri poskusih mobilizacije državljanov. Oseba doživi moralni šok, ko je seznanjena z informacijo o moralni spornosti nekega dogodka ali problema, pri čemer je zgrožena do te mere, da se odloči politično delovati (Jasper in Poulsen, 1995: 498). Moralni šoki so lahko močno orodje politične mobilizacije. Argumentativno temeljijo na vzbujanju emocionalnih odzivov zgroženosti, ki motivira ljudi k delovanju. Jasper in Poulsenova (1995) identificirata predvsem dva glavna simbolna okvirja, ki se dandanes pojavljata pri uporabi moralnih šokov za politično mobilizacijo v okviru družbenih gibanj: »trpljenje nedolžnih« in »tehnologija izven kontrole«.

Avtorji *Peticije* podajo predvsem ekološke argumente proti gradnji plinskih terminalov v Tržaškem zalivu: (a) »že danes preobremenjenost in majhnost Tržaškega zaliva«, (b) »plinska ter-

minala bi slabšala kemično in fizično kakovost morske vode, zraka in videza krajine», (c) »pri-tegnila bi 160 velikanskih plinskih tankerjev na leto«, (d) »zaradi potrebne varnosti pred more-bitnimi terorističnimi napadi bi zahtevala mili-tarizacijo zaliva in celotnega območja ob njem«. Manj izpostavljen del nagovarjanja k podpisu je tudi opozarjanje na odnose med Slovenijo in Italijo, kamor spada argument o čezmejnem vplivu terminalov in ogroženosti »našega mor-ja«: (e) »Slovenija razpolaga le s 44 km obale ... učinkov terminala meddržavna meja ne bi za-ustavila, še manj na morju, kjer je načrtovani terminal bližji slovenski kot pa italijanski obali«.

Analiza odgovorov iz vzorca podpisnikov, ki so odgovorili na vprašanje odprtega tipa: »Pro-sim, navedite razloge, zakaj ste podpisali petici-jo,« razkrije vsaj šest različnih tipov razlogov za podpis. Največ anketirancev, kar dve tretjini, (57 od 86) je odgovorilo, da so *Peticijo* podpisali zaradi ekoloških razlogov (npr.: »Prevelik vpliv na okolje.«). Na drugem mestu so bili odgovo-ri, ki so izražali nezadovoljstvo nad političnimi odnosi med državama. Tako je 6 anketirancev izrazilo nezadovoljstvo nad italijansko oblastjo in 6 anketirancev nezadovoljstvo nad sloven-sko stranjo. Ostali odgovori so bili prisotni v precej manjšem deležu. Razlog »To je najmanj, kar lahko storim,« je podalo 7 anketirancev, boj proti profitnim interesom so kot ključni razlog za podpis navedli 3 anketiranci, enako število jih je podalo za ključni razlog solidarnost z

ljudmi. Vidimo torej, da so podpisniki *Petici-je* večinoma postavljali ekološke razloge pro-ti gradnji plinskih terminalov na prvo mesto. Ključen mobilizacijski element pa so bili tudi meddržavni odnosi med Slovenijo in Italijo ter protest proti delovanju italijanskih oblasti in/ali protest proti zaznanemu pomanjkanju od-ločnosti pri slovenskih oblasteh.

RAZNOLIKOST VIROV V MEDIJSKO POSREDOVANI RAZPRAVI

Lipsky (1968) opredeli protest kot politično orodje relativno šibkih skupin, ki nimajo mo-žnosti neposrednega vplivanja oz. pritiska na politične odločevalce in želijo to doseči pre-ko javne razprave. Z organizacijo protestov in medijskih psevdodogodkov poskušajo civilne organizacije in aktivisti doseči pozornost širše javnosti ter tako posredno vplivati na politične oblastnike. Ključnega pomena za uspeh civilnih iniciativ in družbenih gibanj je določanje širše družbene agende in postavljanje problematič-nega vprašanja na dnevni red medijskih vsebin (Gamson, 1995; Kolb, 2003 Rojecki, 2002; Smi-th et al. 2001). 107

Analizirala sem medijsko poročanje o plin-skih terminalih v obdobju med 1. februarjem in 31. julijem 2006. Izbrala sem dva tiskana dnev-nika: *Delo* in *Večer* ter poročanje osrednjih te-levizijskih informativnih oddaj: *TV dnevnik na RTVS* in *24 ur na Pop TV*. Izbor člankov je bil opravljen s pomočjo spletnega iskalca vsebin,

ki ga ponujajo izbrani mediji na svojih spletnih straneh. Med vsemi vsebinami, ki so vsebovale besedno zvezo plinski terminal ali plinski terminali, so bile izbrane tiste, ki so se nanašale na načrtovano gradnjo plinskih terminalov v Tržaškem zalivu in so spadale v informativno zvrst (Košir, 1988). Enota analize je bil prispevek v tiskanem oz. televizijskem mediju. Vsega skupaj je bilo zbranih in analiziranih 144 tiskanih in 36 televizijskih prispevkov. Februarja še vprašanje načrtovane gradnje ni pridobilo nobene medijske pozornosti, ta se je začela marca (24 prispevkov), ko je informacija o načrtovani gradnji začela odmevati tudi v Sloveniji; pred tem so nanjo začele opozarjati civilne iniciative v Italiji. Konec marca je Koordinacijski odbor za čisto okolje in civilne iniciative slovenske Istre organiziral javno konferenco, posledica katere je bila skupna akcija med Odborom in tednikom *Mladina* v organiziranju *Peticije*. Medijska pozornost se je povečevala v aprilu (30 prispevkov) in dosegla svoj vrhunec v maju (65 prispevkov), ko je potekala izredna seja DZ RS na to temo. Junija (46 prispevkov) so nevladne organizacije organizirale protest in pohod, julija pa je pozornost, posvečena temu problemu, upadla (15 prispevkov).

Plinski terminali so bili v medijskem poročanju o tej problematiki predstavljeni kot popolnoma nesporna ekološka grožnja – izmed vseh 180 analiziranih medijskih prispevkov so se argumenti za plinske terminale pojavili le v

dveh primerih. V vseh ostalih prispevkih, to je v 178 od 180, so bili predstavljeni argumenti proti terminalom ali pa so bili terminali predstavljeni, kakor da je samo po sebi razumljivo, da so plinski terminali grožnja, ki se ji želimo izogniti. Mediji so navajali vse argumente proti terminalom, ki jih je navajala *Peticija*. Največkrat so se pojavili naslednji argumenti: ohlajevanje morske vode zaradi terminalov (51 prispevkov), splošni negativni učinki na okolje (50 prispevkov), škoda za turizem (48 prispevkov) ter škoda, povzročena s toksičnimi kemičnimi sredstvi (46 prispevkov). S časom se je število argumentov proti terminalom tudi zmanjševalo – dlje časa, ko se je poročalo o plinskih terminalih, močnejša je bila tiha predpostavka o nesporni škodljivosti terminalov in nepotrebnosti dodatnega podajanja argumentov.

Ključno vprašanje je, kolikšna je bila raznolikost glasov, sodelujočih v medijsko objavljene javni razpravi. Civilne iniciative (sem štejem vse omembe okoljevarstvenikov, ribičev, krajevnih skupnosti, zelenih in pa tudi neparlamentarnih strank, npr. As) so navedene v 30 % vseh analiziranih prispevkov. Ta delež je polovica pogostosti citiranja političnih predstavnikov oblasti – ti so dobili možnost predstavitve svojih mnenj v kar 60 % vseh prispevkov. Ti rezultati so skladni z ugotovitvijo Melite Poler Kovačič (2004), da v medijskem poročanju prevladujejo uradni viri informacij. Za premoč uradnih virov informacij po mnenju Poler Ko-

vačičeve (2004) ni kriva samo večja družbena moč elit, temveč predvsem rutinizacija dnevnega zbiranja novic. Neuradni viri morajo tako agresivnejše pristopiti k doseganju medijev, saj nimajo vzpostavljenih rednih kanalov, po katerih bi novinarji že rutinsko skušali pridobiti njihova mnenja. Civilne iniciative so omenjene predvsem takrat, ko uporabljajo »*agresivnejše metode odnosov z mediji*« (Poler Kovačič, 2004) – organizirajo psevdodogodke – dogodke katerih osnovni namen je pritegniti medijsko pozornost. Izmed teh 30 % člankov, kjer imajo civilne iniciative glas, je kar 22,8 % člankov takih, kjer se poroča o njihovih akcijah, le v 7,2 % pa dobijo tudi možnost govora brez predhodnih organizacij dogodkov, s katerimi bi poskušali pridobiti pozornost medijev.

PETICIJA IN UČINKOVITOST

Organiziranost javnega mnenja ima v idealizirani predstavi končni cilj v vplivanju na kolektivno odločitev, tako da vpliva na mnenje, ki ga sprejme večina (npr. na volitvah in referendumu) in/ali na oceno moči javnega mnenja, ki jo v sprejemanju odločitve upoštevajo politično delujoči akterji (Splichal, 1997: 4). Po Splichalu (1997: 45) javnost ni nikoli pomenila neposredne udeležbe v oblasti temveč njen zunanji, kritični nadzor oz. kritiko oblasti. Bentham je npr. javnost opisal kot večni tribunal, ki »vedno odloča o usodi javnih ljudi in so kazni, ki jih izreka, neizbežne« (Bentham 1791/2007, 8). Ideja

javnosti kot kritičnega nadzornika, ki ga morajo oblastniki upoštevati, je ena ključnih idej teorij javnosti, pri čemer pa navadno ni jasno, kako natančno so oblastniki podvrženi temu nadzoru. V zgodnjih teorijah je moč ljudstva pripisana njenemu potencialnemu srd in možnosti revolucije. Kasneje je prispodobno razjarjene množice zamenjal ideal racionalno upravljajoče javnosti (npr. Bentham 1791/1843; Mill 1832). Isti ideal je vodil v kritiko vzpona množičnih medijev in množice kot pasivnih prejemnikov informacij (npr. Park 1972/1995; Blumer 1946/1953). Ta sprememba gre z roko v roki s spremembo zahodnih političnih sistemov v predstavniške demokracije in s porastom moči množičnih medijev. Osnovno vodilo naj ne bi bil več strah oblastnikov pred izbruhom revolucionarnih sil, temveč strah pred neizvolitvijo, ki bi idealno gledano bil posledica javne razprave (katere poglavitni nosilci naj bi bili množični mediji). Hkrati so se načini komuniciranja volje državljanov spreminjali, poulični protestom so se pridružile tudi druge oblike komuniciranja, od katerih so peticije dandanes ene izmed najpogostejših.

Učinkovitost se nanaša na posledice delovanj javnosti. Javno mnenje je učinkovito, piše Fraserjeva, če je mobilizirano kot politična sila, ki nadzoruje odgovornost političnih predstavnikov in zagotavlja, da njihovo delovanje odseva voljo civilne družbe (Fraser, 2007: 22). Pri tem pa Fraserjeva razlikuje med dvema pogojema

učinkovitosti: pogoj prevajanja in pogoj zmožnosti. Glede na pogoj prevajanja morajo odločitve, sprejete v civilni družbi, biti prevedene v zavezujoče odločitve. Glede na pogoj zmožnosti morajo biti politični akterji zmožni implementacije teh odločitev (Fraser, 2007: 22). Barber (1988) sicer dodaja še tretjo dimenzijo učinkovitosti: kar neposredno reševanje problema, to je »udeleženosť državljanov v izvedbo in izvrševanje odločitev, do katerih so prišli z javno razpravo« (Barber, 1988: 299). Podobno Dryzek (1996: 47) definira delovanje civilne družbe kot »paravladne« akcije v odziv na pomanjkljivosti v politični oblasti in ekonomiji. Vendar pri tem »trčimo« ob pogoj legitimnosti – »paravladne« akcije bi smele zamenjati delovanja vlade samo ob popolno izpolnjenem pogoju legitimnosti in predstavljajo nevarnost, da bo »ljudstvo vzelo pravico v svoje roke«, namesto da bi se problem reševal čez javno razpravo.

V normativnih teorijah javnosti služi prevajanju iz civilne družbe v državo javna razprava. *Peticija* je služila predvsem opozarjanju na problem in s tem spodbujanju javne razprave, imela pa je tudi neposredne učinke na odločevalski proces. *Peticija* je dala državljanom možnost, da vplivajo na odločevalsko agendo in določijo vprašanje gradnje plinskih terminalov v Tržaškem zalivu kot dovolj pomembno, da se o tem skličeta nujna seja Odbora Državnega zbora RS za okolje in prostor (18. 4. 2006) ter izredna seja Državnega zbora RS (29. 5. 2006). Pri tem pa je

treba poudariti, da so organizatorji *Peticije* dobili pomoč s strani dveh akterjev: tednika *Mladine* in opozicijskih poslancev Državnega zbora RS. Vendar sta oba tipa sodelovanja imela tudi nekatere slabosti za organizatorje *Peticije*.

S sodelovanjem s tednikom *Mladine* so organizatorji *Peticije* izgubili položaj popolnoma nevtralnega glasnika ljudske volje in s tem potencialno tudi interes drugih medijev. Predstavnica Civilnega združenja Istre je za *Mladino* potožila:

Ko je bilo najbolj ključno, da pridejo prave informacije o današnjem shodu do potencialnih udeležencev, ni prišel na našo tiskovno konferenco en sam velik nacionalni medij. Pa so bili povabljeni. Ne vem, zakaj. Osebno dejansko sumim, da bi šlo lahko tudi za rivalstvo med hišami: njihov odnos se je namreč spremenil, ko se je našim prizadevanjem uradno pridružila Mladina. Dokler smo stvari organizirali samo kot civilno združenje, so hodili na naše konference ma takrat se je zgodilo celo, da so nas novinarji predhodno sami od sebe klicali na dom⁴ (Mladina, 13. 7. 2006).

To mnenje podpira tudi podatek, da je bila neposredna omemba *Peticije* v analiziranih množičnih medijih manj pogosta (7 prispevkov), kot pa npr. omemba *peticije*, ki jo je v istem času organizirala zunajparlamentarna

⁴ Dostopno preko http://www.mladina.si/tednik/200628/clanek/narterminaljure_aleksic/ (22.10.2009).

stranka As (9 prispevkov), katera je zbrala neprimerljivo manjše število podpisov.

S sodelovanjem s parlamentarno opozicijo so organizatorji *Peticije* pridobili predvsem vpliv na odločevalsko agendo. Opozicija je namreč vložila sklic 6. nujne seje Odbora DZ RS za okolje in prostor (18. 4. 2006) in s pomočjo organizatorjev *Peticije* sestavila predlog sklepov za to sejo. Neposredni učinek *Peticije* na odzivnost političnih predstavnikov lahko opazujemo s primerjavo vsebine *Peticije* oz. zahtev, postavljenih v *Peticiji* in predlaganih ter sprejetih sklepov na 6. nujni seji Odbora DZ RS za okolje in prostor (18. 4. 2006), kjer so bili organizatorji *Peticije* prisotni in so imeli možnost govora ter so, preko opozicije, predlagali sklepe za obravnavo. Sklep, ki najbolj očitno izraža želje podpisnikov *Peticije*, je zahteva o takojšnji ustavitvi in zamrznitvi vseh postopkov v zvezi z gradnjo obeh terminalov – sklep je bil sicer predlagan na seji, vendar zavrnen. Enako se je zgodilo z drugo najbolj izraženo zahtevo *Peticije* – opredelitev severnega Jadrana kot ekološko občutljivo in zaščiteno območje – tudi ta sklep je bil predlagan, a zavrnen. Zahteva o ustanovitvi strokovne komisije o presoji vplivov terminalov se ni pojavila v predlaganih sklepih, saj je bila tovrstna komisija pred tem že ustanovljena, se je pa ta zahteva delno uresničila v tretjem in četrtem sprejetem sklepu seje – o nujnosti izdelave analize ekoloških in varnostnih vplivov. Noben izmed predlaganih sklepov tako ni bil neposre-

dno sprejet, vendar pa je tudi *Peticija* pripomogla h graditvi konsenza o nezaželenosti in škodljivosti plinskih terminalov. Okvir okoljevarstva in škodljive tehnologije, ki je bil značilen za organizatorje in podpisnike *Peticije*, se je kot samoumeven konsenz pojavil tudi pri razpravah poslancev. Spor med poslanci ni bil glede škodljivosti ali nezaželenosti plinskih terminalov, temveč glede primerne ukrepanja slovenske vlade. Pri tem pa je končno odločanje na Odboru potekalo glede na razmejitve vladajoča koalicija proti opoziciji. Ker so bili predlagani sklepi zaznani predvsem kot napad na delovanje vlade s strani opozicije, je bila večina sklepov zavrnjenih na osnovi strankarske linije, pri čemer je seveda koalicija preglasovala opozicijo. Ostaja torej odprto vprašanje, ali bi zahteve organizatorjev *Peticije* bile bolj upoštevane, če ne bi bili tako neposredno povezani s politično opozicijo. Po drugi strani pa se lahko tudi vprašamo, ali bi organizatorjem brez pomoči politične opozicije sploh uspelo postaviti vprašanje načrtovane gradnje na dnevni seji odločanja ter dobiti možnost govora pred predstavniki DZ RS. Najpomembnejše pa je opozoriti na neskladnost odločanja po strankarski liniji z normativnimi predstavami o razpravi. Če bi odločanje potekalo glede na zahtevo avtonomnega presojanja, bi zgornji dve vprašanji bili odveč. Tako pa ostaja ključno vprašanje, kako bi se odločilo, če bi bil vzpostavljen drugačen mehanizem odločanja v Državnem zboru RS in njegovih odborih.

V primeru *Peticije* je vprašanje učinkovitosti izvajanja zahtev dodatno zapleteno zaradi mednarodne narave problema. Fraserjeva (2007) kritizira teorije javnosti in javnega mnenja zaradi njihovega »Westfalskega« razumevanja odnosa med javnostjo in državo. Mednarodna narava problemov kliče tudi po mednarodni javnosti in mednarodnih načinih vzpostavljanja učinkovitosti. V primeru načrtovane gradnje plinskih terminalov v Tržaškem zalivu je šlo za določeno mero povezovanja civilnih iniciativ z obeh strani meje. Informacija o načrtih gradnje se je preko italijanskih civilnih organizacij širila do slovenskih in nekatere protestne akcije so bile organizirane v sodelovanju med obema stranema. Tudi *Peticija* ni bila naslovljena samo na slovenske državljane, temveč je pozivala k podpisu še v italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Njeni končni naslovniki niso samo slovenska vlada temveč tudi italijanska in hrvaška vlada ter dežela Furlanija – Julijska krajina. Učinkovitost izvedbe zahtev *Peticije* tako ni odvisna samo od slovenske vlade, temveč je njena učinkovitost umeščena v mednarodno polje meddržavnih odnosov in vzvodov, ki jih trenutni mednarodni sistem dopušča. Trenutno so v Sloveniji vse glasnejši pozivi k ustavitvi načrtovane gradnje s tožbo na Sodišču Evropskih skupnosti. Vprašanje prevoda zahtev iz nacionalne civilne družbe k nacionalnim oblastem tako ne zadostuje v primerih, ko imajo problemi potencialne čezmejne vplive.

Nacionalne oblasti morajo vedno bolj posegati po načinih reševanja javnih problemov, ki zadevajo prebivalce ne samo njihovih, temveč tudi drugih držav. Učinkovitost uspeha *Peticije* je tako odvisna predvsem od volje in vzvodov delovanja na mednarodni ravni, zaradi česar je vprašanje učinkovitosti del dolgotrajnega procesa reševanja sporov med državami in zaradi česar težko pričakujemo hitro in enoznačno rešitev problema v enostavni preprečitvi gradnje. Vendar pa lahko zaključim, da je bila *Peticija* eden redkih primerov skupnega sodelovanja tudi preko meje in skupnih naporov vplivanja na mednarodne odločitve ter se je kot taka izkazala kot eden redkih primerov poskusov vzpostavljanja mednarodne javnosti.

SKLEP

Primer *Peticije* je pokazal na kompleksnost uspešnega mobiliziranja državljanov preko spleta. *Peticija* je dosegla veliko število podpisnikov zaradi treh pomembnih faktorjev. Prvi faktor je bila sama narava problema in njegovo okvirjanje v okvir »tehnologije brez nadzora« in konflikta interesov dveh držav ter spremljajočih nacionalnih občutenj. Drug faktor je bila pomoč tednika *Mladine*. *Mladina* je ponudila tehnološko izvedbo, nadzor nad podpisovanjem, možnost doseganja rednih bralcev ter z lastno kredibilnostjo podprla *Peticijo*. Hkrati pa je tovrstno sodelovanje imelo tudi določene slabosti za organiziranje *Peticije*, predvsem kar se

tiče neposrednega poročanja o *Peticiji* s strani drugih množičnih medijev. Tretji faktor je bilo razširjanje poziva k podpisu predvsem preko osebnih socialnih mrež s posredovanjem preko elektronske pošte. Hitrost zbiranja podpisov v primeru *Peticije* je razložena z dejstvom, da je večina anketiranih podpisnikov izvedela za *Peticijo* preko posredovanja elektronske pošte s strani prijateljev ali znancev. Tovrstna hitrost ima prednosti predvsem glede števila zbranih podpisov, vprašanje pa je, v kolikšni meri lahko takemu načinu mobiliziranja pripišemo legitimnost javne razprave, v kateri bi se soočali različni argumenti. Prednost *Peticije* tako ni bila toliko v samem soočanju različnih argumentov med uporabniki spleta, kolikor je pripomogla k večanju splošne pozornosti na problem in spodbujanju razprave v medijih in Državnem zboru RS.

Argumenti proti plinskim terminalom, kateri so bili osnova *Peticije*, so postali konsenz v javni razpravi o splošni ekološki spornosti načrtovane gradnje in nezaželenosti plinskih terminalov v Tržaškem zalivu. Vendar pa je bila medijsko posredovana javna razprava daleč od predstave o legitimni javni razpravi, kjer so imeli možnost govora različni glasovi. Izmed argumentov glede gradnje plinskih terminalov je odločno prevladalo utemeljevanje proti terminalom na osnovi njihove domnevne ekološke spornosti. Potencialno nasprotujoč si okvir ekonomske koristi tovrstne gradnje in plinske

neodvisnosti je bil izključen iz medijskega poročanja. Hkrati z vzpostavljenim konsenzom škodljivosti se je oblikoval okvir konflikta interesov držav, ki je odmeval tudi med anketiranimi podpisniki *Peticije*. Glasovi civilnih iniciativ so dobili možnost govora večinoma na začetku vzpostavljanja problematike kot del javne agende in sklicevanja na argumente proti načrtovani gradnji. Po vzpostavitvi konsenza o spornosti načrtovane gradnje pa se je medijsko poročanje usmerilo na vprašanje odločanja oblasti in pri tem so dobili vedno več možnosti govora politični predstavniki, ki so glede na povzete izjave v medijih v veliki meri prednjačili pred predstavniki civilnih iniciativ.

Hitrost in izredno veliko število podpisnikov *Peticije* so bili močno orodje v rokah organizatorjev *Peticije*, ki so sprejeli pomoč parlamentarne opozicije. Ta je postavila to vprašanje na dnevni red zasedanja Odbora DZ RS za okolje in prostor, na kateri so odločali o sklepih, ki so jih s pomočjo opozicije sestavili organizatorji *Peticije*. Opozicija je tudi sklicala izredno sejo DZ RS o problematiki načrtovane gradnje. Pri tem pa so odločitve potekale glede na strankarsko razdelitev koalicije proti opozicije. Sodelovanje organizatorjev *Peticije* s politično opozicijo je tako prineslo prednost vplivanja na odločevalsko agendo, vendar pa je hkrati pomenilo tudi nasprotovanje močnejše parlamentarne koalicije in s tem nesprejetje večine zahtev organizatorjev.

Vprašanje uspeha in legitimnosti *Peticije* je dodatno zapleteno zaradi mednarodne narave problema. Medtem ko lahko glede reševanja problema na mednarodni ravni pričakujemo še dolgotrajen proces, glede katerega še o učinkovitosti zahtev *Peticije* na tej točki ni možno ničesar reči, pa je po drugi strani *Peticija* eden redkih primerov zbiranja podpisov v več jezikih in je med drugim tudi plod sodelovanja civilnih organizacij z več strani meje. Kot taki ji lahko štejejo poseben položaj pri vprašanju legitimnosti, saj predstavlja poskus vzpostavljanja mednarodne javnosti v skladu z mednarodno naravo problema.

Peticija, ocenjena čez prizmo normativne predstave o vlogi javne razprave, je pokazala predvsem na več problematičnih področij v procesu sprejemanja odločitev. Prvo je vprašanje samega odnosa med legitimnostjo in učinkovitostjo, ki naj bi se normativno gledano razreševal na osnovi podajanja argumentov v javni razpravi, v katero imajo vsi, ki jih problem potencialno zadeva, možnost predstavitve lastnih pogledov. Tako elektronsko posredovanje *Peticije*, ki se širi med skupinami, katere so tudi sicer politično aktivne in »že spreobrnjene«, kot tudi relativno zaprt medijski prostor, kažeta na precejšen odmik od te predstave. Še večji odmik od tega pa je pokazal sam proces sprejemanja odločitev v Državnem zboru RS, ki ni potekal v skladu s predstavo o avtonomnem presojanju argumentov, temveč po strankarski liniji pripa-

dnosti med poslanci. Tudi če bi bili legitimnost in racionalnost javne razprave izven politične oblasti popolnoma v skladu z normativnimi predstavami, bi bilo na koncu to vprašanje z vidika neposrednih družbenih sprememb trivialno, dokler se v samih oblastnih procesih ne vzpostavijo drugačni mehanizmi odločanja, ki bi temeljili na avtonomni presoji in racionalni razpravi.

Priloga: peticija proti gradnji plinskih terminalov v tržaškem zalivu (<http://terminal.mladina.si>, 20. 8. 2006)

Peticija proti gradnji plinskih terminalov v Tržaškem zalivu

Podpise zbiramo na tej spletni strani.

Dodaj svoje ime, priimek in kraj bivanja:

(S tem, ko pošljete svoje ime in priimek, se zavezujete, da so podatki resnični. Zlorabe so izsledljive.)

[lista podpisnikov](#)

Peticija proti gradnji plinskih terminalov v Tržaškem zalivu

Tržaški zaliv, je majhen, plitev, ekološko občutljiv, ter gosto naseljen organizem in že danes preobremenjen z raznoraznimi človeškimi dejavnostmi, vključno z njihovimi posledicami (industrijske, fekalne odplake...).

Slovenija razpolaga le s 44 km obale; to je južno nabrežje navedenega zaliva. Profitni interesi multinacionalk so ga – le spričo njegove geografskotržne ugodnosti izbrali kot lokacijo za namestitev dveh plinskih terminalov (offshore inshore), ki bi v tem okolju, kljub sodobni tehnologiji predstavljala dve nevarni ekološki bombi. Slabšala bi kemično, fizično in termično kakovost morske vode, zraka in videza morske krajine. Pritegnila bi v zaliv okoli 160 velikanskih plinskih tankerjev na leto. Zaradi potrebne varnosti pred morebitnimi terorističnimi napadi bi zahtevala militarizacijo zaliva in celotnega območja ob njem. Učinkov terminala meddržavna meja ne bi ustavila. Še manj na morju, kjer je načrtovani terminal bližji slovenski kot pa italijanski obali. Take prihodnosti si ne želimo!

Tržaški zaliv je najmanj primeren ekosistem za namestitev takih terminalov. Potrebno bo poiskati nove lokacije in dobro premisliti o smereh energetske strategije in o tržni stihiji, ki jo izrabljajo multinacionalke na račun našega življenja in življenja naših potomcev.

Zato spodaj podpisani najodločneje nasprotujemo načrtovani gradnji dveh plinskih terminalov v Tržaškem zalivu tik ob slovenskoitalijanski meji. Italijansko vlado in deželo Furlanije – Julijske Krajine pozivamo, da takoj ustavita postopek za gradnjo obeh terminalov na izbranih lokacijah, slovensko vlado pa, da se na podlagi mednarodnega prava čim prej in čim bolj učinkovito poslužuje vseh možnih formalnih korakov, da prepreči nadaljevanje takega načrtovanja.

Zahtevamo, da se čim prej omogoči ustanovitev neodvisne strokovnoznanstvene komisije, ki naj oceni primernost Tržaškega zaliva za take posege.

Zahtevamo, da se v duhu dobrososedskih odnosov in čezmejnega sodelovanja prične takoj opredeljevanje Tržaškega zaliva kot zaščiten ekosistem, kjer so potrebni skupni projekti in skupna vlaganja za zmanjševanje posledic sedanjih industrijskih dejavnosti ter njihovih posledic.

Pozdravljamo jasno stališče predsednika Republike Slovenije dr. Janeza Drnovška in vseh slovenskih ter italijanskih organizacij in posameznikov, ki izražajo podobne zahteve.

S podpisom izjavljamo, da smo odločno proti izgradnji dveh plinskih terminalov na območju Tržaškega zaliva.

Hkrati pozivamo vlade Slovenije, Italije ter Hrvaške, da nadaljujejo že začete pogovore in dosežejo konsenz opredelitve celotnega območja severnega Jadrana v ekološko občutljivo ter zaščiten območje (Particularly Sensitive Sea Area PSSA).

Koordinacijski odbor za čisto okolje KS Hrvatini, Ankaran, Pobegi Čezarji, Dekani, Sv. Anton, Bertoki, Škofije, Vanganel, Žusterna in Olmo Prisoje.

Civilne iniciative slovenske Istre
V imenu koordinacijskega odbora
Zofija Paulin

LITERATURA IN VIRI:

- Barber, Benjamin R.** (1988): Political Participation and the Creation of Res Publica. V Allan Ritter in Julia Conaway Bondanella (ur.), *Rousseau's Political Writings*, 229–306. New York: W. W. Norton & Company.
- Benhabib, Seyla** (1992): Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy. V
- S. Benhabib** (ur.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, 67–94. Princeton: Princeton University Press.
- Bentham, Jeremy** (1791/2007): O publicitety. V Slavko Splichal (ur.), *Komunikološka hrestomatija* 3, 8–19. Ljubljana: FDV.
- Blumer, Herbert** (1946/1953): The Mass, The Public, and Public Opinion. V Bernard J. Berelson in Morris Janowitz (ur.), *Reader in Public Opinion and Communication*, 43–50. New York: The Free Press.
- Bohman, James** (1999): International Regimes and Democratic Governance: Political Equality and Influence in Global Institutions. *International Affairs* 75 (3): 499–513.
- Brezovšek, Marjan** (1995): Politična participacija; Prispevek k analizi »participativne demokracije«. *Teorija in praksa* 32 (3–4): 199–211.
- Chaffee, Steven H. in Michael McDevitt** (1999): On Evaluating Public Journalism. V Theodore L. Glasser (ur.), *The Idea of Public Journalism*, 175–169. New York: The Guilford Press.
- Cohen, J.** (1989): Deliberation and democratic legitimacy. V A. Hamlin in P. Pettit (ur.), *The Good Polity: Normative Analysis of the State*, 17–34. Oxford: Basil Blackwell.
- Delli Carpini, Michael X.** (2000): Gen.com: Youth, Civic Engagement, and the New Information Environment. *Political Communication* 17 (4): 341–349.
- Dryzek, John S.** (1996): *Democracy in Capitalist Times: Ideal, Limits, and Struggles*. Oxford: Oxford University Press.
- Fraser, Nancy** (1992): Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. V Craig Calhoun (ur.), *Habermas and the Public Sphere*, 109–142. Cambridge: The MIT Press.
- Fraser, Nancy** (2007): Transnationalizing the Public Sphere. *Theory, Culture and Society* 24 (4): 7–30.
- Gamson, William A.** (1995): Constructing Social protest. V Hank Johnston in Bert Klandermans (ur.), *Social Movements and Culture*, 85–106. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Glasser, Theodore L.** (1999): The Idea of Public Journalism. V Theodore L. Glasser (ur.), *The Idea of Public Journalism*, 3–18. New York: The Guilford Press.
- Gurak, Laura J.** (1999): The Promise and the Peril of Social Action in Cyberspace; Ethos, Delivery, and the Protests over MarketPlace and the Clipper Chip. V Marc
- A. Smith in Peter Kollock** (ur.), *Communities in Cyberspace*, 244–263. London: Routledge.
- Hardt, Hanno.** (1999): Reinventing the Press for the Age of Commercial Appeals; Writing on and about Public Journalism. V Theodore L. Glasser (ur.), *The Idea of Public Journalism*, 197–209. New York: The Guilford Press.
- Jasper, James M., in Jane D. Poulsen** (1995): Recruiting Strangers and Friends: Moral Shocks and Social Networks in Animal Rights and AntiNuclear Protests. *Social Problems* 42 (4): 493–512.
- Kolb, Felix** (2003): The Impact of Transnational Protest on Social Movement Organizations: Mass Media and the Making of the ATTAC Germany. Članek predstavljen na konferenci *Transnational Processes and Social Movements*. Bellagio, Italy. Dostopno preko <http://falcon.arts.cornell.edu/sgt2/contention/documents/kolbattac2003.pdf>, 21. 10. 2009.
- Košir, Manca** (1998): *Nastavki za teorijo novinarskih vrst*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Kovačič Poler, Melita** (2004): Novinarska rutina in (pre)moč uradnih virov informacij. *Teorija in praksa* 41 (3/4): 690–702.
- Lipsky, Michael** (1968): Protest as Political Resource. *The American Political*

- Science Review* 62 (4): 1144–1158. Luthar, Breda (2004): Ljudstvo: navodila za uporabo (Uporaba anket javnega mnenja v novinarstvu) *Teorija in praksa* 41 (3–4): 663–677.
- Mill, John Stuart** (1832): Of The Liberty Of Thought And Discussion. V John M. Robson (ur.), *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume XVIII – Essays on Politics and Society Part I*, 240–264. Indianapolis: Liberty Fund.
- Park, Robert Ezra** (1972/1995): The General Will. V Stanford M. Lyman (ur.), *Social Movements; Critiques, Concepts, CaseStudies*, 9–26. London: MacMillan.
- Pickerill, Jenny** (2000): Weaving a Green Web: Environmental Protest and ComputerMediated Communication in Britain. V Frank Webster (ur.), *Culture and Politics in the Information Age; A new politics?* London: Routledge.
- Rojecki, Andrew** (2002): Modernism, State Sovereignty and Dissent: Media and the New PostCold War Movements. *Critical Studies in Mass Communication* 19 (2): 152–171.
- Rosen, Jay** (1999): The Action of the Idea; Public Journalism in Built Form. V Theodore L. Glasser (ur.), *The Idea of Public Journalism*, 21–48. New York: The Guilford Press.
- Rousseau, Jean Jacques** (1762/1988): On Social Contract or Principles of Political Right. V Allan Ritter in Julia Conaway Bondanella (ur.) *Rousseau's Political Writings*, 84–173. New York: W. W. Norton & Company.
- Ruusunoksa, Laura** (2006): Public Journalism and Professional Culture; Local, regional and National Public Spheres as Contexts of Professionalism. *Javnost/The Public* 13 (4): 81–98.
- Smith, Jackie, John D. McCarthy, Clark McPhail in Boguslaw Augustyn** (2001): From Protest to Agenda Building: Description Bias in Media Coverage of Protest Events in Washington, D.C. *Social Forces* 79 (4): 1397–1423.
- Smith, Peter Jay in Elizabeth Smythe** (2000): Globalisation, Citizenship and Technology: The Multilateral Agreement on Investment (MAI) Meets the Internet. V Frank Webster (ur.), *Culture and Politics in the Information Age; A new politics?*, 183–206. London: Routledge.
- Sparks, Collin** (2001): The Internet and the Global Public Sphere. V Lance W. Bennet in Robert M. Entmann (ur.), *Mediated Politics; Communication in the Future of Democracy*, 75–95. Cambridge: Cambridge University Press.
- Splichal, Slavko** (1997): *Javno mnenje; Teoretski razvoj in spori v 20. stoletju*. Ljubljana: FDV.
- Splichal, Slavko** (2000): Novinarji in novinarstvo. *Javnost/The Public* 7: 47–56.
- Tarrow, Sidney** (1994): *Power in Movement; Social Movements, Collective Action and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wahl Jorgensen, Karin** (2005): The Market Vs. The Right to Communicate. The Antipolitical Local Press in Britain and the Journalism of Consensus. *Javnost/The Public* 21 (3): 79–94.
- World Values Survey** (1981–2008): *Official Aggregate v.20090901, 2009*. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid.

(POST)SUVERENI DISKURZI DRŽAVLJANSKE VZGOJE: OD NACIONALNEGA H GLOBALNEMU

Povzetek: Članek predstavlja konceptualno in teoretsko ogrodje za analizo diskurzov, ki danes v globaliziranem svetu oblikujejo pomen državljanstva, državljske vzgoje in učnega načrta za državljsko vzgojo. Opisujemo različne pomeni teh diskurzov znotraj sistema modernih suverenih držav in razvijamo razumevanje novih diskurzov, ki so nastali znotraj dinamike med globalizacijo in državljanstvom. Pokažemo, da najnovejši razvoj diskurzov državljske vzgoje kaže premestitev od nacionalnih h globalnim ali postsuverenim koncepcijam. Novi diskurzi vsebujejo idejo, da mora biti državljska vzgoja konceptualizirana znotraj globalnega konteksta in da potrebujemo novo razumevanje učnega načrta za državljsko vzgojo, ki ustreza sodobnim družbenim, političnim in gospodarskim realnostim. Namen članka je analiziranje rabe nasprotujočih si novih in starih diskurzov v sodobnem učnem načrtu za državljsko vzgojo, še posebej v Sloveniji. Članek se zaključuje z nekaterimi konceptualnimi, teoretskimi in pedagoškimi predlogi za oblikovanje globalnega ali postsuverene učnega načrta državljske vzgoje.

Ključne besede: teorija diskurzov, državljanstvo, državljska vzgoja, učni načrt za državljsko vzgojo, globalizacija

UVOD: DRŽAVLJANSTVO, SUVERENOST IN IZOBRAŽEVANJE

Državljanstvo spada med tiste klasične politološke koncepte, ki politično teorijo zaposlujejo vsaj od začetkov procesov nastajanja nacionalnih držav. Genealogijo državljanstva in njegove elemente, podobno kot to velja npr. za demokracijo, je mogoče iskati v domala vseh zgodovinskih obdobjih in oblikah političnih skupnosti, v katere so se od nekdaj združevali ljudje (Burchell, 2002). Kot pravi Balibar (1988: 723) je koncept državljanstva star toliko kot sama politika, vendar kot kaže zgodovina, v vsem tem času ni imel istega pomena, ravno obratno, nenehno se je spreminjal, v svoji moderni obliki pa je bil vedno vezan na obstoj države, suverenost in individualno zmožnost participacije pri političnem odločanju. Moderni koncept državljanstva je začel nastajati hkrati z modernim konceptom političnega, ki je pogoje svojih možnosti dobil v času sprememb, ko je razvejano srednjeveško politično konstitucijo začela zamenjevati artikulacija političnega, ki je izhajala iz ideje ene in najvišje politične oblasti na zamejenem ozemlju. Moderni koncept državljanstva se je razvijal hkrati s konceptom suverenosti države in konsolidacijo sistema nacionalnih držav, ki ga je po letu 1648 utemljevala vestfalska pogodba. Predvsem zaradi procesov globalizacije, ki pomembno vplivajo na spremembe v politični konstituciji, kakršno smo poznali zadnjih nekaj stoletij in je temelji-

la na suverenih nacionalnih državah, je danes državljanstvo ponovno v ospredju teoretskih razprav, kajti vedno bolj se zdi, da koncept državljanstva, ki je vezan na nacionalno državo in njeno suverenost, ni zmožen odgovoriti na izzive sodobnega sveta. Podobno velja za državljanstvo vzgojo, torej vzgojo (bodočih) državljanov, ki se je razvijala hkrati z nacionalnim konceptom državljanstva in okoli katere so se vse od svojega nastanka dalje, trudile domala vse nacionalne države in jo tudi institucionalizirale v sistemu javnega šolstva.

Ključna vprašanja, ki se danes postavljajo, so vezana na poskuse definiranja in prakticiranja državljanstva, ki bi bilo konceptualno ločeno od nacionalne države in bi torej zapustilo moderni konceptualni okvir, ki danes še vedno prevladuje pri oblikovanju našega razmišljanja o državljanstvu in njegovem poučevanju (Bailib, 2004; Davies et. al, 2010; Gilbert 2006; Hoffman, 2004; Pike, 2008; Sassen, 2002; Smith, 2002; Teune, 2008). Poskusi definiranja novega državljanstva, ki bi ustrezalo sodobnemu globaliziranemu svetu, ustvarjajo novi diskurz državljanstva, ki kot sklop novih teoretskih formulacij, praks in institucij opredeljuje novi način govora o državljanstvu in njegovem poučevanju, ki se v pomembnih ozirih razlikuje od diskurza modernega državljanstva. Namen tega članka je prikaz sodobnega konceptualnega in diskurzivnega premika v razumevanju državljanstva in njegovega poučevanja. Ta premik

razumemo kot premik od nacionalne h globalni perspektivi oziroma kot premik od razumevanja državljanstva, ki je vezano na suverenost nacionalne države, k razumevanju državljanstva, ki presega nacionalno državo v pomenu konceptualne navezave na njeno suverenost.

Sodobni koncepti državljanstva, ki jih najdemo pod različnimi imeni, globalno, transnacionalno, postnacionalno, kozmopolitsko itd., kažejo na to, da novi diskurz, ki nastaja, ni enoten niti etimološko niti semantično niti konceptualno. Gre za heterogeni diskurz, ki z različnih zornih kotov in teoretskih izhodišč postavlja nove konceptualne temelje za razumevanje državljanstva, ki se razlikuje od razumevanja državljanstva, ki so se izoblikovalo v času moderne države in je v pomembnem obsegu celo prispevalo k njenemu nastanku in delovanju. Po Smithu (2002: 105) je za moderno razumevanje značilno, da državljanstvo povezuje s političnimi pravicami do različnih oblik sodelovanja v nacionalnih političnih procesih in pravnim pripoznanjem posameznikov kot članov suverene nacionalne politične skupnosti ali države. To razumevanje, ki državljanstvo neposredno veže na nacionalno državo in njeno suverenost, izhaja iz enega izmed temeljnih pravnih konstruktov o izvorni pogodbi med posamezniki in državo, ki je obvladoval pravno in politično misel v 17. in 18. stoletju (cf. Rousseau, 2001). Gre za način razmišljanja o državljanstvu kot pravni vezi med posameznikom

in državo, na podlagi katere posameznik z rojstvom ali naturalizacijo postane del nacionalne politične skupnosti, kar mu zagotavlja nekatere pravne pravice in nalaga nekatere pravne dolžnosti (Gilbert, 2006: 199). Pravna vez med posameznikom in državo, ki je konstitutivna za moderno razumevanje državljanstva in je v slovenskem jeziku definirana tudi semantično, je neke vrste pravna pogodba med državo in njenimi državljani, s katero posameznik, da postane državljan, v zameno za članstvo v skupnosti in pravno-politične pravice, ki mu omogočajo sodelovanje pri urejanju skupnostnih zadev, prenese na državo del svoje svobode in sprejme pravna pravila in obveznosti življenja v nacionalni politični skupnosti.

Državljanstvo je v tovrstnem (naravno) pravnem diskurzu, kot pokaže Gilbert (2006: 199), ključni mehanizem, s katerim države razlikujejo med tistimi, ki imajo državljanske pravice, in tistimi, ki jih nimajo, torej med državljani in tujci. To razlikovanje, ki ga vnaša razumevanje državljanstva kot pravice biti vključen v procese kolektivnega odločanja teritorialno zamejene politične skupnosti in pravice do socialnih ugodnosti, ki jih je razvila posebna oblika moderne države, socialna država, je zato nujno tudi izključujoče (Balibar, 2004: 50–4; Wallerstein, 2003: 651). Pripadnost politični skupnosti je določena s teritorialnim načelom suverenosti nacionalne države, državljanstvo pa je razumljeno kot privilegij, za katerega velja,

podobno kot za vse druge privilegije, da lahko obstaja le, če ni dostopen vsem. V jedru modernega diskurza državljanstva torej najdemo, kot pokaže Balibar (2004: 37), abstraktni komunitarizem države, ki se vzpostavlja s tem, da so nacionalni državljani lahko prepričani v obstoj svojih pravic šele, ko vidijo, da so pravice tujcev manjvredne in negotove.

Ujetost diskurza državljanstva v tovrsten državno-pravni diskurz se je v času globalizacije izkazala za problematično. Ključni teoretski problem koncepta državljanstva danes tiči v konceptualnih temeljih, ki jih je državljanstvo dobilo znotraj konteksta nacionalne države in jih opisuje enačba »državljanstvo = nacionalnost = suverenost« (Balibar, 2004: 152). Sodobni procesi globalizacije te enačbe niso zgolj postavili pod vprašaj, ampak so jo razbili do te mere, da se več preprosto ne izide. To nujno prinaša tudi spremembe v poučevanju državljanstva, ki je bilo v svoji moderni tradiciji vedno vezano na okvire nacionalnih držav in je izhajalo iz istih konceptualnih temeljev kot državljanstvo.

Dinamika med državljanstvom in globalizacijo vzpostavlja novi diskurz ali celo bolje, nove diskurze, ki pomembno vplivajo tudi na izobraževanje, kar se najbolj jasno izraža pri definiranju vsebin, ciljev in namenov državljanske vzgoje. Dejstvo, »da je oblikovanje nacionalnega državljanstva potekalo vzporedno z oblikovanjem nacionalne državljanske vzgoje« (Davies et al., 2010: 222), nas torej v spre-

njenem globalnem kontekstu, ko nacionalno državljanstvo več ne more ponuditi ustreznega odgovora na sodobne izzive, postavlja pred nalogo, da tudi državljsko vzgojo postavimo vštric razpravam o novih oblikah državljanstva in ji dovolimo, da je njihov del.

DISKURZI DRŽAVLJANSTVA IN DRŽAVLJANSKE VZGOJE

Sodobni procesi globalizacije so koncept državljanstva ponovno postavili v središče teoretskih razprav zaradi njegove navezave na zaprte konceptualne sheme nacionalne države. Nove konceptualizacije državljanstva v času globalizacije kažejo na to, da je vsek politološki koncept vedno proizvod specifičnega časa, prostora in jezika. Vendar, kot pokažejo konceptualni zgodovinarji, konceptov ni mogoče razumeti zgolj s kontekstualnim branjem, ki nam omogoča sklepanje o okoliščinah njihovega nastanka, spremembah v njihovih teoretskih artikulacijah in o vplivih, ki jih imajo na širše družbeno okolje in institucionalne prakse v določen času in prostoru (Skinner, 1969: 3–4). Koncepti so namreč diskurzivne celote, ki nastajajo in se spreminjajo z akumulacijo diskurzivnih praks. To pomeni, da pomenov in pomenskih sprememb konceptov ne producirajo koncepti sami, ampak se dogajajo skozi diskurze. Posamezni koncepti državljanstva, ki so nastajali bodisi v kontekstu nacionalnih držav ali danes, so zato vedno del nekega širšega diskurza, ki nastane in deluje v specifičnih okoliščinah.

Diskurz razumemo kot sklop teoretskih artikulacij, praks in institucij, ki opredeljujejo določen način govora in razumevanja državljanstva in državljske vzgoje. V skladu s teorijo diskurza, ki jo je razvil Foucault (1977; 2001), diskurza ne razumemo zgolj kot logično strukturiranega jezikovnega pomenskega sistema, temveč predvsem kot družbeno prakso znotraj neke konkretne družbene, politične ali zgodovinske situacije. Diskurz kot družbena praksa je vedno odvisen od konkretnega konteksta, znotraj katerega nastaja in deluje, hkrati pa ta kontekst povratno tudi sam oblikuje, tudi s proizvajanjem diskurzivnih celot v obliki konceptov, načinov govora in terminologije, ki se skozi kroženje diskurza institucionalizirajo. Tovrstno generativno moč diskurza je raziskoval Foucault (1977; 2001), ki je z metodama arheologije in genealogije¹ pokazal, da diskurzi nimajo stabilnih pomenov skozi prostor in čas, ampak se, podobno kot koncepti in hkrati z njimi, nenehno spreminjajo in nastajajo na novo. »V kateremkoli obdobju ne moremo govoriti o čemerkoli«, pravi Foucault (2001: 49), kajti da je neki diskurz sploh mogoč, morajo obstajati pogoji za njegov nastanek in delovanje.

¹ Predmet arheološke metode (Foucault, 2001) je sinhrona analiza nastajanja diskurzov in njegovih temeljih enot (izjav) skozi odkrivanje pogojev možnosti nekega diskurza, materialnih pogojev za njegov nastanek in proces njegovega izjavljanja. Pri genealogiji (Foucault, 1977) gre za diahrono analizo nastajanja diskurzov v povezavi z družbenimi institucijami in institucionalnimi praksami, znotraj katerih nastajajo.

Diskurzi torej ne nastajajo naključno. Vpeti so v mreže odnosov in institucionalizacij, znotraj katerih nastajajo, in so hkrati njihov učinek in instrument.

Novi koncepti državljanstva nastajajo kot del diskurza, ki svoje pogoje možnosti črpa iz sodobnih globalnih sprememb in se pomembno razlikuje od modernega diskurza, ki je državljanstvo enačil s suverenostjo in nacionalnostjo. Te spremembe, ki omogočajo nov način razmišljanja o državljanstvu, Balibar (2004: viii) opiše kot odprte procese imanentne transformacije nacionalne identitete, nacionalne suverenosti in nacionalne pripadnosti, ki jim pravimo transnacionalizacija političnega. Nastanek novih centrov politične oblasti v obliki nadnacionalnih institucij, organizacij, zavezništev in kontinentalnih povezav je namreč spremenil koncept nacionalne suverenosti, ki je določal predstavo o političnem od 17. stoletja dalje. Vedno bolj se odmikamo od pomena, ki ga je imela suverena država v najbolj tipičnih artikulacijah, ko je pomenila absolutno vrhovno oblast na zamejenem ozemlju, kajti za vedno je izginila možnost, da na enem samem mestu skoncentriramo izvajanje politične oblasti in sprejemanje političnih odločitev. Tovrstna transnacionalizacija političnega je notranje spremenila tudi samo državo in pojem nacionalnosti (Sassen, 2002: 286–7), kar pomeni, da danes ne moremo več govoriti o nobenih ekskluzivističnih političnih identitetah in pripadnostih.

Kot opozarja Skinner (1969: 37–46) je poznavanje (novega) konteksta nujni, ne pa tudi zadostni pogoj za razumevanje (novih) konceptov, kajti upoštevati je treba tudi načine razvoja konceptov in njihove rabe znotraj govornih dejanj in diskurzivnih praks.² Razumevanje novih konceptov državljanstva, ki niso del prevladujočega diskurza, za katerega je značilno, da danes državljanstvo še vedno enači z nacionalnostjo in suverenostjo, je zato lahko pogosto kompleksno ali celo protislovno. Jezik namreč ni objektivni ali nevtralen opisovalec družbene in politične realnosti, ampak tudi eno izmed sredstev oblikovanja te realnosti. Povedano z Bahtinom (2005) to pomeni, da se pomeni izjav, temeljnih enot diskurza, določajo šele v družbenem kontekstu in s procesom interaktivne govorne prakse, zato isti pomenski niz lahko proizvaja različne pomenske učinke. Prakse definiranja in rabe politoloških konceptov zato niso in ne morejo biti nevtralne, kajti vedno odsevajo predpostavke o družbenem in političnem svetu, katerega del so.

² Po Skinnerju (1969: 48; 1974: 285) govorna dejanja lahko razumemo zgolj, kadar poznamo govorčev namen in pomen izjave znotraj situacije, v kateri je bilo govorno dejanje izrečeno. Povedano v besednjaku filozofije jezika, poznati moramo subjektivne pogoje govornega dejanja (intencije) in družbene pogoje govornega dejanja (konvencije). Pri klasičnih politoloških konceptih kot je državljanstvo velja, kot pravi Bahtin (2005: 48–65), da intence niso zgolj v subjektovi moči, govorno dejanje pa ni zgolj individualno dejanje, kajti izjava je družbena, nastaja v procesu družbene interakcije, odvisna je od širšega družbenega okolja in njeno doživljanje je družbeno.

Po Richterju (1990: 42) koncepti hkrati beležijo in vplivajo na spremembe političnih, družbenih in gospodarskih struktur, zato jih je treba preučevati v povezavi s strukturnimi spremembami. Koselleck (1996: 66–8) pri tem opozarja, da koncepti niso zgolj lingvistične evidence družbenih kontinuitet in sprememb, saj dinamika spreminjanja konceptov ni enaka dinamiki spreminjanja zunaj-jezikovnih procesov. Koncepti so zato vedno polemični, mnogopomenski in notranje kontradiktorni kajti, kot pravi Koselleck (1996: 66), akumulirajo in v sebi kopičijo usedline prejšnjih pomenov, ki se ne izgubijo z vsako spremembo političnega sistema ali družbene situacije. To pomeni, da je današnja raba koncepta državljanstva še vedno odvisna od njegovih preteklih rab in institucionalnih praks preteklih obdobj. Po Richterju (1990: 41) nam ravno poznavanje preteklih rab omogoča, da odnos med koncepti in našim besednjakom vidimo kot kontingenten in ne kot nujen. Ali kot pravi Foucault (2001: 7): »Premestitve in transformacije pojmov /.../ pokažejo, da zgodovina nekega pojma ni /.../ zgodovina njegovega progresivnega izboljšanja, njegove kontinuirano rastoče racionalnosti, njegovega gradienta abstrakcije, temveč zgodovina njegovih različnih polj konstitucije in veljavnosti, zgodovina njegovih zaporednih pravil rabe, številnih teoretičnih miljejev, v katerih je potekala in se sklenila njegova izdelava«.

»Razmerje med *družbo* in njenimi *pojmi* je razmerje napetosti«, pravi Koselleck (1999:

104), in nadaljuje, da brez skupnih pojmov ni niti družbe niti politične enotnosti. To pomeni, da je jezikovni material polje, kjer se bije politični boj za pomene (Bahtin 2005). Tovrsten boj za poimenovanje oziroma semantični spopad okoli tega, kako definirati politične in družbene pozicije in kako jih obdržati ali uveljaviti s pomočjo definicij, je po Kosellecku (1999: 109) boj za prihodnost. Povedano drugače, boj za pomen konceptov je boj za novi družbeni *Gliederung* ali kot bi rekel tudi Foucault (1977), je politični boj. Diskurz je polje in instrument političnega boja, zato njegova vloga ni zgolj odslikavanje in reprodukcija, ampak tudi spreminjanje obstoječih družbenih odnosov. Novi diskurzi se rojevajo iz bojev, za njihov nastanek ni odgovoren prav nihče, nihče jih ne more proslavljati, njihove čiste začetke pa je nemogoče datirati, kajti vedno se pojavijo v medprostoru, zaradi česar so trajni in se vzpostavljajo postopoma in vedno znova, skozi neštete začetke, dogodke in proti njim (Foucault, 1977: 145–50). Tudi novi diskurz državljanstva in njegovega poučevanja nastaja postopoma, tudi skozi nove teoretizacije in konceptualizacije državljanstva, ki sta jih sprožila novi globalni kontekst in transnacionalizacija političnega. Sodobna dogajanja na področju državljanske vzgoje odsevajo te razprave o novih oblikah državljanstva in so hkrati njihov del.

Diskurz, ki prevladuje v določenem času in prostoru, je institucionaliziran v različnih praksah in institucijah. Ta institucionalizacija je

eden izmed pogojev delovanja in ohranjanja nekega diskurza. Zaradi zgodovinske povezave med državljanstvom in državo, ki danes še vedno opredeljuje prevladujoči diskurz, je bila institucionalizacija modernega diskurza državljanstva v izobraževanju ena izmed najpomembnejših. Prevladujoči diskurz se v vzgojo in izobraževanje vpisuje predvsem z določanjem percepcije o tem, kakšne državljane želimo in kako jih vzgajati.

DISKURZI DRŽAVLJANSKE VZGOJE V UČNIH NAČRTIH

Prevladujoči diskurz državljanstva je v vzgoji in izobraževanju institucionaliziran na različne načine, najbolj jasno pa se kaže pri predmetu državljanska vzgoja. Ne glede na poimenovanje, obliko in obseg državljanske vzgoje v različnih državah in izobraževalnih sistemih, je prevladujoči diskurz institucionaliziran v učnih načrtih oziroma najpomembnejših normativnih dokumentih v formalnem izobraževanju, ki določajo namene, cilje in vsebine predmeta. Učni načrti so s tega vidika institucionalizirano diskurzivno polje, kar pomeni, da artikulirajo prevladujoči diskurz državljanstva in državljanske vzgoje in se praviloma spreminjajo hkrati z njim. Zadnjih nekaj stoletij so učni načrti bili vsebinsko vezani predvsem na državo in moderni diskurz nacionalnega državljanstva. Čeprav diskurz modernega državljanstva ni bil enoten in so se učni načrti med posameznimi državami in tudi znotraj držav razlikovali ali celo razhajali v po-

membnih ozirih, je bilo vsem skupno, da so izhajali iz teoretskih temeljev, ki so državljanstvo in njegovo poučevanje povezovali z nacionalno državo in njeno suverenostjo.

Sodobni procesi globalizacije in transnacionalizacije političnega, znotraj katerih nastajajo novi koncepti in diskurzi državljanstva in državljanske vzgoje, pomembno vplivajo na učne načrte. Del razprav o novem razumevanju državljanstva so namreč tudi razprave o vsebinah učnih načrtov za državljansko vzgojo, pri čemer je opaziti predvsem težnje po vpeljavi globalnih vsebin, ki bi presegle ali vsaj dopolnile izključno nacionalno orientirane učne načrte. Spremembe na področju državljanstva, ki gredo v smer preseganja nacionalnih okvirov, potekajo hkrati s kurikularnimi prenovami, ki državljansko vzgojo poizkušajo prilagoditi sodobni realnosti v času globalizacije. Predvsem v izobraževalnih sistemih s centraliziranimi nacionalnimi učnimi načrti so kurikularne prenove osnovno orodje, ki omogoča, da nek diskurz postane ali ostane institucionaliziran v izobraževanju in s tem prevladujoči diskurz v šolah. Novi diskurz državljanstva in državljanske vzgoje vzpostavlja nove vsebinske temelje in teoretska izhodišča za oblikovanje učnih načrtov. Kurikularne prenove, ki se danes dogajajo skoraj v vseh državah in izobraževalnih sistemih, pa predstavljajo enega izmed pomembnih elementov spreminjanja diskurza.

Diskurz državljanske vzgoje v učnih načrtih je danes, predvsem zaradi dolge tradicije kon-

ceptualne povezave državljanstva, države in izobraževanja, še vedno nacionalno orientiran. Opaziti je celo, da se spremembe v učnih načrtih, ki bi izhajale iz novih vsebinskih temeljih in teoretskih izhodiščih, ki se oblikujejo znotraj novega globalnega ali transnacionalnega diskurza, dogajajo zelo počasi.

Knight Abowitz in Harnish (2006) sta z diskurzivno analizo izbranih ameriških učnih načrtov opisala značilnosti, vsebinske temelje in teoretska izhodišča dveh diskurzov, ki sta po njunem mnenju v sodobnem svetu še vedno prevladujoča v učnih načrtih za državljansko vzgojo. Gre za republikanski in liberalni diskurz državljanske vzgoje, ki se vsebinsko in konceptualno navezujeta na moderna koncepta državljanstva in nacionalne države ter njuno razumevanje znotraj teh dveh političnih doktrin. Republikanski in liberalni diskurz sta dominantna diskurza modernega oziroma nacionalnega razumevanja državljanske vzgoje, nista pa edina. Še bolj kot v samih učnih načrtih so v posameznih primerih šolske prakse prisotni tudi drugi diskurzi, ki jih Knight Abowitz in Harnish (2006: 666) imenujeta kritični diskurzi državljanske vzgoje, za katere je značilno, da izpostavljajo predvsem vprašanja pripadnosti, identitete in izključevanja glede na spol, kulturo, etnično in nacionalno pripadnost, raso, spolno orientiranost in družbeni razred. Z vidika globalne usmeritve državljanske vzgoje so ti kritični diskurzi, v kolikor ostajajo konceptu-

alno vezani na nacionalno državo in moderno koncepcijo političnega, lahko pomembna vsebinska dopolnitev prevladujočima diskurzoma, ne morejo pa biti njuna alternativa.

Kot pokažeta Knight Abowitz in Harnish (2006: 657–60) je za republikanski diskurz državljanske vzgoje značilno poudarjanje pomena pripadnosti, identitete in navezanosti državljanov na močno lokalno in nacionalno politično skupnost, kar je v učnih načrtih večkrat opredeljeno tudi s potrebo po domovinskih čustvih državljanov. Republikanska državljanska vzgoja daje velik pomen privzgoji čuta za pripadnost politični skupnosti in spodbujanju politične participacije mladih, ki je razumljena predvsem kot volilna udeležba in sodelovanje pri urejanju skupnih zadev na način vključenosti v civilno-družbene in prostovoljske aktivnosti. Močno je poudarjena dihotomija med vključenostjo in izključenostjo iz politične skupnosti, ki v učnih načrtih pogosto vsebuje elemente nacionalistične retorike. Med vsebinami in znanji, ki naj bi jih osvojili mladi, prevladujejo tematike o zgodovini demokracije in njenih institucijah, ohranjanju demokratičnih idealov in tradicij, nacionalni zgodovini in državnih institucijah, temeljnih državotvornih besedilih in dokumentih (ustava, listina o človekovih pravicah itd.), državnih simbolih ter nacionalni kulturni in intelektualni dediščini. Učenci naj bi se naučili tudi vrednot poštrevnosti, domoljubja, spoštovanja, dolžnosti in odgovornosti do dru-

gih državljanov, skupnosti in države ter dialoga in konsenza pri urejanju skupnih zadev.

Drugi dominantni diskurz državljanske vzgoje v učnih načrtih je liberalni diskurz. Gre za diskurz osebnih svoboščin, ki poudarja pravice posameznikov do svobodnega oblikovanja svojega življenja, ob spoštovanju pravic drugih ljudi. V ospredju so koncepti enakopravnosti, svobode, neodvisnosti, odprtosti, strpnosti in pluralizma, manj je poudarka na identitetah, pripadnosti politični skupnosti in oblikah politične participacije. Poudarjen je pomen izkustvenega učenja preko simulacij demokratičnega odločanja v šolskem okolju, participacije v lokalnem okolju in življenja v multikulturnem okolju. Državljska znanja so vezana predvsem na spoznavanje kulturne različnosti, nacionalne zgodovine, nacionalnega političnega sistema, nacionalne politike, sodobnega družbenega in političnega okolja, človekovih pravic, pogosto tudi vloge religije in verske različnosti. V učnih načrtih je mogoče najti tudi domoljubje, vendar le-to ne zaseda vloge temeljne vrednote v smislu osebne čustvene naklonjenosti državi (kot v republikanskem diskurzu), ampak je predstavljeno v smislu lojalnosti idealom svobode in enakopravnosti (Knight Abowitz in Harnish, 2006: 661–6).

Oba dominantna diskurza državljanske vzgoje v sodobnih učnih načrtih, ki ju Knight Abowitz in Harnish (2006) glede na vsebinske poudarke analitično razdelita na liberalni in republikanski

diskurz, izhajata iz teoretskih izhodišč modernega razumevanja državljanstva. Vzgojo državljanov razumeta izključno znotraj okvirov suverene nacionalne države, zato je mogoče reči, da v obeh primerih gre za diskurz nacionalne državljanske vzgoje. Torej za diskurz, ki državo in njene institucije prikazuje kot zaščitnika pravic državljanov, državljanom pa nalaga moralno dolžnost, da državi in njenim institucijam izkazujejo lojalnost, kar v učnih načrtih, kot pravi Gilbert (2006: 199), pogosto vodi k nekritičnemu povečevanju države, k predstavitvi zgodovine države kot nenehne zgodbe o napredku v imenu demokracije in k poučevanju dolgačasne deskriptivne zgodovine državnih institucij.

Temeljno konceptualno izhodišče nacionalno orientiranega diskurza državljanske vzgoje v učnih načrtih je razumevanje državljanstva kot izključujočega pravnega statusa, ki je definiran s pravicami in dolžnostmi državljanov. Tako republikanski diskurz močnega abstraktnega komunitarizma kot liberalni diskurz abstraktnega univerzalizma človekovih pravic in svoboščin, odnos med državo in državljani opredelujeta kot pravni odnos. Kot pokažeta tudi Kivisto in Faist (2007), ta pravni odnos v kontekstu nacionalne države od državljanov zahteva izkazovanje pripadnosti in izoblikovanje nacionalne identitete. Z vidika novega diskurza državljanstva, ki v času intenzifikacije procesov globalizacije in transnacionalizacije političnega postaja vedno bolj prisoten, tovrstni pristop k

državljski vzgoji ni niti zadosten niti ustrezen. Eden izmed ključnih izzivov državljanske vzgoje, ki želi ustrezati sodobni globalni realnosti, je zato odmik od konceptualnih temeljev modernega državljanstva ali kot pravi Balibar (1988: 727), od pravnega oziroma para-pravnega koncepta državljanstva, ki je neločljiv od relativno zaprtega prostora, ki ga določata državno ozemlje in suverenost.

OD SUVERENEGA K POSTSUVERENEMU DISKURZU DRŽAVLJANSKE VZGOJE

Ujetost diskurza državljanske vzgoje v državno-pravni diskurz predstavlja nemalo težav pri poskusih oblikovanja novih koncepcij državljanske vzgoje in njihovi vključitvi v učne načrte. Kljub strinjanju o tem, da je treba državljansko vzgojo globalizirati, je opaziti velike razlike pri zamišljanju tega, kako to doseči. Kot opozarjajo številni avtorji (Davies et. al., 2010; Demaine, 2010; Gaudelli, 2009; Gilbert, 2006; Knight Abowitz in Harnish, 2006; Pike, 2008) je nenejnost o obliki vključevanja globalnih vsebin v učne načrte v veliki meri posledica ujetosti diskurza državljanstva in državljanske vzgoje v okvire nacionalne države in njene suverenosti, ki državljanstvu daje pravno in teritorialno dimenzijo. Zaradi teh razlik, ki odražajo tudi pomanjkanje teoretskih in konceptualnih razprav na tem področju, danes še vedno nimamo jasnega koncepta o državljanski vzgoji v globaliziranem svetu. Gre za vprašanje vsebine, obli-

ke in obsega vpeljave globalnih vsebin v učne načrte za državljansko vzgojo.

Potrebo po temeljitem premisleku teoretskih izhodišč in vsebinskih temeljev sodobne državljanske vzgoje izkazujejo tudi empirične študije med učenci in učitelji. Kot navaja Gilbert (2006: 200) okoli polovica mladih v nekaterih evropskih državah (npr. Španija in Nemčija) sebe dojema kot globalne državljane. Mladi namreč odraščajo v svetu, ki je vedno bolj soodvisen, svetovni splet in množični mediji jim omogočajo dostop do novic, idej in ljudi iz celega sveta, preko teh istih tehnologij pa jih vsakodnevno nagovarjajo multinacionalne korporacije, kar brez dvoma vpliva na občutek mladih, da se prepoznajo kot del širšega sveta, vplivati pa bi moralo tudi na poučevanje v šolah (Carlsson-Paige in Lantieri, 2005: 108). Nezadostnost in zastarelost modelov izobraževanja, ki so vezani na nacionalne okvirje, potrjuje tudi analiza med učitelji v Angliji, ki je pokazala, da 59% učiteljev meni, da bi globalno državljanstvo morala biti prioriteta tema v osnovni šoli, kar 76% jih meni, da bi morala biti prioriteta tema v srednji šoli, 64% pa jih meni, da bi globalno državljanstvo morala biti tudi prioriteta tema pri izobraževanju in usposabljanju učiteljev (Robbins et al., 2003: 96).

Vsebina

Preoblikovanje diskurza državljanske vzgoje na način, da teoretski okvir nacionalne države in

suverenosti zamenjamo s teoretskimi izhodišči, ki ustrezajo sodobnim procesom globalizacije in transnacionalizacije, je nujno in v veliki meri že poteka. Knight Abowitz in Harnish (2006) sta na podlagi obstoječih vpeljav globalnih vsebin v učne načrte izpostavila nekaj ključnih značilnosti transnacionalnega oziroma globalnega diskurza državljanske vzgoje. Pravita, da je le-ta artikuliran na način, da učence hkrati vzgaja za članstvo v lokalnih, nacionalnih in transnacionalnih (globalnih) skupnostih. Učence privaja na razmišljanje, da imajo politične in družbene odločitve lokalni in globalni vpliv, in jih spodbuja k politični participaciji na lokalni, nacionalni in globalni ravni. Poudarjeno je članstvo in pripadnost svetovni skupnosti ter primeri, ki kažejo na povezovanje države z mednarodno skupnostjo. Retorika transnacionalnega diskurza je pogosto povezana z univerzalističnim in humanitarnim vrednostnim sistemom, v besedilih je pogosto omenjena homogenost človeške rase v smislu skupnih potreb po primerni hrani, varnem domu, čisti pitni vodi, delu in zdravstveni oskrbi, nekoliko manj je poudarka na razliknosti kulturnih identitet. Konstrukt univerzalnih človekovih pravic je temeljna vrednota in glavno retorično orodje tega diskurza (Knight Abowitz in Harnish, 2006: 675–7).

Tudi zaradi počasnega vključevanja globalnih vsebin v učne načrte formalnega izobraževanja so pred leti začeli nastajati mnogi poskusi zapolnjevanja manka teh vsebin, ki so jih po-

nudile različne nacionalne in mednarodne nevladne in druge organizacije, ki se ukvarjajo z neformalnim izobraževanjem. Danes je po svetu mogoče zaslediti različne neformalne pristope k poučevanju globalnih vsebin v osnovnih in srednjih šolah, njihova vloga v formalnem izobraževanju pa je odvisna od oblike izobraževalnega sistema v posamezni državi. V nekaterih državah kot sta npr. Anglija in Kanada, je manko globalnih vsebin že pred tremi desetletji začelo zapolnjevati t.i. globalno izobraževanje, ki kot dodatna področna vzgoja dopolnjuje državljansko vzgojo (Davies et al., 2010; Marshall, 2005; Pike, 2008). Vsebina tega izobraževanja, ki želi spodbujati zavest globalnega državljanstva pri mladih, je vezana predvsem na ideje in koncepte trajnostnega razvoja, družbene pravičnosti, globalne soodvisnosti, razreševanja konfliktov, človekovih pravic in spoznavanja vrednot drugih ljudi po svetu, pri čemer je poudarjena predvsem globalna razsežnost hrane, ki jo jedo, in oblačil, ki jih nosijo, ter spoznavanje učencev iz različnih delov sveta v šoli in skupnosti (Demaine, 2010: 168).³

Različne globalne vsebine za poučevanje državljanske vzgoje, ki so nastale in še nastajajo znotraj formalnih in neformalnih izobraževalnih praks, aktivno sooblikujejo sodobni diskurz državljanske vzgoje. Predvsem na osnovi pisnih

³ Morda je na tem področju najbolj poznano in vplivno delovanje angleške nevladne organizacije Oxfam, ki je na podlagi teh tematik pripravila celo t.i. kurikulum za globalno državljanstvo (Gaudelli, 2009; Marshall, 2005).

gradiiv, brezplačnih spletnih virov in seminarjev, ki jih nudijo nevladne in mednarodne organizacije, so postale nekatere globalne vsebine, predvsem s področja človekovih in otrokovih pravic ter globalne pravičnosti in globalne trgovine, prepoznavne in vključene v šolsko prakso. Njihov vpliv v sodobnem diskurzu je včasih tako močan, da so te vsebine pravzaprav edine globalne vsebine, ki so vključene v poučevanje državljanske vzgoje. Takšen primer najdemo tudi v enem izmed kakovostnejših didaktičnih priročnikov za učitelje državljanske vzgoje (Clough in Holden, 2002), kjer je globalne vsebine mogoče najti samo v enem poglavju, ki vključuje didaktične primere o stereotipih, globalni trgovini, turizmu in ekologiji.⁴ Vpliv tega parcialnega pogleda na globalne vsebine državljanske vzgoje je mogoče razlagati tudi s tem, da državljanska vzgoja v svoji tradiciji, ki jo uokvirja suverena nacionalna država, ni kos izzivu, ki ga prinaša globalizacija.

⁴ Priročnik, ki je bil izdan pri ugledni mednarodni založbi, globalne vsebine predstavlja v poglavju z naslovom *Globalna dimenzija državljanske vzgoje*. Gre za enodimenzionalno predstavitev globalnih vsebin skozi metodo empatičnega razumevanja življenj ljudi v drugih kulturah in tujih krajih. Čeprav se priročnik tega razumevanja loteva z veliko mero senzibilnosti do pomena preseganja zahodno-središčne, mitologizirane in orientalistične predstave o življenju ljudi po svetu in v drugih kulturah, se tovrstna parcialna vključitev globalnih vsebin zdi preveč okrnjena, da bi mladim omogočila spoznavanje kompleksnih globalnih dimenzij ali jih celo naučila politične participacije in drugih elementov globalnega državljanstva onkraj nacionalne države.

Obseg

Trenutni diskurz transnacionalne oziroma globalne državljanske vzgoje v veliki meri zgolj razširi strukture pripadnosti in članstva v nacionalni politični skupnosti in nacionalnem političnem sistemu ter jih naredi bolj fleksibilne, državljanski identiteti pa doda še globalno dimenzijo. Zato to ni niti antinacionalni niti antidržavni diskurz (Knight Abowitz in Harnish, 2006: 677), ampak diskurz, ki ohranja obstoječi dominantni diskurz nacionalne državljanske vzgoje, kajti globalne dimenzije praviloma vključi zgolj kot eno izmed vsebinskih področij ali tematskih sklopov. Kot ugotavljajo tudi drugi avtorji (Davies et al., 2010: 239) ključna besedila s področja državljanske vzgoje vsebujejo komaj kaj več kot zgolj kratka poglavja na temo globalnih vprašanj. Konceptualna vez med izobraževanjem in nacionalno državo je še vedno močna in presenetljivo trajna. Kljub temu nas danes preseneti osupljiva podobnost med srednješolskima predmetnikoma iz leta 1904 in 1988 v Angliji (Davies et al., 2010: 224). Nacionalno orientiranost sodobnega dominantnega diskurza državljanske vzgoje v učnih načrtih, ki sicer vsebujejo nekatere globalne ali transnacionalne elemente, ugotavlja tudi Gaudelli (2009: 71–3), ko pokaže, da gre za diskurz, ki še vedno daje (pre)velik poudarek državi in nacionalni suverenosti, državljansko identiteto pa še vedno predstavlja predvsem kot stvar odnosa med državo in njenimi državljani.

Globalne vsebine so danes v učnih načrtih še vedno slabo zastopane. Vendar, kot pravita Knight Abowitz in Harnish (2006: 677–8), prisotnost globalnih in transnacionalnih vsebin sama po sebi še ni dovolj za transnacionalno državljansko vzgojo, kajti učni načrt bo transnacionalen šele, ko bo šel onkraj nacionalno ali regionalno orientiranega pristopa h globalni perspektivi, ko se bodo učenci o svoji državi učili kot o državi, ki je globalno soodvisna, in ko bo globalna soodvisnost predstavljena na način, ki presega zgolj dimenzijo globalnega gospodarstva, ki danes prevladuje v kurikularnih besedilih. Podobno trditev zagovarjajo tudi drugi avtorji (Davies et al., 2010: 230), ko pravijo, da se ne smemo zadovoljiti z izobraževalnimi odzivi na državljansko vzgojo v globaliziranem svetu, ki ne storijo več, kot da nekatere globalne vsebine in aktivnosti zgolj vključijo v državljansko vzgojo.

Vključenost globalnih vsebin v državljansko vzgojo v nobenem primeru ne pomeni, da nacionalne vsebine, ki danes prevladujejo, preprosto izginejo. Nacionalna država v času globalizacije in transnacionalizacije političnega ostaja, vendar so jo ti procesi notranje spremenili in ravno te notranje spremembe same države so tudi ključno teoretsko orodje, s katerim je mogoče razumeti spremembo odnosa med državo in državljani, ki določa, da je sodobno državljanstvo delno locirano zunaj nacionalnega (Sassen, 2002: 286–7). Obseg globalnih

vsebin v učnem načrtu je vezan na elemente državljanstva, ki potekajo zunaj okvirov nacionalne države, zato globalnih vsebin ni mogoče razumeti kot vsebin, ki bi nadomestile ali izrile nacionalne vsebine. Količino globalnih in nacionalnih vsebin določa sodobna dinamika med lokalnim in globalnim, ki danes še vedno omogoča, kot pravi Pike (2008: 46), da nacionalne države predstavljajo primarno politično skupnost, ki ji pripadajo državljani.

Oblika

Vprašanje, ki bi danes moralo zaposlovati oblikovalce učnih načrtov, ni samo katere globalne vsebine in kolikšen obseg teh vsebin vključiti v poučevanje državljanske vzgoje, temveč tudi način njihove vključitve. Kot pravi Gaudelli (2009: 77–8), težave pri vpeljavi globalnih vsebin v učne načrte niso povezane samo z epistemološko nejasnostjo same globalne državljanske vzgoje, ampak tudi s pomanjkanjem tradicije oblikovanja učnih načrtov, ki bi nove vsebine vključevali na način, ki bi spreminjal njihova konceptualna izhodišča.

Prehod od suverenega k postsuverenemu oziroma od nacionalnega h globalnemu učnemu načrtu zahteva celostno vključitev globalnih vsebin, kar pomeni konceptualno spremembo glede na obstoječo vključevanje globalnih vsebin. Celostna vključitev globalnih vsebin pomeni, da le-te ne bi predstavljale samo enega izmed vsebinskih sklopov ali poglavij, pravilo-

ma zadnjega, ampak bi prežemale celoten učni načrt na način, da bi bile smiselno vključene v vsa poglavja ali tematske sklope. Sodobni procesi globalizacije in transnacionalizacije, ki so se dotaknili vseh področij življenja in jih v pomembnem obsegu tudi notranje spremenili, zahtevajo globalizacijo samih učnih načrtov.

Parcialno razumevanje globalnih vsebin je posledica prevladujočega mehaničnega pristopa v izobraževalnih sistemih, ki znanja deli na toga področja, v učnih načrtih pa skoraj ni mogoče najti vsebin in pedagoških pristopov, ki bi spodbujali relacijski, globalni in celostni način razmišljanja, kar je žal danes skoraj po celem svetu praksa tudi pri poučevanju globalnih vsebin (Pike, 2008: 42). Po raziskavi, ki je bila opravljena na univerzi v Harvardu (Boix Mansilla in Gardner, 2007), je parcialno razumevanje globalnih vsebin ena izmed največjih ovir sodobnega izobraževanja, praksa pa je pokazala, da tudi sami učitelji globalne vsebine razumejo precej parcialno. Podobno ugotovitev je pokazala druga raziskava, kjer je kar 35% učiteljev dejalo, da se ne čutijo spodobne, da bi pri poučevanju uporabljali celostni globalni pristop, kljub temu, da jih kar 72% meni, da bi izobraževanje za globalno državljanstvo moralo biti vključeno tudi v vse druge predmete v šoli (Robbins et. al., 2003: 96).

Vpeljava celostnega pristopa pri poučevanju globalnih vsebin in njihovi vključitvi v učne načrte, ki ga predlagata tudi Carlsson-Paige

in Lantieri (2005: 113), predstavlja pomembni konceptualni odklik od praks, ki danes prevladujejo. Poimenovali bi ga lahko kot premik od poučevanja o globalnem svetu k poučevanju za globalni svet (Boix Mansilla in Gardner, 2007; Thornton, 2005), ki bi lahko ob kakovostnem učnem načrtu in drugih gradivih za učitelje na dolgi rok odpravilo tudi razlike med zapisanimi cilji in nameni državljanske vzgoje in njihovo implementacijo v praksi, na katero opozarja McCowan (2009).

DISKURZ DRŽAVLJANSKE VZGOJE V SLOVENIJI

Državlјanska vzgoja se v slovenskem formalnem izobraževanju izvaja v 7. in 8. razredu osnovne šole, kot izbirni predmet pa jo je, pod imenom *državlјanska kultura*, mogoče izbrati tudi v 9. razredu. Na ravni srednješolskega izobraževanja državljanska vzgoja ni samostojni predmet, ampak se nekatere njene vsebine poučujejo znotraj drugih družboslovnih predmetov, vendar obseg in kakovost teh vsebin nista niti določena niti analizirana. V osnovnošolskem izobraževanju je postala državljanska vzgoja samostojni in obvezni predmet leta 1998, v okviru reforme javnega šolstva med letoma 1996 in 1999, ki je predmet *etika in družba*, ki ga je takrat določal veljavni zakon, nadomestila s predmetom *državlјanska vzgoja in etika*.

Dobro desetletje izvajanja državljanske vzgoje v Sloveniji je pokazalo, da obstaja strinjanje o

pomenu državljske vzgoje pri vzgoji (bodo-
čih) državljanov. V obstoječih gradivih za po-
učevanje državljske vzgoje v šolah (učni na-
črti, učbeniki, delovni zvezki in druga gradiva)
pa je opaziti precejšnjo mero neenotnosti glede
vsebin, ki naj bi se poučevale v šolah, kar kaže
predvsem na neenotnost diskurza državljske
vzgoje v Sloveniji. Prevladujoči diskurz drža-
vljske vzgoje je tudi v slovenskem izobraže-
valnem sistemu institucionaliziran v učnih na-
črtih. Učni načrti v Sloveniji so nacionalni in,
za razliko od praks v nekaterih drugih državah,
predstavljajo najpomembnejše normativne do-
kumente o vsebinah, ciljih in namenih posame-
znega predmeta v formalnem izobraževanju, ki
velja za celo državo. Diskurz državljske vzgo-
je v Sloveniji analiziramo skozi vsebinske teme-
lje in teoretska izhodišča v učnih načrtih, ki so
bili ali so še v veljavi.

Prvi učni načrt za državljsko vzgojo v
Sloveniji je bil sprejet leta 1999 za predmet
državljska vzgoja in etika. Učni načrt je bil
pripravljen na podlagi zasnove (predhodnega)
predmeta *etika in družba*, kar se je jasno
odražalo v vsebini in ciljih predmeta. Vsebina
predmeta je bila usmerjena predvsem v pou-
čevanje medčloveških odnosov, komunikacije
in sobivanja, kar naj bi pri učencih spodbujalo
razmislek o družbi in skupnosti, v kateri bivajo,
in o odnosih z drugimi ljudmi, pri čemer so bila
zajeta tudi vprašanja naroda, narodne in naci-
onalne pripadnosti in identitete ter strpnosti

med pripadniki različnih narodnosti.⁵ Pouda-
rek, ki je jasno viden tudi v opredeljenih ciljih
predmeta, je bil na privzgoji spretnosti, ki mla-
dim omogočajo razvijanje samostojnih etičnih
in moralnih pogledov, stališč in sodb o delo-
vanju družbe in drugih posameznikov. Pred-
met je v vsebinskem in konceptualnem oziru
bil naslednik *etike in družbe* in je bolj kot na
državljsko vzgojo, v klasičnem oziroma mo-
dernem pomenu besede, spominjal na vzgojo
za osebnostno in moralno izobraževanje učen-
cev. Vsebine, ki so predvidevale spoznavanje
temeljnih pojmov, konceptov in orodij politič-
nega delovanja, so bile obravnavane obrobno in
s pravno-ustavnega zornega kota. V ospredju je
bil prikaz življenja v skupnosti, ki je bil izpeljan
linearno od ozkega (družina, vrstniki, razred)
k širokemu (narod, država) okolju. Tematik, ki
bi izpostavile nadnacionalne in globalne oblike
bivanja v skupnosti, učni načrt ni vseboval, če-
prav so v času njegovega nastanka to bile že vsaj
desetletje pomembne tematike tudi v Sloveniji.
S tega vidika je takratni učni načrt bil konser-
vativen, saj je bil izrazito nacionalno usmerjen,
pojma naroda in države sta bila obravnavana

⁵ Predmet se je izvajal v 7. in 8. razredu osnovne šole (devetletke), del predmeta je bil opredeljen kot obvezni, del kot izbirni. Ob-
vezne teme v 7. razredu (35 ur) so bile: (1) življenje v skupnosti
(narod, država), (2) družina, (3) vzorniki in avtoritete, (4) kako se
sporazumevamo in kako odločamo, (5) množična občila in in-
formacije. Obvezne vsebine v 8. razredu so bile: (1) generacije in
kulture, (2) vere in verovanja (krščanstvo), (3) urejanje skupnih
zadev (vprašanja demokracije), (4) poklic in delo, (5) družba pri-
hodnosti (Učni načrt, 1999, 5–7).

predvsem z vidika pomena ohranjanja nacionalne identitete, zavesti o narodni pripadnosti in ustavno-pravne ureditve, koncept demokracije pa je bil zožen na predstavo o pomenu medosebnih odnosov med ljudmi v skupnosti.

Pomembno vsebinsko nadgradnjo na področju državljanske vzgoje v Sloveniji je leta 2001 prinesel učni načrt za izbirni predmet z imenom *državljanska kultura* (Sardoč, 2005), ki se izvaja v 9. razredu devetletke (osnovna šola). Predmet predstavlja nadaljevanje, razširitev in poglobljanje predmeta *državljanska vzgoja in etika*, čeprav je opaziti tudi precejšnja sprememba v vsebinski orientiranosti. Vsebina predmeta namreč izhaja iz ustavno-pravne in institucionalne koncepcije državljanstva in državljanske vzgoje, ki polje političnega zoži na pravne mehanizme, postopke in institucije. Učni načrt je sestavljen iz treh večjih vsebinskih sklopov, ki govorijo o demokraciji (politični ureditvi in institucijah), človekovih in otrokovih pravicah ter enakosti in različnosti. Vsebina vseh tematskih sklopov se navezuje na življenje v skupnosti in gradnjo medosebnih odnosov med ljudmi in družbenimi skupinami. Za razliko od učnega načrta predmeta *državljanska vzgoja in etika* je opaziti večji poudarek na institucionalnih in pravnih pojmih političnega. Učni načrt ostaja izrazito nacionalno usmerjen.

Večji vsebinski in konceptualni premik na področju državljanske vzgoje v Sloveniji se je zgodil leta 2008 s preimenovanjem osnovnošol-

skega predmeta *državljanska vzgoja in etika* v predmet z imenom *državljanska in domovinska vzgoja ter etika* in novim učnim načrtom (Karba, 2009). Kot pove že samo ime, učni načrt v državljansko vzgojo vpeljuje koncept domoljubja. S konceptualnega vidika učni načrt v pomembnem obsegu odpravlja osredotočenost na osebno izoblikovanje posameznikov in njihovo etično-moralno držo, manj je poudarjena stroga linearnost predhodnega učnega načrta, čeprav so vsebine še vedno predstavljene na način, da se jih povezuje z mikro okoljem posameznikov in njihovimi izkušnjami v vsakdanjem življenju. Vsebinsko učni načrt daje večji poudarek nekaterim tematikam, ki so bile doslej predvsem del *državljanske kulture* (človekove pravice, ustavnopravna ureditev), nekatere tematike pa vpelje na novo (medkulturnost, Evropska unija, varnostna politika (NATO), globalizacija, aktivnosti nevladnih organizacij).⁶

Pomemben vsebinski premik učnega načrta iz leta 2009 je vpeljava nadnacionalnih in globalnih vsebin, kar je bila velika vsebinska pomanjkljivost predhodnega učnega načrta. Te vsebine so predstavljene predvsem v učnem načrtu za 8. razred (predvsem v tematskem sklopu z naslovom demokracija), kjer so obravnavani ne-

6 Učni načrt za 7. razred predpisuje sledeče vsebinske sklope: (1) posameznik in družba, (2) človekove pravice in odgovornosti, (3) človeške različnosti: iz večkulturnosti v medkulturnost, (4) vrednote, verovanja in etika. Vsebinski sklopi za 8. razred so: (1) demokracija, (2) domovinska in državljanska kultura, (3) človeštvo in prihodnost (Karba, 2009).

kateri elementi političnega sistema EU (pravni vidik), delovanja varnostnega sistema (NATO), omenjeno je razlikovanje med slovenskim in evropskim državljanstvom. Globalizacija in globalni izzivi človeštva so predstavljeni v zadnjem tematskem sklopu, ki nosi naslov človeštvo in prihodnost. Kot je zgovorno že ime tematskega sklopa, je le-to vsebinsko usmerjeno predvsem v prihodnost (na posledice globalizacije in neustreznega odnosa do naše skupne narave in okolja) in na možnosti sodelovanja posameznika pri odločitvah o prihodnjem razvoju. Osrednji poudarek pri globalnih vsebinah je na vprašanih okoljevarstva in trajnostnega razvoja (varovanje skupne dediščine človeštva, odnos do drugih živih bitij na planetu, grožnje človekovemu obstoju itd.). Omenjeni so tudi problemi politične delitve sveta, bogastva in revščine v sodobnem svetu in terorizma.

Model državljanske vzgoje v posamezni državi je odvisen od mnogih dejavnikov, med katere zagotovo sodi oblika izobraževalnega sistema, ki določa mesto državljanske vzgoje v predmetniku formalnega izobraževanja, kajti zahtevnost in obseg vsebin sta odvisna od starosti in predznanja učencev. Pri postavljanju teoretskih izhodišč državljanske vzgoje je pomembna tako stroka kot širše družbeno in politično okolje, torej politični odnosi, politična tradicija in politična kultura, od katerih je v veliki meri odvisno razumevanje državljanstva, državljanske vzgoje in tega, kakšne državljane želimo. Analiza drža-

vljanske vzgoje v Sloveniji skozi diskurz, ki je institucionaliziran v učnem načrtu pokaže, da so se slovenske kurikularne preнове in spremembe diskurza dogajale predvsem zaradi sprememb v političnih odnosih (samostojna država, sprejemanje smernic evropske zakonodaje, spremembe politične kulture, zamenjave oblasti, članstvo v EU, globalizacija itd.). Diskurz državljanske vzgoje v učnem načrtu se je od nastanka nacionalne države do danes razvijal od splošne družbene etično-moralne vzgoje, preko poučevanja ustavno-pravnega političnega sistema do vzgoje, ki državljanstvo povezuje z domoljubnimi čustvi in nacionalno identifikacijo.

Analiza diskurza državljanske vzgoje v slovenskih učnih načrtih torej pokaže tri različne pristope k državljanski vzgoji, ki predstavljajo tri različne diskurze. Ob vpeljavi državljanske vzgoje v predmetnik osnovnih šol je prevladoval diskurz, ki je izhajal iz predpostavke, da je učence treba vzgajati na podlagi širših družbenih znanj, ki jim omogočajo, da razvijejo (pozitivno) etični in moralni odnos do sebe in drugih, hkrati s tem pa se naučijo tudi določenih državljanskih znanj, ki jih potrebujejo za demokratično sobivanje v lokalnih in nacionalni skupnosti. Z učnim načrtom *državlanske kulture* je v slovenske šole vstopil tudi pravni diskurz, ki je državljansko vzgojo enačil predvsem s poučevanjem mehanike ustave, nacionalnih političnih institucij in procesov ter pravno koncepcijo človekovih pravic.

Diskurz, ki je stopil v ospredje leta 2009, državljansko vzgojo vidi širše od predhodnih dveh diskurzov, saj predpostavlja, da sodobna državljanska vzgoja mora ponuditi tudi odgovore na politično in družbeno realnost, ki jo prinašajo nadnacionalni in globalni procesi. Kljub temu diskurz državljanske vzgoje v Sloveniji ostaja nacionalno usmerjen, kajti nadnacionalne in globalne vsebine so obravnavane parcialno, zgolj v posebnem zadnjem poglavju in ne prežemajo učnega načrta v celoti, kar pomeni, da predstavljajo samo vsebinski »dodatek« k nacionalno orientiranemu učnemu načrtu, ne pa njegove vsebinske orientacije ali teoretskega izhodišča. S tega vidika tudi državljanska vzgoja v Sloveniji ostaja bolj podobna diskurzu državljanske vzgoje, ki je v svetu prevladoval v zadnjih stoletjih, ne pa državljanski vzgoji, ki bi ustrezala globaliziranemu svetu.

Pomemben korak v stran od tega, da bi slovenski diskurz državljanske vzgoje lahko ustrezal zahtevam sodobnega časa je tudi vpeljava domoljubja, s čemer je državljanska vzgoja v pomembnem oziru spremenila svoj fokus, cilje in namen. Učni načrt iz leta 2009 vpeljuje kategorije čustvenega odnosa in vseživljenjske navezanosti na domovino, izvornih etničnih in jezikovnih pripadnosti, »svetovne skupnosti slovenstva«, domovinske zavesti itd., kar ga (kljub temu, da vpeljuje globalne vsebine) uvršča med konservativne in nacionalno orientirane učne načrte. Ta obrat v diskurzu državljanske vzgoje

v Sloveniji je zanimiv predvsem s stališča, da se je pojavil relativno pozno in hkrati z vpeljavo globalnih in evropskih dimenzij.

SKLEP

Analiza sodobnih prevladujočih diskurzov državljanstva in državljanske vzgoje, ki so institucionalizirani v učnih načrtih, pokaže, da državljanska vzgoja do danes še ni bila sposobna odgovoriti na izzive globalizacije. Kot je pokazala naša analiza, to zagato državljanske vzgoje ohranjata predvsem dva procesa, ki sta notranja samemu izobraževanju: ujetost v nacionalne okvirje in parcialna obravnava učne snovi. Prevladujoči diskurz državljanske vzgoje, tako po svetu kot v Sloveniji, ostaja nacionalno usmerjen, kljub temu, da so v zadnjih letih v učne načrte bile vključene tudi globalne vsebine. Namen tega članka je bil opozoriti na to, da sama vključenost globalnih vsebin v učne načrte ni dovolj. Izobraževalni sistem bo na izzive globalizacije učinkovito odgovoril šele takrat, ko bodo oblikovalci učnih načrtov upoštevali tudi obseg in obliko vključenosti globalnih vsebin.

Diskurz državljanske vzgoje se oblikuje hkrati z novimi koncepti državljanstva, ki nastajajo znotraj konteksta globalizacije in transnacionalizacije političnega. Vztrajanje diskurza državljanske vzgoje na konceptu državljanstva, ki je nastal znotraj konteksta moderne politike in je bil njen del, zato ni samo konservativno, ampak je nujno tudi kontradiktorno. Članek prikazuje

nekaj možnih rešitev, ki odzivov izobraževanja na globalizacijo ne vidijo zgolj na način poenostavljenega vključevanja globalnih vsebin v učne načrte za državljansko vzgojo. Ugotavljamo, da je danes v različnih državah in izobraževalnih sistemih obseg vključenosti globalnih vsebin različen, oblika vključenosti pa je podobna, kajti globalne vsebine so praviloma vedno vključene kot posebni oziroma *dodatni* tematski sklop, kar velja tudi za trenutno veljavni učni načrt v Sloveniji. Članek predlaga novo obliko vključevanja globalnih vsebin v učne načrte oziroma novi način oblikovanja učnih načrtov. Gre za celostno oziroma holistično predstavitev globalnih vsebin, ki bi omogočalo poučevanje, ki ne bi vsebovalo samo nekaj izbranih parcialnih tematik o procesih globalizacije, ampak bi pri učencih spodbujalo globalno zavedanje. Torej poučevanje, ki bi učencem, preko prepoznavanja in razumevanja globalnih vsebin, omogočalo razvijanje zavedanja, da so sami aktivni del globaliziranega sveta in da globalizacija ni vnaprej določen proces, ampak proces, ki ga tukaj in zdaj ustvarjamo sami.

Glede na sodobne spremembe, ki jih procesi globalizacije in transnacionalizacije prinašajo na vseh področjih življenja, je parcialna predstavitev globalnih vsebin v najboljšem primeru zgolj netočna, v najslabšem primeru pa zavajajoča. O globalnih vsebinah namreč ne moremo govoriti na način, da jih ločimo od vsakdanjega življenja in da preprosto spregledamo vpliv, ki ga imajo

globalni procesi na druge vsebine, koncepte in tematske sklope, ki jih vsebuje učni načrt za državljansko vzgojo. Zaradi tega mesto globalnih vsebin v učnem načrtu ne more biti zgolj v *dodatnem* poglavju, kajti celostna vpeljava globalne perspektive sama po sebi prinese spremembo teoretskih in konceptualnih izhodišč učnega načrta. S celostno vpeljavo globalnih vsebin učni načrt postane globaliziran in torej razpet znotraj dinamike med nacionalnim in globalnim.

Oblikovanje učnega načrta za sodobno državljansko vzgojo mora upoštevati tako nacionalni kot globalni vidik sodobnega državljanstva. Postsuvereni učni načrt ne izključuje nacionalnih vsebin. Ujetost državljanske vzgoje v okvir suverenosti nacionalne države preseže na način enakovredne in celostne obravnave globalnih vsebin. Z globalnimi vsebinami dopolnjuje in nadgrajuje obstoječe tematike, kar učnemu načrtu daje novo kakovostno razsežnost. Postsuvereni učni načrt tako koncepta demokracije ne zamejuje s poznavanjem institucij nacionalne države in nacionalnega političnega sistema, ampak učencem predstavi tudi koncept globalne demokracije, oblike globalne politične participacije in načine globalnega demokratičnega odločanja. Življenje v skupnosti, religijo, medije in druge tematike, ki jih praviloma vsebuje državljanska vzgoja, tovrsten učni načrt predstavi na način, da vključi tudi razumevanje odnosov in globalnega sobivanja z vidika sprememb, ki jih vnašajo različni procesi politične, kulturne

in gospodarske globalizacije, s posebnim poudarkom na didaktičnih primerih, ki so učen-
cem blizu ali del njihovega življenja.

LITERATURA IN VIRI:

- Bahtin, M. M.** (2005). Marksizem in filozofija jezika. Osnovni problemi sociološke metode v znanosti o jeziku. V: Centrih, L.; Geršak, A.; Habjan, J.; Jereb, A.; Kirn, G.; Kržan, M. in Šprajc, M. (ur.). *Marksizmi in jezikoslovje: Bahtin / Vološinov, Stalin, Williams*. Ljubljana: Agregat, 21–75.
- Balibar, f.** (1988). Propositions on Citizenship. *Ethics*, 98(4), 723–730.
- Balibar, f.** (2004). *We, the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship*. Princeton: Princeton University Press.
- Boix Mansilla, V. in Gardner, H.** (2007). From Teaching Globalization to Nurturing Global Consciousness. V: Suárez-Orozco, M. M. (ur.). *Learning in the Global Era: International Perspectives on Globalization and Education*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press, 47–66.
- Burchell, D.** (2002). Ancient Citizenship and its Inheritors. V: Isin, E. F. in Turner, B. S. (ur.). *Handbook of Citizenship Studies*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage Publications, 89–104.
- Carlsson-Paige, N. in Lantieri, L.** (2005). A Changing Vision of Education. V: Noddings, N. (ur.). *Educating Citizens for Global Awareness*. New York: Teachers College Press, 107–121.
- Clough, N. in Holden, C.** (2002). *Education for Citizenship: Ideas into Action: A Practical Guide for Teachers of Pupils aged 7–14*. London in New York: Routledge.
- Davies, I., Evans, M. in Reid, A.** (2010). Globalizacija državljanske vzgoje? Kritika »globalnega izobraževanja« in »državljanske vzgoje«. V: Pikalo, J. (ur.). *Državljanstvo in globalizacija: k državljanski vzgoji za sodobni svet*. Ljubljana: Sophia, 219–252.
- Demaine, J.** (2010). Globalizacija in državljanska vzgoja. V: Pikalo, J. (ur.). *Državljanstvo in globalizacija: k državljanski vzgoji za sodobni svet*. Ljubljana: Sophia, 155–173.
- Foucault, M.** (1977). Nietzsche, Genealogy, History. V: Bouchard, D. F. (ur.). *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*. Ithaca: Cornell University Press, 139–164.
- Foucault, M.** (2001). *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Gaudelli, W.** (2009). Heuristics of Global Citizenship Discourses towards Curriculum Enhancement. *Journal of Curriculum Theorizing*, 25(1), 68–85.
- Gilbert, R.** (2006). Educating World Citizens: A Curriculum for Citizenship Education. V: Campbell, W. J., Baikaloff, N. in Powel, C. (ur.). *Towards a Global Community: Educating for Tomorrow's World*. Dordrecht: Springer, 199–207.
- Hoffman, J.** (2004). *Citizenship Beyond the State*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage Publications.
- Karba, P.** (2009). *Učni načrt. Državljanstva in domovinska vzgoja ter etika: osnovna šola*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport in Zavod RS za šolstvo.
- Kivisto, P. in Faist, T.** (2007). *Citizenship: Discourse, Theory, and Transnational Prospects*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Knight Abowitz, K. in Harnish, J.** (2006). Contemporary Discourses of Citizenship. *Review of Educational Research*, 76(4), 653–690.
- Koselleck, R.** (1996). A Response to Comments on the Geschichtliche Grundbegriffe. V: Lehmann, H. in Richter, M. (ur.). *The Meaning of Historical Terms and Concepts: New Studies on Begriffsgeschichte*. Washington: German Historical Institute, 59–70.
- Koselleck, R.** (1999). *Pretekla prihodnost: prispevki k semantiki zgodovinskih časov*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- McCowan, T.** (2009). *Rethinking Citizenship Education: A Curriculum for Participatory Democracy*. London in New York: Continuum International Publishing Group.

- Marshall, H.** (2005). Developing the Global Gaze in Citizenship Education: Exploring the Perspectives of Global Education NGO Workers in England. *International Journal of Citizenship and Teacher Education*, 1(2), 76–92.
- Pike, G.** (2008). Citizenship Education in Global Context. *Brock Education Journal*, 17(1), 38–49.
- Richter, M.** (1990) Reconstructing the History of Political Languages: Pocock, Skinner, and the Geschichtliche Grundbegriffe. *History and Theory*, 29(1), 38–70.
- Robbins, M., Francis, J. L. in Elliott, E.** (2003). Attitudes toward Education for Global Citizenship among Trainee Teachers. *Research in Education*, 69(1), 93–98.
- Rousseau, J. J.** (2001). *Družbena pogodba*. Ljubljana: Krtina.
- Sardoč, M.** (2005). *Učni načrt za izbirni predmet osnovnošolskega izobraževanja Državlјanska kultura*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport in Zavod RS za šolstvo.
- Sassen, S.** (2002). Towards Post-National and Denationalized Citizenship. V: Isin, E. F. in Turner, B. S. (ur.). *Handbook of Citizenship Studies*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage Publications, 277–291.
- Skinner, Q.** (1969). Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*, 8(1), 3–53.
- Skinner, Q.** (1974). Some Problems in the Analysis of Political Thought and Action. *Political Theory*, 2(3), 277–303.
- Smith, R. M.** (2002). Modern Citizenship. V: Isin, E. F. in Turner, B. S. (ur.). *Handbook of Citizenship Studies*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage Publications, 105–115.
- Teune, H.** (2008). Citizenship Deterritorialized: Global Citizenship. V: Ciprut, J. V. (ur.). *The Future of Citizenship*. Cambridge, Massachusetts in London: The MIT Press, 229–252.
- Thornton, S. J.** (2005). Incorporating Internationalism into the Social Studies Curriculum. V: Noddings, N. (ur.). *Educating Citizens for Global Awareness*. New York: Teachers College Press, 81–92.
- Učni načrt za državljansko vzgojo in etiko* (1999). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport.
- Wallerstein, I.** (2003). Citizens All? Citizens Some! The Making of the Citizen. *Comparative Studies in Society and History*, 45(4), 650–679.

DEPOLITIZACIJA POLITIČNEGA PRIMER OBRAVNAVANJA POLITIČNIH TEM V SLOVENSKIH DNEVNIKIH

Sie wissen dass nicht, aber sie tun es. (Marx)

Povzetek: Prispevek se ukvarja z depolitizacijo političnega skozi primer obravnavanja političnih tem v slovenskih dnevnikih. Depolitizacijo opredeli kot vzporedno potekajoča procesa neoliberalizma in globalizma, ki jima je skupna politika manjšanja vpliva demosa na demokratične odločitve političnih skupnosti. Z empirično vsebinsko analizo dnevnih časopisov v Sloveniji v letih 1990, 1995, 2000 in 2005 pokaže na depolitizacijske spremembe: povečevanje sklicevanja slovenskih virov na mednarodne akterje skozi leta, na vedno večjo depersonaliziranost mednarodnih akterjev, na katere se sklicujejo slovenski viri, na z leti vedno večjo sporazumnost slovenskih političnih virov pri sklicevanju na privatizirane gospodarske akterje, na vedno manj upovedenih nesoglasij ter vedno več personaliziranih ekonomskih akterjev.

UVOD

Politična participacija se v sodobnih demokracijah niža. Kljub globalni razširjenosti demokracije ter globalni sprejemljivosti demokratičnih načel in procesov je vsako leto manj in manj državljanov pripravljeno sodelovati v političnih procesih in javnih razpravah. Politična participacija (formalna in neformalna) vztrajno pada tako v razvitih kot novih demokracijah. Razlike med starimi in novimi demokracijami so v obsegu padanja participacije in različnimi deleži po starostnih skupinah državljanov. Razlike nastajajo tudi zaradi kulturnih in družbenih dejavnikov v posameznih političnih skupnostih (demokratičnih tradicij, religioznih vzorcev, zakonske obveznosti/neobveznosti sodelovanja na volitvah itn.). Razlike so tudi v nižanju formalne in neformalne participacije, ko v nekaterih političnih skupnostih na račun padanja formalne participacije rastejo neformalne oblike. A vse te razlike ne spremenijo dejstva, da smo že skoraj dve desetletji soočeni z jasnim trendom upadanja politične participacije. Padanje je zaskrbljujoče, ker je participacija osnova delovanja demokratičnih skupnosti. Brez participacije državljanov ni demokratičnih političnih skupnosti.

Za sodobno politiko se zdi, da državljanov ne zanima več. Sodobnega človeka, vpetega v celo vrsto mrež družbenih odnosov, politika in politično le stežka animirata, da bi sodeloval pri političnih procesih. Kot da je državljanom

vedno manj mar za skupno dobro, kot da jih vedno manj zanimata sodelovanje pri zadevah skupnosti ter (so)ustvarjanje javnega mnenja. Kot da skupno dobro ne bi bilo nekaj, kar se tiče vseh, nekaj, kar ni dosegljivo vsakemu posamezniku, ampak samo skupnosti kot kolektivu. Kot da skupno dobro ni nekaj, kar naj bi skupnost in vsi posamezniki pozitivno vrednotili, nekaj, kar je normativno v smislu napotila delovanju skupnosti, da bi se ohranila in napredovala. Kontinuirana razprava o skupnem dobrem je primarna politična razprava vsake politične skupnosti, obenem pa tudi njen nikoli dokončani, vedno fluidni končni rezultat. Politika je, inter alia, torej tista aktivnost, s katero državljanji mediramo različne partikularne interese v smeri oblikovanja skupnega interesa.

Eden od ključnih namenov politike kot procesa je dogovarjanje o skupnem dobru in njegovem uresničevanju. Po teoriji racionalne izbire politiko potrebujemo takrat, kadar kolektivni interes ali cilj ne more biti zadovoljen zgolj z uresničevanjem posameznih lastnih interesov. Politika je način, kako z vnaprej določenimi postopki pridemo do kolektivnih odločitev, ki so dobre za čim večji del skupnosti. Nihče npr. ne more zgolj uresničiti lastne želje po čistem okolju, če je obenem ne uresničujejo tudi drugi. Skupno dobro varnosti v skupnosti je mogoče uresničiti zgolj kolektivno. Politika je način, da se na avtoritativni način določi regulativa, ki pomeni uresničevanje in zagotavljanje temeljnega skupnega dobra.

Moderna politika naj bi bila upravljanje z usodo skupnosti. Od vestfalskega miru leta 1648 je politika teritorializirana, kar pomeni, da politične skupnosti, ki živijo na določenem ozemlju, na različne načine (demokratsko, semidemokratsko, avtoritarno, totalitarno itn.) upravljajo z lastno usodo. Predpostavka je, da so politične skupnosti v upravljanju z lastno usodo avtonomne (notranja suverenost) in neodvisne od vmešavanja drugih političnih skupnosti (zunanja suverenost). S procesi globalizacije, ki smo jim poudarjeno priče v zadnjih štiridesetih letih, se je temeljna predpostavka upravljanja z lastno usodo pomembno spremenila. Proces globalizacije so spremenili (ne nujno oslabili ali ojačali) odločanje v političnih skupnostih. Odločanje ni več zgolj odvisno od skupnosti same, ker so zaradi prepletenosti transnacionalnih procesov politične skupnosti postale podvržene procesom, katerih izvor je zunaj meja skupnosti. Prav tako zaradi globalizacijske medpovezanosti odločitve neke politične skupnosti ne vplivajo več samo na »njenem« ozemlju, temveč prek njega. Zaradi globalizacijskih procesov so sicer diskretni dogodki postali povezani, svet se je »skrčil« v smislu časa in prostora (Castells 1996; Harvey 1989). Zaradi teh (in še mnogih drugih) dejavnikov danes veje globok pesimizem, ali je nacionalna politika sploh še proces, s katerim politične skupnosti upravljajo z lastno usodo. Ali lahko politične skupnosti sploh še dosežejo primerne dogovore in ali je prava pot za to politični proces?

Današnja vseprisotna negativna konotacija političnega in vdanost v usodo skupnosti je zgolj površinski odraz veliko bolj problematičnega in globljega stanja odnosa do politike. Medtem ko je bila včasih politika način ustvarjanja javnega dobrega in medtem ko je bila politika način, s katerim je demokratična politična skupnost nadzorovala svoje oblastnike, je danes politika vse prej kot to. Politika v današnjih razvitih demokratičnih skupnostih je na eni ravni političnega diskurza postala zmerljivka, aktivnost nevredna resnega dela in intelektualnega navora. Na drugih ravneh pa se politično pospešeno utaplja v ekonomskem, naravnem in ponaravljenem dožemanju/oblikovanju družbenih in političnih odnosov, ki se hoče znebiti politike kot tiste dejavnosti, ki se samo vmešava v »naravne« procese najučinkovitejše alokacije blaga/ljudi. Politika je vedno bolj dojeta kot dejavnost maksimizacije lastnih interesov, način osebnega bogatenja, širjenja lastnega vpliva in reprodukcije ideologije partikulariziranih političnih akterjev.

Do konca šestnajstega ter začetka sedemnajstega stoletja je v zahodnem svetu prevladovala aristotelovska ideja, da je politika visoka umešnost ohranjanja republike. *Res publica* (javna stvar) je mesto in prostor skupnega dobra. V večini primerov je šlo za to, da so se posamični interesi podredili skupnemu interesu celotne skupnosti. Politika je bila način razreševanja konfliktov v skupnosti ter zagotavljanja skupnih dobrin (varnosti, družbene kohezije, dobrega v

skupnosti na splošno) (Hay 2007, 8). Na začetku sedemnajstega stoletja se paradigma spremeni, nič več ni ključna dobrobit skupnosti, pač pa dobrobit in interes države (*raison d'etat*). Naloga politike je postalo ohranjanje države, ne več skupnosti. Na državo pa se od Machiavellijevega Vladarja naprej navezuje ideja, da gre za kristalizacijo politične moči in oblasti v rokah enega vladarja ali skupine skozi nadzor nad javnimi institucijami (*ibid.*). *Raison d'etat* je torej interes vladajoče skupine. Viroli (v Hay 2007, 9) je zelo nazorno pokazal, da je Machiavelli dosledno uporabljal izraz *politico*, kadar je šlo za vprašanje države, in republika, kadar je šlo za vprašanje aristotelovskega (konvencionalnega) pomena republike kot skupne stvari. S tem je še ohranjal distinkcijo med enim in drugim pomenom, ki pa se je sčasoma zlil. Država je postala sinonim za politično skupnost, s socialnimi revolucijami 18. stoletja in z nacionalnimi gibanji 19. stoletja pa je postala navezana na politizirano etnijo, narod.

Situacija v Sloveniji je podobna kot v večini razvitih demokratičnih skupnosti. Politika je večinsko dojeta kot negativna dejavnost za promocijo ozkih ekonomskih ali političnih interesov posameznikov ali skupin. Zadnjih deset let je vseprisotna teza o vmešavanju politike v vse pore življenja, ki jo zvesto spremlja teza o potrebnosti omejevanja politike kot reakcija. Čeprav bi bilo mogoče pričakovati, da se bo po uveljavitvi večstrankarskega političnega sistema, začetnih problemih in spodrseljajih, na Slo-

venskem politika uveljavila kot način reševanja družbenih konfliktov in mediacije interesov, se to ni zgodilo. Slovenska politična skupnost je prevzela sistem pluralizma strankarskih interesov, se na ta način navidezno politizirala, dejansko pa je ohranila stare negativne vzorce razmišljanja o politiki in političnem oz. jih perpetuirala iz zakladnice lastne politične kulture. Prevzeta je bila forma demokratičnih političnih institucij in njihovega delovanja, kar pa je zgolj nujni, ne pa seveda tudi zadostni pogoj za polno uveljavitev demokracije. Politika ni dojeta kot način reševanja konfliktov v skupnosti.

Razlogov za negativno dojetje politike in njenih procesov na Slovenskem je več. Eden je v korporativni politični kulturi, ki v nasprotju z liberalno ne gradi na političnih, temveč na funkcionalnih interesih in z njimi povezanim predstavištvom (Lukšič 2006). Nacionalni interesi se ne oblikujejo v političnem procesu, temveč v zunajpolitičnih arenah (cf. Rus 1992, 28). Ključna dejavnost korporativne politične kulture je ohranjanje skupnostnega političnega telesa. Na Slovenskem je skrb za ohranjanje narodovega telesa (kot politizirane etnije) primarno prevzela kultura. Kultura (predvsem literatura) je bila privilegirana dejavnost »občevanja s samim slovenskim 'bistvom'« (Rupel v Lukšič 2006, 59). V letih med 1848 in 1948 naj bi po Ruplu (ibid.) bila literatura v neposredni bližini »komandnega stolpa«, pretirana literarizacija pa je velikokrat šla na škodo resnega razmisleka o socialnih in

političnih vprašanjih. Kocbek (ibid.) je pretirano poudarjanje kulturne funkcije malega naroda in literariziranje označil kot napako narodove elite: »Ta samokulturna miselnost je izraz bodisi neživljenjskega idealizma bodisi zgolj izkustvenega defetizma: oba sta naperjena proti politični naravi malega naroda, to je proti osnovam našega lastnega boja.« Tudi v novejši literaturi je mogoče zaslediti celo vrsto negativnih konotacij politike: »Skozi vso zgodovino opazujemo isto. Človek postane zloben predvsem zaradi politične, se pravi strankarske pripadnosti« (Trstenjak v Lukšič 2006, 74). Kardelj je na temelju takih in podobnih sentimentov o politiki razvil sistem samoupravne demokracije, katerega temeljni cilj je bil izražanje interesov resničnega človeka, ne pa kakega politiziranega abstraktnega individuum. Kardeljevo videnje je mogoče brati globlje, na terenu politične ekonomije, v odnosu med uporabno in menjalno vrednostjo. Lukšič (1994, 17) piše, da je politični pluralizem v primerjavi s korporativizmom teren abstraktne menjave, kjer šteje edino menjalna vrednost. Tako politiko je mogoče opisati z metaforo trga, kjer se blago (politične ideje, interesi ...) izmenjujejo glede na menjalno vrednost. Po drugi strani pa je korporativizem teren uporabne vrednosti, ki je ne zanima menjalna vrednost blaga, pač pa njegova uporabna vrednost v funkciji ohranjanja korporativnega telesa pri življenju. Politično telo torej vzdržuje izražanje interesov resničnega človeka, ne pa politiziranega abstraktnega individuum.

Med razloge za slovensko negativno gledanje na politiko je mogoče šteti tudi neobstoj pravih profesionaliziranih političnih elit. Slovenija v zgodovini ni razvila oblastnih struktur po vzoru drugih držav v Evropi. Na Slovenskem nikoli nismo imeli lastne aristokracije, meščanstvo je bilo šibko, socialistične elite niso bile zgolj politične elite, temveč so v skladu s Kardeljevim funkcionalističnim gledanjem na politiko predstavljale vse mogoče realne interese, ne zgolj političnih. Tudi v času po uvedbi strankarskega pluralizma in politične demokracije je v Sloveniji zelo malo profesionalnih politikov, ki bi bili zgolj to in katerih identiteta bi bila navezana zgolj na politiko. Ker politika ni hvalevredna dejavnost, redkokdo sploh hoče biti politik.

Odziv članov politične skupnosti na tako vlogo politike zato ni presentljiv. Vedno manj verjamejo, da je politika iskanje skupnega dobra, urejanja odnosov v skupnosti ter upravljanja z usodo skupnosti, kar se kaže v nižanju politične participacije. Konvencionalna razlaga tega političnega fenomena bi bila, da državljani več ne verjamejo v politične procese kot načine reševanja odprtih vprašanj, zato politična participacija pada. A v tem prispevku se želimo odmakniti od take razlage oz. jo nadgraditi. Pokazali bomo, da je depolitizacija političnega (tudi) zavesten politični proces, ki želi predrugačiti dojemanje politike in posledično delovanje političnih skupnosti. Skozi empirično vsebinsko analizo dnevnih časopisov v Republiki Sloveniji

v letih 1990, 1995, 2000 in 2005 bomo pokazali, kako se je politično depolitiziralo v časopisih. Pokazati želimo na konstruktivistično vlogo medijev pri vzpostavljanju vedenja o politiki, političnem in politični skupnosti.

Časopisov ne dojemamo zgolj kot odsev družbenih odnosov ali medijev za prenos informacij, temveč jih razumemo kot reprezentacijo in posledično vir družbene konstrukcije pomena realnosti.¹ Novinarstvo, ki se uresničuje v medijih, nam »kot posebna vrsta produkcije in distribucije vedenja« (Splichal 2000, S47) osmišlja svet in lasten prostor v njem. V tej luči ustvarjanja smisla lahko novinarsko delo razumemo kot simbolno manipulacijo (Splichal 2000, S48). Hartley (2004, 182) trdi, da je osmišljevanje realnosti vaja v discipliniranju družbenega delovanja na podlagi diskurza. Novinarstvo je za Hartleyja (ibid.) »proizvodnja realnega skozi pogled«. Novinarstvo v medijih proizvaja družbeni diskurz kot disciplinarajoči pogled, kot verjetnost diskurzivne vizije. Mediji kot kulturni režim reprezentacij torej vzdržu-

¹ V izhodišču konstruktivističnega pristopa je, da je pomen stvari konstruiran z uporabo reprezentacijskih sistemov. Kot meni Hall (2004, 46), »konstruktivisti ne zanikajo obstoja materialnega sveta«, vendar ta svet dobi pomen šele v njegovi reprezentaciji. Taka perspektiva ruši predstavo o tem, da imajo stvari v svetu pomen *per se* ali same po sebi in da je ta pomen transhistoričen. Ker so pomeni razumljeni kot družbeno skonstruirani, in ne apriorni, vnaprej določeni, niso fiksni ter se lahko v času in prostoru spreminjajo. Koncept reprezentacije je vzpostavil nov okvir za razumevanje družbene realnosti. »Pozitivistično predpostavko, da mediji odražajo družbeni svet /.../, je v družbeni teoriji popolnoma izpodrinilo stališče, ki pravi, da je svet (so)konstruiran glede na medijske reprezentacije« (Luthar 1998, 7).

jejo družbo v času in podpirajo nek specifičen režim resnice v določenem družbenozgodovinskem kontekstu.

Vprašanje, ki se zato poraja, je, ali politični in ekonomski akterji ter mediji sploh vedo, kaj počnejo. Ali vedo, da (re)producirajo diskurz depolitizacije in tako pomembno vplivajo na delovanje in dožemanje politike, političnega ter politične skupnosti? Problem depolitizacije je, med drugim, kako dojemamo politiko in kaj si mislimo o nalogah politike. Kaj je narava politike? Čemu je politika namenjena? Politike je pogosto slišati, da je depolitizacija potrebna, da se npr. v Veliki Britaniji finančno ministrstvo ne bi vmešavalo v določanje obrestnih mer² ali da ne bi Downing Street določal članstva v lordski zbornici, pač pa za to imenovana neodvisna komisija. Vse z namenom čim manjšega vmešavanja političnega. V strukturi takega razmišljanja gre za dožemanje politike kot slabe, kot malovolentne sile, ki ne opravlja svojega dela. Politiki so posvojili negativno videnje politike, pesimistično, ki terja vprašanje, ali mogoče politiki sami dvomijo o svojih sposobnostih zagotavljanja tistega, za kar so bili izvoljeni. Ali tega ne vedo, kaj počnejo, ali pa vedo še predobro? Ali gre za ideologijo depolitizacije kot logični odgovor na neoliberalne pritiske?

POLITIKA DEPOLITIZACIJE

Marx (1980, 37) v svoji znameniti frazi v prvem delu Kapitala poda verjetno najosnovnejšo definicijo ideologije: *Sie wissen das nicht, aber sie tun es.*³ Tega ne vedo, a vendarle to tako počnejo. Marxov stavek je mogoče brati na dva načina: prvič, da je ključni problem tistih, ki ne vedo, na strani predstave, na strani iluzije vedenja: *Saj ne vedo, kaj v resnici delajo.* Ideologija je v tem, da ljudje ne vedo, kaj v resnici delajo, ne vedo, da imajo napačno predstavo o družbeni realnosti, ki ji pripadajo (Žižek 1994, 314). Marxov stavek pa je mogoče brati tudi na način, ki sugerira, da ni problematična samo predstava o realnosti, pač pa tudi družbena realnost sama. Tisto, česar ljudje ne vedo, je, da tudi njihovo družbeno realnost vodi predstava, da je družbena realnost konstrukt te predstave. A Marxovo formulo je mogoče prebrati še drugače: Kaj pa če ljudje zelo dobro vedo, kako stvari v resnici stojijo, a jih kljub temu še vedno opravljajo, kot da tega ne bi vedeli? Problem depolitizacije političnega, enega ključnih političnih procesov zadnjih tridesetih let, je treba brati točno skozi te tri interpretacije Marxove formule: ali akterji (politični, ekonomski, medijski) res ne vedo, kaj delajo, pa vendarle to tako počnejo, drugič, ali ne vidijo, da problem ni samo predstava o realnosti, pač pa je problem v strukturni prisili, discipliniranju pogleda na realnost samo, in tre-

2 Eden od prvih ukrepov vlade Tonyja Blaira po prevzemu oblasti 1997. leta.

3 Gre za besedno igro, ki spominja na biblični izrek O Bog, odpusti jim, saj ne vedo, kaj delajo.

tjič, kaj pa če zelo dobro vedo, kaj počnejo, kaj če je tako početje v njihovem interesu? Ali vsaj nekateri od tistih, ki so jih demokratične politične skupnosti izvolile za svoje predstavnike, zelo dobro vedo, kaj počnejo, a je depolitizacija politike in z njo nizka politična participacija v njihovem interesu?

Pri procesih depolitizacije političnega gre za dva vzporedno potekajoča procesa: širjenje neoliberalne ideologije in njenega vpliva ter procese globalizma, specifičnega gledanja na procese globalizacije kot vse večje strukturne vpetosti ter odvisnosti političnih skupnosti in njihovih procesov od transnacionalnih procesov in dejavnikov. Proces je pogojno mogoče opredeliti kot notranji (tj. neoliberalni) in zunanji (tj. globalistični) vir procesov depolitizacije. Neoliberalni proces depolitizira, ker ne verjame v politične rešitve, ker odreka legitimost vsakršnemu intervencionizmu politike, ker pravi, da je politično reševanje problemov po svoji naravi neučinkovito, ker gre za vmešavanje v najučinkovitejše alokacije resursov, t. i. naravne procese. Globalizem pa je strukturno determinističen pogled na procese globalizacije, ki obstoječe politične skupnosti postavlja pred rešitev »there is no alternative«, ki poskuša pokazati na vedno manjše možnosti za iskanje političnih rešitev ter posledično na manjšo sposobnost politike in političnih akterjev.

Depolitizacijo razumeva na več načinov, med katerimi so:

Politična desekularizacija: področja in procesi, ki so prej bili v človeških rokah in se je o njih odločalo politično, se prenesejo na nekoga zunanjega, pogosto na področje naravnosti in nujnosti.

- 1 Transfer področij, ki so še do nedavnega bila pod političnim vplivom in nadzorom, kvazijavnim akterjem brez političnega nadzora ali z netransparentnim političnim nadzorom.
- 2 Privatizacija: izločanje političnih zadev iz sfere političnega v sfero tržnega.
- 3 Iskanje vzrokov za politične procese zunaj politike in posledično zavračanje politične odgovornosti.
- 4 Prenos z nacionalne ravni (kjer efektivna odgovornost obstaja) na nadnacionalno raven, kjer politična odgovornost ni več tako transparentna.
- 5 Iskanje grešnega kozla (t. i. scapegoating): navidežno prenašanje odgovornosti za nacionalne odločitve na tuje oz. mednarodne akterje in strukture.
- 6 Politika »there is no alternative«: mnenjska nasprotja kot gibalno političnega razpravljanja in politike vse bolj izginjajo.

Zadeve so politizirane, ko postanejo stvar odločanja, premišljanja, v človeških rokah, kjer prej to niso bile. Najosnovnejša oblika politizacije je povezana s širjenjem možnosti človeškega vpliva in odločanja o zadevah, ki so bile prej stvar usode ali nujnosti (vprašanje religioznih tabujev, vedno boljše razlage narave skozi tehnološki in znanstveni napredek, sekularna država kot oblika politizacije vs. državi, ki je svojo

avtoriteto v zgodovini iskala v božji avtoriteti). Druga oblika politizacije je prehod iz zasebne v javno sfero, ko zadeve, ki so prej bile zasebne, postanejo stvar javne debate in javnega odločanja (feminizem, nova družbena gibanja, tudi zasebna podjetja, ko postanejo javne delniške družbe, se s tem obvežejo, da bodo razkrila več informacij javnosti, itn.) (Hay 2007, 80).

Hay (ibid., 82–87) depolitizacijo opredeli kot proces, obraten od politizacije:

- 1 Predajanje področij, ki so še do nedavnega bile zadeve formalnega političnega odločanja, vpliva in nadzora, kvazijavnim oblastem ali trgu brez političnega nadzora (ibid., 82). Prednosti predaje v manj politizirane arene so za politike in politiko očitne: zadeve, okoli katerih bi lahko potekali javni politični spori, so predane javnim ali kvazijavnim organizacijam in njihovim uradnikom, da bi sicer politično odločanje izpeljali depolitično oz. navidezno depolitično. Določijo se »neodvisni« tehnični kriteriji, po katerih poteka tehnicistično odločanje. Politične odločitve tako postanejo stvar uradniških tehniciziranih postopkov, za katere politiki javno niso odgovorni. V Republiki Sloveniji je tak primer ustanavljanje javnih agencij. Z javnimi agencijami država (in v njenem imenu Vlada Republike Slovenije) ustanavlja telesa za »opravljanje regulatornih, razvojnih ali strokovnih nalog v javnem interesu, če zanje z zakonom ni predvidena druga statutska oblika«. (Zakon o javnih agencijah, 2. čl.).

Problem javnih agencij v Sloveniji je, da so samo navidezno nepolitične oz. nepolitične za potrebe javne podobe, niso pa dejansko nepolitične. Zakon o javnih agencijah v 19. členu namreč določa, da »direktorja javne agencije imenuje in razrešuje ustanovitelj na predlog sveta javne agencije na podlagi javnega natečaja v skladu s pogoji in kriteriji, določenimi z zakonom in ustanovitvenim aktom«. Tudi člane sveta agencij imenuje vlada, torej so imenovani politično: »Člane sveta imenuje in razrešuje ... ustanovitelj za dobo petih let z možnostjo ponovnega imenovanja«. Politika se torej navidezno umakne iz procesa sprejemanja odločitev, politične odločitve postanejo (kvazi) javne, še naprej pa politika odločilno vpliva na ljudi, ki upravljajo z javnimi agencijami. Politika tako zavestno depolitizira politične procese. Med to obliko depolitizacije lahko štejemo tudi prenos odgovornosti za določene zadeve na transnacionalno raven. Prehod na skupno valuto evro in prenos monetarne avtonomije na skupno Evropsko centralno banko sta primera tovrstne depolitizacije, pa tudi prenos pristojnosti na transnacionalne organizacije tipa NATO itn. Prenos pristojnosti pa še ni depolitizacija, še posebej, kadar gre za prenos med političnimi subjekti z jasnimi odnosi odgovornosti. A v večini primerov transnacionalna odgovornost ni tako jasna kot nacionalna, kanali, po katerih potekajo sistemi odgovornosti, so veliko daljši in manj razviti kot nacionalni, na transnacionalni ravni zaradi vestfalskega sistema suverenih enot ni jasnega sistema

odgovornosti, ne obstaja svetovna vlada z jasnimi pooblastili in odgovornostmi, ne obstaja (razen v primeru najhujših kaznivih dejanj proti človeštvu, ki so tudi kršenja najtemeljnejših človekovih pravic) globalni sodni sistem itn. S prenosom zadev na transnacionalno raven se politika znebi potencialno problematičnih vprašanj, obenem pa se transnacionalnost uporablja za izgovor za nepopularne (v pravem pomenu besede) politične ukrepe v notranji politiki (cf. Banjac 2009).

Preprostejša oblika depolitizacije je, ko se prej politična zadeva prepusti trgu in tržnim silam. Od poznih sedemdesetih naprej so politične elite v razvitih liberalnih demokracijah vedno več zadev dajale pod okrilje trga. Politično upravljanje je bilo domnevno neučinkovito, zato je vedno več zadev bilo prepuščenih domnevno učinkovitim tržnim mehanizmom. Rezultat tega je bil val privatizacij, ki se je v Veliki Britaniji zgodil konec sedemdesetih in na začetku osemdesetih let, ko je bila na oblasti Margaret Thatcher (Hay 2007, 83). Tudi novi laburizem je nadaljeval s privatizacijami, čeprav na nekoliko drugačen način.

Način depolitizacije tega tipa je tudi izogibanje neposrednemu političnemu reguliranju. Namesto političnega reguliranja politični odločevalci odgovornost prenašajo v javno sfero. Odgovornost za okoljsko degradacijo npr. z apelom prenašajo na onesnaževalce v javni sferi (podjetja, posameznike), namesto da bi z neposrednim političnim ukrepanjem in s sprejemom zakonodaje rešili problem.

2. Področja, ki so bila prej v javni sferi, a ne nujno politizirana, se prenesejo na zasebno sfero. Primer take depolitizacije je prenos odgovornosti za okoljsko degradacijo ne samo na onesnaževalce, temveč tudi na končne potrošnike.
3. Depolitizacija kot prehod na področje nujnosti. Gre za fatalizem, tj. verjetje, da sodobnih političnih skupnosti ni več mogoče upravljati s političnimi procesi. Gre za vdajanje v usodo, politično pasivizacijo posameznikov s kontinuiranim vcepljanjem ideje, da ni mogoče politično ničesar spremeniti, da se je mogoče zgolj prilagoditi na videz »zunanjemu dejstvu (!)« in dalje reproducirati obstoječe odnose moči v družbi. Kajti »najglasnejše sporočilo neoliberalizma je, da ni alternative za status quo« (McChesney 2005, 24). V tem pa se kažejo, kot opozarjajo številni avtorji (McChesney 2005; Laclau in Mouffe 1987; Beck 2000), avtoritarne razsežnosti neoliberalnega depolitiziranega diskurza. Slednji namreč na ta način zapira javni politični prostor delovanja, proizvaja depolitizirano prebivalstvo (državljanke spreminja v potrošnike) in se s tem postavlja nasproti participatorni demokraciji.

GLOBALIZACIJA KOT DEPOLITIZACIJA

Globalizacija je v letih po koncu hladne vojne postala mantra sodobnega sveta. Podjetnike in politike, politologe in ekonomiste, novinarska peresa in internetne gurue so združile nove možnosti prej politično-ideološko deljenega sveta. Optimizem pothladne vojne je bil na vi-

šku, ideološki zmagovalec je visoko vil zastave neoliberalnega kapitalizma. Ljudi različnih interesov, političnih nazorov, družbenih bogastev in geografskih širin je družila podobnost pogleda na procese globalizacije. Verjeli so, da globalizacija obstaja, da je realnost in da s sabo prinaša različne posledice. Veljalo je, da človeštvo živi v obdobju, ko je večji del družbenega življenja določen z globalnimi procesi, v katerih nacionalne kulture, nacionalna gospodarstva in nacionalne meje izginjajo. Osrednja za tako dožemanje je bila ideja hitrega in nedavnega procesa ekonomske globalizacije (Hirst in Thompson 2000, 68).

Nekaj primerov takega diskurza:

Mike Moore, generalni direktor Svetovne trgovinske organizacije (WTO), v govoru na Novi Zelandiji: *Gospe in gospodje: prišel sem slavit prihodnost. Nikoli v zgodovini naše vrste ni bilo boljše priložnosti za gradnjo višjih življenjskih standardov in varnejšega sveta za vse. Globalizacija je del te priložnosti (Moore 2000).*

Janez Drnovšek, predsednik Vlade Republike Slovenije, na seji Sveta za varnostna vprašanja: *Globalizacija je dejstvo, s katerim živimo. Procesi globalizacije v svetu se odvijajo naprej in postavlja se vprašanje, kako se v takšnih procesih najboljše znajde posameznik in pa, kar nas bo danes predvsem zanimalo, država, nacionalna država, predvsem manjša država, kot je Slovenija. Ne moremo biti globalni igralec, da*

bi sami lahko aktivno vplivali na te procese. V večji meri ti procesi vplivajo na nas oz. ustvarjajo okolje, v katerem poskušamo vzpostaviti čim boljše eksistenco (Drnovšek 2002).

Tony Blair, ministrski predsednik Velike Britanije: *Globalizacija je spremenila naša gospodarstva in način, na katerega delamo. [...] Ne moremo odkloniti sodelovanja na svetovnih trgih, če želimo uspevati. [...] Katerakoli vlada, ki misli, da lahko sama pelje zadeve, misli napačno. Če trgi nimajo radi tvojih politik, te bodo kaznovali (Blair 1999).*

Socialistična internacionala v Pariški deklaraciji: *Znotraj nacionalne države se zmanjšuje doseg politike in nacionalna država ni več sposobna v popolnosti predstavljati javnih interesov. Ne more več odgovarjati na transnacionalne fenomene, ki so rezultat procesa globalizacije (Socialist International 1999).*

Za globalistični⁴ diskurz globalizacije je, inter alia, značilen fatalistični pogled na globalizacijo. Globalizacija naj bi bila neizogibna. Predstavljena je kot strukturni okvir, ki prebivalcem planeta določa nove pogoje bivanja – zlata kletka,⁵ iz katere ni izhoda. Alternative, kot da niso na voljo: ali se bo gospodarstvo globaliziralo ali pa

⁴ Beck (2000) opredeli globalizem kot neoliberalni ideološki pogled na procese globalizacije. Posebej opozori, da globalizem ni edini zveličavni pogled na globalizacijske procese, da obstajajo tudi drugi pogledi, res pa je, da je bil vse do finančne in gospodarske krize v obdobju 2008–2009 to prevladujoč pogled na globalizacijo.

⁵ Z besedami Friedmana (1999, pog. 5, 18) »zlati prisilni jopič«.

bo umrlo. Ali se bo država pridružila globalnim tokovom ali pa umrla v izolaciji. Država in možnosti političnega odločanja so usodno zaznamovane z zunanjim strukturnim okvirom, ki določa možnosti odločanja. Politično se je depolitiziralo, vzrok za to je zunanji.

Depolitiziran globalistični diskurz ima nekaj skupnih značilnosti. Za zgodbe te vrste je značilno teleološko dojemanje procesa globalizacije. Tehnološke spremembe (npr. uvajanje novih in hitrejših komunikacij) so predstavljene kot gonilna sila razvoja in s tem globalizacije (cf., izmed mnogih avtorjev, npr. Scholte 2000, 74–86; Crook 1997, 5; Mann 1997, 473; Langhorne 2001, xi; Cable 1995, 25, 26). Tehnologija je po teleološkem pojmovanju tista, ki bo pripeljala do boljšega jutri. Napredek v znanosti, tehnologiji in proizvodnji naj bi pomembno določal usodo delavcev, upravljavcev, države in njihovih medsebojnih odnosov. Uvajanje novih tehnologij naj bi povzročalo krizo družbenih in političnih institucij, ki si na vsak način želijo ujeti tehnološki napredek in primerno prilagoditi proizvodne odnose. Pri tem je politična nacionalna država še zadnja ovira v globalni kapitalistični akumulaciji.⁶

Globalizacija je v neoliberalnih zgodbah prikazana kot esencialna (Amoore et al. 1997, 183; Weldes 2001, 651; cf. Fairclough 1999; Hobson

in Ramesh 2002, 7). Bila naj bi nujen okvir, ki ne omogoča alternativ. Prikazana je kot okvir, ki določa parametre političnega in gospodarskega delovanja znotraj modernega kapitalizma. Leon Brittan, podpredsednik Evropske komisije: »Povedano krajše, resne alternative globalizaciji ni. Vse drugo je slepa ulica« (Brittan 1997). Rupel (2002, 3): »Globalizacija je neizbežna. Globalizaciji se – tudi če bi hoteli – ne moremo več uspešno upirati, saj je že dejstvo.« Esencialne razlage pozabljajo, da je ideja globalizacije rezultat zgodovinsko in družbeno specifičnih pogojev in razmerij, ki določajo, v katero smer bo šla družbena konstrukcija posameznih dogodkov in idej. Interpretiranje globalizacije na način njene neizogibnosti je osnova strukturnega determinizma, ki ne dopušča političnih alternativ.

Globalizacija naj bi, kot to predstavljajo neoliberalci, težila h konvergenci. Njeni procesi naj bi prispevali k poenotenju oz. pritiskali v smeri poenotenja, ne glede na to, da imamo v procesih globalizacije opraviti z različnimi začetnimi temelji in institucionalnimi ureditvami družb, držav ali gospodarstev. Rezultat delovanja globalizacijskih sil naj bi bila v primeru države konvergenca na ravni nacionalnih držav z odpravo meja za potrebe prehajanja finančnih tokov, proizvodov in storitev (cf. npr. Ohmae 1995; Reich 1993). Na različne države in družbe se gleda kot na objekte brez zgodovinsko in družbeno specifičnih značilnosti, kot da so vsi

⁶ Wallerstein (1986) zagovarja nasprotno tezo, da so nacionalne države temelji svetovnega (globalnega) kapitalističnega sistema, ki funkcionira ravno zaradi razlik med njimi.

enaki in jih je treba obravnavati na enak način.

Globalisti globalizacijo interpretirajo instrumentalno. Nagibajo se k posploševanju predstavljanja njenih procesov in posledic, da bi lažje predpisali orodja za njeno upravljanje. Brittan (1999): »Globalizacija je življenjsko dejstvo in to bo ostala ne glede na ukrepe vlade. Vprašanje ni, ali jo sprejeti ali zavrniti, ampak kako zagotoviti njen potek v pozitivni smeri. Pomembno je, da nacionalne in mednarodne institucije sprejmejo vpliv globalizacije in primerno odgovorijo.« Instrumentalna interpretacija je eden od temeljev depolitizacije, saj so posplošeni recepti brez upoštevanja družbenih, zgodovinskih in političnih okoliščin vir razmišljanja o ujetosti v usodo.

Globalizacija je predstavljena tudi kot benigni proces (Amoore et al. 1997, 184) z blagimi in s pozitivnimi posledicami. Družbeni konflikti, kot posledica instrumentalnega in objektnega dožemanja globalizacije in receptov za razreševanja napetosti, naj bi se dogajali samo v fazi prilagajanja procesom globalizacije, v novi tranziciji k boljšemu jutri: »Najprej je pomembno poudariti, da je 'postati globalen' za podjetje predvsem proces, ne samo cilj. Je potovanje, pa tudi končna postaja. In za vsako potovanje so značilni težke transformacije in prehodi, preden prispemo na cilj« (Hrebiniak v Bargiela-Chiappini 2000, 21). Nove družbene strukture, ki povzročajo konflikte, naj bi bile samo začasen stranski izdelek prestrukturiranja, stvar, ki bo izginila, ko bodo danes uporniške generaci-

je odrasle in se akomodirale v novem, boljšem načinu življenja. Označevanje globalizacijskih procesov kot benignih je potrebno za prikaz globalizacije kot pozitivnega okvira, ki vpliva na/depolitizira notranjo politiko.

Fairclough (2000) je v analizi globalizacijskega diskurza na primeru poročila Svetovne banke o razvoju sveta za leto 1999/2000 (World Bank 2000) opozoril na pomembne vidike globalizacije kot vira depolitizacije:⁷

1 Dejavnik sprememb (človeški dejavnik) v govoru o globalizaciji ni podan,⁸ v govoru o lokalizaciji pa je. Primeri za globalno raven so: »Mednarodni gospodarski red se razvija v visoko integriran in elektronsko povezan sistem.« »Globalizacija združuje države sveta.« In na lokalni ravni: »Vključevanje lokalnih skupin in nevladnih organizacij pri aplikaciji globalnih rešitev je pomembno.« Kontrast se kaže na eni strani v prilagajanju, na drugi pa v aktivnem sodelovanju. Globalizacija in globalno gospodarstvo sta predstavljena kot neizogibni in nespremenljivi zunanji dejstvi, ki se jima morajo ljudje, vlade in drugi družbeni dejavniki prilagoditi, brez upanja na spremembe, medtem ko je lokalizacija stvar lokalnih skupin in organizacij, ki lahko aktivno posegajo v politiko. V citiranih izjavah Blaira ali Drnovška so gospodarske spremembe, ki naj bi bile posledica glo-

⁷ Do podobnih ugotovitev je prišel tudi Flowerdew (2002) pri analizi diskurza globalizacije na primeru Hongkonga.

⁸ Robertson (1992, 104) opaža v razpravah o globalizaciji tendenco k ignoriranju posameznika.

balizacije, predstavljene kot proces brez človeških oz. družbenih dejavnikov. Ne obstajajo družbeni dejavniki (npr. multinacionalna podjetja, menedžerske elite), ki bi razvijali in promovirale nove ideje – te se zgolj »pojavi« same od sebe. Ne obstajajo družbeni dejavniki, ki bi odpirali nove trge – ti se »odprejo« sami od sebe.

Posledica tovrstnega razmišljanja o globalizaciji je predvsem depolitizacija, ki se z vidika države dogaja navznoter in navzven. Globalizacija je predstavljena kot zunanje, nepreklicno dejstvo, ki ni politizirano, na katero ni mogoče politično vplivati, ki je skoraj ponaravljena, torej zunaj dosega človeškega vpliva. Za globalizacijo navzven to pomeni, da z njo nihče ne upravlja, da se dogaja sama od sebe, da ni mogoče identificirati interesov in z njimi akterjev, ki vplivajo na globalizacijske procese, kar posledično pomeni, da je zunaj dosega političnega upravljanja. Navznoter pa to pomeni, da globalizacijski procesi s svojim okvirom pomenijo dejavnik strukturne prisile za notranjo politiko, da se čuti vedno bolj nemočna. Pomembna posledica za depolitizacijo je tudi videnje družbenih sprememb kot dogajanj brez akterjev, brez jasnih interesov itn. To je neposredna posledica politike depolitizacije.

- 2 V globalističnem diskurzu globalizacije gre za odsotnost želje. Nikoli se ne govori o željah in interesih multinacionalk po neomejenih trgih, prosti trgovini, demontaži države itd. V primeru nacionalne politike so interesi veliko jasneje izraženi in transparentni. Lahko gre za željo po samoodlo-

čanju ali celo zahtevo po samoodločanju. Neprikazovanje želje izhaja iz prikaza globalizacije kot procesa brez človeškega dejavnika, kot »naravne« zadeve. Pod terminom globalizacija globalisti razumevajo posledice, in ne iniciative ter dejanja. Globalizacija ni nekaj, kar najpodjetnejši oz. najambicioznejši želijo storiti. Gre bolj za to, kaj se nam dogaja. Gre za anonimne sile s širokim dosegom delovanja, ki naj bi imele prevelik tako obseg kot doseg, da bi bilo mogoče govoriti o njihovem upravljanju (Bauman 1998, 60).⁹

- 3 Globalizacija je predstavljena kot proces sedanjosti, ki ni niti povezana s preteklostjo niti ni rezultat preteklosti oz. zgodovine. Za opisovanje globalizacijskih procesov se slovnično večinoma uporablja sedanjik, ki ne dopušča nanašanja na preteklost. Sedanjik, ki pomeni tudi brezčasnost, je primeren slovnični čas za opisovanje globalizacijskih procesov, ki niso od nekdaj, ampak so zdaj tu in so nastali ex nihilo. Sedanjost je raztegnjena od preteklosti do neskončne prihodnosti. Brezčasna globalizacija je vir depolitizacije, ker ni historično kontekstualizirana, zato se zanjo zdi, da je zunaj dosega človeškega dejavnika.
- 4 V globalizacijskem govoru je veliko predpisovanja, kaj je treba storiti, in manj tega, kaj se dogaja. Analiza ne govori toliko, kako nekaj je, ampak kako bi moralo biti. Na ta način vstopa globaliza-

⁹ Razliko med univerzalizacijo in globalizacijo je mogoče videti tudi skozi optiko želje. Medtem ko se je na univerzalizacijo gledalo kot na hoten projekt poenotenja, je bila globalizacija vedno videna kot projekt brez skupnega temelja, za katerega nista značilna niti skupna osnova niti skupen cilj.

cijski diskurz v polje normativnega določanja zadev, ki ima z analizo globalizacijskih procesov bolj malo skupnega. Politiziran govor se razlikuje od tistega o globalizaciji, saj govori bolj deskriptivno in manj normativno, kar je tudi sicer skladno s prisotnostjo in z analizo človeškega dejavnika in njegove želje kot sestavnega dela politiziranega diskurza.

Globalistični pogled na globalizacijo je strukturno determinističen. Globalizacijo prikazuje kot zunanji okvir, ki državi omogoča ali onemogoča dejanja, ki bi jih lahko storila. Neredko je pretveza nepopularnih ukrepov (t. i. scapegoating oz. iskanje grešnega kozla), ki jih vlade izvajajo z različnimi nameni, pogosto v dobro kapitala (gl. npr. Socialist International 1999). Vprašati se velja, od kod tako deterministično pojmovanje globalizacije? Najpreprostejši odgovor je, da stvari take pač so in da ne moremo ničesar ukreniti. Zunanji pogoji strukture so taki, da ne omogočajo drugačnih, alternativnih dejanj. Že nekoliko bolj analitičen pogled pa razkrije, da je zunanje v globalističnem diskurzu pojmovano kot nekaj objektivno ločenega od notranjega. Zunanje ni rezultanta notranjega, zunanji okvir notranjega, odsev dogajanja znotraj države ali nacionalnega gospodarstva, temveč je pojmovano kot nespremenljiva, objektna realnost, kot determinirajoči okvir, ki določa, kaj se lahko stori in kaj ne. Videti je, da ima lastno eksistenco, navidezno nepovezano s čimerkoli.

Uporaba globalizacijskega jezika je namenjena depolitizaciji, saj predstavlja politiko kot procese, ki

jim vsebino neposredno narekujejo dejstva, in se izogiba razmišljanju o izbiri vrednot in družbene, moralne ter politične odgovornosti za take izbire.

PROCESI DEPOLITIZACIJE V SLOVENSKIH DNEVNIKIH PO OSAMOSVOJITVI

Depolitizacijo političnega v Sloveniji želimo preučiti skozi empirično vsebinsko analizo dnevnih časopisov v letih 1990, 1995, 2000 in 2005. Pokazati želimo, kako so se v času in med različnimi akterji dogajali procesi depolitizacije. Procese depolitizacije ne dojemamo kot naključne, naravne/ponaravljene politične procese, temveč kot zavestne procese, ki želijo predrugačiti dojemanje politike in posledično spremeniti delovanje političnih skupnosti. Dnevni časopisi imajo pri tem konstruktivistično vlogo medijev pri vzpostavljanju vedenja o politiki, političnem in politični skupnosti.

Ena od tez tega članka je, da je eden ključnih virov depolitizacije sklicevanje na mednarodne akterje, ki so večinoma predstavljeni kot depersonalizirani. Akterji se sklicujejo na depersonalizirane mednarodne vire, ker je take vire težko natančno določiti, prav tako je težko določiti njihove interese. Gre za procese »scapegoatinga« (oz. iskanje grešnega kozla) v mednarodnih akterjih, vlogo globalizacije kot zunanjega strukturno determinirajočega vpliva, vlogo globalizacije kot procesa brez akterjev in posledično interesov/želja. V raziskavi smo razlikovali med mednarodnimi in tujimi akterji, kajti tuji akterji

so po navadi personalizirani in natančno določeni. Viri se v prej opisanih procesih depolitizacije, ko želijo opravičevati svoje poteze depolitizacije, redkeje sklicujejo na tuje, določljive vire, pa zato raje na mednarodne, nedoločljive vire (problem odgovornosti in transparentnosti).

Tabela 1: Sklicevanje slovenskih virov na slovenske, tuje in mednarodne akterje po letih

Leto	Akter			
	slovenski	tuji	mednarodni	skupaj
1990	8938 82,5 %	1650 15,2 %	244 2,3 %	10.832 100 %
1995	13.725 81,9 %	2542 15,2 %	489 2,9 %	16.756 100 %
2000	7568 81,6 %	1445 15,6 %	260 2,8 %	9273 100 %
2005	12.605 80,2 %	2435 15,5 %	681 4,3 %	15.721 100 %
skupaj	42.836 81,5 %	8072 15,4 %	1674 3,2 %	52.582 ¹⁰ 100 %

$\chi^2 = 108,558$; sig. = 0; Cramerjev V = 0,032

Podatki slovenskih virov kažejo statistično značilno povečevanje sklicevanja slovenskih virov na mednarodne akterje skozi leta (gl. tabela 1), čeprav je ta povezanost razmeroma šibka. Med vsemi akterji, na katere so se slovenski viri sklicevali leta 1990, je bilo le 2,3 odstotka mednarodnih, leta 1995 se je njihov delež dvignil na 2,9 odstotka, leta 2000 ostal na 2,8 odstotkih, leta 2005 pa je delež mednarodnih akterjev znašal že 4,3 odstotka. Sklicevanje slovenskih virov na slovenske akterje pa rahlo upade (delež slovenskih

akterjev se zniža s skoraj 83 odstotkov leta 1990 na 80 odstotkov v letu 2005), medtem ko sklicevanje na tuje akterje ostaja skozi leta približno enako (delež teh vsa leta okoli 15-odstoten).

Povečevanje sklicevanja na mednarodne akterje je mogoče interpretirati kot vir politike depolitizacije. Slovenski akterji se, med drugim, sklicujejo na mednarodne akterje, kadar želijo prikazati nujnost sprejetja nekega ukrepa v smislu strukturnega determinizma. Verjetno je nemogoče vse primere sklicevanja na mednarodne akterje označiti zgolj kot vir za depolitizacijo političnega, še posebej, ker se je Slovenija z leti vedno bolj vključevala v transnacionalne (EU) in mnoge mednarodne organizacije (npr. NATO), zato je jasno, da se vedno več akterjev tudi sklicuje na mednarodne akterje. Zanimivo pri tem je, da sklicevanje na personalizirane tuje akterje ostaja bolj ali manj na isti ravni, medtem ko se sklicevanje na večinoma depersonalizirane mednarodne akterje povečuje.

Zaradi zadržkov pri interpretaciji sklicevanja na mednarodne akterje kot vire depersonalizacije nas je zanimala struktura teh akterjev. Pogosto se namreč dogaja, da se politični akter-

¹⁰ Statistične analize so bile opravljene na 40.857 enotah. Ker so bile te določene z zadnjim virom, ki se je lahko skliceval na vsaj enega in največ tri akterje, smo za analizo sklicevanja na akterje morali na mestih podvojiti ali potrojiti enote tako, da je enoto določal vsak omenjeni akter (vrednosti drugih spremenljivk smo ohranili in jih ustrezno pripisali vsaki novi enoti). Podobno smo storili tudi pri analizah v tabelah 2, 3 in 5. V predstavljenem primeru smo v zbirki podatkov vseh enot, določenih z akterjem, ohranili le enote s slovenskimi viri in primerjali sklicevanje na slovenske, tuje in mednarodne akterje skozi čas.

ji pri ustvarjanju politike depolitizacije sklicujejo na depersonalizirane mednarodne akterje, do katerih ne poteka jasna linija odgovornosti, določljivosti in sledljivosti. To je zelo pogosta praksa pri globalizaciji kot viru depolitizacije, ko se globalizacija predstavlja kot neobvladljiva množina procesov, s katerimi ne upravlja nihče določljiv.

Kot je prikazano v tabeli 2, obstaja statistično značilna povezanost med izvorom akterja in ravno združenosti akterja ($\chi^2 = 822,936$; sig. = 0), a je tudi ta razmeroma šibka (Cramerjev $V = 0,089$). Ta priča o depersonalizaciji mednarodnih akterjev, na katere se sklicujejo slovenski viri. Med vsemi mednarodnimi akterji je namreč samo 17 odstotkov posameznikov (med slovenskimi akterji jih je kar 31,6 odstotka, med tujimi celo 39,7), a kar 77,2 odstotka reguliranih skupin (med slovenskimi akterji jih je le 54 odstotkov in med tujimi 44,2 odstotka). Pregled strukture akterjev po letih sicer pokaže trend padanja deleža reguliranih skupin med vsemi mednarodnimi akterji, na katere se sklicujejo slovenski viri (83,1 odstotka v letu 1990, 82,2 v letu 1995, 71,2 v letu 2000 in 73,8 v letu 2005), na račun personalizacije teh, v splošnem pa je med mednarodnimi akterji (v primerjavi s tujimi in slovenskimi) višji delež reguliranih skupin in veliko nižji delež posameznikov.

Tabela 2: Deleži različnih ravni združenosti akterjev glede na izvor akterjev

Akter	Raven združenosti akterja				
	posameznik	ohlapna skupina	regulirana skupina	drugo ¹¹	skupaj
slovenski	13.453 31,6 %	4794 11,3 %	22.993 54 %	1354 3,2 %	42.594 100 %
tujji	3176 39,7 %	1170 14,6 %	3540 44,2 %	116 1,4 %	8002 100 %
mednarodni	284 17 %	44 2,6 %	1290 77,2 %	53 3,2 %	1671 100 %
skupaj	16.913 32,4 %	6008 11,5 %	27.823 53,2 %	1523 2,9 %	52.267 100 %

$\chi^2 = 822,936$; sig. = 0; Cramerjev $V = 0,089$

Za zgled navajamo primera take depersonalizacije iz analiziranih časopisov:

Drnovšek je pojasnil potek pogajanj z Brusljem o evropskem sporazumu in začetek postopka za spremembo 68. člena ustave. Omenil je pričakovanje Unije glede uskladitve zakonodaje z evropsko, ki pomeni dokončanje postopka spreminjanja ustave do ratifikacije pridružitvenega sporazuma. /.../ Po Drnovškovih besedah so storjene poteze zadostne in primerne, čeprav je omenil, da so pričakovanja EU večja (*Delo*, 24. junija 1995).

Janez Potočnik zaradi razlik med financi-

¹¹ V kategoriji drugo so pri združevanju vrednosti spremenljivke raven združenosti drugi artefakti (v pomenu t. i. outputa delovanja, npr. filmi, knjige, zakoni, sporazumi itd.) in entitete sui generis (npr. javno mnenje) ali pojmi (npr. pluralizem, počastitev). Zabeleženi in kodirani so bili zgolj v primeru, da v enoti ni bilo mogoče identificirati jasno določenih akterjev (posameznike ali skupine).

ranjem in vsebino programov v Evropskem svetu in Evropskem parlamentu pričakuje precej razprav. Evropska komisija je po njegovih besedah jasno povedala, da je treba v nadaljevanju pogajanj o novi finančni perspektivi povečati zneske za raziskave, inovacije in izobraževanje, ki omogočajo gospodarsko rast in povečevanje števila delovnih mest (*Delo*, 24. septembra 2005).

Med pomembne vire depolitizacije štejemo vpliv prevladujoče (neoliberalne) ekonomske doktrine na področje političnega. Ta je skrajno skeptična do možnosti politike za sodobno in učinkovito upravljanje javnih zadev, zato sodobne politične skupnosti pri svojem upravljanju pospešeno prevzemajo načela neoliberalne ekonomske doktrine. V skladu z neoliberalno ekonomsko doktrino je trg idealni alokator dobrin, tržna razmerja pa ureja nevidna roka. Politika vedno več človeških odnosov rekonceptualizira kot ekonomske odnose, politično pa vedno bolj skuša upravljati v skladu s spoznanji strateškega menedžmenta. Na institucionalni ravni je tovrstna depolitizacija predajanje področij, ki so bila še do nedavnega zadeve formalnega političnega odločanja, vpliva in nadzora, kvazijavnim oblastem ali trgu brez političnega nadzora. Empirično smo ta proces operacionalizirali kot sklicevanje političnih virov na gospodarske akterje. Politični viri se sklicujejo na gospodarske akterje ter s tem kažejo vedno večji vpliv eko-

nomističnega jezika, prevladujoče (neoliberalne) ekonomske doktrine in njenih postulatov za delovanje področja političnega.

Podatki o sklicevanju političnih virov kažejo na statistično značilno povezanost med letom in področjem delovanja akterja ($\chi^2 = 80,912$; sig. = 0), na katerega se ti politični viri sklicujejo (gl. tabelo 3). Tudi ta povezanost je razmeroma šibka (Cramerjev $V = 0,047$). Zanimivo je predvsem leto 2000, kjer sklicevanje političnih virov na politiko naraste na 68,1 odstotka, na gospodarstvo pa pade na 4,6 odstotka. Ena od razlag tega fenomena bi lahko bila, da so leta 2000 poleg leta 1990 (ko pa so prevladovale druge teme, npr. osamosvojitve, gospodarska kriza v Jugoslaviji itn.) edinokrat v analiziranih letih bile splošne volitve, okoli katerih pa po navadi potekajo predvsem politične razprave.

Morda lahko najvišje sklicevanje na gospodarstvo v letih 1990 in 1995, upad v letu 2000 in ponovni porast leta 2005 delno pojasnimo tudi s spremembami v postavitvi dnevnikov skozi čas. Te spremembe tematskih sklopov na analiziranih straneh opazimo predvsem v Delu in Dnevniku. V primerjavi z letom 1990 na analiziranih prvih treh in zadnji strani v Delu ni posebne sekcije gospodarstva. Druga in tretja stran Dela sta namreč leta 1990 posebej namenjeni notranji politiki in gospodarstvu, druga leta pa dnevnim novicam na splošno, večino- ma politiki (poseben sklop gospodarstva na nadaljnjih straneh časopisa, ki v analizo niso

bile zajete). Podobno sta v Dnevniku leta 1990 prva in druga stran namenjeni dnevnim novicam, medtem ko leta 1995 in 2000 postane druga stran namenjena skoraj izključno mnenjskim žanrom (v kolumnah, pismih bralcev). Leta 2005, ko sklicevanje na gospodarske vire ponovno naraste, se prispevki mnenjskih žanrov v Dnevniku zmanjšajo na račun dnevnih novic, med katerimi je verjetno tudi nekaj več gospodarskih tem. Na osnovi rezultatov analize in opisanih zadržkov pri interpretaciji torej ni mogoče popolnoma enoznačno trditi, da se sklicevanje političnih virov na ekonomske akterje z leti povečuje.

Tabela 3: Sklicevanje političnih virov na akterje različnih področij delovanja po letih

Leto	Področje delovanja akterja			
	politika ¹²	gospodarstvo ¹³	drugo ¹⁴	skupaj
1990	3268 66 %	397 8 %	1284 25,9 %	4949 100 %
1995	4008 62,2 %	553 8,6 %	1879 29,2 %	6440 100 %
2000	2039 68,1 %	139 4,6 %	816 27,3 %	2994 100 %
2005	2593 63,3 %	270 6,6 %	1235 30,1 %	4098 100 %
skupaj	11.908 64,4 %	1359 7,4 %	5214 28,2 %	18.481 100 %

$\chi^2 = 80,912$; sig. = 0; Cramerjev V = 0,047

¹² Kategorija politike zajema tako konkretizirane politične institucije na državni in lokalni ravni (predsednika republike, tudi prvo damo, vlado z vladnimi službami in uradi, predsednika vlade, državni zbor s komisijami, predsednika DZ, državni svet, politične stranke, ministre, župane, mestne/občinske svete, svete kra-

Vendar niso pomembni samo deleži različnih akterjev, na katere se politični viri v letih sklicujejo, zanimati nas mora tudi, kako se nanje sklicujejo, kako o njih govorijo. Čeprav je leta 2000 občutno manj sklicevanja na gospodarske akterje, se politični viri sklicujejo nanje z več sporazumnosti¹⁵ kot druga leta. Leta 2000 politični viri med sklicevanjem na gospodarske akterje v kar 20,1 odstotka primerih jasno izrazijo sodelovanje ali pripravljenost na sodelovanje, medtem ko je leta 1990 ta delež le 11,6-, leta 1995 pa 9,6-odstoten. Leta 2005 delež sporazumnosti pri sklicevanju političnih virov na gospodarske akterje ostaja precej visok, in sicer 13,7-odstoten. Skozi leta je tako opaziti vedno več sporazumnosti pri sklicevanju političnih virov na gospodarske akterje, čeprav sklicevanje nanje morda upada. Je pa zanimivo, da se delež sporazumnosti pri sklicevanju političnih virov na politične akterje z leti niti ne spreminja, skozi vsa leta ostaja dokaj visok (20,5 odstotkov v

jevnih skupnosti) kot tudi politični režim povsem abstraktno, ko akter ni nek delujoč posameznik ali skupina (na primer ustava, pravna država, strankarstvo, volilni sistem, lokalna samouprava, socialna država, institucija predsednika kot taka).

¹³ Pod gospodarstvo smo prišteli vse dejavnosti proizvodnje, trgovine in storitev, vključno z gospodarskimi pojmi (stečaj, inflacija, proračun). Sem pa ne spadajo dejavnosti socialne blaginje ali civilne družbe, čeprav so morda organizirane kot profitne.

¹⁴ V kategorijo drugo so pri združevanju vrednosti padli tako gospodinjstvo (zasebno okolje, družina, prosti čas) kot tudi socialna blaginja (od šolstva, zdravstva, športa do kulture in umetnosti), civilna družba, cerkev, uprava in vse vrste delovanj, katerih legalnost je problematizirana.

¹⁵ Sporazumnost definiramo kot pripravljenost na sodelovanje ali sodelovanje.

letu 1990, 21,5 v letu 1995, 21,8 v letu 2000 in 19,9 odstotkov leta 2005).

Prej navedeni rezultati kažejo, da je stopnja sporazumnosti oz. obseg izraženih nasprotij v dnevnem tisku v času manjši. Zmanjšuje se stopnja konfliktnosti med gospodarskimi in političnimi akterji. Na eni strani je to mogoče interpretirati kot normalizacijo akterjev skozi njihovo povečano pripravljenost na sodelovanje. Toda v skladu s tezo Mouffeove (2005) o antagonističnem modelu javne sfere in agonističnem pluralizmu, ki vidi antagonizem kot podlago vsake demokratične politike, se moramo vprašati, ali gre res samo za normalizacijo političnega. Demokratičnost razprave namreč zahteva prav priznavanje konfliktov, nasprotij, namesto da se jih poskuša preseči z apeli k racionalnosti, skupnosti ali sodelovanju. Mnenjska nasprotja so ključno gibalno političnega razpravljanja, a se danes z depolitiziranim neoliberalnim diskurzom s predpostavko »There Is No Alternative« vedno bolj izgubljajo. Razlike med pomeni različnih akterjev se zapirajo, vedno več je rutinskosti, rutinskega interesnega govora uradnih virov, razprava se zožuje. V takem »okolju« je tudi vedno manj priložnosti za državljane, da bi sodelovali v demokratičnih razpravah, gospodarske in politične elite s svojo sporazumnostjo zapirajo prostor razprave in ga s tem depolitizirajo.

Kot prikazuje tabela 4, obstajajo med leti statistično značilne razlike v izraženi nesoglasnosti¹⁶ ($\chi^2 = 291,584$; sig. = 0; Cramerjev V = 0,084). Upovedovanje nesoglasij – od razlik v mnenjih, ki ne pomenijo nujno izključevanja, do ostrega nesoglasja oz. nasprotovanj in negacij – z leti upada. Med vsemi izjavami virov (med vire spada tudi novinar sam, če se ne sklicuje na zunanje vire oz. prisvojene glasove) jih je mnenjsko nesoglasje leta 1995 izražalo 20,2 odstotka, leta 2005 pa je ta delež samo še 12,7-odstoten.

Tabela 4: Delež nesoglasnosti po letih

Leto	Nesoglasnost		
	ni izrecnega nesoglasja	izrecna različnost ali ostro nesoglasje	skupaj
1990	7305 82,4 %	1558 17,6 %	8863 100 %
1995	10.288 79,8 %	2606 20,2 %	12.894 100 %
2000	6287 85,8 %	1037 14,2 %	7324 100 %
2005	10.283 87,3 %	1493 12,7 %	11.776 100 %
skupaj	34.163 83,6 %	6694 16,4 %	40.857 100 %

$\chi^2 = 291,584$; sig. = 0; Cramerjev V = 0,084

Primat ekonomizma in gospodarskih akterjev pri razpravljanju o družbenih temah v dnevnih

¹⁶ Nesoglasnost v definiciji zajema le izrecna, jasno upovedena in namenoma razkrita nasprotja v mnenjih (ne strinja se, nasprotuje, zavrača, spodbija ipd.). Tako opredeljena nesoglasnost ne vključuje vsakršnih latentnih razlik v mnenjih, ki morda obstajajo ali jih po svoji interpretaciji lahko pripišemo dvema mnenjema.

časopisih je mogoče opaziti tudi v njihovi vedno večji personaliziranosti. Personaliziranost je mogoče povezati tudi s spremembami družbenoekonomskega sistema (prehod v kapitalistični družbeni sistem), ki so deloma bile vpeljane že v Jugoslaviji leta 1988, pomembno pa dopolnjene v Sloveniji 1992. leta. Od takrat je Slovenija dobivala vedno jasnejšo osebno lastniško strukturo v gospodarstvu, vzporedno pa je pospešeno gradila tudi regulatorne mehanizme.¹⁷

Tabela 5: Raven združenosti ekonomskih akterjev po letih

Leto	Raven združenosti ekonomskih akterjev				
	posameznik	ohlapna skupina	regulirana skupina	ostalo	skupaj
1990	183 8,1 %	452 20 %	1464 64,7 %	163 7,2 %	2262 100 %
1995	351 10,8 %	524 16,1 %	2162 66,4 %	218 6,7 %	3255 100 %
2000	312 19,4 %	331 20,5 %	887 55,1 %	81 5 %	1611 100 %
2005	581 23,1 %	425 16,9 %	1498 59,6 %	8 0,3 %	2512 100 %
skupaj	1427 14,8 %	1732 18 %	6011 62,4 %	470 4,9 %	9640 100 %

$\chi^2 = 445,459$; sig. = 0; Cramerjev V = 0,124

Pri ekonomskih akterjih nas je zanimalo, kaj se dogaja z ravnjo njihove združenosti skozi leta. Podatki pričajo o personalizaciji ekonomskih akterjev v dnevnem tisku skozi leta (gl. tabelo 5).

¹⁷ Višek privatizacije oz. zasebnega določljivega kapitala v Sloveniji je verjetno t. i. tajkunizacija, katere proizvod je bilo nekaj ljudi z izjemnim osebnim bogastvom, ki je slonelo na t. i. drugem koraku privatizacije, to je akumulaciji prej lastniško razpršenega kapitala.

Povezanost med letom in ravnjo združenosti ekonomskih akterjev je statistično značilna ($\chi^2 = 445,459$; sig. = 0) in srednje močna (Cramerjev V = 0,124). V vseh letih sicer prevladuje govor o ekonomskih akterjih kot reguliranih skupinah, a je opazen trend povečevanja sklicevanja na posameznike kot ekonomske akterje. Med vsemi ekonomskimi akterji je bilo leta 1990 le 8,1 odstotka posameznikov, leta 2005 pa kar 23,1 odstotka.

Za ilustracijo personalizacije ekonomskih akterjev skozi leta navajamo štiri primere pisanja dnevnikov v različnih analiziranih letih:

Leto 1990:

Kriza slovenskega gospodarstva, ki se je začela 1989. leta, je vse hujša. V prvih devetih mesecih letos so bile izgube že petkrat večje kot akumulacija. /.../ Ob ustreznem prestrukturiranju gospodarstva je treba poiskati nove trge za izdelke, in to zunaj jugoslovanskih meja (Delo, 22. novembra 1990).

Podjetja morajo že zdaj pripraviti poslovne strategije v skladu s pravili, ki veljajo za družbe v razvitejših zahodnih državah (Delo, 8. junija 1990).

Leto 2005:

Zdaj ima Žito dvočlansko upravo, poleg Bricla je v njem še Sandi Svolfšak, odgovoren za proizvodnjo in tehnično področje. Tretji član, Marko Rems, ki je vodil finance, je družbo zapustil septembra, potem ko je že konec julija odstopil (Delo, 25. oktobra 2005).

Jutri je seja nadzornega sveta Petrola in pričakovati je, da bo predsednik uprave Janez Lotrič odstopil. Uprava bo do imenovanja nove uprave (na skupščini družbe) še bolj okrnjena, saj je prejšnji mesec iz Petrola odšel član uprave za finance in energetiko Vladimir Jančič, Lotrič pa je dal odpoved izvršnemu direktorju Mitji Klavori (menda samo zato, da bi ta odšel iz družbe z odpravnino). V nadzornem svetu Petrola pa že razmišljajo o Lotričevem nasledniku (Večer, 25. oktobra 2005).

Pisanje dnevnikov se z leti vedno bolj personalizira, kapital in gospodarski odnosi so v Sloveniji (in v drugih posttranzicijskih državah) vedno bolj personalno določljivi. Glede na prejšnje rezultate te raziskave (predvsem jasen trend glede povečevanja stopnje sporazumnosti oz. zmanjševanja obsega izraženih nasprotij v dnevnem tisku) je upravičena domneva, da s privatizacijo lastniške strukture, personalizacijo akterjev in z vedno višjo stopnjo soglasnosti različnih virov prihaja tudi do depolitizacije političnih odnosov. Kjer je še do nedavnega bila živahna javna razprava o gospodarskih temah ali celo načinih vodenja določenih podjetij v družbeni lasti, je s privatizacijo lastniške strukture ta povsem zamrla. Nacionalni gospodarski rezultati so večinoma samo še agregati privatiziranih lastniških odločitev, v katerih ne morejo sodelovati nelastniki. Ključno vprašanje, ki se zastavlja, je, koliko je nova personalizirana

lastniška struktura tudi vir politične moči ter kako vpliva na politiko in njeno potencialno depolitizacijo.

ZAKLJUČEK

V članku smo želeli prikazati procese depolitizacije političnega na teoretični in empirični ravni. Skozi empirično vsebinsko analizo dnevnih časopisov v letih 1990, 1995, 2000 in 2005 smo pokazali, kako se je politično depolitiziralo v časopisih. Ugotovili smo, da je prišlo do povečevanja sklicevanja slovenskih virov na mednarodne akterje skozi leta, da so mednarodni akterji, na katere se sklicujejo slovenski viri, z leti vedno bolj depersonalizirani, da se slovenski politični viri z leti vedno bolj in z vedno več sporazumnosti sklicujejo na privatizirane gospodarske akterje, da upovedovanje nesoglasij (razlike v mnenjih, nesoglasja, nasprotovanja, negacije) z leti upada ter da je v dnevnem tisku vedno več personaliziranih ekonomskih akterjev. Izhajajoč iz konstruktivistične vloge medijev pri vzpostavljanju védenja o politiki, političnem in politični skupnosti, lahko zaključimo, da smo tudi na Slovenskem (bili) priče procesom depolitizacije političnega.

V zahodnih demokracijah so procesi politike depolitizacije potekali vse od konca šestdesetih let prejšnjega stoletja. Za Slovenijo (in druge (post)tranzicijske države) pa se je zdelo, da je šele z uvedbo strankarskega političnega pluralizma zares postala politizirana. Pogosta kritika

nestranskarskega političnega pluralizma je bila, da to ni prava političnost, ker v njej ne prihaja do antagonizma strankarskih in interesnih sil. S to raziskavo lahko dozdamajšjo tezo obrnemo: rezultati empirične raziskave namreč kažejo, da je politika v Sloveniji po letu 1990 sicer postala politizirana v smislu strankarskega pluralizma, dejansko pa vedno bolj depolitizirana. Strankarski pluralizem je prinesel antagonizme političnih interesov na ravni spektakla, medtem ko so se najpomembnejše družbene odločitve sprejemale vedno bolj depolitizirano, vedno manj je (bilo) participacije demosa pri najpomembnejših zadevah. Vprašanje, ki ostaja, je le, ali politični, ekonomski, medijski akterji res ne vedo, kaj počnejo, pa to vendarle tako počnejo, ali pa zelo dobro vedo, kaj počnejo, in je tako početje celo v njihovem interesu.

LITERATURA IN VIRI:

Amoore, Luise, Richard Dodgson, Barry K. Gills, Paul

Langley, Don Marshall in Iain Watson. 1997. Overturning 'Globalisation': Resisting the Theological, Reclaiming the 'Political'. *New Political Economy* 2, 1, 179–95.

Banjac, Marinko. 2009. (Ne)zaželeni sosed: grožnja in varnost v diskurzu evropske imigracijske politike. *Časopis za kritiko znanosti* 37, 235/236, 90–101.

Bargiela-Chiappini, Francesca. 2000. *The Discourses of Economic Globalization: A First Analysis*. Nottingham: Nottingham Trent University. Neobjavljen rokopis.

Beck, Ulrich. 2000. *What is Globalization?* Cambridge: Polity Press.

Blair, Tony. 1999. Doctrine of the International Community. Govor v The Economic Club of Chicago, Hilton Hotel, Chicago, 22. april. <<http://www.globalpolicy.org/globaliz/politics/blair.htm>>.

Brittan, Leon. 1997. Globalisation: Responding to New Political and Moral Challenges. World Economic Forum, Davos, 30. januar. <<http://europa.eu.int/comm/dg01/sp300197.htm>>.

Cable, Vincent. 1995. The Diminished Nation-State: A Study in the Loss of Economic Power. *Daedalus* 124, 2, 23–53.

Castells, Manuel. 1996. *The Rise of the Network Society: The Information Age, vol. 1*. Oxford: Blackwell.

Crook, Clive. 1997. The Future of the State. *The Economist*, 20. septembra, 5–7.

Drnovšek, Janez. 2002. Uvod predsednika vlade na seji Strateškega sveta za varnostna vprašanja »Iskanje identitete globalizirani družbi«, 19. julija. <<http://sigov1.sigov.si/pv/si/elementi/novica.php?&i1=upv&i2=slo&i3=1&i4=vse&i5=ter&i10=artic&i12=1CB23E98373E75E9C1256BFB004B1BEF>>.

Fairclough, Norman. 2000. Representations of Change in Neo-liberal Discourse. <<http://www.uoc.es/humfil/nlc/CA-15ega.doc>>.

Fairclough, Norman (ur.). 1999. *Language in the New Capitalism*. <<http://www.uoc.es/humfil/nlc/CA-15egd.doc>>.

Flowerdew, John. 2002. Globalization Discourse: A View from the East. *Discourse & Society* 13, 2, 209–225.

Hall, Stuart. 2004. Delo reprezentacije. V: B. Luthar, V. Zei in H. Hardt (ur.), *Medijska kultura. Kako brati medijske tekste*, 33–97. Ljubljana: Študentska založba.

Hartley, John. 2004. Novinarstvo in vizualizacija resnice. V: B. Luthar, V. Zei in H. Hardt (ur.), *Medijska kultura. Kako brati medijske tekste*, 179–192. Ljubljana: Študentska založba.

Harvey, David. 1989. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell.

Hay, Colin. 2007. *Why We Hate Politics*. Cambridge: Polity Press.

- Hirst, Paul in Grahame Thompson.** 2000. Globalization – a Necessary Myth?. V: D. Held in A. McGrew (ur.), *The Global Transformations Reader*, 68–75. Cambridge: Polity Press.
- Hobson, John M. in M. Ramesh.** 2002. Globalisation Makes of States What States Make of It: Between Agency and Structure in the State/Globalisation Debate. *New Political Economy* 7, 1, 5–22.
- Laclau, Ernesto in Chantal Mouffe.** 1987. *Hegemonija in socialistična strategija: k radikalni demokratični politiki*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Langhorne, Richard.** 2001. *The Coming of Globalization: Its Evolution and Contemporary Consequences*. Houndsmills, Basingstroke in New York: Palgrave.
- Lukšič, Igor.** 1994. *Liberalizem vs. korporativizem*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lukšič, Igor.** 2006. *Politična kultura*. Ljubljana: FDV.
- Luthar, Breda.** 1998. *Poetika in politika tabloidne kulture*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Mann, Michael.** 1997. Has Globalization Ended the Rise of the Nation-state? *Review of International Political Economy* 4, 3, 472–496.
- Marx, Karl.** 1980. Kapital I; Prvo, drugo in tretje poglavje. *Časopis za kritiko znanosti* 8, 41, 42, 10–90.
- McChesney, Robert W.** 2005. Uvod. V: N. Chomsky, *Profit pred ljudmi*, 15–25. Ljubljana: Sanje.
- Moore, Mike.** 2000. In Praise of the Future. Govor gospodarski zbornici v Canterburyju, Nova Zelandija, 14. avgusta. <http://www.wto.org/wto/english/news_e/spmm_e/spmm34_e.htm>.
- Mouffe, Chantal.** 2005. *On the Political*. London: Routledge.
- Ohmae, Kenichi.** 1995. *The End of the Nation-State: The Rise of Regional Economies*. New York: HarperCollins Publishers.
- Reich, Robert B.** 1993. *The Work of Nations*. London: Simon & Schuster.
- Robertson, Roland.** 1992. *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: Sage.
- Rupel, Dimitrij.** 2002. *Uveljavljanje slovenske identitete v procesih globalizacije*. Prispevek na seji Strateškega sveta za varnostna vprašanja »Iskanje identitete v globalizirani družbi«, 19. julija. <<http://sigov1.sigov.si/mzz/minister/mnenja/mne2002071910.doc>>.
- Rus, Veljko.** 1992. *Med antikomunizmom in postsocializmom*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Scholte, Jan Aart.** 2000. *Globalization: A Critical Introduction*. Houndmills: Macmillan Press.
- Socialist International.** 1999. *Declaration of Paris - The Challenges of Globalisation*. The XXIs Congress of the Socialist International, Paris, 8–9 november. <<http://www.socialistinternational.org/5congress/XXISICONGRESS/DeclParis-e.html>>
- Splichal, Slavko.** 2000. Novinarji in novinarstvo. V: S. Splichal (ur.), *Vregov zbornik*, S47–S56. Ljubljana: Evropski inštitut za komuniciranje in kulturo in Fakulteta za družbene vede.
- Wallerstein, Immanuel.** 1986. The States in the Institutional Vortex of the Capitalist World-Economy. V: A. Kazancigil (ur.), *The State in Global Perspective*, 145–154. Aldershot: Gower.
- Weldes, Jutta.** 2001. Globalisation is Science Fiction. *Millennium: Journal of International Studies* 30, 3, 647–667.
- World Bank.** 2000. *Entering the 21st Century: World Development Report for 1999/2000*. Oxford: Oxford University Press.
- Zakon o javnih agencijah.** 2002. <<http://www.arrs.gov.si/sl/akti/zak-javne-agencije.asp>>
- Žižek, Slavoj.** 1994. How Did Marx Invent the Symptom? V: S. Žižek (ur.), *Mapping Ideology*, 296–331. London: Verso.

VRNITEV K PRAXISU IN MIŠLJENJU REVOLUCIJE – PRISPEVEK K RAZPRAVI O PRIHODNOSTI DEMOKRACIJE

Povzetek: Članek se ukvarja z vprašanjem stanja in perspektiv demokracije in ob tem aktualne teze o krizi demokracije preverja skozi kategorije in koncepte praxis-filozofije. Avtor konstatira, da razumevanje demokracije kot praxisa – kot svobodne in kreativne dejavnosti v vsakdanjem življenju – in ne kot prefabriciranega institucionalnega dizajna nujno vodi v negacijo teze o krizi demokracije. Da navkljub vzponu in krepitvi (participativne) demokracije, ki smo ji bili priča v zadnjih letih, krizo obstoječega ekonomskega projekta in etatizma razumemo tudi že kot krizo demokracije, po avtorjevem prepričanju še najboljše dokazuje miopijo (ne)razumevanja bistva demokracije, zaradi česar jo še vedno iščemo na mestih, kjer je najmanjša možnost, da jo bomo tudi našli.

Ključni pojmi: praxis, praxis-filozofija, marksizem, marksistični humanizem, demokracija

UVOD

“*Je ne suis pas Marxiste!*”

– Karl Marx (1882)

Druga polovica 20. stoletja za Evropo ni bila turbulentna samo v političnem smislu, pač pa tudi v idejnem. V Jugoslaviji je že pred sporom z Informbirojem leta 1948 skupina filozofov in sociologov z univerz v Zagrebu in Beogradu začela z novim branjem Marxa, kjer so Marxovo misel osvobodili vseh spon dogmatičnosti, ideološke čistosti in ortodoksnosti, ter tako širila domet marksistične misli onkraj ozkih omejitev oziroma koordinat, kot jih je postavilo četrto poglavje *Zgodovine Vsezvezne komunistične partije (boljševikov)* (VKPb). Boj proti usedlinam stalinizma tako ni potekal samo znotraj politične arene, pač pa tudi in predvsem znotraj filozofije, kjer so jugoslovanski filozofi in sociologi poskušali pokazati, da Marxovo (meta) filozofijo v prvi vrsti označuje *praxis* oziroma praksa, ki jo je mogoče po Gaji Petroviću (1967: 172) definirati kot univerzalno, svobodno, kreativno in samokreativno delovanje.¹ Radikalna reinterpretacija Marxa na osnovi njegovih zgodnjih del – predvsem *Ekonomsko-filozofskih rokopisov* iz leta 1844 – je tako rezultirala v preseganju zgodovinskega determinizma in ekonomskega redukcionizma, ki je označeval tedaj

¹ Petrović (1967: 172) priznava, da takšna “definicija” mogoče odpira več novih vprašanj, kot pa daje zadovoljivih odgovorov. S takšno opredelitvijo praxisa se namreč odpirajo pomembna vprašanja: e.g., kaj je svoboda, kaj je kreativnost?

še hegemonsko pozicijo “diamat” marksizma, in ki je Marxovo misel reducirjal na ideologijo v polnem pomenu Marxovega razumevanja te besede – torej kot sistem idej, ki nam prej kot jasen vpogled v družbeno in politično realnost le-to zakriva oziroma nam nudi zgolj distorzirano sliko, s katero *camera obscura* dodatno krepí in upravičuje smisel te ideologije.²

Znotraj ortodoksnega marksizma je predvsem po zaslugi dogmatskega branja Marxa in nekritičnega prevzemanja Engelsa prevladalo prepričanje, da je mogoče glavne doprinose Marxove misli ločiti na dva glavna dela: teorijo historičnega materializma in teorijo presežne vrednosti. Takšna konstatacija povsem spregleda humanistični element Marxove (meta)filozofije, zato Gerson Sher (1977: 22) v svoji podrobni študiji praxis-filozofije in njenih protagonistov upravičeno ugotavlja, da je jugoslovanska praxis-filozofija z identifikacijo praxisa kot ključnega pojma Marxove (meta)filozofije “vrnila filozofijo v Marxa in Marxa v filozofijo”.³

S praxis-filozofijo se tako v marksizem zopet vrne človek kot zgodovinski subjekt in moral-

2 Še več, jugoslovanska praxis-filozofija si je privoščila še hujši *peccadillo oziroma* prekršek, saj ni ovrgla zgolj prevladujočih interpretacij stalinističnega “diamata”, pač pa si je dovolila tudi občasno zavračanje in elaboriranje določenih nastavkov znotraj same Marxove misli, za katere so smatrali, da niso v skladu z glavnimi idejami njegovega “mišljenja revolucije”.

3 Engelsovo reduciranje Marxa zgolj na teorijo presežne vrednosti in historični materializem po Petroviću (1986b: 26) vodi do zmotne interpretacije, po kateri Marxa ni mogoče opredeliti kot filozofa, pač pa samo kot političnega ekonomista oziroma teoretika zgodovine.

no-etična dimenzija političnega kot pomembna determinanta političnega delovanja. Praxis pri tem ni bil razumljen v ozkem smislu ekonomske ali politične dejavnosti, pač pa kot svobodna in kreativna dejavnost človeka, s katero le-ta ustvarja in spreminja svet okoli sebe in posledično sebe. Gre torej za specifičen način bivanja, s katerim se človek bistveno razlikuje od ostalih vrst. Vendar pa praxis-filozofija ne pomeni le radikalnega ontološkega, epistemološkega in ne nazadnje metodološkega odmika od ortodoksnega marksizma, pač pa njena reinterpretacija Marxa pomeni tudi pomembno repozicioniranje filozofije v odnosu do družbe in centrov moči. To novo referenčno točko, ki jo je filozofija prakse izpostavila kot edino konstanto znotraj svojega fluidnega in eklektičnega raziskovanja, najdemo v Marxovem pismu, ki ga je leta 1843 poslal Arnoldu Rugeju:

[S]veta ne anticipiramo dogmatično, ampak hočemo šele v kritiki starega sveta najti novega. (...) Če konstrukcija prihodnosti in gotovost za vse čase ni naša stvar, je toliko bolj jasno, kaj moramo storiti v tem trenutku: brezobzirna kritika vsega obstoječega, brezobzirna v smislu, da se ne boji svojih rezultatov in prav tako ne konflikta s vsakokratnimi oblastniki (Marx v Crocker, 1983: 13).

V času krize hegemonске ekonomske paradigme je Marxova ugotovitev – da naša naloga ne sme biti totalna konstrukcija prihodnosti in s tem

izgradnja novih fantazem, ki paralizirajo kreativnost in svobodo človeka, pač pa zgolj in samo brezobzirna kritika vsega obstoječega in hkratno prefigurativno eksperimentiranje s političnimi praksami in institucijami, ki so odprte za modifikacije in spremembe – še toliko bolj na mestu. V tem pogledu praxis-filozofija sledi anarhistični ideji, da je treba semena prihodnje družbe sejati že znotraj obstoječe ureditve in tako “ustvarjati ne le ideje, temveč tudi dejstva same prihodnosti” (Bakunin v Dolgoff, 1990: 255).

V nadaljevanju tako sledi poskus preseganja omejitev in spon, ki demokracijo nivelirajo na pravni koncept, ki ga je mogoče doseči in nato ohranjati zgolj z ustrezno institucionalno arhitekturo. Vprašanje stanja in perspektiv demokracije bomo preverjali skozi kategorije in koncepte, ki jih je razvila praxis-filozofija, saj lahko razumevanje demokracije kot praxis – torej kot svobodno in kreativno dejavnost – pomembno obogati današnje percepcije in koncepcije demokracije, ob tem pa nudi povsem nove odgovore na številne namige o zatonu demokracije.

KAJ JE PRAXIS?

Čeprav se beseda praksa v vsakdanjem življenju pogosto pojavlja in se zdi relativno jasna in razumljiva – predvsem se uporablja kot sinonim za delovanje, ustvarjanje, delo, navado, izkušnje, trening *et cetera* –, je njen pomen znotraj filozofije, še zlasti praxis-filozofije, mnogo bolj izostren in specifičen, čeprav spet ne povsem

jasen in enoznačen. Pojem praxisa oziroma prakse je Marx v najpopolnejši obliki razvil v svojih zgodnjih delih, predvsem *Ekonomsko-filozofskih rokopisih* iz leta 1844, ki jih je svetovna filozofija, po zaslugi Davida Ryazanova, “odkri-la” šele v tridesetih letih prejšnjega stoletja. V *Rokopisih* Marx svoje razumevanje človeka kot svobodnega in kreativnega bitja prakse razdela tako v pozitivnem smislu, kot tudi in predvsem v negativnem smislu, preko opredelitve in kritike človekove (samo)alienacije.⁴ V poglavju *Odtujeno delo* tako beremo, da je “svobodna, zavestna dejavnost človekov generični značaj”, saj za razliko od drugih živalskih vrst, ki proizvajajo samo zase in samo zaradi fizične potrebe, človek proizvaja tudi brez fizične potrebe in dejansko proizvaja šele osvobojen od le-te:

[Žival] proizvaja samo za sebe, medtem ko človek reproducira celotno naravo; njen proizvod pripada samo njenemu fizičnemu telesu, medtem ko se človek svobodno upira svojemu proizvodu. Žival oblikuje samo po meri in potrebi vrst, ki ji pripada, medtem ko zna človek proizvajati po meri vsake vrste in zna vsepovsod predmetu dati inherentno dimenzijo; tako človek oblikuje tudi po zakonih lepote (Marx v Petrović 1986b: 23).

⁴ Po Marxu lahko alienacijo definiramo kot diskrepanco med človekovo *aktualno* *eksistenco* in njegovo *potencialno esenco*, torej kot diskrepanco med tem, kar človek je in kar bi lahko bil. Človek je posledično vsaj toliko človek prihodnosti, kot je človek preteklosti, saj ni samo to, kar je bil, pač pa tudi to, kar bi lahko oziroma moral biti. Cf. Petrović (1967: 80).

Marx praxis enači samo s svobodno, univerzalno, kreativno dejavnostjo, s katero človek ustvarja in spreminja svet in posledično sebe. Takšno razumevanje praxisa se bistveno razlikuje od epistemološke kategorije prakse, ki sicer lahko pomeni spreminjanje objekta, vendar je lahko ta aktivnost še vedno povsem odtujena. Ključna značilnost praxisa kot normativnega koncepta je torej v tem, da ta aktivnost predstavlja cilj in smoter sama po sebi, je dejavnost, ki naj bi bila svojstvena človeku in po kateri se bistveno razlikuje od drugih bitij (Petrović, 1986b: 14).⁵ Seveda svobode na tem mestu ne gre razumeti v negativnem smislu kot odsotnost zunanjih ovir in omejitev, pač pa predvsem v njenem pozitivnem smislu, kjer je poudarjen kreativni trenutek te dejavnosti. Marx v *Rokopisih* praxis razmeji tudi od dela, saj se *praxis* kot svobodna in ustvarjalna dejavnost bistveno razlikuje od dela (*die Arbeit*) kot akta odtujevanja praktične človeške dejavnosti.⁶ Če

⁵ Filozofska razdelava praxisa se prvič pojavi v delih Aristotela, ki kljub povsem različni uporabi in percepciji pojma poskuša terminu dati jasnejši in trdnejši filozofski pomen. Poudarja, da je potrebno praxis v strožjem pomenu uporabljati samo za človeka in njegovo dejavnost. Več o samem zgodovinskem razvoju pojma glej v Petrović (1986b: 14-43).

⁶ Na tem mestu moramo opozoriti, da se Marx, navkljub jasni demarkaciji med prakso in odtujenim delom, sam te analitične razdelitve in terminologije ne drži dosledno. Tako se že v *Ekonomsko-filozofskih rokopisih* pojavlja občasno enačenje prakse s splošnim pojmom dela, do dodatnih nejasnosti pa pride v poznejših delih, kjer Marx opusti uporabo pojma prakse in uvede koncept samodejavnosti (*Selbstbetätigung*), kot nasprotje od dela. Petrović (1986b: 25) pri tem dodaja, da je bil navkljub vsem nedoslednostim in spremembam v terminologiji cilj Mar-

je praxis stvar posameznikove želje, samorealizacije in "kraljestva svobode", je delo stvar nuje, odtujenosti in "kraljestva potreb".

Mogoče še najbolj razdelano taksonomijo posameznikovih aktivnosti najdemo v knjigi Mihaila Markovića – o njegovi neslavni politični transformaciji v poznejših letih na tem mestu ne bomo razpravljali – z naslovom *From Affluence to Praxis* (1974b: 63), kjer avtor človeško dejavnost že v samem izhodišču loči na: (a) *odtujeno delo*, (b) *delo* in (c) *praxis*. Če je odtujeno delo aktivnost, ki posamezniku onemogoča realizacijo njegovih potencialov in zadovoljitev njegovih potreb, je delo nevtralen koncept, ki se nanaša na instrumentalne aktivnosti, nujne za človekovo preživetje in razvoj. Delo lahko po Markoviću postane praxis – torej idealna aktivnost, ki posamezniku omogoča realizacijo njegovih optimalnih potencialov in je tako cilj sama po sebi –, vendar samo v primerih, da je svobodno izbrano in da posamezniku mogočo samorealizacijo in maksimizacijo njegovega kreativnega potenciala.⁷

xove transfilozofije oziroma mišljenja vseskozi enak: spreminjanje dela v to, kar imenuje "praksa" ali pa "samodejavnost" (*der Verwandlung der Arbeit in Selbstbetätigung*).

⁷ Popolna ukinitev dela po Marxu seveda ni mogoča, saj je tudi na višjih ravneh tehnološkega in družbenega napredka potrebna materialna produkcija oziroma rutinsko delo znotraj "kraljestva potreb", vendar dodaja, da se jo da in mora zreducirati na minimum, da bi se dosegla optimizacija praxisa. Cf. Marković (1974b: 63-4).

O POJAVU IN RAZVOJU PRAXIS-FILOZOFIJE

Novo branje Marxa, predvsem njegovih zgodnjih del, je rezultiralo v odkritju humanistične filozofije, ki je bila do tedaj v veliki meri povsem ignorirana ali pa odpravljena kot nepomembna (hegeljanska) deviacija nezrelega, idealističnega Marxa, preden le-ta pride do "pravih" spoznanj – i.e., teorije presežne vrednosti in historičnega materializma. Petrović (1967: 13) ob tem poudarja, da ni mogoče sprejeti umetnega ločevanja Marxovega *corpus*-a na "mladega" in "starega" Marxa, pač pa je njegovo misel potrebno in možno interpretirati samo kot celoto, saj brez poznavanja Marxovih zgodnjih del le stežka razumemo njegova poznejša dela. Še več, teza, da je "mladi" Marx edini "pravi", naj bi bila po Petroviću (*ibid.*: 31-32) nepremišljena negacija stalinizma, ki – paradoksalno – stalinizmu istočasno popušča in velikodušno prepušča "starega" Marxa. Protagonisti "diamata" a so te poskuse reinterpretacije zavračali kot "abstraktni" humanizem, saj se namesto s ključnimi problemi sodobnega sveta in človeka ukvarja z obskurnimi topikami, kot so alienacija, praksa in samorealizacija. Novo odkrivanje pa se ni končalo pri Marxu, niti pri klasikih marksizma, pač pa je drugačno branje Marxa, na osnovi in skozi nastavke njegove humanistične filozofije, razkrilo vse pomanjkljivosti in senčne strani tako njegove (meta)filozofije kot tudi ortodoksne marksizma *per se*. Do kvalitativnih prelomov tako pride tudi z od-

piranjem marksizma za ideje in avtorje, ki niso imeli te identitete, saj so se v veliki meri napajali na liberalizmu in anarhizmu.

Nova politična klima in usmeritev države je ta trend filozofskega revizionizma le še dodatno okrepila in dala garancijo za uspešno dokončanje procesa odprave idejnega monizma. Odprl se je torej prostor za elaboracijo marksizma na eni strani in denunciacijo "diamat" šole na drugi.⁸ Petrović (1986a: 150-151) in Marković (1975: 16) ugotavljata, da je imel padec "četrtega klasika" (Stalina) pomembne posledice tudi za predhodne tri, saj njihova dela in ideje niso bili več percipirani kot večne resnice, ki jih je dovoljeno zgolj interpretirati, komentirati ali dodatno potrjevati z novimi podatki in dokazi, pač pa so postale zgolj bolj ali manj prikladna vodila za nova raziskovanja in ustvarjanja. Lahko bi zapisali, da je odpiranje političnega prostora vodilo k dokončnemu sprejetju oziroma uveljavitvi nadgrajene različice Marxove 11. teze o Feuerbachu, ki se po Brintonu (2004: 3) glasi: filozofi so Marxa samo različno interpretirali; gre pa zato, da ga spremenimo.

Z reinterpretacijo Marxa praxis-filozofija ponovno opozori, da Marxove misli ni mogoče reducirati na eno dimenzijo, saj je kljub glavnim stalnicam tudi polna notranjih kontradikcij, la-

⁸ Podoben trend prehajanja starih vzorcev in zavračanja vseh dogem zasledimo tudi v filmu, glasbi, likovni umetnosti, arhitekturi, literaturi. Marković (1975: 19) zaključuje, da je bil v tem času socialistični realizem dokončno zavržen kot karikatura marksističnega pristopa k umetnosti.

stnih kritik in posledično vnovičnih redefinicij stališč. Marxova zapuščina po Petrovičevi (1967: 339) oceni ni koherenten in zaključen sistem, pač pa prej zgolj nabor idej, ki odpira pomembna vprašanja, a jih hkrati veliko pušča odprtih, zgolj skupek poizvedb in raziskav, a brez dokončnih rezultatov.⁹ Če dodamo cinično pripombo Ericha Fromma (v Bottomore, 1963: i), s podobnimi reinterpreteracijami Marx preneha biti že zdavnaj umrli svetnik in postane še vedno živ mislec. To je tudi razumljivo, saj revolucionarna teorija ne sme služiti za zamrzovanje misli in koncepcij v nove kalupe, pač pa mora prej izgraditi prihodnost na osnovi ekstrapolacije preteklosti in pri tem prispevati svoj delež k izgradnji svobodnega in humanega sveta.

V času do znamenitega in v številnih pogledih prelomnega kongresa jugoslovanskega filozofskega društva na Bledu leta 1960, ko mlajša generacija filozofov humanistične orientacije dokončno ovrže rigidno in dogmatsko interpretacijo Marxa, je na idejnem področju prihajalo do pomembnih transformacij in prelomov, ki so prispevali k izgradnji teoretske osnove za nastajajočo novo filozofsko strujo.¹⁰ Praxis-filozofije namreč ni mogoče razumeti in obravnavati kot monolitne in homogene filozofske

šole, saj so jo sestavljali posamezniki, ki se niso razhajali samo v njihovi raziskovalni specializaciji ali poljih, znotraj katerih so delovali, pač pa so se bistveno razlikovali tudi v razumevanju nekaterih osnovnih koncepcij, s katerimi so operirali. Na ta razhajanja v svojih delih opozarjajo praktično vsi protagonisti praxis-filozofije – e.g., Jakšić 2007; Kangrga 2001; Marković 1975; Petrović 1989; Popov 2003 –, ki ob tem dodajajo, da jih je bolj kot neka teoretska doktrina združevalo skupno zavračanje ortodoksne marksizma na eni strani in “praktični odnos (...)”, ki pa ne izključuje možnosti oblikovanja nekaterih osnovnih pogledov, ki jih delijo vsi ostali” na drugi (Marković, 1975: 31).

KONCEPCIJE IN PERCEPCIJE DEMOKRACIJE V FILOZOFIJI PRAKSE

Po idejni zmagi nove orientacije in njeni teoretski konsolidaciji je prišlo do prvih aktivnosti v smeri konkretnega aktivizma, ki bo odražal spoznanje, da vloga revolucionarne filozofije ne sme biti samo pojasnjevanje sveta, pač pa njegovo spreminjanje preko ukinjanja (*Aufhebung*) omejitev za nadaljnje širjenje praxisa. To je po Markoviću (1975: 23) mogoče zgolj preko preseganja abstraktne kritične teorije s konkretno, praktično orientirano družbeno kritiko, ki posledično ne bo omejena samo na kapitalistično družbo, saj lahko mnoge oblike alienacije najdemo tudi v postrevolucionarni družbi – e.g., fetišizem blaga, nacionalizem, apropria-

⁹ Več o (dis)kontinuiteti Marxove misli glej Petrovičevo razpravo “The Continuity of Marx’s Thought” (Petrović, 1967: 35-51).

¹⁰ Po Markoviću (1975: 24) se faza teoretske izgradnje konča s kongresom jugoslovanskega filozofskega društva v Skopju leta 1962 in z izdajo zbornika *Humanizam i socializam*, ki je rezultat skupnega dela zagrebških in beograjskih filozofov.

cija presežne vrednosti s strani političnih elit, delitev dela, ki povečuje razkorak med kreativno aktivnostjo manjšine in monotonim ter degradirajočim delom večine. Kritika praxis-filozofije tako ne vodi v "abstraktno negacijo", ki cilja na popolno odpravo objekta kritike, pač pa je – kot že zapisano – konkretna, saj predvideva *Aufhebung* oziroma odpravo zgolj tistih značilnosti in elementov objekta kritike, ki predstavljajo njegove bistvene notranje omejitve.¹¹

Tako tudi "kritike vsega obstoječega", na kateri gradi praxis-filozofija, ne gre razumeti kot goli nihilizem in destrukcijo vsega obstoječega, pač pa zgolj in samo njegovo transcendenco preko družbene revolucije, katere po Petroviću (1978: 64) ne gre enačiti z uporabo sile, strmoglavljenjem vlade ali ekonomskim kolapsom sistema, saj revolucija "ni samo prehod iz ene oblike bivanja v drugo, višjo, pač pa je najvišja oblika bivanja samo bivanje v svoji popolnosti. Revolucija je najbolj razvita oblika ustvarjanja in najbolj avtentična oblika svobode. Je sama 'bit' bivanja, bivanje v svoji 'biti'" (Petrović, 1978: 64).

V razpravah o vrednosti praxis-filozofije je s strani njenih kritikov pogosto prihajalo do ugovorov, da je njena ontološka percepcija človeka povsem "nerealistična". V najboljšem primeru je "normativna" ali "preskriptivna", saj je v dosedANJI zgodovini človeka in njegovo delovanje prej označevala nesvoboda in nekretnost, ne pa svobodna in kreativna dejavnost – *ergo* delo,

ne pa praksa.¹² Petrović (1986b: 41) izpostavlja, da so bili takšni ugovori neupravičeni, saj definiranje človeka kot bitja prakse in prakse kot svobodne in kreativne dejavnosti ne pomeni niti "deskriptivne" niti samo "normativne" obravnave, pač pa prej "ekspresivno" in "potencialno", v smislu, da izpostavljajo človekov potencial – nekaj, kar se loči od tega, kar je, kakor tudi od tega, kar naj bi bilo.¹³ Seveda ontološke pozicije praxis-filozofije ni mogoče razumeti kot naivno in poenostavljeno apoteozo človeške narave, ki obravnava zgolj posameznikov potencial za dobro in kreativno. Ob deskriptivnem konceptu človeške narave, ki ga je mogoče potrditi z zgodovinskimi dokazi, praxis-filozofija uvaja tudi normativni koncept, ki temelji na premišljevanju o možnostih onkraj obstoječih danoosti. Ontološka pozicija praxis-filozofije pomeni dodatno oddaljevanje od redukcionalizma ortodoksne marksizma, po kateri vprašanje človekove svobode tu in sedaj ni ključno, saj je človek zgolj *tabula rasa* oziroma modelirna masa, ki jo prosto determinira družbeno-ekonomska formacija družbe in njene notranje omejitve. Teorija človekove narave in filozofska antropologija, ki jo najdemo znotraj filozofije prakse, je v tem pogledu bistveno bolj kompleksna.

¹² Več o "deskriptivni" in "normativni" koncepciji človekove narave glej v Marković (1974a: 81-91).

¹³ Lahko bi tudi zapisali, da praxis-filozofija zavrača koncept *natura naturata* in pojmovanje človeka v zgodovinskem smislu "kot stvari so ali kot so to postale", pač pa namesto tega prevzema in operira s filozofskim konceptom *natura naturans* in s tem pojmovanje človeške narave v filozofskem smislu "kot stvari lahko postanejo".

¹¹ Cf. Petrović (1972: 162).

Za razliko od dogmatičnega marksizma detektira in naslavlja zapleteno vprašanje o primerni obliki družbenega, ekonomskega in političnega sistema, ki bo človeku prakse z določenimi intrinzičnimi potenciali omogočala največjo stopnjo samorealizacije in maksimizacije (notranjega) kreativnega potenciala. Ali če isto vprašanje postavimo s pomočjo kategorialnega aparata praxis-filozofije, zastavlja si vprašanje: "Pod kakšnimi pogoji, v kakšni družbeni organizaciji lahko človeška aktivnost postane objektivizacija posameznikovih najbolj kreativnih kapacitet in sredstvo za zadovoljevanje pravih individualnih ter skupnih potreb?" (Marković, 1975: 37). O odgovoru na to vprašanje lahko zaradi trenutne stopnje (ne)razvitosti znanosti seveda le ugibamo, pri tem nam tudi politična antropologija praxis-filozofije pomaga le v toliko, da nas vedno znova opominja na vpliv zunanjih okoliščin, ki lahko človeški potencial usmerijo v to ali drugo smer. Človekova narava je namreč struktura konfliktnih dispozicij, ki se razvijajo v času in se lahko ob primernih zgodovinskih pogojih okrepijo, zatrejo ali modificirajo na vrsto različnih načinov (Marković, 1974a).¹⁴

¹⁴ Ne gre se sprenevedati, da človeška narava nima potenciala za nasilje; naša narava in sposobnosti nam ne nazadnje omogočajo enkratno "zmožnost" vojskovanja in organiziranega nasilja, ki je sicer ne najdemo pri nobeni (drugi) živalski vrsti. Vendar ima človeška narava tudi neomejeno željo in potrebo po dobrem in svobodi, po zavračanju nasilja, ubijanja in avtoritete. Seveda se na tem mestu upravičeno postavlja vprašanje rabe in zlorabe znanosti. Zakaj zgodovina in znanost tako vestno beležita in spominjata na vsa dejanja obupa in nasilja, na drugi strani pa molčita glede bogate zgodovine pogumnih dejanj posameznikov, ki so kljubovali oblastnikom in njihovim ukazom po povzročanju novih krivic soljudem?

Da bi nov idejni tok dobil tudi ustrezno institucionalno formo oziroma milje, ki bi krepil odprto in svobodno razpravo o marksističnem humanizmu ter problemih sodobnega sveta in človeka, je bila leta 1963 inicirana poletna šola na Korčuli, leto pozneje pa ustanovljen filozofski časopis *Praxis*.¹⁵ Obe instituciji, zgodbi katerih gre v veliki meri obravnavati skupaj, sta pomembno prispevali k medsebojnemu oplajanju idej in dodatnemu poglobljanju stališč praxis filozofov. Poletna šola je skupaj s časopisom predstavljala enega izmed redkih – fizičnih in idejnih – forumov, ki je progresivnim mislecem na obeh straneh "železne zaves" (in tistim vmes!) omogočal medsebojno izmenjavo mnenj in izkušenj, ter tako bil prostor njihovih najbolj plodnih in burnih filozofskih razprav. Jugoslovanska filozofija je v tem času postala pravi družbeni fenomen, saj so nekoč hermetično zaprte in nezanimive akademske debate zamenjala javna filozofska predavanja, ki so privabljala in interesirala najširšo javnost izven ozke akademske skupnosti. Po filozofskih knjigah in drugih publikacijah so posegali vsi segmenti družbe, ob tem pa so posamezne številke *Praxisa* in nekatere filozofske razprave postale prvovrstni kulturni in politični dogodki (Marković, 1975: 11). Šola in časopis sta akademike in študente iz regije neločljivo umestila v najaktualnejše intelektualne tokove in politične razprave tedanjega časa, ter z institu-

¹⁵ Ernst Bloch je na primer *Praxis* označil kot "zagotovo najboljši filozofski časopis našega časa" (Bloch v Petrovič, 1986b: 34).

cionalno izgradnjo “stičišč za intelektualno razpravo čez prepreke železne zavese” (Kanzleiter, 2007: 225) prispevala k oplajanju praxis-filozofije z idejami akademikov, kot so, *inter alia*, E. Bloch, E. Fromm, H. Marcuse, H. Zinn, H. Lefebvre.

Tudi po zaslugi teh izkušenj so praxisovci prej omenjena teoretska izhodišča o problemih postrevolucionarnih družb kmalu tudi praktično potrdili v svojih lucidnih analizah. V raziskavah o posameznih aspektih družbenega in političnega življenja v Jugoslaviji so prišli do zaključkov, da je tudi v jugoslovanski družbi mogoče najti oblike politične in ekonomske alienacije, da je eksploatacijo proletariata s strani lastnikov kapitala nadomestila eksploatacija novih elit, ki jih je mogoče identificirati v tehnokraciji in birokraciji; da je uvajanje mehanizmov tržnega gospodarstva reproduciralo antagonizem med delom in kapitalom; da je samoupravljanje mogoče najti samo na mikronivoju podjetij, znotraj lokalnih skupnosti in organizacij, medtem ko ga na višjih odločevalskih ravneh ni mogoče zaslediti. Tako po Markoviću (1975: 39) v Jugoslaviji revolucija nikoli ni bila dokončana, saj zasebno lastništvo produkcijskih sredstev ni bilo transcendirano v družbeno lastnino, pač pa samo preoblikovano v državno lastnino; neustrezna delitev dela ni odpravila monotonega in odtujenega dela, ki je proletariat nevtraliziral v kapitalizmu; buržoazna država ni bila transcendirana v mrežo samoupravnih organov in delavskih svetov, pač

pa je prerasla v državo, ki jo vodi birokracija in tehnokracija; politična stranka kot tipična oblika malomeščanske politične organizacije ni bila odpravljena, pač pa je postala v nekaterih pogledih še bolj avtoritarna, ideološka indoktrinacija, znotraj nje pa še bolj drastična.

Rešitev, ki jo je predvidevala praxis-filozofija, je zahtevala popolno deprofesionalizacijo politike, širjenje samoupravljanja na vse nivoje in v vse sfere družbe, ustanavljanje in uvajanje delavskih svetov tako na regionalni, republiški kot tudi zvezni ravni, ter ne nazadnje uvajanje participativne demokracije in radikalne demokratizacije preko odprave same partije. Zahtevala je torej odpravo vseh monopolov moči in odpravo vseh avtoritarnih in hierarhičnih organizacij, kot sta, *inter alia*, država in stranka (*ibid.*: 26). Takšne aspiracije so bile za tedanjo politično oblast (pre)radikalne in popolnoma nesprejemljive, kljub temu, da so bile zgolj dosledna interpretacija Marxove misli in samega programa Zveze komunistov iz leta 1958. Kot ugotavlja Marković (*ibid.*: 40), je bil edini greh in napaka praxisovcev – ki je vodila do vrste političnih pritiskov, ki so se po študentskih protestih leta 1968 samo še stopnjevali in končno kulminirali z ukinitvijo Korčulanske poletne šole in časopisa *Praxis* leta 1974 ter izključitve osmih sodelavcev časopisa z beogradske Filozofske fakultete leta pozneje –, da so te ideje vzeli resno.

KONEC ČESA?

Praxis-filozofija se je z radikalno reinterpretacijo mladega Marxa zelo približala anarhistični poziciji. Ne gre pozabiti, da je bil eden izmed pomembnejših praxisovcev tudi Trivo Indjić, ki je eksplicitno posegal v polje anarhistične politične misli, medtem ko je bil med vidnejšimi zunanji sodelavci časopisa Praxis tudi francoski anarhist Daniel Guérin. Posledično je bila praxis-filozofija deležna opazk, da ne gre za avtentični marksizem, pač pa gre za "anarho-liberalizem". Do določene mere so bili ti očitki tudi upravičeni, saj praxis-filozofije tako nikoli ni označeval ozki ekonomski redukcionizem, ki bi rezultiral v fetišizaciji ekonomske eksploatacije in razrednega antagonizma, pač pa je filozofija prakse operirala s konceptom dominacije, ki je posledično detektiral oziroma vključeval eksploatacijo, ki mogoče sploh nima ekonomskega pomena – e.g., dominacijo moških nad ženskami, dominacijo birokracije in tehnokracije nad delavci. Praxis-filozofija je tako postavila mnogo širše in pomembnejše vprašanje, ne zgolj vprašanje razrednega antagonizma, pač pa hierarhije kot takšne. Tako je tudi obravnava današnje situacije skozi prizmo praxis-filozofije mnogo bolj radikalna – danes ni mogoče govoriti zgolj o ekonomski krizi, pač pa vsaj toliko tudi o politični in splošni družbeni krizi. Rešitev prav tako tudi ni parcialno reševanje ekonomskih težav, pač pa nove politične strukture in prakse, ki bodo človeku omogočale praxis – torej kreativno samorealizacijo.

Drugi zaključek, ki izhaja iz branja obstoječe ureditve skozi praxis-filozofijo, pa je povsem drugačno razumevanje demokracije same. Demokracije znotraj praxis-filozofije ni mogoče razumeti kot nekaj, kar se inicira z novim institucionalnim set-upom, pač pa jo je mogoče razumeti le kot prakso v našem vsakdanjem življenju. Takšno razumevanje demokracije nujno vodi v negacijo teze, da je demokracija v krizi, saj so v krizi zgolj neoliberalni kapitalizem, nacionalna država in "predstavniška partitokracija". Do zmotnih zaključkov, da kriza nacionalne države in kapitalizma že pomeni tudi krizo demokracije, prihaja zaradi iskanja demokracije na mestih, kjer je najmanjša možnost, da jo bomo našli. Številne študije, ki so v preteklih letih nastale znotraj antropologije (e.g., Barclay 1990; Graeber 2007) in zgodovine (e.g., Rediker 2004; Zinn 2005), namreč sugerirajo, da demokracija in (centralizirana) oblast *per se* nista kompatibilni, zato posledično demokracije ne moremo najti znotraj etatsističnih okvirov in centrov moči, pač pa prej v "žepih upora" na periferiji zemljevida institucionalizirane politične moči.

Subcomandante Marcos, glas in strateg zapatistične narodnoosvobodilne vojske (*Ejército Zapatista de Liberación Nacional*), v svojem komunikeju *Siete piezas sueltas del rompecabezas mundial*¹⁶ sicer ugotavlja, da je konec hladne

¹⁶ Za slovenski prevod komunikeja z naslovom "Sedem ločenih kosov globalne sestavljanke: Neoliberalizem kot sestavljanke: brezploдна globalna enotnost, ki razdvaja in pogublja narode", glej časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo 30 (209/210): 37-57.

vojne z novo zasnovano mednarodnih odnosov, v katerih se bje boj za nove trge in teritorije, ustvaril novo vojno – četrto svetovno vojno –, vendar kljub temu opozarja, da nam lahko “drugačna geografija” razkrije tudi bolj pozitivno sliko širjenja in krepitve demokracije. Kljub številnim nedemokracijskim in celo protidemokracijskim trendom, lahko drugačno branje iste zgodovine navrže precej bolj optimistično sliko o stanju in perspektivah demokracije.¹⁷ Ko se je že zdelo, da se bo uresničila prerokba Margaret Thatcher – da za neoliberalizem ni alternative¹⁸ –, je kolektivno hipnozo prekinila zgodba o zapatistični vstaji. V zgodnjih jutranjih urah 1. januarja 1994 – na dan predvidenega „konca zgodovine“, ko je v veljavo stopil sporazum NAFTA (*North American Free Trade Agreement*)¹⁹ – so v mehiški pokrajini Chiapas, globoko iz zgodovinske pozabe oziroma Lakandonskega deževnega pragozda, izstopila majevska ljudstva Tzeltal, Tzotzil, Tojolabal, Ch'ol, Zoque, Mam.

Upor zapatistov pa ni toliko pomemben zaradi golega dejstva, da se je s tem dogodkom znotraj družboslovja ponovno začelo premišljevanje (neposredno/direktno/participativno/globoko) demokracijo v vsej njeni polnosti in

kompleksnosti. Primarno vrednost dogodka gre seveda prej iskati v njegovih realnih političnih konsekvencah, saj predstavljata zapatistična vstaja in poznejši “*encuentro*” za človeštvo in proti neoliberalizmu (*Encuentro Intercontinental por la Humanidad y contra el Neoliberalismo*), ki je potekal leta 1996 v Lakandonskem deževnem pragozdu, rojstvo tako imenovanega gibanja gibanj oziroma gibanja proti neoliberalizmu. Zgodba alter-globalističnega gibanja se nadaljuje z vzpostavitvijo široke koalicije koalicij *Peoples' Global Action* (PGA);²⁰ z naraščajočo (mednarodno) prepoznavnostjo brazilskega gibanja kmetovalcev brez zemlje (*Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra*); s krepitvijo globalne koalicije majhnih kmetovalcev *Via Campesina*; z vzpostavitvijo mednarodne mreže za demokratični nadzor finančnih trgov in institucij *ATTAC* (*Association pour la Taxation des Transactions por l'Aide aux Citoyens*); z uporabi proti privatizaciji vodnega sistema (in deževnice!) v Boliviji, privatizaciji energetskega sistema v Južni Afriki, politikam “washingtonskega konsenza” in neoliberalizmu v Argentini; z nastankom mednarodne raziskovalne in izobraževalne institucije *The International Forum on Globalization*; z organiziranjem prvega Sve-

17 Zadnikar (1998: 5) v tem pogledu več kot upravičeno opozarja, da so se s padcem berlinskega zidu in kolapsom sovjetskega bloka mnogi preuranjeno sprijaznili z apoteozo liberalne demokracije, kot tudi s tezo Francisa Fukuyame o “koncu zgodovine”.

18 Fraza “there is no alternative” je bila tako pogosta, da se jo je običajno skrajšalo kar na TINA.

19 Sporazum o prosti trgovini med Združenimi državami Amerike, Kanado in Mehiko.

20 “Ne-organizacija” PGA je neposredni rezultat prvega “*encuentra*” v Lakandonskem deževnem pragozdu (1996), ter drugega srečanja v Španiji (1997). PGA je bila glavni koordinator aktivnosti pred in ob protestih v Seattlu (november 1999), Washingtonu (april 2000), Melbourne (september 2000), Pragi (september 2000), Montrealu (november 2000), Quebecu (april 2001), Genovi (junij 2001), Cancunu (2003), če omenimo zgolj nekaj odmevnejših.

tovnega socialnega foruma (*Fórum Social Mundial*) v Porto Alegru, kateremu je sledilo organiziranje socialnih forumov v Evropi in Aziji, kar nas pripelje do največjih protestov v zgodovini človeštva, ko je 15. februarja 2003 po vsem svetu proti vojni v Iraku protestiralo več kot dvajset milijonov ljudi.

Če parafraziramo anarhističnega teoretika Colina Warda, potem lahko zapišemo, da demokracija živi vseskozi. "Kot seme pod snegom je ta zakopana pod težo države in njene birokracije, kapitalizma in njegovih odpadkov, privilegijev in njihovih krivic, nacionalizma in njegove samomorilske lojalnosti, religioznih razlik in njihovih praznovernih separatizmov" (Ward, 1982: 18). Ameriški zgodovinar Howard Zinn na primeru zgodovine "Novega sveta" in njene senčne strani pokaže, da demokracije ne gre razumeti kot institucionalni "set-up", da je ne gre enačiti z ustavo in primerno konstelacijo centrov politične moči v družbi ali samo z republikansko obliko vlade in ločitvijo oblasti na posamezne veje, pač pa je potrebno demokracijo vedno razumeti kot živo silo v vsakdanjem življenju – *ergo praxis*. Še več, Zinn (2002: x) zaključi, da so vse prej omenjene institucije in instituti (pre)pogosto glavne ovire in nasprotniki demokracije, ne pa njeni garanti.

Če se poslužimo Wardove metafore, potem gre semena demokracije prej iskati v vsakdanjem uporju življenja proti imperativom sistema, življenjski radosti in obešenjaštvu malih

ljudi, plesu prezrtih, selitvi nomadov, naselitvi migrantov, boju kmetov za zemljo, ljubezni pedrov [*sic*], pirsingu panksov in ne nazadnje nasmeju zgarane prodajalke. Ne smemo pozabiti tudi na skvoterje, ljudi brez papirjev (izbrisane v Sloveniji ali *Sans papiers* v Franciji) in "ilegalce" v globalnem Babilonu, *adbusterje* in *culture-jammerje*, delavke v *maquiladorah*, nezaposlene in prekerne, *piqueterose* in *cacerolazose*, aktiviste socialnih centrov, mirovnike na ulicah, feministične skupine, protifašistične organizacije, "Reclaim the Streets", "Food Not Bombs", mrežo "No Borders", ekologe, vrtičarsko gverilo, protivojne in ne-Nato aktiviste, člane kolektivov "Black Cross", grafitarje in hekerje oziroma hektiviste na medmrežju, aktiviste Indymedie, zagovornike odprte kode in copylefta, proizvajalce zdrave hrane ter raziskovalce duhovnih razsežnosti. Vsi ti so del sodobnega odpornišтва oziroma preporoda skupnosti, ki bogatijo in krepijo demokracijo.²¹

NAMESTO ZAKLJUČKA

Natančnejša ocena teze o krizi demokracije skozi optiko praxis-filozofije vodi do zaključka, da danes ni mogoče govoriti o krizi demokracije, pač pa prej o krizi kapitalizma in etatizma oziroma statizma. Nacionalne države – "suverene entitete v sodobni mednarodni skupnosti"

²¹ Povzeto po Zadnikar, Darij (2004): Que se vayan todos!, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 31 (212); Zadnikar, Darij (2004): Kronika radostnega upornišтва. V John Holloway, *Spreminjamo svet brez boja za oblast: pomen revolucije danes*.

– so z aktualnimi procesi ekonomske globalizacije prisiljene redefinirati svoj položaj in namen. Struktura globalnega gospodarstva, ki je do sedaj slonela na sistemu suverenih nacionalnih držav, je danes namreč v nepovratni krizi. Znotraj “nove svetovne (gospodarske) ureditve” “suverene entitete mednarodne skupnosti” nimajo več funkcije dialektičnega posredovanja v smeri države – niso več sposobne absorbiranja in spodbujanja iniciativ, ki nastajajo v družbi. Subcomandante Marcos (2002: 37-57) tako ugotavlja, da v “kabaretu ekonomske globalizacije” z graditvijo deteritorializiranega Imperija nacionalna država postaja “barska plesalka, ki slači s sebe vse, dokler pred nami ne ostane le še kultura z nekaj staromodnega spodnjega perila na sebi: represivnimi aparati. Z uničeno materialno bazo, izničnimi možnostmi za suverenost in neodvisnost, zbledeli političnimi razredi, nacionalna država prej ko slej postane ‘varnostni aparat’ megakorporacij”.

Marcos nadaljuje, da politika kot organizator nacionalnih držav v tej novi svetovni vojni ne obstaja več. Zdaj je politika le še ekonomski organizator in politiki sodobni administratorji podjetij, medtem ko so “nacionalne” vlade odgovorne le še za administracijo poslov v različnih regijah Imperija. Seveda pa takšna politična arhitektura ni *novum*, pač pa zgolj nadaljevanje in izpopolnjevanje imperialistične logike, ki v spremenjenih razmerah posledično prevzema novo podobo. Države torej niso več prostor,

kjer je možno realizirati razsvetljenska ideala racionalnosti in svobode, pač pa postajajo zgolj goli simboli, podobe, oddelki svetovnega imperija, njihovi politiki pa zgolj njegovi lokalni menedžerji.

Pred nami je tako zahtevna naloga prefigurativne avanture v nove politične strukture in prakse, pri čemer nas mora voditi napotek martiniškega filozofa Frantza Fanona, da v iskanju novega ne plačujemo tributa dekadentni preteklosti z ustanavljanjem novih držav, institucij in družb, posnetih po njej. “Človeštvo pričakuje od nas vse kaj drugega kakor karikirano in nespodobno posnemanje. Če hočemo, da človeštvo napreduje le za las, če ga hočemo popeljati na višjo raven (...) potem je potrebno izumljati in odkrivati.” (Fanon, 1965: 303). Potreben je torej praxis.

Soglašamo lahko z oceno, da je v aktualnih razpravah o demokraciji mogoče detektirati dva glavna načina njene obravnave: kot besedo, katere rojstvo gre iskati v antični Grčiji in katere etimološki izvor nas spet vodi do novih dilem²², ter kot egalitarne odločevalske procedure in vsakodnevne prakse, katere so v Antiki postopoma začeli označevati kot “demokratske” (Graeber 2007: 340). Ne preseneča torej teoretski “radikalizem”, ki zavrača splošno obravnavo demo-

²² Etimološki izvor besede demokracija razkriva njene pejorativne začetke, saj je sprva predstavljala prikladno svarilo elit pred silo ljudstva (*demos kratos*), in je šele mnogo pozneje, ko je postala substitut za republikanizem, prevzela tudi današnji pomen, ki jo enači z vladavino ljudstva (*demos archos*).

kracije kot izuma, in ki namesto ustavno-pravne dimenzije analizira genealoško dimenzijo oziroma korenine (lat. *radix*) demokratičnih praks. Rezultat tega dualizma so popolnoma dishrone razprave o demokraciji in ne nazadnje vrsta diskusij o stopnji demokratičnosti institucij in institutov, ki že v svojem bistvu predstavljajo kontrapunkt demokratičnih praks. Tovrstne diskusije pozabljajo na številne epizode v moderni zgodovini, ki nas opozarjajo na usodne posledice niveliranja demokracije na koncept predstavniške demokracije z večinskim odločanjem, in kjer je “demokracija” vseeno omogočala nedemokratično oziroma protidemokratično obravnavo manjšin. Pozabljajo na Petrovičev (1986a: 26) poziv, da demokracija ni stvar določenega načina produkcije in konsumpcije, pač pa je v prvi vrsti stvar svobode. Tako demokracije ni mogoče omejevati zgolj na sfero politike (dosežek 18. stoletja), pač pa mora ta nujno vključevati celotno družbeno in ekonomsko življenje. Demokracija ni stvar politične agorafobije in izključevanja, ki označuje in je hkrati rezultat predstavniške demokracije znotraj nacionalnih držav, pač pa stvar vključevanja in prakse znotraj transkulturnih skupnosti. Rezultat teh in podobnih zmot je hegemonika predstava demokracije, ki je rekuperirala zgolj besedo, a hkrati zavrnila njeno vsebino. Ali kot bi dodal Graeber (2007: 366), rezultat so tudi sodobne liberalne demokracije, znotraj katerih ne najdemo ničesar podobnega atenski *agori*, jim pa zagotovo ne

umanjkajo preštevilne paralele z rimskim *circusom*. Pri tem arhitektura zagotovo ni bila edina stvar, ki jo je imel v mislih.

LITERATURA IN VIRI:

Barclay, Harold (1996): *People Without Government: An Anthropology of Anarchy*. London: Kahn & Averill.

Bottomore, Thomas B. (ur.) (1963): *Karl Marx: Early Writings*. New York, NY: McGraw-Hill.

Brinton, Maurice (2004): *For Workers' Power: The Selected Writings of Maurice Brinton*. Oakland, CA: AK Press.

Crocker, David A. (1983): *Praxis and Democratic Socialism: The Critical Social Theory of Marković and Stojanović*. Atlantic Highlights, NJ: Humanities Press.

Dolgoft, Sam (ur.) (1990): *Bakunin on Anarchism*. Montréal: Black Rose Books.

Frantz, Fanon (1965): *Upor prekletih*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Golubović, Veselin (1990): *Mogućnost novoga: Vidokrug jugoslovenske filozofije*. Zagreb: Zavod za filozofiju, Filozofski fakultet – Zagreb.

Graeber, David (2007): *Possibilities: Essays on Hierarchy, Rebellion, and Desire*. Oakland, CA: AK Press.

Jakšić, Božidar (2007): Praxis Gaje Petrovića. *Filozofija i društvo* 18 (2): 73-97.

Kangrga, Milan (2001): *Šverceri vlastitog života*. Beograd: Res publica.

Kanzleiter, Boris (2008): Yugoslavia. V Martin Klimke in Joachim Scharloth (ur.), *1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956-1977*, 219-228. New York, NY: Palgrave Macmillan.

- Kanzeiter, Boris in Krunoslav Stojakovic** (ur.) (2008): *1968 in Jugoslawien: Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975. Gespräche und Dokumente*. Bonn: Dietz Verlag.
- Marković, Mihailo** (1974a): *The Contemporary Marx: Essays on Humanist Communism*. Nottingham: Spokesman Books.
- Marković, Mihailo** (1974b): *From Affluence to Praxis: Philosophy and Social Criticism*. Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press.
- Marković, Mihailo** (1975): *Yugoslavia: The Rise and Fall of Socialist Humanism: A History of the Praxis Group*. Nottingham: Spokesman Books.
- Marković, Mihailo** (1982): *Democratic Socialism: Theory and Practice*. Sussex: The Harvest Press.
- Marković, Mihailo in Gajo Petrović** (ur.) (1979): *Praxis: Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences*. Boston, MA: D. Reidel Publishing Company.
- Petrović, Gajo** (1967): *Marx in the Mid-Twentieth Century: A Yugoslav Philosopher reconsiders Karl Marx's Writing*. Garden City, NY: Anchor Books.
- Petrović, Gajo** (1972): *Čemu Praxis*. Zagreb: Praxis.
- Petrović, Gajo** (1978): *Mišljenje revolucije: Od ontologije do "filozofije politike"*. Zagreb: Naprijed.
- Petrović, Gajo** (1986a): *Marx i maksisti, Odabrana djela, Vol. 3*. Zagreb: Naprijed.
- Petrović, Gajo** (1986b): *Praksa/istina*. Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske.
- Popov, Nebojša** (1989): *Contra fatum: Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu (1968-1988)*. Beograd: Mladost.
- Popov, Nebojša** (2003): *Sloboda i nasilje: Razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi*. Beograd: Res publica.
- Rediker, Marcus** (2004): *Villains of All Nations: Atlantic Pirates in the Golden Age*. New York, NY: Verso.
- Secor, Lura** (2002): *Testaments Betrayed: Yugoslav Intellectuals and the Road to War*. V Alexander Star (ur.), *Quick Studies: The Best of Lingua Franca*, 269-294. New York, NY: Farrar, Straus and Giroux.
- Sher, Gerson S.** (1977): *Praxis: Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Subcomandante Marcos** (2002): *Sedem ločenih kosov globalne sestavljanke: Neoliberalizem kot sestavljanka: brezplodna globalna enotnost, ki razdvaja in pogublja narode*. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 30 (209/210): 37-57.
- Ward, Colin** (1982): *Anarchy in Action*. London: Freedom Press.
- Zadnikar, Darij** (1998): *Le vkup, le vkup, uboga gmajna!*, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 26 (188), 5-6.
- Zadnikar, Darij** (2004): *Que se vayan todos!*, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 31 (212): 5-8.
- Zadnikar, Darij** (2004): *Kronika radostnega upornišтва*. V John Holloway, *Spreminjamo svet brez boja za oblast: pomen revolucije danes*, 201-225. Ljubljana: Študentska založba.
- Zinn, Howard** (2002): *You Can't Be Neutral on a Moving Train: A Personal History of Our Times*. Boston, MA: Beacon Press.
- Zinn, Howard** (2005): *A Peoples History of the United States*. New York, NY: Harper Perennial.

DER PRÄSIDENT DER REPUBLIK SLOWENIEN

Bei der Schaffung der neuen Verfassungsordnung stand Slowenien vor der Alternative eines mehr oder weniger betonten Präsidialsystems und eines parlamentarischen Systems - immer beruhend auf dem Grundsatz der Gewaltenteilung - wobei sich schließlich das parlamentarische System mit einem schwachen Staatspräsidenten durchsetzte.

Der Präsident der Republik Slowenien wird in allgemeinen, geheimen und direkten Wahlen für eine Mandatsdauer von 5 Jahren gewählt.

Der Präsidentschaftsanwärter braucht die absolute Mehrheit der abgegebenen Stimmen. Erhält er diese nicht im ersten Wahlgang, so stehen im zweiten Wahlgang jene zwei Kandidaten zur Auswahl, die im ersten Wahlgang die meis-

ten Stimmen erhalten haben. Die direkte Wahl gibt dem Präsidenten eine bedeutende integrative Rolle im Staat. Derselbe Kandidat kann das Mandat nur zweimal hintereinander ausüben. Slowenien hat keinen Vizepräsidenten, weshalb im Fall einer längeren Abwesenheit der Präsident der Staatsversammlung den Staatspräsidenten vertritt. Der Staatspräsident vertritt die Republik Slowenien, er ist der Oberbefehlshaber ihrer Verteidigungskräfte und er schreibt die Wahlen zur Staatsversammlung aus. Nach Beratung mit den Fraktionsführern schlägt er dem Parlament einen Kandidaten für das Amt des Ministerpräsidenten vor, er schlägt weiters die Richter des Verfassungsgerichts, die Mitglieder des Rechnungshofs und die Mitglieder des Rates der Zentralbank vor, er ernennt Botschafter bzw. beruft sie ab u. Ä. m. Der Staatspräsident hat keinerlei Einfluss auf die Ernennung der Minister. Diese Aufgabe fällt in die ausschließliche Zuständigkeit des designierten Ministerpräsidenten (dieser wird in der lokalen slowenischen Terminologie und in jener zahlreicher MOE-Staaten als ‚Mandatar‘ bezeichnet, Anm. des Ü.). Der Präsident kann auch die Staatsversammlung auflösen, wenn es dieser nicht gelingt, einen Ministerpräsidenten zu wählen; setzt sich der Staatspräsident mit seinem Vorschlag nicht durch, hat die Staatsversammlung das Vorschlagsrecht. Der Staatspräsident kann die Staatsversammlung auch dann auflösen, wenn der Ministerpräsident eine Vertrauensabstimmung für seine Regierung er-

wirkt und diese nicht die Mehrheit der Stimmen der Abgeordneten erhält und es dann dem Parlament nicht gelingt, einen neuen Ministerpräsidenten zu wählen. Neben der Ausübung dieser Kompetenzen verkündet der Präsident die Gesetze, entscheidet über Begnadigungen und verleiht Orden sowie Auszeichnungen. Auf Anforderung der Staatsversammlung muss er seine Meinung zu einzelnen Fragen äußern. In Ausnahmesituationen, in denen das Parlament nicht in der Lage ist, zusammenzutreten, kann der Staatspräsident auf Antrag der Regierung Verordnungen mit Gesetzeskraft erlassen. Der Staatspräsident hat einen geringen Einfluss auf das Parlament und auf die Regierung, wie auch die Regierung und das Parlament eine geringe Einflussmöglichkeit auf den Staatspräsidenten haben – wie dies in anderen parlamentarischen politischen Systemen mit Staatspräsidenten ebenfalls der Fall ist.

Bei Verletzungen der Verfassung oder anderen schwereren Gesetzesverletzungen kann die Staatsversammlung auf Vorschlag von mindestens 30 Abgeordneten eine Anklage gegen den Staatspräsidenten vor dem Verfassungsgerichtshof erheben. Dieser kann den Staatspräsidenten mit einer Mehrheit von zwei Dritteln der Stimmen aller Richter des Amtes verlustig erklären oder ihn freisprechen.

Die Staatsversammlung (mindestens 30 Abgeordnete) oder der Staatsrat können gegen den Präsidenten eine parlamentarische Untersuchung einleiten, die sich auf ein politisches oder

auf ein anderes unangemessenes und schädliches Handeln des Staatspräsidenten beziehen muss.

Slowenien hatte in der vergangenen Verfassung ein Präsidium und einen Präsidenten des Präsidiums. Im Jahre 1990 wurde Milan Kučan zum Präsidenten des Präsidiums gewählt, Mitglieder des Präsidiums waren Matjaž Kmecl, Ivan Oman, Dušan Plut und Ciril Zlobec. Milan Kučan wurde dann bei den Wahlen 1992 als unabhängiger Kandidat zum ersten Staatspräsidenten des selbständigen Staates Slowenien gewählt. Milan Kučan war in den achtziger Jahren Präsident des Verbandes der Kommunisten Sloweniens (1986–89) sowie führend bei den demokratischen Reformen in Slowenien und in Jugoslawien tätig. Bei den Wahlen im Jahre 1997 gewann er bereits im ersten Durchgang. Die Funktion des Staatspräsident ist der Verfassung nach unter anderem auch deshalb sehr schwach, weil 1991 die damalige verfassungsgebende Mehrheit im Parlament erwartete, dass Milan Kučan zum Präsidenten gewählt werden würde und ihn diese parlamentarische Mehrheit nicht unterstützte. Eine verfassungsmäßig schwache Funktion verhindert allerdings nicht, dass der Präsident seinen Einfluss über öffentliche Ansprachen, Auftritte im Parlament und über informelle Kanäle zur Geltung bringt. Milan Kučan übte sein Amt so aus, dass es über den Parteiinteressen stand und so den staatsbürgerlichen Geist in einem Staat ohne Staatstradition stärkte. Diese Haltung gab dem Präsidenten ein

hohes moralisches Ansehen, mit seiner Kenntnis der internationalen Lage, insbesondere in Europa und am Balkan trug zudem Milan

Kučan sehr viel zur aktiven Rolle Slowenien in der internationalen Gemeinschaft bei.

Tabelle 1: Staatspräsidentenwahlen in Slowenien 1990–2002

Amts-periode	Präsident des Präsidiums	Ergebnis in %	Partei	Präsident der Republik	Ergebnis in %	Partei	Gegenkandidat(en)	Partei(en)	Ergebnis in %
1990–1992	Milan Kučan	44,4 58,6	SDP				Marko Demšar Jože Pučnik Ivan Kramberger	LDS SDS unabhängig	10,5 26,6/41,4 18,5
1992–1997				Milan Kučan	63,90	unabhängig	Ivan Bizjak Ljubo Sirc Stanko Busar Alenka Ž. Slana France Tomšič Darja L. Bebler Jelko Kacin	SKD LDS SLS NDS SDS SSS DSS	21,16 1,51 1,94 1,73 0,63 1,83 7,30
1997–2002				Milan Kučan	55,57	unabhängig	Marjan Poljšak Janez Podobnik Bogomir Kovač Jožef Bernik Anton Peršak Marjan Cerar Franc Miklavčič	NSD SLS LDS SDS, SKD DSS unabhängig KSU	3,22 18,42 2,70 9,39 3,08 7,07 0,55
2002–2007	Janez Drnovšek	44,39 56,52 ^b	LDS				Gorazd Drevnšek Barbara Brezigar Lev Kreft Zmago Jelinčič Jure Cekuta Anton Bebler France Arhar France Bučar	NS SDS, N.Si ZLSD SNS Unabhängig DESUS SLS unabhängig	0,86 30,80/43,48 2,25 8,49 0,54 1,85 7,59 3,24

Abkürzungen:

LDS - Liberalna demokracija Slovenije / Liberale Demokratie Sloweniens
SDS - Socialdemokratska stranka / Sozialdemokratische Partei
SDP - Stranka demokratične prenove / Partei der demokratischen Erneuerung
SLS - Slovenska ljudska stranka / Slowenische Volkspartei
SKD - Slovenski krščanski demokrati / Slowenische Christdemokraten
NSD - Nacionalna stranka dela / Nationale Partei der Arbeit
DSS - Demokratska stranka Slovenije / Demokratische Partei Sloweniens

NS – Nova stranka/ Neue Partei
DESUS – Demokratična stranka upokojencev/Demokratische Partei der Pensionisten
KSU - Krščansko socialna unija, Krščanski socialisti / Christlich-soziale Union, Christliche Sozialisten
SSS - Socialistična stranka Slovenije / Sozialistische Partei Sloweniens
NDS - Narodno demokratska stranka / Volksdemokratische Partei

Die Tabelle zum Vertrauen der slowenischen Öffentlichkeit in die einzelnen Institutionen des politischen und gesellschaftlichen Systems der Republik Slowenien zeigt deutlich, dass der Staatspräsident zu den angesehensten Vertretern des Staates gehört. Seine Bedeutung kann man auch anhand dieses Indikators als sehr integrativ einstufen. Der Staatspräsident genießt ein hohes Maß an Legitimität, zu der Milan Kučan in seiner Funktion und mit seiner Art der Amtausübung am meisten beigetragen hat.

Die Wahlen im Jahr 2002 standen in Zeichen des großen Favorits, dem damaligen Premierministers Janez Drnovšek. Drnovšek gewann die Wahlen im zweiten Wahlgang als Kandidat der linken Mitte gegen die Kandidatin der rech-

ten Mitte, die Staatsanwältin Barbara Brezigar. Die Staatsversammlung verabschiedete nach dem Ausscheiden aus dem Amt des ersten Präsidenten der Republik Slowenien ein Gesetz, die materiellen und andere Voraussetzungen für die Amtsführung des Staatspräsidenten regelt sowie auch die Grundlagen für die Organisation des Amtes des Präsidenten der Republik und die Rechte des Staatspräsidenten nach dem Ende der Amtszeit. Zum Gewährleistung der Amtsführung des Präsidenten der Republik bestimmt die Regierung der Republik Slowenien in Absprache mit diesem die Räumlichkeiten des Amtes des Staatspräsidenten, dessen Amtssitz und die protokollarischen Objekte. Die Mittel für die Tätigkeit des Staatspräsidenten und

Tabelle 2: Vertrauen in die politischen Institutionen in Slowenien [in %] 1991–2001

Institutionen/ Jahr	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Politische Parteien	12	8	3	5	5	4	6	4	5,5	6,0	13,6
Staatsversammlung	37	20	15	15	10	11	13	9	13,8	11,7	23,6
Regierung	43	34	13	13	28	29	28	26	17,9	29,5	43,9
Präsident der Republik	68	59	45	45	36	40	42	44	48,2	44,5	59,2
Gerichte	35	31	25	26	26	24	30	33	42,5	31,4	45,3
Polizei	43	31	21	28	28	34	34	37	36,3	37,1	53,1
Armee	54	60	42	49	29	33	32	35	46,3	39,1	70,2
Gewerkschaften	15	13	11	12	15	14	13	29	15,7	29,0	39,9
Kirche und Klerus	29	20	17	19	21	22	17	22	16,2	23,6	30,1
Massenmedien	34	23	19	24	26	28	32	41	30,4	43,5	52,2
Banken	12	21	28	35	40	44	46	53	–	54,2	65,5
Bildungsanstalten	52	57	57	67	72	69	70	76	79,4	71,5	82,7

Quelle: Niko Toš, Das Vertrauen der Slowenen in das demokratische System. Liberale Akademie und Wissenschaftliche Bibliothek. Fakultät für Gesellschaftswissenschaften, 1999, S. 248 und SJM 1999, 2000 und 2001.

dessen Amtes werden im Staatshaushalt auf Vorschlag des Präsidenten der Republik festgesetzt. Das Amt des Präsidenten leitet der Generalsekretär, zum Amt gehören noch der Stellvertretende Generalsekretär, der Kabinettschef des Präsidenten der Republik und die Berater des Präsidenten. Alle diese Amtsträger ernennt und enthebt vom Amte der Präsident der Republik. Der Präsident der Staatversammlung, der Ministerpräsident, die minister und die Träger anderer öffentlicher Funktionen in der Republik Slowenien informieren den Staatspräsidenten über Angelegenheiten, die sich auf die Ausführung des Amtes des Staatspräsidenten und dessen Kompetenzen beziehen.

Der Präsidenten der Republik Slowenien hat nach Ablauf seiner Amtszeit Anspruch auf Büroräumlichkeiten, auf eine Berater und eine technische-administrative Kraft sowie auf einen Dienstwagen mit Chauffeur für maximal fünf Jahren und auf einen Diplomatenpass. Er hat zudem Anspruch auf einen

Personenschutz für die Dauer von einem Jahr nach Ablauf der Amtszeit.

LITERATURVERZEICHNIS:

Cerar, Miro, 1996: *Položaj in vloga predsednika Republike Slovenije* (Lage und Rolle des Staatspräsidenten der Republik Slowenien). In: *Teorija in praksa*, Nr. 5, S. 763–781.

Grad, Franci/Kaučič, Igor/Ribičič, Ciril/Kristan, Ivan, 1996: *Državna ureditev Slovenije* (Die Staatsordnung Sloweniens). Uradni list, Ljubljana.

Internet: www.gov.si/up-rs/en/index.htm (Staatspräsident)

Jambrek, Peter, 1992: *Ustavna demokracija* (Die Verfassungsdemokratie). Državna Založba Slovenije, Ljubljana.

Lukšič, Igor, 2001: *The Political System of the Republic of Slovenia. A Primer*. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.

Toš, Niko, 1999: *Zaupanje Slovencev v demokratični sistem* (Das Vertrauen der Slowenen in das politische System). In: Kaase, Max/Newton, Kenneth (Hrsg.), 1999, *Zaupanje v vlado*. Liberalna akademija in Znanstvena knjižnica FDV, Ljubljana, S. 217–314.

MIGRACIJE

MIGRACIJE IN TRANSFORMACIJA DRŽAVLJANSTVA

Povzetek: Avtor se pri analizi današnjih transformacij državljanstva naslanja na teorije, ki zahtevajo, da postavimo v središče analize prakse in subjektiviteto migrantov. Tako spodbija določene zakoreninjene predstave, ki vidijo v globalizaciji silo homogenizacije, v migracijah pa dokaz uresničitve prostega kroženja. Migracije izražajo resnico, da je globalni prostor brazdast in segmentiran in da so ta brazdanja in segmentacije v funkciji reprodukcije in poglobljanja hierarhij. Če nas po eni strani življenjski pogoji migrantov učijo o temni resnici globalizacije, nas po drugi učijo o političnem potencialu migracij, da preusmerijo proces transformacije državljanstva in mu dajo novo smer - k več demokracije in enakosti na globalni ravni. Avtor v pričujočem besedilu obravnava teoretska in metodološka izhodišča, ki nam omogočajo, da se postavimo na za državljanstvo konstituirajoče stičišče migrantskih praks in režimov izkoriščanja migracij in nadzora nad njimi. V teoretsko premišljanje pa obenem vpleta rezultate aktivistične raziskave migracije v Sloveniji.

Ključne besede: državljanske prakse, delovne migracije, politična konstitucija trga dela, proizvodnja subjektivitet, biosindikalizem

„Bit je temelj spoznanja – ne zato, ker v filozofiji spoznanje temelji na biti, ampak zato, ker bit in vednost oblikuje kolektivna etika, celota fizičnih in moralnih sil, ki predstavljajo človeški horizont.“

(Antonio Negri)

GLOBALNI PROSTOR KAPITALIZMA IN SUBJEKTIVITETA NA MEJI

Če je pogoj moderne, s katerim se srečuje moderna demokratična in revolucionarna misel, množična kapitalistična družba, v kateri so posamezniki enaki s stališča prava in neenaki s stališča moči, potem lahko rečemo, da je pogoj postmoderne, s katerim se danes srečuje demokratična in revolucionarna misel, globalna kapitalistična družba, v kateri pravna neenakost posameznikov bistveno določa njihovo neenakost v moči. Ta izhodiščna ugotovitev napeljuje na metodološko napotilo, po katerem se mora kritična analiza konstitucije današnje družbene realnosti osredotočiti na mejo. Premakniti se mora iz analize središča k analizi meje kot kraja, ki je konstituirajoč za subjektivitete in načine njihove subsumpcije pod globalno oblast. Vsaka metodologija, ki izhaja iz imanence in ne transcendence, nedvomno zahteva premik iz centra, ki izžareva odnose oblasti, na periferijo, ki je konstituirajoča mreža družbenih institucij. Vendar je za postmoderno značilno takojšnje prekrivanje prek zakonov delujoče suverene oblasti in prek konstitucije de-

lujočih dispozitivov oblasti. Drugače rečeno, konstitucijo subjektivitete neposredno določa izključenost oziroma vključenost iz formalnega državljanstva. V zgodovini moderne, ki je zgodovina vzpona kapitalističnega svetovnega sistema, je človeštvo organizirano v okviru nacionalnih držav, za katere je značilna pravna enakost vseh na ozemlju nacionalne države. V postmoderni pa se politična skupnost artikuli- ra na pravni neenakosti posameznikov znotraj meja nacionalnih držav. Iz ideje, da so meje oziroma priferne družbene institucije na- sploh konstituirajoče za družbeno realnost, iz- haja naslednje metodološko napotilo, ki pravi, da se moramo v kritični analizi osredotočiti na produkcijo subjektivitet. Slednje se artikulirajo na stičišču med avtonomijo družbenih subjek- tov in urejevalnimi ter nadzornimi funkcijami oblasti. Migracije in razvoj državljanstva mora- mo analizirati na tem stičišču.

Številni avtorji, ki raziskujejo položaj mi- grantov znotraj evropskega državljanstva in tr- gov dela, ugotavljajo nastajanje novih hierarhij na samem nivoju pravne regulacije, s čimer se prekinja formalna homogenost modernega dr- žavljanstva. Soočeni smo z globalnim prostorom kapitalizma kot prostorom radikalne heteroge- nosti, ki pa ni osvobajajoča, kot bi želeli kritiki moderne, ampak je v funkciji vzpostavljanja hi- erarhij, neenakosti in nesvobode. Na ta način se razkriva mistificirajoča narava tistih diskurzov globalizacije, ki se osredotočajo na globalizacijo

kot nezaustavljivo silo homogenizacije - trgov, kultur, političnih sistemov. Diskurzov, ki jih spremljajo predstave o nekontroliranih tokovih in procesih homogenizacije, amerikanizacije, mcdonaldizacije, in iz katerih izhajajo popolno- ma neustrezni kritični diskurzi globalizacije, ki so prežeti z rdečim protekcionizmom, če ne celo črnim. Te predstave podpira ideologija globa- lizma, ki vpisuje heterogene procese na tabulo raso prostega trga s prostim kroženjem.

Vpričo the prehodov pa ne rabimo biti žalo- stno defenzivni. Po Marxu že omenjene subjek- tivitete na primer ne moremo zreducirati na iz- koriščanje, saj se obenem pojavlja kot subverzija in tranzicija. Takšno pojmovanje subjektivitete vodi k zanimivemu branju procesov globaliza- cije. Kompleksen proces - ki ga je нареkovala ofenziva neoliberalizma (med drugim v obliki programov strukturnega prilagajanja, ki so iz- stradali nacionalne javne oblasti in večinoma neuspešno pritiskali k vzpostavitvi institucij tržne ekonomije) in beg postkolonialnih ter postsocialističnih subjektivitet iz okvirov naci- onalnih držav oziroma iz svetovnega sistema hi- erarhij, zgrajenega na hierarhični integraciji na- cionalnih držav - je radikalno redefiniral meje med metropolo in periferijo. Meja je postala notranja, preplavila je globalen teritorij in začela na drugačen način organizirati svetovne po- pulacije - na način mrežnega in horizontalnega sistema „vladanja brez vlade“. Globalna oblast je kompleksen stroj glajenja in brazdanja. Global-

na biooblast (v smislu upravljanja z globalnimi populacijami) se izvaja na način na videz paradoksalnega glajenja in brazdanja, vzpodbujanja, kontroliranja in zaviranja kroženja.

Predlogi, da bi zamenjali politični zemljevid sveta, so številni. Namesto zemljevida, na katerem so z različnimi barvami označene nacionalne države, predlagajo zemljevid sveta, ki ga naseljuje logotipi multinacionalk in transnacionalk. Temu bi lahko dodali kanale oziroma režime kroženja, režime vzpodbujanja, nadzora in zaviranja; konkretneje bi lahko pokazali globalne kozmopolise z lateralnimi prostori proizvodnje, predmestji, teritorializacijo segregacije. Lahko pa bi dodali tudi območja, kjer tokovi prestopajo omejitve teh kanalov pospeševanja in zaviranja ter ustvarjajo sedimente globalne demokracije. Diskurzi dominacije, izkoriščanja in osvoboditve se danes aktualizirajo v globalizaciji, v stroju glajenje in brazdanja, interiorizacije in proliferacije meje. Postkolonialna in postsocialistična situacija ne pomeni le, da so se na novo naložile in posodobile oblike dominacije in izkoriščanja, ki so se artikulirale v obdobju kolonialnega gospodstva. Pomeni tudi, da se na novo nalagajo in posodablajo oblike osvobajanja, ki črpajo iz genealogije, ki gre precej onkraj dialektike dela in kapitala. Zaradi interiorizacije in proliferacije meje postaja vsako mesto, ki je integrirano v režim globalnega kapitalizma, laboratorij globalne demokracije. Tako kot pomeni danes antikapitalizem zavra-

čanje kapitalizmu notranjih alternativ (kamor spada tudi socializem), mora biti teoretska in politična izbira postavljena v postnacionalni kontekst. Kar pomeni, da je treba objeti radosti transnacionalizma. Še enkrat, subjektiviteta je dominacija, subverzija in tranzicija.

DRŽAVLJANSTVO IN IZKLJUČEVANJE PO BALIBARJU

Migracije in razvoj državljanstva je treba umestiti na presečišče vprašanja državljanstva ter izključevanja iz njega in vprašanja politične konstitucije razreda oziroma multitudine. Balibar trdi, da različne oblike institucije *cité*, torej različni zgodovinski tipi dr  zave, ki temeljijo na *politeia*, na "konstituciji dr  zavljanstva", in ji podrejajo svoje kriterije pripadnosti, implicirajo različne tipe izključevanj. Mehanizem izključevanja se je v različnih zgodovinskih obdobjih spreminjal. "Antična *cité* (predvsem gr  ska, od koder prihaja sam pojem »politično«) je pravzaprav izključevala ženske, otroke in sužnje – ki so do različne mere zunaj enakosti (zlasti enakosti govora, sodelovanja pri odločanju o skupnih interesih, o kolektivnih »ciljih«, ki so domnevno tudi njihovi) – tako, da jih je vključevala, lahko bi celo rekli zapirala v »domači« prostor. Moderna demokratična nacija (ki je izšla iz velikih »buržoaznih revolucij«, kar – ni kar ne pozabimo – glede na etimologijo pomeni tudi revolucije dr  zavljanstva), katere načela vodijo k »deklaracijam o pravicah človeka in

državljana« ali čemu podobnemu, ljudi, za katere meni, da niso sposobni avtonomne presoje, pravzaprav izključuje, tako da jih denaturira, se pravi tako, da iznajde antropološko drugost, katere velike spremenljivke so spol, rasa, morala, zdravje, telesna ali mentalna zrelost. Sodobna nacionalno-socialna država pa izključuje tako, da izloča vse ali del tistih ljudi, ki so jih razredni boji in, splošneje, družbena gibanja postopoma vključili v mrežo socialnih pravic in socialnega državljanstva (zaradi česar znova nastane neke vrste notranje izključevanje, tokrat ne v okviru *cité* z omejenim ozemljem, ampak v okviru tako rekoč globalne konkurence, se pravi konkurence brez zunanosti, brez možnosti pobe- ga)”. (Balibar 2007: 88)

Da bi odpiral meje državljanstva, pa Balibar uvede pojem *droit de cité*. Podobno kot pojem konstitucije državljanstva (*politeia*) mu ta pojem omogoča razumeti postajanje državljanstva, pri katerem so načini pripadnosti utemeljeni na razvoju državljanstva in ne obratno. Takšna de-substancializacija državljanstva navaja na to, da je državljanstvo proces, ki ga za  enejo tisti, ki se sklicujejo na *droit de cité* – na pravico biti državljan, imeti državljske pravice, soodločati glede njihove opredelitve in glede okvirov njihovega uresničevanja. Balibarjeva radikalno demokratična ideja državljanstva razpre formalno kodifikacijo državljanstva, ki sloni na temeljnem zakonu ali formalni konstituciji in jo podredi delovanju sil v materialni konstituciji,

ki jo diktirajo (  ezmejne) državljske prakse v soočenju z instituiranim državljanstvom.

Droit de cité potemtakem ne pomeni sklicevanja na ideal antičnega državljanstva in politike (*cité* je francoski prevod za polis). Ambivalentnost antične izkušnje z igro vključevanja v državljanstvo in politiko ob hkratnem izključevanju iz njiju je   e kako upoštevana. *Droit de cité* pomeni sklicevanje na ekspanzivno in vključujočo značilnost državljanstva. Ta izhaja iz odprtosti njegove konstitucije, njegove vsebine in njegovih meja, ki jo narekujejo gibanja za državljske pravice v različnih zgodovinskih obdobjih. Pomemben vidik pojma *droit de cité* je, da omogoča misliti razvoj državljanstva kot pridobivanje konkretnih pravic na lokalni, nacionalni in postnacionalni ravni. To je zagotovo boljša in celo bolj realistična pot napredovanja evropske konstrukcije od poskusov definiranja skupne pripadnosti ali evropske identitete. Na ta način dobi pojem ljudstva, ki nastaja v procesu opredeljevanja in pridobitve novih pravic, ponovno emancipatorno vsebino in potencial.

Etienne Balibar tako definira ključen mehanizem izključevanja v nacionalno-socialni državi v okviru globalne konkurence, obenem pa tudi mehanizem razpiranja koncepta državljanstva. To so državljske prakse, ki se sklicujejo na *droit de cité*, prakse boja proti mehanizmu izključevanja dela ali celotnih populacij iz mreže socialnih pravic in socialnega državljanstva. Sredi  ni postane boj proti apartheidu - izklju-

čevanju dela ali celotnih populacij iz socialnih pravic in socialne države, proces ustvarjanja inferiorizirane populacije (po pravicah, se pravi tudi po dostojanstvu), ki je lahko podvržena nasilnim oblikam »varnostnega« nadzora, ki mora ves čas živeti »na meji«, ne povsem znotraj ne zares zunaj. Iz našega stališča je še posebej zanimivo, da Balibar za ilustracijo pravilnosti uporabe pojma apartheid ilustrira pogoje priseljencev z Vzhoda in z Juga. Ti so za seboj na neki način pustili (vendar se tja občasno vračajo ali pa tja pošiljajo sredstva, potrebna za »ločen razvoj«, ali pa poskušajo tam preživljati svoje družine) ekvivalent nekdanjih južnoafriških homelands (zato je problem združevanja družin tako pomemben in občutljiv; isto velja za problem »socialnih pravic« za priseljske družine, kar je ena izmed najljubših tarč ksenofobične propagande). (Balibar: 145-146)

NESVOBODNO DELO V POLITIČNI KONSTITUCIJI TRGA DELA PO BOUTANGU

Pojem apartheida, ki je popolnoma primeren za opisovanje oblik izključevanja iz državljanstva v globalizaciji, pa je treba obravnavati iz perspektive politične konstitucije trga dela. Yann Moulier Boutang je pokazal, da je zgodovinsko gledano svobodno mezдно delo zgolj vrhe ledene gore odvisnega dela. Pod vrhom ležijo številne oblike nesvobodnega odvisnega dela, med njimi je aktualno pogodbeno delo migrantov.

Na ta način razširi kritiko politične ekonomije daleč onstran odnosa med delom, ki se razume kot svobodno, in kapitalom. Obstoj oblik nesvobodnega odvisnega dela ni zgolj ostalina preteklosti, ampak je določujoča za kapitalistično akumulacijo. „Nujni pogoj za akumulacijo kapitala je obstoj odvisnega dela, ne njegove svobodne oblike. Koncept trgovinskega kapitala ali koncept industrijskega kapitala ne vsebuje niti mezdne plačila niti svobode kroženja niti politične svobode. Osrčje politike delovne sile, akumulacije odvisnega dela, sestavljajo ustoličeni načini nadzora nad mobilnostjo odvisnega dela.“ (Boutang 1998: 656)

Oblike nesvobodnega dela pa niso določujoče zgolj kot objekt izkoriščanja, ampak tudi kot subjekt osvobajanja, pri čemer razmerje med gospostvom in uporom ni dialektično in zatorej ni možna nobena sinteza v socializmu (dokončni uveljavitvi delovne teorije vrednosti). Totalitarna logika ekonomske akumulacije odvisnega dela (pa naj gre za suženjstvo, indenture, pejonstvo, segregacijo, pogodbene mednarodne migracije) ima svojo mejo, „ki je družbeno vedenje odvisnega dela, katerega glavni izrazni vektor je bil in ostaja prebeg (izstop) ali prekinitev delovne pogodbe. Pot exit (prebeg) se tako zgodovinsko razkriva kot kraljevska pot družbene in pravne transformacije, ko je pot glas (vzeti si priznano besedo) prepovedana. V transformaciji pravnih razmerij, ki urejajo ekonomske odnose, politični beg od-

visnega dela vzpostavlja hkrati pot dostopa do svobode in pospešuje medsektorsko mobilnost delovne sile“. (Boutang 1998: 657)

Režim akumulacije odgovarja na zavračanje in beg odvisnega dela z obuzdenjem njegove mobilnosti in sistematično kontrolo nad celotno lastniških, civilnih in političnih pravic. Beg odvisnega dela je tako politični beg in kritika politične ekonomije je kritika politike. “Fiksacija populacije v odvisnem delu – v zgodovini je dobila različna imena od vprašanja revežev do politike delovne sile in vsebuje zamašitev begov proti kmetstvu, proti neodvisnemu urbanemu delu – je tesno odvisna od stopnje politične in državljanske svobode, ki je ne moremo opredeliti kot sferi ekonomije zunanjo vprašanje.” Pritisk odvisnega dela v smeri pridobitve svobode prek opolnomočenja se v končni instanci ne da zajezi drugače, kot z napredujočo izgubo pravic do politične reprezentacije, kar omogoči vzdrževanje radikalno stratificirane indenture. Ta proces Angleži imenujejo Disfranchise-ment.” (Boutang 1998: 658) Nastanku režima aparheida v Južnoafriški republiki je botrovala ravno ta dinamika. Režim apartheida je skrajna konsekvence tega razmerja med linijami bega in aparatom zavzetja, med begom odvisnega dela in aparatom njegove preprečitve.

PRVI REZULTATI AKTIVISTIČNE RAZISKAVE IWW

Aktivistična raziskava IWW izhaja iz tovrstne inverzije perspektive. V središču ni klasično politično ekonomsko in tudi marksistično razmerje med delom in kapitalom v mezdni obliki, z vprašanjem izkoriščanja kot razmerja med nužnim in presežnim delom, ampak različni načini fiksiranja, kanaliziranja in blokiranja potencialnosti živega dela. Mobilnost je identificirana kot izvor moči migrantskih delavcev, politične strategije gibanja so se skladno s tem osredotočile na vprašanje, kako osvoboditi mobilnost delavcev. Vsi aspekti položaja migrantskih delavcev so bili osvetljeni iz perspektive obuzdanja mobilnosti, ki se v končni instanci (kot sozvočje vseh mikrofizičnih oblik obuzdanja) izraža v izključevanju iz socialnega državljanstva, iz mreže socialnih pravic oziroma iz družbene mezde. Zato so šli praktični predlogi glede orodij in načinov organiziranja gibanja v smer osvobajanja mobilnosti.

Na osnovi aktivistične raziskave so se sintetizirali razlogi za položaj migrantskih delavcev in predlogi za skupno akcijo v štirih točkah. Prva točka izpostavlja načine razlaščenja pravic migrantskih delavcev. Kot tarča kritike je identificiran vizni režim v povezavi s kvotnim režimom. Dovoljenje za bivanje je vezano na dovoljenje za delo, slednje pa je vezano na delodajalca in ne na delavca. Na ta način je migrantski delavec podvržen sistemu izsiljevanja, ki posamezniku

odvzema pravico do izbire. Prekinitev pogodbe bodisi s strani delavca bodisi s strani delodajalca vodi k izgubi dovoljenja za bivanje. Podaljšanje dovoljenja za bivanje je odvisno od benevolenčnosti delodajalca. Pravzaprav gre za čakalnico (kot smo že videli, ji nekateri pravijo lateralni prostori proizvodnje), ki se polni zaradi obetov, da se bo obdobje ekstremnega izkoriščanja končalo s pridobitvijo osebnega delovnega dovoljenja, ki pravzaprav pomeni vstop na prosti trg svobodnega meznega dela EU. Kljub temu, da so se pogoji za pridobitev tega dovoljenja pred dobrim letom nekoliko ublažili, pa se za številne delavce možnost pridobitve osebnega delovnega dovoljenja odmika za nedoločen čas. Delodajalci namreč še kako dobro razumejo pomen preprečevanja bega odvisnih delavcev. Zato s pridom uporabljajo zakonsko določilo, ki pravi, da je pogoj za pridobitev osebnega delovnega dovoljenja neprekinjena zaposlitev pri istem delodajalcu v obdobju dveh let.

Niso pa delodajalci edini, ki uporabljajo vsa možna sredstva, da bi čimbolj podaljšali obdobje v omenjeni čakalnici indenture. Kot se je izkazalo ob sprejetju zadnje uredbe o kvotah, skuša država skupaj z fordističnimi sindikati prek določitve števila delovnih dovoljenj upočasniti gibanje odvisnih delavcev k svobodni obliki meznega dela. Zato je cilj IWW, ki izhaja iz aktivistične soraziskave, sprememba obstoječega viznega režima: s klasičnimi političnimi sredstvi (pot glasu) in biopolitičnimi sredstvi (pot izho-

da), z javnimi zahtevami ter mobilizacijo in s projekti krepitve moči migrantskih delavcev na vsaki instanci odnosa z delodajalci in državo.

Druga točka skupnih izhodišč in zahtev se dotika izključenosti iz pravic iz dela, tako neposrednih, ki se tičejo delovnih razmerij, kot posrednih, ki se tičejo izključenosti iz države blaginje. Tretja točka obsega intervencijo v delavske domove, ki so pripoznani kot ključna institucija avtoritarnega upravljanja z migrantskimi delavci in avtoritarne biooblasti, saj predstavljajo ključen mehanizem kontrole nad demografskimi in populacijskimi tokovi (na primer preprečujejo združevanje družin). Četrta točka skupnih izhodišč in zahtev pa zavrača vsako obliko reprezentiranja migrantskih delavcev.

ONKRAJ INTEGRACIJE

Tako smo identificirali ključni mehanizem izključevanja iz konstitucije državljanstva danes - izključitev državljanov tretjih držav iz mreže socialnih pravic in socialnega državljanstva. Prav tako imamo definicijo politične subjektivitete, ki nastane na meji, na točki izključitve in ki kot državljanska praksa skozi sklicevanje na *droit de cité* razpre in desubstancializira institucijo državljanstva. Nadalje imamo inverzijo perspektive, ki preprečuje podreditev bojev migrantskih delavcev bojem svobodnega meznega dela, ki so se organizacijsko kodificirali v fordističnem modelu delavskega boja. Še več, če sledimo Boutangovi ugotovitvi, da odvzem

svobode deluje na trg dela in ima učinke rigidne stratifikacije organizacije dela, potem je boj nesvobodnih odvisnih delavcev ključen za politično rekonpozicijo razreda.

Vse to – identifikacija mehanizma izključevanja, demokratiziranje meje skozi državljanske prakse na meji, strategija bega in mobilnosti – je še vedno preveč formalno. S temi koncepti še vedno težko mislimo kaj več od integracije – v socialno državljanstvo, na prosti trg svobodnega meznega dela. Dvomi, ki se pojavljajo, so številni. Pri Balibarju v primeru definicije izključenosti iz socialne države ni jasno, na kakšen način je izključenost konstitutivna za konstitucijo državljanstva in na kak način bi praksa proti izključenosti spremenila samo konstitucijo državljanstva. Konkretnije, ni mreža socialnih pravic in socialna država nadgradnja svobodnega meznega dela, organiziranega v fordističnem režimu akumulacije? Ni svobodno mezdno delo, ki je prisilno iztrgano iz neodvisnega dela, rezultat zaustavitve in udomačitve dela v njegovi svobodi gibanja in s tem pandan prisilnemu kolonialnemu delu na periferiji? Če sprejmemo strategijo mobilnosti in ne strategijo nemobilnosti, potem ne moremo govoriti o izključitvi in vključitvi v socialno državljanstvo na tako linearen način. Čeprav Balibar v filozofskem diskurzu razume in razreši to dilemo (državljanstvo kot praksa se ne integrira v formalno državljanstvo, ampak slednjega prisili v restrukturacijo), pa se v političnem diskurzu ta domet izgubi.

Boutang z vztrajanjem na strategiji mobilnosti in poti izhoda nima teh težav. So pa nejasnosti glede kategorij svobodnega meznega dela, nesvobodnega odvisnega dela in neodvisnega dela, h kateremu se giblje eksodus, ki ga tematizira Boutang. Nekako se zdi, da ne gre dlje od liberalne utopije prostega trga. Seveda se je taktično gledano v primeru odvisnega dela, kot so migrantski delavci, smotrno zavzemati za dostop do prostega trga za migrantske delavce, tako kot se je smotrno zavzemati za to, da poleg kapitala in storitev prosto krožijo tudi delavci. Smotrno je tudi napadati protekcionizem fordističnih sindikatov. Pa vendar rabimo teorijo, ki nam bo omogočila razumeti teorijo izhoda oziroma bega ne kot linearno napredovanje k že določenim pravicam, ampak kot kvantne skoke, ki na osnovi nove kvalitete živega dela proizvajajo nove pravice. Tudi zato, ker so diskurzi integracije nemogoči. Na osnovi teorije privatne posredne vlade postkolonialnega teoretika Mbembeja (Mbembe 2001), lahko trdimo, da so lateralni prostori proizvodnje, ki jih lahko razumemo kot prostore privatizirane suverenosti, konstitutivni za osrednje prostore proizvodnje, ki jih označuje homogenost državljanstva. Drugače rečeno, korupcija oblik izkoriščanja, ki slonijo na inferioriziranju populacij po pravicah, je nepovratno okužila režim globalne akumulacije. Odgovor na diskurze, ki vidijo vzrok za katastrofalen položaj migrantskih delavcev v neintegriranosti izvornih držav

v Evropsko Unijo oziroma v prvi svet nasploh in ki predstavljajo oviro organiziranju migrant-skih delavcev na osnovi njihove subjektivitete, je lahko zgolj sledeč: schengenska meja kot konstitutivna za evropski politično konstitucijo apartheida ostaja, četudi se premakne za nekaj sto kilometrov na vzhod ali na jug. Integracija v evropski politični prostor je zato lahko zgolj subverzivna. Rečeno po Rancièru, rekonstitucija univerzalnega skupnosti, ki pomeni, da „tisti brez deleža postanejo del,“ mora voditi k temu, da se otresemo oblik distribucije in redistribucije (računovodskosti) (Balibar 2007: 92)

HETEROGENOST GLOBALNEGA PROSTORA IN PROIZVODNJA SUBJEKTIVITET

Po Mezzadri je globalni prostor kapitalizma heterogen, saj obstajajo različne oblike subsumpcije dela pod kapital. Skozi artikulacijo in prevajanje globalni kapital izvaja nenehno operacijo poenotenja radikalne heterogenosti globalnega prostora in časa. Globalni kapitalizem pa ni družbena formacija, ki nadkodira predobstoječe (pred kapitalistične) kodifikacije. Heterogenost globalnega prostora ni predobstoječa danost, nad katero se razpenja poenotujoč kapital, ampak je proizvedena skozi poenotujočo operacijo artikulacije in prevajanja, ki je značilna za koncept globalnega kapitala. Po Mezzadrovem mnenju pa „lahko vidimo temeljni logični operator artikulacije in prevajanja v meji“. Meje

razmejujejo in proizvajajo heterogene prostore zavzetja živega dela, prostore abstrakcije živega dela v kapitalističnem iskanju skupne mere človeških dejavnosti, prostore discipline, nasilja in despotizma, s katerimi skuša kapital prevesti živo delo v kodo abstraktnega dela – prostore, v katerih se norma abstraktnega dela vsiljuje radikalni heterogenosti življenja. Ta proces abstrakcije živega dela pa je globoko antagonističen družben odnos (Mezzadra 2007).

Po Mezzadri je torej prevajanje eden od „temeljnih načinov operiranja globalnega kapitala“, način, s katerim „si kapital gradi globalno dimenzijo“. Obenem pa je lahko „uporabno analitično orodje za razvoj analize antagonizmov, ki oblikujejo globalni kapital“. (Mezzadra 2007) Antagonizmi pa morajo biti locirani na samem nivoju „produkcije subjektivitete“ v obeh pomenih, kot „konstitucija subjektivitete, posebnega subjektivnega vedenja“, in kot „produktivna moč subjektivitete, njena sposobnost proizvesti bogastvo“. (Mezzadra 2007) Pri tem je ključna - četudi se zdi, da Mezzadra favorizira drug pomen - nerazdružljivost obeh pomenov produkcije subjektivitete; poudarek mora biti tako na produktivni naravi oblasti, na načinih proizvodnje konstitucije subjektivitete, kot na konceptu izkoriščanja, ki „kaže na raven bitk in spopadov, ki oblikujejo redukcijo subjektivne 'zmožnosti proizvodnje bogastva' na normo abstraktnega dela, ki je pogoj njenega prevoda v jezik vrednosti“. (Mezzadra 2007)

Takšno pojmovanje produkcije subjektivitete sta Hardt in Negri združila v konceptu biopolitične produkcije. V poskusu njene opredelitve izhajata iz Foucaultove raziskovalne strategije, katere cilj je „preseči različice historičnega materializma, (...) ki so problem oblasti in družbene reprodukcije premišljevale na ravni superstrukture, ločene od realne, bazične ravni produkcije“. (Hardt in Negri 2003: 35) Te različice historičnega materializma, vključno z več verzijami marksistične teorije, so uvedle analitično dvojnost, ki je favorizirala ekonomsko vprašanje in zreducirala vprašanje družbene reprodukcije na produktivnosti oropan pojem ideologije. Takšna zastavitev je imela več pomembnih posledic. Prvič, ozko pojmovanje produktivnosti, po katerem je produktivno le delo, ki se izmenja s kapitalom v sferi neposredne produkcije. Drugič, marginaliziranje biopolitičnega karakterja bojev, bodisi kot spregledanje tistih bojev, ki so potekali v sferi družbene reprodukcije in niso bili povezani s sfero neposredne produkcije, ki je opredeljena z odnosom med delom in kapitalom (takšne boje je v svojih genealogijah opisoval sam Foucault), bodisi kot spregledanje biopolitičnih značilnosti bojev v sferi neposredne produkcije (delavski razred je bil v main stream delavskem gibanju vedno bolj kanoniziran v skladu z vladajočimi družbenimi vrednotami, etiko dela itd.). Nič novega ne trdimo, če rečemo, da je ravno eksplozija teh marginaliziranih bojev raztreščila omenjene različice historične-

ga materializma, režime, ki so sloneli na njih in samo analitično dvojnost baza-nadstavba.

Foucault je s konceptom biopolitike „prišel problem družbene reprodukcije in vse elemente t. i. superstrukture nazaj v materialno, osnovno strukturo“, ki je definirana „ne le v ekonomskih, ampak tudi v kulturnih, telesnih in subjektivnih izrazih“. (Hardt in Negri 2003: 35) Obenem je njegov koncept biooblasti koncept imanence oblasti: „biooblast je oblika oblasti, ki ureja družbeno življenje iz njegove notranjosti, tako da mu sledi, ga interpretira, vsrka in reartikulira“. (Hardt in Negri 2003: 32) Rezultat, do katerega so se še bolj kot Foucault dokopali Deleuze in Guattari ter italijanski avtonomistični marksisti, je radikalna razširitev pojmovanja produktivnosti, ki prestopi bregove brazdstih prostorov, kot jih opredeljuje razmerje med delom in kapitalom in pojmovanje produktivne dimenzije biooblasti ter s tem materialistična ontologija, ki izpostavlja vprašanje produkcije družbene biti. Z analiziranjem biopolitičnega konteksta in njegovo umestitvijo v ontologijo produkcije lahko prepoznamo „novo obliko kolektivnega biopolitičnega telesa“, ki „ne postane struktura z zanikanjem izvirne produkcijske sile, ki ga animira, ampak z njenim priznanjem“. (Hardt in Negri 2003: 37)

Definicija heterogenosti globalnega prostora kapitalizma, ki je vzajemno proizvajanje globalne poenotujoče dimenzije kapitala in heterogenih oblik subsumpcije dela pod kapital, nam po-

maga razumeti povezavo med vprašanjem dela in državljanstva. Meje so namreč ključne v tej proizvodnji globalne dimenzije, ki se artikulira kot prostorska in časovna heterogenost zavzetja živega dela. Tisto, kar poganja to proizvodnjo, so antagonizmi in konflikti, ki oblikujejo vsak trenutek zavzetja. Tako pridemo do naslednjega pomena povezanosti med državljanstvom in delom, ki ima opraviti z vprašanjem kompozicije razreda in politične konstitucije. „Kompozicijo sodobnega živega dela križa multipliciteta načinov njegovega zavzetja s strani kapitala. Medtem ko kapital artikulira globalno dimenzijo skozi prevajanje v jezik vrednosti, moramo misliti konstitucijo kolektivnega subjekta, ki bo zmožen radikalne transformacije, izhajajoč iz antagonizmov in konfliktov, ki oblikujejo vsak trenutek zavzetja.“ (Mezzadra 2007) Na ta način lahko nekaj, kar se včasih pojavlja kot vprašanje solidarnosti, veliko ustrežnejše zastavimo kot vprašanje politične konstitucije na osnovi kompozicije sodobnega živega dela.

ANALIZA RAZREDNE KOMPOZICIJE IN BOJ ZA DRŽAVLJANSTVO

Sicer obstajajo določeni težavni prehodi v analizi kompozicije razreda, kot se je razvila v tradiciji avtonomističnega marksizma. Prehodi, ki se jih na prvi pogled težko aplicira na vprašanje migrantskega dela v t. i. lateralnih prostorih proizvodnje. Ta analiza je šla namreč predvsem v raziskovanje „nove narave produktivnega

dela in njegovega živega razvoja v družbi“. V tem okviru so se raziskovalni projekti usmerili predvsem v prehod od osrednje vloge „delovne sile masovnih tovarniških delavcev“ v produkciji presežne vrednosti k osrednji vlogi „intelektualne, nematerialne in komunikacijske delovne sile“ in v „analizo neposredne družbene in komunikacijske dimenzije živega dela v sodobni kapitalistični družbi“, s čimer so vztrajno izpostavljali „problem novih oblik subjektivitete, tako v njihovem izkoriščanju kot v njihovem revolucionarnem potencialu“. (Hardt in Negri 2003: 36) Tako se na prvi pogled zdi, da vprašanja subjektivitete migrantskih delavcev ne moremo zajeti z aparatom analize kompozicije razreda, ki se je razvil v avtonomističnem marksizmu. Vendar samo na prvi pogled.

Kot smo že videli je treba produkcijo subjektivitete razumeti tako v povezavi s konceptom oblasti, kot v povezavi s konceptom izkoriščanja, kot konstitucijo subjektivitete, posebnega subjektivnega vedenja in redukcijo (na normo abstraktnega dela) produktivne moči subjektivitete, njene zmožnosti proizvajati bogastvo. Da pa bi vprašanje te redukcije, ki se empirično vidi kot skrajna socialna degradacija migrantskih in prekernih delavcev nasploh in kot njihov antagonizem in konfliktnost, povezali z vprašanjem politične konstitucije kot definiranja „nove vrste artikulacije med enotnostjo in mnogoterostjo, ki bi izhajala iz novega skupnega temelja (novega Enega), sposobnega podpi-

rati drugačen režim sodelovanja in produkcije“ (Mezzadra 2007), moramo slediti analizi razredne kompozicije, ki pelje h konceptu biopolitične produkcije. Tukaj dobi vprašanje redukcije in degradacije nov pomen, ki je povezan z novo naravo produktivnega dela, z radikalno razširitvijo pojmovanja produktivnosti, ki prestopi bregove brazdstih prostorov, kot jih opredeljuje razmerje med delom in kapitalom, s pojmovanjem produktivne dimenzije biooblasti ter z materialistično ontologijo, ki izpostavlja vprašanje produkcije družbene biti in ki jo lahko razumemo s pojmom skupno.

Verjetno ni naključje, da lahko danes (v času krize komande finančne globalizacije) vprašanje kompozicije živega dela - ki ga križa multipliciteta načinov njegovega zavzetja s strani kapitala - in politične konstitucije oziroma politične rekompozicije - na osnovi skupnega temelja, ki bi podpiral od globalnega kapitalizma drugačen režim sodelovanja in produkcije - razumemo na osnovi analize kompozicije razreda v času prejšnje krize v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Koncept razredne kompozicije po Negriju (State and public spending) v takratnih kriznih časih omogoča analizo politične subjektivitete, pri čemer vztraja na dialektiki, ki je določena med „biti premaknjen z“ in „premikati kapital“, med oblikovano ekonomijo in oblikovalno ekonomijo, med natura naturata in natura naturans, ki je utemeljena v nastopu delavskega razreda. Ta dialektika pa je odprta, odnos je antagoni-

stičen, vsaka meja odnosa je takoj tudi že prag, na katerem se vzpostavijo novi pogoji odnosa, kvalitativni skok, ki ga definira ekspanzivno podružbljanje dela in kapitala. Do točke, ko si stojita nasproti produktivna družbena delovna moč, potencial celotne skupnosti dela in kapital kot preprosti posrednik cirkulacije-realizacije. Trenutek realne subsumpcije dela pod kapital, ki je v bistvu subsumpcija družbe pod kapital, prinaša inverzijo perspektive, o kateri smo govorili pri Boutangu. Če izhaja koncept kompozicije razreda iz dialektike med delom in kapitalom, antagonistična napetost odnosa, ekspanzivno podružbljane, prehod od direktnega produkcijskega procesa k družbi kot končnemu rezultatu procesa družbene produkcije in kraju produkcije (od tovarne k družbeni tovarni torej), razklee to dialektiko in postavi delavske in družbene boje pred nalogo reappropriacije novih produktivnih sil, ko s „produktivnimi silami“ razumemo „znanost, občo družbeno vednost, kvaliteto dela, družbenost dela, naravo, mašinerijo, organizacijo dela“. (Hardt in Negri 1994: 197-200)

Negrijeva analiza se nato osredotoči na „kapitalistično strategijo javne porabe, ki skuša negirati tisto, kar razkriva“, s čimer zanika in mistificira kompozicijo živega dela. Načini zanikanja in mistifikacije so vedno zajeti v mezdi kot kategoriji, v kateri kapital zagradi in mistificira kompleks političnih, družbenih, zgodovinskih in človeških aspektov proletariata. Ekspanzivna spirala želje in potrebe je kapital prisilila, da je ve-

lik del mezde razporedil v obliki družbene mezde v obliki javne porabe. In tudi na tem terenu se razkrije politični pomen meznega boja. Boj proti znižanju relativne mezde je vedno pomenil boj proti blagovnemu značaju delovne sile, proti kapitalistični produkciji nasploh. Ko kapital velik del mezde razporedi v obliki družbene mezde, dobi enak političen pomen boj za družbeno mezdo proti državi. (Hardt in Negri 1994: 197-200) Temu pa dodamo sledečo trditev: ko postane ključen mehanizem zanikanja nove realnosti razredne kompozicije (poleg javne porabe, ki se podreja podjetniški legitimaciji) disfranchissement, je boj za družbeno mezdo proti državi boj za državljanstvo.

K BIOSINDIKALIZMU

Smoter aktivistične raziskave IWW in projekta nevidnih delavcev sveta nasploh bi lahko sociološko imenovali tudi osvobajanje družbene mobilnosti. Lahko bi torej rekli, da je osvobajanje prostorske mobilnosti hkrati tudi osvobajanje družbene mobilnosti. Vendar se je dejansko dobro izogibati takšni terminologiji, saj reproducira diskurz integracije. Zato je bolje razvijati diskurz skupnega in družbenega boja proti ekspropriaciji skupnega. Pri tem pa je strateškega pomena vzpostavljane družbenih prostorov na meji, skupnosti na meji. Skupno se namreč lahko razkrije zgolj s suspendiranjem načinov zanikanja in mistificiranja današnje kompozicije dela. Projekt nevidnih delavcev sveta se je tega

lotil skozi organiziranje boja migrantskih delavcev na terenu družbene mezde oziroma družbe blaginje, ki je politična zahteva po vključitvi migrantskih delavcev vanjo in kot konstruiranje družbenih prostorov samoovrednotenja, kot so socialni centri, komunikacijskih projekti itd. Takšen projekt lahko razumemo kot vzpostavljnje praks biosindikalizma.

Biosindikalizem je sindikalna praksa, ki se umešča v heterogenost globalnega prostora z mejo kot ključnim mehanizmom dvojne operacije kapitala - poenotenja skozi segmentacijo prostorov redukcije produktivne zmožnosti živega dela na normo abstraktnega dela. Mnogotere oblike prekernosti, med katere spada migrantsko delo, niso deviacija od norme fordističnega kanona meznega dela, temveč so norma režima akumulacije v globalnem kapitalizmu. Tisti, ki izhajajo iz fordističnega kanona, ne razumejo vprašanja meja kot centralnega vprašanja izkoriščanja in boja proti izkoriščanju. Fordistične sindikalistične prakse so danes popolnoma neučinkovite v boju proti suverenosti globalnega kapitala. Še več, z branjenjem vse bolj prazne trdnjave fordističnega kanona meznega dela, postajajo protekcionistične, celo rasistične.

Danes se je treba postaviti na meje, s katerimi globalni kapital vzpostavlja segmentirane prostore zavzetja živega dela. O mejah v množini govorimo zato, ker je za današnji politični prostor, ki ni več nacionalen, ampak je globalen, značilen konec formalne homogenosti drža-

vljanstva. Obstajajo pluralne oblike izključevanja iz državljanstva oziroma oblike hierarhičnega vključevanja v državljanstvo. Populacija migrantskih delavcev, s katerimi se je v tej fazi ukvarjala aktivistična raziskava IWW, je ločena na najmanj štiri statusne kategorije, ki opredeljujejo različne nivoje pravic (napoteni delavci, sezonski delavci, delavci z delovnim dovoljenem za eno leto, delavci z osebnim delovnim dovoljenjem). Definiranje pogojev prehoda med njimi je ključno orodje, ki ga uporabljata država in kapital za avtoritarno upravljanje z delavci in zaviranje solidarnosti med njimi. Obenem obstajajo nepravno določeni derivati teh pravno opredeljenih statusov – sistem kooperantov na primer nadalje segmentira populacijo migrantskih delavcev, kar dodatno razširi pahljačo heterogenih načinov zavzetja živega dela. Na tej hierarhični lestvici lahko gremo navzgor, proti statusom formalno enakopravnih državljanov in državljanek, ki pa so ponovno hierarhično integrirani v socialno državljanstvo in s tem segmentirani. Ali pa navzdol, do ilegaliziranih delavcev in delavk. Prva naloga biosindikalizma je tako predlagati elemente za politično rekompozicijo tako radikalno segmentiranega živega dela. Do konstitucije kolektivnega subjekta in do novega skupnega temelja (novega Enega), sposobnega podpirati drugačen režim sodelovanja in produkcije, pa lahko pride le na osnovi antagonizmov in konfliktov, ki oblikujejo vsak trenutek zavzetja živega dela. Aktivistična raz-

iskava zato ni mišljena zgolj kot sociološka in empirična raziskava, ampak kot raziskava, ki odkriva antagonizme in konflikte in predlaga načine njihovega organiziranja.

Biosindikalizem je torej kritika tradicionalnega sindikalizma, ki vztraja na fordističnem kanonu mezdnega dela, na osnovi katerega definirajo strategije in prakse, ki niso zgolj neustrezne heterogenosti globalnega prostora kapitalizma, ampak celo podpirajo segmentacije, ki so ključne za režim akumulacije. Obenem pa je kritika avtoritarne biooblasti in kanoniziranja dela v skladu z vladajočimi družbenimi normami, etiko dela itd. Pri tem ima biooblast pomen nadzora nad življenjem in reprodukcijo populacije. Tako kot so komentatorji v primeru politike migracij, ki jo je začela uvajati Sarkozyjeva vladavina v skladu z imperativom “izbranih migracij”, ugotavljali elemente avtoritarne biooblasti, katere cilj je bil zaustaviti reprodukcijo “problematičnih” delov migrantske populacije (populacije tako imenovanih občutljivih območij v predmestjih), tako lahko v primeru migracijske politike v Sloveniji ugotavljamo mehanizme in dispozitive, ki na avtoritaren način definirajo populacijska gibanja migrantov. V okviru IWW smo tako ugotovili številne načine preprečevanja združevanja družin, ki so bodisi zakonsko opredeljeni (ovire za združitev družine so zapisane v tujski zakonodaji) bodisi so tolerirane nezakonite prakse (primer neprikazovanja stanarin na plačilnih listih). Delavski domovi, v katerih so

nastanjeni migrantski delavci, so ključno sredstvo avtoritarnega upravljanja z delovno silo in avtoritarne biooblasti. Omogočajo stalen nadzor nad delavci, njihovo segregacijo v mestu in preprečujejo njihovo združevanje z družinami.

Avtoritarno upravljanje z migrantskimi populacijami pa ni edina dimenzija biooblasti oziroma biopolitike. Pomembna razsežnost tega pojma je v že omenjeni produkciji subjektivitete, ki smo jo združili v pojem biopolitične produkcije. Konstitucija subjektivitete in produktivna moč subjektivitete sta bojišči biosindikalizma. Biosindikalizem skuša identificirati antagonizme, ki so locirani na nivoju produkcije subjektivitete. Na osnovi teh antagonizmov pa skuša definirati strategije in taktike politične rekonpozicije, še več, na njihovi osnovi konstruirati skupne temelje alternativnega režima sodelovanja in produkcije. To pa je možno le na osnovi strategije bega – bega kot kolektivnega boja proti avtoritarnim mehanizmom upravljanja z delom, bega iz heterogenih in lateralnih prostorov proizvodnje, kjer je živo delo reducirano na normo abstraktnega dela.

LITERATURA IN VIRI:

- Balibar, É.** (2007): *Mi, državljani Evrope? Meje, država ljudstvo*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Balibar, É. in Wallerstein, I.** (1988): *Race, nation, classe. Les identités ambiguës*. Paris: Éditions La Découverte.
- Boutang, Y. M.** (1998): *De l'esclavage au salariat. Économie historique du salariat bridé*. Paris: Presses universitaires de France.
- Dokumenti IWW** (Nevidnih delavcev sveta). Dostopno prek: <http://www.njetwork.org/spip.php?mot2>
- Hardt, M. in Negri, A** (1994): *Labor of Dionysus*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hardt, M. in Negri, A** (2003): *Imperij*. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti.
- Mezzadra, S.** (2007): *Living in Transition, Toward a Heterolingual Theory of the Multitude*. Dostopno prek: <http://translate.eipcp.net/transversal/1107/mezzadra/en> (18. 5. 2009).
- Negri, A.** (1994): *Spinoza subversif. Variations (in)actuelles*. Paris: Éditions Kimé.
- Negri, A.** (1996): *Marx au-delà de Marx*. Paris: Éditions L'Harmattan.
- Ong, A.** (2006): *Neoliberalism as Exception. Mutations in Citizenship and Sovereignty*. Durham: Duke University Press.
- Rigo, E.** (2007): *Europa di confine. Trasformazioni della cittadinanza nell'Unione allargata*. Roma: Meltemi Editore.
- Wright, S.** (2002): *Storming Heaven. Class Composition and struggle in Italian Autonomist Marxism*. London: Pluto Press.

(NE)ZAŽELENI SOSED : GROŽNJA IN VARNOST V DISKURZU EVROPSKE IMIGRACIJSKE POLITIKE

Povzetek: Članek analizira evropske priseljske politike preko igre dvojnosti, v kateri so imigranti po eni strani grožnja in prežeha nevarnost, po drugi strani pa med državljani Evropske unije izzovejo sočutje, ki terja pozive k strpnosti in spoštovanju človekovih pravic. Priseljska politika Evropske unije je način kako oblast predoča grožnjo in nevarnost, prek katerih se oblast vzdržuje, po drugi strani pa so priseljske politike skozi biopolitične prakse način vzpostavljanja kompleksnega nadzora meja. Slednje niso zgolj teritorialne meje, temveč pomenijo tudi diferenciacijo na podlagi rase, razreda, zdravja ter drugih kategorij. To je ena bistvenih tehnik Evropske unije, ko med članicami ruši teritorialne meje in ustvarja svobosčine kot so prost pretok blaga, storitev in oseb, hkrati pa se pojavljajo novi režimi izključevanj.

Ključne besede: priseljske politike Evropske unije, afriški priseljenci, meje, nevarnost, biopolitika

Splošna (medijska) podoba *prihajajočih* afriških ilegalnih imigrantov na obale Evropske unije je pravzaprav podoba njihovega reševanja. Značilen je že kar standardizirani kader: imigranti so tu, pred vrati (od kod so prišli ostaja bolj ali manj neznanka; kraj od koder prihajajo je največkrat ukalupljen v skupni označevalec »Afrika«), in ker ni verjetno, da bi se v zadnjem trenutku obrnili, jim je potrebno stopiti nasproti. Pri tem akt prihoda Afričanov hkrati pomeni tudi napoved težav, na katere se evropske države odzovejo z reševanjem temnopoltih pribežnikov z razmajanih ladij. V dokaz, da je prihod Afričanov resen problem, mediji običajno pokažejo še posnetke nevzdržnih razmer v začasnih nastanitvenih taboriščih na obalah evropskih držav.

Preko portretiranja akcij, v katerih usposobljeni in opremljeni reševalci *tik pred* potopom izpraznijo prenatrpane barkače, je končni iztek premisleka skorajda neizogibno en sam: vsaka zgodba se ne konča tako srečno; tragedije s smrtnim izidom so v takšnih razmerah vedno mogoče. Ravno posredovanje, reševanje obupanih prišlekov in asistenca v prvih zasilnih taboriščih ob obalah Evrope bi lahko razumeli kot dokaz, da zahodna družba ni sebični in nemi opazovalec trpljenja, ki bi ne želel pomagati ali ne hotel razumeti avantur, v katere se spuščajo Afričani. V tej podobi so resnični pasivni opazovalci prav imigranti, priča so lastnemu trpljenju in težkim trenutkom, ko sledijo svojemu

cilju. Njihov pogled, drža telesa in dejanja so tista, ki izdajajo nejevernost v konkretno situacijo, v kateri so se znašli. In ta pogled nam daje občutek krivde in sočutja.

Sočutje do žrtev je način, kako se izogniti nevzdržnemu pritisku tega pogleda in zato obstaja prepričanje, da je prišleke potrebno razumeti, spoznati njihove težave in jim omogočiti dostojno bivanje. Jim pomagati in nuditi oskrbo, ki jo potrebujejo. In vendar - ob tem je potrebna previdnost. Evropska imigracijska politika je usmerjena predvsem v zaježitev ilegalnega priseljevanja, kar pomeni, da je nezakonite prišleke potrebno ustaviti in jim preprečiti nastanitev na stari celini. Naslovi v tiskanih medijih in medmrežju povedo veliko: *Obramba Evrope pred priseljenci*¹, *Gambija – nova fronta v migracijski trgovini*². Tudi v nedavnem sporočilu za javnost, ki ga je objavila Evropska komisija (2008), se je izjava nekdanjega komisarja Jacquea Barrota, zadolženega za področje svobode, varnosti in pravosodja, iztekla v čisto dvojnost. Tako so po eni strani lahko imigracije evropska priložnost za gospodarski razvoj in prosperiteto, pri čemer je prišleke potrebno spoštovati in biti do njih strpen. Po drugi strani pa vznikne ostra zarez, ko ni dovoljeno nikakršno popuščanje nezakonitim priseljencem. Če se jih diskreditira že s tem, da so »na drugi strani« zakona, pa je poleg tega proti njim uperjena tudi ost militantne retorike...

1 Glej Trtnik (2006).

2 Glej Fleming (2006).

»Priseljevanje je za Evropsko unijo priložnost in izziv: če se ga pravilno upravlja, je bogastvo za naše družbe in gospodarstva. V Evropi brez notranjih meja morajo države članice in Evropska unija delovati na podlagi skupne vizije. To je predpogoj za upravljanje zakonitega priseljevanja in vključenosti kot tudi za boj proti nezakonitemu priseljevanju ob upoštevanju univerzalnih vrednot, kot so zaščita beguncev, spoštovanje človekovega dostojanstva in strpnost« (ibid.).

Praktično nemogoče je prezreti na videz izključujočo dvopolnost, ki se je izrisala v zgornji odstavkih. Obstaja neka določena hkratnost, vzporednost dveh diametralnih pozicij: v kolikor obstaja težnja po pomoči prišlekom, pa v enaki meri Evropa zahteva postavitev branikov. Celo preko militantnih tropov se jasno kaže, da ima toleranca svojo mejo. Ostra meja ne demonstira le tega, da je reguliranje migracijskih tokov nujno, pač pa se invertira v vprašanje varnosti. Ne nazadnje tudi že omenjeno sporočilo za javnost Evropske komisije govori o tem, da je eden od pomembnih stebrov, na katerem bo morala temeljiti skupna evropska politika priseljevanja, ravno področje varnosti. Ta gesta obrata, kjer ob ideji univerzalne vrednote strpnosti vzporedno vznikne potreba po nadzoru priseljevanja, nakazuje in celo udejanja strah pred imigranti, ki so kot taki portretirani kot grožnja, ne-varnost.

JE PRIMER PRIMEREN UVOD? (UVOD)

Zakaj primer namesto uvoda? Morda niti ne gre za nadomestek, saj primer nastopa kot uvod. Razmisliti je torej treba, ne o *namesto*, temveč o *na mestu*. Torej, zakaj postaviti primer na mesto uvoda? Razlog bi lahko bil pragmatične narave. Primer učinkovito pritegne bralca v besedilo; ga vanj povleče in potopi, hkrati pa mu nakaže, kaj je osrednja tema prispevka. Primer je lahko torej tudi orientacijska točka, s katerim naj si bralec pomaga razumeti razpravo v nadaljevanju besedila. Je potemtakem oris »vsakodnevne situacije« koristen napotek, ki bo po opravljeni analizi deloval kot konkretni, partikularni dokaz v nadaljevanju sicer abstraktnega besedila?

Te možnosti bralcu ni mogoče odtegniti, vendar ima tokrat primer na mestu uvoda še drugo, morda pomembnejšo funkcijo. »Praktični« primer ne naslavlja »od-resničnega-sveta-odmaknjene« teorije zato, da bi bralec slednjo povratno lažje razumel. Ni predstavljen zato, da bi pokazal, da teorija in praksa najdeta stičišče. Primer se nam na tem mestu zdi primeren, ker ni pasivno orodje temveč aktivni element, ki vodi teorijo. Ne ostaja na svojem mestu, temveč je v okviru pričujočega besedila ves čas gibanju, tu je ravno zato, da ga premikamo, besedilo pretresamo skozenj z različnih zornih kotov ter ga postavljamo v vlogo dekompozitorja in rekompozitorja obravnavane vsebine. Je teoretično orodje, ki osvetli strukturo ideje teksta. Njena aktivna sila je hkrati določena oblika

retroaktivne sile, ki pokaže nekaj, česar ravno v izhodišču ni bilo mogoče videti. V njem je ploden, generativen paradoks: primer se nahaja pred besedilom, vendar ob branju teksta vnazaj osmišlja in kreira vsebinsko vrednost prebranega. Gre za antihermenevtično lekcijo, kjer v ospredju ni pomenskost konteksta, ki bi služil kot vodilo za razumevanje podrobnosti. Posamezne značilnosti so tiste, ki zaznamujejo in določajo celotno perspektivo in v tem smislu detajl kontekstualizira kontekst.

Vsebinska razprava pričujočega besedila je razdeljena v dva vsebinska sklopa, ki pa sta med seboj prepletena in povezana, zato je pomembno, da ju kljub razdeljenosti mislimo kot druga v drugo prežeti vsebinski enoti. V prvem sklopu je izpostavljeno vprašanje imigrantov, ki so v prevladujoči podobi osmišljeni kot *grožnja* Evropski uniji, evropskemu redu, evropskemu gospodarstvu, itd. Zanimalo nas bo, na kakšen način se vzpostavlja tovrstna podoba ilegalnih imigrantov in kakšni so principi po katerih delujejo kot grožnja. Poleg tega je namen prvega sklopa članka premisliti, kakšno funkcijo ima v diskurzu imigracijskih politik grožnja. Pri tem bo teoretska refleksija usmerjena k dvema tezama. Prvič, grožnja, predočena tudi preko imigracijskih politik, je »načrtna« stava oblasti. Oblastne strukture Evropske unije v tem smislu nujno potrebujejo tovrstno tehnologijo oblasti, saj na ta način zagotavlja lasten obstoj. Drugič, če si oblast z demonstriranjem grožnje utrjuje

položaj, pa ji to nikakor ne zadošča; svojo avtoriteto mora preko grožnje utemeljiti tudi skozi prakse in strategije v okviru katerih posamezniki lasten položaj vežejo na skupnost kot organsko celoto. Poanta je, da je prežecha nevarnost konstituirajoči element določene skupnosti in hkrati neumanjkljivi element, preko katere določena družba more najti lastno esenco.

V drugem vsebinskem sklopu bomo zaključke iz prvega dela reflektirali preko Foucaultovega koncepta biooblasti (Foucault 1978, 2003)³. Pri tem bo v središču predvsem premislek, kako predpostavljena grožnja zahteva odziv skozi prizmo varnostnega vprašanja, skozi koncept varnosti. Pokazali bomo – in na ta način nadgradili tezo iz prvega dela – da predočanje nevarnosti oziroma grožnje ni le enostavna poteza oblasti. Težko bi bilo (zgolj) trditi, da je to as iz rokava, ki ga oblast lahko potegne kadarkoli. Oblastne tehnike so veliko bolj kompleksne; ravno to pa bomo preko biopolitike skušali pokazati. Namen drugega vsebinskega sklopa je torej analizirati, kako oblast preko vprašanja varnosti deluje, na katerih ravneh se nahaja in od kod se napaja njena moč. Pri tem trdimo, da so imigracijske politike ena izmed tehnologij sebstva, preko katerih se posamezniki konstituirajo ravno preko terminov prežече nevarnosti.

³ Koncept biooblasti bo v tem delu tudi na kratko predstavljen, vendar je njegova pomenskost tako široka, da je v tako kratkem orisu ni mogoče izčrpati.

IMIGRANT: GROŽNJA.

Uradna imigracijska politika Evropske unije je uvrščena v nabor odgovorov na varnostno problematiko (Bigo 1994; Huysmans 2000), pribežniki in njihov prihod pa so v tem smislu razumljeni kot kalitev varnosti, kot sila, ki načenja ali vsaj zamaje obstoječo varnost. Fraza »trdnjava Evropa« morda kljub na prvi pogled enostavni logiki pove več kot želi, tudi ko govorimo o imigracijah. Meje stare celine so zamišljene kot branik, znotraj katerega je stabilno okolje. Znotraj so ljudje varni, vendar hkrati vedo, da ves čas, ko so znotraj, to pomeni, da obstaja tudi neki zunaj. Slednje je tisto, kar preži, kar vedno obdaja trdnjavo, česar ni mogoče odstraniti ne glede na to, kako močno si to tisti, ki so znotraj, to želijo. Trdnjava je konec koncev postavljena ravno zato, da brani, da preprečuje vdor zunanjega, ki pa je ravno zato, ker se ga tisti, ki so znotraj, zavedajo, vedno hkrati tudi znotraj. Vseprisotnosti zunanjega ni mogoče odmisлити, je konstitutivni del notranjega. Vendar je kljub temu nevzdržno, da imigranti, ki prihajajo od zunaj, očitno uspejo načeti navidezno vzpostavljen red tistega, kar je znotraj. To je tisti dodaten element, ki še zaostri jedro potencialnosti. Vsakodnevni prihodi migrantov so eksces, napoved skorajšnjega sesutja predpostavljene idile tistih, ki so znotraj. Implicitno je imigrant zato kontrapol varnosti, predstavlja ne-varnost, ali, z drugimi besedami, pribežnik pomeni grožnjo.

Toda postavlja se vprašanje, zakaj je status imigrantov reduciran na grožnjo. Od kod jim podeljena potencialnost, skozi katero se prikazuje grožnja, neprestani zdaj-zdaj uresničitve tistega, kar se napoveduje, torej zamajanja varnosti in razbitje »normalnega« stanja? Prihajajoče priseljence moramo v tem oziru razumeti celo kot obrnjeno temporalnost. Valovi prišlekov so jasni, ni jih mogoče prezreti. Vidimo jih in vemo, da imigrantskega toka ni mogoče prekiniti. Ravno to neposredno polje vidnosti priča o tem, da imigranti prihajajo. Vse je jasno, interpretacija ni potrebna. Prav očitnost, ta »čisti« dokaz pred našimi očmi se mora zgoditi, da bi naposled vnazaj realiziral grožnjo. Vdor ne-varnosti mora prodreti v jedro tistega »znotraj«, da bi lahko grožnjo sploh lahko mislili.

Zanima nas, in o tem sledi tudi premislek, zakaj so imigranti prežecha, že in hkrati še-ne v vsej svoji potencialnosti aktualizirana grožnja, ki pa je z vsakim dnem in z vsako barkačo, ki pristane na obalah Evrope, bliže svoji izpolnitvi. Toda preden odgovorimo na to vprašanje, je smiselno očrtati, na kakšen način se vzpostavlja imigracijska politika Evropske unije kot varnostna dilema. Premisliti gre, katere so strateške linije, preko katerih je v zadnjih dobrih petdesetih letih transformirani evropski politični prostor vključil v svoj nabor politik tudi skupno upravljanje azilne politike in imigracijskih tokov.

Vrsta avtorjev (glej na primer Huysmans 2006; Waver 2002) trdi, da se je predvsem po

koncu hladne vojne razumevanje varnostnega vprašanja v mednarodnem okolju močno spremenilo. Nedvomna kriza omenjene problematike se je pojavila predvsem zaradi neposredne izgube doktrinalnih in strateških vsebin v njenem okviru, vključujoč »klasično« vodenje vojn, vojaških povezovanj, preprečevanje morebitnih oboroženih spopadov ipd. Če je bila védnost o varnosti bolj ali manj vezana na področje vojske in obrambnih aktivnosti, se je po spremembi v razmerjih v mednarodnem sistemu pojavila zev, ki so jo oblastne strukture držav morale zapolniti. Koncept varnosti je moral pokriti in prevzeti nov objekt, s katerim bi se lahko ukvarjal. Izpraznjena identiteta področja taka ni mogla ostati: če je želela obstati je vase morala vključiti nova polja upravljanja.

V tej luči so migracijski tokovi postajali vse bolj aktualno vprašanje, ki ga je bilo potrebno preučiti kot potencialni konfliktni element znotraj držav in tudi v mednarodnem okolju (glej Weiner 1992). Toda imigranti in begunci niso bili kar naenkrat identificirani kot potencialni rušilni element znotraj stabilnega okolja, temveč so bili v prevladujočem diskurzu postopno označeni kot rizična skupina in predmet bojazni. Priseljenci naj bi predstavljali nevarnost, da kot katalizator sprožijo konflikt med državo iz katere prihajajo in državo, v katero so namenjeni. Prav tako naj bi predstavljali grožnjo političnemu sistemu in kulturnemu okolju gostujoče države, dojeti pa so lahko tudi kot socialni in

gospodarsko obremenjujoč problem (Huysmans 2006, 47-51). Gre za učinkovite efekte, ki na eni strani delujejo kot sila razdora sistema, na drugi kot sila kontinuitete in ohranjanja obstoječega. Zato je diskurz varnosti vedno dramtiziran, predstavljen kot tematika, ki zahteva neprestano pozornost, neprestano ponavljanje in obnavljanje vzrokov, ki jo vzdržujejo. Kot tako jo oblast želi in ne nazadnje tudi rešuje z izrednimi ukrepi (Buzan, Waver, and Wilde 1998). Dolar (2004, 123) opozarja, da je to načrtna stava oblasti. Namreč, z ekscesivno in spektakularno vidnostjo realizirane grožnje vse manifestacije oblasti obda z nevidno grožnjo in ji tako zagotovi ustrezno avtoriteto. S tem, ko je uporabljena presežna vidnost, ko so v igri fantazmatski učinki s skrbno uporabljenimi pripomočki, potem masivna uprizoritev realizirane grožnje izzove največji odvrčilni učinek.

Staplanje migracijskega vprašanja z varnostno problematiko (*securitisation of migration*) se nikoli ne materializira v praznem prostoru. Ni vakuumskega okolja, kjer bi bila neka grožnja ali nevarnost »resnična« in bi bila kot taka univerzalno pripoznana, temveč je vedno produkt specifičnih družbeno-političnih razmerij. Tovrstni diskurz je produkt instrumentalnih prijemov in že omenjenih mnogovrstnih manifestacij oblasti, administrativnih praks in ne nazadnje z njimi povezanih analitikov varnostnih problematik. Ali, kot pravi Dolar (2004), grožnja, ki leži v srži avtoritete in oblasti, ima svoj

pravi medij v jeziku, v različnih modalitetah njegove rabe, ki so diskurzi. Če ni oblasti brez opore v diskurzu, potem tudi ni diskurza brez reference na grožnjo, ki vzdržuje avtoriteto.

Trdimo torej, da je imigracijska politika nekakšna gesta, ki oblasti služi kot predočanje grožnje. Slednja je vedno prisotna, tukaj in zdaj, vendar hkrati neimenljiva in neizrekljiva. »Ohranjanje nevidne grožnje, ohranjanje grožnje v nevidnosti, ohranjanje njene potencialnosti je eno pglavitnih opravil oblasti« (Dolar 2004, 120). Oblast mora ves čas delovati tako, da drži grožnjo v stalni pripravljenosti. Vzdrževati mora mejno točko, kjer ves čas obstaja ta potencialnost, ki se lahko iz grožnje preoblikuje v katastrofo ali vsaj težko izkušnjo. Ob tem imigrant, ki pristaja na obalah Evropske unije, ne potrebuje dodatnih razlag. Več kot očitno deluje kot takojšen in viden prikaz »resničnosti« grožnje. Splošno prepričanje gre nekako takole: če povezava potrebuje skupno imigracijsko politiko kot kontra-silo tej nevarnosti, potem nihče ne more trditi, da je problem zanemarljiv. Imigranti so grožnja, v kolikor jih take dela prav evropska imigrantska politika. Slednja je eden izmed ključnih elementov, ki konstituira in vzdržuje pribežnike v pomenskih okvirih predaktualnosti, ki hkrati napoteva k vedno vnaprej odloženi grožnji. Kot smo že dejali, vedno novi odgovori in strategije za odpravo problema migracija, pripelje k dozdevku o še bolj preteči nevarnosti. Politike so torej tiste, ki grožnjo vzpo-

stavljajo. Osmišljevanje prihajajočih migrantov kot nevarnosti, grožnje, je imanentno oblasti in je zato grožnja migrantov grožnja oblasti.

To je tudi točka, kjer je oblast morda najbolj učinkovita. Oblast ne grozi neposredno, vendar mora to kljub temu početi, če želi vzdrževati svojo avtoriteto. Kreirati mora atmosfero, kjer izkazuje svojo moč, vendar pa je neposredno v popolni meri ne udejanji. Kajti eksplikacija slednje se izčrpa (pre)hitro, in arbitrarnost, nemoč oblasti bi se razgalila, s tem pa bi njena moč usahnila. Avtoriteta mora temeljiti na vedno napovedujoči se uresničitvi grožnje. Toda nikakor ni nujno, da je ta premočrtna, torej od oblasti k tistemu, na katerim se izvaja. Grožnja lahko deluje tudi na veliko bolj kompleksni ravni, ki pa je zato hkrati morda tudi bolj učinkovita. Kot pravi Dolar (2004, 126), »oblast postane organizirana kot obramba pred nevidno grožnjo, grožnjo, ki jo predstavlja neki vseprisotni nasprotnik. Oblast se sama predstavlja kot žrtev, žrtev nevidnih groženj, in ne preostane ji nič drugega, kot da se brani«. Tako kot se nevarnost hitro širi, tako mora odreagirati tudi oblast; ta se zato na vseprisotnost prve odzove tako, da je tudi sama vseprisotna. Grožnja, vzpostavljena kot nasprotni pol avtoritete, na ta način legitimira izvajanje oblasti. Še več, »oblast, ki je sama ogrožena, je oblast, ki lahko prestopi svoje meje, se v imenu varnosti otrese svojih varoval in to prav spričo domnevne grožnje, ki ji domnevno streže po življenju« (Dolar

2004, 130). Mar ne počne ravno to tudi Evropska unija? Imigracijske politike so razumljene kot prijemi varovanja. Migracije pomenijo varnostno dilemo evropskih držav, imigranti pa so obravnavani, kot da predstavljajo grožnjo varnosti. Prišleki so postavljeni v ekskluzivni položaj, v stanje izjeme. So nekako potisnjeni izven reda (zakonskega, vrednotnega, ipd.) družbe, v katero so vpadli. Vendar to po drugi strani ne pomeni, da so izven avtoritete, ki jih je izključila. Nasprotno, oblast in sila zakona se ohranjata ravno v relaciji s tem zunanjim (Diken 2004).

Toda funkcija grožnje ni le v tem, da vzdržuje oblast, temveč je pomembno tudi, da je naše dojemanje imigrantov kot rizične skupine osnovano na dojemanju države (ali kakršnekoli druge oblike političnega prostora) kot telesa, ki ga je potrebno zaščititi. Tako povezava imigrantov in nevarnosti, ki naj bi jo prinašali s seboj ni osmišljeno le kot načenjanje funkcionalne integritete in neodvisne identitete politične enote. Je hkrati vedno tudi politično dejanje, ki terja enotnost in avtonomnost skupnosti.

Stabilnost identitete določenega političnega prostora ali skupnosti je tista, ki jo je potrebno ves čas vzdrževati. Ves čas se mora perpetuirati ideja enotnosti, povezanosti političnega telesa v organsko celoto, ki mora biti predoden na ta način, da bi sploh lahko obdržalo lastno existenco. Skupnost zato potrebuje nekaj s čimer se identificira in substancializira. In kje tu nastopi imigrant? Diskurz o grožnji, poosebljeni

v ilegalnih imigrantih, je ravno tisti element, ki »priča« o tem, da obstaja neka harmonija v določeni družbi. Logika, ki stoji za to idejo je, da v kolikor te harmonije ni, potem tudi obstoj grožnje ni smiseln. Diskurz grožnje ima torej svoj vir v ideji, da ima nekdo ali nekaj, kar grozi, potencial narušiti »normalno« funkcioniranje določene družbe. Toda tovrstne domneve temeljijo na anticipaciji. Redko kdaj imamo neposreden stik z imigranti; toda kljub temu se »samo po sebi« napoveduje, da se bodo grožnje njihovega širjenja in s tem širjenja kriminalitete in vseobsegajoče nevarnosti uresničile. Anticipacija grožnje tako ne temelji le na preteklih izkušnjah, na teh je osnovana celo zelo redko. Pričakovanje je vedno hkrati tudi pričakovanje neznanega, gosta megla, v katero je treba stopiti in zaradi katere je grožnja to, kar je. Neznano je konstitutivni element grožnje, je njen osnovni element, ki straši, ki se napoveduje, da se bo uresničil in se hkrati izmuzljivo premakne v prihodnost malo pred trenutkom, ko mislimo, da smo se mu (misleč, da nehote) približali. Vedno znova napovedujoč se prihod destruktivnega elementa se nam kaže kot potencialnost odvzema jedra in bistva določene politične skupnosti. Identiteta slednje bi bila omajana, če ne bi imela Drugega, če ne bi bila vezana na tisto zunanje, ki ga mora misliti ob sebi, če želi, da bi se njena identiteta ohranjala in vzdrževala smisel. V tem smislu so prišli tisti nemogoči dejavnik, ki je hkrati vedno tudi nujen: ni se ga

mogoče znebiti, potreben je ravno v kolikor želi skupnost ohraniti navidezno polnost.

Imigracijske politike so gesta, ki na neki ravni funkcionira, kot da se sooča z grožnjo, ki se jo *trudi* odpravljati. Toda ravno v tej prvini je srž teh politik. Gre za to, da je vedno prisotna neka konstantnost. Vedno se grožnja odpravlja, posel ostaja nedokončan. Ne glede na to, koliko truda je vloženo v odpravljanje težav, ne glede na to, kako pristopimo k problematiki, ta vedno ostaja. Še več, politike vedno težijo k novim prijemom, k novim zamislim in še rigoroznejšemu zaostrovanju ukrepov. Paradokсно, radikalizacija problema vodi k pripoznanju, da je težava večja, kot je bila na začetku. Kot da je val imigrantov vedno prisotna, živa entiteta, ki se na nove prijeme odzove tako, da spremeni svoj tok, obliko in način delovanja in je posledično vedno znova treba prilagajati tudi politike. Imigracijske politike se izvajajo zato, da grožnja ne bi bila nikoli odpravljena, temveč, ravno obratno, da bi bila tukaj in bi na tem mestu tudi ostala. Kot že rečeno, prisotna mora biti, ker napaja identiteto politične skupnosti, predstavlja njeno polnilo. Je orientacijska točka, preko katere se olajšano umešča v določen prostor in najde temelj, na katerem se lahko vzpostavi.

VARNOST, IMIGRACIJE, BIOOBLAST.

V nadaljevanju bomo zgornja dognanja premišljali skozi Foucaultov koncept biooblasti. Gre za (moderne) oblastne mehanizme upravljanja

biološkega življenja; s tem ko se oblast osredotoča na življenje, ne gre več le za vprašanje, kako kar najbolj učinkovito nadzorovati določen teritorij, temveč je po Foucaultu enako, če ne bolj pomembno tudi, kako se oblast izvaja na ravni človeka-kot-živega-bitja, gre torej za politiko teles. Ukvarjali se bomo z biopolitiko varnosti, pri čemer bo v središču predvsem analiza, kako vprašanje varnosti služi kot biopolitična metoda upravljanja in politične subjektivacije. Toda preden odgovorimo na zastavljeno dilemo, je na mestu, da naprej na kratko predstavimo Foucaultov koncept biopolitike, nato pa ga, kot že rečeno, povežemo z vprašanjem varnosti.

Po Foucaultu je biopolitika način intervencije in regulacije populacije; zanj vpeljava različnih tehnik obvladovanja teles in nadzorovanja populacije (Foucault 1978, 139) pomeni začetek dobe biooblasti. Pred tem je imela suverena oblast dolgo časa pravico odločati o življenju in smrti, kar je pravzaprav juridična oblika suverenosti klasične dobe, kjer je suveren smel odločati praktično o vsem in vsakomur. Od 17. stoletja dalje pa je v središču oblastnih razmerij posameznik oziroma njegovo telo, njegovo življenje. Oblast, ki pušča (še več, spodbuja) živeti in pusti umreti je ključna maksima, ki opredeli koncept biooblasti in je pravzaprav prevrat dotlej dolgo veljavnega dojemanja suverenosti (Foucault 1978). V najbolj splošnem pomenu koncept biooblasti osvetljuje, kako oblast z (racionalnimi) prijemi intervenira nad vitalnostjo

človeka. Gre za upravljanje nad življenji-telesi, v individualnem in kolektivnem smislu, pri čemer oblastne strukture vzpostavljajo režime vednosti o vprašanih kot so rojstvo, umrljivost, zdravje ipd. (Rabinow and Rose 2006). Strategije intervencije nad kolektivnim obstojem določene družbe se izvajajo v imenu življenja in zdravja, varnosti, kategorije kot so rasa, etničnost in spol pa so osmišljene v okvirih genetičnih in bioloških razporejanj/delitev.

Nove oblastne strategije pomenijo uverturo v moderno dobo, kjer so družbene politične strategije usmerjene na telesa in življenja posameznikov. Zato Foucault (1978) pravi, da je moderni človek žival, čigar politika se dotika predvsem njegovega obstoja kot živega bitja. To je tudi prehod od teritorialne države k državi populacije. Toda, potrebno je izpostaviti, da ne gre preprosto za menjavo ene oblike oblastnih razmerij z drugo, ali, z besedami Foucaulta (2003, 241):

»Ne bi ravno rekel, da je bila suverenova pravica – vzeti življenje ali pustiti živeti – nadoomeščena, temveč jo je dopolnila nova pravica, ki ne izbriše stare, temveč vanjo prodira, jo prežema.«

Poleg biooblasti pa Foucault uvede tudi pomemben koncept *gouvernementalité*, ki med drugim zajema razmerje med varnostjo, teritorijem in populacijo (Foucault 2007; glej tudi Hindess 1997). Gre, preprosto povedano, za obliko oblasti, preko katere se določeni druž-

bi oziroma populaciji vlada preko sublimnih, manj eksplicitno imponiranih oblastnih prijemov. Taka tehnika je na primer oblastna tehnika samoreguliranja in samokontrole posameznikov, ki jo vzdržujejo normativne predpostavke drugih članov družbe ter način delovanja institucij, tako državnih kot tudi nedržavnih. Samovladanje posameznikov kot oblika biopolitike je način upravljanja družbe, skupnosti ali populacije. Je posredna, vendar zato nič manj učinkovita oblika vladanja. Ravno obratno, tovrstni regulatorni protokoli, ko se zdi, da državni aparat ali njene institucije ne posegajo v intimo posameznika, vendar hkrati njeni mehanizmi delujejo na mikroravni, na samih telesih posameznikov, so učinkovita oblika oblastnih vzorcev. Slednji so pogosto usmerjeni k vprašanju varnosti posameznikov, pri čemer je na primer upravljanje ali izvajanje določenih javnih politik kanalizirano skozi diskurz varnostne problematike in zaščite življenj. Tako nacija varnosti služi kot ena glavnih komponent (liberalnega) upravljanja in je hkrati v smislu delovanja na ravni populacije bistveno biopolitična (Gordon 1991). Zato lahko rečemo, da so regulatorni mehanizmi biopolitike hkrati tudi varnostni mehanizmi, usmerjeni k optimiziranju in reguliranju življenja. Varnost kot metoda upravljanja deluje na ravni serij možnih in verjetnih dogodkov. Za slednje preverja, kašne so možnosti njenih uresničitvev (potencialnost!) in hkrati že pripravlja možne odgovore nanje. V

kolikor je suverenost usmerjena k teritoriju, je biopolitika skozi vprašanje varnosti osredotočena na telo posameznika, na populacijo.

V tej luči je zato potrebno razumeti imigracijske politike Evropske unije, ko se preko biopolitične védnosti pomensko polni status ilegalnih imigrantov in njihovih dejanj. Reprezentacije pribežnika kot bolnega in izčrpanega telesa, potencialnega terorista ipd., igrajo pomembno vlogo kot del upravljavskih mehanizmov, ko se vzpostavljajo uradne politike kompleksnega nadzora meja. Slednje zato nikakor ne ostanejo zgolj teritorialne meje, temveč pomenijo tudi diferenciacijo na podlagi rase, razreda, zdravja ter drugih kategorij. To je ena bistvenih tehnik Evropske unije, ko med članicami ruši teritorialne meje in ustvarja svoboščine kot so prost pretok blaga, storitev in oseb. Vendar, in to je ključno, hkrati ko se vzpostavljajo te svoboščine in pravice, je nujno potrebno potegniti markacijsko črto, do koder te svoboščine veljajo. Najbolj jasno se ta črta ne more izrisati v teritorialnem smislu, potrebna je tudi jasna simbolna meja. Ta pa se skozi biooblastne mehanizem konkretizira (tudi) na telesih ilegalnih imigrantov. Ti so tisti, ki so zgolj bitja, reducirana na golo življenje (Agamben 2004); njihova obrobna prisotnost kaže na to, kaj populacija v okviru unije ni. Torej, njihov status, njihova telesa so prezentirana kot tujek (spomnimo se samo, da delavci v zasilnih taboriščih na obalah Evropske unije imigrantom pomagajo v zaščitnih oblekah, rokavicah in maskah na obra-

zih!), potencialna krnitev reda prostora (ne samo v teritorialnem smislu, temveč tudi populacije) v katerega želijo »vdreti«. Očitno je, da biooblastni mehanizmi ne delujejo zgolj in samo na imigrante, saj bi bilo preveč enostavno trditi, da imajo efekte zgolj ne ilegalne pribežnike. Navsezadnje smo že v prvem delu pričujočega besedila ugotovili, da se preko imigracijskih politik vzdržuje in regulira tudi populacija. Varnostna problematika na način optimizacije in regulacije življenja postane sredstvo identificiranja in nevtraliziranja elementov in/ali problemov, težav, znotraj populacije. Z naslavljanjem verjetnih tveganj in groženj lahko oblast ravno preko vprašanja varnosti regulira biološka vprašanja in vprašanja življenj posameznikov samih. Skrb in varovanje življenja, in to je eden od ključnih vidikov, stajata postavki, ki sta dojeti kot ogroženi in njuna zaščita pomeni zaščito populacije in v okviru slednje tudi posameznika (glej Salter 2006). Dobro in zdravo življenje individuum je dokaz dobre kondicije celotne populacije in obratno – vitalnost populacije je skorajda nujna predpostavka, da je tudi življenje posameznika lahko zdravo, dobro, koristno, ipd. V tem smislu lahko razumemo tudi varnostno vprašanje v okviru imigracijskih politik, saj v prevladujoči podobi nezdravo telo imigranta sporoča, da je tisto, kar se nahaja izven Evropske unije septično. V tem hierarhičnem razmerju pa seveda evropski prostor na drugi strani pomeni vitalnost, populacija v njenem okviru pa je krepka in zdrava.

Takšno tehnologijo je mogoče poimenovati razmejevanje (Thobani 2000), kjer so določena telesa označena kot »zunanja« in s tem fizično zarišejo mejo populacije, ki so ji ta telesa zunanja. Ena bistvenih potez ali značilnosti pri konstituciji skupnosti je nadzor nad mobilnostjo populacije. Arhitektura tovrstnega nadzora ni postavljena v smislu izrazitega centra, ki bi postavljala pravila ali določal meje gibanja posameznikov. Tovrstno strukturo kontrole mobilnosti populacije bolje ponazori metafora večtočkovnosti ali heterogenosti polj oblastnih razmerij, saj pri regulaciji državljanov/državljanstva, migrantov, beguncev, ipd. ves čas deluje, seveda v prepletu in medsebojni odvisnosti, tako mednarodna kontrola kot tudi »notranji« nadzor.

Te razlikujoče geste, ki ne prevzemajo le materialnih oblik, temveč tudi simbolične in diskurzivne, so disciplinarne prakse oblasti. Namreč, omenjene tehnologije ne organizirajo le prostora in mobilnosti ljudi v njem, niso le varnostni mehanizem geopolitičnega in gospodarskega območja, temveč določajo tudi identiteto posameznikov in skupnosti.

Kako in na kakšen način? Za Foucaulta načini in tehnike, preko katerih moderne države ali druge oblike političnih organiziranosti želijo upravljati oz. nadzorovati populacijo, delujejo na interese populacije »na nivoju zavesti vsakega posameznika, ki je del populacije in tiste interese, ki so dojeti kot interes celotne populacije ne glede na to, kakšni so partikularni interesi ali

želje posameznikov, ki sestavljajo to populacijo» (Foucault 1991, 100). V praksi imigracijskih politik je pravkar povedano mogoče ponazoriti preko načina reprezentacije prišlekov kot tistih, ki jim mora biti zagotovljeno dostojno življenje.

Imigranti ne igrajo samo vlogo grožnje, temveč, kot smo videli v prvem delu tega prispevka, se na njih predoča tudi ideja o nujnem spoštovanju prišlekov in jih v liberalni maniri tolerirati. To ne pomeni, da imigrant preneha biti mišljen kot prihajajoča nevarnost – nikakor ne – vendar pa se ji pridruži ideja o strpnosti *do* priseljenec, ki je bolj napotena k tistim, na katere nevarnost preži. Vloga nocije o toleranci in nujnem spoštovanju človeške integritete imigrantov je torej prej vodilo državljanom Evropske unije, je oblastna tehnologija, katere ciljni subjekt ni priseljenec, temveč na subtilen način zasukan k tistim, ki so državljanji držav članic. Mar ni ta imperativ, ki ga zahteva (neo)liberalna logika več kot dovoljšen dokaz, da tu ne gre (le) za imigranta, temveč da je ravno na *nas*, da »visokoetične« norme uresničimo, jih udejanim in se za njih zavzemamo? Gre za moralne vrednote (spoštovanje do drugega, svoboda drugega,...), ki so ravno zato, ker veljajo za moralne, »v svojem bistvu nesporne«, kar seveda pomeni, da jih ni potrebno vsiljevati. Čeprav, kot smo videli, vseeno pomenijo neko »nujo«, od nas terjajo, da jih uresničujemo oziroma spoštujemo. Na tem mestu smo priča nekakšni pretanjeni tehniki, ki jo lahko ponazorimo s stavkom: »seve-

da me nihče ne sili, da sem do prišlekov strpen, vendar ker je to prav (moralni imperativ) in z njimi sočustvujem, jih seveda bom.« Morda tu iz vidika filozofije morale ni nič novega, vendar lahko stavek ponazori način delovanja tehnologij sebstva. Ideja je, da se posamezniku zdi, da ga nihče v nič ne sili, da odloča sam in da racionalno presodi, kako bo ravnal, deloval, itd., vendar pa hkrati nanj oziroma na širši družbeni prostor deluje oblastna strategija (ki pa jo udejjanja prav posameznik s svojim delovanjem), ki je pravzaprav tehnika subjektivacije.

Toda ti nazori o pomoči imigrantom, spoštovanju različnosti itd., imajo še eno implikacijo. Vztrajno ponavljanje, da je treba spoštovati človekove pravice tudi v primeru imigrantom nakazuje na to, da te pravice državljanji Evropske unije že posedujejo. Da so slednjim zagotovljeno je tako rekoč jasno samo po sebi, sploh ob zavedanju, da jih ima tudi nekdo, ki je *ilegalno* v Evropski uniji. Skozi diskurz teče torej sporočilo, da so ljudje v Evropski uniji ne le varni, temveč tudi svobodni. Tu vidimo, da nikakor ne velja več pravilo manj svobode je več varnosti. Tu velja kvečjemu varnost *cum* svoboda⁴. Svoboda ne vznikne le zato, ker bi med varnostjo in svobodo obstajala neka povezava, temveč prej kot rezultat liberalne ideje, da mora ravno svobo-

⁴ Tudi Foucault (Foucault 2007, 2008) opozarja, na historične variacije racionalnosti svobode in varnostnega aparata. Da bi torej razumeli kako oblast definira varnostno agendo in kako se slednja skozi obdobja spreminja, je potrebna analiza različnih historičnih oblik vladanja in njenih povezav z varnostnimi praksami.

da zagotavljati temelj aktivnosti oblasti (Rose 1999). V liberalnih demokracijah so subjektu najpoprej dana svoboda in človekove pravice:

»Predpostavka avtonomnega, izbirajočega in svobodnega sebstva kot vrednote, ideala, objektivne opore in legitimne politične aktivnosti prežema politično miselnost modernega zahoda« (Rose 1992).

Kaj to pomeni? Za pravkar povedano lahko rečemo, da je prav v okviru migracijskega diskurza mogoče razbrati, kako se oblast navidez odmakne od zagotavljanja svobode. Vse kar naredi je, da »posreduje« sporočilo o nujnem zagotavljanju osnovnih svoboščin. Govori torej, da si svobodo zagotavljamo sami. Posamezniki smo tisti, ki svoboščine vzdržujemo tako, da svoboščine drugega spoštujemo, jih, tako rekoč, ne transgresiramo. Odgovornost za perpetuiranje sistema, načina funkcioniranja družbe je preloženo na posameznika; individuum je tisti, ki se samoregulira. Oblast je v okviru te logike tu le zato, da te svoboščine vzdržuje - delovati mora tako, kakor da jih »le« vzdržuje, ne pa zagotavlja. Na tem mestu lahko zato rečemo, da oblastne tehnike delujejo skozi preplet politične retorike, institucionalnih praks in posameznikove zavesti. Individuum se skozi to shemo dojema kot avtonomen, neodvisen in samozadosten, pri čemer se zaveda, da je tudi spoštovanje svobode drugih način, zagotavljanja lastnega zadovoljstva, sreče in ne nazadnje

tudi materialne eksistence. Imigracijske politike na ta način poganjajo tudi gospodarski sistem Evropske unije: posameznik se preko njih zaveda, da je »v igri« vse več igralcev, zato mora poskrbeti zase, mora si zagotoviti lastno mesto v sistemu. Vnovič se izkaže, da je priseljencev navdan z dvojno vlogo je hkrati tisti, ki je nosilec sporočila o svobodi in enakosti vsakogar in je hkrati (vsaj) rival v sistemu.

ZAKLJUČEK.

V članku smo pogledali v jedro evropskih priseljenjskih politik preko igre dvojnosti. Skozi uvodni primer se je izrisala na prvi pogled enigmatična igra dvopolnosti, v kateri so imigranti po eni strani nastopali kot grožnja in prežeča nevarnost, po drugi strani pa med državljani Evropske unije izzovejo sočutje, ki terja pozive k strpnosti in spoštovanju človekovih pravic.

Ob ekspoziciji prišlekov kot grožnje se je izkazalo, da nastopajo kot območje liminalnosti – identiteta Evropske unije je od njih odvisna in so zato v tem smislu na robnem polju, ki se hkrati izkazuje kot zunanje omenjeni politični tvorbi, vendar je obenem vedno že njen konstitutivni del in ji kot tak imanenten. Oblast grožnjo potrebuje, mora jo predočati, mora posredovati njeno potencialno uresničitev. Uvodoma smo s pomočjo na kratko predstavljenega načina delovanja reprezentacij zdomskih delavcev iz Vzhodne Evrope izpostavili tudi problematiko, kam je grožnja (ji jo poosebljajo ti delavci) po-

stavljena, kako je umeščena in na kakšen način se jo pozicionira. Skozi teoretično refleksijo smo pokazali, da je vedno-že v ambivalentnem položaju, kar pomeni tudi, da je ravno njena nedoločljivost na relaciji znotraj/zunaj prav njen pogoj možnosti. Ta njena liminalna identiteta je prav gotovo nekaj, kar oblasti odgovarja, saj je, kot smo pokazali, prav taka najbolj učinkovita.

Toda trditi, da je podpihovanje občutka nevarnosti zgolj enostranska in enostavna poteza oblasti, bi bilo očitno reduciranje kompleksnosti oblastnih vzorcev in družbene realnosti na splošno. Tudi preigravanje nocij o grožnji in svobodi implicirajo ravno na prepletenost oblastnih vzorcev in polimorfni tehnik subjugacij. Liberalna demokracija ustvarja mašino ali »mehanizem, ki mora neprestano arbitrirati med svobodo in varnostjo posameznikov s sklicevanjem na [...] pojem grožnje« (Foucault 2008, 66). To manevriranje, stalno pozicioniranje in repozicioniranje načina dojemanja priseljencev kaže na to, da enoznačnega načina izvrševanja oblasti ni. Oblastne tehnike so večplastne in heterogene, kar smo pokazali tudi z vpeljavo Foucaultovega koncepta biopolitike oz. biooblasti. Še enkrat s Foucaultom:

»Pogoj možnosti oblasti [...] ni v obstoju ene same osrednje točke, v enem samem viru suverenosti iz katere bi izhajale druge; je substrat razmerij sil v gibanju, ki, zaradi neenakosti, vedno ogrožajo točke oblasti, slednje pa so

vedno lokalne in nestalne. Oblast je vseprisotna zato [...], ker nastaja iz enega trenutka v drugega, v vsaki točki, od ene točke do druge« (Foucault 1978, 93).

Z razgaljenjem načina posredovanja in udejanja imigracijskih politik se je v končni instanci pokazalo, da je oblast povsod, ker tudi izvira iz povsod. Deluje v rizomski strukturi, mrežno, na vsakem posamezniku in iz vsakega posameznika (glej Jessop 2007). Slednje se je pokazalo predvsem preko povezave liberalne ideje tolerance s priseljenci. Skozi imigracijske politike sočutje in spoštovanje nista vsiljeni ali delegirani, temveč ju posameznik privzema kot lasten način razumevanja sveta, po katerem deluje in igra aktivno vlogo. V tem razmerju tako posameznik oblast imponira sam nase, oblast nanj deluje in hkrati iz njega izhaja.

LITERATURA IN VIRI:

Agamben, Giogio. 2004. *Homo sacer: Suverena oblast in golo življenje*. Ljubljana: Študentska založba.

Bigo, Didier. 1994. The European internal security field: stakes and rivalries in a newly developing area of police intervention. In *Policing Across National Boundaries*, London: Pinter, edited by M. Anderson and M. d. Boer. London: Pinter.

Buzan, Barry, Ole Waver, and Jaap de Wilde, eds. 1998. *Security: a new framework for analysis*. Lynne Rienner Publishers: Boulder.

Diken, Bülent. 2004. From refugee camps to gated communities: biopolitics and the end of the city. *Citizenship Studies* 8 (1):83-106.

- Dolar, Mladen.** 2004. Moč nevidnega. *Problemi* XLII (1-2):113-132.
- Fleming, Lucy.** BBC: *Gambia - new front in migrant trade* 2006 - cited 16. junij 2008. Available from <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/5383080.stm>.
- Foucault, Michel.** 1978. *The History of Sexuality, Volume I: Introduction*. New York: Pantheon.
- Foucault, Michel.** 1991. Governmentality. In *The Foucault effect: studies in governmentality: with two lectures by and an interview with Michel Foucault*, edited by G. Burchell, C. Gordon and P. Miller. Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, Michel.** 2003. *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France 1975-1976*. New York: Picador.
- Foucault, Michel.** 2007. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977-1978*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Foucault, Michel.** 2008. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. New York: Palgrave Macmillan.
- Gordon, Colin.** 1991. Governmental Rationality: An Introduction. In *The Foucault effect: studies in governmentality: with two lectures by and an interview with Michel Foucault*, edited by G. Burchell, C. Gordon and P. Miller. Chicago: University of Chicago Press.
- Hindess, Bary.** 1997. Politics and governmentality. *Economy and Society* 26 (2):257 - 272.
- Huysmans, Jef.** 2000. The European Union and the Securitization of Migration. *Journal of Common Market Studies* 38:751-777.
- Huysmans, Jef.** 2006. *The politics of insecurity: fear, migration, and asylum in the EU*. Milton Park, Abingdon, Oxon, New York: Routledge.
- Jessop, Bob.** 2007. From micro-powers to governmentality: Foucault's work on statehood, state formation, statecraft and state power. *Political Geography* 26 (1):34-40.
- komisija, Evropska.** 2008. Nadaljnji razvoj skupne politike priseljavanja in azila za Evropo
- Rabinow, Paul, and Nikolas Rose.** 2006. Biopower Today. *BioSocieties* 1 (02):195-217.
- Rose, Nikolas.** 1992. Governing the enterprising self. In *The values of the enterprise culture: The moral debate*, edited by M. Heelas. London: Routledge.
- Rose, Nikolas.** 1999. *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salter, Mark B.** 2006. The global visa regime and the political technologies of the international self: borders, bodies, biopolitics. *Alternatives: Global, Local, Political* 31 (2):167-189.
- Thobani, Sunera.** 2000. Nationalizing Canadians: Bordering immigrant women in the late twentieth century. *Canadian Journal of Women and the Law* 12 (2):279-312.
- Trtnik, Samo.** 2006. Obramba Evrope pred priseljenci. *Dnevnik*, 09.10.2006.
- Waver, Ole.** 2002. Security: A conceptual history for international relations. Paper read at Annual meeting of International Studies Association, at New Orleans.
- Weiner, Myron.** 1992. Security, Stability, and International Migration. *International Security* 17 (3):91-126.

MULTIKULTURALIZEM

MULTIKULTURALIZEM IN KOLEKTIVNE SUBJEKTIVITETE: REARTIKULACIJA EKSKLUZIVISTIČNIH PRAKS

Povzetek: Prispevek analizira kompleksna razmerja med vključujočimi in izključujočimi diskurzi, tehnologijami oblasti, praksami, subjektivitetami in kolektivnimi identitetami, ki so vzpostavljene in (re)artikulirane v kontekstu globalizacijskih procesov in implementirane na osnovi ideje multikulturalizma in multikulturnega državljanstva. Multikulturalizem je razumljen kot skup oblastnih tehnologij, njim priležnih védnosti in specifičnih subjektivitet, ki vzpostavljajo omejene oblike ter vsebine politične participacije različnih, pogosto marginaliziranih skupin in obenem reartikulirajo družbenopolitična izključevanja. S promoviranjem politične in kulturne tolerantnosti, se prek multikulturalizma upravlja in regulira specifičen okvir mogočega in sprejemljivega obnašanja, delovanja, postavljanja zahtev teh marginaliziranih skupin.

Ključne besede: multikulturalizem, neoliberalizem, izključevanje, tehnologije oblasti

UVOD

Diskurz globalizacije se je v preteklih desetletjih močno razširil in postal del vsakdanjega jezika. Globalizacijski procesi so v njih razumljeni kot kompresija časa in prostora ter širjenje in intenzifikacija povezav (Giddens 1990; Scholte 2000). V okviru globalizacije se ustvarjajo novi supraterritorialni prostori, v katerih so družbeni odnosi intenzivnejši in je njihov domet večji (Held in McGrew 2000). Prostor in čas v tem umevanju globalizacije ne predstavljata več (nepremostljivih) ovir za družbeno interakcijo in organiziranje, zato se politični, verski ter kulturni trendi in procesi, ki so bili včasih bolj omejeni na specifične regije, kulture ali časovna obdobja, sedaj prek globalnih mrež hitreje srečujejo in mešajo v mnogih delih sveta. V tem kontekstu globalne, multiple in polivalenčne mreže družbenih odnosov med različnimi kulturami pomenijo raznolikost in ne vse večjo uniformnost (Banerjee in Linstead 2001). Čeprav je splošno sprejeto, da živimo v »globalni vasi« (McLuhan in Powers 1989), kjer naj bi nacionalne države in njihove meje erodirale, pa globalizacija pravzaprav pomeni dvojni proces: je hkrati tendenca k vedno večji enakosti in vedno večjim razlikam, je tenzija med univerzalnim in partikularnim ter med kulturno homogenizacijo in kulturno heterogenizacijo (Appadurai 1990). Zato ne moremo govoriti o globalni masovni kulturi temveč o transnacionalnih procesih, ki producirajo globalen kultur-

ni prostor, v katerem vznikajo, evolvirajo in se transformirajo številni multipli kulturni tokovi.

Različni tropi o globalizaciji se primarno osredotočajo na gospodarske nacionalne in transnacionalne procese (Beck 2000)¹. V tem (neoliberalnem) okviru je globalizacija primarno dojeta kot del logike širitve trgov in kot taka predstavlja triumf kapitalizma in tržne ekonomije (Kellner 2002): globalnim tokovom so inherentni mednarodna trgovina, mednarodna delitev dela ter akumulacija kapitala v produkciji, izmenjavi, distribuciji ter potrošnji blaga in storitev. Globalizacijo kot gospodarski proces se običajno razume kot prinašalko koristi; prosta trgovina in neomejen pretok blaga ter storitev sta v globaliziranem svetu koristna za praktično vsakogar².

V tem kontekstu (na eni strani globalizacija kulturnih tokov ter s tem vse večje kulturne raznolikosti ter na drugi strani globalizacija kot primarno gospodarski/ekonomski fenomen) se je multikulturalizem pojavil kot specifična ideja in politika. Sprva je multikulturalizem pomembnejšo veljavo pridobil v severnoameriškem družbenopolitičnem kontekstu, v okviru katerega je predstavljal nekakšen odgovor na vedno večjo kulturo raznolikost (Modood 2007). Multikulturalizem je zato (bil) način urejanja posledic masovnih migracij ter kultur-

ne raznolikosti in se je kot tak razvil v uradne politike v številnih državah, med drugim (najbolj znanima primeroma) Kanadi in Avstraliji (glej na primer Hawkins 1989). Osnovna ideja je, da je multikulturalizem (lahko) učinkovit način zagotavljanja obstoja različnih kultur, hkrati pa omogoča normalno in gladko delovanje države oziroma specifične širše družbenopolitične skupnosti (Modood 2007)³. V tem okviru je multikulturalizem predstavljal in še predstavlja poskus integracije imigrantov ter različnih kulturnih oziroma etničnih skupnosti v širšo družbo oziroma populacijo, pri čemer je tem skupinam omogočeno ohranjanje njihove kulture, identitete ter življenjskega sloga. Je torej nekakšen odgovor zahtevam različnih kulturnih skupnosti, ki so postavljale zahteve po prepoznavanju in po zagotavljanju pravic v javni sferi, na področju zakonskih ureditev, demokratičnih pravil in v smislu zagotavljanja skupnega državljanstva, pa tudi nacionalne identitete.

Vprašanje, ki ga naslavljamo v prispevku je, kako multikulturalizem deluje v globalnih neoliberalnih konstelacijah. Pri tem trdimo, da je multikulturalizem, kljub temu, da na načelni ravni spodbuja participacijo in vključitev različnih kulturnih skupnosti v širšo družbo, ekskluzivističen in kot specifična oblastna tehnologija reartikulira izključevanje prek vzpostavljanja političnega režima vključevanja. V

¹ Več o različnih pomenih globalizacije ter za kritiko prevladujoče neoliberalne globalizacije glej Pikalo (2003).

² Za kritiko tovrstnega razumevanja globalizacije glej Weiss (1997).

³ Več o različnih teoretičnih perspektivah glede fenomena multikulturalizma glej Goldberg (1994).

kolikor želimo celovito zagrabiti to problematiko, je potrebno že uvodoma osvetliti kaj sploh je neoliberalizem⁴ in kako v njegovem okviru multikulturalizem razumemo kot oblastno tehnologijo. Neoliberalizma s foucaultovske perspektive ne bomo razumeli kot ideologije, ki bi maskirala in zakrivala dejansko realnost, temveč kot specifičen način upravljanja in vladovanja, ki se aktualizira skozi navade, običaje, percepcije in subjektivitete (Read 2009). Vsa kršna kritika neoliberalizma in njegovih specifičnih oblastnih tehnologij, med drugim tudi multikulturalizma, se zato ne sme osredotočati na njene napake ali jo predstavljati kot onipotentno silo, ki bi bila odgovorna za vse tegobe, temveč na vprašanje, kako so te specifične oblastne tehnologije povezane s produkcijo resnice (Foucault 1978, 2003; glej tudi Kelly 2009). Tehnologija kot oblastna praksa dovoljuje in celo spodbuja subjekte, da določajo način odnosov do lastnih teles, misli, načinov delovanja s čimer usmerja njihovo delovanje tako, da sledijo nocijam perfekcije, sreče, čistosti, itd. (Foucault 1994, 177). Cilj oblasti je, da se na ta način vzpostavljajo samo-determinacija, odgovornost in svoboda (izbire) kot instrumenti (re)konstituiranja odnosov med subjekti ter odnos subjekta do samega sebe zato, da se na ta način lahko upravlja s populacijo. Za Foucaulta (2008) je pomembno, da natančno reflektiramo

⁴ Za zgodovinski pregled formacije neoliberalizma glej David (2005).

načine na katere so posamezniki zamišljeni in skozi katere posamezniki tudi delujejo po principih interesov, tekmovanja in podjetništva kot osnovnih elementov neoliberalizma. S tem neoliberalizem ni ideologija ali velika naracija, ki bi jo bilo mogoče zavrniti, temveč je intimni del naših življenj, je zbir principov po katerih se ravnamo in delujemo in ki tudi, v končni instanci, določa naše subjektivitete. Premišljanje neoliberalizma zahteva refleksijo povezovanj, nadgrajevanj, dopolnjevanj in (nikoli dokončno ter fiksno) sintezo oblasti, védnostnih sistemov, njihovih oblik obstoja in subjektivitet⁵.

Če torej želimo premišljati neoliberalni multikulturalizem se je potrebno osredotočiti ne le na mehanizme legitimacije političnih praks, programov in strategij, temveč tudi na védnosti, ki so del praks, ki te prakse podpirajo in ki so temelj njihove sistematizacije, racionalizacije ter pragmatičnih usmeritev. Zato je potrebno, preden odpremo ključno dilemo prispevka – kako

⁵ Foucault (2008) prek genealogije liberalizma in neoliberalizma pokaže, da se sodobni oblastni načini delovanja usmerijo k upravljanju obnašanja skozi tehnologije sebstev v prepletu s prevladujočimi oblastnimi tehnologijami (Burchell 1993), pri čemer je glavna matrica družbenih in političnih razmerij ekonomska aktivnost. Gre za univerzalizacijo tržno utemeljenih družbenih. Neoliberalna logika zato teži k upravljanju obnašanja posameznikov kot akterjev na trgu, kot podjetnikov, kar je pravzaprav »razpršitev podjetništva kot prevladujočega načina delovanja v družbi« (Gordon 1991, 42). Burchell (1993) opozarja, da se subjekt spodbuja tudi k sodelovanju pri opravljanju zadev, ki so bile nekdaj izključno v pristojnosti državnih institucij. Gre za nove oblastne oblike prelaganja odgovornosti na posameznike v določeni skupnosti, pri čemer so poklicani, da vrsto zadev upravljajo svobodno in racionalno in učinkovito, saj so v procesih upravljanja sami odgovorni za uspešnost in končne rezultate.

različne multikulturne prakse delujejo kot ekskluzivistične prakse v neoliberalnih konstelacijah – reflektirati, kako prevladujoče teoretične perspektive k multikulturalizmu sistematizirajo njegov teren kot specifičnih politik ter oblastnih praks. Ključni (prevladujoči) akademski diskurzi in teorije namreč služijo kot legitimacija reformuliranja političnih programov in perspektiv, ki multikulturalizem definirajo kot princip, po katerem je kulturna raznolikost praktično neumanjkljivi ter permanentni del sodobnih družb in kot tak tudi del »bogastva« specifičnega naroda ali druge družbenopolitične skupnosti. Različne teorije multikulturalizma se te ideje lotevajo različno, vendar obenem predstavljajo njegovo legitimacijo (Schierup in Ålund 2010).

TEORETIZACIJE MULTIKULTURALIZMA IN NJIHOVE EKSKLUZIVISTIČNE PREDPOSTAVKE

Če sledimo Tempelmanovi (1999), potem lahko razdelimo teorije multikulturalizma, glede na to, kako razumejo konstituiranost ter konstruiranost kulturnih skupnosti, na tri različne tipe: primordialni multikulturalizem, državljanski multikulturalizem in univerzalni multikulturalizem⁶.

⁶ Tovrstna delitev nikakor ni edina mogoča, še manj pa povsem izčrpana. Takšno sistematizacijo različnih teoretičnih perspektiv multikulturalizma uporabljamo v prispevku zato, ker jasno predstavi njihove ekskluzivistične podmene in s tem nakažejo, kako je multikulturalizem že na ravni védnosti izključujoč in v tej maniri nasilen.

Primordialni multikulturalizem

V okviru teh teorij je obstoj določene kulturne skupnosti odvisen od kontinuiranosti kulturnih vzorcev in drugih elementov. Ti vzorci in tudi druge kulturne prvine so tisto, kar med seboj ločuje različne kulture in tisto, kar nas dela pripadnike kulturnim skupnostim. Delo Charlesa Taylorja (1992) *Multiculturalism and Politics of Recognition* je dober primer primordialističnega pristopa. Taylor pravi, da to, kar smo, določa kulturna skupnost kateri pripadamo. Naša identiteta je najprej kulturna identiteta skupnosti (glej Taylor 1989, 27). Posamezniki si v okviru določene kulturne skupnosti delijo vrednote, medtem ko so vse druge skupnosti ravno zaradi drugačnih značilnosti in kulturnih potez absolutno drugačne. Posledično je kulturna skupnost znotraj sebe homogena, meje med različnimi skupnostmi pa so jasne in izrazite. V okviru primordialnega multikulturalizma so kulturne razlike tista modalnost, okoli katerega se družbeno življenje konstituira. Ta modalnost je utemeljena v predpostavki, da je skupina, ki je kulturno drugačna od neke druge skupine, znotraj sebe homogena: tovrstni diskurzi »vzpostavljajo in utrjujejo stereotipe o kulturnih potrebah heterogenih skupin z različnimi družbenimi interesi in potrebami« (Brah 1992).

Kaj so ekskluzivistične predpostavke tega pristopa? Ključna ideja, ki se skriva za Taylorjevo koncepcijo skupne kulture je primordialistična predpostavka, da vsi člani kulturne skupnosti

razumejo kulturo in svojo pripadnost kulturi enako. Njegova ideja kulturne skupnosti je utemeljena v referencah kot so »naša« in »njihova« skupnost, pri čemer so slednje fiksne, rigidne in nespremenljive kategorije. To pomeni, da so kulturne skupnosti v okviru primordialnih perspektiv znotraj sebe homogene med tem kot se med seboj bistveno razlikujejo, pri tem pa se zanemarja, kako in na kakšen način se kulturne skupnosti vzdržujejo, kako oblastne in disciplinirajoče prakse prispevajo k vzniku, pojavu in kreaciji skupnosti, kako prispevajo k njenemu obstoju ter kako se kulturne skupnosti prek teh praks vzdržujejo.

Državljski multikulturalizem

Kar je pomembno s perspektive državljanskega multikulturalizma ni toliko avtentičnost kulturnih skupin, kot je to pri primordialnih teorijah, temveč, da svojo konsistenco in stabilnost vzdržujejo prek tradicij in institucij. Kulturne razlike niso stabilne ali fiksne; te se pojavljajo v konkretnih situacijah, v katerih ljudje delujejo na heterogene načine in njihovega delovanja torej ni mogoče predvideti. Tak način razumevanja kulturne skupnosti je prisoten tudi v teoretizaciji multikulturalizma Bhikhu Parekha (1994, 1995). Skupnostna identiteta zanj ni fiksna in si je vsi člani skupnosti nujne ne delijo: »skupnostna identiteta ni substanca temveč zbir medsebojno povezanih in relativno odprtih tendenc in nagnjenj, ki vlečejo v raz-

lične smeri in se razvijajo v različnih smereh« (Parekh 1994, 504). To ima implikacije tudi za medsebojne odnose med različnimi kulturnimi skupnostmi. Te niso, tako kot pri primordialnih načinih razumevanja, medsebojno strogo ločene, temveč se med seboj prekrivajo in v medsebojni interakciji. Ta interakcija je v Parekhovem pristopu ključna zato, da se skupnosti med seboj sporazumevajo in priznavajo. Na prvi pogled se zdi, da je ta pristop manj ekskluzivističen kot primordialni, saj se normativno zaveda heterogenosti kulturnih skupnosti ter identificira nikoli dokončno določljive razlike med različnimi subjekti kot pripadniki kulturne skupnosti. Prav tako ni strogega ločevanja med kulturnimi kolektivnimi identitetami, temveč Parekh predpostavi komunikacijo med kulturami.

Toda ne glede na to, so tudi v tem pristopu ekskluzivistične podmene. Vprašanje je namreč kaj se zgodi, ko ljudje kot pripadniki različnih kultur ne morejo ali nočejo med seboj komunicirati ter zagovarjati svojih praks, saj ne more vse biti stvar dialoga, ker tudi ni mogoče vedno natančno določiti, kaj je tista razlika oziroma kaj so tiste razlike, ki ločujejo kulture. Iz tega razloga ta teoretični pristop ne more prepričljivo zagrabit fenomene separatizma in nacionalizma in ga adekvatno problematizirati (Tempelman 1999).

Univerzalistični multikulturalizem

Z univerzalistične perspektive obstoj kultur ni stvar ohranjanja dane kulturne skupnosti, niti

ne »vzdrževanja načina življenja«. Bolj kot to se univerzalistični multikulturalizem osredotoča na vprašanje ohranjanja osrednjih principov okoli katerih je kolektiviteta organizirana. Osrednji element identitete subjektov specifične kulturne skupnosti so transcendentalna prepričanja, ki jih ti subjekti dojemajo kot najbolj smiselna, v primerjalni perspektivi z drugimi kulturami pa celo boljša. Medkulturni odnosi zato temeljijo na zagovarjanju lastnih načel, člane določene kulturne skupnosti prepričujejo pripadnike druge, da prevzamejo njihove vrednote. Delo Willa Kymlicke (1995) je mogoče umestiti v to teoretično smer razumevanja kulture in kulturne pripadnosti. Njegova ideja je, da liberalne družbe morajo zagovarjati in ščititi pravice manjšinskih skupnosti ne za to, ker bi te vedno zagotavljale najboljši možni način življenja njihovih pripadnikov, ali zato, ker predstavljajo identitetno osnovo posameznikom, temveč zato, ker je njihov obstoj nujni pogoj avtonomije individuumov kot pripadnikov teh manjšinskih skupnosti. Ustaljeni načini delovanja v okviru specifičnih kulturnih skupnosti so tisti element, ki zagotavljajo posamezniku ne le identiteto, temveč predvsem smisel njegovega življenja ter njegovih dejanj. Kulturni okviri za Kymlicko pomenijo osnovo na kateri potrjujemo in ocenjujemo izbire, ki jih naredimo v vsakdanjem življenju. Najbolj stabilno in celovito osnovo po Kymlicki predstavljajo tiste kulturne skupnosti, ki lahko zagotovijo varni kontekst posameznikovih izbir

in prek katerih na ta način razvijejo tudi lastno avtonomijo. Liberalna teorija multikulturnega državljanstva, kakršno zagovarja Kymlicka (1995), skuša nasloviti razmerje med posameznikom, identiteto skupin in širšo skupnostjo. Pri tem pristopu je multikulturno državljanstvo mišljeno prek teorije pravic manjšin, vendar v izhodišču predpostavi posameznikovo svobodo kot utemeljujočega principa liberalizma: »celovita teorija pravičnosti v multikulturni državi bo tako vključevala univerzalne pravice, pripisane posameznikom ne glede na to, kateri skupini pripada ter določene pravice različnih skupin ali ‚poseben status‘ manjšinskih kultur« (Kymlicka 1995). Posameznikova dejanja, možnosti, izbire in ne nazadnje pravice, ki jih Kymlicka umesti v koncept »kultura družbe« (societal culture), predstavljajo točko identitete in dajejo smisel posameznikovih aktivnosti – tako v zasebni kot tudi javni sferi. Kulturo družbe je potrebno po mnenju Kymlicke (1995, 150) zagotavljati ravno zato, ker posamezniku ponuja kontekst, v katerem so njegove aktivnosti, izbire in dejanja inteligibilna. Družbeno okolje je torej podrejeno posamezniku, toda obstoj širšega družbenega okolja je mogoč le v kolikor so posebne pravice zagotovljene tudi kulturnim manjšinam, vendar ne na način razlikovanja ali preproste liberalne logike »nevtralnosti« ter enakega obravnavanja etničnih in kulturnih raznolikosti, temveč prek priznanja posebnega statusa etničnim in nacionalnim manjšinam.

Kymlickova univerzalistična teoretizacija ima, prav tako kot primordialistična in državljanska, ekskluzivistične predpostavke. Najprej je potrebno poudariti, da Kymlicka vzpostavlja nekakšno hierarhijo med različnimi kulturnimi skupnostmi in sicer na tiste, ki so bliže in tiste, ki so bolj oddaljene od vnaprej določenih elementov in vrednot, ki naj bi jih vsaka liberalna kulturna skupnost imela. Nacije/narodi in nacionalne manjšine so zato privilegirane in za Kymlicko pomembnejše kot tiste etnične, verske, jezikovne in druge kulturne skupnosti, ki niso organizirane na tak način. S tem Kymlicka izključuje vse tiste skupnosti, ki niso v skladu z liberalnimi principi. Po njegovem je manjšine potrebno spoštovati in ohranjati kot specifične in ločene kulturne skupnosti le v kolikor delujejo v skladu z liberalnimi načeli. S tem seveda izključi vse tiste skupnosti, ki ne delujejo po liberalnih principih, svojo teorijo pa omeji na zahodne liberalne družbe, ki naj bi se teh načel držale. Kymlicka (1995, 114) eksplicitno poudari, da so posebne pravice lahko priznane le določenim manjšinam oz. skupinam, pri čemer na primer trdi, da mora migrantskim skupinam biti zagotovljena ne toliko možnost ohranjanja njihove kulture, kolikor možnost integracije v prevladujočo kulturo. Toda razlikovanje med pravicami nacionalnih manjšin in pravicami imigrantskih skupin na podlagi družbene kulture je problematično. Če so temelj Kymlickovega multikulturnega državljanstva posameznik,

njegova avtonomija in njegove pravice, potem razlikovanj med kulturami ne bi smelo biti razen na podlagi posameznikovih dejanj (Benhabib 1999, 55). Družbena kultura zato spominja na staro logiko nacionalne države, ki predpostavlja prevladujočo in dominantno kulturo oz. družbeno skupino, ta pa potem zagotavlja pravice in določene privilegije drugim nacionalnim manjšinam (Joppke 2002).

EKSKLUZIVISTIČNI EFEKTI MULTIKULTURALIZMA V NEOLIBERALNIH KONSTELACIJAH

Sedaj ko smo identificirali ekskluzivistične predpostavke različnih teoretičnih pozicij multikulturalizma, se lahko lotimo problematiziranja ekskluzivističnih efektov multikulturnih politik, praks, strategij in tehnik v okviru neoliberalnih družbenopolitičnih formacij. V tem kontekstu je multikulturne prakse mogoče razumeti kot oblastne tehnologije, katerih ena bistvenih potez je konstitucija subjekta, ki je hkrati odgovoren, moralen, hkrati pa v ekonomskem smislu racionalen. Neoliberalne oblastne tehnologije, tudi multikulturalizem, konstituira odgovorne posameznike, ki tehtajo med stroški in koristmi svojih dejanjih. Na tej podlagi se tudi odločajo kaj so zanje najboljša dejanja, kaj je najbolj smotrno delovanje. Prav ta možnost izbire – svoboda selekcije – je pomembna v neoliberalizmu, saj naj bi se prek te možnosti kazala svobodna volja ljudi na podlagi katere so

lahko samostojni, hkrati pa odgovorni samim sebi (Rose 1996; Lemke 2001).

Neoliberalni multikulturalizem kot tehnologija je, kot smo povedali že v uvodu prispevka, odgovor na zahteve tistih posameznikov in kulturnih kolektivitet, ki so zapostavljeni, izključeni, utišani in marginalizirani. Multikulturalizem v okviru te logike odpira polje delovanja, odpira možnosti ter poziva k sodelovanju teh skupin. Multikulturalizem naj bi zato na terenu »priznanja« posledično zagotavljal tudi druge pravice, ki sledijo iz medkulturne enakosti: pravica do jezika, izobraževanja, lokalnega vladovanja ter participacija pri urejanju družbenopolitičnih zadev, ki vplivajo na specifične kulturne skupnosti ipd. Še bolj pomembno je, da neoliberalni multikulturalizem kot oblastna tehnologija strukturira prostor, ki jih člani kulturnih skupnosti zasedajo; določa jezik v katerem smejo in lahko zahtevajo pravice. To pomeni, da neoliberalni multikulturalizem določa, katere zahtevane pravice so legitimne, katera politična dejanja so dovoljena in katere politične akcije so primerne za doseganje zastavljenih ciljev. »Multikulturno sebstvo« je v tem kontekstu tisti posameznik, ki priznava razlike, ki spoštuje različnost in mu kulturna raznolikost predstavlja prednost, ki jo je potrebno izkoristiti. Multikulturni posameznik s tem razume globalno konkurenčno okolje, ki ga definira tudi kulturna raznolikost, temu okolju pa se strateško prilagaja v različnih mikro-kontekstih (Mitchell 2003).

Kot pokaže Bannerji (2000), različni načini implementacije multikulturalističnih idej, principov in vodil lahko posredno ali neposredno prispevajo h getoizaciji in marginalizaciji skupin, ki se utemeljujejo na etnični ali kulturni podlagi. Država lahko prek multikulturnih politik »določa kje in na kakšen način lahko izražamo etničnost. Na ta način se omejuje tisti del naše subjektivitete, ki ni asimilirana. Spomini ljudi na kraje od koder so prišli, vztrajajo. Prav ta spomin je potrebno ohraniti in uokviriti, dominantna skupna v družbi jo omejuje tako, da ne vpliva na politične zadeve [...]« (Bannerji v Chanady 1995, 425).

Multikulturalizem je torej tehnologija, ki uokviri in zajame marginalizirane manjšine na specifičen način⁷ v kontekstu katerega lahko svojo etničnost ali kulturne vzorce izražajo zgolj na vnaprej določene načine. S tem so kategorizirani kot skupina ali kulturna skupnost, ki je postavljena *vis-a-vis* prevladujoči skupnosti, kar pomeni, da se hierarhični odnosi ne le perpetuirajo temveč celo poglobljajo. Kategorizacija pomeni tudi vzpostavljanje določenih kriterijev, prek katerih se kulturne manjšine identificirajo, takšna kategorizacija pa seveda lahko pomeni nove (negativne) reprezentacije kulturnih manjšin (Chanady 1995).

⁷ Bannerji (2000) na primer pokaže kako se prek multikulturalizma lahko etničnost ali kulturna pripadnost lahko izraža v okviru kulturnih festivalov, na katerih se slavi kulturna heterogenost, obenem pa to pomeni hromljenje njihove politične angažiranosti in participacije.

Multikulturalizem na ta način povečuje, poudarja in postavlja na piedestal predvsem kulturne vidike posameznih skupin ter hkrati identificira tiste njihove poteze, ki kulturno »bogatijo« družbo. Po drugi strani pa so zanemarjeni in utišani substancialni politični prispevki oziroma politično delovanje kulturnih manjšin. Vendar ta utišanost ni enostavna in premočrna, saj se po eni strani njihovo participacijo spodbuja, celo zahteva, hkrati pa se prek poudarjanja njihovega prispevka h kulturni raznolikosti družbe njihov politični angažma utiša. Politična participacija kulturnih skupnosti ni enostavno ignorirana, temveč se njeno moč, prodornost in učinkovitost zmanjša s poudarjanjem kulturnih prvin teh skupnosti. Poudarjanje politične participacije in njihovih političnih možnosti prek multikulturnih politik postane v tem smislu strategija njihove ekskluzivacije. Multikulturalizem kot neoliberalna oblastna tehnologija afirmira kulturne razlike, hkrati pa omejuje njihove možnosti ter pravice v okvirih liberalno-demokratske ureditve in izločuje tisto delovanje kulturnih skupnosti ali manjšin, ki preči te okvire. Vsak posameznik ali kulturna skupnost, ki deluje izven okvirov tega reda je označena kot radikalna, ekstremistična, celo kulturno netolerantna. S tem so take skupine marginalizirane, potisnjene na rob, afirmira pa se anemični splošni liberalni princip slavljenja kulturne raznolikosti (Hale 2002, 491).

Dober primer tovrstnih politik in oblastnih praks so multikulturne politike v Latinski

Ameriki⁸: »v zadnjem desetletju 20. stoletja je vprašanje etničnosti postalo pomembno politično vprašanje, ko je reformiranje držav v skladu z zahtevami prvotnih prebivalcev dobivalo zagon« (Sieder 2002, 1). Tak družbenopolitični razvoj je posledica treh medsebojno povezanih dejavnikov. Prvi je porast političnih gibanj prvotnih skupnosti na narodnem in mednarodnem političnem odru v 80ih in 90ih letih prejšnjega stoletja. Drug pomemben dejavnik je globalno povečanje zavedanja, da so pravice prvotnih ljudstev del človekovih pravic. Tretji pa so ustavne reforme, ki so jih izvedli v številnih državah Latinske Amerike v preteklih dveh desetletjih in v katerih so priznale – vsaj načelno – pravice prvotnih ljudstev⁹ (ibid.). Hkrati s tem procesom je v Latinski Ameriki prišlo tudi do vzpona neoliberalizma, ki, kot pokaže Hale (2002, 2005) nikakor nista ločena procesa, temveč medsebojno prepletena. Neoliberalni multikulturalizem je vzpostavil prevladujoče prepričanje, da je »preteklo« zapostavljanje pravic prvotnih prebivalcev temeljijo na rasističnih osnovah in je bilo do teh skupin skrajno nepravi-

8 Pomembno je poudariti, da multikulturne politike v različnih državah Latinske Amerike niso identične, saj so prilagojene specifičnim kontekstom posameznih političnih sistemov, vendar je kljub temu mogoče ugotoviti nekatere njihove skupne poteze. Prav tako multikulturalizem v Latinski Ameriki ni edini primer delovanja multikulturalizma kot oblastnih tehnologij, saj se različne oblike ekskluzivacij prek multikulturalizma na primer pojavljajo tudi v Avstraliji. Glej na primer Jayaraman (2000).

9 Van Cottova (2000) ta proces poimenuje kar »multikulturni konstitucionalizem«.

vično. Multikulturne politike naj bi to problematiko razrešile, različne kulturne in etnične skupnosti pa naj bi se spoštovalo, vendar, kot pravi Hale (2002, 490), »le dokler ne gre to predaleč«. Pri tem multikulturne politike niso uperjene v popravilo krivic iz preteklosti, temveč v načelno afrimiranje novih pravic ter implementiranje novega razmerja med marginaliziranimi skupinami z ostalo širšo družbo. Skozi neoliberalni multikulturalizem se za kulturne skupine odpira prostor možnosti (npr. določene prakse ter oblike politične participacije), ki ga te morajo zasesti v kolikor želijo v dani situaciji pridobiti določene ugodnosti ali pravice. Neoliberalne agende so na ta način reartikulirane v jezik multikulturalizma, kjer naj bi vsi pripadniki različnih kulturnih skupin imeli možnost participirati, vendar je obenem ta participacija definirana na terenu izkoriščanja prednosti, ki naj bi jih kulturna heterogenost prinašala. Tiste skupine ali pripadniki tistih skupin, ki pa ne pristajajo na dane pogoje postavljanja zahtev, pa so označene kot neliberalne ali radikalne. Gre torej za dvojno izključevanje: skupine, ki pristajajo na delovanje na neoliberalnem terenu so izključene prek vključevanja, saj smejo postavljati le tiste zahteve in smejo politično participirati le v toliko, kolikor so njihove zahteve vnaprej vkalkulirane v delovanje sistema. Po drugi strani pa so kulturne ali etnične skupnosti lahko izključene ali marginalizirane povsem neposredno (zaradi njihove »radikalnosti«).

Zanimivo je, da kulturne ali etnične skupine lahko v teh konstelacijah pridobivajo določene ugodnosti in pravice tako, da kažejo svojo etničnost in jo postavljajo kot ključno identifikacijsko točko ter razpoznavajoč element. Hookerjeva (2005) ugotavlja, da so v Latinski Ameriki v dobi multikulturnih agend veliko bolj izpostavljene etnične in kulturne skupnosti, ki se kot take deklarirajo, med tem ko so temnopolti prebivalci Latinske Amerike povsem zapostavljeni, saj ne tvorijo jasne in razločne skupine, temveč so preveč »integrirani« v širšo populacijo. To seveda ne pomeni, da imajo več pravic ali da imajo več možnosti kot pripadniki »avtohtonih« etničnih skupnosti, vendar je njihova izključenost pojav, ki je posledica premajhne kulturne ali etnične izrazitosti. Hookerjeva (2005, 306-307) zato trdi, da multikulturne državljanske reforme v Latinski Ameriki privilegirajo določene subjekte ter določene oblike postavljanja zahtev, kar ima negativne posledice. Zato, da etnična ali kulturna skupnost lahko pridobi ugodnosti ali pravice, mora izkazovati samosvojost in specifično. Temnopolti prebivalci Latinske Amerike ne tvorijo posebne skupnosti oziroma se nanjo ne sklicujejo, zaradi česar niso »primeren« subjekt multikulturnih praks. S tem se pokaže dodatna kompleksnost multikulturalizma kot specifične oblastne tehnologije: ne le, da obstajajo različni načini izključevanj etničnih ali kulturnih skupnosti prek vključevanja in pozivanja k participaciji, ekskluzivacije se udejanjajo že s tem, da se

morajo etnične ali kulturne skupnosti deklarirati kot »prvobitne«, sicer nimajo dostopa do določenih ugodnosti in pravic. To je dodaten element prek katerega se udejanjajo ekskluzivacije zato, ker se s tem poudarja etnična ali kulturna dimenzija teh skupnosti, hkrati pa se zapostavlja ali povsem utiša vprašanje rasne, družbene in ekonomske izključenosti (Hooker 2005, 308).

ZAKLJUČEK

Pojav multikulturalizma je posledica novih globalnih realnosti, v katerih je mobilnost ljudi večja, kot je bila kdaj koli v zgodovini, hkrati pa je odgovor na zavedanje (*contra* osnovni liberalni ideji, da je nosilec pravic posameznik), da so nosilci določenih pravic tudi kulturne ali etnične skupnosti. V času globalizacije, v katerem je srečevanje različnih kulturnih vzorcev in pripadnikov različnih kultur intenzivno, so marsikateri skupnosti postavile odločne zahteve po enakopravni vključitvi v širšo družbenopolitično okolje brez asimilacijskih pritiskov, za katere je obveljalo, da uničujejo kulturno raznolikost. Prav multikulturalizem naj bi bil odgovor kako urejati družbe na način, da bodo kulturne raznolikosti ne le spoštovane, temveč da bodo družbe »bogatile«, hkrati pa bo njihovo delovanje nemoteno.

Če smo torej multikulturalizem identificirali kot odgovor na različne globalizacijske procese (migracije, kulturna heterogenizacija in homogenizacija, ipd.) pa je ravno tako pomembno, da je prevladujoče razumevanje globalizacije neo-

liberalno, kar pomeni, da so v ospredju predvsem ideje o prednostih prostega trga ter njenih razvojnih potencialov. V prispevku nismo razumeli neoliberalizma kot nekega vseprisotnega diskurza ali ideologije, temveč kot obliko vladovanja, prek katere se s specifičnimi oblastnimi tehnologijami, tudi multikulturalizmom, upravlja s populacijo (tudi) na nivoju subjektoposameznika samega; oblastne tehnologije (so) določajo in sodefinirajo teren delovanja subjektov ne (primarno) z dominacijo ali prisilo, temveč tako, da se mu dopušča svoboda, pri čemer subjekt zahteva udeležnost pri družbenopolitičnih zadevah, želi sodelovanja, participacije ter vključenosti. Kar je prav tako bistveno pri oblastnih tehnologijah, tako kot pri vsakršnih oblastnih praksah, strategijah, diskurzih ipd., da so tesno navezane na védnost. Če oblastne tehnologije konstituirajo subjektivitete, potem ta konstitucija vedno poteka v navezavi in recipročnem nadgrajevanju oblasti in védnostnih sistemov. To pomeni, da je za multikulturalizem kot oblastno tehnologijo ključno, na kakšen način je konceptualizirana in kako se jo teoretično osmišlja. Že na ravni védnosti je namreč multikulturalizem legitimiran in v določeni meri določujoč za njegovo praktično delovanje.

Iz tega razloga smo v prispevku pokazali, da so različnim oblikam teoretiziranja multikulturalizma inherentne ekskluzivistične predpostavke. Primordialnim načinom premišljanja multikulturalizma je skupno, da kulturne sku-

pnosti dojemajo kot rigidne in nespremenljive enote, ki so med seboj jasno ločene. Ker je za identiteto posameznika bistven kulturni milje specifične skupnosti, je to element, ki nas ločuje od »drugih«. Državlanski multikulturalizem sicer do določene odpravlja rigidnost primordialnega, saj upošteva interno dinamiko kulturnih skupnosti, prav tako pa dopušča komunikacijo med različnimi skupnostmi. Toda česar državlanski multikulturalizem ne zna razrešiti je, kaj se zgodi, če so razlike med skupnostmi objekt spora, o katerem se pripadniki različnih skupnosti ne želijo pogovarjati ali pa ga s komunikacijo ne morejo razrešiti. Univerzalistični multikulturalizem, predvsem Kymlickov, pa priznava potrebo po priznanju pravic različnim manjšinskim (kulturnim) skupnostim, vendar njegova teoretizacija spominja na zagovor državnih liberalno-demokratskih ureditev, pri čemer neliberalnim manjšinskim skupnostim ne priznava dostopa do pravic, migrantskim skupnostim pa na primer ne le odreka pravice temveč zahteva njihovo asimilacijo v tisto skupnost v katero so imigrirali.

Neoliberalni multikulturalizem kot specifična oblastna tehnologija na praktičnem nivoju deluje na heterogen in kompleksen način. Reartikulacije izključevanj prek multikulturalizma so vse prej kot enoznačne, saj delujejo na več nivojih in skozi več strategij hkrati. Najprej smo v prispevku pokazali, da se sicer znotraj idej multikulturnih politik poziva k participaciji in

inkluzivnosti različnih kulturnih skupin, vendar je to delovanje vnaprej uokvirjeno v specifične kontekste. Med drugim se participacija kulturnih in etničnih skupin odvija predvsem prek izražanja njihovih etničnih ali kulturnih posebnosti, slavljenja različnosti ipd. Gre za »festivalski« multikulturalizem, ki utiša druge oblike participacije. To seveda ne pomeni, da določenih političnih strategij te skupnosti ne prevzemajo, ali da jih je mogoče zreducirati zgolj na kulturne značilnosti. Vsekakor se v okviru neoliberalnega multikulturalizma kot oblastne tehnologije spodbuja njihovo participacijo, vendar je polje njihovega delovanja zamejeno tako, da so jim ponujene ugodnosti, možnosti in priložnosti, ki jim ne omogoča destabilizacije sistema, temveč se sistem kvečjemu krepi. Neoliberalni multikulturalizem definira prostor, ki jih subjekti kulturnih skupnosti zasledajo ter določa jezik v katerem lahko in smejo zahtevati pravice. Multikulturni posameznik v tej konstelaciji stremi k političnem angažmanju vendar tako, da priznava ter spoštuje razlike, hkrati pa te razlike misli in skuša izkoristiti kot priložnost za uspeh v družbi. Logika multikulturnega sebstva je podjetniška logika, kjer je multikulturno okolje okolje priložnosti, specifične pravice, ki izhajajo iz multikulturnih politik pa strategija, kako uspeti.

LITERATURA IN VIRI:

- Appadurai, Arjun.** 1990. Disjuncture and difference in the global culture economy. *Theory, Culture, and Society* 7:295-310.
- Banerjee, Subhabrata Bobby, and Stephen Linstead.** 2001. Globalization, Multiculturalism and Other Fictions: Colonialism for the New Millennium? *Organization* 8 (4):683-722.
- Bannerji, Himani.** 2000. *The dark side of the nation: essays on multiculturalism, nationalism and gender*. Toronto: Canadian Scholars' Press.
- Beck, Ulrich.** 2000. *What is globalization?* Cambridge, UK; Malden, MA: Polity Press.
- Benhabib, Seyla.** 1999. 'Nous' et, les Autres' The Politics of Complex Cultural Dialogue in a Global Civilization, edited by C. Joppke and S. Lukes. Oxford: Oxford University Press.
- Brah, Avtar.** 1992. Difference, diversity and differentiation. V 'Race', Culture and Difference, ur. J. Donald and A. Rattansi. London: Sage.
- Burchell, Graham.** 1993. Liberal government and techniques of the self. *Economy and Society* 22 (3):267 - 282.
- Chanady, Amaryl.** 1995. From difference to exclusion: multiculturalism and postcolonialism. *International Journal of Politics, Culture, and Society* 8 (3):419-437.
- David, Harvey.** 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Foucault, Michel.** 1978. *The History of Sexuality, Volume I: Introduction*. New York: Pantheon.
- Foucault, Michel.** 2003. *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France 1975-1976*. New York: Picador.
- Foucault, Michel.** 2008. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. New York: Palgrave Macmillan.
- Giddens, Anthony.** 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Goldberg, David Theo.** 1994. *Multiculturalism: a critical reader*. Oxford: Blackwell.
- Gordon, Colin.** 1991. Governmental Rationality: An Introduction. V *The Foucault effect: studies in governmentality: with two lectures by and an interview with Michel Foucault*, ur. G. Burchell, C. Gordon and P. Miller. Chicago: University of Chicago Press.
- Hale, Charles R.** 2002. Does Multiculturalism Menace? Governance, Cultural Rights and the Politics of Identity in Guatemala. *Journal of Latin American Studies* 34 (3):485-524.
- Hale, Charles R.** 2005. Neoliberal Multiculturalism: The Remaking of Cultural Rights and Racial Dominance in Central America. *Political and Legal Anthropology Review* 28 (1):10-19.
- Hawkins, Freda.** 1989. *Critical years in immigration: Canada and Australia compared*. Kingston, Ont.: McGill-Queen's University Press.
- Held, David in Anthony McGrew.** 2000. The Great Globalisation Debate: An Introduction. V *The Global Transformations Reader*, ur. D. Held and A. McGrew. Cambridge: Polity Press.
- Hooker, Juliet.** 2005. Indigenous Inclusion/Black Exclusion: Race, Ethnicity and Multicultural Citizenship in Latin America. *Journal of Latin American Studies* 37 (02):285-310.
- Jayaraman, Raja.** 2000. Inclusion and Exclusion: An Analysis of the Australian Immigration History and Ethnic Relations. *The Journal of Popular Culture* 34 (1):135-155.
- Joppke, Christian.** 2002. Multicultural Citizenship. In *Handbook of Citizenship Studies*, edited by E. F. Isin and B. S. Turner. London: Sage.
- Kellner, Douglas.** 2002. Theorizing Globalization. *Sociological Theory* 20 (3):285-305.
- Kelly, Mark G. E.** 2009. *The political philosophy of Michel Foucault*. New York: Routledge.
- Kymlicka, Will.** 1995. *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.

- Lemke, Thomas.** 2001. 'The birth of bio-politics': Michel Foucault's lecture at the Collège de France on neo-liberal governmentality. *Economy and Society* 30 (2):190 - 207.
- McLuhan, Marshall in Bruce R. Powers.** 1989. *The global village: transformations in world life and media in the 21st century*. New York: Oxford University Press.
- Mitchell, Katharyne.** 2003. Educating the National Citizen in Neoliberal Times: From the Multicultural Self to the Strategic Cosmopolitan. *Transactions of the Institute of British Geographers* 28 (4):387-403.
- Modood, Tariq.** 2007. *Multiculturalism: a civic idea*. Cambridge: Polity Press.
- Parekh, Bhikhu.** 1994. Discourses on National Identity. *Political Studies* 42 (3):492-504.
- Parekh, Bhikhu.** 1995. Cultural pluralism and the limits of diversity. *Alternatives* 20 (43):431- 457.
- Pikalo, Jernej.** 2003. *Neoliberalna globalizacija in država (Neoliberal Government and the State)*. Ljubljana: Sophia.
- Read, Jason.** 2009. A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity. *Foucault Studies* 6 (February):25-36.
- Rose, Nikolas.** 1996. Governing "Advanced" Liberal Democracies. V *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism and Rationalities of Government*, ur. A. Barry, T. Osborne and N. Rose. Chicago and London: University of Chicago Press and UCL Press.
- Schierup, Carl-Ulrik in Aleksandra Ålund.** 2010. *Beyond Liberal Pluralism: Migration and Politics of Exclusion in Europe*. Norrköping: Linköping University, ISV-REMESO.
- Scholte, Jan Aart.** 2000. *Globalization: A Critical Introduction*. Basingstoke: Palgrave.
- Sieder, Rachel, ed.** 2002. *Multiculturalism in Latin America : indigenous rights, diversity, and democracy*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- Taylor, Charles.** 1989. *Sources of the self: the making of the modern identity*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Taylor, Charles.** 1992. *Multiculturalism and 'The Politics of Recognition'*. Princeton: Princeton University Press.
- Tempelman, Sasja.** 1999. Constructions of Cultural Identity: Multiculturalism and Exclusion. *Political Studies* 47 (1):17-31.
- Van Cott, Donna Lee.** 2000. *The friendly liquidation of the past: the politics of diversity in Latin America*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Weiss, Linda.** 1997. Globalization and the myth of the powerless state. *New Left Review* (225):3.

MULTIKULTURALIZEM KOT OBLASTNA TEHNOLOGIJA V KONTEKSTU NEOLIBERALNE GLOBALIZACIJE

Povzetek: Prispevek naslavlja, prek Foucaultovske analitike oblast, problematiko multikulturalizma in multikulturnega državljanstva v okviru neoliberalne globalizacije. Multikulturalizem je analiziran kot specifična oblastna tehnologija, ki spodbuja avtonomno delovanje multikulturnih posameznikov ter skozi participacijo maksimiranje njihovih koristi. Multikulturni državljan je državljan, ki lahko, celo mora participirati in postavljati zahteve, saj mu to narekuje okolje, ki je kompetitivno, heterogeno in kot tako neprenehoma zahteva od posameznikov iznajdljivost in podjetnost. S perpetuiranjem posameznih razlik neoliberalni režimi ustvarjajo fleksibilnost skozi tolerantnost do različnih multikulturnih zahtev, praks in vrednot, vendar le dokler so kompatibilne z logiko samo-odgovornosti ter idejami kot sta privatizacija javnih storitev in racionaliziranje stroškov socialnega varstva.

Ključne besede: neoliberalna globalizacija, multikulturalizem, multikulturno državljanstvo, oblastna tehnologija

UVOD

Multikulturalizem je pomemben koncept in tema v številnih državah ter mednarodnih in regionalnih povezavah. Poslužujejo se ga v okviru uradnih politik, predstavljal pa naj bi odgovor na izzive, ki so v sodobnem globalnem svetu vedno bolj aktualni. To niti ni presenetljivo, saj, kot opozarjata Solomos in Schuster (2000), so predvsem po drugi svetovni vojni migracije ter z njimi povezani družbeni procesi vplivali na razmere na različnih nivojih, na politične institucije in kulturna okolja. V vedno bolj globaliziranem prostoru so se nocije nacionalnih držav, kultur ter identitet zaradi prepričanja o »padanju« meja ter vse hitrejšega in intenzivnejšega pretoka ljudi, blaga in storitev postavljale pod vprašaj, hkrati pa se je bilo potrebno bolj kot kdajkoli prej soočiti z izzivi etnične raznolikosti prebivalstva (Castles 1997; Riggs 2002) ter razmerjem med univerzalizmom pravic ter pripadnostjo liberalnim nacionalnim državam (Stolcke 1995; Ghai 1999). Pluralnost populacij v državah je zamajala idejo o ločenih avtonomnih nacionalnih kulturah kot integralnega dela nacionalne države, obenem pa se je transformiralo tudi nacionalno državljanstvo ter s tem predpostavka, da lahko tovrstno državljanstvo transcendirata partikularnosti različnih družbenih skupin (Soutphommasane 2005). Debate o multikulturalizmu se torej dotikajo spreminjajočih se pogojev ter pomenov državljanstva, identitet ter kulturnih in etnič-

nih raznolikosti. Te debate so del akademskega diskurza, vendar tudi del političnih razprav in konkretnih politik, kot že rečeno, tako na nacionalnih kot tudi lokalnih, regionalnih ter mednarodnih nivojih.

Pri opredeljevanju multikulturalizma, fiksiiranju njegovega pomena ter uokvirjanju možnosti, ki jih ponuja, se ga reducira bodisi na politično doktrino, vseobsegajoč diskurz, intelektualno paradigmo, filozofsko epistemo, pedagoški okvir, akademsko retoriko, institucionalizirano politiko ali radikalno kritiko (Goldberg 1994). Pojem multikulturalizma lahko označuje konkretno kulturno/družbeno realnost, lahko je povezan s teorijo, ali pa gre za preplet obeh. Pojavi se kot politični program in zahteva po ureditvi odnosov v določeni skupnosti, pogosto pa je njena pojavna oblika tudi princip uradne politike do avtohtonih in priseljenjskih etničnih manjšin (Lukšič-Hacin 1999). V najširšem smislu multikulturalizem pomeni načine oziroma možne oblike interakcij v družbah, v kateri obstaja več kultur. Je način urejanja razmerij in odnosov med kulturami, ki obstajajo v določeni družbi in ki med seboj nikoli niso enake. Vedno obstajajo med njimi razlike, zaradi česar imajo tudi različne možnosti in različno pozicijo v družbi. Prav zato gre pri multikulturalizmu za vprašanje, ali je določeni kulturni skupnosti omogočen dostop do pravic ter na kakšen način zagotavljati pravice različnim kulturnim skupnostim v

določeni populaciji. Ta perspektiva izpostavlja multikulturalizem predvsem v luči načinov zagotavljanja enakosti tistih manjšin, ki niso enako vključene v družbenopolitične procese v določeni družbi ter hkrati predstavlja afirmacijo kulturnih razlik preko diskurzov rasne in etnične avtentičnosti (Joppke 1996). Ne glede na to, ali gre za debate v okviru znanstvenih krogov ali širše, gre vedno za vprašanje političnih in družbenih razmerij moči ter oblastnih razmerij, v povezavi s kontekstom mobilizacije rasnih in etničnih simbolov kot temeljev zahtev za določene družbene, politične in kulturne pravice, identitetne podlage ter politično reprezentacijo (Yuval-Davis 1999).

Prispevek se osredotoča na multikulturalizem kot enega izmed načinov urejanja razmerij in razmer med posamezniki, družbenimi skupinami v različnih družbenih okoljih na različnih nivojih (nacionalnih, regionalnih in globalnih). Pri tem izhajamo iz Foucaultove analitike oblasti (Foucault 1978), da je v vsakem razmerju vedno-že prisotna oblast, ki je relacijska, decentrirana in večsmerna (Foucault 1977, 1978, 2003; glej tudi Kelly 2009). To posledično pomeni, da multikulturalizma in multikulturalnega državljanstva ne razumemo kot oblastno orodje, ki bi bilo v lasti nekoga in bi preko njega z načinom prisile, dominacije in kontrole odločal o družbenopolitični ureditvi ter na represiven način nadzoroval dejanja posameznikov in družbenih skupin. Na ta način multikultura-

lizma ne bomo mislili skozi negativitetno koncepcijo oblasti, temveč kot nekaj, kar je hkrati represivno in produktivno ter s slednjim kreativno, transformativno in inovativno. Multikulturalizem ter z njim povezan koncept multikulturnega državljanstva je skozi to perspektivo oblastna tehnologija, ki »ima vse značilnosti oblasti, vendar je produktivna v smislu produkcije načina obnašanja in delovanja tako posameznikov kot celotnih populacij« (Kelly 2009, 43). Kot oblastna tehnologija je multikulturalizem način organiziranja družb oziroma populacij tako, da se lahko posamezniki dojemajo in delujejo kot svobodni; tehnologija fabricira svobodo (Gordon 1991; Rose 1999)¹. Tehnologija kot oblastna praksa zato dovoljuje in celo spodbuja subjekte, da določajo način odnosov do lastnih teles in misli, določajo njihov način (so)delovanja ter na ta način transformirajo njihovo delovanje tako, da sledijo nocijam perfekcije, sreče, čistosti, itd. (Foucault 1994, 177). Cilj oblasti je, da se na ta način vzpostavljajo samo-determinacija, odgovornost in svoboda (izbire, participacije, itd.) kot instrumenti (re)konstituiranja odnosov med subjekti ter odnos subjekta do samega sebe zato, da se na ta način upravlja s populacijo. Ključno pri tehnologijah

¹ »V samem bistvu razmerij moči in ki jih neprestano dražijo, sta nepokornost volje in brezkompromisnost svobode. Bolj kot govoriti o nujni svobodi je bolje govoriti o antagonizmu – razmerju, ki je hkrati recipročno spodbadanje in borba; bolj kot za neposredno konfrontacijo, ki paralizira obe strani, gre za stalno provokacijo« (Foucault 1982).

je, da so prav to – tehnologije. To pomeni, da ne gre le za strukture, procese ali diskurze, temveč za skup tehničnih védnosti ter praks, skup tehnik, ki jih je mogoče aplicirati v različnih situacijah, razmerah in kontekstih zato, da se ohranjajo neenaka razmerja². Pogoj možnosti oblasti so namreč prav spreminjajoča se razmerja sil, ki so vedno neenaka in s tem producirajo oblast. Oblastna razmerja so vedno lokalna in vedno

² Foucaultova razdelava oblastnih tehnologij kot načina urejanja delovanja, obnašanja in mišljenja posameznikov je povezana z njegovim v družboslovju in humanistiki nadvse uporabnim in uporabljanim konceptom *gouvernementalité*. Koncept *gouvernementalité* uvede Foucault šele v svojem poznem obdobju, na predavanjih na Collège de France leta 1977/78 in 1978/79 z naslovoma »Varnost, teritorij, populacija« (Foucault 2007) ter »Rojstvo biopolitike« (Foucault 2008). Z neologizmom *gouvernementalité* je Foucault hotel genealoško osvetliti novo obliko (liberalne in neoliberalne; glej Burchell 1993) politične oblasti, ki se je v 15. oziroma 16. stoletju prelevila v administrativno državo, slednja pa postopoma preoblikovala v upravljavsko. Skozi to perspektivo so izrisani zbir postopkov in tehnik, ki so od 18. stoletja dalje predstavljali oblastne mehanizme (Rose, O'Malley, in Valverde 2006, 84). Gre za »institucije, postopke, tehnike, analize, kalkulacije in taktike, ki so zagotavljale možnost zelo specifične, vendar kompleksne oblasti, ki ima za svojo tarčo populacijo« (Foucault 2007, 144). V fokusu gospodstva niso torej nič več (le) pravni subjekti, ki morajo spoštovati zakone, ali oposamljeni posamezniki, ki jih je treba neposredno disciplinirati, temveč kolektiviteta. Ta sprememba izvira iz pojava ideje, da ima populacija svoje značilnosti, ljudje kot naravna skupnost pa potemtakem niso zgolj seštevek volj posameznikov. Oblastno upravljanje se je torej osredotočilo na populacijo, ki pa je ni mogoče preprosto nadzirati prek zakonov ali z administrativnimi ukrepi, saj ima določena populacija lastno realnost in v okviru slednje svoj lasten način urejanja zadev in procesov, ki jih osrednja oblast ni mogla neposredno nadzorovati ali jim dominirati. Oblast se je zato morala reorientirati ter omenjene dejavnosti in procese populacije upravljati skozi strategije in taktike, prek katerih je zaščitila blaginjo ljudi (Lemke 2002). Poslej ne gre več (zgolj) za direktno dominacijo in nadzor, temveč obrat k permisivnosti in skrbi za dobrobit, svobodo, varnost ter blagor posameznikov kot skupnosti.

nestabilna. Torej tehnologije oblasti, ki so multiple, lokalne, heterogene in prilagojene različnim (mikro)kontekstom, s tem, ko producirajo razmere svobode in možnosti subjektov, ne zagotavljajo *ad infinitum* obstoja oblasti, vzpostavljajo pa možnosti, pravne okvire zagotavljanja pravic, svoboščin, ki hkrati pomenijo nove (institucionalne) oblike discipliniranja, omejevanja, kontroliranja in normaliziranja, predvsem, kot bomo pokazali v prispevku, v okviru neoliberalnih politik ter praks (globalne) tržne logike, liberalizacije investicij ter privatizacije socialnih ter drugih javnih storitev.

Kot namreč pokaže Foucault (2008) prek genealogije liberalizma in neoliberalizma, se sodobni oblastni načini delovanja usmerijo k upravljanju obnašanja skozi tehnologije sebstev v prepletu s prej prevladujočimi oblastnimi tehnologijami (Burchell 1993), pri čemer je glavna matrica družbenih in političnih razmerij ekonomska aktivnost. Gre za univerzalizacijo tržno utemeljenih družbenih razmerij skozi penetracijo odgovarjajočih praks komodifikacij, kapitalske akumulacije in logike profita v praktično vse pore človekovega življenja (Gordon 1991, 43; Read 2009). Ekonomski subjekt postane osrednji temelj, ki določa politično delovanje, vendar pa v tem smislu med klasičnim liberalizmom in neoliberalizmom obstaja pomembna razlika. Klasični liberalizem kot matrico družbe postavi menjavo, kasneje, v času neoliberalizma, pa jo na tem mestu za-

menja ideja tekmovalnosti. Ta sprememba od menjave k tekmovalnosti ima pomembne implikacije, saj je bila menjava razumljena kot naravni fenomen, medtem ko tekmovalnost taka ni več; je bistveno »umetno« razmerje. Neoliberalna logika zato teži k upravljanju obnašanja posameznikov kot akterjev na trgu, kot podjetnikov, kar je pravzaprav »razpršitev podjetništva kot prevladujočega načina delovanja v družbi« (Gordon 1991, 42). To je usmeritev novih tehnologij sebstev, ki določa na kakšen način se ljudje razumejo in kako so torej subjektivirani. Ali kot pravi Foucault (2008, 226): »*Homo economicus* je podjetnik, je podjetnik samega sebe«. Subjekt v okviru neoliberalne logike upravljanja je »svoboden«, »tekmovalen«, »ekonomsko racionalen« in »podjeten«. Vendar tak ni po naravi, temveč mora, v svoje dobro, stremeti k temu, da tak postane. Subjekt mora biti sam aktiven, se tako rekoč samooblikovati na način, da deluje podjetno. Njegova racionalnost je v tem, da kar najbolj izkoristi možnosti, ki jih ima za dobro življenje, tako da sprejema najbolj učinkovite izbire. Pomembno pri tem je, da tak način delovanja posameznikov ni omejen zgolj na sfero zasebnega, temveč ima možnost tudi v javnem življenju. Burchell (1993) opozarja, da se subjekt spodbuja tudi k sodelovanju pri opravljanju zadev, ki so bile nekdaj izključno v pristojnosti državnih institucij. Gre za nove oblike prelaganja odgovornosti na posameznike v določeni skupnosti, pri čemer

so poklicani, da vrsto zadev upravljajo svobodno in racionalno. Posamezniki morajo poleg tega delovati tudi učinkovito, saj so v procesih upravljanja sami odgovorni za uspešnost in končne rezultate.

V kontekstu debat o tem, kaj pomeni multikulturalizem – ali gre primarno za filozofske oziroma znanstvene razprave ali politike – je s Foucaultovske perspektive razmerja med védnostjo in oblastjo osnovno vprašanje zgrešeno. Ne gre toliko za vprašanje ali-ali, temveč bomo v prispevku multikulturalizem razumeli skozi prežetost védnosti in oblasti: »Ni védnosti brez aparata produkcije védnosti v kateri so oblastni odnosi, vendar hkrati tudi ni oblastnega aparata, ki ne bi produciral védnosti, diskurza, preko katerega pojasnjuje in utemeljuje svoje delovanje za nadaljnje delovanje (Kelly 2009, 44)³. Foucault pokaže, da je klasična nocija univerzalnosti resnice problematična, da ni znanstvene nevtralnosti in da so sistemi produkcije védnosti prepleteni s sistemom oblasti (Foucault 1980; Rawlinson 1987). Poanta je, da nikakor ne gre za ločenost akademskih debat od preostalih družbenih sfer, temveč so te vedno v odnosu, medsebojno povezane. Generiranje védnosti je praksa normalizirajočega presojanja ter s tem konstrukcije norm kot polja možnih védnosti (Rouse 2003, 101). Produkcija védnosti v nave-

zi z oblastjo je način normalizacije, ki producira optimalni model, preko katerega se skuša ljudi, gibanja ter dejanja umestiti v okvir tega modela. Normalizacija zato igra ključno vlogo pri povezovanju različnih védnosti na eni strani ter na drugi strani oblasti, ki si na ta način zagotovi model načina delovanja subjektov na ravni populacije.

Prispevek je v luči zgornje teoretske zastavitve razdeljen na tri sklope ter zaključek. V prvem delu bomo predstavili, kako je multikulturalizem konceptualiziran v akademskih debatah in na kakšen način se ga premišlja kot način urejanja heterogenih družbenopolitičnih realnosti. Pri tem bomo skušali orisati predvsem, kako in kje se med seboj različne konceptualizacije multikulturalizma in multikulturega državljanstva prekrivajo in kje razlikujejo. V drugem delu bomo multikulturalnost in njegove pojavne oblike analizirali skozi premislek o globalizaciji. Glavne dileme, ki jih bomo odprli so, kako se globalizacijo sploh osmišlja, pri čemer bomo izpostavili predvsem pogosto enačenje globalizacije s širitvijo liberalno demokratskega modela družbenopolitične ureditve skupaj z tržnim kapitalizmom. Premislili bomo, kako in na kakšen način globalizacija vpliva na multikulturalnost, kakšne so posledice, ki jih prinaša ter kako multikulturalizem ter multikulturalno državljanstvo v okviru globalizacijskih procesov definirata model urejanja novih realnosti. V tretjem delu bomo nato analizirali zakaj in

³ »Oblast je močna, kot počasi spoznavamo, ker producira efekte na nivoju želje – ter na nivoju védnosti. Daleč od tega, da oblast preprečuje védnost, oblast jo producira« (Foucault 1980, 59).

na kakšen način deluje multikulturalizem kot oblastna tehnologija preko spodbujanja participacije različnih etničnih (in drugih manjšinskih) skupin v družbah. Pokazali bomo, kako spodbujanje participacije ne pomeni neomejene možnosti izražanja (etničnih, rasnih) identitet ter uresničevanja artikuliranih potreb in zahtev, temveč način konstrukcije okvira, v katerem je mogoče artikulirati zgolj specifične zahteve – tiste, ki so priležne logiki (samo)odgovornosti, večanju lastnih koristi ter podjetnosti v razmerah kompetitivnega in (kulturno) heterogenega okolja. Na ta način se bosta multikulturalizem in multikulturno državljanstvo pokazali kot tehnologiji prek katerih se konstituirajo subjekti neoliberalne logike.

MULTIKULTURALIZEM IN MULTIKULTURNO DRŽAVLJANSTVO – TEORETSKE DEBATE

V okviru teorij multikulturalizma in multikulturnega državljanstva razlikujemo med t.i. radikalnimi in liberalnimi verzijami (Joppke 2002)⁴. Radikalne verzije zavračajo tradicionalno razumevanje državljanstva, ki posameznikovo identiteto povezuje na prvem mestu

⁴ Vsekakor tovrstna delitev ni edina in nikakor v celoti ne pokrije heterogenega polja različnih argumentov za in proti multikulturalizmu in multikulturnemu državljanstvu. Hall (2000) tako npr. identificira liberalni, pluralistični, komercialni, korporativni ter kritični in revolucionarni multikulturalizem. Predstavitev teoretičnih postavk multikulturalizma predstavljamo preko tovrstne delitve zato, ker zajema argumente, ki so v debatah najbolj pogosti, prevajajo pa se tudi v politične diskurze, prakse, politike.

z (nacionalno) državo, ostale etnične, kulturne in druge identitete pa so temu podrejene. Zagovorniki radikalne teorije multikulturnega državljanstva trdijo, da je univerzalizem liberalnega državljanstva le prikrit partikularizem dominantne kulturne ali politične skupine (Yong 1989; Tully 1995). Izhodišče, da so principi delovanja liberalnega sistema za vse enaki in da imajo zato vsi enake možnosti je za zagovornike tega pristopa pogoj možnosti za ustvarjanje neenakih razmerij med različnimi etničnimi ali kulturnimi skupinami v določeni skupnosti (Joppke 2002). Zato proponenti te verzije multikulturnega državljanstva zagovarjajo idejo »razlikujočega državljanstva«, v okviru katerega bi morale posebne pravice pripadati tistim manjšinam, ki so v slabšem ali celo zatiranem položaju. Glavni namen koncepta razlike je sprebrniti liberalno politiko strpnosti oziroma tolerance, ki na temeljih univerzalne človečnosti zagovarja pravice manjšin. Koncept razlike izhodišče vzame drugje. Strpnost, ki je v tesnem sorazmerju z univerzalnim⁵, je zamenjana z razliko, ki je partikularna in bolj konkretna (Lukšič-Hacin 1999). Toda problematično pri tem je, da je razlika nujno vedno-že vezana na liberalne norme strpnosti, saj »delovanje« razlikujočega državljanstva kot lasten pogoj možnosti predvideva prav strpnost. To pa pomeni hkrati tudi, da je s tem, ko sprej-

⁵ Več o univerzalnosti, predvsem v povezavi z vprašanjem etnocentrizma glej Hollis (1999).

memo razliko kot začetno točko, v izhodišču sprejeta tudi nocija zatiranosti. Koncept zatiranosti, ki obsega eksploatacijo, marginalizacijo, kulturni in ekonomski imperializem pa je preveč nedoločen, da bi lahko določili, katere so tiste skupine, ki so zatirane in tiste, ki to niso. Hkrati pa zgolj s konceptom zatiranosti ni mogoče razložiti celotne kompleksnosti razmerij med skupinami v okviru določene populacije ter (re)produkcije teh razmerij. Shachar (1999) identificira še en problem koncepta razlike kot temelja multikulturne družbe in sicer poenostavljanje dinamike med identiteto posamezne skupine, širše skupnosti v kateri se nahaja in posameznikovih pravic: ta trikotnik se namreč skozi koncept razlike prehitro zreducira na dialektiko med identiteto (manjšinskih) skupin in širšo skupnostjo (npr. državo).

Liberalna teorija multikulturnega državljanstva, kakršno zagovarja Will Kymlicka (1995), skuša nasloviti ravno to triado, torej razmerje med posameznikom, identiteto skupin in širšo skupnostjo. Pri tem pristopu je multikulturno državljanstvo mišljeno prek teorije pravic manjšin, vendar v izhodišču predpostavi posameznikovo svobodo kot utemeljujočega principa liberalizma: »celovita teorija pravičnosti v multikulturni državi bo tako vključevala univerzalne pravice, pripisane posameznikom ne glede na to, kateri skupini pripada ter določene pravice različnih skupin ali ‚poseben status‘ manjšinskih kultur« (Kymlicka 1995).

Posameznikova dejanja, možnosti, izbire in ne nazadnje pravice, ki jih Kymlicka umesti v koncept »kultura družbe« (societal culture), predstavljajo točko identitete in dajejo smisel posameznikovim aktivnostim – tako v zasebni kot tudi javni sferi. Kulturo družbe je potrebno po mnenju Kymlicke (1995, 150) zagotavljati ravno zato, ker posamezniku ponuja kontekst, v katerem so njegove aktivnosti, izbire in dejanja inteligibilna. Družbeno okolje je torej podrejeno posamezniku, toda delovanje širšega družbenega okolja je mogoče le v kolikor so posebne pravice zagotovljene tudi kulturnim manjšinam, vendar ne na način razlikovanja ali preproste liberalne logike »nevtralnosti« ter enakega obravnavanja etničnih in kulturnih raznolikosti, temveč prek priznanja posebnega statusa etničnim in nacionalnim manjšinam. Kymlicka (1995, 114) eksplicitno poudari, da so posebne pravice lahko priznane le določenim manjšinam oz. skupinam, pri čemer na primer trdi, da mora migrantskim skupinam biti zagotovljena ne toliko možnost ohranjanja njihove kulture, temveč možnost integracije v prevladujočo kulturo.

Toda težko je razlikovati med pravicami nacionalnih manjšin in pravicami imigrantskih skupin na podlagi družbene kulture. Če je temelj Kymlickovega multikulturnega državljanstva v kulturi družbe posameznik, njegova avtonomija in njegove pravice, potem razlikovanj med kulturami ne bi smelo biti razen na podlagi posameznikovih dejanj (Benhabib 1999,

55). Družbena kultura zato spominja na staro logiko nacionalne države, ki predpostavlja prevladujočo in dominantno kulturo oz. družbeno skupino, ta pa potem zagotavlja pravice in določene privilegije drugim nacionalnim manjšinam (Joppke 2002). Tovrstno logiko pa se v času globalizacije, kot bomo pokazali, zaradi novih realnosti vse večkrat postavlja pod vprašaj.

GLOBALIZACIJSKI PROCESI IN MULTIKULTURNOST

V debatah o globalizaciji se premišljajo transformacije procesov in struktur na svetovni ravni, pri čemer se želi zajeti predvsem tiste spremembe, ki se dogajajo na osi časa, prostora, teritorija, suverenosti ter identitet. Globalizacija je v tem smislu predočana kot kompresija časa in prostora ter širjenje in intenzifikacija povezav (Giddens 1990; Scholte 2000). Je proces, v katerem se ustvarjajo novi supraterritorialni prostori, v katerih so družbeni odnosi intenzivnejši in je njihov domet večji (Held in McGrew 2000). Prostor in čas v tem umevanju globalizacije ne predstavljata več (nepremostljivih) ovir za družbeno interakcijo in organiziranje. Ljudje ter skupnosti so bolj povezani, njihova interakcija je lažja in hitrejša. Pretok kapitala, ljudi, idej ter storitev je zaradi tehnoloških inovacij (npr. komunikacijskih in transportnih) vedno hitrejši, politični, verski ter kulturni trendi in procesi, ki so bili včasih bolj omejeni na specifične regije, kulture ali časovna obdobja, pa se

sedaj prek globalnih mrež hitreje srečujejo in mešajo v mnogih delih sveta.

Pogosto se omenjeni globalizacijski procesi redukcionistično enačijo s širjenjem liberalno demokratičnega načina vladovanja skupaj s širitvijo tržnega kapitalizma (glej npr. Ohmae 1990). V okviru teh umevanj globalizacije gre za idejo, da je liberalno demokratični sistem najboljši možen, saj zagotavlja participacijo kar najširšega možnega kroga populacije, ena od ključnih vrlin konsolidiranih liberalnih predstavniških demokracij pa naj bi bila tudi, da države s tem sistemom ne vstopajo v vojne temveč razrešujejo morebitne konflikte na miren način⁶. V globalnem svetu naj bi liberalna demokracija prinesla vladavino prava ter spodbujala participacijo lokalnih nevladnih organizacij, združenj ter drugih skupin, ki naj bi skupaj z globalnimi institucijami tvorile podstat globalnemu načinu urejanja družbenopolitičnih zadev. Hkrati s

⁶ Dillon in Reid (2001) opozarjata, da je sicer vzpon globalnega liberalnega vladovanja v splošni podobi res povezan z vzpostavljanjem ter širitvijo liberalnega miru, vendar se pogosto spregleda, da je biopolitika globalnega liberalnega vladovanja konstituirana tudi na terenu vojne. Ravno tako, kot so bili liberalni oblastniški režimi vedno kompleksni in pluralni ter različnim kontekstom prilagodljivi, tako je tudi vojna v liberalnih koncepcijah in vse prej kot enostavna. To pomeni, da so tradicionalne oblike geopolitičnih interesov pri rezoniranju in upravičevanju vojn še vedno pomembni, pri čemer enako velja tudi za oblikovanje nekakšnih globalnih liberalnih norm za upravičevanje morebitnih vojaških intervencij v neliberalnih državah. Toda ob tem liberalen način vojskovanja odraža prevladujočo skrb za življenje, povezuje se z znanostmi, ki iščejo vednost o življenju v vseh njenih materialnostih in kompleksnostih, povezuje se z vprašanjem varnosti in razvoja zato, da bi bilo življenje samo lahko način sredstvo preko katerega se oblast vzdržuje (Dillon in Reid 2009).

tem pa liberalna demokracija pomeni tudi ključen element ne le za nemoteno temveč tudi efektivno delovanje kapitalizma, saj naj bi bili procesi prosti, deregulirani, spodbuja pa se prakse podjetniškega upravljanja (Dillon in Reid 2000). Ob tem je pomembno, da amalgam kapitalističnega načina produkcije in liberalne družbenopolitične ureditve nikakor ni enoznačen, enostaven ali homogen, temveč lokalno spremenljiv, heterogen in znotraj sebe kontradiktoren, kar pomeni, da so klasični liberalni pari (javno-privatno, civilno-militantno, nacionalno-mednarodno) v globalnih družbenih mrežah tesno prepleteni, hkrati pa v stalnem antagonističnem razmerju. Liberalni redi tako tvorijo režime védnosti/oblasti, delujoče obenem globalno ter regionalno in lokalno. Konstituirajo tehnike preverjanja in preiskovanja značilnosti in dinamik populacij zato, da jih je lažje upravljati. Toda to upravljanje se ne izvaja proti volji subjektov določene populacije temveč na način, da se upošteva njihove potrebe, se sklicuje na svobodo posameznikov in njihove življenjske možnosti (Dillon in Reid 2001).

Prav zaradi vznikov tovrstnih procesov, ki spreminjajo delovanje in vlogo družin, skupnosti ter držav, se pojavljajo novi načini konstrukcije etničnih, rasnih in nacionalnih identitet. Ti načini nikakor ne gredo zgolj v smer poenotenja ali brisanja meja med temi skupnostmi, temveč globalizacija ponuja tudi nove načine partikularizacij, lokalizacij in fragmentacij (Giddens 1990;

Hannerz 1992). Rezultat te interakcije med globalizacijo in univerzalizacijo ne eni strani ter lokalizacijo in partikularizacijo na drugi strani so nove multiple, različne in razlikujoče identitete, kar je tudi paradoks, na katerega opozarjajo Basch, Schiller in Blanc (1994): povečana produkcija kulturnih in političnih meja se dogaja v svetu, ki postaja vse bolj povezan v en sam ekonomski sistem s hitro komunikacijo med različnimi predeli sveta. Ljudje po eni strani tvorijo transnacionalne mreže ter po drugi oblikujejo prežemajoče amalgame različnih kulturnih virov. Hkrati s tem, oziroma v okviru teh procesov pa se posamezniki referirajo na kulture ali etnije, ki jih imajo za lastne. Te tendence v procesih globalizacije so toliko bolj intenzivne in heterogene v migracijskih družbah in skupnostih. V multikulturnih okoljih se dogajajo transformacije kultur, tradicij in identitet, kar seveda postavlja pod vprašaj dolgo veljavno idejo o homogenosti nacionalnih držav. Tudi oblike državljanstev, vezane na ideje narodnosti/nacije, se v procesih globalizacije spreminjajo in pridobivajo nove oblike in pojavnosti. Kulturna diferenciacija je zato v okviru regionalnih povezav ali nacionalnih povezav še vedno prisotna in se celo krepi – globalna kulturna homogenizacija paradokсно implicira tudi kulturno heterogenost⁷.

Eden od učinkov, ki so jih sprožili ti procesi, je tudi politična mobilizacija etničnih in kul-

⁷ Gre za debato o divergenčnih in konvergenčnih učinkih globalizacije. Več o tem glej tudi Pieterse (1996).

turnih manjšin, ki jasno izražajo svoje zahteve po kulturnih in jezikovnih pravicah. Načini mobilizacije in zahteve teh skupnosti niso enotne temveč vedno multiple, saj jih definirajo tudi lokalni družbenopolitični konteksti. Medtem ko nekatere skupine pri svojem delovanju vztrajajo pri tradicionalnih (nacionalnih) okvirih participacije in delovanja nasploh, pa so druge ravno v globalizacijskih procesih sprožile zahteve po večji avtonomiji kot načinu preseganja oziroma zoperstavljanja podreditvam ter, bolj partikularno, »izgubi« lastne kulture. Čeprav je globalizacija prispevala k spremembam in reartikulacijam političnih meja, pa je hkrati prišlo, kot smo že povedali, do vznika novih kulturnih identitet, kulturne raznolikosti pa so definirale nove meje tako znotraj držav kot tudi regionalno in globalno. Kulturni zemljevid sveta je postal na ta način bolj prepleten in kompleksen, pri čemer se politične meje teh kultur prekrivajo in na osnovi medsebojnih razlik tudi definirajo (Banerjee in Linstead 2001).

V tem kontekstu sta se multikulturalizem ter koncept multikulturnega državljanstva vzpostavila kot možna odgovora urejanja družbenopolitičnih realnosti, v katerih je prisotna kulturna diverzificiranost. Čeprav je multikulturalizem imel in še vedno ima pomembno vlogo v različnih »zahodnih« državah, vendarle ne moremo govoriti o nekem enotnem pristopu ali enotnih politikah, ki bi bile v vseh državah enako implementirane in izvajane. Ne glede na to, ali pred-

stavlja dejansko politiko ali zgolj idejo oziroma koncept⁸, ki je spodbujan in predstavljan kot pozitiven način delovanja in obnašanja državljanov, je ključno vprašanje, na kakšen način deluje in čemu služi. Multikulturalizem funkcionira kot ideja skladnosti, enotnosti določene populacije, kjer so realnost različne etnične in kulturne (manjšinske) skupnosti oziroma skupine.

Vendar v okviru »rigoroznih« liberalnih premislekov (npr. Loobuyck 2005) velja prepričanje, da v liberalno-demokratskih okoljih obstajajo vse podlage – tako moralne, epistemološke kot tudi politične – za odstiranje in odstranjevanje medskupinskih neenakosti, netolerance, nepravičnosti in razmerij dominacije. Liberalistična egalitarna doktrina človekovega dostojanstva in univerzalnih državljanskih pravic naj bi zadostovala za odpravljanje morebitnih nepravilnih in neenakih položajev določenih skupin v družbi. Ker se v okviru liberalizma vse skupine obravnava enako⁹ in so enake pred zakonom, pripadniki

8 Generiranje védnosti je praksa normalizirajočega presojanja ter s tem konstrukcije norm kot polja možnih védnosti (Rouse 2003, 101). Produkcija védnosti v navezi z oblastjo je način normalizacije, ki producira optimalni model, preko katerega se skuša ljudi, gibanja ter dejanja umestiti v okvir tega modela. Normalizacija zato igra ključno vlogo pri povezovanju različnih védnosti na eni strani ter na drugi strani oblasti, ki si na ta način zagotovi model načina delovanja subjektov na ravni populacije.

9 Gre za t.i. difference-blind liberalno teorijo (npr. Dworkinova in Rawlsova). Za zagovor ideje, da v okviru liberalnega multikulturalizma niso potrebne posebne pravice manjšin glej Loobuyck (2005). Nekateri liberalni teoretiki trdijo, da multikulturalizem kot politika, ki zagotavlja le določenim skupinam manjšine, ne more biti liberalna, saj posebnih pravic za nekoga ne more biti, če imajo vsi posamezniki v liberalni družbi enake možnosti in enake pravice (glej Barry 2001). Po drugi strani pa obstajajo zagovori multikul-

skupin – posamezniki – pa imajo kulturne, verske in osnovne človekove pravice zagotovljene, se naj razlike med skupinami ne bi pojavljale. Osnovna točka liberalnih teorij je posameznik; in če ima slednji zagotovljene vse pravice in če lahko izraža svojo identiteto ne da bi bil podvržen predsodkom, potem posledično tudi skupina, naj bo etnična, verska ali kakršna koli že, katere del je, ne more biti v neenakem položaju *vis-a-vis* drugim skupinam (Loobuyck 2005).

Liberalni premisleki multikulturalizma, pri katerih se že *ab initio* zavrača potreba po multikulturalizmu, seveda niso edina. Že omenjeni liberalni teoretik Kymlicka (1995) ne pristaja na idejo, da v liberalno demokratskih sistemih multikulturalizem ni potreben. Pri svoji teoretizaciji, ki smo jo že izpostavili, izhaja iz svobodnega, racionalnega posameznika, ki mu morajo biti zagotovljene pravice, vendar ob tem upošteva razlike med različnimi družbenimi skupinami v določeni družbi. Razlike v dostopnosti različnih skupin do možnosti participacije, oblikovanja lastnih političnih zahtev ter drugih pravic obstajajo – in prav zato so posebne pravice, da bi se te neenakosti izničile ali vsaj kar se da zmanjšale, potrebne ali celo zaželenne. Temu naj liberalizem ne bi bil kontradiktoren, temveč predstavlja ravno pravični temelj za pluralizem, temelječ na konceptih tolerance, svobode in enakosti: »če želi liberalizem ures-

turalizma kot bistveno liberalne politike, saj naj bi bila liberalna teorija teorija pluralizma (Kukathas 1998).

ničevati ideal pluralizma in enakosti, potem ne more v praksi delovati na pasiven, odmaknjen način« (Loobuyck 2005). Namesto tega je nujna intervencija v obliki podelitve tistih pravic tistim družbenim skupinam, ki si jih ne morejo zagotoviti same in ki naredijo položaj teh skupin pravičnejši in enakopravnejši.

Velik problem konceptualizacij multikulturalizma in multikulturnega državljanstva je razumevanje skupinskih identitet ter pojmov etnije in kulture. Kot poudarja May (1999) gre za naivne, statične in nerazlikujoče koncepcije kulturnih identitet, na njih pa je pripeta ideja medsebojno neprimerljivih in nekompatibilnih kultur. Izraz kultura postane generičen, pogosto pa se koncepta etničnosti in kulture nekritično in nereflektirano uporabljata izmenično kot sinonima. V okviru multikulturalnosti so

»[e]tnične razlike primarna modalnost, okoli katere je družbeno življenje konstituirano in doživljano. Predpostavlja se, da je skupina, ki je kulturno drugačna od neke druge skupine, znotraj sebe homogena. Etnicistični diskurzi vzpostavljajo in utrjujejo stereotipe *o kulturnih potrebah različnih skupin z različnimi družbenimi interesi in potrebami*« (Brah 1992).

S tem, ko nocija multikulturalnosti predvideva za manjšinske (etnične) in migrantske skupnosti pravice, njihovo spoštovanje, zaščito ter javno podporo, se njihovo kulturo dojema kot diskretno, nespremenljivo, neprepustno zunan-

jim vplivom, homogeno in brez notranjih trenj. Etnije oz. kulture bistveno determinirajo posameznike, ki jima pripadajo.

Premisa delitve populacije na podlagi etničnega porekla, izhajajoč iz predpostavljene kulturne esence, je, da je kultura skupnost globoko vkoreninjenih vrednot. K slednjim spadajo družbene vloge, pomeni, običaji in tradicije. Toda tisto, kar naredi kulturno poreklo za kategorijo populacije je dodatna predpostavka, da so posamezniki določene kulturne skupnosti enakega porekla, ker ji pripadajo z rojstvom. Vsi tisti, ki so rojeni v skupnosti, prevzemajo in ponotranjijo običajne načine mišljenja, občutenja in obstoja prek skupnostnega občutka biti in pripadnosti (Feuchtwang v Modood 2000). Tovrstna esencializacija kulturnih/etničnih skupnosti ima za posledico, da je družba razumljena kot mozaik posameznih homogenih relativno koherentnih skupin, od katerih je ena prevladujoča (Vertovec 1995; Abu-Laban 2002)¹⁰. Bolj kot je etničnost pomembna, bolj so njene značilnosti dojete v okviru določene skupine kot stabilne, se prenašajo iz generacije v generacijo ne le prek kulture in izobraževanja, temveč tudi prek biološkega podedovanja po

¹⁰ Problem esencializma v okviru multikulturalnosti nikakor ni omejen zgolj na teoretične razprave in filozofske premisleke, temveč se pojavlja tudi v dejanskih javnih politikah in političnih diskurzi, ki ne le oblikujejo teren multikulturalnosti, temveč konstituirajo družbeno-politična razmerja v okviru določenega sistema. Vertovec (1995) tako trdi, da je razumevanje določene skupnosti kot mozaike različnih družbenih (pod)skupin prav zaradi poenostavljene podobe (in esencializacije), prevzet tudi v evropskih javnih politikah.

sorodstveni liniji in endogamnih porokah, kar zagotavlja, da etnične skupine ostanejo genetsko in torej tudi kulturno »čiste« (Hall 2000, 223). To pomeni, da ima esencializacija pomembne politične konsekvence. Proces biološke in kulturne diferenciacije preko kategorij rase in etničnosti (Foucault 2003) nista ločena sistema ali diskurza, temveč medsebojno neločljiva in prežemajoča registra¹¹. Prav preko teh registrov se konstruira razločevanje med različnimi skupinami v določeni družbi (Gunaratnam 2003), to pa predstavlja pogoj možnosti delovanja multikulturalizma kot oblastne tehnologije, kar bomo predstavili v nadaljevanju.

MULTIKULTURALIZEM KOT PRILOŽNOST PARTICIPACIJE

Multikulturalizem poudarja, da mora biti priznavanje in spoštovanje etnične raznolikosti ter zagotavljanje pravic posameznikom, da »obdržijo« svojo kulturo, kompatibilno z uži-

¹¹ Gre za družbenokulturni razizem (Duffield 2006), ki je utemeljen v kulturnih razlikah in igra klasifikatorno vlogo, ki jo je včasih igral biološki razizem preko odprtega razlikovanja (in predsodkov) glede na biološke značilnosti skupin, populacij, posameznikov. Družbenokulturni razizem zagotavlja prevladujoče rasistično rezoniranje družbenih neenakosti in razlik in posledično ekskluzivij. Predsodki v okviru biološkega razizma so zamenjani z idejo, da morajo vsi člani družbe ali populacije stremeti k preseganju kulturnih razlik. Gre za razizem brez ras (Balibar 1991), pri katerem se upravlja kulturne razlike na različne načine s ciljem zagotavljanja medkulturne harmonije in družbene kohezije, vendar ravno skozi tovrstne dejavnosti in prakse se vzpostavlja nova razlikovanja, segregacije in ekskluzivacije različnih družbenopolitičnih skupnosti in subjektivitet, predvsem tistih, ki naj bi ogrožale in predstavljale nevarnost celovitosti in popolnosti določene (prevladujoče) populacije (Duffield 2006).

vanjem dostopa do ustavnih načel, skupnih vrednot ter možnostjo politične participacije v družbi (Koopmans in Statham 1999; Alexander 2001; Crowley 2001). S priznavanjem pravic posameznikom in skupinam ter z zagotavljanjem enake vloge v družbi, zagovorniki multikulturalizma trdijo, da tovrstne prakse in politike prinašajo korist vsem subjektom in s tem celotni družbi, saj se na ta način zmanjšujejo možnosti družbenih konfliktov, ki bi izhajali iz nezadovoljstva zaradi prikrajsanosti in neenakosti. Multikulturalizem naj bi zato bogatil celotno družbo (Inglis 1996). Skozi ta normativen pogled so cilji, ki naj bi jih določena družba dosegla prek multikulturnih praks in politik, osmišljeni predvsem v smislu zagotavljanja pravnih okvirov urejanja razmerij med družbenimi skupinami. Manjšinskim etničnim skupinam morajo biti zagotovljene enake pravice, pomembna pa je tudi njihova participacija. Prav preko participacije naj bi imele v multikulturnih okoljih posamezne skupine možnost sodelovanja pri urejanju lastne pozicije v družbi, postavljanju zahtev, artikuliranju potreb in udejanjanju zastavljenih politik (Crowley 2001). Različne skupine imajo ne le možnost, temveč praktično obvezo, da z avtonomnim delovanjem prispevajo k funkcioniranju celotne družbe. Poleg tega je ena glavnih potez multikulturalizma, ki se skriva za pozivanjem k participaciji to, da je skozi dialog med različnimi skupinami mogoče doseči tolerantno

odnos in medsebojno spoštovanje (glej na primer Dobbie in Richards-Schuster 2008). Vsaka etnična oz. kulturna skupina ima tako možnost uživati lastno kulturo ter izražati identiteto. Sodelovanje je torej element, ki naredi razliko, je predpogoj in hkrati sredstvo izražanja identitet skupin ter njihov način opolnomočenja. Implicitna ideja je, da participacija in z njo povezane aktivnosti ter procesi odpirajo priložnosti za svobodno in kreativno oblikovanje lastne pozicije, identitete ter da zagotavljajo možnost aktivne udeležbe v političnih procesih.

Toda kot pokaže Quaghebeur (2006; glej tudi Quaghebeur, Masschelein, in Nguyen 2004) participacija nikoli implicitno ne pomeni splošne in nevtralne priložnosti participirajočega posameznika ali skupine, nikoli ne pomeni svobodnega načina uveljavljanja določenih zahtev, politik in splošnih načinov delovanja, temveč so pozivi ali konkretne politike, ki spodbujajo participacijo, oblika usmerjanja in upravljanja načina delovanja posameznikov ali skupin. Prav zato lahko tudi multikulturalizem, v kolikor ga razumemo kot oblastno tehnologijo, vpeto v diskurze, konkretne politike, praktične mehanizme, kalkulacije, dokumente in proceduren skozi katere spodbuja možnost (enake) participacije in udeležbe vseh skupin v družbi, kot oblastno tehnologijo, ki določeni politični racionalnosti daje konkretno obliko (cf. Foucault 1988). Kot smo že poudarili v teoretski zasnovi, oblast in njene tehnologije niso zgolj represiv-

ne, omejujoče in ekskluzivistične, temveč ravno preko spodbujanja participacije in ideje inkluzivnosti multikulturnih državljanov vzpostavlja okvir možnega političnega delovanja določene populacije. Subjekti so postavljeni v heterogeno in prekrivajočo se mrežo različnih terenov delovanja in njihovih interesov (Rose 1996). Različne skupnosti – družine, soseske, etnične skupnosti, kulturne skupine, itd. – so multikulturna politična polja, kjer se spodbuja postavljanje zahtev po spoštovanju pravic, zahtev po vključevanju in prepoznavanju. Iz prepoznavanja, v duhu medkulturne enakosti, sledi specifičnim skupinam prilagojena jezikovna in izobraževalna politika, možnost političnega delovanja lokalnih in specifičnih političnih institucij ter ukrepi proti izključenosti manjšinskih skupnosti. Toda hkrati tovrstne oblastne tehnologije artikulirajo omejitve, katere pravice se smejo zahtevati in katere ne, katere politike in ukrepi so primerni in kateri so zavrnjeni kot neprimeri, skrajni in s tem radikalni ter kot taki izven okvirov mogočega (Hale 2002). Toda kako in na kakšen način te tehnologije definirajo in kreirajo polje možnega delovanja etničnih, kulturnih in drugih skupin v multikulturnem okolju?

Kot pravi Wievorka (1998, 905), legitimnost in relevantnost multikulturnih politik se sodi po tem, kar prispeva z vidika posameznega subjekta. Odvisne so torej od tega, kako opolnomočiti vse več ljudi, da bodo delovali avtonomno, da se bodo naučili sprejemati lastne odločitve ter

v vsakodnevnih situacijah bolje komunicirati z drugimi. Toda ali ni prav to racionala posameznika, ki je konstituiran v okviru neoliberalne logike? Multikulturalizem kot oblastna tehnologija spodbuja avtonomno delovanje ter skozi participacijo maksimiranje koristi. Pri tem je mantra avtonomno delujoč racionalen (multikulturni) posameznik, ki sprejema odločitve in s tem etnični ali kulturni skupini, ki ji pripada, omogoča boljši oziroma enakovreden položaj v družbi. Multikulturni državljan je najpoprej državljan, ki izbira, sprejema odločitve, ki je manipulabilen in se mora zato neprestano odzivati na modifikacije in spremembe v okolju, v katerem se nahaja (cf. Gordon 1991, 43). Deluje torej v okolju, ki ni homogenizirajoče, temveč razlikujoče; družbene razlike niso omejene, temveč se ravno preko spodbujanja delovanja subjektivitet, izražanja njihovih zahtev ter participiranja konstituirajo, širijo, kristalizirajo in poudarjajo. S proliferacijo posameznih razlik neoliberalni režimi ustvarjajo fleksibilnost skozi tolerantnost do različnih zahtev, praks in vrednot, vendar le dokler so kompatibilne z (potrošniško) logiko samo-odgovornosti (McNay 2009, 63): »Vidimo lahko podobo, idejo ali program družbe, kjer obstaja optimizacija sistema razlike, v katerem je polje odprto fluktuirajočim procesom, v katerem so manjšinski posamezniki in prakse tolerirane [...]« (Foucault 2008, 259-60).

Multikulturalizem zagovarja upoštevanje in spoštovanje pravic različnih (manjšinskih in

marginaliziranih) skupin preko zagotavljanja pravnih okvirov, toda hkrati je multikulturni državljani podvržen neoliberalni logiki interesov, investicij in tekmovalnosti. Okvir delovanja multikulturnega državljanja je njegovo zavedanje, da je globalizacija prostor kompetitivnosti, ki narekuje neprestano prilagajanje različnim kontekstom, od lokalnih do regionalnih in globalnih. V njem so manjšinske skupnosti in druge skupnost ter posamezniki, kljub temu, da jim je pripuščeno participirati, izražati zahteve ter lastne specifike, nevtralizirani tako, da so njihove identitete transformirane v obliko odgovornih, samo-urejajočih subjektivitet ter komodificirane skozi odločitve o načinu življenja. Odprte, fluidne, ambivalentne identitete so na ta način kompatibilne z mobilnostjo ter prilagodljivostjo, ki naj bi bili vrlini posameznikov, ki vstopajo na trg delovne sile. Čeprav te skupine in posamezniki lahko občasno motijo ali nudijo izziv državnim in drugim političnim praksam ter politikam, pa še zdaleč niso subverzivne neliberalnemu kapitalističnemu sistemu, temveč njemu priležne (Hennessey 2000).

Posameznik je orientiran na avtonomno odločanje v vedno bolj spreminjajočih se situacijah globalne kompetitivnosti, kjer je etnična in kulturna različnost komparativna prednost na globalnem trgu. Tehnologija multikulturalizma je v spregi z neoliberalizmom, saj posamezniki kot pripadniki različnih kulturnih in etničnih skupin konstituirajo sebe kot avtonomne po-

sameznike, ki, če želijo biti uspešni, opazni in za svojo skupnost produktivni, morajo delovati racionalno, biti morajo angažirani in aktivni. Participacija subjektov in njihove zahteve so zato bistveno določene z modelom privatizacije javnih storitev, zmanjševanja stroškov socialnega varstva, ter vsesplošnega umika države iz gospodarstva (Hale 2002; Hale 2005; Speed 2005).

ZAKLJUČEK

V prispevku smo naslovili problematiko multikulturalizma in multikulturnega državljanstva prek Foucaultovske analitike oblasti, pri čemer smo ju razumeli kot oblastno tehnologijo, ki sokonstituirata načine upravljanja družb tako, da se subjektivitete (kolektivne in posamezniki) dojemajo kot svobodne z vsemi pravicami, ki jim pritičejo in da imajo možnost delovati tako, da izražajo svojo identiteto ter zahteve.

S pregledom teoretskih debat in njihovo problematizacijo smo pokazali, da se multikulturalizem kot tehnologija racionalizira skozi akademske razprave in filozofska umevanja. Zato je ključno, da multikulturne politike, prakse in programe ne razumemo ločeno od teoretskih refleksij in debat temveč vedno v medsebojnem prepletu, saj multikulturalizem črpa, išče in mobilizira védnosti ne le za normativno in materialno produkcijo in reprodukcijo specifičnega načina urejanja družbenih in političnih odnosov temveč tudi za to, da vzpostavlja režime védnosti, preko katerih se posameznike kot

pripadnike različnih skupin v okviru določene populacije analizira ter proučuje njihovo delovanje kot dele kolektivitet, prek teh režimov pa se posamezniki podvržejo tudi samoregulatornim praksam svobode. Teoretske refleksije smo nato v nadaljevanju postavili v kontekst globalizacijskih procesov. Pokazali smo, da je multikulturalizem tehnologija, ki se je pojavila v specifičnem historičnem trenutku kot odziv na novo globalno realnost večje mobilnosti ter »krčenja« časa in prostora. Če je ta nova realnost tudi to, da je proces kulturne homogenizacije paradoksalno prepleten s partikularizacijo in s tem z vznikom novih kulturnih, etničnih in rasnih delitev, pa je prav tako pomembno, da je globalizacija v splošni percepciji pogosto enačena s širjenjem liberalne demokracije in kapitalističnega načina proizvodnje. Multikulturalizem je del (neo)liberalnega načina vladovanja in v njegovem okviru način urejanja razmerij med partikularnimi kulturnimi oziroma etničnimi subjektivitetami. Kot smo pokazali, liberalni redi definirajo in konstituirajo pozitivne in produktivne oblastne tehnike, ki omogoča vladanje na način urejanja in upravljanja tako, da se sistematično definira, locira, detektira in kreira potrebe, sestavo, značilnosti in dinamiko subjektov ter na ta način promovira in spodbuja njihova dobrobit ter enakopravno stanje v družbi.

Tako na primer multikulturalizem deluje kot politika poziva k artikuliranju zahtev in politične participacije različnih skupin ter njim pripadnih

posameznikov. Izhodišče je, da so si etnične ali kulturne skupnosti različne, imajo različne preference, različne identitete, kar pomeni, da imajo tudi različne artikulacije svojih specifičnih potreb. Multikulturalni posameznik kot del širše skupnosti in populacije je torej v esencialistični maniri spodbujan, da ohrani svojo kulturno identiteto, z izražanjem določenih preferenc pa naj bi deloval avtonomno, odgovorno, omogoča pa mu tudi maksimiranje koristi, ki mu kot pripadniku določene skupnosti pripadajo. Multikulturalizem kot oblastna tehnologija spodbuja avtonomno delovanje ter skozi participacijo maksimiranje koristi. Multikulturalni državljani so državljani, ki lahko, celo mora participirati in postavljati zahteve, saj mu to narekuje okolje, ki je kompetitivno, heterogeno in kot tako neprehoma zahteva od posameznikov iznajdljivost in podjetnost. S perpetuiranjem posameznih razlik neoliberalni režimi ustvarjajo fleksibilnost skozi tolerantnost do različnih multikulturalnih zahtev, praks in vrednot, vendar le dokler so kompatibilne z logiko samo-odgovornosti ter idejami kot sta privatizacije javnih storitev in racionaliziranje stroškov socialnega varstva.

LITERATURA IN VIRI:

Abu-Laban, Yasmeen. 2002. Liberalism, Multiculturalism and the Problem of Essentialism. *Citizenship Studies* 6 (4):459–482.

Alexander, Jeffrey C. 2001. Theorizing the „Modes of Incorporation“: Assimilation, Hyphenation, and Multiculturalism as Varieties of Civil Participation. *Sociological Theory* 19 (3):237–249.

- Balibar, Etienne.** 1991. Is there a 'neo-racism'? V *Race, nation, class: ambiguous identities*, ur. Etienne Balibar and Immanuel Wallerstein. London: Verso.
- Banerjee, Subhabrata Bobby, in Stephen Linstead.** 2001. Globalization, Multiculturalism and Other Fictions: Colonialism for the New Millennium? *Organization* 8 (4):683–722.
- Barry, Brian.** 2001. *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge: Polity.
- Basch, Linda Green, Nina Glick Schiller, in Cristina Szanton Blanc.** 1994. *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-states*. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers.
- Benhabib, Seyla.** 1999. 'Nous' et 'les Autres' The Politics of Complex Cultural Dialogue in a Global Civilization, ur. Christian Joppke and Steven Lukes. Oxford: Oxford University Press.
- Brah, Avtar.** 1992. Difference, diversity and differentiation. V *'Race', Culture and Difference*, edited by J. Donald and A. Rattansi. London: Sage.
- Burchell, Graham.** 1993. Liberal government and techniques of the self. *Economy and Society* 22 (3):267–282.
- Castles, Stephen.** 1997. Multicultural citizenship: A response to the dilemma of globalisation and national identity? *Journal of Intercultural Studies* 18 (1):5–22.
- Crowley, John.** 2001. The Political Participation of Ethnic Minorities. *International Political Science Review/ Revue internationale de science pol* 22 (1):99–121.
- Dillon, Michael, and Julian Reid.** 2000. Global Governance, Liberal Peace, and Complex Emergency. *Alternatives: Global, Local, Political* 25 (1): 111–138.
- Dillon, Michael, and Julian Reid.** 2001. Global Liberal Governance: Biopolitics, Security and War. *Millennium - Journal of International Studies* 30 (1):41–66.
- Dillon, Michael, and Julian Reid.** 2009. *The liberal way of war: killing to make life live*. Routledge: New York.
- Dobbie, David, in Katie Richards-Schuster.** 2008. Building Solidarity Through Difference: A Practice Model for Critical Multicultural Organizing. *Journal of Community Practice* 16 (3):317–337.
- Duffield, Mark.** 2006. Racism, migration and development: the foundations of planetary order. *Progress in Development Studies* 6 (1):68–79.
- Foucault, Michel.** 1977. *Discipline and Punish*. Translated by Alan Sheridan. London: Allen Lane.
- Foucault, Michel.** 1978. *The History of Sexuality, Volume I: Introduction*. New York: Pantheon.
- Foucault, Michel.** 1980. *Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977* (Gordon C. ur.). Brighton, Sussex: Harvester Press.
- Foucault, Michel.** 1982. The Subject and Power. *Critical Inquiry* 8 (4):777–795.
- Foucault, Michel.** 1988. The political technology of individuals. V *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*, ur. Luther H. Martin, Huck Gutman in Patrick H. Hutton. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Foucault, Michel.** 2003. *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France 1975–1976*. New York: Picador.
- Foucault, Michel.** 2007. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977–1978*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Foucault, Michel.** 2008. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. New York: Palgrave Macmillan.
- Foucault, Michel.** 1994. Sexuality and solitude. In *Michel Foucault: ethics, subjectivity and truth. Essential works of Foucault 1954–1984. Volume 1*, ur. Paul Rabinow. London: Penguin.
- Ghai, Yash.** 1999. Universalism and Relativism: Human Rights as a Framework for Negotiating Interethnic Claims. *Cardozo L. Rev.* 21:1095.

- Giddens, Anthony.** 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Goldberg, David Theo.** 1994. Introduction: Multicultural conditions. V *Multiculturalism: a critical reader*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Gordon, Colin.** 1991. Governmental Rationality: An Introduction. V *The Foucault effect: studies in governmentality: with two lectures by and an interview with Michel Foucault*, ur. Graham Burchell, Colin Gordon in Peter Miller. Chicago: University of Chicago Press.
- Gunaratnam, Yasmina.** 2003. *Researching 'Race' and Ethnicity. Methods, Knowledge and Power*. London: Sage.
- Hale, Charles R.** 2002. Does Multiculturalism Menace? Governance, Cultural Rights and the Politics of Identity in Guatemala. *Journal of Latin American Studies* 34 (3):485–524.
- Hale, Charles R.** 2005. Neoliberal Multiculturalism: The Remaking of Cultural Rights and Racial Dominance in Central America. *Political and Legal Anthropology Review* 28 (1):10–19.
- Hall, Stuart.** 2000. Conclusion: The Multi-cultural Question. V *Un/settled multiculturalisms: diasporas, entanglements, „transruptions“*, ur. Barnor Hesse. London: Zed Books.
- Hannerz, Ulf.** 1992. *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning*. New York: Columbia University Press.
- Held, David, and Anthony McGrew.** 2000. The Great Globalisation Debate: An Introduction. V *The Global Transformations Reader*, ur. David Held in Anthony McGrew. Cambridge: Polity Press.
- Hennessey, Rosemary.** 2000. *Profit and Pleasure: Sexual Identities in Late Capitalism*. London: Routledge.
- Hollis, Martin.** 1999. Is Universalism Ethnocentric? V *Multicultural Questions*, ur Christian Joppke and Steven Lukes. Oxford: Oxford University Press.
- Inglis, Chrtistine.** 1996. *Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity*. Paris: UNESCO.
- Joppke, Christian.** 1996. Multiculturalism and immigration: A comparison of the United States, Germany, and Great Britain. *Theory and Society* 25 (4):449–500.
- Joppke, Christian.** 2002. Multicultural Citizenship. In *Handbook of Citizenship Studies*, ur. Engin F. Isin and Brian S. Turner. London: Sage.
- Kelly, Mark G. E.** 2009. *The political philosophy of Michel Foucault, Routledge Studies in Social and Political Thought*. New York: Routledge.
- Koopmans, Ruud, and Paul Statham.** 1999. Challenging the Liberal Nation-State? Postnationalism, Multiculturalism, and the Collective Claims Making of Migrants and Ethnic Minorities in Britain and Germany. *American Journal of Sociology* 105 (3):652–696.
- Kukathas, Chandran.** 1998. Liberalism and Multiculturalism: The Politics of Indifference. *Political Theory* 26 (5):686–699.
- Kymlicka, Will.** 1995. *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Lemke, Thomas.** 2002. Foucault, Governmentality, and Critique. *Rethinking Marxism* 14 (3):49–64.
- Loobuyck, Patrick.** 2005. Liberal multiculturalism: A defence of liberal multicultural measures without minority rights. *Ethnicities* 5 (1):108–123.
- Lukšič-Hacin, Martina.** 1999. *Multikulturalizem in migracije*. Ljubljana: Založba ZRC.
- May, Stephen.** 1999. Critical Multiculturalism and Cultural Difference: Avoiding Essentialism. V *Critical Multiculturalism: Rethinking Multicultural and Antiracist Education*, ur. Stephen May. London: Falmer Press.
- McNay, Lois.** 2009. Self as Enterprise: Dilemmas of Control and Resistance in Foucault's The Birth of Biopolitics. *Theory Culture Society* 26 (6):55–77.

- Modood, Tariq.** 2000. Anti-Essentialism, Multiculturalism, and the 'Recognition' of Religious Groups. V *Citizenship in diverse societies*, ur. Will Kymlicka in Wayne Norman. Oxford: Oxford University Press.
- Ohmae, Kenichi.** 1990. *The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy*. London: Collins.
- Pieterse, Jan Nederveen.** 1996. Globalisation and Culture: Three Paradigms. *Economic and Political Weekly* 31 (23):1389–1393.
- Quaghebeur, Kerlijn** 2006. Participation for Free. Exploring (limits of) participatory government. *Educational Philosophy and Theory* 38 (4):497–511.
- Quaghebeur, Kerlijn, Jan Masschelein, in Hoai Huong Nguyen.** 2004. Paradox of participation: giving or taking part? *Journal of Community & Applied Social Psychology* 14 (3):154–165.
- Rawlinson, Mary C.** 1987. Foucault's Strategy: Knowledge, Power, and the Specificity of Truth. *J Med Philos* 12 (4):371–395.
- Read, Jason.** 2009. A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity. *Foucault Studies* 6 (February):25–36.
- Riggs, Fred W.** 2002. Globalization, Ethnic Diversity, and Nationalism: The Challenge for Democracies. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 581 (1):35–47.
- Rose, Nikolas.** 1996. The death of the social? Re-figuring the territory of government. *Economy and Society* 25 (3):327–356.
- Rose, Nikolas.** 1999. *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, Nikolas, Pat O'Malley, in Mariana Valverde.** 2006. Governmentality. *Annual Review of Law and Social Science* 2 (1):83–104.
- Rouse, Joseph.** 2003. Power/knowledge. V *The Cambridge Companion to Lacan*, ur. Jean-Michel Rabaté. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scholte, Jan Aart.** 2000. *Globalization: A Critical Introduction*. Basingstoke: Palgrave.
- Shachar, Ayelet.** 1999. The Paradox of Multicultural Vulnerability: Individual Rights, Identity Groups, and the State. V *Multicultural Questions*, ur. Christian Joppke in Steven Lukes. Oxford: Oxford University Press.
- Solomos, John, in Liza A. Schuster.** 2000. Citizenship, Multiculturalism, and the politics of Identity: Contemporary Dilemmas and Policy Agendas. V *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics: Comparative European Perspectives*, ur. Ruud Koopmans in Paul Statham. Oxford: Oxford University Press.
- Soutphommasane, Tim.** 2005. Grounding Multicultural Citizenship: From Minority Rights to Civic Pluralism. *Journal of Intercultural Studies* 26 (4):401–416.
- Speed, Shannon.** 2005. Dangerous discourses: human rights and multiculturalism in neoliberal Mexico. *Political and Legal Anthropology Review* 28 (1):29–51.
- Stolcke, Verena.** 1995. Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe. *Current Anthropology* 36 (1):1–24.
- Tully, James.** 1995. *Strange multiplicity: constitutionalism in an age of diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vertovec, Steven.** 1995. Multiculturalism, Culturalism and Public Incorporation. *Ethnic and Racial Studies* 19 (1):49–69.
- Wieviorka, Michel.** 1998. Is multiculturalism the solution? *Ethnic and Racial Studies* 21 (5):881–910.
- Young, Iris Marion.** 1989. Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship. *Ethics* 99 (2):250–274.
- Yuval-Davis, Nira.** 1999. Ethnicity, gender relations and multiculturalism. V *Race, Identity, and Citizenship: A Reader*, ur. Rodolfo D. Torres, Louis F. Mirón in Jonathan Xavier Inda. Malden: Blackwell.

MULTIKULTURALIZEM IN IZOBRAŽEVALNE POLITIKE V EVROPSKI UNIJI: KONSTITUIRANJE PODJETNIH EVROPSKIH DRŽAVLJANOV

Povzetek: Namen prispevka je analiza izobraževalnih politik za evropski multikulturalizem. V okviru tega želi prispevek pokazati, kako se konstituirajo specifični posamezniki, inherentni sodobnim oblastnim konfiguracijam in načinom vladovanja, ki se dojemajo in delujejo kot evropski multikulturalni državljani, ki ne le tolerirajo in spoštujejo (kulturno) drugačnost, temveč jo dojemajo kot prednost in teren, ki zahteva fleksibilnost, iznajdljivost ter podjetnost. Multikulturalizem kot oblastna tehnologija v okviru izobraževalnih politik spodbuja standardizacijo ter homogenizacijo določenih znanj, prek katerih se afirmira potreba po neprestanem (pre)oblikovanju delovnih veščin. Slednje so ključne za to, da se posameznik uspešno prilagodi trgu dela v spreminjajočem se ter kulturno raznolikem evropskem gospodarstvu. Različnost kultur v okviru evropskega prostora predstavlja skupni temelj evropske identitete, saj je razumljeno kot bogastvo in komparativna prednost na globalnem trgu.

Ključne besede: multikulturalizem, Evropska unija, izobraževalne politike, evropsko državljanstvo, podjetnost

UVOD

Za Evropsko unijo je značilno ambivalentno razmerje med hkratnim percipiranjem enotnosti evropske družbe na eni strani ter bistveno heterogenostjo etničnih in kulturnih skupin, ki sestavljajo to družbo na drugi. Evropska unija je, kot poudarja Evropska komisija, kulturno raznolik prostor: »Evropejci [...] uživamo in cenimo bogato kulturno in jezikovno različnost, ki je navdihujoča [...]« (Evropska komisija 2007). Ta heterogenost kultur v državah članicah, ki naj bi predstavljala izziv ter hkrati priložnost ustvarjanja skupne evropske identitete, je postala bolj očitna in prezentna predvsem po drugi svetovni vojni, ko so pospešeni migracijski tokovi¹ ter drugi družbenopolitični procesi v zahodni Evropi močno vplivali na politične institucije ter kulturna okolja in jih posledično tudi preoblikovali (Solomos in Schuster 2000). Zaradi globalizacijskih procesov, ki so pospešili, intenzivirali ter razširili pretok kapitala, ljudi, idej in storitev ter s tem prispevali k padanju nacionalnih meja in vse večjemu povezovanju držav, so se spremenili tudi pomeni konceptov državljanstva, nacije in kulturne raznolikosti. Tudi v okviru Evropske unije, ki je percipirana kot produkt in pospeševalka globalizacije hkra-

¹ Eden od pomembnih razlogov, zakaj je veliko število ljudi iz t.i. nerazvitega sveta od poznih 40ih prejšnjega stoletja pa vse do 70ih let imigriralo v zahodno Evropo je takrat potekajoča intenzivna povojna gospodarska obnova, za katero je Evropa imela manko delovne sile, ravno z migrantskimi delavci pa jo je zapolnila (Modood 1997).

ti (Castells 2010), tovrstni procesi spreminjajo in (pre)oblikujejo etnične, nacionalne ter druge oblike identitet. Posamezniki ter kolektivne subjektivitete tvorijo transnacionalne mreže ter na ta način transcendirajo partikularnosti določenih lokalnih ali regionalnih identitet, vendar se obenem v okviru globalizacijskih tokov vzpostavljajo nove kulturne, etnične in rasne meje, na katere se posamezniki referirajo. To je paradoks, ki so ga izpostavili tudi Basch, Schiller in Blanc (1994): povečana produkcija kulturnih in političnih meja se dogaja v svetu, ki po eni strani postaja vse bolj povezan v en sam ekonomski sistem² s hitro komunikacijo med različnimi predeli sveta, po drugi pa prosto gibanje kulturnih identitet, vzorcev ter podob sovпада z rastjo kulturnih meja. V tem smislu se kulturna diferenciacija zato v okviru regionalnih povezav, tudi evropskih, nikakor ni umaknila, temveč je kvečjemu vse bolj eksplicitna.

V tem kontekstu kulturne raznolikosti evropskega prostora, težečega k enotnosti in vse večji integriranosti, predstavlja multikulturalizem enega izmed načinov urejanja in upravljanja populacije, v kateri je prisotna kulturna diverzificiranost. Termin multikulturalizem vsekakor v različnih državah Evropske unije nima enotnega pomena v političnih diskurzih, praksah ali programih (Bleich 1998), prav tako pa ni enoznačen niti v znanstvenih ali akadem-

skih razpravah³. Tudi na ravni Evropske unije pri multikulturalizmu ne gre za specifično oziroma uradno politiko povezave, kljub temu pa je mogoče reči, da je raznolikost kultur element, skozi katerega se gradi »evropskost«, kar je med drugim zapisano tudi v 151. členu Pogodbe o Evropski uniji: »Skupnost prispeva k razcvetu kultur držav članic, pri čemer upošteva njihovo nacionalno in regionalno raznolikost ter hkrati postavlja v ospredje skupno kulturno dediščino« (Treaty on European union 1992). Multikulturalizem deluje kot ideja skladnosti evropske populacije, kjer so realnost različne etnične in kulturne (nacionalne, manjšinske) skupnosti oziroma skupine, te pa predstavljajo enega izmed temeljev evropske identitete (Delgado-Moreira 2000). Med skupinami obstajajo razlike, v okviru multikulturalizma pa je ključno vprašanje, kako zagotoviti pripadnikom teh različnih skupin možnost participacije v širši populaciji in kako zagotoviti skupinam ohranjanje identitete in določenih pripadajočih jim pravic (glej na primer Kymlicka 1995). Skozi upravljanje in regulacijo posameznikov ter skupin na podlagi razlike se skuša definirati in ustvariti idejo populacije kot mozaika, kjer prevladuje liberalna doktrina strpnosti in kjer

2 O genezi svetovnega ekonomskega sistema in njegovem razvoju glej Wallerstein (1974).

3 Pri opredeljevanju multikulturalizma, fiksiranju njegovega pomena ter uokvirjanju možnosti, ki jih ponuja, se ga reducira bodisi na politično doktrino, vseobsegajoč diskurz, intelektualno paradigmo, filozofsko epistemo, pedagoški okvir, akademsko retoriko, institucionalizirano politiko ali radikalno kritiko (Goldberg 1994). Za različne načine umevanj in teoretiziranj multikulturalizma glej Joppke (2002) in Hall (2000).

je ravno razlika tista, ki naj bi prinašala koristi (Mitchell 2001).

Pomembno funkcijo pri kreiranju občutka pripadnosti evropski populaciji ima tudi izobraževanje, ki je dojeto kot instrument, prek katerega se posamezniki lahko začnejo misliti kot evropski državljani in zato predstavlja enega ključnih okvirov vzpostavljanja evropske identitete in pripadnosti ideji Evropske unije (Brine 1995; Ollikainen 2000). Evropska unija v različnih dokumentih (European Commission 2010; European Council 2009) poudarja temeljno vlogo sistemov izobraževanja in usposabljanja pri »krepitvi socialne kohezije, aktivnega državljanstva in izpolnitve v *evropskih* družbah« (European Council 2010; poudarek dodan). V procesu izobraževanja za grajenje na znanju temelječe Evropske unije je eden izmed bistvenih elementov tudi kulturna raznolikost, ki ni zapostavljena ali zanikana, temveč predstavlja za Evropo pozitiven element, na katerem je mogoče graditi inovativnost, kreativnost in ustvarjalnost, te pa naj bi pospeševale rast in razvoj.

V prispevku bomo pokazali na kakšen način se prek evropskih izobraževalnih politik vzpostavlja multikulturalnost kot določena realnost, ki od posameznika zahteva specifičen način delovanja, hkrati pa se institucionalizira multikulturalizem kot način urejanja te realnosti v procesih konstrukcije evropske identitete in evropskega multikulturalnega državljanstva. Izobraževalne politike konstituirajo specifične posameznike,

inherentne sodobnim oblastnim konfiguracijam in načinom vladovanja, ki se dojemajo in delujejo kot evropski multikulturalni državljani, ki ne le tolerirajo in spoštujejo (kulturno) drugačnost, temveč jo dojemajo kot prednost in teren, ki zahteva fleksibilnost, iznajdljivost ter podjetnost. Izobraževalne politike, koncipirane in predočane v dokumentih, diskurzih, strategijah in ki se materializirajo v specifičnih praksah (projektih, programih, kurikulih, ipd.), podpirajo in spodbujajo standardizacijo ter homogenizacijo določenih znanj, prek katerih se afirmira potreba po neprestanem (pre)oblikovanju delovnih veščin. Slednje so ključne za to, da se posameznik uspešno prilagodi trgu dela v spreminjajočem se ter kulturno raznolikem evropskem gospodarstvu. Različnost kultur v okviru evropskega prostora predstavlja skupni temelj evropske identitete, saj je razumljeno kot bogastvo in komparativna prednost na globalnem trgu. V tem okolju mora biti posameznik kot del evropske populacije skozi izobraževanje pripravljen delovati avtonomno, odgovorno, racionalno, angažirano in aktivno. Če želi biti v multikulturalnem okolju uspešen, mora biti inovativen in podjeten. S tem je evropski multikulturalni državljani vsidran v neoliberalno logiko, saj neoliberalizem ne vznika zgolj kot specifičen način (ob)vladovanja države, gospodarstva ali civilne družbe skozi ideje redukcije javnih izdatkov, privatizacije ipd., temveč, ali predvsem kot, način vladovanja populaciji

prek racionalnega, avtonomnega ter odgovornega delovanja in obnašanja posameznikov, ki morajo biti, če želijo biti uspešni ter zaposljivi v kompetitivnem okolju, hkrati tudi fleksibilni, podjetni in prilagodljivi.

Zgoraj tematizirani osrednji problem bomo premišljali skozi teoretsko-metodološki aparat, ki črpa iz analitike⁴ oblasti Michela Foucaulta ter njegovega tematiziranja (neoliberalnih) oblastnih tehnologij. V prvem delu prispevka bomo zato te tematizacije oblastnih tehnologij opredelili in bodo v nadaljevanju služile kot teoretična podlaga analizi zastavljenega problema. V drugem bomo pozornost namenili konstituciji evropske identitete in evropskega državljanstva, pri čemer bomo najprej premislili, kako se konstituira ideja Evrope in evropskosti ter kakšno funkcijo ima koncept državljanstva, ko se definira in uporablja termin evropskega državljanstva. V istem sklopu bomo predstavili še, kako se je ideja skupnega evropskega prostora in evropskega državljanstva pojavila in razvijala v okviru kreiranja evropskih izobraževalnih politik in izobraževalnega prostora. V tretjem delu bomo premišljali, kako evropski multikulturalizem, tudi v procesih konstrukcije skupnih evropskih izobraževalnih politik, kulturno heterogenost in raznolikost definira kot specifično

⁴ Analitike zato, ker Foucault ni želel definirati, kaj oblast je. Ni želel postavljati končnih sodb o oblasti ali jo dokončno determinirati. Njegove analize oblasti so bile usmerjene v vprašanja, kako deluje oblast, kako se pojavlja, med kom, med katerimi točkami, po kakšnih procedurah in s kakšnimi efekti (Foucault 2007).

realnost, na kateri se zamišlja evropsko skupno in s tem možnost izgradnje evropske identitete in državljanstva. V četrtem delu pa bomo pokazali, kako in na kakšen način izobraževalne politike evropske unije skozi multikulturalizem kot oblastno tehnologijo determinirajo in (so) kreirajo specifična sebstva, evropske multikulturene državljanke, kot dele evropske populacije, ki razumejo kulturne razlike kot realnost, ki zahteva odzivnost na neprestane spremembe evropskega okolja ter zato delujejo kot subjekti, sposobni samoreguliranja, samonapredovanja ter delujejo v okviru neoliberalne logike podjetništva, interesov, investicij in tekmovalnosti.

NEOLIBERALNE OBLASTNE TEHNOLOGIJE IN KONSTITUCIJA PODJETNEGA SEBSTVA

Foucault je predvsem v svojem poznem obdobju oblast začel premišljati⁵ kot vedno-že prisotno, relacijsko, decentrirano in večsmerno (Foucault 1977, 1978, 2003b; glej tudi Kelly 2009). Oblasti v tem smislu ni razumel kot nekaj kar bi bilo v lasti določenega subjekta in bi z njo kot načinom prisile, dominacije in kontrole odločal o družbenopolitični ureditvi ter na represiven način nadzoroval dejanja posameznikov in družbenih skupin; oblast ni nekaj, kar bi bilo zgolj negativno, temveč kar je obenem tudi produktivno ter s slednjim kreativno, transforma-

⁵ Več o razvoju njegovega načina razumevanje oblasti/moči glej Kelly (2009).

tivno in inovativno (Foucault 2003a). Foucault locira spremembo od 18. stoletja dalje, ko v družbah, kjer je oblast delovala skozi negativne sankcije, vzniknejo nove oblastne tehnologije, ki so produktivne in kreativne v smislu dopuščanja in celo spodbujanja določenih načinov obnašanja, vedenja in delovanja tako na nivoju posameznikov kot tudi celotnih populacij tudi v sferah, kjer to prej ni bilo mogoče in ki so bile v domeni določenih individuumov, ki so zasedali oblastne položaje. Oblastne tehnologije imajo torej »vse značilnosti oblasti, vendar so produktivne v smislu produkcije načina obnašanja in delovanja tako posameznikov kot celotnih populacij« (Kelly 2009, 43)⁶. Oblastno upravljanje se je osredotočilo na populacijo, ki pa je ni mogoče preprosto nadzirati prek zakonov ali z administrativnimi ukrepi, saj ima določena populacija lastno realnost in v okviru slednje svoj lasten način urejanja zadev in pro-

⁶ Foucaultova razdelava oblastnih tehnologij kot načina urejanja delovanja, obnašanja in mišljenja posameznikov je povezana z njegovim v družboslovju in humanistiki nadvse uporabnim in uporabljanim konceptom *gouvernementalité*. Koncept *gouvernementalité* uvede Foucault šele v svojem poznem obdobju, na predavanjih na Collège de France leta 1977/78 in 1978/79 z naslovoma »Varnost, teritorij, populacija« (Foucault 2007) ter »Rojstvo biopolitike« (Foucault 2008). Z neologizmom *gouvernementalité* je Foucault hotel genealoško osvetliti novo obliko (liberalne in neoliberalne; glej Burchell 1993) politične oblasti, ki se je v 15. oziroma 16. stoletju prelevila v administrativno državo, slednja pa postopoma preoblikovala v upravljavsko. Skozi to perspektivo so izrisani zbirni postopki in tehniki, ki so od 18. stoletja dalje predstavljali oblastne mehanizme (Rose, O'Malley, in Valverde 2006, 84). Gre za »institucije, postopke, tehnike, analize, kalkulacije in taktike, ki so zagotavljale možnost zelo specifične, vendar kompleksne oblasti, ki ima za svojo tarčo populacijo« (Foucault, 2007: 144).

cesov, ki jih osrednja oblast ni mogla neposredno nadzorovati ali jim dominirati. Oblast se je zato morala reorientirati ter omenjene dejavnosti in procese populacije upravljati skozi strategije in taktike, prek katerih je zaščitila blaginjo ljudi (Lemke 2002). Poslej ne gre več (zgolj) za direktno dominacijo in nadzor, temveč obrat k permissivnosti in skrbi za dobrobit, svobodo, varnost ter blagor posameznikov kot skupnosti. Oblastne tehnologije organizirajo in upravljajo populacije tako, da se posamezniki dojemajo in delujejo kot svobodni; tehnologija fabricira svobodo (Gordon 1991; Rose 1999)⁷. Tehnologija kot oblastna praksa dovoljuje in celo spodbuja subjekte, da določajo način odnosov do lastnih teles, misli, načinov delovanja ter na ta način transformirajo njihovo delovanje tako, da sledijo nocijam perfekcije, sreče, čistosti, itd. (Foucault 1994, 177). Cilj oblasti je, da se na ta način vzpostavljajo samo-determinacija, odgovornost in svoboda (izbire) kot instrumenti (re)konstituiranja odnosov med subjekti ter odnos subjekta do samega sebe zato, da se na ta način lahko upravlja s populacijo. Pri oblastnih tehnologijah ne gre le za strukture, procese ali diskurze, temveč za skup tehničnih védnosti ter praks, skup tehnik, ki jih je mogoče mobilizirati

⁷ »V samem bistvu razmerij moči in ki jih neprestano dražijo, sta nepokornost volje in brezkompromisnost svobode. Bolj kot govoriti o nujni svobodi je bolje govoriti o antagonizmu – razmerju, ki je hkrati recipročno spodbadanje in borba; bolj kot za neposredno konfrontacijo, ki paralizira obe strani, gre za stalno provokacijo« (Foucault 1982).

v heterogenih kontekstih zato, da se ohranjajo neenaka razmerja⁸. Tehnologije oblasti, ki so multiple, lokalne, heterogene in prilagojene različnim (mikro)kontekstom, s tem, ko producirajo razmere svobode in možnosti (izbire) subjektov, pomenijo nove (institucionalne) oblike discipliniranja, omejevanja, kontroliranja in normaliziranja, predvsem v okviru neoliberalnih politik ter praks tržne logike, liberalizacije investicij ter podjetništva.

Kot pokaže Foucault (2008) prek genealogije liberalizma in neoliberalizma, se sodobni oblastni načini delovanja usmerijo k upravljanju obnašanja skozi tehnologije sebstev v prepletu s prej prevladujočimi oblastnimi tehnologijami (Burchell 1993), pri čemer je glavna matrica družbenih in političnih razmerij ekonomska aktivnost. Gre za univerzalizacijo tržno utemeljenih družbenih razmerij skozi penetracijo odgovarjajočih praks komodifikacij, kapitalске akumulacije in logike profita v praktično vse pore človekovega življenja (Gordon 1991, 43; Read 2009). Ekonomski subjekt postane osrednji temelj, ki določa politično delovanje, vendar pa v tem smislu med klasičnim liberalizmom in neoliberalizmom obstaja pomembna razlika. Klasični liberalizem namreč kot matrico družbe postavi menjavo, kasneje, v času neoliberalizma, pa jo na tem mestu zamenja

ideja tekmovalnosti. Ta sprememba od menjava k tekmovalnosti ima pomembne implikacije, saj je bila menjava razumljena kot naravni fenomen, medtem ko tekmovalnost taka ni več; je bistveno »umetno« razmerje. Neoliberalna logika zato teži k upravljanju obnašanja posameznikov kot akterjev na trgu, kot podjetnikov, kar je pravzaprav »razpršitev podjetništva kot prevladujočega načina delovanja v družbi« (Gordon 1991, 42). To je usmeritev novih tehnologij sebstev, ki določa na kakšen način se ljudje razumejo in kako so subjektivirani. Ali kot pravi Foucault (2008, 226): »*Homo economicus* je podjetnik, je podjetnik samega sebe.« Subjekt v okviru neoliberalne logike upravljanja je »svoboden«, »tekmovalen«, »ekonomsko racionalen« in »podjeten«. Vendar tak ni po naravi, temveč mora, v svoje dobro, stremeti k temu, da tak postane. Subjekt mora torej biti sam aktiven, se tako rekoč samooblikovati tako, da deluje podjetno. Njegova racionalnost je v tem, da kar najbolj izkoristi možnosti, ki jih ima za dobro življenje, tako da sprejema najbolj učinkovite izbire. Pomembno pri tem je, da tak način delovanja posameznikov ni omejen zgolj na sfero zasebnega, temveč ima možnost tudi v javnem življenju. Burchell (1993) opozarja, da se subjekt spodbuja tudi k sodelovanju pri opravljanju zadev, ki so bile nekdaj izključno v pristojnosti državnih institucij. Gre za nove oblastne oblike prelaganja odgovornosti na posameznike v določeni skupnosti, pri čemer so

⁸ Pogoj možnosti oblasti so namreč prav spreminjajoča se razmerja sil, ki so vedno neenaka in s tem producirajo oblast. Oblastna razmerja so vedno lokalna in vedno nestabilna.

poklicani, da vrsto zadev upravljajo svobodno in racionalno. Posamezniki morajo poleg tega delovati tudi učinkovito, saj so v procesih upravljanja sami odgovorni za uspešnost in končne rezultate.

EVROPSKI IZOBRAŽEVALNI PROSTOR IN EVROPSKO DRŽAVLJANSTVO

Preden se lotimo premisleka o načinih konstrukcije evropske identitete in konstitucije evropskega multikulturnega državljana prek izobraževanja, je potrebno premisliti, kaj evropska identiteta in evropsko državljanstvo sploh sta. Odgovor seveda ni in ne more biti enoznačen, saj je ne nazadnje dilema vsaj dvojna. Prvič, odpira se vprašanje, kaj je tisto, kar lahko okarakteriziramo kot »evropsko« in kako lahko premišljamo evropsko državljanstvo, če je slednji koncept historično vezan na nacionalno državo.

Evropska identiteta je neke vrste abstrakcija brez osnovne esence ali fiksnih dimenzij. Vendar to ne predstavlja pomanjkljivosti ali slabosti, temveč je ravno s tem »evropska identiteta« označevalec, ki ima različne označence in s tem (lahko) več pomenov. Stråth (2002) ugotavlja, da se je koncept »evropske identitete« začelo v uradnih evropskih integracijskih politikah uporabljati leta 1973, z Deklaracijo o evropski identiteti, sprejete v Kopenhagenu. Čeprav to ne pomeni, da od takrat dalje obstaja poenotena vizija ali mnenje, kaj evropska identiteta je, pa je z intezifikacijo integracijskih procesov tako poli-

tično kot tudi akademsko iskanje in premišljanje »evropskih« korenin v zgodovini, religiji, znanosti in kulturi šlo z roko v roki⁹. Pomêni Evrope vedno vsebujejo interpretacije, kaj je Evropa, kam jo klasificirati, kaj so njene meje in kaj je tisto, kar ni Evropa (Stråth 2000). Ideja Evrope s tem postane politična ideja in mobilizirajoča metafora za kulturno entiteto s skupnimi vrednotami, na kateri se gradi proces formacije identitete posameznikov kot evropske populacije. Postane nekakšen imaginarij, prek katerega se družba ali populacija dojema v času in prostoru tako, da se referira na idejo evropskosti (Delanty 1995), tudi s pogledom v preteklost. Pri kreiranju ideje Evrope se navadno poišče evropski izvor v antični Grčiji, antičnem Rimu in v vzponu krščanstva¹⁰. Zgodovina Evrope je v preprosti teleološki maniri umevana skozi historične etape na način, da se zdi združitev in politična integracija evropskih držav logičen, celo naraven zaključek. Med te ključne etape spadajo klasična Grčija in Rim, krščanstvo, renesansa, razsvetljenstvo, znanstvena revolucija, evropska geografska raz-

⁹ Pomembno se je zavedati, da ne obstaja ločenost med znanstveno oziroma akademsko sfero in politiko oziroma oblastjo. Foucault pokaže, da je klasična nacija univerzalnosti resnice problematična, da ni znanstvene nevtralnosti in da so sistemi produkcije védnosti prepleteni s sistemom oblasti (Foucault, 1980; Rawlinson, 1987). Generiranje védnosti je praksa normalizirajočega presojanja ter s tem konstrukcije norm kot polja možnih védnosti (Rouse 2003, 101).

¹⁰ Tako kot igra zgodovinska naracija o skupnih koreninah pomembno vlogo pri konstituciji skupne evropske identitete, tako so zgodovinski miti imeli in še imajo pomembno funkcijo pri mobilizaciji nacionalnih identitet; glej npr. Smith (2002).

iskovanja in odkritja, vzpon individualizma in liberalne demokracije¹¹.

Če je torej ideja Evrope skupaj z naracijo o preteklosti, vodeči k predestiniranemu skupnemu cilju imaginarij za politično mobilizacijo ter referenca v konstrukciji evropske identitete, pa je dodatno vprašanje, kakšna je vloga pojma državljanstva, ki označuje evropsko identiteto. V kolikor sledimo Delantyu (1995, 7-8), potem je mogoče trditi, da je državljanstvo v formaciji evropske ideje in evropskosti mobilizirano prav zato, ker je vezano na in vpisano v (nacionalno) državo¹². S tem ideja Evrope in evropskosti temelji, prav tako kot nacionalne skupnosti, na esencialistični ideji nacionalne države z vsemi znanimi pritiklinami (iznajdbo zgodovine za nazaj, moralizacijo geografije in idejo o lastni kulturi kot vzgledni) in z nacionalno državo povezanim državljanstvom.

Na tesno navezavo med evropskim državljanstvom in nacionalnim državljanstvom kaže tudi 8. člen Pogodbe o Evropski uniji iz leta 1993, ko je bilo evropsko državljanstvo tudi uradno uvedeno. V tem členu je zapisano, da je evropski državljan oziroma državljan Evropske unije vsakdo, ki je državljan države članice. V pogodbi so zapisane tudi določene pravice, ki pritečejo drža-

vljanom, kar pomeni, da ob tem, ko nacionalna državljanstva pomenijo predpogoj evropskemu državljanstvu, so hkrati vsakemu evropskemu državljanu podeljene še nekatere dodatne pravice, ki mu pripadajo na nadnacionalnem nivoju (Treaty on European Union 1992). Zato je koncept državljana normativen koncept, saj označuje razmerje med posameznikom, državo (nacionalnim državljanstvom) ter Unijo (evropskim državljanstvom); na določeni simbolni ravni nakazuje kakšne posledice imajo politike in prakse Evropske unije na ljudi v njenem okviru ter na ta način krepi evropsko zavest. Evropsko državljanstvo je obenem tudi v prihodnost usmerjen koncept, saj s pravicami, ki jih Evropska unija zagotavlja in s politikami, ki jih implementira, svojim državljanom omogoča sodelovanje pri evropskih integracijah ter dobro življenje v evropskem okviru. Pomembnost evropskega državljanstva ni zgolj v sami vsebini temveč v tem, kaj obljublja za prihodnost ter kakšen integrativni učinek v smislu krepitve skupne zavesti o evropski prihodnosti ima (Ollikainen 2000).

Projekt ustvarjanja evropske zavesti oziroma evropske identitete ne sme biti razumljen mehanicistično, kar pomeni, da ne gre za proces, ki bi ga načrtovale specifične evropske institucije in bi ga nato diseminirale prek množičnih medijev, politik, in drugih sredstev na različne lokalne mikro kontekste. Načini produciranja evropske identitete so bolj kompleksni in heterogeni, ki obenem vključujejo družbene

¹¹ Tovrstna historiografija je izredno selektivna in teleološka, saj zakriva in izključuje iz zgodovinske naracije številne temne strani evropske zgodovine (Delanty 1995)

¹² Za različne konceptualizacije in tradicije državljanstva v Evropskih državah in njihovih spremembah ob evropski integraciji glej Preuss et al (2003).

strukture na večih nivojih ter hkrati delujejo na posameznika in iz posameznikovega načina delovanja ter obnašanja. Eno od polj, na katerem potekajo tovrstni procesi konstrukcije evropske identitete, je izobraževanje. Že v začetku 70ih let prejšnjega stoletja se je ustvarila zavest, da bo, v kolikor je evropska integracija želela postati uspešen politični projekt, izobraževanje pri tem igralo ključno vlogo¹³. Čeprav v 1970ih letih ni bilo mogoče govoriti o skupni izobraževalni politiki, pa so se vseeno začele formirati določene prakse, kot so na primer mobilnost študentov, mednarodni pilotni projekti ter evropski seminarji, ki so nakazovale na skupne napore pri ustvarjanju poenotenega delovanja v okviru izobraževanja (Nóvoa in Lawn 2002a). Z Maastrichtsko pogodbo pa je izobraževanje formalno postalo odgovornost Evropske unije in ne le držav članic (Treaty on European Union 1992). Posebej po vrhu v Lizboni leta 2000 se je začel ustvarjati skupen evropski izobraževalni prostor: »kar se trenutno dogaja v okviru sodelovanja na področju izobraževanja nam kaže na to, da ne nastaja le evropski izobraževalni prostor, temveč da se države članice sporazumevajo glede skupnih izobraževalnih načel, kar logično vodi k evropskemu izobraževalnemu modelu« (Hingel 2001, 4).

Ustvarjanje evropske identitete prek izobraževanja oziroma kreiranja skupnega izobraže-

valnega prostora ne deluje zgolj s sklicevanjem na »evropskost«, temveč je ključno pri tem tudi, kako je v smislu kulture zamišljena »Evropa«: »izobraževalno območje bo utrjevalo državljanstvo z delitvijo skupnih vrednot ter razvojem občutka pripadnosti skupnemu družbenemu in kulturnemu okolju. Pospeševati mora široko razumevanje državljanstva, ki temelji na aktivni solidarnosti ter razumevanju kulturnih raznolikosti, ki ustvarjajo evropsko edinstvenost in bogastvo« (European Commission 1997b). To pomeni, da je v podstat oblikovanja evropskega izobraževalnega okolja venomer referenca na kulturno okolje, pri čemer slednje predstavlja tudi identitetno osnovo za evropsko državljanstvo. V nadaljevanju bomo pokazali, kako je kulturna heterogenost Evrope zamišljena ter kakšno funkcijo ima v okviru evropskih izobraževalnih politik.

KULTURNA RAZNOLIKOST, EVROPSKI MULTIKULTURALIZEM IN IZOBRAŽEVALNE POLITIKE

Kulturne razlike so v okviru evropskega multikulturalizma vrlina, ki je ne le tolerirana, temveč spodbujana in zaželeno. Je performativen način, proces, orodje, mehanizem, ki naj bi udeležencem omenjene liberalne ideje ter ustvarjal občutek enotnosti, tolerance in koherentnosti v evropski populaciji ne glede na to, da je njen konstitutivni element prav razlika med kolektivnimi subjektivitetami.

¹³ O kompleksnosti razvoja evropskega izobraževalnega prostora glej Nóvoa in Lawn (2002b).

Maastrichtska pogodba sicer kulturo ni postavljala kot prioriteto, vendar je kljub temu v členu 151, definirala razmerje med evropsko kulturo in specifičnimi kulturami evropskih regij ali držav: »Skupnost prispeva k razcvetu kultur držav članic, pri čemer upošteva njihovo nacionalno in regionalno raznolikost ter hkrati postavlja v ospredje skupno kulturno dediščino« (Treaty on European Union 1992). V pogodbi je zaveza, da bo Skupnost kot celota spoštovala različnost nacionalnih in regionalnih kulturnih dediščin, toda hkrati poudarjala celovitost in kulturno enotnost vseh držav članic, pri čemer ni najmanj pomemben skupen izvor oziroma poreklo. Prav zaradi kulturnih razlik mora biti v ospredju krepitev zavesti o kulturah in zgodovini evropskih ljudstev ter izmenjava znanja ter kulturnih produktov oziroma dobrin (ibid.). Evropska kulturna politika oziroma multikulturna perspektiva je grajena na dvojnosti: na eni strani se vzgaja in goji evropska kultura, obenem pa je potrebno ohranjati nacionalne ali druge bolj partikularne kulture. Evropska kultura je tu rezonirana ravno prek različnosti, to pa je tudi modus v okviru katerega se pojavi slogan »enotnost v različnosti« kot osrednji politični motiv (Shore 2006).

»Enotnost v različnosti« je perspektiva Evropske unije usmerjena h kulturnemu pluralizmu, pri čemer je slednje izpostavljeno tudi skozi frazi kot sta »evropski kulturni mozaik« in »evropska kultura kultur«. Pluralizem je s tem uporabljen

kot možna strategija ustvarjanja nove evropske državljanske identitete, ki združuje posameznike različnih kulturnih pripadnosti in narodnosti. Enotnost v različnosti kot eno izmed načel, ki definira kulturne politike Evropske unije, je slavljenje razlike ter multikulturalizma v namen promoviranja ideje evropske enotnosti ravno skozi (kulturne) razlike.

Evropska unija promovira idejo enotnosti v različnosti tudi v kontekstu pozicioniranja, usmerjanja in formuliranja izobraževalnih politik. V Maastrichtski pogodbi je v 126. členu zapisano, da mora skupnost prispevati »k razvoju kakovostnega izobraževanja s spodbujanjem sodelovanja med državami članicami ter po potrebi s podpiranjem in dopolnjevanjem njihovih dejavnosti, pri čemer v celoti upošteva odgovornost držav članic za vsebino poučevanja izobraževalnih sistemov, pa tudi njihovo kulturno in jezikovno raznolikost« (Treaty on European Union 1992). Formiranje evropskega izobraževalnega prostora sicer zahteva poenotenje mehanizmov in institucionalnih ureditev izobraževalne sfere, vendar je pri tem ena izmed ključnih determinant prav kulturna raznolikost, ki sodoloča nacionalne kurikule in zato zahteva posebno pozornost. Izobraževalni prostor je razumljen kot preplet tokov različnih kulturnih informacij skozi specifične mikro-kontekste izobraževalnih mest oziroma lokacij in prav zato je potrebna neprestana transnacionalna oziroma vseevropska komunikacija in

koordinacija izobraževalne sfere. Te različne kulturne identitete znotraj evropskega prostora so fiksne in različno pozicionirane, vendar si hkrati delijo in sestavljajo skupen prostor evropske civilizacije.

Tudi Bolonjska deklaracija, s katero so se ministri držav članic za področje izobraževanja zavzeli, »ob upoštevanju kulturne raznolikosti«, za oblikovanje skupnega evropskega prostora visokega šolstva, namenja posebno mesto kulturi: »Evropa znanja je sedaj priznana kot pomemben dejavnik družbenega in človeškega razvoja, kot neumanjkljiv element konsolidiranja in bogatenja evropskega državljanstva, ki njenim državljanom omogoča pridobivati nujna znanja za izzive novega tisočletja, skupaj z zavedanjem o skupnih vrednotah in pripadnosti skupnemu družbenemu in kulturnemu prostoru« (Bologna Declaration 1999). Očitno je, da z vzpostavljanjem evropskega prostora visokega šolstva ne gre le za oblikovanje institucionalnega okvira posredovanja, kreiranja in pridobivanja znanja in védnosti, temveč je pomemben del tudi to, da se skupaj z oblikovanjem tega evropskega visokošolskega prostora formira evropsko državljanstvo, ob čemer so vnovič poudarjene predvsem skupne kulturne korenine in vrednote (Óscar 2005; Papadakis in Tsakanika 2006).

Ideja multikulturalizma je vpisana v izobraževalne politike Evropske unije, kjer se na normativni ravni spodbuja ohranjanje in izražanje partikularnih kulturnih identitet, prav ta pluralizem

razlik pa je temelj, na katerem naj bi se oblikovala skupna evropska kulturna identiteta. Toda ta ideja »enotnosti v različnosti« ni vpisana le na deklarativnem nivoju političnih dokumentov, temveč se promovira skozi različne mehanizme tudi v praksi, med drugim prek specifičnih kurikularnih vsebin v okviru izobraževalnega sistema (glej tudi Fejes 2008; Mitchell 2001, 2003) ter na področju raziskav in tehnološkega razvoja skozi številne projekte (Chevrier, 2003), kjer akademiki in raziskovalci sodelujejo v mednarodnih raziskavah in se na ta način različnost (re)producira (Ahonen in Tienari 2009).

MULTIKULTURALIZEM SKOZI IZOBRAŽEVALNE POLITIKE KOT KONSTITUCIJA PODJETNEGA SEBSTVA

V predhodnem delu prispevka smo pokazali, da je v okviru izobraževalnih politik kulturna raznolikost¹⁴ ena tistih realnosti, s katero se je potrebno soočiti in je ni mogoče zanikati, poleg tega pa predstavlja temelj, na katerem je mogoče graditi skupno evropsko identiteto in evropski izobraževalni prostor. Evropski multikulturalizem ne naslavlja kulturne heterogenosti zgolj kot priložnost razvoja evropske enotnosti, temveč jo tudi neguje in ščiti, saj, kot je na primer zapisano v Strateškem okviru za evropsko sodelovanja v izobraževanju in usposabljanju, »prinaša edin-

¹⁴ Na tem mestu velja poudariti, da kulturna raznolikost ni edina, na podlagi katere se zamišlja enotnost evropskega prostora, temveč tudi preko verske raznolikosti, geografske in demografske raznolikosti, ipd.

stvene priložnosti» (European Council 2009). Različnost kultur je pojmovana kot dejavnik, ki prinaša mnogotere priložnosti vedno širše evropske integracije na eni strani ter na drugi strani pomeni gibalno razvoja: »kultura kot orodje za družbeno in ozemeljsko kohezijo lahko vzpostavi ravnovesje med tradicijo in inovativnostjo, omogoči medkulturni in medgeneracijski dialog ter okrepi vključevanje v večkulturnih družbah. Kultura lahko kot sredstvo gospodarskega razvoja prispeva k urbanemu razvoju in obnovi ter k lokalni rasti in zaposlovanju« (Info regio-PANORAMA 2009a, 6). Vidimo lahko, in kar bomo podrobneje pokazali tudi v nadaljevanju, da je multikulturalizem oblastna tehnologija, ki kreira podobo kulturne raznolikosti in kulture nasploh kot priložnosti družbenega in gospodarskega razvoja, temelječi na inovativnosti in ustvarjalnosti, s čimer je determinirana z ekonomsko logiko. Kulturna heterogenost je v neoliberalni racionalizaciji eden izmed pogojev možnosti kreativnosti, saj evropsko okolje prav zaradi svoje raznolikosti omogoča številne priložnosti za ustvarjanje dodane vrednosti in s tem novih zaposlitvenih možnosti. Če je kultura priložnost potencialne inovativnosti, kreativnosti in ustvarjalnosti, pa jo je zato, da se jo dejansko izkoristi, potrebno misliti v tesni navezavi na znanost in izobraževanje na eni strani ter na drugi na gospodarstvo:

»Kultura se ne nanaša samo na umetnost, temveč tudi na znanost, izobraževanje, in-

dustrijo in širše gospodarstvo. Kulturne in ustvarjalne panoge pomagajo spodbujati raziskave, razvoj izdelkov in inovativne storitve, trženje in komuniciranje, „blagovne znamke mest“ ali graditev skupnosti. [...] V evropskih mestih in regijah najdemo vrsto primerov, ki ponazarjajo, kako je mogoče uporabiti kulturo v okvirih celostnega pristopa h gospodarskemu in družbenemu trajnostnemu razvoju. Izziv je, kako izkoristiti pozitivne učinke, ki jih ustvarja kultura. Potrebujemo dobro usmerjene strategije na vseh ravneh upravljanja, ki bodo okrepile povezave med kulturo, ustvarjalnostjo, inovativnostjo ter družbenim in gospodarskim razvojem. Če bomo v svojih politikah dali prostor kulturi, bomo odprli vrata tudi ustvarjalnosti in inovativnosti« (Info regio-PANORAMA 2009b, 10).

V izobraževalnem procesu, skozi katerega se institucionalizira kulturna heterogenost in kulturni sektor kot realnost številnih priložnosti, je posameznik tisti, ki mora priložnost kulturne raznolikosti izkoristiti¹⁵. Upravljanje populacije prek nocij o nujnosti pridobivanja znanja za kreativnost, fleksibilnost ter prilagodljivost v kulturno heterogenem okolju sloni na posamezniku, kajti le on je odgovoren za lasten položaj in za možnosti, ki se mu ponujajo. Poudarjanje posameznika in njegovih izobraževalnih možnosti

¹⁵ Gre za ustvarjanje nujnosti izkoriščanja danih priložnosti, saj v neoliberalnem okolju obvelja posameznik, ki jih ni izkoristil, za neodgovornega, premalo angažiranega in premalo aktivnega.

ter izbor konstituirajo posameznika, ki je racionalen, atomiziran ter odgovoren za lasten položaj v določeni populaciji ali skupnostih kot rezultat družbenoekonomskih restrukturiranj neoliberalne logike (Mitchell 2006). Individuum mora sam izkoristiti ponujene priložnosti in postati kompetenten zato, da je lahko ustvarjalen, inovativen in kreativen ter s tem koristen. Evropski državljani imajo »številne nove priložnosti v smislu komuniciranja, potovanja in zaposlitev. Te priložnosti mora izkoristiti ter aktivno sodelovati tako, da pridobiva znanja in kompetence« (European Commission 2001). Gre za ustvarjanje »kulture učenja«, ki omogoča državljanom skozi celo življenje¹⁶ kombinirati ter nadgrajevati znanje, ki jih je pridobil v šoli, na univerzah, izobraževalnih ustanovah, v prostem času ter družinskih aktivnostih. Različne izobraževalne pristope je potrebno vrednotiti zato, da se med seboj različni izobraževalni konteksti povezujejo ter da se različni načini pridobivanja znanj zlijejo v celoto. Multikulturalizem kot oblastna tehnologija v okviru izobraževanja narekuje avtonomno delovanje posameznikov ter skozi veščine in znanje maksimiranje njegovih koristi. Pri tem je mantra avtonomno delujoč racionalen (multikulturalni) posameznik, ki mora znanja obvladovati, jih med seboj povezovati in nadgrajevati. Ker je enotnost evropskega prostora primarno odprtost gospodarskega prostora, je ključno, da

obstaja mobilna, fleksibilna delovna sila, »oborožena« z znanji in kompetencami ter sposobna prilagoditev na spremembe: »[...] skozi celo življenje je nujno razvijati kreativnost, fleksibilnost, prilagodljivost ter sposobnost 'učiti se učiti' ter reševati probleme. To so izzivi, s katerimi se je potrebno spoprijeti zato, da ne pride do manka veščin. Te aktivnosti, ki prispevajo k potrebam in razvoju novih delovnih mest, je potrebno razvijati« (European Commission 1997a).

Če se evropski državljani ne zaveda nujnosti izobraževanja in pridobivanja veščin, obstaja nevarnost, da postane nezaposljiv in s tem izključen, marginaliziran: »skoraj 150 milijonov ljudi v Evropski uniji brez osnovne izobrazbe je v nevarnosti marginalizacije« (European Commission 2001, 6). Z drugimi besedami, gre za poskus ustvariti enakost na podlagi razlike. Hkrati ko je konstituirana ali zahtevana enakost, se pojavi tudi praksa izključevanja. Tisti, ki noče ali ne more postati tak, kot narekujejo »samoumevne« in prevladujoče koristne smernice glede izobraževanja, je izločen ali marginaliziran, kot tak pa potrebuje nove napotke in navodila, kako se integrirati v družbo, da bi postal zaželen in koristen državljani (Rose 1996). To praktično pomeni, da je imperativ za evropske državljane izobraženost. Če so pomanjkljivo izobraženi in nimajo praktičnih veščin, ki bi jim lahko koristile pri pridobivanju zaposlitve ali pri uspešnem delu, potem ne morejo pričakovati, da bodo v evropski družbi našli delo ter posledično nor-

¹⁶ Za analizo vseživljenjskega učenja s Foucaultovske perspektive glej Edwards (2002) in Tuschling in Engemann (2006).

malno življenje. Ljudje s pomanjkljivo izobrazbo morajo poiskati način, kako se vključiti v družbo, eden od predpogojev za ta korak pa je ravno izobrazba in izkoriščanje potencialnih priložnosti pridobivanja veščin in znanj. Če posameznik želi biti del evropske družbe ter v njej aktivno sodelovati in prispevati k njenemu razvoju, mora izkoristiti izobraževalne priložnosti. Tovrstna praksa upravljanja populacije z vršenjem pritiska na posameznika o nujnosti izobraževanja kot eno ključnih možnosti za njegovo preživetje, je tudi totalizirajoča, saj je v podmeni tega pritiska ideja, da je okolje tisto, ki narekuje neprestano pridobivanje znanj in veščin. Posameznik je v evropskem prostoru kot delu globalnega sveta prepričan zgolj o tem, da je prihodnost negotova, saj živi v vedno hitreje spreminjajočemu se svetu (Fejes 2008). Multikulturni evropski državljani je najpoprej državljani, ki izbira, sprejema odločitve, ki je manipulabilen in se mora zato neprestano odzivati na modifikacije in spremembe v okolju, v katerem se nahaja (cf. Gordon 1991, 43). S proliferacijo posameznih razlik neoliberalni režimi ustvarjajo fleksibilnost skozi tolerantnost do različnih zahtev, praks in vrednot, vendar le dokler so kompatibilne z logiko samo-odgovornosti (McNay 2009, 63) in podjetnosti¹⁷.

¹⁷ Podjetnost posameznika pomeni, da je slednji pri praktično vsakem svojem dejanju podvržen presojanju o prednostih in koristih svojih namer, dejanj in delovanj. Gre za čisto ekonomizacijo vseh sfer človekovega življenja, kjer mora izkazovati veliko mero spretnosti, znanj in veščin, saj mora sicer sam nositi odgovornost za lastno nezaposljivost, neuspeh ipd.

In prav podjetnost je ključni element, ki lahko skupaj s kreativnostjo, inovativnostjo in fleksibilnostjo v kulturno heterogenem okolju prinese dobrobit posamezniku in s tem napredek celotne evropske populacije:

Kulturno bogastvo Evrope, ki temelji na njeni različnosti, je tudi vse pomembnejša prednost v nematerialnem svetu in svetu znanja. Evropski kulturni sektor je že silovit sprožilec gospodarskih dejavnosti in delovnih mest po vsej Evropski uniji [...]. [U]stvarjalni podjetniki in živahna kulturna dejavnost so edinstveni vir inovacij za prihodnost, ki ga je treba še bolj priznati in izkoristiti v celoti (Evropska komisija 2007).

Vnovič vidimo, da je evropska multikulturalnost mišljena kot prednost in bogastvo, vendar je to le teren na katerem je mogoče ustvariti dodatno vrednost. Ustvariti pa jo je mogoče le z inovativnimi prijemi in podjetniškim obnašanjem evropskih državljanov: »prvi izziv je spodbuditi vse državljane, da bodo dobili prečne ključne kompetence, na primer digitalno pismenost, učenje učenja, samoiniciativnost, podjetništvo in kulturno zavest« (European Commission 2008). Toda ker posameznik ni podjetnik po naravi, temveč se mora tega priučiti, mora kompetence pridobiti skozi izobraževanje in usposabljanje: »partnerstvo med podjetniško sfero in različnimi ravni in sektorji izobraževanja, usposabljanja in raziskav lahko pripomore k boljši osredotočenosti na znanje in

spretnosti ter kompetence, potrebe na trgu dela, ter na pospeševanje inovativnosti in podjetništva v vseh oblikah učenja» (European Commission 2008). Izobraževalne politike Evropske unije skozi multikulturalizem kot oblastno tehnologijo determinirajo in (so)kreirajo specifična sebstva, evropske multikulture državljane, kot dele evropske populacije, ki razumejo kulturne razlike kot realnost, ki zahteva odzivnost na neprestane spremembe evropskega okolja ter zato delujejo kot subjekti, sposobni samoreguliranja, samonapredovanja ter delujejo v okviru neoliberalne logike podjetništva, interesov, investicij in tekmovalnosti (cf. European Commission 2001; Evropska komisija 2007; European Commission 2008; Inforegio-PANORAMA 2009b). Nove oblike upravljanja populacije in družbenopolitičnih ter gospodarskih razmerij dopuščajo, še več, spodbujajo podjetniško samoiniciativnost ter svobodo v kontekstu kulturne heterogenosti. Multikulturalizem v okviru različnih ravni in sfer izobraževanja kot oblastna tehnologija odpira prostor drugačnosti, dopušča možnost izražanja različnih kulturnih identitet, kulturnih vrednost, življenjskih stilov, izobraževanje pa hkrati pomeni zagotavljanje kompetenc za samostojno in svobodno delovanje v okviru podjetniške logike. Toda prav to fabriciranje svobode, kar je ključen način upravljanja v okviru sodobnih oblastnih mehanizmov (Walters in Haahr 2005), je način produkcije in vzpostavljanje novih oblastnih načinov upravljanja družb, prek katerih se,

kot smo pokazali, tako učinkovito konstituira evropski podjetni multikultureni državljani. Iz sečišča med kulturno heterogenostjo, izobraževanjem in podjetništvom postane ekonomska racionalizacija način življenja, prek katerega je vsako dejanje načrtovano glede na kalkulacijo koristi in izgub in je zato razumljeno kot investicija. Evropski multikultureni državljani morajo investirati v znanje in pridobivanje veščin za to, da lahko delujejo kot subjekti, ki so fleksibilni in si s svojim podjetniškim obnašanjem zagotovijo lastno zaposljivost na trgu delovne sile.

ZAKLJUČEK

Čeprav se v številnih državah Evropske unije zdi, da se multikulturalizem kot uradna politika umika (Grillo 2007; Vertovec in Wessendorf 2005) in je tudi na ravni Evropske unije težko govoriti o multikulturalizmu kot specifični politiki, pa smo v prispevku pokazali, da je kulturna heterogenost tisti element, ki ga Evropska unija želi definirati in v okviru svojih politik mobilizirati na specifičen način. Multikulturenost je v tem kontekstu predočana kot realnost v in med državami članicami in je ena izmed ključnih pri konstituciji evropskega multikulturenega državljan: posameznik je evropski državljani, vendar hkrati sme izražati pripadnost določeni kulturni skupnosti. Pri konstrukciji evropske identitete in ideje evropskega (multikulturenega) državljan multikulturalizem predstavlja liberalno alternativo integracije imigrantov ter različnih

kulturnih oziroma etničnih skupnosti v širšo evropsko populacijo. Ključno torej je, da je raznolikost kultur tista realnost, ki jo je potrebno pri konstrukciji evropske identitete upoštevati.

Kreiranje skupnega evropske identitete in evropskega prostora poteka tudi z ustvarjanjem skupnega izobraževalnega prostora. Za evropsko državljanstvo je mogoče reči, da je v formiranju evropske ideje uporabljan zato, ker je vezan na nacionalno državo in s tem na vse njene mehanizme konstruiranja oziroma zamišljanja skupnosti. Pri oblikovanju skupnega izobraževalnega prostora pa igra pomembno funkcijo tudi nocija kulture, ki je razumljena kot enotna evropska kultura, vendar utemeljena v heterogenosti kulturnih identitet v evropskem prostoru. Kulturne razlike so skozi evropski multikulturalizem, ki se vzpostavlja kot perspektiva »enotnosti v različnosti«, slavljenje razlik v namen promoviranja ideje evropske enotnosti ravno skozi (kulturne) razlike. Z vzpostavljanjem evropskega prostora izobraževanja ne gre le za formiranje okvira posredovanja in pridobivanja znanja, temveč je pomemben del tudi to, da se skupaj s tem formira evropsko državljanstvo. Ideja multikulturalizma je vpisana v izobraževalne politike Evropske unije, kjer se na normativni ravni spodbuja ohranjanje in izražanje partikularnih kulturnih identitet, prav ta pluralizem razlik pa je temelj, na katerem naj bi se oblikovala skupna evropska kulturna identiteta.

Toda multikulturalnost, ki je vpisana v izo-

braževalne politike ne pomeni le temelja konstitucije evropskega državljanstva oziroma identitete, temveč se jo v uradnih dokumentih Evropske unije glede izobraževanja osmišlja tudi kot polje novih priložnosti ter družbenega in gospodarskega razvoja. Vendar je, v kolikor posamezniki te priložnosti želijo izkoristiti, potrebno neprestano izpopolnjevati svoje znanje. Gre za oblikovanje »kulture učenja«, ki od posameznika zahteva skozi celo življenje kombinirati ter nadgrajevati znanje, ki jih je pridobil v šoli, na univerzah, izobraževalnih ustanovah, v prostem času ter družinskih aktivnostih. Ker je multikulturni prostor prostor neprestanih sprememb ter tudi priložnosti, mora biti evropski multikulturni državljan manipulabilen, neprestano se mora odzivati na spremembe v okolju, v katerem se nahaja. Ker je enotnost evropskega prostora primarno mišljena kot gospodarska odprtost, je pomembno, da so v tem prostoru posamezniki, ki so mobilna in sposobna delovna sila, pripravljena prilagajanja spremembam. Raznolikost, tudi kulturna, je ena izmed ključnih elementov, ki prispeva h kompetitivnosti okolja in predstavlja teren delovanja multikulturnih državljanov. S proliferacijo kulturnih razlik neoliberalni režimi ustvarjajo fleksibilnost ter hkrati konstituirajo multikulturne državljanke, podvrženim neoliberalni logiki interesov, investicij, tekmovalnosti in podjetnosti. V razmerju med kulturno heterogenostjo, izobraževanjem in podjetništvom postane ekonomska racional-

lizacija način, ki usmerja način delovanja posameznikov in prek katerega je vsako dejanje načrtovano glede na kalkulacijo koristi in izgub in je zato razumljeno kot investicija. Evropski multikulturni državljani morajo investirati v znanje in pridobivanje veščin za to, da lahko delujejo kot subjekti, ki so fleksibilni in si s svojim podjetniškim obnašanjem zagotovijo lastno zaposljivost na evropskem trgu delovne sile.

LITERATURA IN VIRI:

Ahonen, P. in Tienari, J. 2009. United in Diversity? Disciplinary Normalization in an EU Project. *Organization* (16): 5, 655-679.

Basch, L. G., Schiller, N. G. in Blanc, C. S. 1994. *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-states*. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers.

Bleich, E. 1998. From International Ideas to Domestic Policies: Educational Multiculturalism in England and France. *Comparative Politics* (31): 1, 81-100.

Bologna Declaration. 1999. *The European Higher Education Area. Joint Declaration of the European Ministers of Education Convened in Bologna at the 19th of June 1999*. Dostopno prek <http://ec.europa.eu/education/policies/educ/bologna/bologna.pdf> (18. julij 2010).

Brine, J. 1995. Educational and Vocational Policy and Construction of the European Union. *International Studies in Sociology of Education* (5): 2, 145-163.

Burchell, G. (1993). Liberal government and techniques of the self. *Economy and Society* (22): 3, 267-282.

Castells, M. 2010. *End of Millennium: The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. 3, second edition*. Oxford: Blackwell.

Chevrier, S. 2003. Cross-cultural management in multinational project groups. *Journal of World Business* (38): 2, 141-149.

Delanty, G. (1995). *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*. New York: St. Martin's Press.

Delgado-Moreira, J. M. (2000). *Multicultural Citizenship of the European Union*. Aldershot: Ashgate.

Edwards, R. (2002). Mobilizing lifelong learning: governmentality in educational practices. *Journal of Education Policy* (17): 3, 353-365.

European Commission (1997a). *Accomplishing Europe through Education and Training Study Group on Education and Training*. Luxembourg: European Commission.

European Commission. 1997b. *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions - Towards a Europe of knowledge*. Commission of the European Communities, COM(97) 563. Dostopno prek <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1997:0563:FIN:EN:PDF> (18. julij 2010).

European Commission. 2001. *Making a European Area of Lifelong Learning a Reality. Communication from the Commission*. Commission of the European Communities COM(2001) 678 final. Dostopno prek <http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/MitteilungEng.pdf> (16. julij 2010).

European Commission. 2008. *An updated strategic framework for European cooperation in education and training*. Commission of the European Communities COM(2008) 865 final. Dostopno prek http://ec.europa.eu/education/lifelong-learning-policy/doc/com865_en.pdf (17. julij 2010).

European Commission. 2010. *Joint Progress Report of the Council and the 08Commission on the implementation of the Education & Training 2010 work programme, „Key competences for a changing world“*. Dostopno prek <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/10/st05/st05394.en10.pdf> (15. julij 2010).

- European Council.** 2009. Council conclusions of 12 May 2009 on a strategic framework for European cooperation in education and training ('ET 2020'). *Official Journal of the European Union*, 2009/C 119/02. Dostopno prek <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:119:0002:0010:en:PDF> (16. julij 2010).
- European Council.** 2010. Council conclusions of 11 May 2010 on the social dimension of education and training. *Official Journal of the European Union*, 2010/C 135/02. Dostopno prek <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:135:0002:0007:EN:PDF> (16. julij 2010).
- Evropska komisija.** 2007. *Sporočilo Komisije Evropskemu parlamentu, Svetu, Evropskemu ekonomsko-socialnemu odboru in Odboru Regij - Sporočilo o evropski agendi za kulturo v svetu globalizacije {SEC(2007) 570}*. Dostopno prek <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0242:FIN:SL:PDF> (10. junij 2010).
- Fejes, A.** 2008. European Citizens under Construction: The Bologna process analysed from a governmentality perspective. *Educational Philosophy & Theory* (40): 4, 515-530.
- Foucault, Michel** (1977). *Discipline and Punish*. Translated by Alan Sheridan. London: Allen Lane.
- Foucault, Michel.** 1978. *The History of Sexuality, Volume I: Introduction*. New York: Pantheon.
- Foucault, Michel.** 1980. *Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972-1977* (Gordon C. ur.). Brighton, Sussex: Harvester Press.
- Foucault, Michel.** 1982. The Subject and Power. *Critical Inquiry* (8): 4, 777-795.
- Foucault, Michel.** 1994. Sexuality and solitude. V: Paul Rabinow (ur.), *Michel Foucault: ethics, subjectivity and truth. Essential works of Foucault 1954-1984. Volume 1*, str. 175-184. London: Penguin.
- Foucault, Michel.** 2003a. *Abnormal: Lectures at the Collège de France, 1974-1975*. London: Verso.
- Foucault, Michel.** 2003b. *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France 1975-1976*. New York: Picador.
- Foucault, Michel.** 2007. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977-1978*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Foucault, Michel.** 2008. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. New York: Palgrave Macmillan.
- Goldberg, D. Theo.** 1994. Introduction: Multicultural conditions. V *Multiculturalism: a critical reader*, ur. David Theo Goldberg, str. 1-44. Cambridge, MA: Blackwell.
- Gordon, Colin.** 1991. Governmental Rationality: An Introduction. V *The Foucault effect: studies in governmentality: with two lectures by and an interview with Michel Foucault*, ur. Graham Burchell, Colin Gordon in Peter Miller, 1-52. Chicago: University of Chicago Press.
- Grillo, Ralph** (2007). An excess of alterity? Debating difference in a multicultural society. *Ethnic and Racial Studies* (30): 6, 979-998.
- Hall, Stuart** (2000). Conclusion: The Multi-cultural Question. V: *Un/settled multiculturalisms: diasporas, entanglements, „transruptions“*, ur. Barnor Hesse, 209-241. London: Zed Books.
- Hingel, A. J.** 2001. *Education policies and European Governance: Contribution to the Interservice Groups on European Governance. Development of Educational Policies, March, DG EAC/A/1*. Brussels: European Commission.
- Inforegio-PANORAMA.** 2009a. Overview. An innovative and creative future for Europe. *Inforegio-PANORAMA*, (29): Spring, 4-7.
- Inforegio-PANORAMA.** 2009b. Interview with Odile Quintin, Director General, European Commission Directorate-General for Education and Culture. *Inforegio-PANORAMA*, (29): Spring, 10.

- Joppke, Christian.** 2002. Multicultural Citizenship. V *Handbook of Citizenship Studies*, ur. Engin F. Isin in Bryan S. Turner, 245-258. London: Sage.
- Kelly, M. G. E.** 2009. *The political philosophy of Michel Foucault*. New York: Routledge.
- Kymlicka, Will.** 1995. *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Lemke, Thomas.** 2002. Foucault, Governmentality, and Critique. *Rethinking Marxism* (14): 3, 49-64.
- McNay, Lois.** 2009. Self as Enterprise: Dilemmas of Control and Resistance in Foucault's The Birth of Biopolitics. *Theory Culture Society* (26): 6, 55-77.
- Mitchell, Katharyne.** 2001. Education for Democratic Citizenship: Transnationalism, Multiculturalism, and the Limits of Liberalism. *Harvard Educational Review* (71): 1, 51-79.
- Mitchell, Katharyne.** 2003. Educating the National Citizen in Neoliberal Times: From the Multicultural Self to the Strategic Cosmopolitan. *Transactions of the Institute of British Geographers* (28) 4: 387-403.
- Mitchell, Katharyne.** (2006). Neoliberal governmentality in the European Union: education, training, and technologies of citizenship. *Environment and Planning D* (24): 3, 389-407.
- Modood, Tariq.** 1997. Introduction: The Politics of Multiculturalism in the New Europe. V *The Politics of Multiculturalism in the New Europe: Racism, Identity and Community*, ur. T. Modood in P. Werbner. London: Zed Books.
- Nóvoa, António in Martin Lawn.** (2002a). Introduction: Fabricating Europe: the Formation of an Education Space. V: *Fabricating Europe: the Formation of an Education Space*, ur. Antonio Nóvoa in Martin Lawn, 1-13. Dordrecht: Kluwer Academic Publisher
- Nóvoa, António in Martin Lawn, ur.** 2002b. *Fabricating Europe: the Formation of an Education Space*. Dordrecht: Kluwer Academic Publisher.
- Ollikainen, Aaro.** 2000. European Education, European Citizenship? On the Role of Education in Constructing Europeanness. *European Education* (32): 2, 6-21.
- Óscar, Fernández.** 2005. Towards European Citizenship through Higher Education? *European Journal of Education* (40): 1, 60-68.
- Papadakis, Nikos in Theofano Tsakanika.** 2006. The European Union Higher Education Policy and the Stake of Regionalization. *European Legacy* (11): 3, 289-297.
- Preuss, Ulrich K., Michelle Everson, Mathias Koenig-Archibugi in Edwige Lefebvre.** 2003. Traditions of Citizenship in the European Union. *Citizenship Studies* (7): 1, 3-14.
- Rawlinson, Mary C.** 1987. Foucault's Strategy: Knowledge, Power, and the Specificity of Truth. *J Med Philos* (12): 4, 371-395.
- Read, Jason.** 2009. A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity. *Foucault Studies* (6): February, 25-36.
- Rose, Nikolas.** 1996. Governing "Advanced" Liberal Democracies. V *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism and Rationalities of Government*, ur. Andrew Barry, Thomas Osborne in Nikolas Rose, 37-64. Chicago in London: University of Chicago Press and UCL Press.
- Rose, Nikolas.** 1999. *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, Nikolas, Pat O'Malley in Mariana Valverde.** 2006. Governmentality. *Annual Review of Law and Social Science* (2): 1, 83-104.
- Rouse, Joseph.** 2003. Power/knowledge. V *The Cambridge Companion to Lacan*, ur. J.-M. Rabaté, 95-122. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shore, Chris.** 2006. "In Uno Plures" (?) EU Cultural Policy and the Governance of Europe. *Cultural Analysis* (5), 7-26.
- Smith, Anthony D.** (2002). *Myths and memories of the nation*. New York: Oxford.

- Solomos, John, Liza A. Schuster.** 2000. Citizenship, Multiculturalism, and the politics of Identity: Contemporary Dilemmas and Policy Agendas. V *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics: Comparative European Perspectives*, ur. Rudd Koopmans, Paul Statham. Oxford: Oxford University Press.
- Stråth, Bo.** (2002). A European Identity: To the Historical Limits of a Concept. *European Journal of Social Theory* (5), 387-401.
- Stråth, Bo,** ur. 2000. *Europe and the Other and Europe as the Other*. Brussels: PIE-Peter Lang.
- Treaty on European Union.** 1992. *Official Journal of the European Communities C 191*. Dostopno prek <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html> (15. julij 2010).
- Tuschling, Anna in Christoph Engemann.** 2006. From Education to Lifelong Learning: The emerging regime of learning in the European Union. *Educational Philosophy and Theory* (38): 4, 451-469.
- Vertovec, Steven in Sussane Wessendorf.** 2005. *Migration and Cultural, Religious and Linguistic Diversity in Europe: An Overview of Issues and Trends*. Oxford: COMPAS.
- Wallerstein, Immanuel.** 1974. *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
- Walters, William in Jens Henrik Haahr.** 2005. *Governing Europe: Discourse, Governmentality and European Integration*. New York: Routledge.

ALTERNATIVNI KONCEPTI

KRIZA IN DELO V KONSTITUCIJI

Povzetek: Trenutna kriza kapitalizma je kriza materialne in formalne vladavine in možnost nastanka nove. Dinamika krize znova v ospredje postavlja vprašanje dela v konstituciji sodobne družbe. Avtor najprej sledi mestu, ki ga je delo zavzemalo v pravni, socialni in na koncu neoliberalni državi. Ob tem ugotavlja, da prehode v obliki oblasti določajo transformacije dela, in trdi, da je delo v postmoderni konstituciji obenem nevidno in mistificirano. Nato se loti nevidnega dela v politični ekonomiji in argumentira, da financializacija ekonomije razkriva novo naravo dela in da je njena trenutna kriza simptom krize valoriziranja novih produktivnih subjektov. Tako nosi kriza v sebi tako reformistično kot revolucionarno alternativo.

Ključni pojmi: neoliberalizem, kriza, socialna država, delo, konstitucija, financializacija, delovna teorija vrednosti, obča znanost vrednosti.

SISTEMSKA KRIZA GLOBALNEGA KAPITALIZMA IN TRANSFORMACIJE VLADAVINE

Ko je izbruhnila svetovna finančna kriza, so odzivi nanjo kmalu pokazali, da gre za sistemsko krizo globalnega kapitalizma, ki zadeva tako njegovo akumulacijo kot konstitucijo, kar pomeni, da bo odziv nanjo nujno potekal tako na ravni spremembe načina kapitalistične akumulacije kot na ravni konstitucionalizacije globalnega kapitalističnega reda. Že površen pogled na politične procese, ki že dobro leto sovpadajo z dinamiko in poglobljanjem finančne in nato ekonomske krize, kaže na to, da gre za krizo neoliberalne paradigme in da se mogoče nahajamo pred njeno spremembo in ustoličenjem nove.¹ Ta sprememba je pogosto mišljena s staram konceptualnim aparatom socialne države, keynezianizma in industrijske demokracije. Vsi ti razmisleki, kljub zastarelosti konceptualnega aparata, zastavljajo vprašanje možnosti obstoja

¹ Za ponazoritev te trditve naj omenimo, da obamizem v ZDA sledi isti racionalnosti kot new deal, ki ga uvede Rooseveltova administracija v obdobju velike depresije: da bi država, ki predstavlja kolektivni kapitalistični interes, premagala destruktivnost individualnih in partikularnih kapitalističnih interesov, se mora nasloniti na ljudske množice; to pomeni, da mora vzpostaviti institucije participacije množic. Ne samo da je Obama postal predsednik na valu izjemne in redke množične mobilizacije sicer pasivnih in odrinjenih populacij, obamizem dejansko pomeni velik preobrat v razumevanju načina vladanja. Tako je na primer kmalu po izvolitvi, ko še ni bil ustoličen kot predsednik, podprl čikaško stavko (stavka delavcev Republic Windows and Doors) in tudi na ta način simbolično končal obdobje, ki se je začelo z Reaganovim zatiranjem stavke v zračnem prometu, ki označuje začetek uničenja sindikalnega gibanja v ZDA.

oblike demokracije, izhajajoče iz priznanja subjekta, ki proizvaja družbeno bogastvo. Temeljna značilnost neoliberalizma je bila marginalizacija dela v formalni konstituciji vladavine. Alternativo neoliberalizmu lahko postavimo politično, z definiranjem nove oblike demokracije proizvajalcev. V pričujočem besedilu skušamo odgovoriti ravno na ta izziv.

Obenem izhajamo iz prepričanja, da so prehodi v materialni in formalni vladavini nepovratni, kar pomeni, da trenutna kriza ne more voditi nazaj k socialnemu modelu, ki smo ga poznali tudi z imenom »slavnih trideset let«. Keynezianizem in socialna država nista podlegla zgolj pod neoliberalnim naletom. Kot nas uči zgodovina sedemdesetih let prejšnjega stoletja, sta se razkrajala tudi od »znotraj«. Alternativa neoliberalnemu načrtu restavracije oblasti kapitala je bil poskus ohranitve modela socialne države in keynezianizma, poskus, da bi znova vzpostavili porušeno ravnovesje s politikami žrtvovanja in zategovanja pasu (Harvey, 2005: 12–13). V teh neuspešnih poskusih je nastal neprehojen prepad med novimi družbenimi gibanji in zgodovinskimi institucijami delavskega gibanja, tako sindikati kot političnimi strankami (Bologna, 2007). Te politične turbulence pa so bile izraz transformacij živega dela in nepovratnih sprememb materialne konstitucije vladavine. V pričujočem sestavku bomo razmišljali o tem, kakšno transformacijo materialne in formalne vladavine si lahko zamislimo v obdobju krize, ta

razmislek pa bomo gradili na analizi usode dela oziroma nasploh subjekta družbene produkcije v režimu akumulacije in konstitucije.

PREHOD OD PRAVNE K SOCIALNI DRŽAVI

Ko torej skušamo razumeti sedanjo krizo in trenutne transformacije formalne in materialne vladavine, moramo osvetliti njihovo genealogijo, konkretno, prehod od pravne k socialni državi, krizo slednje in marginalizacijo dela v konstituciji. Z razvitjem takšne genealogije se lahko postavimo onkraj alternative trg ali država in razumemo realne transformacije vladavine onkraj ideoloških zastorov neoliberalizma. Učinkovitost in trdoživost neoliberalizma namreč izhajata ravno iz zakrivanja dejanskih, materialnih pogojev razprave.²

Tako formalnopravna teorija, ki teoretsko utemeljuje pravno državo, kot laissez-faire ekonomska teorija, ki teoretsko utemeljuje ekonomski liberalizem, izhajata iz avtonomije trga in države. Njuna predpostavka je, da sta tako država kot trg omejena. Pravna država je zgolj zagotovilo ekonomsko-socialnega reda, ne pa njegov proizvajalec. Pravni red vzdržu-

² Neoliberalizem kot ideologija opravičuje določene ekonomske in socialne politike z dogmami klasičnega ekonomskega liberalizma. Te politike pa ponavadi nimajo veliko skupnega s temi dogmami. Neoliberalne reforme je bilo tako mogoče doseči z močno intervencijo države ob ideološki spremljavi mantre o šibki državi. Neoliberalizem na ravni ideologije razglša vladavino prostega trga, recimo dela, na ravni neoliberalnih praks pa še kako posega po državnih instrumentih nadzora nad populacijskimi tokovi, ki podpirajo segmentacije trga dela in oblikovanje nesvododnih trgov dela (glej <http://www.njnetwork.org/IWW-Nevidni-delavci-sveta>).

je distanco od ekonomskega reda, v katerem se svobodno izražajo in medsebojno delujejo kapitalistične sile. Kapital je omejen na razmerja v neposredni proizvodnji, ki je locirana v tovarniški strukturi. Teoretsko je pravna država artikulirana v neokantovskem formalizmu, za katerega je značilno, da se postavlja nasproti tako metafizičnemu temelju naravnega prava kot arbitrarnemu pozitivizmu *raison d'etat*, s tem pa zanika in minimalizira materialne družbene sile v utemeljitvi pravne teorije in družbenih norm (Hardt in Negri, 1994: 71–74).

Vprašanje virov in proizvodnje prava v tradiciji pravnega formalizma pa se zaostri s transformacijo razmerja družbenih sil, s čimer se zruši specifično ravnovesje, ki je podpiralo avtonomijo trga in države ter s tem *laissez-faire* ekonomijo in *Rechtsstaat*. Kot je trdil Negri (1994: 53–138), v skladu z operaistično spremembo reda določitev, po kateri je upor delavskega razreda tisti, ki prisili kapital v inovacije in prestrukturiranje svoje vladavine, je antagonizem, ki je izhajal iz delavskih gibanj, nepovratno zlomil družbeno ravnovesje, ki so ga predpostavljale liberalne ekonomske in pravne teorije. S tem ko se predmet kapitalističnega nadzora stopnjujoče razliva prek meja tovarne na področje obče družbene produkcije, ko se delavci organizirajo na bolj političen način in napadejo državo, ekonomska domena kapitala in politična domena države vse bolj sovpadata. Dva sistema reda se morata združiti, da bi obli-

kovala socialno državo. »Vloga socialne države za razliko od liberalne pravne države ni več zgolj garantiranje političnega in družbenega reda za zunanje in neodvisne ekonomske sile, temveč upravljanje in organiziranje socialnega kapitala« (Hardt, 1993). Vez med ekonomsko produkcijo vrednosti in pravno produkcijo norm pa postane delo. Kriza tradicije pravnega formalizma, ki jo sproži potreba po združitvi kapitala in države, vodi k prestrukturiranju pravnega formalizma s postavitvijo dela kot izvora družbenega reda in vrednosti. »Pravni projekt kapitala je utemeljiti socialno državo v delu, poenotiti produktivne in valorizirajoče aspekte dela v splošni konstituciji družbe, tako na formalni kot na materialni ravni« (Hardt, 1993). Motiv, ki stoji za definiranjem dela kot temeljne norme, pa je vključitev in brzdanje antagonističnega družbenega subjekta.

Kakšno delo se torej nahaja v konstituciji socialne, intervencijske, planske države, da v pogoju neabstrahiranja materialnih družbenih sil in antagonizma razrednega boja, vendarle omogoči reprodukcijo kapitalističnega družbenega reda? Izhajajoč iz Marxa, po katerem je edino delo, ki prinaša presežno vrednost, odtujeno, abstraktno delo in je zato nujna operacija, ki omogoča valorizacijo, pretvorba uporabne vrednoti v menjalno, je Negri trdil, da je edino delo, ki je priznано kot vir prava in konstitucije, abstraktno delo. »Delo kot družbena kapitalistična produkcija se razodeva kot

abstraktno delo na družbenem nivoju, s čimer določa niz odnosov podrejanja, ki so implicirni njegovi naravi» (Hardt in Negri, 1994: 75). Konstitucionalizacija dela označuje ekspanzijo procesa valorizacije na celokupnost družbenih odnosov. Je proces, v katerem država ne samo identificira dela kot ekskluzivnega vira prava, ampak tudi »pravno organizira proces valorizacije v formalni konstituciji in socializira abstraktno delo v nizu hierarhičnih odnosov v poskusu snovanja in kreiranja kapitalistične materialne konstitucije« (Hardt, 1993). Delo je materialna baza konstitucije zgolj, v kolikor je lahko formalizirano v obliki abstraktnega dela.³

NEOLIBERALNA DRŽAVA IN IZGON DELA IZ KONSTITUCIJE

Neoliberalizem je nastopal pod geslom šibka država in kriza države blaginje v osemdesetih letih prejšnjega stoletja je pomenila marginalizacijo, če ne konec korporativizma in kolektivnih pogajanj kot metode legitimacije države in planiranja ekonomske in socialne stabilnosti. Ekonomska kriza je bila predvsem kriza sposobnosti kapitala, da obvladuje svoje konfliktno odnose z delom skozi družbeno in politično dialektiko. Prekomerne zahteve dela (kot so visoke mezde, ne-

podredljivost v procesih produkcije, zavračanje družbenih mehanizmov ukazovanja) so prignale dialektični proces do točke zloma, do nemožnosti mediacije. »Strategije za krizni menedžment so se torej premaknile od mediacije k izključitvi: tako izključitvi iz tradicionalnih procesov pogajanj in izključitvi samega dela s prizorišča produkcije« (Hardt in Negri, 1993: 240).

Projekt izključevanja mehanizma pogajanja med kapitalom in delom je potekal kot destabiliziranje ravnotežja trga dela in slabljenje pogajalskih pozicij dela skozi širitev obubožanih delov družbe in vse večjo prekernost zaposlitve.⁴ K slabšanju pozicij dela so nadalje prispevali deregulacija in privatizacija industrije, poskusi razveljavitve antitrustovske zakonodaje in represija nad stavkami. K temu je treba dodati še reorganizacijo delovnega mesta z avtomatizacijo in kompjuterizacijo, s čimer se variabilni kapital zmanjšuje, fiksni pa povečuje, ter mobilnost kapitala, ki je povezana z omejeno reorganizacijo, z drastično spremembo monetarne politike in z državno intervencijo v finančne trge, kar omogoči nastanek finančne globalizacije. Neoliberalizem, ki je stremel k novi družbeni pogodbi, ki »ne bo utemelje-

³ Res je torej, da je bilo po krizi leta 1929 in po zlomu nacifašizma delo povsod – ne samo v zahodnih demokracijah, ampak tudi v socialističnih državah – temelj konstitucije in vir družbenega reda. Kar pa nikakor ne pomeni, da so bile te države v interesu delavskega razreda. Oblast dela ni pomenila umika kapitalističnih odnosov podrejanja, nasprotno, bila je ključna v procesu prestrukturiranja in reprodukcije kapitalistične oblasti tako na Zahodu kot na Vzhodu.

⁴ Pojem prekernost se je v Sloveniji najprej uveljavil v krogih aktivistov novih globalnih družbenih gibanj. Na primer leta 2004 na prvomajski manifestaciji prekernih delavcev in delavk v Mariboru. V zadnjem času so pojem prevzeli tudi sindikati, ki pa prekernost jemljejo kot nezaželeno anomalijo od fordističnega modela meznega dela. Globalna družbena gibanja po drugi strani izhajajo iz nove kvalitete subjekta proizvodnje družbenega bogastva in skušajo na tej osnovi definirati nove socialne pravice in univerzalni dohodek.

na v kolektivnih pogajanjih ali na kateremkoli posredovanem ravnotežju med kapitalom in delom, ki je bilo tipično za fordističen politični ekvilibrium» (Hardt in Negri, 1993: 241), je torej iz konstitucije izgnal delo.

Teoretski izraz teh procesov nam po Hardtu in Negriju ponuja Rawlsova teorija prava – teorija pravičnosti. V kolikor poznamo recepcijo teorije Johna Rawlsa pri nas, je to na prvi pogled vsekakor vprašljiva trditev. V Sloveniji je namreč recepcija Rawlsa, še posebej v povezavi z nedavno tematizacijo univerzalnega temeljnega dohodka (UTD), prej vključena v zagovarjanje in celo poskuse revitalizacije države blaginje kot pa v njeno rušenje. Tako lahko kot teoretsko podlago zagovarjanja UTD identificiramo Rawlsov princip razlike kot mehanizma razvoja socialne enakosti, ki pravi: »Višja pričakovanja tistih, ki so bolje situirani, so pravična, če – in zgolj če – delujejo kot del sheme, ki izboljša pričakovanja najšibkejših članov družbe« (Rawls, 1971: 75). Vendar pa takšno pojmovanje pravičnosti s stališča najšibkejših, ki močno odmeva v omenjenih aktualnih razpravah o UTD,⁵ ne pomeni, da Rawlsova pravna teorija dejansko nasprotuje eroziji države blaginje. Distributivna funkcija namreč »ni niti ekskluziven niti prvenstven element, ki vzpostavlja moderno državo blaginje. Državo blaginje definira njena inter-

vencija ne le v sfero distribucije, ampak – pomembneje – v sfero produkcije« (Hardt in Negri, 1994: 223). Rawlsova teorija pravičnosti torej ne pomeni obrambe države blaginje, ampak »s tem ko ignorira utemeljitveno vlogo dela in nujnost državnega upravljanja z njim, spodkopava same stebre države blaginje« (ibid.). Zato ni nič nenavadnega, da je postala v kontekstu sprememb državne forme kot pravna teorija, ki se ne nanaša na delo in proizvodnjo, hegemonika.

Neobstoj neposrednih referenc na delo in proizvodnjo pa ne pomeni, da obstoj živega dela, kreativne družbene aktivnosti kot divje sile, strašne in mogočne zveri, ki jo je treba, kar je izpostavil Hegel, ukrotiti, ne določa Rawlsove teoretske odločitve. Dilema živega dela kot izvora prava in hkrati radikalne kritike zakona določa alternativo tako v Rawlsovem delu kot v njegovih različnih interpretacijah. Identificiramo lahko eno linijo razvoja, ki skuša vse bolj »izključiti družbene sile živega dela iz liberalnega pravnega sistema, s čimer vodi k stabilni in funkcionalni mašini reda«, ki pa ji manjka družbena globina in subjektivna sila, ki jo zahteva državna avtoriteta. Po drugi strani nastaja, deloma kot odgovor na pomanjkljivosti prve, druga tendenca, ki »se ne skuša izogniti moči živega dela, ampak jo skuša vpreči in udomačiti v mejah bolj substancialne državne strukture« (Hardt in Negri, 1994: 221). Ti dve tendenci sta postmoderna koncepcija prava in njena komunitaristična kritika. V prvi je avto-

⁵ Trenutno je v javnosti forsiran liberalen koncept UTD, ki izhaja iz teorije pravičnosti. Koncept, ki sloni na vprašanju krize valorizacije novega vira družbene produktivnosti, je izoliran v aktivističnih krogih.

nomija pravnega reda in države vzpostavljena skozi proces abstrahiranja od družbenih sil. Politična metoda izogiba loči pravni sistem od družbene realnosti, tako da so vprašanja prava razrešena v »mehaničnem procesu balansiranja abstraktnih inputov z namenom vzpostavitve globalnega ravnovesja: ta abstraktna projekcija družbe je subsumirana pod državo avtomatično, saj so načini obstoja družbenega simula-kra produkti samega sistema« (Hardt in Negri, 1994: 257). V drugi tendenci pravni sistem ni abstrahiran od družbe, ampak »si predstavlja, da vpliva družbo na vseh nivojih«. Zakon konstituiral družbene subjekte v skladu z državnim redom; potemtakem je družba ustvarjena kot miroljuben red znotraj državne ureditve. »Različni družbeni subjeki, 'delne skupnosti', so zgolj načini same države in se lahko prepoznajo in so prepoznane le dokler so prepoznane v celoti, v totalni skupnosti, v državi.« Tudi v tem primeru je subsumpcija dana vnaprej, saj so delni družbeni subjeki zgolj proizvodi same države (ibid.). Debata med liberalci in komunisti potemtakem ni debata med zagovorniki pravne države in socialne države. Oboji tematizirajo subsumpcijo družbe pod državo.

Rawlsova pravna teorija, ki se ne nanaša na delo in proizvodnjo, ampak tako v svoji liberalni kot komunitarni različici predstavlja izogibanje živemu delu kot viru vrednosti in norm, je simptom subsumpcije družbe pod državo, nepovratne krize civilne družbe kot prostora

posredovanja, angažiranja in krotjenja družbenih konfliktov in antagonizmov in simptom realne subsumpcije dela pod kapital.⁶ V vsaki fazi igra delo različno vlogo v kapitalistični pravni konstituciji družbe. V fazi formalne subsumpcije ostaja delo, ne glede na to, kako močno je ponotranjeno v kapitalističnih razmerjih, tuje kapitalističnemu razvoju. »Nezmanjšljiva tujost delovnih sil prisili kapital, da prizna dve ločeni vlogi v proizvodnji, z delom kot virom kapitala in s kapitalom kot upravljavcem z družbenim bogastvom. Formalna subsumpcija dela v pravni teoriji ustreza konstitucionalizaciji dela v socialni državi« (Hardt in Negri, 1994: 225).

V pogojih realne subsumpcije dela pod kapital pa delo nima več vloge antagonistične *Grundnorm*, sovražne in nujne točke podpore, ki nastaja zunaj sistema in služi kot temelj njegove artikulacije in legitimacije. Vzrok zato je v transformaciji dela oziroma premestitvi subjekta proizvodnje družbenega bogastva. Za fazo realne subsumpcije je značilen razvoj delovnih procesov do te mere, da »produkcija ni več neposredna in individualna aktivnost, ampak neposredno družbena aktivnost«. Obenem se zdi, da ta »podružbljena delovna moč sama izgine in je pregnana s položaja vira kapitalistične

⁶ Subsumpcija je formalna, dokler delovni procesi obstajajo znotraj kapitala, katerega komandi so podvrženi kot pomembna zunanja sila, ki je nastala zunaj domene kapitala. Realna pa je, ko delovni procesi sami nastanejo znotraj kapitala in potemtakem delo ni inkorporirano kot zunanja, ampak kot notranja sila, ki je lastna samemu kapitalu (Hardt in Negri, 1994: 224).

produkcije. (...) Vir kapitalistične produkcije se premakne iz individualnega dela k družbenemu delu in končno k družbenemu kapitalu» (Hardt in Negri, 1994: 225). Kot pravi Marx: »Celoten produkcijski proces se kaže ne kot subsumiran pod neposredno spretnost delavca, ampak prej kot tehnološka aplikacija znanosti (obči produkt družbenega razvoja).« S tem pa delo (ali bolje rečeno subjekt proizvodnje družbenega bogastva) ne preneha biti kreativen in inovativen izvor kapitalistične produkcije in kapitalistične družbe. Kapital ga zgolj mistificira na nov način. V specifično kapitalističnem načinu produkcije, v realni subsumpciji, se delo – ali celo produkcija nasploh – ne pojavlja več kot steber, ki opredeljuje in vzdržuje kapitalistično družbeno organizacijo. »Produkciji je dana objektivna kvaliteta, kot da bi bil kapitalistični sistem mašina, ki bi napredovala po svoje, kapitalistični avtomat« (Hardt in Negri, 1994: 226).

HETEROGENOST GLOBALNEGA PROSTORA KAPITALA

Izgon dela oziroma produktivnega subjekta iz konstitucije pomeni novo obliko mistifikacije dela oziroma mistifikacijo nove kvalitete dela. V analizi tendence k realni subsumpciji dela pod kapital jo je napovedal že Marx. Prvenstven element produkcije vrednosti in bogastva ni več neposredno delo, ampak obča produktivna sila, ki privre iz družbenega telesa vednosti in delanja – družbeni individuum je steber produkcije

in bogastva. Mistifikacija te nove kvalitete dela se kaže kot vsiljevanje mere zakona vrednosti in brzdanje transformacije subjektov dela in produkcije. Kapital je sam procesuirajoče protislovje (s tem), da stremi k redukciji delovnega časa na minimum, medtem ko po drugi strani delovni čas postavlja kot edino mero in vir bogastva. Tako zmanjšuje delovni čas v formi nujnega, da bi ga povečeval v formi odvečnega; zato čedalje bolj postavlja odvečni čas kot pogoj – *question de vie et de mort* – za nujni. Po eni strani torej kliče v življenje vse moči znanosti in narave, kakor tudi družbene kombinacije in družbenega občevanja, da bi ustvarjanje bogastva napravil neodvisno (relativno) od zanj uporabljenega delovnega časa. Po drugi strani hoče te tako ustvarjene orjaške družbene sile meriti ob delovnem času in jih ukleniti v meje, ki so potrebne, da bi že ustvarjeno vrednost ohranil kot vrednost. Produktivne sile in družbeni odnosi – različni strani razvoja podružbljenega individua – se kapitalu prikazujejo le kot sredstvo in so zanj le sredstvo, da bi produciral iz svoje bornirane podlage. In fact pa so to materialni pogoji, da bi jo vrgli v zrak. (Marx, 1985: 506)

Kapital in s tem pravni sistem imata težave z angažiranjem in udomačitvijo novega produktivnega subjekta, ki ga Marx imenuje družbeno delo. Tako imamo paradoksalno situacijo, v kateri je nova baza družbenega bogastva v obliki družbenega dela podvržena stari bornirani bazi, ki sloni na odtujitvi delovnega časa in iz-

koriščanju neposrednega individualnega dela. O tem paradoksu nazorno priča kompozicija postfordističnega dela in številne modulacije prekernosti. V obdobju krize, ko je na mizi alternativa med neoliberalnim kapitalizmom, ki je večinoma razumljen kot vrnitev v liberalno obdobje avtonomije ekonomije ter politike in obnovljenim zanimanjem za socialno državo, se zdi, da se ta paradoks še zaostrojuje.

Lateralni prostori proizvodnje so eno najplodnejših predmetov preučevanja, ki nam ponujajo vpogled v vztrajanje kapitala na bornirani bazi družbenega bogastva, njegovo vsiljevanje mere zakona vrednosti in brzdane transformacije subjektov dela in produkcije. Ong s tem pojmom spodbija razširjeno predstavo, da vodi globaliziran trg k homogenizaciji načinov organiziranja trgov dela, ki sledi prehodu od disciplinarne k regulativni obliki. Lateralni prostori proizvodnje so »zaporniške oblike delovne discipline«, ki na transnacionalni ravni reproducirajo pogoje vse bolj etnicizirane segregacije dela (Ong, 2006: 121, 124). Lateralni prostori proizvodnje so v veliki meri »rezervirani« za migrantske delavce. Aktivistična raziskava, ki poteka v okviru nevidnih delavcev sveta,⁷ je na primer pokazala, da sloni režim akumulacije v lateralnih prostorih produkcije na odtujevanju tujega delovnega časa in izkoriščanju individualnega dela. Država

s svojo politiko upravljanja z migracijami, mejnim režimom, ki je režim vključevanja in izključevanja iz državljanskih pravic, ter z biopolitičnim nadzorom nad migrantskimi populacijami vzpostavlja pogoje za perpetuiranje režima izkoriščanja, ki sloni na odtujitvi delovnega časa. Vse kaže, da si na ta način kapital zagotavlja trdo bazo družbenega bogastva, kjer se bogastvo in vrednost blaga določata na kvaziznanstveni način, kot je izmera količine vloženega delovnega časa. Trdo bazo, ki hkrati omogoča in mistificira nova področja akumulacije, ki slonijo na valoriziranju obče družbene produktivnosti, na izkoriščanju družbenega dela. Pri tem se takoj zastavlja vprašanje heterogenosti globalnega prostora kapitalizma in načinov prevajanja tako različnih režimov akumulacije, kot je izkoriščanje individualnega neposrednega dela in izkoriščanje družbenega dela, soobstoj karceralnih, lateralnih prostorov proizvodnje ter gladkega globalnega prostora regulacije in vladljivosti. In seveda vprašanje poenotenja te heterogenosti v enotnem globalnem kapitalističnem režimu.⁸

NEVIDNO DELO V EKONOMIJI

Ko je izbruhnila finančna kriza, ki je povzročila gospodarsko krizo in recesijo, so njeni diagnostiki iskali krivca predvsem v finančnih trgih. Ti očitki niso nič novega, ampak so nadaljeva-

⁷ Avtor tega teksta je zadnji dve leti sodeloval v aktivistični raziskavi v okviru gibanja IWW (Nevidni delavci sveta). Nekatere rezultate raziskave je moč najti na <http://www.njetwork.org/IWW-Nevidni-delavci-sveta>.

⁸ O heterogenosti globalnega kapitalističnega prostora in možnosti politične rekonpozicije na njegovi osnovi glej Mezzadra, 2007, in Kurnik, 2009.

nje kritike financializacije ekonomije, ki se je pojavljala predvsem od začetka nastanka tako imenovane nove ekonomije.⁹ Po teh očitkih je kriza posledica odlepljenosti finančnega sektorja od realne ekonomije, »osamosvojitve« financ, ki so upravljale rast bogastva tako, da so povzročile zlom ravnovesja realne ekonomije. Ločitev finančne aktivnosti od ekonomske aktivnosti naj bi »ustvarila razred neproduktivnih delavcev, ki se ukvarjajo zgolj z nakupom in prodajo simbolov bogastva, 'realni ekonomiji' pa je preprečila, da se razvija na način, ki omogoča ravnovesje produkcije in zaposlitve, profitov in mezd« (Marazzi, 2000: 55). Po izbruhu krize so tako rekoč vse diskusije slonele na podmeni, da se je finančni balon, ki je izgubil vsako referenco na realno ekonomijo, razpočil. Časi realne ekonomije, ki je obenem domena kvaziznanstvene definicije vrednosti in bogastva prek odtujitve delovnega časa, so se vrnil. Evropski model razvoja, ki sloni na ekonomiji, temelječi na znanju, naj bi bil izmišljotina. Na vrata naj bi znova trkala realna ekonomija, na katero smo, izvažajoč jo na Kitajsko, pozabili. Tovrstni razmisleki, ki so proizvedli geslo, da je treba braniti delovna mesta,¹⁰ so seveda vplivali

⁹ Kot ugotavlja Bernard Paulré, je pojem nova ekonomija, s katerim so skušali razumeti nenadno rast gospodarstva v ZDA v devetdesetih letih, predvsem medijski in ne predstavlja nekega miselnega tokova. Za novo ekonomijo je značilna povezava rasti z novimi komunikacijskimi in informacijskimi tehnologijami (Paulré, 2000).

¹⁰ Sindikati so se odzvali na krizo z geslom, da je treba braniti delovna mesta. V Sloveniji so šle tudi vladne politike v tej smeri. Sicer je v Sloveniji v času krize zares skokovito narasla brezposelnost med

na upravljanje s krizo in na smer kapitalističnega reformizma v krizi.

Glede na našo tezo, da neoliberalizem pomeni izgon dela iz konstitucije, finančna globalizacija pa obliko mistifikacije dela oziroma produktivnega subjekta kot izvora akumulacije in prava, pri čemer ne smemo spregledati, da je predmet mistifikacije šel skozi radikalno transformacijo, ki smo jo skušali razložiti z vse večjo marginalnostjo neposrednega individualnega dela in vzpenjajočim se pomenom družbenega dela, moramo postaviti trditev o izključni odgovornosti finančnega sektorja za krizo v kritično luč. Seveda je nesporno, da se je kriza začela v finančnem sektorju, da je izvor krize v novih finančnih produktih, ki so špekulativni. Kar pa ne pomeni, da so ti finančni produkti in z njimi povezane špekulacije neodvisni od dogajanja na ravni realne produkcije družbenega bogastva. Kot bomo videli v nadaljevanju, so tovrstne trditve možne samo, v kolikor zanemariamo transformacije dela oziroma transformacije načina proizvodnje družbenega bogastva.

Ko Cristian Marazzi piše o novi ekonomiji in izjemnem pomenu, ki ga z njo dobi financializacija, dokazuje, da so finančni produkti, kot so derivativi, zgolj prenašalci sporočila, slednje pa je negotovost. Derivativi najdejo svoj smisel ob-

.....
industrijskim delavci, vzroka za to pa ne gre toliko iskati v financializaciji ekonomije, ampak predvsem v lastninski konsolidaciji oziroma, bolje rečeno, privatizaciji podjetij brez finančnega pokritja ter v pomanjkanju novih kreditov za vzdrževanje neučinkovitih podjetij. Trenutno še nimamo nobenih analiz, kako je finančna kriza prizadela nove subjekte proizvodnje družbenega bogastva.

stoja v oscilaciji in volatilnosti cene. Eksplozijo derivatnih produktov v zadnjih dvajsetih letih pojasnjuje nastanek še nepoznanih tveganj, nastop volatilnosti in negotovosti trgov.¹¹ Izjemni razmah finančnega sektorja pa ni zgolj odraz splošne negotovosti v ekonomiji, ki jo povzroči propad bretonwoodskega sistema. Finančne aktivnosti so tudi produktivne. Finančni kapital kot kapital daje okvirje uresničevanja in usmerjanja produkcijskih zmožnosti. Če se izrazimo marxovsko, razvija produkcijske sile, dokler ne postane kot produkcijski odnosi zanje omejujoč. Dokler torej ne začne zavirati razvoja produkcijskih sil. Kritika kapitalizma, ki sledi družbenim antagonizmom, iz njega izvirajočim subjektivitetam, da bi na tej osnovi gradila koncept ekonomske, družbene in politične alternative, mora izhajati iz dejanske in ne iz pretekle artikulacije razmerja med delom oziroma subjektom proizvodnje družbenega bogastva in kapitalom.

Finančni trgi so izraz novega načina proizvodnje in menjave bogastva, finančni kapital je oblika zavzetja nove kvalitete dela, razumljivega v najširšem smislu kot vira proizvodnje družbenega bogastva. Turbulentnost financ je izraz radikalne spremembe narave proizvodnje vrednosti, kombinacije faktorjev v samem izvoru vrednosti. Kot trdijo kritični teoretiki nove

¹¹ Do začetka sedemdesetih let so bili menjalni tečaji fiksni, cena nafte se je spreminjala v ozkih merah, letni dvig splošnega nivoja cen je bil konstanten, obrestne mere so bile relativno stabilne. (...) Derivatni produkti so simptomi in ne vzrok volatilnosti trgov (Marazzi, 2000: 50).

ekonomije, lahko to spremembo zajamemo v prehodu od fordizma k postfordizmu. Slednji ne pomeni zgolj diseminacije dela skozi razbitje fordističnih industrijskih mastodontov in vzpostavitve mreže manjših proizvodnih enot, ampak pomeni tudi vse večji pomen nematerialnega, kognitivnega dela. Tako Marazzi razmah finančnega sektorja razume kot posledico značilnosti postfordistične proizvodnje, v kateri osrednjost prodaje sili k restrukturiranju načinov proizvodnje na osnovi povpraševanja.

V postfordističnem ekonomskem sistemu najtežji problem ni zgolj ustvarjanje tržnih niš, zaradi česar se mobilizirajo razpoložljivi viri. Določitev tržne niše za prodajo blaga ali storitev mora biti kompletirana z garancijo solventnosti in točnosti končnega povpraševanja, omejenega na to produkcijo blaga in storitev. (...) V svetu proizvodnje, ki temelji na skoraj totalni mobilizaciji kompetenc, doživetih izkušenj, človeških relacijskih sposobnosti, ima monetarna forma vrednosti tako rekoč biološko vrednost. (Marazzi, 2000: 60)

Financializacija je torej posledica potrebe postfordistične ekonomije po likvidnosti končne proizvodnje, po ustvarjanju solventnega povpraševanja v pogledu prihodnje proizvodnje ter osrednjosti spoznanja, vednosti in inovacije v proizvodnji in valorizaciji.

Finančno globalizacijo so narekovale transformacije dela in proizvodnje. Od tod nepovratnost globalizacije, tako kot je bil v prejšnjem

obdobju nepovraten razvoj industrije. Finančni produkti imajo ključno vlogo v nastanku globalizacije, ne kot njeni generatorji, ampak kot izraz in usmerjevalec sprememb v delu in proizvodnji, ki pa so v prvi vrsti rezultat družbenih bojev. Financionalizacija je odraz skrajne volatilitnosti nematerialnega dela, ki zaseda središče ustvarjanja vrednosti in bogastva. Je globalno razprostrt aparat zavzetja, ki valorizira kognitivno in afektivno delo, ki sta postala temeljni vir vrednosti in bogastva. Pri razumevanju trenutne kapitalistične krize si lahko pomagamo s tistim Marxovim namigom, po katerem kapital ne more najti režima valorizacije, ki bi izhajal iz nove baze družbenega bogastva (neskončno večje od bornirane baze odtujevanja delovnega časa), iz obče produktivne sile, ki privre iz družbenega telesa vednosti in delanja, iz družbenega individuuma. Glede na analizo financionalizacije bi lahko dejali, da je proces iskanja novega režima valorizacije skrajno kritičen in da obstoj novega vira družbenega bogastva in norm oscilira med nevidnostjo in mistifikacijo.

POSTULATI POLITIČNE EKONOMIJE POD VPRAŠAJEM

Zatorej je treba iti onkraj mistifikacije in nevidnosti izvora (pa naj ga imenujem delo ali, splošneje, produktivni subjekt) vrednosti in norm. To pa je mogoče le, v kolikor postavimo pod vprašaj postulate klasične politične ekonomije. Najnovejša dognanja tudi v ekonomskih

teorijah, še posebej pa v kritičnih teorijah, ki se ukvarjajo z novo realnostjo proizvodnje družbenega bogastva, so pokazala, da lev ni več v kletki. Yan Moulier Boutang tako ugotavlja, da so za najnovejšo ekonomsko teorijo, ki skuša pobegniti neoklasičnim, marksističnim, radikalnim in tudi keynezijaskim stereotipom, resnični kraji ustvarjanja vrednosti produktivni teritoriji (teorija vladnosti produktivnih teritorijev, ne pa *corporate governance* delničarjev), celotna družba, kakovost populacije, sodelovanje, konvencije, učenje, organizacijske oblike, ki hibridizirajo (križajo) trg, podjetje in družbo. Iskanje vira produktivnosti onkraj podjetja, v »globalnem performansu«, razumevanje profitabilnosti kot to, da si poslovnež prilašča spontane informacije in organizacije, ki ju zastonj ponuja družbena in državna organizacija multitudine, dejansko ni več utopistično sanjarjenje, je diskurz šefov podjetij. (Boutang, 2000: 7)

Marxova intuicija, ki jo je izrazil v analizi tendence od neposrednega individualnega dela k družbenemu delu in ki ga je ponesla daleč onkraj Marxa in še posebej marksizma, je torej vse bolj identificirana v samih ekonomskih teorijah. »Zakon vrednosti v kognitivni ekonomiji ni zgolj deformirajoč, je kontraproduktiven. Znatne produktivnosti družbenega sodelovanja ne proizvede trg in ni proizvedena na trgu. Družbeno sodelovanje predhodi trgu kot njegov pogoj, kot njegov drugi, njegova senca in substanca« (Boutang, 2000: 9). Ekonomska

teorija mora torej začeti tematizirati biopolitično produkcijo, za katero je značilen nepretrgan krog produkcije in življenja.¹²

Antonella Corsani ugotavlja, da je znanost o bogastvu, ki je nastala v osemnajstem stoletju, omejena: »Bogastvo je vse, kar zadovoljuje materialne potrebe in kar izhaja iz blaga, produkcija potreb, ki so konstituirajoče za uporabno vrednost, je bila izključena z ekonomskega polja, kot tudi vse, kar izhaja iz netržne menjave« (Corsani, 2000: 15). Po smithovski teoriji sloni produkcija bogastva na delitvi dela in na širitvi trgov. Iz njiju izhaja povečanje produktivnosti in produkcija presežka. Ekonomija se tako ne ukvarja z analizo procesov akumulacije, ampak se konstituira kot teorija ravnotežja trga. Subjekt proizvajalec se vede individualistično, kar pomeni, da je sodelovanje izključeno, delovanje agentov, ki maksimalizirajo individualni užitek, pa koordinira trg (Corsani 2000: 15, 16). Teoretična predpostavka redkosti virov, in posledično ključna problematika njihove optimalne alokacije, postavlja trg v središče. Nekaj takšnega, kot je družba, ne obstaja, saj se »vsi agenti vedejo enako, imajo enako racionalnost in delujejo izolirano, kar pomeni, da interakcija in problemi koordinacije *ex-ante* ne obstajajo« (ibid.).

V novih teorijah rasti in tehničnih sprememb pa najdemo pomembne elemente preloma. Corsani tako omenja Solow paradoks, po

katerem so računalniki povsod, razen v statistikah produktivnosti. Pripravlja se nova tehnološka revolucija, ki ne more razviti svojega potenciala rasti zaradi nekoherentnosti, razmaka med tehnologijami in institucijami. »Kratek stik v principih trde znanosti, ki se opira na moč matematičnih orodij, so sprožili zaton tovarne, difuzija novih oblik sodelovanja v razpokah prostora, ki ga je zgradila fordistična firma in dejstvo, da inovacija uhaja nadzoru velikega podjetja« (Corsani, 2000: 17). Sam razvoj novih informacijskih in komunikacijskih tehnologij navaja na to, da nastajajo inovacije najprej družbeno in šele nato tehnološko.¹³ Tehnološka revolucija NIKT se zoperstavi fordističnemu modelu organizacije dela, ki stavi na masifikacijo-standardizacijo potreb in želja. Kot sredstva produkcije in kot produkte naplavi kulturo, komunikacijo, jezikovno produkcijo, družbeno produkcijo vednosti, vse tisto, kar je ekonomija izključila s svojega polja raziskovanja (ibid.).

S Solowom je ekonomija vendarle odkrila, da kapital in delo ne moreta sama razložiti rasti. Pojavi se ostanek, ki lahko doseže 80 % rasti. Drugače rečeno, kapital in delo lahko pojasnita le 20 % rasti. V središču poskusov nove formulacije problemov rasti v osemdesetih so nepada-

¹² Koncept biopolitične produkcije sta v svojem delu Imperij opredelila Hardt in Negri (2003: 31–46).

¹³ »Mikro računalnik se je rodil iz družbenega projekta, ki ga je v začetku sedemdesetih let formulirala neka ameriška radikalna skupina, ki jo je bolj kot želja po tehnični inovaciji skrbela demokratizacija dostopa do informacij. Zdi se, da se je vsa stvar začela leta 1970 na Berkeleyju v Kaliforniji, sredi krize v Kambodži« (Corsani, 2000: 17).

joči faktorski donosi (marginalna produktivnost faktorjev kapitala in dela ne pade v njihovi rasti – uporabi v produkciji, medtem ko lahko njihova kakovost zraste in se razvije) in neredkost virov (še posebej je delo tisto, ki kot človeški kapital postane vir, ki ga je mogoče reproducirati in akumulirati). Razvijejo se modeli endogene rasti, ki vključujejo koncepte eksternalije, učenja in človeškega kapitala, da bi pojmovali možnost endogenega tehničnega napredka. Drugače rečeno, vire tehničnega napredka, ki dovoljuje rast bogastva, moramo raziskovati znotraj produkcije – vendar *onkraj* kapitala in dela – in zunaj trga (Corsani, 2000: 20).

K OBČI ZNANOSTI VREDNOSTI IN ALTERNATIVE V KRIZI

Maurizzio Lazzarato izjemno radikalno zastavi vprašanje vira družbenega bogastva in s tem tudi vprašanje, kakšna je konstitucionalizacija dela in kakšna oblika postindustrijske demokracije. Identificira Smithovo sleparijo, ki je podlaga sporazumu med ekonomisti in socialisti. Najprej, da »proizvodnja bogastva in kapitalistična valorizacija sovpadata« in nato »da subjekti kapitalistične valorizacije sovpadajo s subjekti proizvodnje bogastva« (Lazzarato, 2000: 113). Trditev, ki je imela izjemno pomembne politične posledice v naslednjih stoletjih. Zato je po Lazzaratu treba iskati alternativne zastavitve izvora bogastva. Takšno najde v delu Gabriela Tarda, ki je skušal preskočiti sporazum

med ekonomisti in socialisti z naslonitvijo na iznajdbo in sodelovanje. »Izvor bogastva je treba iskati v iznajdbi (družbena oblika univerzalne razlike), konsitucijo vrednosti pa v imitaciji (družbena oblika univerzalnega ponavljanja)« (Lazzarato, 2000: 114).

Tarde zavrne Smithovo izhodišče, da je izvor bogastva delitev dela in spretnost delavca. Po njegovem je bolj zanimivo izhajati iz proizvodnje knjig kot iz manufakture bucik, saj je v prvem primeru delitev dela ovira produkciji, medtem ko je spretnost delavca le reproduktivno delo. »V osrčju produktivnih procesov je sila, ki jo je politična ekonomija v njegovem obdobju popolnoma zanemarila, spoznanje« (Lazzarato, 2000: 116). Tardov produktivni model, ki sloni na silah iznajdbe in imitacije, ima popolnoma drugačne značilnosti od smithovega modela, ki sloni na delitvi dela in spretnosti delavca. Medtem ko delo in koristnost temeljita na redkosti in žrtvovanju, je za sile iznajdbe in imitacije značilen naraščajoči donos. »Tisti, ki izumlja, drugemu ne jemlje, saj dodaja realnosti. Tisti, ki imitira, si prilasti tisto, kar skopira, pri čemer ne razlašča drugih« (ibid.). Medtem ko je vse težje iz krogotoka vrednosti izključevati iznajdbo in imitacijo oziroma konstitucijo vrednosti, so patenti (lastninska pravica nad iznajdbo) in avtorske pravice (lastninske pravice nad imitacijo) tisti, ki ponovno uvajajo princip redkosti.

Tarde je zavrnil Smithovo izhodišče klasične politične ekonomije, po katerem sta iznajd-

ba in imitacija v prvi vrsti ekonomski sili. V svoje pojmovanje »obče znanosti vrednosti« je vključeval tudi izvor in konstitucijo moralnih, estetskih, političnih vrednosti, ki so bile v politični ekonomiji strogo ločene od izvora in konstitucije ekonomskih vrednosti. »Prej kot produkcija in menjava storitev je družba produkcija in menjava potreb in verovanj« (Tarde, cit. po Lazzarato, 2000: 120). Za klasično, neoklasično in marksistično politično ekonomijo je značilno radikalno ločevanje proizvodnje ekonomskih vrednosti in moralnih vrednosti, pri čemer so slednje zreducirane na kulturne in ideološke fenomene, ki so zgolj zavest biti in spadajo v tako imenovano družbeno nadstavbo. Tako kot je kasneje Foucault skušal pripejlati fenomene iz družbene reprodukcije nazaj v domeno materialne produkcije, kar sta Hardt in Negri zajela v konceptu biopolitične produkcije, je Tarde presegel dvojnost materialna produkcija-družbena nadstavba. »Iznajdba in imitacija nam omogočata razumeti, kako so moralne vrednosti (afekti, jeziki, mnenja itd.) tako kot ekonomske vrednosti 'družbene količine', ki jih proizvede dejanje želja in verovanj, pri čemer se druge na druge ne nanašajo kot struktura in superstruktura, kot bit in zavest« (Lazzarato, 2000: 120). Aktualnost tovrstne zastavitve danes potrjuje postfordistična ekonomija, za katero je značilno, da je treba najprej prodati in nato proizvesti, ta »družbena vnaprejšnja potrditev vrednosti« pa se izvaja »prek

dispozitivov, ki jih politična ekonomija in marksizem imenujeta 'ideološki in kulturni', in pa prek sil, ki jih animirajo: iznajdba in imitacija« (Lazzarato, 2000: 121). Njeno aktualnost nadalje potrjuje paradigma biopolitične produkcije pa tudi fenomenologija novih družbenih bojov, ki so nastali na terenu globalizacije in za katere je značilno preseganje dualizma struktura-superstruktura.¹⁴

V politični ekonomiji in njeni marksistični kritiki se proizvodnja bogastva razvija »po linealni logiki: proizvodnja vrednosti v podjetju, cirkulacija proizvodov na trgu, 'destrukcija' bogastva in realizacija vrednosti v konsumpciji« (Lazzarato, 2000: 122). Proizvodnja bogastva, ki sloni na iznajdbi in sodelovanju, pa nima središča. »Veriga proizvodnje teče paralelno v izdelovanju, cirkulaciji in konsumpciji proizvoda« (ibid.). Lazzarato, ki ne išče več nove definicije produktivnega dela in novega mesta produkcije, razume proizvodnjo bogastva na osnovi obče teorije vrednosti, kar pomeni »teorije produkcije in reprodukcije življenja. Danes se ekonomija opredeljuje natančno tako kot biooblast« (Lazzarato, 2000: 124-5). Lazzarato torej dokončno izpelje tendenco prehoda od neposrednega individualnega dela k družbenemu delu, kot ga je tematiziral Marx. To pa stori tako, da premesti same pogoje razprave.

¹⁴ Ena poglavitnih značilnosti alterglobalizacijskega gibanja je preseganje klasičnega marksističnega dualizma. Izhaja iz kompozicije samega gibanja z močno komponento staroselcev v Latinski Ameriki in kognitariata iz Evrope. Glej Kurnik, 2005.

Dialektika dela in kapitala postane postranska, tako kot postajajo postranski prostori proizvodnje, ki jih definira. »Danes družbena oblika proizvodnje bogastva predhodi kapitalistični valorizaciji« (ibid.).

To pa ne pomeni, da je postala dialektika dela in kapitala nepomembna. Že omenjeni lateralni prostori proizvodnje, ki so konstitutivni za današnji režim kapitalistične valorizacije, saj se zdijo trdna baza valorizacije družbene produktivnosti, pričajo o vztrajanju dialektike dela in kapitala. Razvoj financializacije pa po drugi strani priča o poskusih apliciranja kapitalistične dialektike, ki je neposredno povezana z delovno teorijo vrednosti, na nove sfere družbene in biopolitične produkcije. Standardizacija podpornih proizvodov, ki omogoča generalizacijo derivativov, vsebuje podobno operacijo kot pretvorba živega dela v normo abstraktnega.

V operaciji standardizacije so »subtilnejše stopnje različnosti, ki se nahajajo 'med' eno kategorijo in drugo, žrtvovane na oltarju umetne kvantifikacije, kar vodi k znatni izgubi okusa stvari« (Marazzi, 2000: 66). Oziroma kot pravi Marco d'Eramo:

Ker izhaja iz čiste arbitrarne konvencije, ime stvari proizvede stvar, ki ji ustreza. Še več, opredeljuje njeno bistvo, quidditas, in zato iz njene substance izključi vse, kar ne spada v njeno definicijo. (...) Aritmetično fiksirati prihodnjo vrednost, ki ima podporo v proizvodu

z zelo različnimi kvalitativnimi značilnostmi, vsebuje abstrakcijo uporabne vrednosti, ki je še radikalnejša od prek denarja izvedene normalne abstakcije skrajno različnih uporabnih vrednosti. (d'Eramo, cit. po Marazzi 2000: 66)

Kot smo obširno razložili, je proizvod, katerega volatilitnost zahteva financializacijo, nematerialno delo, družbeno delo ali pa kar sama produkcija in reprodukcija življenja. Kar postavi trenutno kapitalistično krizo v novo luč. Gre za krizo valorizacije novega vira družbenega bogastva, tako na ravni režima akumulacije kot na ravni politične ekonomije, njene kritike in politične znanosti. Alternativa, ki nastane na terenu krize, zato ne more biti vrnitev v obliko industrijske demokracije, ki je nastala v času države blaginje. Lahko je le nova oblika demokracije kot participacije novega subjekta proizvodnje družbenega bogastva. Seveda pod pogojem, da kapitalizem konsolidira novo obliko valorizacije skozi financializacijo. V kolikor bo trenutna kriza dokaz nezmožnosti prehoda režima kapitalistične valorizacije na osnovi delovne teorije vrednosti k režimu, ki bo slonel na valorizaciji novega vira družbenega bogastva, za katerega smo dejali, da ni neposredno individualno delo, ampak obča družbena zmožnost produkcije in reprodukcije ne samo materialnih dobrin, ampak življenja samega, pa se lahko nadejamo revolucionarne alternative v obliki novih sovjetov novega subjekta družbene proizvo-

dnje.¹⁵ Zdi se, da bi lahko bili test reformistične ali revolucionarne alternative družbeni boji za univerzalni dohodek, globalno državljanstvo in skupno proti avtorskim pravicam in patentom.

LITERATURA IN VIRI:

Bologna, Sergio (2007): *The Tribes of Moles*. V Sylvère Lotringer (ur.), *Autonomia: Post-Political Politics*, 36–61. Los Angeles: Semiotext(e).

Boutang, Y. Moulier (2000): *Éclats d'économie et bruits de luttes*. *Multitudes* 1 (2): 5–14.

Christian, Marazzi (2000): *La revolution dérivée*. *Multitudes* 1 (2): 48–69.

Corsani, Antonella (2000): *Vers un renouveau de l'économie politique*. *Multitudes* 1 (2): 15–24.

Hardt, Michael (1993): *Dissertation*. Dostopno preko <http://www.duke.edu/~hardt/Dissertation.html>, 6. 8. 2009.

Hardt Michael in Negri Antonio (1994): *Labor of Dionysus: A Critique of the State-Form*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Hardt, Michael in Negri, Antonio (2003): *Imperij*. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti.

Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. New York: Oxford University Press.

Kurnik, Andrej (2005): *Biopolitika: Novi družbeni boji na horizontu*. Ljubljana: Sophia.

Kurnik, Andrej (2009): *Migracije in transformacija državljanstva*. V Slavko Gaber (ur.) *Za manj negotovosti*, 117–131. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

Lazzarato, Maurizio (2000): *La multiplicité dans la dynamique économique*. *Multitudes* 1 (2): 113–127.

Lazzarato, Maurizio (2004): *Les révolutions du capitalisme*. Paris: Les Empêcheurs de penser en rond.

Marx, Karl in Engels, Friedrich (1985): *Kritika politične ekonomije 1857/58*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Mezzadra, Sandro 2007: *Living in Transition, Toward a Heterolingual Theory of the Multitude*. Dostopno prek <http://translate.eipcp.net/transversal/1107/mezzadra/en>, 18. 5. 2009.

Negri, Antonio (1996): *Marx au-delà de Marx*. Paris: L'Harmattan.

Negri, Antonio (2006): *Marx in delo – pot dezutopije*. Dostopno prek <http://www.njetwork.org/Marx-in-delo-pot-dezutopije-Karl>, 15. 7. 2009.

Paulré, Bernard (2000): *De la New economy au capitalisme cognitif*. *Multitudes* 1 (2): 25–43.

Wright, Steve (2002): *Storming Heaven: Class composition and struggle in Italian Autonomist Marxism*. London: Pluto Press.

¹⁵ Sovjet na tem mestu uporabljamo v smislu združitve ekonomske in politične organizacije. Tako so zgodovinski sovjeti predstavljali politično organizacijo na osnovi organizacije proizvodnje oziroma politični subjekt na osnovi subjekta proizvodnje družbenega bogastva. Na tej osnovi je Lenin zgradil koncept partije, ki pa je v leninizmu in stalinizmu postal dogma, ki se ni več ozirala na kompozicijo razreda.

V ISKANJU PROLETARSKÉ NEODVISNOSTI: KRIZA IN MOŽNOST RAZKLENITVE KAPITALISTIČNEGA RAZMERJA

Povzetek: Trenutna finančna in gospodarska kriza vse bolj dobiva značilnosti restavracije oblasti kapitala. V prvi vrsti zato, ker ne obstajajo institucije delavskega in družbenega gibanja, ki bi izhajale iz hipoteze neodvisnosti proletariata. Pri teoretskem preverjanju te hipoteze moramo najprej razumeti krizo filozofije praxis, nato pa lahko odkrivamo možnosti zastavitve neodvisnosti proletariata na teoretski ravni. Pričujoče besedilo analizira doprinos avtonomističnega marksizma k teoretski opredelitvi neodvisnosti proletariata. Neodvisnost proletariata je tam vsebovana v politični določitvi mezde, sferi samoovrednotenja v mali cirkulaciji kapitala in reappropriaciji kot samokonstituciji družbenega individuuma.

Ključne besede: kriza, kapitalistično razmerje, neodvisnost proletariata, antagonistična in konstitutivna dialektika, komunizem, teorija mezde, mala cirkulacija, avtomatični sistem strojev

Zdi se, da premišljevanje sedanje krize logično vodi k raziskovanju hipoteze delavske oziroma proletarske neodvisnosti. Kriza oblike finančne komande nad globalno proizvodnjo in menjavo pravzaprav razkriva, v kolikšni meri je subjekt dela oziroma proletarski subjekt zaklenjen v kapitalu, ki je po zadnji krizi v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja prevzel finančno obliko oziroma obliko monetarne avtonomije. Potencial neodvisnosti proletariata – kakšne so možnosti za razklenitev dialektičnega razmerja in uveljavitev logike ločitve, kakšen je torej politični potencial proletariata – lahko identificiramo bodisi teoretsko bodisi na ravni bojov na terenu krize. Seveda lahko damo tudi določeno oceno obstoja potenciala neodvisnosti proletariata na osnovi spremljanja razvoja krize in kapitalističnega reformizma. Ta ocena je v različnih kontekstih različna. V našem neposrednem okolju se zdi ta potencial izjemno majhen. Iniciativa je na strani kapitala, recesija se kaže kot razvrednotenje dela in kot strahovit mehanizem izsiljevanja. Zdi se, da krčenje ekonomskih aktivnosti, ki sledi finančni krizi, vodi zgolj k revščini in marginalizaciji. Dirka navzdol se nadaljuje, vojna vseh proti vsem, ki utemljujejo kapitalistično suverenost, se zaostruje. Če hočemo obrniti te procese, ni dovolj misliti, kako zastaviti učinkovito obrambo, ampak kako zastaviti defenzivo kot ofenzivo. Kako misliti in delovati v skladu s tehniko japonskega mečevanja in ne s tehniko zahodnega (grško-rimskega) mečevanja. Name-

sto dvojne sekvence blokada – udarec je treba misliti enojno sekvenco anticipacije, po kateri je blokada hkrati udarec, obramba hkrati napad.

MOČ IN KRIZA FILOZOFIJE PRAXIS

Kakšna je možnost zastavitve neodvisnosti proletariata na teoretski in filozofski ravni? Seveda se najprej postavlja ustreznost takšnega vprašanja. Še posebej, če se spomnimo vseh teoretskih in praktičnih naprezanj, da bi prešli moderno dialektiko in moderno filozofijo subjekta. Status matrice razumevanja in organiziranja osvobodilnih gibanj, ki ji je pripadal, je filozofija praxis, ki izhaja iz dialektike subjekta in objekta oziroma dela in kapitala, izgubila po prelomnem letu '68 in dokončno z izbruhom alterglobalizacijskega gibanja. Razlogi njene postavitve na tron osvobodilnih in revolucionarnih gibanj so identični razlogom njene detronizacije. Filozofija praxis desubstancionalizira družbene odnose in subjekt, imanentizira oblast in uvede princip postajanja. Človek, družbeni odnosi in institucije niso emanacija apriornega subjekta in ne izhajajo iz transcendence. So spremenljivi in proizvedeni, oba atributa pa izhajata iz protislovja in iz boja med dvema poloma, dvema razredoma, ki sta delo in kapital. V tem oziru je imela filozofija praxis absolutno prednost, ne samo pred teološkimi opredelitvami družbenega reda in komunitarističnimi substancionalizacijami, ampak tudi pred liberalno in anarhistično

teorijo subjekta, kjer prva konstruira apologijo, druga pa kritiko obstoječega družbenega reda, družbenih institucij in konstitucije na osnovi hipostaziranega subjekta, ki pogosto služi definiranju utopičnih političnih projektov.

Kriza filozofije praxis ima več vzrokov. Postajanje, ki je dogodkovno in aleatorno, je dobilo obeležje napredka in teleologije znotraj mašinerije vserezrešujoče dialektike. Subjekt se je tako lahko povnanjil zgolj v kapitalu. Politična subjektiviteta dela je bila vprežena v kapitalistični projekt modernizacije in napredka. V kolikor se je uspela vzpostaviti kot oblast, pa ni bila nič drugega kot homologija kapitalistične oblasti. Temeljni odnos, na osnovi katerega se konstituira družba, je bil hipostaziran, zato je filozofija praxis kot matrica revolucionarne in osvobodilne politike zastirala vse druge oblike dominacije, pa naj je šlo za oblike dela zunaj svobodnega meznega dela, ali za boje proti drugim oblikam dominacije, ki se jih je sicer načeloma povezovalo z razrednim vprašanjem – vendar vedno kot sekundarne in razrednemu boju podvržene oblike bojev. Kritika filozofije praxis se je iztekla bodisi v njeno zavračanje, češ, da gre za obliko moderne filozofije subjekta¹, bodisi v njeno nadgrajevanje z izkušnjami in razvojem razrednega in družbenih bojev.

Trenutna finančna in ekonomska kriza nas vsekakor vrača k vprašanju politične ekonomije in njene kritike. Pogosto se pojavljajo

¹ Glej Lazzarato, 2004: 12-19.

analogije z zgodovinskimi krizami kapitalistične ekonomije in celo neke vrste oživiljeno zanimanje za kritiko politične ekonomije. In seveda njenega poglobitnega avtorja Marxa. Na tem mestu se bomo ukvarjali z vprašanjem neodvisnosti proletariata, možnosti razklenitve vse-razrešujoče dialektike med delom in kapitalom ter skušali odgovoriti tudi na vprašanje uporabnosti filozofije praxis kot matrice razumevanja in organiziranja osvobodilnih bojev. Ob tem se bomo naslonili na primer nadgradnje Marxove matrice z izkušnjami bojev, kot jo je prinesel avtonomistični marksizem in njegov najvplivnejši avtor Antonio Negri.

AVTONOMISTIČNI MARKSIZEM² V ISKANJU TEORETIČNE UTEMELJITVE NEODVISNOSTI DELA

Osrednja problematika avtonomističnega marksizma, ki je narekovala kreativno "raztezanje" Marxovih teorij in kategorij z namenom njihovega prilagajanja razvoju razrednega boja, je bila možnost teoretične utemeljitve neodvisnosti dela. Ta problematika se je napajala iz konkretne vsebine razrednega boja v "slavnih tridesetih" in njegove krize, iz prehoda od planske države h krizni državi, od keynesianizma k neoliberalizmu, od fordizma k postfordizmu, od delavskih bojev k družbenim bojem. To obdobje se začne s krizo leta 1929. Učinek slednje je bil strmogla-

vljenje tržne ideologije laissez faire. Če slednja postavlja trg in svobodno menjavo med posamezniki kot matrico organizacije družbe (seveda gre za nič drugega kot mistifikacijo), so odgovori na krizo kot matrico organizacije družbe definirali mesto materialne produkcije, tovarno. Skrajno racionalizirana in tehnicizirana tovarna je postala model družbene organizacije tako v fašizmu kot v bivših liberalno demokratičnih režimih, ki so stopili na pot gradnje določenih oblik industrijske demokracije.

Poraz fašizma in hegemonija režimov države blaginje po drugi svetovni vojni pravzaprav pričata o naslednjem paradoksu kapitalizma. Slednji skuša nenehno marginalizirati pomen dela, se znebiti nadležnega subjekta dela in razrednega boja, obenem pa mora zaradi potrebe po nenehni reanimaciji pod pokrov motorja kapitalističnega razvoja vgraditi sam razredni boj. Povojno obdobje hegemonije države blaginje tako označuje oblika razrednega boja, ki skozi politični konflikt med delom in kapitalom in skozi oblike mediacije med njima artikulira ravnovesje med produkcijo in konsumpcijo. Razmerje med razvojem potreb delavcev in produktivnostjo dela (pri čemer je produktivnost razumljena kot manjšanje vrednosti nujnega dela na račun porasta vrednosti presežnega dela) je bilo določeno politično, v razrednem boju. Poglobljanje antagonizma in končno razkroj ravnovesja med kapitalom in delom, ki ga je vzpostavila država blaginje, izhaja iz kvadrature kroga tega

2 Za malo "neuravnoteženo" zgodovino avtonomističnega marksizma glej Wright, 2002.

ravnovesja. Delo namreč teži k povečanju sfere potreb, kapital pa k maksimiranju presežnega dela na račun nujnega dela. Rezultat te kvadrature kroga je stagflacija. Proletarci hočejo več denarja in manj dela, kar pomeni, da širijo sfero potreb, obenem pa dvigujejo vrednost nujnega dela. Kapital, ki je pred tem moral sprejeti razredni boj kot motor ekonomskega, družbenega in političnega razvoja, ponovno poseže po ideologiji *laissez faire*, kar pomeni, da mora poraziti in izničiti politično moč delavskega razreda. Institucije delavskega razreda od strank do sindikatov se na ofenzivo kapitala v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja odzovejo s poskusi ohranitve sistema ravnovesja med kapitalom in delom, ki je bilo vzpostavljeno v času države blaginje. Tako uvajajo politiko zategovanja pasov, žrtvovanja, postanejo vneti zagovorniki *austerity measures* in agenti discipliniranja tistih delov delavskega gibanja, ki se noče prilagoditi “novi realnosti”³.

Naslednja problematika, ki pelje k poskusom teoretske utemeljitve neodvisnosti dela oziroma proletariata, je povezana s subjektivno platjo razrednega boja, z razvojem teorije revolucionarne družbene preobrazbe. Zgodovinska komunistična revolucija je bila vprežena v projekt modernizacije, njen cilj je bil doseči racionalno demografijo⁴, pomezdenje celotne družbe.

³ Glej Lotringer, S. in Marazzi, C., 2007:36-61 ter Harvey, 2005: 12-13.

⁴ Po Gramsciju gre za družbo proizvajalcev, ki jo sestavljajo zgolj mezdni delavci in kapital.

Bistvo leninistične sheme je revolucioniranje družbenih odnosov in vzpostavitev diktature proletariata na osnovi izkušnje in subjektivitete, ki je nastala v za tisti čas najnaprednejši obliki produkcije – kapitalistični produkciji z nastajajočim industrijskim delavskim razredom. Razvita kapitalistična produkcija je bila obvezen purgatorij za vstop v komunizem vsestranskega razvoja družbenega individuuma. Ta tranzicijski purgatorij pa se nikakor ni končal. Na zahodu ga je nenehno obnavljal zgodovinski kompromis med delom in kapitalom, na vzhodu pa se je diamatskemu (dialektično materialističnemu) marksizmu inherentna teleologija iztekla v figuri industrijskega delavskega razreda kot doseženega smotra vsega. Mezdna oblika družbene organizacije je ostala, razredni boj pa je bil pokurjen in zamrznjen v trenutku revolucije. Redukcija konkretnega dela na abstraktno je bila nemobilna in enkratna utemeljitelj. Kategorije kapitala so imele značilnost vserazrešujoče dialektike, s čimer so postale učinkovito sredstvo gospodstva in izkoriščanja v socialističnih deželah. Socialistične birokracije pa so imele vlogo varuhov zaprtosti kategorij kapitala.

Poskusom teoretske utemeljitve neodvisnosti dela oziroma proletariata botruje ta slepa ulica, s katero se je soočalo revolucionarno delavsko gibanje. Motor spreminjanja, univerzalnega razvoja družbenega individuuma in povečevanja bivajočega je bil bodisi rekuperiran v inhibicijsko prokrustovstvo kapitala bodisi

onemogočen v podobi zgodovinskega subjekta delavskega razreda, na osnovi katerega so zgrajene družbene institucije, iz katerih je bil izgnan razredni boj. Pri tem je še posebej indikativno dejstvo, da je bila slepa ulica še posebej nevzdržna v sferi cirkulacije kapitala, ki načeluje reprodukciji družbe in ne v sferi neposredne produkcije. Vprašanje neodvisnosti proletariata moramo tako razumeti v povezavi z eksplozijo družbenih bojov in ne toliko v povezavi s klasičnimi delavskimi boji.

RECEPCIJA GRUNDRISSE

Antonio Negri je zastavil branje Marxovih Očrtov kot vzpenjanje po pobočju produkcije in teorije presežne vrednosti proti vrhu, onkraj katerega se spustimo po pobočju cirkulacije in reprodukcije, kjer lahko zastavimo hipotezo komunizma. Kategorije kapitala v Očrtih so antitetične in ne sintetične, njihovo dinamiko določa logika separacije ter antagonizma in ne logika razrešljivosti protislovij in sinteze. Z napredujočo socializacijo in abstrakcijo, ki jo določa antitetičen karakter kategorij, se logika separacije pogloblja do nastanka dveh ločenih subjektov, subjekta kapitala in subjekta dela. Teorija vrednosti, po kateri se vrednost določa s količino delovnega časa, potrebnega za proizvodnjo blaga, je podvržena teoriji presežne vrednosti. Pretvorba uporabne vrednosti v menjalno vrednost, ki je predpogoj cirkulacije kapitala, je kritična

zato, ker je delo, ki je temelj vrednotenja kot povečevanja vrednosti, kar šele da kapital, posebna spremenljivka, drugačna od drugega blaga, ki se menjuje. "Delo se torej lahko preoblikuje v kapital samo če prevzame obliko menjave, obliko denarja. To pa pomeni, da gre za antagonističen odnos, da se delo in kapital pojavljata v menjavi, ki vzpostavlja njuno produktivno sintezo, kot avtonomni, neodvisni identiteti" (Negri, 1996: 127). Kritičnost tega procesa redukcije uporabne vrednosti na menjalno vrednost kapital razrešuje z operacijo realizacije v sferi ekspanzivne cirkulacije in reprodukcije kapitala. "Država je prvi nivo sinteze protislovij produkcije, svetovni trg je druga sintetična oblika, vendar pa je tudi, znova, teren krize in raztopitve" (Negri, 1996: 120). Sinteza protislovij, h kateri teži kapital (najprej v obliki države, nato v obliki svetovnega trga), še zdaleč ne pomeni pomirjenja izhodiščnega antagonizma. Nasprotno: "temeljni antagonizem se na nivoju svetovnega trga predstavlja v njegovi čisti obliki (antagonizem med dvema razredoma) in družbeni obliki (socializacija in difuzija antagonizma od produkcije k cirkulaciji)." (Negri, 1996: 121) V Očrtih Marx potemtakem izhaja iz izhodiščnega antagonizma, ki se po vsakem poskusu sinteze, po vsakem poskusu kapitala, da objektivira svojo negacijo, poglobi, vse do možnosti nastanka ločenega subjekta dela, ki je pravzaprav subjekt komunizma. Hipoteza komunizma torej ni zgrajena na predkapitalistični uporabni vrednosti, ampak na uporabni vredno-

sti, ki jo lahko izluščimo na koncu zgodovine kapitala, na koncu njegove progresivne vloge, ko je celotna družba realno subsumirana pod kapital. Zgrajena je na uporabni vrednosti kot politični organizaciji delavskega razreda, ki ni homologna s kapitalom, ki ne skuša načelovati kapitalu, ampak razgraditi kapitalistično razmerje.

Pri Marxu proletarska neodvisnost ni eksplisitno opredeljena. Kar pa ne pomeni, da je ne moremo izpeljati iz logike separacije in metode tendence, ki sta v Očrtih določujoči. Izluščimo jo lahko šele na določenem nivoju razrednega boja, ki je bil Marxu nepoznan. Če mu sledimo, moramo onkraj Marxa, tja, kjer se odpre možnost definiranja teorije mezde, ki je pri Marxu obstajala le kot načrt knjige o kapitalu. Realnost razrednega boja v njegovih časih ni omogočila nastanka ločene teorije mezde, ki ne bi bila podvržena teoriji presežne vrednosti. Lahko bi dejali, da je v Marxovem času razvoj kapitalizma dajal slutiti izjemne potenciale osvoboditve, ki pa so se takrat lahko uresničevali le v obliki kapitala. Po Nietzscheju lahko rečemo, da je krilati metulj komunistične osvoboditve lahko obstajal le v ostudni gosenici kapitala. In slednja je pokazala izjemno trdoživost, saj se je kazala kot neizogiben pogoj možnosti osvoboditve še v nedavno propadlem ciklu komunističnih bojev, ki jim je načelovala politika tretje internacionale. Neodvisnost dela oziroma proletariata lahko definiramo, ko se dokončno razvije kapitalistično razmerje: na ravni svetovnega trga, ko

si stojita nasproti družbeni kapital in družbeno delo, ki je popolnoma abstrahirano in socializirano. Neodvisnost proletariata lahko na osnovi Negrijevega branja Očrtov identificiramo v teoriji mezde, male cirkulacije in avtomatičnega sistema strojev.

NEODVISNOST PROLETARIATA V TEORIJI MEZDE

Oblika mezde je najprej zakrivajoča. Nujno delo, iz njega izžarevajočo kreativnost, delavsko subjektiviteto torej, lahko spoznamo tako, da kopljemo po obliki mezde. "Uničiti moramo ovoj, ki skriva vitalnost vrednosti, ko iz nje črpa substanco in ji daje videz produktivnosti kapitala" (Negri, 1996: 227). Nadalje je mezda razvoj vrednostnega razmerja in produkcije, ki temelji na vrednosti, obenem pa je kot razmerje mera recipročne distance obeh razredov v boju (ibid.). Oblika mezde vsebuje redukcijo konkretnega dela na abstraktno, redukcijo singularnih delavcev na povprečno družbeno delo. Vendar "ta pretvorba ni dovršena sinteza, danost, na osnovi katere se gradi antagonistična tendenca. Produktivno delo, delovna sila, nista nemobilni motor, iz katerega bi bil ustvarjen kapital: tečeta vzdolž artikulacij kapitala, na protislovne načine animirata vse objektivacije kapitala. Na določenem nivoju kapitalističnega razvoja oblikovanje odnosa sil med razredi na realen in kolektiven način predstavlja vse, kar je bilo v kapitalističnem odnosu prisotno od začetka.

Cirkulacija kapitala intervenira, da bi dovolila izbruh dualizma koncepta in da se oblikuje kot dvojnost subjektov.” (Negri, 1996: 230–31) Neodvisnost dela oziroma proletariata izhaja iz izhodiščne krize in nasprotja kapitalističnega odnosa, ki pa na določenem nivoju kapitalističnega razvoja – ko doseže nasprotje med živim in opredmetenim delom svojo skrajno obliko, ko obstaja menjava med mezdnim delom in kapitalom znotraj totalno razvite družbene relacije – prevzame antagonistično obliko in se razcepi na dvojnost subjektov.

O neodvisnosti dela oziroma proletariata v teoriji mezde nadalje priča mezda kot neodvisna spremenljivka. Njeni zakoni so izpeljani iz subjekta, ki je kondenzacija upora proti delu. Zato je “menjava enega dela kapitala za živo delovno silo poseben moment, trg dela urejajo drugačni zakoni kot so na primer zakoni trga živil” (Marx v Negri, 1996: 232). Mezda kot neodvisna spremenljivka torej pomeni, da je logika separacije prevladala, da je mezda kot družbena kvantiteta neodvisna veličina in da je njena rigidnost nepovratna danost analize. Nujno delo se vse bolj konsolidira na vse bolj nepovratnih nivojih. Rezultat boja okrog delovnega časa in njegove redukcije je dvig vrednosti nujnega dela, ki ima za rezultat splošno premestitev kategorialnih oblik kapitalistične akumulacije in reprodukcije. Nadalje je mezda neodvisna spremenljivka v isti meri, kot mora biti za kapital vrednost nujnega dela (kvanti-

teta, kvaliteta) fiksna dimenzija. Kapital mora za vsako ceno fiksirati vrednost mase nujnega dela, mezda pa je po drugi strani mobilna, spremenljiva, ni končna določitev menjave, ampak je rezultanta razrednega boja. Neodvisnost mezde določa boj in njegove možnosti ter razvoj. Boj konsolidira vrednosti nujnega dela in jih postavlja kot zgodovinske entitete: zmanjše celokupnosti potreb, vedenj, doseženih vrednosti, ki jih lahko spreminja in pelje naprej le boj in to v skladu z možnostmi, ki jih skriva živo delo in ki so vsekakor deloma povezane s produktivnimi transformacijami kapitala. Moč živega dela pod obliko mezde kaže mistificiran značaj in fiksnost, ki jo zahteva kapital, da bi jo lahko meril. Ko presežemo to nujnost, ki jo vsiljuje kapital, zaznamo v in onkraj mezde utripanje živega dela v vsej njegovi družbeni realnosti, z vso močjo njegovega antagonizma (glej Negri, 1996: 232–33).

Ko odstranimo tančico mistifikacije dela, ki je imela obliko mezde, dobimo po Negriju najprej moč živega dela, ki je resnični ključ celotne dinamike produkcije, motor transformacije narave v zgodovino. Živo delo se postavlja nasproti denarju, ki je družbena komanda. V svojem razvoju povzame obliko realizirane abstrakcije, delavske družbe, posrednika proizvodnje. Rdeča nit abstraktnega dela skicira konstitutiven proces. Pod mistificirajočo tančico mezde nadalje vidimo, da bolj kot se delo abstrahira in socializira, bolj se povečuje sfera potreb. Delo

ustvarja lastne potrebe in prisiljuje kapital, da jih zadovoljuje. Mezda se oblikuje na osnovi teh potreb – da bi mistificirala odslej jasno individualnost mase nujnega dela, utrjeno skozi proces napredovanja abstraktnega in družbenega dela, ki sproža napredujočo evolucijo potreb. In končno, ta individualnost teži k temu, da postane subjektiviteta. Spoj med potrebami in individualna materialnost njihove kompozicije hočeta in morata biti animirana. Razmerje s kapitalom vodi k razbitju podvrženosti ekonomski nujnosti in individualnost se animira natančno tako, kot se lahko animira snov: kot vedenje, kot moč. Ta moč je subjektiviteta, ki je nepovratna. Kapital je prisiljen, da se prepozna kot razmerje, proporc, pravilo, ki je vsiljeno separaciji. Obe strani boja sta objeti v obliki razmerja. Razredni boj in politika sta odslej v središču ekonomske teorije (glej Negri, 1996, 234–36).

Neodvisnost proletariata je v teoriji mezde tematizirana kot politična določitev mezde, kot politizacija ekonomskega razmerja. Teorija vrednosti je podrejena teoriji presežne vrednosti, ki svojo inherentno kritičnost razrešuje v teoriji cirkulacije, ki pelje k napredujoči socializaciji in abstrakciji ter separaciji, k nastanku antagonističnega subjekta. Na ta način kapital preneha biti objektivacija in rekuperacija svoje negacije, ampak postane pravilo, ki načeljuje separaciji, antagonizmu med dvema razredoma. Neoliberalizem ni pravzaprav nič drugega kot poskus preobrnitve te tendence od ekonomskega k

političnemu, od individualne redukcije živega dela na abstraktno, h kolektivnemu uporju proti tej redukciji, ki se kondenzira v antagonističnem subjektu dela, večja sfero potreb, premešča kategorije kapitalistične akumulacije in reprodukcije ter pripravlja preobrat, revolucijo. Mezda kot neodvisna spremenljivka oziroma neodvisnost dela, ki se najavlja ne samo v teoriji mezde, ampak tudi mezdnom boju, tlakuje pot razvoju neodvisne logike delavskega subjekta.

NEODVISNOST PROLETARIATA V MALI CIRKULACIJI

Po Negriju lahko najdemo v poglavju Očrtov o mali cirkulaciji “neposredno možnost preobrnitve branja kapitala iz gledišča subjektivitete” in “teoretično (tendenčno) možnost proletarske neodvisnosti v nedrjih kapitala” (Negri, 1996: 236). Marx loči veliko in malo cirkulacijo. “Prva zaobjema celotno obdobje od trenutka, ko kapital zapusti proces proizvodnje, do trenutka, ko se vanj vrne. Druga je neprekinjena in se odvija istočasno kot proces produkcije: leži na delu (kapitala, op. p.), ki je plačan v mezdi in izmenjan z delovno silo.” (Marx v Negri, 1996: 236) Mala cirkulacija je tako “sfera, v kateri se določa in reproducira vrednost nujnega dela”. Ta produkcija in reprodukcija-ohranitev delovne sile, ki je postavljena v cirkulacijo tako, da poteka vzporedno s procesom produkcije in je z njim prepletena, pomeni tako neodvisnost

proletarskega subjekta kot njegovo sposobnost vplivanja na kapitalistični razvoj. Po eni strani “kapitalistično razmerje, menjava, izkoriščanje na noben način ne vplivajo na neodvisnost proletarskega subjekta”, ki je “nezadušljiv in ireduktibilen subjekt”, po drugi pa ta “prostor, v katerem se razvije sfera potreb nujnega dela”, neposredno vpliva na kapitalistični razvoj (Negri, 1996: 236–37).

Za proletarski subjekt je torej značilna neodvisnost in sposobnost intervencije v kapitalistični razvoj. Je torej znotraj in proti. “To je edini trenutek cirkulacije kapitala, kjer konsumpcija posreduje neposredno” (Marx v Negri, 1996: 237). “Zdi se torej, da je tukaj cirkulirajoči kapital neposredno na razpolago individualni konsumpciji delavcev in da nasploh zadovoljuje neposredno konsumpcijo s tem, ko si nadene obliko končnega produkta. (...) Medtem ko se kapital reproducira, ustvarja lastne pogoje. Zaradi razmerja kapitala z živo delovno silo in pod pogoji njene subsistence, je cirkulirajoč kapital določen tudi v njegovi uporabni vrednosti.” (Marx v Negri, 1996: 237–38) Če izhodišče kapitalističnega odnosa v produkciji, ki je pretvorba uporabne vrednosti dela v njegovo menjalno vrednost – saj je delo le na ta način lahko blago, ki se menjuje v sferi cirkulacije skozi proces valorizacije, ki tvori kapital – napeljuje k zaklenjenosti delovne zmožnosti v opredmetenem delu, potem se v sferi cirkulacije in reprodukcije kapitala to razmerje raz-

klene. Vsebina oziroma strategija upora proti kapitalizmu nasploh potemtakem ni, kot že rečeno, v branjenju predkapitalistične uporabne vrednosti, ampak v pretvorbi menjalne vrednosti v uporabno vrednost v popolnoma razvitem kapitalističnem razmerju. Ta strategija upora je torej vezana na sfero potreb. “Nujno delo se dotakne produktov in jih z lastno konsumpcijo preoblikuje v uporabno vrednost. Zgolj nujno delo ima to sposobnost, da kapitalističnemu ovrednotenju zoperstavi upor, ki je njegova lastna (sama) ohranitev in reprodukcija. Upor, ki se ne predstavlja zgolj kot nemobilna točka, ampak kot cikel, kot gibanje, kot rast”. (Negri, 1996: 238) Simultanost in vzporednost, ki je značilna za malo cirkulacijo, torej označuje neodvisnost delavskega subjekta in njegovo lastno samoovrednotenje nasproti kapitalističnemu ovrednotenju. Neodvisnost proletarskega subjekta v nedrjih kapitala in njegova sposobnost interveniranja v kapitalistični razvoj je sposobnost samoovrednotenja.

Tako dobimo dve nasprotujoči si obliki ovrednotenja, “dvojno spiralo”, “dvojni mlinček”, ki določata proces kapitalistične krize, ki se pospešuje z večanjem moči proletarske strani odnosa. “Dvojni obraz mezde se raztopi in se pojavi kot drugi obraz, ki je popolnoma na novo utemeljen pod vidikom delavskega dohodka; tako zanika vsakršno komplementarnost v razmerju s kapitalom in se postavi kot njegovo nasprotje”. (Negri, 1996: 239) Razmerje delo kapital ni

več dialektično, ampak antagonistično. Sicer je vedno dominirano, vendar obenem polno tveganj in vstaj. Kapital se temu razmerju ne more odtegniti. Mora ga ponovno sestaviti in se mu podvreči. Negri ugotavlja, da pogoji razrednega boja v času Marxa narekujejo objektivno sodbo o fazi samoovrednotenja. Kapital gospoduje nad malo cirkulacijo in jo nenehno rekuperira znotraj velike cirkulacije, kar pa ne zmanjša sile nasprotja, s katero se pojavlja mala cirkulacija. Pogoji razrednega boja na prehodu iz masovnega k družbenemu delavcu pa narekujejo subjektivno sodbo o fazi samoovrednotenja. "Na nivoju kompozicije (in sile), ki jo je dosegel delavski in proletarski razred (...) se je baza samoovrednotenja povečala do točke, ko lahko revolucionarni projekt definiramo kot konstrukcijo nasprotne sile, ki je naslonjena na razredno dinamiko. To je dinamika oblasti, kajti uporabna vrednost je za proletariat neposredna zahteva in praksa oblasti. Nujno delo ne more biti definirano drugače, kot v izrazih oblasti: rigidnost, ireverzibilnost, pretenzija, subverzivna volja do vstaje." (Negri, 1996: 240)

Ta druga spirala, drugi mlinček, drugi obraz mezde s svojim konstituirajočim potencialom in potencialom samovladanja nastane, ko je kapitalistično razmerje obče, družbeno, abstraktno in antagonistično. Tako je koncept samoovrednotenja druga in antagonistična stran koncepta denarja. "Denar je veliko posredovanje kapitalističnega razvoja in obenem komanda

kapitala v tem posredovanju. (...) Ko so soočene s samoovrednotenjem, te funkcije zbledijo: Zdi se, da mala cirkulacija od sebe potiska funkcije denarja, slednji lahko v njej funkcionira kot preprosta blagovna cirkulacija (...) Sekvenca DBD' [denar, blago, denar kot povečanje vrednosti blaga skozi proces kapitalistične valorizacije; op. p.] ni veljavna: denar, ki se izmenja med proletarci je uporabna vrednost. Denar se podvrže samoovrednotenju (...) Redukcija denarja na čisto in preprosto funkcijo ukazovanja na eni strani odnosa je enakovredna njegovi podvrženosti samoovrednotenju na drugi strani odnosa. (Negri, 1996: 242–43) Avtonomna sfera razvitja potreb nujnega dela je sfera samokonstitucije proletarskega subjekta. Revolucionarna strategija je potemtakem zgrajena na oblikovanju, konsolidiranju, reproduciranju, širjenju takšne avtonomne sfere. Razveljavitev sekvence DBD' pomeni razveljavitev kapitalističnega ovrednotenja in s tem same redukcije živega dela (uporabne vrednosti, ki je potencialnost) na mrtvo delo (na menjalno vrednost). Ta razveljavitev se ne zgodi na osnovi simetričnega konflikta v sferi neposredne proizvodnje, ampak na osnovi krepitve sfere ne-dela. Na ta način je možno zlomiti inhibicijo, s katero kapital obuzda živo delo in njegove produktivne moči. Proletariat mora vzeti denar, v katerem je kondenzirano presežno delo, ki mu je bilo odvzeto in ga spremeniti v instrument samoovrednotenja. Take the money and organize new society!

NEODVISNOST PROLETARIATA PROTI UPRAVLJANJU S KAPITALOM

V teh opredelitvah možnosti neodvisnosti proletariata v nedrjih kapitala se po eni strani ne moremo znebiti motečega občutka eshatologije in filozofije zgodovine. Šele po končani zgodovinski modernizacijski vlogi kapitala je možno zasnovati teorijo neodvisnosti proletariata, ki lahko organizira proizvodnjo družbenega bogastva na način, ki ni homologen kapitalističnemu, torej načinu, ki predvideva odtujitev, ki izhaja iz izhodiščne polarizacije družbe na dva tipa blaga: na "svobodnega" delavca in na pogoje uresničitve dela - odtujitev, ki se materializira v družbenih institucijah, v katerih se delovna zmožnost oziroma uporabna vrednost zreducira na normo menjalne vrednosti. Prav tako pa ne moremo mimo dejstva, da je dominacija kapitala še kako realna in da je še posebej v luči krize treba zagnati teoretično in praktično iskanje neodvisnosti proletariata.

Zgodovina nas uči o temeljnem protislovju komunističnega gibanja, ki je priznavalo izjemno vlogo kapitala v razvoju produktivnih zmožnosti, obenem pa je v njem videlo pregrado temu razvoju. Tega protislovja so se večinoma lotili tako, da se je tehnična nagnila v korist boja za napredek na škodo boja proti izkoriščanju. Tako so revolucionarne strategije v središče strategije družbene preobrazbe postavile zahtevo po družbenem ukazovanju kapitalističnemu razmerju in pomezdenje družbe v smislu

vseobsegajoče in totalne redukcije živega dela na abstraktno delo, uporabne vrednosti na menjalno vrednost. Danes je še kako aktualno, da so revolucionarna gibanja v družbah, v katerih se je kapitalistično razmerje razvilo totalno, odkrila neodvisnost proletariata kot separacijo in kot drugačen razvoj, ki ni homologen kapitalističnemu. Aktualno zato, ker globalizacija pomeni ravno totalno razvitost kapitalističnega razmerja. Zagotovo bi bilo treba v deželah, kjer so kategorije kapitala pomenile realno dominacijo kapitala v družbi in kjer se je vprašanje alternativ vedno postavljalo kot vprašanje, kdo načeluje kapitalističnemu razvoju in razmerju – pri čemer se slednje ni nikoli podvrglo logiki separacije in antagonizma, ampak logiki vserezrešujoče dialektike –, postaviti hipotezo revolucionarne preobrazbe in komunistične osvoboditve na osnovi neodvisnosti proletariata. Zaklenjenost proletariata v kapitalistično razmerje, ki se kaže v trenutni krizi, je pravzaprav politični problem. V smislu neobstoja institucij gibanja, ki bi izhajale iz hipoteze neodvisnosti proletariata in ne iz vprašanja komande nad kapitalističnim razmerjem in razvojem. Če se vprašamo, kdo bolje upravlja s kapitalom, blokiramo prehod razrešljivega protislovja v nerazrešljiv antagonizem.

Kot smo že videli, marksovska kritika in revolucionarna strategija nista zgrajeni na branjenju predkapitalistične uporabne vrednosti, na branjenju konkretnega dela pred pretvorbo

v abstraktno delo. Seveda že sama opredelitev uporabne vrednosti kot produktivne zmožnosti, ki je omniverzalna in nenehno postajajoča ter menjalne vrednosti kot opredmetenja te zmožnosti (inhibicijsko kanaliziranje, usmerjanje, instrumentaliziranje) ponuja kritiko kapitala kot homogenizirajoče, centralizirajoče in totalizirajoče sile. Potencial politične ontologije, ki je zgrajena na tej izhodiščni opredelitvi, je zagotovo navdušujoč in inspirativen. Vendar pa je marksovska kritika in revolucionarna strategija zgrajena na možnosti pretvorbe menjalne vrednosti v uporabno vrednost, samokonstitucije abstraktnega in podružbljenega dela v antagonistični subjekt komunizma. Horizont komunizma torej nastane, ko doseže kapital vrhunec svoje moči, ko subsumira celotno družbo, družbene produktivne sile pod kapital.

Na tem mestu bi seveda marksovski diskurz lahko kritizirali iz perspektive heterogenosti sveta. Seveda na tem svetu obstajajo razlike, prav tako so možne različne oblike modernizacije, pa vendar je treba priznati, da ni svetovne regije, sfere življenja, ki se je ne bi dotaknil vampir kapitalističnega izkoriščanja in povzročil njene transformacije. O tem pričajo tudi alterglobalizacijska gibanja. Zapatizem, ki je vgrajen v kodo alterglobalizacijskega gibanja, je artikuliran na izkušnji petstoletne konkviste, kapitalistične kolonizacije in subsumpcije predkapitalističnih družb ter na akumulaciji uporov znotraj te kolonizacije in subsumpcije ter proti

njima. Zapatistična strategija radikalne družbene preobrazbe ne izhaja iz izkušnje ljudstva Lakandoncev, ki je do šestdesetih let prejšnjega stoletja živelo v izolaciji od kapitalistične civilizacije. Kot sužnji na plantažah, pobegli sužnji, kmetje brez zemlje, ki so tvorili revolucionarne vojske, so majevski Indijanci iz Chiapasa mobilni in antagonistični motor kapitalističnega razvoja na podoben način, kot masovni delavci v času, ko so avtonomistični marksisti iskali teorijo neodvisnosti proletariata.

NEODVISNOST PROLETARIATA IN AVTOMATIČNI SISTEM STROJEV

Hipoteza neodvisnosti proletariata se popolnoma razvije v poglavju o strojih, o avtomatičnem sistemu strojev, ki je zagotovo “najboljši primer uporabe antagonistične in konstitutivne dialektike, ki jo lahko najdemo v Očrtih in verjetno v celotnem Marxovem delu” (Negri, 1996: 245). Katere zaključke naredi Negri na osnovi branja poglavja o strojih oziroma avtomatičnem sistemu strojev? “Logika separacije premešča razmerje nujno delo/presežna vrednost na nivo zmožnosti kapitala, da subsumira družbo in preoblikuje razmerje med dvema dovršenima, nasprotujočima si, sovražnima subjektivitetama do točke, ko hočeta druga drugo uničiti.” (Negri, 1996: 253–54) Takšna opcija je za kapital nemogoča, saj živi od izkoriščanja, medtem ko je za proletariat popolnoma mogoča. Kapital

nenehno znižuje nujno delo, da bi povečal delež iztrgane presežne vrednosti. Kapitalu sicer to uspeva individualno, iz mase posameznih delavcev. Proporcionalno z zaostrovanjem izkoriščanja oposameznjenih delavcev pa nujno delo profitira od kolektivitete in si (skozi njeno absorbiranje) ponovno prilašča velike kolektivne sile, ki si jih skuša prikrojiti kapital. "Kompresija individualnega nujnega dela je ekspanzija kolektivnega nujnega dela in konstruira družbeni individuum, ki ni sposoben zgolj proizvajanja, ampak uživanja proizvedenega bogastva" (Negri, 1996: 254).

Revolucionarna strategija je sedaj zastavljena na reappropriaciji presežnega dela, objektiviranega v fiksnem kapitalu. To pomeni, da je revolucionarna strategija zastavljena na nujnosti reappropriacije mašinizma, presežnega dela objektiviranega v fiksnem kapitalu? Marx pravi, da se "mašinizem pojavlja kot najustreznejša oblika fiksnega kapitala in ta kot najustreznejša oblika kapitala nasploh (...) Vendar pa se zgodi, da v kolikor je fiksni kapital navezan na določeno partikularno uporabno vrednost, več ne ustreza definiciji kapitala, ki je indiferentna do vsake določene oblike uporabne vrednosti. Torej bo cirkulirajoč kapital najustreznejša oblika za fiksni kapital, v njegovem gibanju in v njegovem odnosu z zunanostjo." (Marx v Negri, 1996: 248) Če razmišljamo o revolucionarni strategiji kot reappropriaciji presežnega dela, ki je objektivirano v kapitalu, se nam odpreta dve možnosti.

Bodisi gre za reappropriacijo fiksnega kapitala, ki je navezan na določeno partikularno uporabno vrednost, bodisi za reappropriacijo cirkulirajočega kapitala, ki je indiferenten do vsake določene oblike uporabne vrednosti. V času, ko je Negri pisal svoje delo Marx onkraj Marxa se je tehcnica nagnila k drugi možnosti, k reappropriaciji presežnega dela v cirkulirajočem kapitalu. Mašinizem se je namreč kazal kot strašanska sila dominacije nad živim delom. "Težnja kapitala k povečanju produktivnih sil in k čim večjemu zmanjšanju nujnega dela se uresniči s transformacijo delovnega instrumenta v mašinizem. V njem se objektivirano delo pojavlja, fizično, kot gospodujoča sila nasproti živemu delu. Ne le, da si ga prilasti, ampak mu aktivno gospoduje v procesu realne produkcije. Na tej stopnji se objektivirano delo dejansko pojavlja v delovnem procesu kot dominantna sila nasproti živemu delu, medtem ko je bil kapital do sedaj le formalna sila, ki si je tako prilastila delo." (Marx v Negri, 1996: 247) Ta skrajna odtujenost individualnega delavca in mase individualiziranih delavcev, ki so zgolj pritiklina, zavestni organi avtomata, ki jim aktivno gospoduje, pa ima drug obraz. Nastanek kolektivnega delavca, družbenega delavca, družbenega individuumu.

Komunizem kot osvoboditev od izkoriščanja ni znamenje individualizma in humanističnega sočutja. "Treba se je spomniti, da komunistična destrukcija zakona vrednosti (ali bolje, njen prevrat) odpravi ali negira individualne ele-

mente individualne produktivnosti, na katerih je – iz kapitalističnega stališča in njemu ustrezne marksovske analize – utemeljen. Premestitev je tukaj popolnoma dovršena. Družbenemu kapitalu ustreza kolektivni delavec. (...) V komunistični revoluciji je individuum družben.” (Negri, 1996: 256) Toda, kako se konstituira družbeni individuum, ki bi se odtegnil kapitalističnemu gospostvu? Revolucionarna strategija mora narediti iz reappropriacije presežnega dela, ki je objektivirano v kapitalu, samokonstitucijo družbenega individuuma. Reappropriacija presežnega dela, ki je objektivirano v fiksnem kapitalu, na način družbenega upravljanja z njim potemtakem ne pride v poštev. Skrajni domet take strategije je samoupravljanje. Delavci sami upravljajo s fiksnim kapitalom, kar nikakor ne zmanjša sile njegovega gospostva nad živim delom. To dejstvo je konec koncev nepremostljiva pregrada samoupravnega socializma. In v tej luči je popolnoma razumljivo zavračanje konceptov samoupravljanja in soupravljanja s kapitalom, ki je bilo tako značilno za Industrial Workers of the World. Njihovo preprosto geslo “več denarja za manj dela” in gradnja družbenega individuuma (skupnostni projekti, izobraževanje itd.) so bili pomemben integralen del boja proti izkoriščanju. Podobno skrb za samokonstitucijo družbenega individuuma kažejo tudi tako imenovani Poor Workers Unions. Gre za manjšinske sindikate v ZDA, ki so organizirali nefordistične delavce. Izhajali so iz manjšin-

skih družbenih identitet (ženske, etnične, rasne, manjšine itd.) in ne iz identitete dela. In seveda, sama Negrijeva interpretacija izhaja iz epizode delavskega gibanja, ki jo označuje normalizacija delavskega boja v tovarnah in eksplozija družbenih bojov. Sicer pa je v samem operaizmu, katerega predstavnik je tudi Negri, eden od teoretičnih stebrov kritika mašinizma. Kritika gospostva fiksnega kapitala je že zgodaj v razvoju operaizma predstavljala specifično razliko od tradicionalnih institucij delavskega gibanja.

Kje pa se nahaja neodvisnost proletariata kot reappropriacija presežnega dela, ki je objektivirano v kapitalu in to na način samokonstitucije družbenega individuuma? Realna subsumpcija dela pod kapital je dvojna. Prvič je proces dela degradiran na preprost element procesa ovrednotenja. “V isti meri kot postavlja kapital delovni čas – preprosta kvantiteta dela – kot edini določujoči princip, neposredno delo in njegova kvantiteta prenehata biti določujoč princip produkcije – ustvarjanja uporabnih vrednosti – in sta kvantitativno zreducirana na najnižje deleže, kvalitativno na nepogrešljivo, a subalternno vlogo glede na občo znanstveno aktivnost, tehnološko aplikacijo naravnih znanosti in občo produktivnost, ki izhaja iz družbene organizacije celote produkcije – obča produktivnost, ki se predstavlja kot naravna danost družbenega dela. Tako kapital kot gospodujoča sila produkcije dela v smeri lastnega propada.” (Marx v Negri, 1996: 249). Drugič se produktivni kapital

razširi v cirkulacijo. “S tem ko prevzame obliko planiranja in kontrole reprodukcije družbe se cirkulirajoči kapital pojavi kot produktiven kapital. Subsumpcija družbe postane sama produkcija družbe” (Negri, 1996: 249). Seveda pa ima tudi ta totalizirajoča dimenzija cirkulirajočega kapitala drugi obraz. Skozi subsumpcijo družbe in njeno kapitalistično reprodukcijo gradi dimenzijo družbenega individuuma.

Na tej ravni dovršenosti oblasti kapitala se ponovno reaktivira antagonizem in zarisovati se začne antagonistična subjektiviteta. “V tej preobrazbi veliki temeljni steber produkcije in bogastva ni neposredno delo, ki ga človek sam opravlja, ne čas, ki ga dela, ampak prilaščanje njegove lastne obče produktivne sile, njegovo razumevanje narave in njegovo obvladovanje po njegovem bivanju kot družbenem telesu – z eno besedo, razvoj družbenega individuuma.” (Marx v Negri, 1996: 252) Prvenstven element produkcije vrednosti in bogastva ni več neposredno delo, ampak ta obča produktivna sila, ki privre iz družbenega telesa vednosti in delanja – družbeni individuum je steber produkcije in bogastva. In ta družbeni individuum, ki je nov subjekt produkcije, išče obliko samokonstituiranja. Kapital je namreč “sam procesuirajoče protislovje (s tem), da stremi k redukciji delovnega časa na minimum, medtem ko po drugi strani delovni čas postavlja kot edino mero in vir bogastva. Tako zmanjšuje delovni čas v formi nujnega, da bi ga povečeval v formi odvečnega; zato čedalje

bolj postavlja odvečni čas kot pogoj – question de vie et de mort – za nujni. Po eni strani torej kliče v življenje vse moči znanosti in narave, kakor tudi družbene kombinacije in družbenega občevanja, da bi ustvarjanje bogastva napravil neodvisno (relativno) od zanj uporabljenega delovnega časa. Po drugi strani hoče te tako ustvarjene orjaške družbene sile meriti ob delovnem času in jih ukleniti v meje, ki so potrebne, da bi že ustvarjeno vrednost ohranil kot vrednost. Produktivne sile in družbeni odnosi – različni strani razvoja podružbljenega individuuma – se kapitalu prikazujejo le kot sredstvo in so zanj le sredstvo, da bi produciral iz svoje bornirane podlage. In fact pa so to materialni pogoji, da bi jo vrgli v zrak.” (Marx v Negri, 1996: 253) Kapital torej vsiljuje mero zakona vrednosti in brzda transformacije subjektov dela in produkcije. In proces je prišel do točke, kjer morajo nove subjektivne forme “raztreščiti” stari sistem zakona vrednosti, zakona izkoriščanja.

Vprašanje, ki si ga moramo zastaviti je, kje se nahaja ta novi produktivni subjekt, na kak način je mistificiran v institucijah družbene produkcije in reprodukcije, ki so zgrajene na zakonu vrednosti, kako se izraža njihova kriza in kako se lahko na osnovi njenega poglobljanja ta subjekt samokonstituira? Današnje prizorišče razrednega boja določajo načini, kako kapitalistična vrednostna forma kolonizira nove subjektivne forme dela in produkcije. Osvobodilne strategije morajo biti usmerjene k raztreščenju starega

sistema zakona vrednosti, zakona izkoriščanja. In seveda se moramo takoj vprašati, kaj je vzvod takšnega procesa družbene transformacije, ki demistificira obstoj družbenega individuuma, družbenih produktivnih sil, ki so zaklenjene in inhibirane v kapitalistični obliki (v sistemu zakona vrednosti in izkoriščanja).

Kar je naravnost osupljivo v obravnavanih prehodih, ki omogočajo teoretsko utemeljitev neodvisnosti dela oziroma proletariata, je dvojna narava mezde. Ta je po eni strani institucija pretvorbe uporabne vrednosti dela v menjalno vrednost, kar je predpogoj kapitalistične akumulacije, po drugi strani pa je kot razširjajoča se sfera potreb ontološka sedimentacija iz menjalne vrednosti izluščene uporabne vrednosti proletariata. In to na popolnoma podružbljenem in abstrahiranem nivoju. Zato moramo ponovno pretehtati politični potencial mezdnega boja. Tokrat na ravni družbenega individuuma, kar pomeni na ravni družbene mezde. In na tej ravni je treba peljati diskusijo o univerzalnem dohodku. Koncept slednjega omogoča demistifikacijo družbenega individuuma in njegovo politično samokonstitucijo.

Zato ni nobenih bližnjic. Prevrat teorije presežne vrednosti iz gledišča proletariata ne pomeni, da postane kapital uporabna vrednost delavcev. Neodvisnost proletariata namreč ne predpostavlja možnosti ukazovanja kapitalu, ampak možnost destrukcije razmerja kapitala. "Edina pot, ki jo najdemo pri Marxu, tako

v Grundrisse kot v vseh ostalih delih, je razbiti (razmerje kapitala) od znotraj, ne iskati zunanje oporne točke, zdrobiti ga izhajajoč iz delavske subjektivitete kot negacije in istočasno potencialnega bogastva (ki ga vendarle v svojem globalnem vidiku že uporablja kapital); skratka poglobiti prelom kapitalističnega razmerja iz njegove notranjosti. (...) vse to vodi k teoriji družbenega individuuma in komunizma kot negaciji kapitalističnega razmerja. Ne kot inverzija komande kapitala, ampak kot inverzija razmerja med nujnim delom in presežnim delom, kot negacija in reappropriacija presežnega dela. Pot subjektivitete je popolnoma notranja kapitalističnemu razmerju in si ne skuša zamišljati alternativ, ampak zna, skozi poglobljanje separacije, streti razmerje. Pot subjektivitete je intenzivna pot, je nenehna in koherentna rekompozicija sledečih si negacij, nujno delo zviša do točke, ko to uniči presežno delo. (...) V tej intenzivnosti, ki označuje separacijo, se najde maksimum svobode. Družbeni individuum je multilaterallost. Maksimum različnosti je najvišji približek komunizma. (...) Delavska oblast ni prevrat kapitalistične oblasti; niti formalno. Delavska oblast je negacija oblasti kapitala, je negacija centralizirane in homogene oblasti buržoazije, političnih razredov kapitala. Je razpustitev vsake homogenosti. Triumfira "pluralna", multilaterallostna metodološka shema. (...) Presežno delo je dalo kapitalističnemu projektu uniformen vidik, mezda je predkonstituirala

figuro kapitala. Ko postane mezda skozi svoj razvoj samoovrednotenje in reappropriacija presežnega dela, je to konec profitabilnega pravila razvoja. (...) Subjektiviteta osvobaja zgolj samo sebe, pravzaprav osvobaja totalnost možnosti. Skicira horizont. (...) Komunistična revolucija, izbruh družbenega individuuma v vsej njegovi moči, ustvari bogastvo alternativ, predlogov, funkcij. Svobode.” (Negri, 1996: 261–62)

ZA KONEC ŠE O AKTUALNOSTI TAKŠNE TEORETSKE INTERVENCIJE?

Kaj reči ob koncu tega kratkega popotovanja po neodvisnosti proletariata, kot jo najdemo v interpretacijah Marxa v avtonomističnem marksizmu? Seveda se postavi vprašanje smiselnosti kopanja po teh teorijah. Marksizem že dolgo ni več “edina” znanost delavskega gibanja, še manj pa socialističnih sistemov. Zato delo na določenih aspektih marksistične teorije ne more imeti vloge politične intervencije v politiko gibanja. Danes smo v postmoderni z eklekticismom teorij in diskurzov. Temna stran tega eklekticizma je, da obstaja zgolj kot tržno blago, svetla stran pa je, da vnaša v kodo osvobodilne politike neevropocentrične izkušnje. Pa vendar se zdi, da so lahko takšne teoretske intervencije plodne. Najprej lahko na prostoru, kjer so bile kategorije kapitala bolj kategorije gospodstva kot osvobajanja, vsaj teoretsko odpremo poglavje mezdni boj in njihovega

političnega potenciala. Da torej komunistične politike ne razumemo kot homologno modernizaciji in kot kolektivno upravljanje s kapitalističnim razmerjem, ampak kot demistifikacijo in osvoboditev družbenega individuuma. Na tej osnovi lahko v prihodnosti naredimo tudi zgodovinske analize možnosti nastanka in realni obstoj takšne politike v tukajšnji zgodovini.

Še dodaten pomen tovrstni teoretski intervenciji daje kriza. Slednja je še zaostрила vprašanje neizogibnosti novih institucij delavskega in družbenega gibanja. Institucij, ki izhajajo iz neodvisnosti proletariata in ne iz upravljanja s kapitalističnim razmerjem. Prav neverjetno je, kako je cunami trenutne strukturne krize kapitalizma naplaval socialistična trupla in kako intenzivni so poskusi, da bi jih obudili. Po drugi strani se je lokalno gibanje ujelo v popolno impotenco bodisi katastrofičnih diskurzov, po katerih je kapitalizmu tako rekoč odzvonilo, bodisi v pozivanja k alternativam, ki pa niso zgrajene na subjektiviteti proletariata, ampak na utopičnih vizijah. Čas je, da se posipamo s pepelom in priznamo, da smo podcenjevali politični potencial mezdnega boja. Obenem pa moramo vztrajati, da je treba v mezdi demistificirati potencial družbenega individuuma in da je treba mezdni boj usmeriti v njegovo osvoboditev. Pričujoči prispevek je morda dal določene ideje, kako.

LITERATURA IN VIRI:

- Harvey, D.** (2005): A brief history of Neoliberalism. New York, Oxford University Press.
- Lazzarato, M.** (2004): Les révolutions du capitalisme. Paris, Les Empêcheurs de penser en rond.
- Lotringer, S. in Marazzi, C.** (ur.) (2007): Autonomia: Post-political politics. Los Angeles, Semiotext(e).
- Marx, K.** (1985): Kritika politične ekonomije 1857/58. Ljubljana, Delavska enotnost.
- Negri, A.** (1996): Marx au-delà de Marx. Paris, Editions L'Harmattan.
- Wright, S.** (2002): Storming Heaven: Class composition and struggle in Italian Autonomist Marxism. London, Pluto Press.

UNIVERZALNI TEMELJNI DOHODEK: NAČELO VZAJEMNOSTI IN PRAVIČNOST

Povzetek: Povzetek: Besedilo obravnava osrednjo, moralno kritiko ideje univerzalnega temeljnega dohodka – t.j. kršenje načela vzajemnosti. Avtor izpostavi vprašanje pravičnosti kršenja tega načela kot ključno vprašanje družbene sprejemljivosti ideje UTD. Zagovarja tezo, da ideja UTD ni nepravična, četudi krši načelo recipročnosti. Pri tem izhaja iz različnih teoretičnih izhodišč – od teorije pravičnosti Johna Rawlsa do republikanske politične teorije in zemljevida politične filozofije Tonya Walterja. Kako ideološko opredeliti idejo UTD? Ali bi morali zavrniti koncept polne zaposlenosti, če družbe niso zmožne absorbirati celotne delovne sile kljub visoki gospodarske rasti? Avtor ugotovi, da Rawlsova teorija pravičnosti govori v prid pravičnosti ideje UTD ter da recipročnost še zdaleč ni edini aspekt pravičnosti. Namen teksta je preizkusiti prevladujoče družbenoekonomske koncepte znotraj koncepta UTD in s tem okrepiti moralni argument za uvedbo UTD.

Ključne besede: univerzalni temeljni dohodek, načelo vzajemnosti, pravičnost, polna zaposlenost, delovna etika.

V času gospodarske recesije je prostor javne razprave bolj odprt za alternativne ideje, kakršna je ideja univerzalnega temeljnega dohodka (UTD). V debatah o UTD je najbolj kontraverzno vprašanje nedvomno vprašanje kršenja načela vzajemnosti, ki je najverjetneje ključno za uvedbo UTD. Znanstvena besedila, ki se nanašajo na UTD in problem kršenja načela vzajemnosti, ponavadi ne uspejo podati zadostnega odgovora na to dilemo. Zato bo vprašanje *pravičnosti kršenja načela vzajemnosti* osrednje vprašanje tega besedila – ali je UTD res nepravičen, četudi krši načelo recipročnosti? Ali bi morali zavrniti koncept polne zaposlenosti ter tako destigmatizirati nedelo? Zakaj se kljub vse višji gospodarske rasti ohranja problem nezmožnosti absorpiranja delovne sile? Je danes upoštevano načelo recipročnosti? Skušal bom tudi pokazati, da ideja UTD ne krši načela vzajemnosti, ampak celo poskrbi za vključitev vsakega posameznika v menjalne odnose. Za konec bom na kratko povzel nekaj pozitivnih značilnosti UTD – rešitev problema kumulativne nesreče, prekinitev začaranega kroga revšine, transformacija razrednih odnosov etc. V tekstu bom odgovoril tudi na nekatera druga vprašanja. Katera ideologija stoji za idejo UTD? V katerih družbah je UTD sprejemljiv? Je delo res »dobro«? Izhajal bom iz naslednjih *teoretičnih izhodišč*. Prvič, Rawlsova teorija pravičnosti je merilo za pravičnost katerekoli družbe, saj preferira načelo poštene enakosti možnosti pred načelom razlike. Je UTD družba pravična?

Drugič, mnogi avtorji trdijo, da se UTD najboljše ujema z izhodišči republikanske politične teorije, ki izhaja iz prepričanja, da so za svobodo posameznika potrebna določena materialna sredstva. Tretjič, s pomočjo zemljevida politične filozofije Tonya Walterja bom poskušal idejo UTD tudi ideološko opredeliti.

O UNIVERZALNEM TEMELJNEM DOHODKU

Univerzalni temeljni dohodek je univerzalen, individualen, nepogojen ter časovno neomejen dohodek, ki ni vezan na delo. Ker je UTD *individualen*, je izplačan vsakemu posamezniku in ne gospodinstvu. Prejemajo ga vsi člani skupnosti ne glede na dohodek, uspešnost, premoženjsko stanje, učinkovitost dela, pripravljenost sprejeti ponujeno delo etc. Za UTD torej velja dvojna nepogojenost – premoženjska in delovna. Je *stalen* dohodek, ki ga posameznik prejema od rojstva oziroma polnoletnosti do smrti. Posameznik, ki prejema UTD, pa *ni vezan na delo*. Zaradi teh radikalnih značilnosti je lahko ideja UTD nesprejemljiva znotraj nekaterih družb. Kot pravi Boltin, je ideja UTD z motivom socialne pravičnosti na prvi pogled videti kot radikalno leva ideja, a se s spodbujanjem fleksibilnosti trga približa tudi tradicionalno desnim vrednotam (Boltin 2005b), zaradi česar idejo UTD težko umestimo v točno določeno politično ideologijo. Najboljšo *ideološko opredelitev* poda Tony Walter, ki v svojem zemljevidu politične filozofije idejo UTD

umesti med osjo Svoboda-Enakost ter polom Ekologija. Ideologije pod osjo Svoboda-Enakost Walter označi za »vizije prihodnosti« (Walter 1989, 148–149). Ali lahko večjo enakost dosežemo le na račun manjše svobode in *vice-versa*? Ne. Kako potem doseči večjo enakost in svobodo hkrati? Marx in Engels sta zapisala, da »[človek], ki nima v lasti nobene druge lastnine kakor svojo delovno moč, mora v vseh okoliščinah družbe in kulture biti suženj drugih ljudi, ki so iz sebe naredili lastnike materialnih pogojev dela. Lahko dela le z njihovim dovoljenjem, zato lahko živi le z njihovim dovoljenjem« (Domènech in Raventós 2007, 1, 4). Enakost in svoboda torej nista cilja, ki bi morala biti izbrana neodvisno drug od drugega, kajti vsakdo z negotovo materialno eksistenco trpi erozijo svoje svobode (npr. v obliki začasne zaposlitve, odsotnosti pogodbe, »fleksibilnosti« dela, brezposelnosti brez kakršnekoli socialne zaščite etc.) in obratno – erozija svobode zvišuje materialno neenakost (npr. v obliki nižanja realnih plač, negotovih pokojnin, privatiziranih javnih storitev etc.). Ker revni, ki nimajo materialne osnove za svoje preživetje, ne morejo biti dejansko svobodni (Raventós 2007, 20–21, 74, 107–109). Zato je potrebno maksimirati sredstva, ki bodo dostopna tistim, ki imajo najmanj. Najmanj pa imajo tisti, ki ne naredijo nič, da bi na podlagi lastnih prizadevanj ustvarili kak dohodek zase (Barry v Cohen in Pribac 2004, 72). Potemtakem je UTD idealni instrument za doseg tega cilja.

Iz tega lahko sklepamo, da ideja UTD izhaja predvsem iz *republikanske politične teorije*. Le-ta se vrti okoli ideje svobode, ki potrebuje določena materialna sredstva, ki bi omogočala družbenoekonomsko neodvisnost ter prosto izbiro posameznika (Mulvale 2008, 14). Republikanska svoboda torej izvira iz materialne neodvisnosti posameznikov. Poznamo dve tradiciji republikanizma – oligarhično in demokratično republikansko tradicijo. Nedemokratična republikanska tradicija (v nasprotju z demokratično različico) izhaja iz prepričanja, da bi morali izključiti ljudi brez lastnine. Če je UTD kompatibilen z republikansko tradicijo, potem je lahko kompatibilen le z demokratično varianto le-te (Domènech in Raventós 2007, 2, 7) – ker je UTD univerzalen, vsem članom družbe ponuja možnost, da postanejo »lastniki«. Domnevo, da je UTD najbolj kompatibilen ravno z demokratično republikansko politično teorijo, potrjuje primer Kanade. Ker je Kanada ustavna monarhija, Kanadčani dojemajo državo kot Krono. Pri Kanadčanih je prisotna zgodovinsko vkošenjena zavest, da je Krona privzeta lastnica družbenega bogastva. Zato Kanadčani bogastvo naravnih virov raje pripisujejo Kroni kot državljanom. Odstotnost republikanskih načel torej negativno vpliva na *družbeno sprejemljivost* ideje UTD. Za razliko od Kanadčanov, pa prebivalci Aljaske, ki so prvi uvedli UTD, lažje sprejmejo republikansko razumevanje, da je vlada kreatura državljanov ter da jim je zato direktno odgovor-

na. A takšna obrazložitev je za Kanadčane nenavadna in bi zanje pomenila velik konceptualni preskok (Mulvale 2008, 15–16). Tudi Andersson in Kangas ugotavljata, da je za družbeno sprejemljivost ideje UTD potrebna posebna kombinacija vrednot – UTD je lažje sprejet v družbi, ki je hkrati individualistična in solidaristična, saj naj bi UTD preferiral individualno svobodo pred kolektivistično motivacijo. Ravno zaradi je Finska bolj naklonjena ideji UTD kakor Švedska (Andersson in Kangas v Kildal in Kuhnle 2005, 127–128). A kot opozarja Casassas, zveza med UTD in republikanskim idealom ni brez konceptualne tenzije. Pri republikanizmu ima namreč izredno pomembno vlogo *državljska dolžnost* (Pateman 2007, 2). Z uvedbo UTD pa bi se nekateri lahko izognili tej dolžnosti.

UGOVOR IZKORIŠČANJA, DELOVNA ETIKA IN NEDEMOKRATIČNOST DELA

V antični Grčiji je bilo *delo negativna vrednota*, zato so ga opravljali sužnji, medtem ko so bili državljanji oziroma moški osvobojeni dela. Obveza dela je torej izključevala posameznika iz družbe, medtem ko je bilo nedelo središče identitete (Beck 2009). Danes je delo pozitivna vrednota. Kot opozarja Pateman, je institucija zaposlitve danes samoumevna, čeprav je oblastna struktura zaposlitve *nedemokratična*. Zato je zaposlitev veliko *območje hierarhije ter podrejenosti* znotraj domnevno demokratičnih družb. A kljub temu smo prepričani, da je zaposlitev

nujna za demokracijo (Pateman 2007, 4). Demokratski potencial UTD pa je ravno v tem, da lahko posameznik dejansko zavrne delo. Glavni ugovor predlogu UTD je t.i. *ugovor izkoriščanja*, ki pravi, da UTD omogoča delazmožnim nedejavnim ljudem živeti na račun dela drugih (Cunliffe in Erreygers 2008, 197). Če torej nekdo ne dela oziroma ne prispeva ničesar (npr. ne proizvaja dobrin, ne vzgaja otrok, ne skrbi za starejše etc.), čeprav je tega zmožen, potem leta živi nepošteno na račun dela drugih (White 2006, 2), s čimer krši *načelo recipročnosti*. Načelo vzajemnosti najbolje opisujejo besede »kdor ne dela, naj ne je«. Reeve celo trdi, da UTD ne bi odpravil izkoriščanja, temveč le njegovo naravo, kajti tudi »nedejaven izkorišča delavnega, s tem ko prejema dohodek, ki je ustvarjen z aktivnostjo tistih, ki se odločijo delati« (Vanderborght 2006, 8). Vprašanje kršenja načela vzajemnosti je najbolj kontraverzna zadeva v filozofskih debatah o UTD. Menim, da je to vprašanje celo ključno za uvedbo UTD. Načelo vzajemnosti izhaja iz prevladujoče ideje distributivne pravičnosti, ki je enako zasidrana tako v krščanski (predvsem protestantski) kot tudi v tržnoliberalni in socialistični tradiciji *delovne etike*. Katerakoli shema, ki bi ljudem dovoljevala »jesti brez dela«, je zato nekakšen moralni škandal. Ta logika dovoljuje le nekaj legitimnih izjem: upokojenci, osebe, ki so (fizično ali mentalno) nezmožne za delo, otroci, starši z majhnimi otroci, zaporniki etc. Biti gospodinja pa je že nekoliko manj

sprejemljiv izgovor (Offe 2008, 13, 16), kar še posebej velja za zahodni svet. Moč delovne etike je torej ogromna. Kot pravi Dore, »gre za to, da se človek izogne obtožbi, da je zastojkarski postopač« (Dore v Cohen in Pribac 2004, 84). Delo ima nedvomno svoje pozitivne razsežnosti. A vsako delo ne omogoča dostojanstvenega življenja, vsako delo ne izpopolnjuje posameznika etc. Po Foucaultu delo nima le produktivne funkcije, temveč tudi simbolno ter dresurno funkcijo (Foucault 1991, 52). Zato moramo delo razumeti tudi kot obliko dresure ter nadzora.

ALI UTD KRŠI NAČELO RECIPROČNOSTI?

Obstajajo številni ugovori na očitek, da UTD krši načelo vzajemnosti. V poznih 70-ih so v Kanadi izvedli eksperiment oziroma verzijo zajamčenega letnega dohodka (GAI) – t.i. *Mincome*. Pri tem eksperimentu so skušali ugotoviti, ali GAI oziroma UTD res negativno vpliva na iniciativo za vstop na trg dela med tistimi, ki so dela zmožni. Rezultati so pokazali, da zajamčen dohodek *ne* vpliva na iniciativo ljudi za vstop na trg dela oziroma, da je redukcija zelo skromna – en odstotek med moškimi, tri odstotke med ženami ter pet odstotkov med neporočenimi ženskami (Mulvale 2008, 6). Ti rezultati govorijo v prid UTD. Tudi McKayeva je prepričana, da UTD predlog ne grozi cilju spodbujanja aktivne participacije na trgu dela, temveč izpopolnjuje potrebe trga dela po tehnoloških spremembah in krepitvi mednarodne konkurence (McKay 2005,

107). UTD hkrati omogoča, da si ljudje napolnijo »baterije«, da pridobijo nova znanja etc., kar zvišuje produktivnost delavcev – in to je tisto, kar kapitalizem potrebuje (Van Parijs 2007b, 40). Ali današnje družbe sploh upoštevajo načelo vzajemnosti? Prvič, *ženske*, ki opravljajo vsakodnevna gospodinjska opravila, za opravljeno delo niso plačane. To pomeni, da je načelo recipročnosti ignorirano – gospodinje oziroma matere naj bile motivirane z »ljubeznijo« (Pateman 2007, 3), medtem ko moški ponavadi živijo nepravično od dela žensk. Če UTD res krši načelo vzajemnosti, potem ta kršitev velja za vse ter ne le za ženske. Drugič, Mencinger se sprašuje, ali »je napor 'srfarja',¹ ki k družbenemu produktu ne prispeva ničesar, manj koristen od napora nogometaša, ki z visokim zaslužkom nadpovprečno 'prispeva' k družbenemu produktu« (Mencinger v Cohen in Pribac 2004, 140). Vredno premisleka. Tretjič, ideja »kdor ne dela, naj ne je« se nanaša le na revne. A obstajajo tudi bogati, ki ne delajo, a zato niso lačni. V UTD družbi bi si lahko vsi privoščili početi to, kar so do sedaj lahko počeli le bogati – živeli brez kakršnega koli prispevka v zameno (Raventós 2007, 180–181). Z izplačevanjem UTD bi tolerirali določeno število »zabušantov«, podobno kot danes toleriramo nedejavne bogate ali slavne ljudi, ki jim celo ploskamo (Pateman 2007, 5). Seveda bi bilo nesmiselno trditi, da v družbi ne obstajajo »izkoriščevalske družbe« oziroma

ljudje, ki goljufajo sistem socialnega skrbstva. A k takšni »širitvi protidružbenih subkultur« lahko pripomore tudi naraščanje dohodkovne neenakosti (Dore v Cohen in Pribac 2004, 85). Kot pravi Wade Rathke, »ni res, da ljudje nočejo delati. Hočejo pošteno plačilo, hočejo, da se z njimi ravna spoštljivo in dostojanstveno ter hočejo imeti občutek, da je njihovo delo pomembno« (Rathke v Cohen in Pribac 2004, 50). Prav tako ne drži, da bi UTD dal revnim nezasluženo nekaj za nič. Danes marsikateri delavec dobi bistveno premalo ali celo nič za opravljeno delo. Ali res lahko razumemo UTD kot novo obliko izkoriščanja, kot trdi Reeve? Verjetno bi bilo izredno malo takšnih prejemnikov UTD, ki bi se odločili za izkoriščanje. A katerih je več – lenuhov ali tistih, ki opravljajo družbeno koristna dela? Odgovor je več kot očiten. Boltin meni, da bi bilo za gospodarstvo celo bolje, če bi se lenuhi odločili, da gredo med brezposelne, saj bi delodajalci tako dobili bolj pridne in motivirane delavce (Boltin 2005a; Boltin 2006a). Kot pravi Caputo, v tržnih družbenopolitičnih režimih ni nihče *free-rider* – vsi so potrošniki, saj vsi trošijo ter tako prispevajo k nacionalni blaginji (Caputo 2008, 515). Groot poda še boljši argument. Po njegovih besedah *free-rider* ne predstavlja stroškov za družbo v primeru, da je njegovo delo prevzel nekdo drug, ki je za to delo enako usposobljen. Zakaj nekoga potiskati v plačano delo, če je povpraševanje po tem delu preveliko (Groot 2006, 2)?

¹ Van Parijsov srfar je oznaka za osebo, ki krši načelo vzajemnosti.

Kot opozarja Offe, nam zgodovina kapitalističnega razvoja daje vedeti, da se vse pogosteje kaže stalna tendenca prekinitve menjalnih odnosov – lastniki delovne sile in kapitala nenehno izpadajo iz menjalnih odnosov. Posledica tega je izpad ravnotežnih mehanizmov – ko ponudba in povpraševanje ne delujeta. Z napredovanjem kapitalističnega razvoja se manjša tudi možnost učinkovitosti avtomatskih korekturnih mehanizmov (Offe 1985, 62–63). Ker je UTD univerzalen, lahko vsakega državljana *vkluči v menjalne odnose*. Kot pravi McKayeva, UTD ponuja kompenzacijo za ne-dostop do formalnega trga dela (McKay 2005, 109).² Odličen primer je Južnoafriška republika, ki dosega skoraj 40-odstotno brezposelnost – zato je relativno malo ljudi, ki so zaposleni ter še manj tistih, ki plačujejo davke (Seekings 2007, 1–2, 5). Je takšna neparticipacija na trgu dela bolj smiselna kot uvedba UTD, ki bi nezaposlenim ponudila možnost vključitve na trg dela? Nedvomno pa je tako visoka brezposelnost dosti dražja kakor izplačevanje UTD. Že Thomas Pain je menil, da obstaja skupina prejemkov, do katerih je posameznik upravičen le zato, ker je član neke skupnosti – ne glede na prispevek ali svojo stisko (Van Parijs v Cohen in Pribac 2004, 120–121). UTD potemtakem lahko razumemo kot *dediščino*. Po mnenju Charlierja in Hueta je

² S tem UTD varuje dostojanstvo vsakega posameznika. Dostojanstvo omenja tudi Splošna deklaracija človekovih pravic iz leta 1948 – v preambuli ter v 1. in 22. členu (Splošna deklaracija človekovih pravic, 1948).

ugovor izkoriščanja ali *parazitizma* celo nepomemben, če bi bila UTD izplačila financirana iz naravnih virov ali podedovanih artefaktov (Cunliffe in Erreygers 2008, 197). Učinki organiziranega sodelovanja namreč vodijo k produktivnim pridobitvam, ki se jih ne da pripisati nekemu posamezniku – npr. znanja, tehnološki dosežki, civilizacijski moralni in legalni sistemi etc., ki so jih prepustile prejšnje generacije. Zato lahko sodobne generacije prejmejo te dosežke brezplačno (Offe 2008, 15–16). Gre torej za kolektivno in ne individualno prislužene podedovane okoliščine. Zato mnogi zagovorniki UTD dojemajo UTD kot *pravico* – McKayeva kot državljansko pravico (McKay 2007, 346), Pateman kot demokratično pravico (Pateman 2004, 89), Suplicy kot javno pravico (Suplicy 2007, 4), Brittan kot pravico do lastnine (Brittan in Webb 1990, 3) ter Erreygers in Cunliffe kot naravno pravico (Erreygers in Cunliffe 2006, 3). Pravico do UTD lahko primerjamo s splošno volilno pravico – zakaj lahko pasivni volivci oziroma »lenuhi« volijo, medtem ko leti ne bi smeli prejemati UTD?

KONSTRUKT POLNE ZAPOSLENOSTI TER KRITIKA NAČELA VZAJEMNOSTI

Claus Offe je eden tistih, ki upravičevanje in učinkovitost evropskih reform trga dela postavlja pod vprašaj. Pri tem odlično dokaže nesmiselnost vztrajanja pri *konstruktu polne zaposlenosti*. To Offejevo ugotovitev bom uporabil kot

osnovo za kritiko načela vzajemnosti. Cilj Lizbonske agende iz leta 2000 je obnovev pogojev polne zaposlitve. Do leta 2010 bi morale vlade držav članic doseči zaposlenost 70/60/50.³ A dandanes je očitno, da ekonomije niso zmogljne absorbirati celotne delovne sile. Kot pravi Raventós, socialna država po drugi svetovni vojni je bila sposobna zaščititi zaposlene pred revščino. Danes celo delavci z legalno delovno pogodbo ostajajo pod pragom revščine. T.i. revni zaposleni so standardni del trga dela tako v Združenih državah Amerike kot tudi v Evropi (Raventós 2007, 101). Brez dvoma lahko trdimo, da je cilj Lizbonske agende popolnoma nerealističen, četudi ne upoštevamo posledic trenutne gospodarske recesije. Je sploh miselno vztrajati pri tem cilju? Tudi Offe ugotavlja, da je polna zaposlenost popolnoma nerealistična oziroma, da je realistična le pod normativno nesprejemljivimi pogoji (npr. prisilno delo, zaposleni revni, neodgovorno potrošništvo etc.) ali preko institucionalnih sprememb, ki so nerealistične. Pri tem je potrebno odgovoriti še na eno vprašanje, ki se nanaša na problem doseganja polne zaposlenosti – ali je *gospodarska rast* edini razumljiv pogon, ki omogoča polno zaposlenost? Tržno-liberalna teorija, ki ostaja prevladujoča doktrina, narekuje »pravilno« fiskalno, monetarno in ekonomsko politiko. Le-ta naj bi vpli-

vala na višjo gospodarsko rast ter posledično na višjo zaposlenost, ki naj bi dokončno rešila problem distribucije ter tako zagotovila pravično delitev družbenega produkta med vso populacijo. A ta teorija v praksi ni potrjena zato, ker neodvisna spremenljivka »fiskalna, monetarna in ekonomska politika« ne dosega zadostne vrednosti. Posledica tega je patološki učni proces, ki se rezultira v še bolj investicijam prijazno fiskalno in monetarno politiko ter posledično v še bolj rigorozna krčenja socialnih in delavskih tržnih politik. Brezposelnost se kljub ekonomski rasti ni zmanjševala. Edina rešitev, ki so jo ponujali ekonomisti in politiki, je bila še hitrejša gospodarska rast. Ali lahko UTD družba doseže cilj polne zaposlenosti? Cilj UTD vsekakor ni polna zaposlenost. UTD omogoča možnost izhoda, s čimer postane brezposelnost individualno in kolektivno bolj sprejemljiva (Offe 2008, 3, 21– 23). Ideja UTD se torej ne ukvarja s »problemom brezposelnosti«, ker zanjo ta »problem« sploh ni problematičen. Znotraj koncepta UTD je zmanjšanje ponudbe dela povsem sprejemljivo. Kot meni Van Parijs, bi z UTD ljudje, ki so iztrošeni, ali pa mislijo, da delajo preveč, dobili možnost da se »odpočijejo«. S tem bi dobili priložnost tisti, ki sedaj ne najdejo dela. To pomeni, da bi delalo več ljudi, a manj časa (Van Parijs 2007b, 39). S tem bi se zmanjšala tudi želja po polni zaposlenosti.

³ 70 % vseh delovno sposobnih posameznikov, 60 % vseh delovno sposobnih žensk ter 50 % vseh delovno sposobnih starejših (nad 55 let).

PRAVIČNOST UNIVERZALNEGA TEMELJNEGA DOHODKA

Poleg načela vzajemnosti obstajajo še drugi aspekti pravičnosti – pravičnost ni le recipročnost. White recimo ne izključuje možnosti, da je UTD morda »slab« z vidika recipročnosti, a je zelo »dober« z vidika drugih pravičnosti. To misel ponazori s pomočjo dveh modelov družbe – *recipročne družbe* oziroma družbe brez kršenja recipročnosti, a z nekaj tržne ranljivosti ter *tržno neranljive družbe* oziroma družbe brez tržne ranljivosti, a z nekaj kršenja recipročnosti. Katera izmed omenjenih družb je pravičnejša? White ocenjuje, da je pravičnejša »tržno neranljiva« družba oziroma UTD družba. Če ima prav, potem ugovor izkoriščanja ni odločilen, četudi je dobro utemeljen. Pravičnost torej podpira UTD, ker naj bi le-ta preprečil večjo nepravičnost, kot bi jo lahko ustvaril. Sodobne kapitalistične družbe namreč ustvarjajo nepravičnost, ki je večja od nepravičnosti, ki bi bila posledica kršenja dolžnosti recipročnosti (White 2006, 4–5). Tudi s pomočjo Rawlsove teorije pravičnosti (ki služi kot merilo pravičnosti neke družbe), lahko poskusimo oceniti (ne)pravičnost UTD družbe.

John Rawls definira pravičnost kot poštenost, kjer izvorni položaj enakosti na nek način ustreza naravnemu stanju, kot ga poznamo v tradicionalni teoriji družbene pogodbe (Rawls v Bibič 1997, 348). Rawlsova *tančica nevednosti* je situacija, v kateri nihče ne pozna svojega

mesta v družbi, svojega razrednega položaja, družbenega statusa, inteligence, moči etc. Ker nihče ne ve, kje se nahaja na družbeni lestvici, so vsi bolj ali manj v podobnem položaju. Zato nihče ne določa načel tako, da bi si s tem zagotovil neko začetno, nepošteno prednost pred ostalimi. To omogoča izpolnitev *dveh načel pravičnosti*, ki sta lahko izvedeni le v tem izvornem položaju. Prvo načelo se nanaša na osnovne svoboščine državljanov, ki so enake za vse. Drugo načelo pa se nanaša na porazdelitev dohodka in bogastva. Za razliko od prvega načela drugo načelo ne velja nujno enako za vse – porazdelitev dohodka in bogastva ni nujno enakomerna. Vendar Rawls poudarja, da mora biti le-ta vsakomur v prid. Če je porazdelitev neenakomerna, a ni v prid vsem, potem govorimo o krivici, ki je izbir neenakosti. Zato morajo biti družbene in ekonomske neenakosti urejene tako, da so najkoristnejše za tiste, ki so najbolj zapostavljeni – potrebno je torej poskrbeti za tiste, ki so v najslabšem položaju. Rawls poda tudi določen vrstni red teh dveh načel – prvo načelo je vedno pred drugim načelom. To pomeni, da se ni možno odreči osnovnim svoboščinam za nekakšno nadomestilo v dobičku (Rawls v Bibič 1997, 348–352). Ta vrstni red načel določa prioriteto načela poštene enakosti možnosti pred načelom razlike (Scanlon v Založnik 2006, 26). Zaradi neenakosti iz drugega načela nimajo vsi enake (z)mogućnosti uporabiti svoje osnovne svoboščine za dosego lastnih ci-

ljev, kljub temu da naj bi bile le-te enake za vse (Rawls v Založnik 2006, 26). Podobnost z republikansko tradicijo je več kot očitna. Po Rawlsu je temeljna dolžnost *dolžnost pravičnosti*. Rawls celo poudari, da smo dolžni sprejeti tudi nepravične pravne norme ter se po njih ravnati, vendar le dokler ta »nepravičnost« ne preseže določene meje. To dopuščanje oziroma toleriranje nepravičnosti opravičuje z dejstvom, da nekaterih stvari ni možno urediti pravičneje (Rawls v Založnik 2006, 32–34).

Bistvo Rawlsove teorije pravičnosti je, da si lahko »sami izberemo družbo v kateri se bomo rodili«. Poudarek je predvsem na doseganju stabilnosti družbe. Da bo družba lahko vzpostavila ter ohranjala stabilnost, pa je ključno oblikovanje čuta za pravičnost. Le-ta se lahko razvije le v dobro urejeni družbi (idealni družbi), v kateri so družbene institucije pravične. Pravične družbene institucije pripomorejo k temu, da posameznik prepozna dobro, ki izvira iz tako dobro urejene družbe. To je tretji Rawlsov psihološki zakon moralnega razvoja. A vendarle naša družba ni idealna, ni »dobro urejena družba« s »pravičnimi družbenimi institucijami«. Teorija pravičnosti je zato nekakšno merilo za pravičnost družbe, na katerega lahko pomislimo v neki povsem realni situaciji. Kot pravi Rawls so načela pravičnosti kompatibilna z različnimi tipi ureditev (Založnik 2006, 27, 30–31). Zato lahko z Rawlsovim merilom pravičnosti ocenimo tudi (ne)pravičnost UTD družbe. Prvič, v UTD

družbi ni nikogar, ki bi posamezniku postavljaj zoprna vprašanja o njegovem dohodku, pripravljenosti na delo etc. ter na tak način pogojeval njegovo pravico do pomoči, ki bi mu zagotavljala preživetje. UTD se tako močno približa Rawlsovi tančici nevednosti. Drugič, tudi UTD ohranja prioriteto prvega načela pravičnosti pred drugim ter s tem prioriteto enakosti možnosti pred načelom razlike. UTD celo zagotavlja materialne pogoje za doseganje enakosti svoboščin za vse; kajti če posameznik nima zagotovljenih materialnih pogojev, potem trpi tudi njegova svoboda. Tudi v UTD družbi porazdelitev bogastva ni nujno enakomerna za vse. UTD le spodbuja k večji egalitarnosti, saj v prvi vrsti poskrbi za tiste, ki so v najslabšem položaju. Tretjič, Rawls celo meni, da smo dolžni sprejeti tudi nepravične pravne norme zato, ker nekaterih stvari ni možno urediti bolj pravično. Potemtakem tudi toleriranje »lenuhov« ni nepravično.

ZAGOVOR UNIVERZALNEGA TEMELJNEGA DOHODKA

Nihče ne poskrbi sam zase, kajti vsakdo je odvisen od nešteto stvari, za katere poskrbijo drugi (Boltin 2006a). Uspeh nekoga je namreč potrebno razumeti predvsem kot »srečo in ne zaslug« (Dore v Cohen in Pribac 2004, 86). Statistična korelacija med zaslugami in učinkom seveda obstaja. A ljudje smo precej bolj odvisni od podjedovane in sprotne sreče kod od lastnih zaslug, kot si ponavadi radi domišljamo (Boltin 2008a).

Wigley recimo izpostavi problem »okrutno slabe sreče« ali t.i. *kumulativne nesreče*. Če posameznik zavestno prevzame neko tveganje, ki bi se mu sicer lahko izognil, potem breme (ali korist), ki ga prinese to tveganje, pade na posameznika – v takšnem primeru mora posameznik prevzeti odgovornost. In obratno – če kumulativna nesreča ni produkt izbire posameznika, potem je to problem, s katerim se mora soočiti družba in ne posameznik. A upoštevati moramo tudi razliko med izbiro in pogoji te izbire. Če ni »pravih« pogojev, potem posameznik ne sme trpeti posledic svoje izbire in obratno. Prepustiti posamezniku breme nesreče, bi bilo nepravično, saj ponavadi nimamo zadostne kontrole na tem, kdaj in v kakšnem vrstnem redu se bo nekaj zgodilo (Wigley 2006, 3–4, 12). UTD tako predstavlja superiorno socialno politiko, saj preventivno preprečuje pojav kumulativne nesreče.

UTD je edini od danes znanih sistemov socialne varnosti, ki učinkovito *preseka začaran krog revščine* – t.j. sistem, v katerem je nekdo, ki prejema denarno socialno pomoč na boljšem v primerjavi z nekom, ki dela za nizko plačo (Korošec 2009, 31). Današnji sistemi socialnih pomoči deloma odpravljajo revščino, a po drugi strani potiskajo posameznika v stanje odvisnosti (Van Parijs 2007b, 40). Rousseau v *Discourse on Inequality* pravi, da je »najhujša stvar, ki se lahko zgodi nekomu v odnosu med človekom in človekom, da živi od usmiljenja drugega« (Rousseau v White 2007, 1). Takšna

odvisnost daje drugi stranki moč, da se vmeša v življenje stranke, ki je odvisna. UTD zato deluje kot močno orodje za zmanjšanje ali celo eliminacijo takšne odvisnosti (White 2007, 1). Sistem socialne pomoči vsekakor ne spodbuja ljudi, da bi ob prejemanju socialne pomoči še delali, zato je krivičen predvsem do delavcev z nizkimi oziroma minimalnimi plačami. Lahko se celo zgodi, da je nekdo formalno zaposlen, a je dejansko brez dohodka. Možno je tudi, da je zaslužek nekoga tako nizek, da ne omogoča niti preživetja. V nasprotju z današnjimi sistemi socialnih pomoči UTD spodbuja k delu – ker bi UTD prejeli vsi, bi se vsak dohodek, ki bi ga posameznik zaslužil, poznal kot razlika (Korošec 2009, 31). Zato lahko UTD razumemo tudi kot nekakšno stimulacijo v smeri plačanega dela, kar za subvencije preko preverjanja sredstev ne velja (Boltin 2006a; Raventós 2007, 125). Potrebno je upoštevati tudi »krivico izbiranja«. Ker je nekje potrebno postaviti mejo oziroma cenzus, znaša razlika med prejemniki in neprejemniki socialne pomoči le nekaj evrov (Korošec 2009, 31). Postavljena meja torej vedno nekoga nepošteno »pozabi«. Ker v UTD družbi ni potrebe po preverjenju zaslužkov posameznikov, je eliminirana vsa nepotrebna birokracija (Suplicy 2007, 4). UTD je zato »dobro zdravilo za klientalizem in administrativno samovoljo«, saj ga dobijo vsi. Zato obstaja manjša verjetnost zlorabe moči v primerjavi s pogojevanimi subvencijami (Raventós 2007, 127).

UTD je strategija potencialne *transformacije razrednih odnosov* znotraj kapitalizma, saj ljudem neposredno zagotavlja sredstva preživetja. Možnost izhoda, ki jo ponuja ideja UTD, bi spremenila naravo odnosa kapitalist-delavec, kar pomeni, da bi delodajalec tretiral delavca kot enakopravnega ter ne kot »človeško orodje« (Wright 2004, 1, 79–81).⁴ Posledice današnjega neravnovesja moči med delom in kapitalom odlično opiše naslednji citat. »Človek z veliko lastnine ima veliko pogajasko moč in občutek varnosti, neodvisnosti ter svobode... Le-ta lahko steguje svoje prste proti tistemu, pri katerem računa na dohodek (...) Človek brez lastnine mora vstrajno in brez prekinitve pridobiti svoj dohodek z delom za delodajalca (...). Neenaka distribucija lastnine pomeni neenako distribucijo moči in statusa (...)« (Meade v Casassas 2007, 2). UTD je instrument, ki bi lahko veliko prispeval k simetriji moči med delom in kapitalom. Delavec bi si namreč lahko »dovolil« zavrtniti službo s prenizko plačo ali s slabimi, poniževalnimi pogoji. UTD torej spodkopava moč kapitalistov v tem odnosu, a je ne ukinja. Prav tako se ne vzpostavi razmerje enakosti med delom in kapitalom, saj kapitalist še vedno definira vsebino, formo ter okoliščine dela nekega delavca, medtem ko ostaja moč vodstva skoraj nedotaknjena (Raventós 2007, 23). Zato bi bili kapitalisti še vedno »gospodarji«. Znotraj odnosa kapitalist-delavec se šibkejša stranka okrepi, a ne postane močnejša.

⁴ Aristotel s besedno zvezo »človeško orodje« označi sužnje.

Bi UTD eliminiral »rezervno armado«? Z UTD bi lahko dejansko dosegli tisto, čemur danes pravimo *fleksibilnost*. A to ne pomeni le lažjega odpuščanja delavcev, temveč tudi možnost izhoda ter lažjo (ponovno) zaposlitev vsakega posameznika. Tudi Raventós trdi, da UTD dopušča večjo fleksibilnost na trgu dela, a obenem zaščiti tudi delavca (Raventós 2007, 22). Pomembno je namreč, da »pretresemo dejavnosti in obnašanje, ki ga cenimo mi kot pripadniki družin, skupnosti in demokracije – za razliko od dejavnosti, ki jih ceni trg« (McFate v Cohen in Pribac 2004, 101). Kajti »trg je naš služabnik, nekaj kar smo sami ustvarili – če povzroča revščino in uboštvo, potem moramo posredovati, da mu preprečimo početi te stvari« (O'Farrell v McKay 2005, 242). UTD ima demokratični potencial, ki ga trg ne premore. Zaradi večje socialne varnosti, ki jo ponuja, bi se lažje soočali s krutostjo današnje družbe tveganja.

SKLEP

V teoriji lahko idejo UTD umestimo nekje na sredino osi Svoboda-Enakost. Tudi praksa kaže, da je UTD kompatibilen predvsem z demokratično republikansko tradicijo (primerjava Aljaske-Kanada) ter da je bolje sprejet v družbi, ki je hkrati individualistična in solidaristična (primerjava Švedska-Finska). A obstajajo tudi drugi elementi, ki vplivajo na družbeno sprejemljivost ideje UTD – predvsem delovna etika. Zanimivo je, da je institucija zaposlitve danes samoumev-

na, čeprav je oblastna struktura zaposlitve dejansko nedemokratična. Načelo recipročnosti je načelo, ki združuje zelo različne tradicije delovne etike – od krščanske do tržno-liberalne ter socialistične delovne etike. A dejstvo je, da tudi dandanes nezavedno kršimo to načelo. Če UTD res krši načelo vzajemnosti, ga krši v imenu pravičnosti. Offe na primeru Lizbonske agende iz leta 2000 dokaže, da je tudi koncept polne zaposlenosti popolnoma nerealističen, saj tudi višja gospodarska rast ne zagotavlja polne zaposlitve. UTD družba se s tem »problemom« ne spopada, saj je UTD mehanizem, ki na povsem drugačen način vključi vsakega posameznika v menjalne odnose. Dokazal sem, da teorija pravičnosti Johna Rawlsa potrjuje pravičnost ideje UTD, saj UTD v prvi vrsti poskrbi za tiste, ki so v najslabšem položaju. UTD je pravičen, četudi krši načelo recipročnosti, saj preprečuje večjo nepravilnost, kot bi jo lahko ustvaril. Vzajemnost namreč ni edini aspekt pravičnosti. Trenutna recesija nas sili v temeljit premislek o vrednotah. Če smo kot posamezniki in kot družba popustljivi do novih idej, potem je povsem realno pričakovati tudi pozitivne spremembe, kakršna je UTD. Kaj je ključno sporočilo ideje UTD? Bivši finski nadškof John Vikström je leta 1997 izjavil, da »UTD bi poslal vsakemu državljanu naslednje spodbudno in motivacijsko sporočilo: Ti si pomemben. Ti nisi breme, ampak vir. Ti si pomemben, ker si človeško bitje za druge. Katerokoli delo narediš, v kakršnikoli situaciji,

če si ali nisi plačan zanj, še vedno prispevaš k izgradnji naše družbe« (Andersson in Kangas v Kildal in Kuhnle 2005, 115). Ravno zato mora univerzalni temeljni dohodek postati pravica vsakega posameznika.

LITERATURA IN VIRI:

Ackerman, Bruce in Anne Alstott. 1999. *The stakeholder society*. New Haven& London: Yale University Press.

Ackerman, Bruce, Anne Alstott in Philippe van Parijs, ur. 2003. *Redesigning Distribution: Basic Income and Stakeholder Grants as Cornerstones for an Egalitarian Capitalism (The Real Utopias Project: Volume V)*. London & NY: Verso. Dostopno prek: <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/Redesigning%20Distribution%20v1.pdf#page=6> (5. oktober 2008).

Basic Income Earth Network. Dostopno prek: <http://www.basicincome.org/bien/> (14. oktober 2008).

Beck, Ulrich. 2009. Državni socializem je za bogate, reveži so še vedno na trgu. *Dnevnik*, 2. januar. Dostopno prek: http://www.dnevnik.si/tiskane_izdaje/dnevnik/1042237136 (15. maj 2009).

Bergmann, Barbara R. 2004. A Swedish-Style Welfare State or Basic Income: *Which Should Have Priority? Politics & Society* 32 (1): 107–118. Dostopno prek: <http://pas.sagepub.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/cgi/reprint/32/1/107> (6. oktober 2008).

Bibič, Adolf. 1997. *Kaj je politika: kompendij sodobnih teorij politike*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Boltin, Uroš. 2005a. *O pravičnosti v kapitalizmu in pečenki v pralnem stroju (dolgoročna možnost za Evropo)*. Dostopno prek: <http://www.urosboltin.com/UTD/Pecenka.htm> (14. oktober 2008).

Boltin, Uroš. 2005b. *Temeljni dohodek namesto progresivne obdavčitve (kratkoročna možnost za Slovenijo – skrajšana predstavitev)*. Dostopno prek: <http://www.urosboltin.com/UTD/Skrajsano.htm> (14. oktober 2008).

- Boltin, Uroš.** 2006a. *Pogoste zmote o temeljnem dohodku*. Dostopno prek: <http://www.urosboltin.com/UTD/Zmote.htm> (14. oktober 2008).
- Boltin, Uroš.** 2006b. *Utopične in realne variante UTD*. Dostopno prek: <http://www.gibanje.org/index.php?id=2441> (7. december 2008).
- Boltin, Uroš.** 2008a. *Komu koristi temeljni dohodek?* Dostopno prek: <http://www.gibanje.org/index.php?id=2831> (7. december 2008).
- Boltin, Uroš.** 2008b. *Minimalna verzija UTD*. Dostopno prek: <http://www.gibanje.org/index.php?id=3015> (7. december 2008).
- Boltin, Uroš.** 2008c. *UTD in deficitarni poklici*. Dostopno prek: <http://www.gibanje.org/index.php?id=2855> (7. december 2008).
- Boston Review*. Dostopno prek: <http://bostonreview.net/BR25.5/contents.html> (7. november 2008).
- Brittan, Samuel in Steven Webb.** 1990. *Beyond the welfare state: an examination of basic incomes in a market economy*. Aberdeen: Aberdeen University Press.
- Caputo, Richard K.** 2008. The unconditional basic income guarantee: Attempts to eclipse the welfare state. *International Social Work* 51(4): 509–518. Dostopno prek: <http://isw.sagepub.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/cgi/reprint/51/4/509> (6. oktober 2008).
- Casassas, David.** 2007. Basic Income and the Republican Ideal: Rethinking Material Independence in Contemporary Societies. *Basic Income Studies* 2 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss2/art9> (6. oktober 2008).
- Cavanagh, John in Jerry Mander**, ur. 2002. *Alternatives to economic globalization: a better world is possible: a report of the International Forum on Globalization*. San Francisco: Berrett-Koehler.
- Cohen, Joshua in Igor Pribac**, ur. 2004. *Brezplačno kosilo za vse?: predlog univerzalnega temeljnega dohodka*. Ljubljana: Krtina.
- Cunliffe, John in Guido Erreygers.** 2008. The Archaeology of Stakeholding and Social Justice: The Foundations in Mid-19th-Century Belgium. *European Journal of Political Theory* 7 (2): 183–201. Dostopno prek: <http://ept.sagepub.com.nukweb.nuk.unilj.si/cgi/reprint/7/2/183> (6. oktober 2008).
- Domènech, Antoni in Daniel Raventós.** 2007. Property and Republican Freedom: An Institutional Approach to Basic Income. *Basic Income Studies* 2 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss2/art11> (14. oktober 2008).
- Erreygers, Guido in John Cunliffe.** 2006. Basic Income in 1848. *Basic Income Studies* 1 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss2/art7> (14. oktober 2008).
- Foucault, Michel.** 1991. *Vednost – oblast – subjekt*. Ljubljana: Krt. *Gibanje za pravičnost in razvoj*. Dostopno prek: <http://www.gibanje.org> (7. december 2008).
- Groot, Loek.** 2006. Reasons for Launching a Basic Income Experiment. *Basic Income Studies* 1 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss2/art8> (14. oktober 2008).
- Haagh, Louise.** 2007. Basic Income, Occupational Freedom and Antipoverty Policy. *Basic Income Studies* 2 (1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss1/art13> (14. oktober 2008).
- Harvey, Philip.** 2006. The Relative Cost of a Universal Basic Income and a Negative Income Tax. *Basic Income Studies* 1 (2). Dostopno prek: http://www.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?context=bis&article=1032&date=&mt=MTlyMzlxNjUwOA==&access_ok_form=Continue (5. oktober 2008).
- Horvat, Marjan.** 2008. Realnost ali utopija?: Univerzalni temeljni dohodek za vsakogar. *Mladina* (12). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tednik/200812/clanek/uvo-manipulator--marjan_horvat/ (18. april 2009).
- Horvat, Marjan.** 2009. Kamenček v mozaiku prizadevanj za večjo socialno pravičnost. *Mladina* (11). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tednik/200911/kamencek_v_mozaiku_prizadevanj_za_vecjo_socialno_pravicnost (18. april 2009).
- Jordan, Bill.** 2007. Basic Income and Economic Integration. *Basic Income Studies* 2 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss2/art7> (14. oktober 2008).
- Kildal, Nanna in Stein Kuhnle**, ur. 2005. *Normative foundations of the welfare state: the Nordic experience*. London, New York: Routledge.

- Klein, Naomi.** 2009. Ideologija prostega trga še zdaleč ni mrtva. *Mladina* (12). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tednik/200912/ideologija_prostega_trga_se_zdalec_ni_mrtva (28. marec 2009).
- Korošec, Valerija.** 2009. Presekati začarani krog revščine. *Mladina* (12). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tednik/200912/presekati_zacarani_krog_revscine (28. marec 2009).
- Kovač, Bogomir.** 2009. Ni nihče odgovoren? *Mladina* (12). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tednik/200912/ni_nihce_odgovoren_ (27. maj 2009).
- Kurnik, Andrej.** 2006. *Dohodek za mobilne in mnogotere*. Njetwork: za veliko zavezništvo mobilnih in mnogoterih. Dostopno prek: <http://www.njnetwork.org/spip.php?article15> (7. december 2007).
- McKay, Ailsa.** 2005. *The future of social security policy: women, work and a citizens' basic income*. London, New York: Routledge.
- McKay, Ailsa.** 2007. Why a citizens' basic income? A question of gender equality or gender bias. *Work, Employment & Society* 21 (2): 337–348. Dostopno prek: <http://wes.sagepub.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/cgi/reprint/21/2/337> (6. oktober 2008).
- Meade, James Edward.** 1993. *Liberty, Equality and Efficiency: Apologia pro Agathotopia Mea*. New York: New York University Press.
- Mencinger, Jože.** 2009. Gospodarska kriza in brezplačno kosilo. *Mladina* (10). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tednik/200910/gospodarska_kriza_in_brezplacno_kosilo (18. april 2009).
- Mulvale, James P.** 2008. Basic Income and the Canadian Welfare State: Exploring the Realms of Possibility. *Basic Income Studies* 3 (1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol3/iss1/art6> (6. oktober 2008).
- Noguera, José A. in Jurgen De Wispelaere.** 2006. A Plea for the Use of Laboratory Experiments in Basic Income Research. *Basic Income Studies* 1 (2). Dostopno preko: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss2/art11> (14. oktober).
- Offe, Claus.** 1985. *Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije – razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Offe, Claus.** 2008. Basic Income and the Labor Contract. *Basic Income Studies* 3 (1). Dostopno preko: <http://www.bepress.com/bis/vol3/iss1/art4> (5. oktober 2008).
- Pateman, Carole.** 2004. Democratizing Citizenship: Some Advantages of a Basic Income. *Politics & Society* 32(1): 89–105. Dostopno prek: <http://pas.sagepub.com.nukweb.nuk.unilj.si/cgi/reprint/32/1/89> (6. oktober 2008).
- Pateman, Carole.** 2007. Why Republicanism? *Basic Income Studies* 2 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss2/art12> (13. oktober 2008).
- Pettit, Philip.** 2007. A Republican Right to Basic Income? *Basic Income Studies* 2 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss2/art10> (13. oktober 2008).
- POP TV.** 2009. *Preverjeno*. Ljubljana, 21. april. Dostopno prek: <http://poptv.si/multimedia/preverjeno-vsakemu-drzavljanu-500-evrov.html> (22. april 2009).
- Pribac, Igor.** 2009. *Univerzalni temeljni dohodek namesto socialnih transferjev*. Dostopno prek: <http://razgledi.net/blog/2009/03/26/univerzalni-temeljni-dohodek-namesto-socialnihtransferjev/> (18. april 2009).
- Purdy, David.** 2007. Is Basic Income Viable? *Basic Income Studies* 2 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss2/art4> (13. oktober 2008).
- Raventós, Daniel.** 2007. *Basic Income: The Material Conditions of Freedom*. London, Ann Arbor. Pluto Press.
- Rodríguez Enríquez, Corina.** 2007. Basic Income and Labour Market Conditions: Insights from Argentina. *Basic Income Studies* 2 (1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss1/art9> (14. oktober 2008).
- Rus, Veljko.** 2009. Brezplačno kosilo naj bo. *Mladina* (11). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tednik/200911/brezplacno_kosilo_naj_bo (18. april 2009).

- Seekings, Jeremy.** 2007. The Inconsequentiality of Employment Disincentives: Basic Income in South Africa. *Basic Income Studies* 2 (1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss1/art12> (14. oktober 2008).
- Splošna deklaracija človekovih pravic.* 1948. Dostopno prek: <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=slv> (26. junij 2009).
- Standing, Guy.** 2008. How Cash Transfers Promote the Case for Basic Income. *Basic Income Studies* 3(1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol3/iss1/art5> (5. oktober 2008).
- Standing, Guy.** 2009. Pravi trenutek za spremembe. *Mladina* (13). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tehdnik/200913/pravi_trenutek_za_spremembe (18. april 2009).
- Suplicy, Eduardo Matarazzo.** 2007. Basic Income and Employment in Brazil. *Basic Income Studies* 2(1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss1/art10> (14. oktober 2008).
- Tcherneva, Pavlina R.** 2007. *What Are the Relative Macroeconomic Merits and Environmental Impacts of Direct Job Creation and Basic Income Guarantees?* Dostopno prek: http://www.levy.org/pubs/wp_517.pdf (13. oktober 2008).
- The Alaska Constitution.* 1959. Dostopno prek: <http://www.legis.state.ak.us/cgibin/folioisa.dll/acontxt> (28. julij 2009).
- The U.S. Basic Income Guarantee Network.* Dostopno prek: <http://www.usbig.net/> (14. oktober 2008).
- Tondani, Davide.** 2008. *Universal Basic Income and Negative Income Tax: Two Different Ways of Thinking Redistribution.* Dostopno prek: http://mpira.ub.uni-muenchen.de/7016/2/MPRA_paper_7016.pdf (5. oktober 2008).
- TV Slovenija, 1. program.** 2008. *Polnočni klub: Revščina.* Ljubljana, 22. februar. Dostopno prek: <http://www.rtvsllo.si/play/polnocni-klub-revschina/ava2.11892401/> (14. oktober 2008).
- Vanderborght, Yannick.** 2006. Why Trade Unions Oppose Basic Income. *Basic Income Studies* 1 (1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss1/art5> (6. oktober 2008).
- van der Veen, Robert J. in Philippe Van Parijs.** 2006a. A Capitalist Road to Communism. *Basic Income Studies* 1 (1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss1/art6> (5. oktober 2008).
- van der Veen, Robert J. in Philippe Van Parijs.** 2006b. A Capitalist Road to Global Justice: Reply to Another Six Critics. *Basic Income Studies* 1 (1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss1/art13> (6. oktober 2008).
- Van Parijs, Philippe, ur.** 1992. *Arguing for basic income: ethical foundations for a radical reform.* London, New York: Verso.
- Van Parijs, Philippe.** 1997. The Need for Basic Income: An Interview with Philippe Van Parijs. *Imprints – Egalitarian Theory and Practice* 1 (3). Dostopno prek: <http://eis.bris.ac.uk/~plcdib/imprints/vanparijsinterview.html> (6. oktober 2008).
- Van Parijs, Philippe.** 2004. Basic Income: A Simple and Powerful Idea for the Twenty-First Century. *Politics & Society* 32 (1): 7–39. Dostopno prek: <http://pas.sagepub.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/cgi/reprint/32/1/7> (6. oktober 2008).
- Van Parijs, Philippe.** 2007a. *Basic Income and the Left: Conversation with Cosma Orsi, Andrea Fumagalli and Stefano Lucarelli.* Dostopno prek: [http://www.uclouvain.be/cps/ucl/doc/etes/documents/2007a.Manifesto\(EN\).pdf](http://www.uclouvain.be/cps/ucl/doc/etes/documents/2007a.Manifesto(EN).pdf) (13. oktober 2008).
- Van Parijs, Philippe.** 2007b. Kapitalizem opravičuje samo pravičnost ... : dr. Philippe van Parijs, filozof in politični ekonomist. *Mladina* (21). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tehdnik/200721/clanek/nar-intervju-jure_trampus/ (5. oktober 2008).
- Walter, Tony.** 1989. *Basic income: freedom from poverty, freedom to work.* London, New York: M. Boyars.
- White, Stuart.** 2006. Reconsidering the Exploitation Objection to Basic Income. *Basic Income Studies* 1 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss2/art4> (14. oktober 2008).
- White, Stuart.** 2007. The Republican Case for Basic Income: A Plea for Difficulty. *Basic Income Studies* 2 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss2/art13> (14. oktober 2008).

- Widerquist, Karl.** 1999. *New Perspectives on the Guaranteed Income*. Dostopno prek: <http://ssrn.com/abstract=199973> or DOI: 10.2139/ssrn.199973 (14. oktober 2008).
- Widerquist, Karl.** 2006. The Bottom Line in a Basic Income Experiment. *Basic Income Studies* 1 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss2/art9> (14. oktober 2008).
- Wigley, Simon.** 2006. Basic Income and the Problem of Cumulative Misfortune. *Basic Income Studies* 1 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss2/art5> (14. oktober 2008).
- Wright, Erik Olin.** 2004. Basic Income, Stakeholder Grants, and Class Analysis. *Politics & Society* 32 (1): 79–87. Dostopno prek: <http://pas.sagepub.com.nukweb.nuk.unilj.si/cgi/reprint/32/1/79> (6. oktober 2008).
- Založnik, Pika.** 2006. *Civilna nepokorščina in internet*. Ljubljana: FDV. Dostopno prek: <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Zaloznik-Pika.PDF>.

POLITIČNA EKOLOGIJA

TRAJNOSTNI RAZVOJ, ZNANSTVENI DISKURZI IN NOVA POLITIKA

Povzetek: Avtor v tekstu razčlenjuje neko možno pot oblikovanja pozitivne vizije reševanja okoljskih problemov. Pri tem se opre na misel H. Arentda in na koncept trajnostnega razvoja, ki je bil tako politično kot na ravni znanosti planetarno sprejet. Najprej pokaže na dimenzijo znanstvenega diskurza, ki ga problematizira kot enovit koncept, da bi lahko nato skozi močno verzijo trajnostnega razvoja v luči kategorije delovanja pri Arendtovi pokazal na možne drugačne poti graditve bolj solidarne, demokratične in okolju prijazne družbe.

Ključne besede: trajnostni razvoj, znanstveni diskurzi, produktivizem.

... okoljevarstvo je bila prva nova in resnično drugačna politična ideologija po socializmu in prav tako pomembna kot liberalizem, konservativizem in socializem v njihovem času ...okoljevarstvo se v marikaterem segmentu razlikuje od njih ... najboljši način, da razumemo okoljevarstvo je, da ga razumemo kot kompleks političnih idej ... okoljske vsebine so torej postale politične vsebine ...
(Robert C. Paehlke).

UVOD

Vsaj v očeh tistih, ki si ne zatiskajo oči pred izkustvenimi in znanstveno-raziskovalnimi kazalci alarmantnih okoljskih sprememb na planetarni ravni, se okoljska kriza ne kaže več kot le kriza na nekem območju zemeljske površine ali le v enem segmentu okolja ali narave, čeprav je še prisotna tudi tam in v teh segmentih. Okoljska zavest že sega preko teh meja. Okoljski problemi presegajo lokalno in regionalno ali celo kontinentalno raven, čeprav nekateri problemi ostajajo še na teh ravneh. Okoljska kriza je postala tudi planetarna, zavest ljudi o tem pa je še šibka. Zavest o planetarnih razsežjih nekaterih okoljskih problemov se vztrajno uveljavlja predvsem pri tistih, ki so ali bodo zaradi nje najprej in/ali najbolj prikrajšani. Zato pa je lokalna in regionalna okoljska problematika veliko močneje prisotna v zavesti ljudi, kar je mogoče razbrati tudi iz njihovega angažiranja, še zlasti, kadar hoče kdo poseči v njihovo

življenjsko okolje in znižati kvaliteto njihovega bivanja.

Globalna okoljska kriza, s katero je soočeno človeštvo danes, je po svoji naravi postalo pomembno politično vprašanje. Zato okoljska vprašanja ne morejo biti ustrezno sprejeta, če pri tem izključujemo politične dimenzije in njihovo vrednotenje. Ko svoje premišljanje koncipiramo na ta način, pomeni, da je treba razumeti politično naravo sedanjih okoljskih problemov in njihove potencialno uničujoče posledice, da je treba spoznati, kako je človeštvo pristalo na usodne pogoje, v katerih je vprašljivo preživetje sedaj še živečih vrst in prepoznati in učinkovito odgovoriti na realnost, da je morda edini način, da se izognemo ekološki katastrofi, transformacija vrednot, družbenih in političnih institucij ter obstoječega načina produkcije (transformacija industrijske civilizacije) - gre torej za korenite spremembe.

TRAJNOSTNI RAZVOJ – POLITIČNI IN ZNANSTVENI DISKURZ

Koncept trajnostnega razvoja se je na zgodovinskem odru pojavil v trenutku, ko je bilo treba zagotoviti nadaljnje možnosti ekonomskega in družbenega razvoja ob sočasnem upoštevanju okoljskih dimenzij, toda tako, da bodo ostala proizvodna razmerja nedotaknjena. Pri ohranjanju teh razmerij ima kapitalistična država svoje mesto ter vsaka demokratično izbrana javna oblast mora ob upoštevanju globalnih

trendov in usmeritev nadnacionalnih institucij to razmerje z razvojnimi strategijami in politikami ustrezno usmerjati in regulirati. Takšna je bila obljuba iz leta 1992, sprejeta v Riu.

Enoznačnost razumevanja trajnostnega razvoja kljub velikim željam mnogih ni bila nikoli dosežena. V devetdesetih letih se je Brundtlandino opredelitev trajnostnega razvoja modificiralo na vse možne načine in nabralo se je na stotine opredelitev. Trajnostni razvoj je predvsem v izvedbenih dokumentih dobival različne predelave in modifikacije, ki so bile odvisne predvsem od razumevanja trajnostnega razvoja pri akterjih na različnih ravneh odločanja in od razmerja moči med njimi, ki je določujoče vplival na to, katero razumevanje bo zapisano v razvojnih dokumentih; opredelitve trajnostnega razvoja so torej oblikovali akterji na različnih ravneh odločanja, ki so bili vključeni v komunikacijski in odločevalski proces sprejemanja tovrstnih dokumentov in pri tem imeli veliko avtonomijo.

Razprava o trajnostnem razvoju se je začela z močno navezavo na okoljsko degradacijo in na politične želje po njenem omejevanju, zmanjšanju njenih vplivov in preprečevanju njenega nadaljnjega širjenja. Ta razprava je prepoznala za glavni vzrok degradacijo sveta, ki razpolaga z omejenimi viri, človekovo dejavnostjo in njegovim načinom življenja.

Če je bil politični proces od konca osemdesetih let usmerjen k spreminjanju načina življenja, je bil znanstveni proces usmerjen k

boljšemu razumevanju meja, ki jih zarisujejo omejeni viri. Oba procesa sta bila na globalni ravni sprožena z opredelitvijo trajnostnega razvoja (Brundland Report, 1987) in od tedaj dalje sta oba prežeta s konceptom trajnosti. Če je bil politični proces na različnih ravneh javne oblasti (od globalne do lokalne) usmerjen na iskanje političnih rešitev za pojavljajoča se nasprotja med ekosistemom na eni strani in socioekonomskim sistemom na drugi strani, pa je bil znanstveni napor usmerjen k temu, da je poskušal poskrbeti za racionalno (znanstveno) argumentacijo, zakaj bi bilo treba spremeniti način življenja. Pri tem je imel prevladujočo vlogo termodinamični sistemski pristop, ki je predstavljal prevladujoč znanstveni diskurz in je izhajal iz predstave, da je zemlja zaprt sistem z omejeno odprtostjo energetske izmenjave. Na tem znanstvenem diskurzu je utemeljena ekološka interpretacija trajnostnega razvoja. Osrednjo vlogo v tej interpretaciji igra hierarhija sistemov; ekonomski in socialni sistem sta subsistena globalnemu okoljskemu sistemu. Iz tega sledi, da je trajnost v ekonomskem in socialnem subsistemu podrejena trajnosti ekosistema, razumevajoč trajnost kot prožnost sistema oziroma kot sposobnost sistema, da se prilagodi na spremembe in motnje, ki prihajajo od zunaj.

Omenjeni znanstveni diskurz vpeljuje še koncept zamenljivosti (Hardi 2007, 19), ki še nekoliko bolj zaplete stvari. Koncept zamenjave je praktični koncept, ki je osnovan na človeški

invenciji in tehnološkem napredku ter zatrjuje, da je naravni kapital (ne)mogoče zamenjati s kapitalom, ki ga proizvede človek. V tem pogledu sta se znotraj termodinamičnega znanstvenega diskurza oblikovala dva pristopa, ki se med seboj bistveno razlikujeta. Če prvi pristop vztraja na prepričanju, da je lahko človeško proizveden kapital le dopolnilo naravnemu kapitalu in da zato z njim ni mogoče zamenjati naravnega kapitala, pa drugi dopušča zamenjavo nekaterih oblik naravnega kapitala s človeško proizvedenim kapitalom. Na teh dveh pristopih termodinamičnega znanstvenega diskurza lahko vpeljemo razlikovanje med šibko in močno trajnostjo. Ohranjanje kritičnih ekosistemskih faktorjev spodbuja vztrajanje na močni interpretaciji trajnosti, saj je treba opredeliti zgornji in spodnji prag, pod/ nad katerima zamenjava ni dovoljena. V primeru nekritičnih faktorjev opredelitev pragov zamenjave ni potrebna in zato je mogoče sprejeti pristop šibke trajnosti. Praktične posledice obeh pristopov so ogromne. Opredelitev za močno trajnost zahteva takojšnje delovanje in terja številne omejitve v sedanjem načinu življenja (predvsem v razvitem svetu) in v prihodnje. Opredelitev za šibko trajnost pa terja znatno manj takojšnjih omejitev in še te se lahko uvajajo postopoma. Skrajna verzija šibke trajnosti pa celo verjame, da bo znanstveni in tehnološki napredek sposoben najti rešitve za vse probleme, ki so povezani z izčrpavanjem naravnega kapitala.

Oprelitev za eno ali drugo interpretacijo predstavlja okvir za politično delovanje javnih oblasti. V nadaljevanju si bomo ogledali, kako je znanost, ki se ukvarja s preučevanjem politike, do sedaj razvijala svoje pristope.

Politološki okoljevarstveni diskurz

Če sledimo metafori, ki deli ekologijo na »globoko« in na »plitvo« (Lukšič 2005), lahko tudi znotraj politične znanosti po eni strani identificiramo miselne tokove kot »globoko« politiko (politics) in zato tudi okoljsko politično teorijo kot »globoko« okoljsko politiko (politics). Po drugi strani pa obstaja prav tako znanstveno orientirana analiza politik (policy analiza) oz. analize okoljskih vprašanj ali vladnih politik kot so onesnaževanje zraka, podnebnih sprememb ipd., ki jih lahko identificiramo kot »plitvo« politično znanost. Značilnost tovrstnih študij je ta, da si ne postavljajo »globokih« vprašanj, vprašanj, ki vključujejo premišljanje vrednostne osnove samih temeljev okoljske krize in iz tega izhajajoče potrebe po družbeni transformaciji. Zahteva po transformaciji moderne industrijske družbe, ki mora hkrati potekati na različnih ravneh, je pravzaprav zahteva po drugačni družbeni ureditvi, ki je vrednostno usmerjena v vzpostavljanje ekološke trajnosti, družbene pravičnosti in individualno izpolnjujoča do svojih članov.

Najbrž je jasno, da je »globoka« okoljska politična znanost s svojo zastavitvijo okoljskih vprašanj povsem nesprejemljiva za tiste politič-

ne akterje, ki so se postavili v službo čuvajev dosežene stopnje demokracije in ekonomskega razvoja in da je za njih veliko bolj sprejemljiva »plitva« različica okoljske politične znanosti, ki si ne postavlja vrednotnih vprašanj, na katerih temelji industrijska civilizacija. Pri tem niti političnih akterjev te vrste niti »plitkih« okoljskih raziskovalcev ne gane dejstvo, da s tem vztrajajo v krošnji drevesa, ki od znotraj pospešeno umira tudi zato, ker le pasivno vztrajajo na njem.

Znotraj politične znanosti »globoki« v pogledi niso nekaj starega. Klima je dozorela in prostor se je za tovrstno premišljanje pojavil že v začetku devetdesetih let. Na teh premislekih so se ob podpori reformistično naravnanih političnih akterjih rodile prve mednarodne konference, konvencije, agende in drugi mednarodni politični okoljski dokumenti, med katere uvrščam tudi tiste, ki so uveljavili koncept trajnostnega razvoja (povezave ekonomije, socialnega in okoljskega elementa).

Iz tega zornega kota je zato mogoče jasno povedati, da je prevladujoči kocept trajnosti, ki vpleten v strateške razvojne dokumente usmerja nadaljnji družbeni razvoj, odvisen od razmerja političnih moči akterjev, ki so pripuščeni oziroma vpoklicani v komunikacijski in odločevalski proces. Pomik od šibke k bolj močni trajnosti razvoja je tudi v Sloveniji odvisen od demokratizacije odločevalskega procesa in oblikovanja novih povezav med institucijami javne oblasti, boljšega vključevanja civilnodružbenih akter-

jev, uvajanja inovacij na področju političnih instrumentov in orodij, pa tudi od odnosa do narave in razumevanja razmerja med naravo in družbo ter nenazadnje na uvajanju drugačne distribucije družbeno ustvarjenih dobrin.

PRODUKTIVIZEM V JEDRU TRAJNOSTNEGA RAZVOJA

Družba, ki je usmerjena prvenstveno k rasti, je obsojena na to, da bo slej kot prej dosegla nepremostljive meje narave same. Narave ni mogoče gledati le kot neskončen vir, ki ga je mogoče izkoriščati za materialno blaginjo človeštva, zato lahko le korenite spremembe v načinu produkcije in porabe preusmerijo katastrofo v okolju. Stava na neomejeno rast v končnem svetu, ki je pogojen s končnostjo absolutnih kvalitativnih materialov in z nujnostjo spoštovanja omejenih zmoglosti samoregulacije številnih ekosistemov, je iracionalna. Ta sistem deluje tako, da v končni fazi požre vire lastne vitalnosti - ima torej protislovne učinke in še več. Nezdržljivo z neomejeno rastjo je tudi dejstvo, da obstaja poleg rastoče možnosti zadovoljevanja človekovih materialnih možnosti, ki jo omogoča tehnološki razvoj in ekonomska rast, tudi duhovna potreba po ohranitvi področij neokrnjene narave ter raznolikosti živalskih vrst.

Sistem prepričanj, ki kljub spoznanju o samouničujočem procesu sodobne družbe drži, da še vedno vztrajajo na nenehni rasti, so politični ekologi poimenovali »produktivizem«. Gre za

ideologijo, katere jedro je v stališču, da lahko človekove potrebe zadovoljujemo le z nenehno ekspanzijo proizvodnje in potrošnje, rečeno drugače produktivizem pomeni, da gre za nek mehanizem sistema, ki omogoča precenjevanje prednosti, ki ga prinaša materialno izobilje..

To ideologijo sodobnega sveta politični ekologi in ekološka politična gibanja zavračajo. Zavračanje »produktivizma« pa ekološko politično misel ostro ločuje od obstoječih ideologij politične levice ali desnice, ki kljub razlikam v etiki in redistribuciji bogastva prisegata na enako ekonomsko strategijo, ki je zadnjih dvajset let utemeljena na konceptu trajnostnega razvoja in prav tako omogoča investiranje, tehnološko posodobitev, natančno delitev dela ipd, kar posledično omogoča večjo proizvodnjo ter večjo potrošnjo, ki mora te proizvode absorbirati. Prepričevanje potrošnikov, da morajo porabiti vse več, postane nujnost, da se tokovi investiranja, novih delovnih mest, višjega standarda in materialnega izobilja ne zaustavijo. Potrošništvo postane tako le zrcalna podoba produktivizma.

Različni koncepti produktivizma

»Produktivizem« v politični ekologiji ni enoznačno koncipiran. Od konceptualizacije je nenazadnje odvisen praktično politični poudarek in zato želim tudi o tem spregovoriti še nekaj besed.

»Produktivizem« nekateri teoretiki razumejo kot sklop moralnih vrednot, na katere prisegajo

tisti, ki težijo k vse večji materialni potrošnji in ki ne razumejo nujnosti po spoštovanju naravnih meja. Če je temu tako, se mora politika zato usmeriti na razmerja in prioritete. Na to, da se ljudje naučimo živeti v harmoniji z naravo in je ne želimo prevladati oz. si jo podrediti. Zato je v ospredju zahteva po »revoluciji mentalitet«, sprememba v mišljenju. Iz tega logično sledijo tudi politični cilji: prepričati večino, da je za rešitev ekološke krize potrebna kulturna sprememba. Spremeniti je treba naš način proizvodnje, potrošnje, distribucije in menjave, družbo pa usmerjati v razvoj odgovornih posameznikov s potrebami, ki so premišljene. Za doseg te ciljev, oz. za transformiranje vsesplošne produktivistične klime v družbi pa soočanje racionalnih argumentov ni dovolj. Potrebno je ljudi z nenasilnimi sredstvi in z direktno akcijo (v obliki demonstracij, teaterskih protestov, civilne nepokorščine ipd.) nenehno opozarjati na nesprejemljiva ravnanja in postopke. Opozarjanje ljudi na ekološko krizo in nenehno izpostavljanje pomembnih razlogov, zaradi katerih naj bi ljudje spremenili oz. omejili svoje potrošniške razvade, so utemeljene na podmeni, da je treba za spremembo v svetu spremeniti predvsem ideje v glavah ljudi.

»Produktivizem« je mogoče razumeti bolj celovito in na konceptualni ravni vzpostaviti nekakšno odvisnost človekove zavesti od pogojujočega konteksta družbene prakse (Whiteside 1996). Ta koncepcija v ospredje postavlja notranjo logiko proizvodnje. Proizvodnja je zara-

di konkurenčne bitke podvržena neprestanemu pritisku zmanjševanja stroškov proizvodnje, ki se dosega z nenehnim poenostavljanjem proizvodnih linij in uvajanjem strojev, ki pomenijo prihranek pri plačilu delovne sile. Prihranek se dosega tudi s selitvijo proizvodnje v nova geografska področja s cenejšo delovno silo. V tej konkurenčni bitki podjetja postajajo visoko specializirana, stremijo k večji stopnji ekonomičnosti in povečanemu obsegu proizvodnje. O lokaciji industrije, o njeni velikosti in obsegu odločajo lastniki z malo posluha o zmogljivosti lokalnega okolja, če to ta prenese. Sledenje načelu učinkovitosti proizvodnje je torej v nasprotju z okoljevarstvenimi potrebami. Podjetja, ki se ne uspejo ustrezno prilagoditi (izpeljati spremembe v smeri povečane produktivnosti), so obsojena na propad.

Takšen sistem je družbeno nestabilen, če ne bi obstajal zaščitni sistem ukrepov socialne države, ki se je utrdil po drugi svetovni vojni in ga poznamo pod pojmom »fordovski kompromis«. Delavci so pristali na delitev dela in na nekaterae tveganjarizike, ki jih prinaša nenehna notranja transformacija v gospodarstvu, v zameno so pa dobili nekoliko večje plače, različne tipe sistemsko organizirane varnosti in soodločevalske pozicije v socialni državi. S pristankom na takšen koncept se je doseglo dvoje: delavci so omilili izzivanje sistema, s tem ko so dobili večje plače, so postali »množica potrošnikov«, ki so s povečanim povpraševanjem po

dobrinah igrali odločilno vlogo pri ohranjanju delovanja gospodarstva.

Takšno razumevanje »produktivizma« razume mentalites le kot funkcijo v spodbujanju določenega modela razvoja, kar pomeni, da ni zgolj etična drža tista, ki bi jo bilo treba spremeniti, da bi se zaustavil proces, ki vodi v globalno ekološko katastrofo. Tovrstno razumevanje produktivistične družbe vidi, da je posameznik vpet v mehanizem, ki zahteva od vsakega prispevek k njegovemu delovanju. Posameznik je postavljen pred izbiro: proizvajati ne glede na ekološke in družbene posledice ali pa tvegati, da se ne proizvajajo niti tisti proizvodi, ki jih posameznik potrebuje. Produktivistični sistem torej doseže, da posamezniki izpolnjujejo njegove zahteve, s tem da vzpostavlja pogosto nesubtilno strukturo kazni in nagrad. Takšno razumevanje »produktivizma« nas napeljuje na to, da ljudje nimajo avtonomne in svobodne volje in da se le odzivajo na pogoje, ki jih postavlja ekološko iracionalni sistem - torej so žrtve sistema.

Na tej točki ne bomo več nadaljevali s teoretsko eksplikacijo, saj je za namen današnje razprave dovolj, da smo opozorili na možnost alternativne konceptualizacije »produktivizma«, ki presega ločitev objekta in subjekta, razlikovanje med »mi« in »okolje«, kar je sicer značilnost razumevanja narave in okolja tradicionalnih družb.

Soobstoj teh dveh konceptualizacij tako v politični ekologiji kot v ekološkem političnem

gibanju vzbujata zaskrbljenost. Vse to govori, da misel še ni presegla dualizma med duhom in svetom in drugič to povzroča celo vrsto političnih problemov, ko se postavi vprašanje po spreminjanju družbe. Soobstoj obeh konceptualizacij vodi v politične razkole, v različno institucionalizacijo oz. organiziranost in nasprotujoče si strategije.

Zato je nujno, da se naredi refleksija dosedanjih konceptualizacij »produktivizma« in da se novo konceptualizacijo zastavi tako, da se preseže razkol med subjektom in objektom.

Takšna zastavitev je potrebna in tudi mogoča. Izhajati je treba iz povsem osnovne ravni izkušnje, na kateri razlikovanje med subjektom in objektom še ni dobilo forme. S takšno zastavitvijo se izognemo razločevanju »mi«, »okolje«, ki predpostavlja obstoj dveh jasno razločenih polov, ki imajo nekakšno zgradbo, četudi sta potem razumljena skupaj v medsebojni interakciji. V tem razločevanju že lahko zasledimo določeno stopnjo referiranja na subjekt in objekt. Vrnitev na nižjo raven razumevanja nas vodi k neartikuliranemu pomenu, ki obstaja pred vedenjem in ki sledi vedenju. Na raven perceptivnega mišljenja, na katerem so zgrajene refleksije različnih ravni (Archer 2007).

Ker so subjektivistične ali objektivistične teorije že visoko intelektualiziran sistem idej, je treba sestopiti na raven perceptivnega razumevanja izkušnje, ki s pomočjo zdravega razuma le te združuje, da jim lahko da pomen. To zdravo-

razumsko doajemanje sveta je predkonceptualno razumevanje in je prisotno v navadnem jeziku. Pri novi konceptualizaciji je zato treba ohraniti osnovne pomene tega načina doajemanja sveta in jih narediti razumljive s pomočjo racionalnega govora. Da naredimo izkušnjo razumljivo, je treba razumeti njeno strukturo, odkriti sorodnosti v pomenu, odkriti vzorce v ravnanju in poiskati funkcionalna razmerja, ki povezujejo različne načine vedenja in različne odnose.

JE MOŽEN IZHOD V NOVI ZASTAVITVI RAZVOJA GLOBALNE DRUŽBE?

Arendtova uvaja tri osnovne vzorce povezanosti človeka s svetom, in sicer delo, ustvarjanje in delovanje. To so načini vstopanja človeka v odnos s svetom in z drugimi ljudmi. Za vsak vzorec je značilna specifična struktura in vsak vzorec ima svoj namen in tudi neartikuliran pomen, ki določa, kako obravnavamo vse ostalo, kar nas obdaja. Vsak vzorec ima torej značilen način mišljenja, mentalitete, ki daje določenemu vzorcu človekove dejavnosti pomen in ki usmerja njegov odnos do materialnega sveta.

Delo in ustvarjanje kot vzorec človeškega delovanja ima presenetljive povezave s potrošnjo. Poudarjanje ekonomske rasti, ki se pojavlja kot neuprašljiva vrednost vsakega naroda tega sveta, ni nekaj samoraslega in nekaj samoumevnega. Poudarjanje rasti je rezultat sodobne redukcije vseh vrednot na vrednost življenja samega. Ta pa raste iz osnovne izkušnje dela in ustvarjanja, ki se

je skozi zgodovino spreminjala in s tem dobivala drugačen pomen in težo pri vzpostavljanju javne in privatne sfere. Ta proces se je danes iztekel v to, da je naše kolektivno življenje postalo spoj javne in privatne sfere, nastala je družba, ki daje prednost delu in ustvarjanju pred delovanjem, ki je v polju javnega skrbelo za to, da se je uveljavljalo dobro življenje nad življenjem samim. Spoj privatnega in javnega je spremenil sodobne skupnosti v družbo delavcev in zaposlenih, ki povzroča enormno hitro rast in spremembe v naseljenem delu sveta. Družbena stvarnost je sprostila nenaravno rast, ki sedaj bremeni naravni svet. Družba je posvetila vso svojo energijo za to, da vsi njeni člani dobijo materialne pogoje za življenje: fizično varnost in celo vrsto potrošnih dobrin. Tako delo in brezmejna potrošnja postajeta ideal, ki odpravlja vse druge javne ideale skupnosti, ki so sicer nujni, da bi skupnost funkcionirala kot skupnost. Potrošništvo kot način življenja z vsemi destruktivnimi nagibi za okolje je zato treba razumeti v kontekstu spremenjenih pozicij vzorcev človekovega delovanja, kjer dominira predvsem delo.

Da je do tega prišlo, je bilo treba spremeniti prepričanje o omejenosti človekovih potreb (če so omejene, je treba omejiti dejavnosti, ki proizvajajo produkte; če niso, družba briše zamejitve potrošnje s spodbujanjem apetitov po materialnih dobrinah) in da se mora višek energije usmeriti ne v proizvodnjo dobrin, temveč v izgradnjo in ohranjanje trajnih struktur:

ceste, velike zgradbe ipd. (spoštovanje trajnosti je omejevalo širjenje produkcije dobrin); ko ta vrednota pade, se trajni objekti spremenijo v dobrine hitre potrošnje. Tako stavbe trajajo le nekaj desetletij, pohištvo le nekaj let, vrečke le nekaj ur. Pomanjkanje trajnosti ni pomanjkljivost, temveč je osnovni del blaginje skupnosti (Whiteside 1996). Hiter razvojtako ne izvira iz izobilja materialnih dobrin, temveč iz procesa proizvodnje in potrošnje.

Stimuliranje želje pa nikakor ni dovolj, da bi se družba organizirala okoli potrošnje. Ta pričakovanja je treba tudi zadovoljiti. Pri tem je bil v proizvodnji dobrin najšibkejši člen človek-dela-vec. Z inovacijami pri delitvi dela v proizvodnji (nezahtevna opravila, ki ne terjajo kvalificirane delovne sile) omogoča družbi proizvodnjo ogromnih količin dobrin. Povečana materialna produktivnost ponuja več dobrin, ta povečuje materialni apetit, ta pa stimulira večjo produktivnost.

Ugotoviti je potrebno, da delo kljub težnji k potrošnji, ni neposredno sovražno naravi in okolju. Ko delamo, se učimo živeti z naravo in naše dejavnosti koordiniramo v skladu s cikli: setve in žetve, rojevanja in doseganja zrelosti. Delo sicer skriva v sebi potenco po nasilju nad naravo z obvladovanjem in spreminjanjem. Je pa obseg okoljske destrukcije odvisen od uporabljenih orodij, ki so motivirani z razmišljanjem o ekonomski učinkovitosti, kar poganja proizvodnjo, da vpeljuje vsa močnejša sredstva za izkoriščanje narave. Če drži, da sta instru-

mentalizacija in uničevanje narave osnovna elementa, ki pogojujeta človekovo eksistenco v dvajsetem stoletju, potem mora delo samo in mentalite dela prevzeti nase del odgovornosti.

Druga pomembna posledica prevlade dela v sodobni družbi je osušitev javne sfere, ki jo prav zaradi raznolikosti perspektiv potrebujemo za vzpostavljanje pomena eksistence ljudi. Delo je tesno povezano z zadovoljevanjem fizičnih potreb in ne more razviti polne zavesti o svetu, ki sega preko neposrednih občutkov. Ker delo svet instrumentalizira do te mere, da noben cilj ne postane dokončen, ne more vzpostaviti neke vrednosti, ki bi dala celotni verigi sredstev in ciljev določen smisel. Ta smisel se lahko vzpostavi le zunaj polja dela, v javni sferi. Individualna izkušnja, posredovana z zdravim razumom, je tisto, kar predstavlja osnovo za javno oblikovanje vrednot, ki osmišljajo življenje (ibid.). Skupna izkušnja in javni premislek sta torej potrebna za izgradnjo smisla za našo dejavnost, ki ohranja življenje in ustvarja svet.

Udejanjanje vrednot kot so pravičnost, lepota, odličnost, tveganje, odgovornost in njihovi standardi, so odvisni od kolektivne presoje. Ta presoja izhaja iz zdravorazumske izmenjave mnenj o javni sferi, o navadnem svetu, o načinu akcije, ki jo je potrebno pričeti in tudi o tem, kakšna naj bo ipd. Ta presoja vsebuje poglede na probleme z vidika drugega, ne le iz vidika lastnega interesa. To pomaga ustvariti življenjski stil posameznika in celotne skupnosti. Ni dovolj vztrajati na

tem, da zakoni vzpostavljajo standarde varnosti, pravičnosti, lepote ipd. in da so tudi napad na individualno svobodo. Prav nasprotno. Uokvirjenje vseh izbir kot čisto individualnih odločitev je tisto, kar grozi, da se postopoma uničijo vsi standardi. Trgi sicer združujejo osebne izbire, toda ignorirajo vlogo premišljenih presoj, ki določa neko skupnost, ji dajo smisel.

Ohranjanje ravnotežja v človekovi eksistenci med delom, ustvarjanjem in delovanjem, tremi oblikami človekove dejavnosti, je ustrezen odgovor za prihodnost človeštva. Pristajanje na pluralizem dejavnosti, ki ima vsaka svoj namen, vodi stran od življenja, ki ga obvladujeta delo in potrošnja, kar je nezdržljivo z blaginjo vseh živih stvari.

Ta alternativa ne temelji ne na grožnjah, niti ne na pozivih po žrtvovanju. Vzpostavlja se oblika neproduktivističnega načina življenja, ki bi bila enkratna in stabilna.

MOČNI TRAJNOSTNI RAZVOJ – KOLIKO ŽE VSEBUJE NOVIH ELEMENTOV

Če se produktivizem danes oblači v koncept trajnostnega razvoja, potem je treba poudariti, da obstaja več idealnotipskih modelov trajnosti. Naslonili se bomo na modele trajnosti, ki so jih oblikovali Baker, Richardson, Kousis, Young, Liberatore (Baker in sodelavci 1997). Ti avtorji so oblikovali štiri idealnotipske modele, da lahko analitično umestimo vanje katerokoli interpretacijo trajnostnega razvoja, s katero se

legitimirajo posamezni razvojni in/ali strateški dokumenti. Na osnovi teh modelov je treba pretehtati, ali vendarle kateri od elementov vsaj pri zelo močni trajnosti ne presega produktivizma. Iz spodnje razpredelnice, ki ponazarja štiri idealnotipske modele skozi deset različnih dimenzij, je zelo močna trajnost prikazana v zadnjem stolpcu.

Zelo močna trajnost se izenačuje z radikalnimi oblikami ekologizma in globoke ekologije. Ta pristop ponuja temeljito strukturno spremembo v družbi, ekonomiji in političnem sistemu, ki se kaže v radikalni spremembi odnosa človeštva do okolja. Poudarja obliko čistega trajnostnega razvoja, po kateri človeštvo prav toliko vrne v ekosistem, kot iz njega vzame, hkrati pa si prizadeva za povečanje in zaščito biotske raznovrstnosti. V tem pristopu ni skupne rasti v kvantitativnem pomenu, kot je tradicionalno merjena, ker človeštvo živi znotraj okoljskih omejitev – bolj je merjena s kakovostjo življenja kot pa z življenjskim standardom. Ekonomija in politika temeljita na holističnem medsektorskem povezovanju in zavezujočih mednarodnih konvencijah. Ta pogled je ekocentričen, ker ne upošteva samo človeštva, ampak vse življenje na Zemlji. Pomembni sta tako intergeneracijska kot intrageneracijska enakost. Živemu in neživemu svetu je pripisana intrinzična vrednost, ki je neodvisna od zunanjih vplivov. pripoznanja človeštva. Poudarja družbeno dimenzijo razvoja, v kateri je poseb-

Preglednica 1: Trajnostni razvoj kot kontinuum v razvitih industrijskih družbah (prirejeno po Baker in sodelavci 1997).

	model globalnega trga (zelo šibka trajnost)	model šibkega trajnostnega razvoja	model močnega trajnostnega razvoja	idealni model trajnostnega razvoja (zelo močna trajnost)
javne politike in povezovanje sektorjev	nobenh sprememb, cilj je maksimiranje rasti, le govori o sektorskem povezovanju	formalno povezovanje politik, sektorski pristop	inkorporiranje okoljskih politik med sektorji, zavezujoče povezovanje politik, močni (zavezujoči) mednarodni sporazumi	holistično medsektorsko povezovanje, močne mednarodne konvencije, zakonsko predpisana podpora in skrb
vloga ekonomije in narava rasti	eksponentna rast, multinacionalke, trajnostni razvoj = trajnostna rast, razvoj = rast BDP, le manjše krpanje z ekonomskimi instrumenti	trg se delno opira na okoljsko politiko, spremembe v vzorcih potrošnje, prestrukturiranje mikroekonomskih spodbud	okoljsko reguliran trg, spremembe v vzorcih proizvodnje in potrošnje, popolna ocena stroškov življenja, vzporedno z nacionalnim, tudi »zeleni proračun«	zadovoljevanje potreb (ne hotenj) brez pomanjkanja, spremembe v vzorcih na vseh ravneh proizvodnje in potrošnje, strog premik k trajnostnemu ekonomskemu proračunu
(civilna) družba, diskurz	zelo omejen dialog med civilno družbo (okoljskimi gibanji) in državo; meglena zavest in zelo majhna medijska pokritost	iniciative prihajajo od zgoraj navzdol, dialog med civilno družbo in državo ostaja omejen, širše javno izobraževanje za sposobnost predvidevanja v prihodnosti	odprt dialog med civilno družbo in državo, načrtovanje, povezovalen učni načrt, lokalne pobude kot del rasti skupnosti	skupnostne strukture in nadzor od spodaj navzgor, nov pristop k evalvaciji dela, vsestranski kulturni dvig, hkrati s tehnološkimi inovacijami in novimi družbenimi strukturami
geografska usmerjenost	globalni trgi in globalna ekonomija	začetni premik k lokalni ekonomski samozadostnosti, manjše pobude za manjšanje moči globalnih trgov	pospeševanje lokalne ekonomske samozadostnosti v kontekstu globalnih trgov	bioregionalizem, razširjena lokalna samozadostnost
odnos do narave	izkoriščanje virov	nadomeščanje neobnovljivih virov z izkoriščanjem obnovljivih	okoljsko upravljanje in zaščita biotske raznovrstnosti	povečanje in zaščita biotske raznovrstnosti
tehnologije	kapitalsko intenzivna proizvodnja tehnologij, naraščajoča avtomatizacija, tehnologija kot rešiteljica vseh okoljskih problemov	»na-koncu-pipe« tehnične rešitve, mešano delovno in kapitalsko intenzivne tehnologije	čiste tehnologije, upravljanje s proizvodom v njegovem celotnem življenjskem ciklu, mešano delovno in kapitalsko intenzivne tehnologije	delovno intenzivne tehnologije
institucije	brez sprememb	minimalne spremembe v obstoječih institucijah	prestrukturiranje nekaterih institucij	decentralizacija političnih, pravnih, družbenih in ekonomskih institucij
politični instrumenti in orodja	obstoječi	simbolna uporaba okoljskih indikatorjev, omejen obseg tržno vodenih policy orodij	večja uporaba indikatorjev trajnosti, širok spekter policy orodij.	celoten spekter policy orodij, sofisticirana uporaba kazalnikov, razširjenih na družbeno področje
redistribucija	enakost ni tema diskusije	enakost je postransko (marginalno) vprašanje	okrepljena politika redistribucije	inter- in intra generacijska enakost
okoljska filozofija	antropocentrizem	antropocentrizem	antropocentrizem	eko/biocentrizem

no mesto namenjeno delu, ki je usmerjeno v skupnostno temelječe neprofitne organizacije. Idealni model trajnostnega razvoja v svoji radikalni poziciji ni samo skrajna točka kontinuuma koncepta trajnostnega razvoja, ampak tudi nova ekologična razvojna paradigma.

V tem razumevanju trajnosti, kar lahko zlahka ugotovimo, ni več sledu produktivizma kot smo ga opredelili zgoraj, kar pomeni, da je zelo močni koncept trajnosti tisti koncept, za katerega se je treba v vsakdanjem življenju zavzemati in ga udeležati tako v lastnem vsakdanjem življenju, se zanj zavzemati tudi v javnem in političnem prostoru.

SKLEPNA UGOTOVITEV

Pomik od šibke k bolj močni trajnosti je tudi v Sloveniji mogoč le z nadaljnjim okoljskim ozaveščanjem, ki bo zgrajeno na pozitivni viziji, ki ne bo imela vgrajenega produktivizma, na nadaljnji demokratizaciji odločevalskega procesa in oblikovanja novih povezav med institucijami javne oblasti, boljšega vključevanja civilnodružbenih akterjev, uvajanja inovacij na področju političnih instrumentov in orodij, pa tudi od odnosa do narave in razumevanja razmerja med naravo in družbo ter nenazadnje na uvajanju drugačne redistribucije družbeno ustvarjenih dobrin.

Današnji trenutek nam ponuja priložnost, da tako po strokovni kot po vrednostni plati ponovno pretehtamo, ali ne bi bilo bolj smisel-

no v razvojne strategije in okoljsko ozaveščanje vtakati več elementov tretjega in četrtega modela trajnosti, saj je najprej od tega odvisno, kako uspešno se bomo spoprijeli z uveljavljanjem trajnostnih vzorcev obnašanja, ki bodo nadomestili netrajnostne na različnih področjih vsakdanjega življenja. To pa ni le stvar različnih strok in strokovnih evalvacij pač pa slehernega posameznika, njegove ozaveščenosti, vsakdanjega življenja in njegovega zavzemanja skupaj z okoljsko ozaveščenimi za drugačen bolj trajnosti jutri.

LITERATURA IN VIRI:

Archer, M. S. (2007): *Making Our Way through the World*. Cambridge: Cambridge University Press.

Arendt, H. (1996): *Vita activa*, Ljubljana: Krtina.

Baker, S., Kousis, M., Richardson, D., Young, S. (ur.) (1997): *The politics of sustainable development: Theory, policy and practice within the European Union*. London in New York, Routledge.

Baxter, B. (1999): *Ecologism: An Introduction*. Washington, D.C., Georgetown University Press.

Brundland, G. H. (1987): *Our Common Future. Report of the UN Commission on Environment and Development*, Oxford, Oxford University Press.

George, C., Kirkpatrick, C. (ur.) (2007): *Impact Assessment and Sustainable Development*. Cheltenham UK: Edward Elgar.

Hardi, P. (2007): *The long and winding road of sustainable development evaluation*. V: George, C., Kirkpatrick, C. (ur.): *Impact Assessment and Sustainable Development*: 15-30. Cheltenham UK: Edward Elgar.

- Lukšič, A. A.** (1999): *Rizične tehnologije: Izziv demokraciji*, Časopis za kritiko znanosti, št. 193, Ljubljana.
- Lukšič, A. A.** (2005): *Modificiranje in odpiranje okoljskih političnih aren*. Časopis za kritiko znanosti, let. 33, št. 219, str. 91–107.
- Lukšič, A., Bahor, M.** (2007): *Trajnostni razvoj v luči Lizbonske strategije in njene revizije*. V: Lukšič, A. A., Plut, D. (ur.). *Zbornik Okoljske akademske mreže*, številka 1, letnik 2007: zbornik člankov in prispevkov prvega srečanja Okoljske akademske mreže. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2007, str. 27–42. Dostopno prek: http://dk.fdv.uni-lj.si/eknjige/Zbornik_OAM_2007.pdf.
- Offe, C.** (1985): *Družbena moč in politična oblast*. DE: Ljubljana.
- Offe, C.** (1987): *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike*. DE, Ljubljana.
- United Nations** (1992): *Agenda 21. Chapter 40 Information for Decision-making*, New York: United Nations.
- Whiteside, K.H.** (1996): Hannah Arendt in ekološka politika, Energetika – politika, Časopis za kritiko znanosti, let. 24, št. 180–181, str. 55–75.
- Zimmerman, M. E.** (2003): *On Reconciling Progressivism and Environmentalism*. V: Kassiola, J. J. (ur.), *Explorations in Environmental Political Theory: Thinking About What We Value*. M.E. Sharpe, Armonk, New York in London, str. 149–177.

POLITIČNA IN EKOLOŠKA PISMENOST V SODOBNEM SVETU

Povzetek: Namen pričujočega prispevka je osvetliti globalno ekološko krizo kot krizo sedanjega načina bivanja, vrednot in delovanja, ki za svojo rešitev, ali pa vsaj zato, da bi se izognili ekološki katastrofi, zahteva domišljanje alternativnih načinov delovanja, ki omogočajo spopad z globalno ekološko krizo. V prispevku avtorica predstavlja dva, med seboj do sedaj v literaturi zelo redko povezana koncepta – politično pismenost in ekološko pismenost – ki ju lahko jemljemo ožje kot izobraževalni paradigmi ali širše kot razumevanje in prizadevanje za skupno dobro v družbenih in političnih arenah. Oba koncepta, ki sta danes predmet tako teoretskega premišljevanja kot praktičnega izpeljevanja, se pojavljata kot pobuda za spremembe v družbeni in politični realnosti sodobnega sveta.

Ključni pojmi: globalna ekološka kriza, demokracija, politična pismenost, ekološka pismenost, trajnostna družba.

UVOD

V sedemdesetih in osemdesetih letih preteklega stoletja se je osnoval močen akademski in javni interes za razumevanje, vrednotenje in reševanje okoljskih problemov tako na globalni, regionalni kot lokalni ravni. Kmalu je postalo jasno, da zaustavitev okoljske degradacije ni le predmet tehničnega in upravljaljskega znanja, še več, vse tehnično znanje sveta samo po sebi še ne vodi družb, da bi spremenile svoje okoljsko uničevalno obnašanje, zato se v zadnjem času poudarek s tehnoloških rešitev premika tudi na ustrezne politike in zavest ljudi pri reševanju okoljskih problemov.

Okolje je postalo pomembno politično vprašanje, ki zahteva politično vrednotenje in delovanje ter terja širši premislek, saj njegovo uničevanje vpliva tako na kvaliteto bivanja kot na preživetje ne le človeštva, pač pa vseh sedanje živečih vrst. Zaradi medsebojne povezanosti v verigi življenja postajajo okoljski problemi vse bolj globalni in terjajo koordinirane akcije na vseh ravneh, od lokalne do globalne. Ekološka kriza se kaže kot globalna, okoljski problemi pa se prikazujejo kot lokalni ali regionalni, sploh kadar posegajo v življenjsko okolje ljudi in zmanjšujejo kvaliteto njihovega bivanja.

Namen pričujočega prispevka je osvetliti in pokazati, da je globalna ekološka kriza pravzaprav kriza sedanjega načina bivanja, vrednot in delovanja, ki za svojo rešitev, ali pa vsaj zato, da bi se izognili ekološki katastrofi, zahteva domi-

šljanje alternativnih načinov delovanja (oblik demokracije), ki omogočajo spopad z globalno ekološko krizo. V prispevku predstavljamo dva, med seboj do sedaj v literaturi zelo redko povezana koncepta – politično pismenost in ekološko pismenost – ki ju lahko jemljemo ožje kot izobraževalni paradigmi ali širše kot razumevanje in prizadevanje za skupno dobro v družbenih in političnih arenah. Oba koncepta, ki sta danes predmet tako teoretskega premišljevanja kot praktičnega izpeljevanja, se pojavljata kot pobuda za spremembe v družbeni in politični realnosti sodobnega sveta.

GLOBALNA EKOLOŠKA KRIZA

Optimizem, ki je preveval devetdeseta leta preteklega stoletja in se je izražal tako na političnem kot gospodarskem področju, je preskočil tudi na področje globalnega pogleda na okolje in njegovo ohranitev oz. reševanje. V Riu de Janeiru je leta 1992 potekala Konferenca Združenih narodov o okolju in razvoju, kjer je sodelovalo 172 vlad, več kot 2000 nevladnih organizacij in skoraj 20.000 posameznikov na vzporedno potekajočem Globalnem forumu s posvetovalnim statusom. Še danes Vrh v Riu velja za najuspešnejšo okoljsko konferenco na ravni OZN tako po obsegu, udeležbi, sprejetih mehanizmih in dokumentih. Če se je okoljska zavest devetdesetih let preteklega stoletja večkrat izražala v metafori, da je »vse človeštvo na eni ladji«, v kateri se je kazal optimizem, da so presežene pretekle

politične delitve, na človeštvo pa je treba gledati kot na homogeno celoto, se je leta 2009 na Podnebnem vrhu OZN-a v Kopenhagenju uporabljala le še metafora sveta kot »goreče hiše«.

Finančna in gospodarska kriza 2008-2009 o kateri mediji vsakodnevno poročajo v obliki novic o ekonomski recesiji, naraščanju brezposelnosti, naravnih katastrofah ipd. korenini v vladajoči kapitalistični paradigmi, ki temelji na neomejeni gospodarski rasti kot merilu razvoja in blaginje, v svoj okvir pa ne sprejema ekosistemskih omejitev našega planeta. Tako Zemljo po vstopu v tretje tisočletje še vedno označuje prevlada antropocentričnega pogleda na svet, individualizem, egoizem, potrošništvo in podrejanje narave kot globalno razširjene vrednote, ki vodijo človeštvo po enosmerno zasnovani razvojni poti.

Takšen industrijski razvojni model je pripeljal naš planet na rob katastrofe, ne le v ekološko krizo, pač pa tudi gospodarsko in politično in je pravzaprav odsev krize vladajočih vrednot in praks tako na sistemski kot individualni ravni. Vedno močnejše je zavedanje o ekološki nesprejemljivosti sedanjega načina življenja, in vedno več je problemov, ne le ekoloških, ki v sodobnem svetu zahtevajo odziv na vseh ravneh: od lokalne do globalne. Kot piše Lukšič (2009a: 250) je globalna okoljska kriza, s katero je soočeno človeštvo danes, po svoji naravi postalo pomembno politično vprašanje. Oziroma okoljskih in ekoloških vprašanj ne moremo ustrezno naslavljanjati, če pri tem izključujemo politične di-

menzije in njihovo vrednotenje. Pomembno je razumeti politično naravo sedanjih ekoloških, pa tudi drugih problemov in njihove potencialno uničujoče posledice, saj je človeštvo pristalo na pogoje, v katerih je vprašljivo preživetje danes živečih vrst in *»prepoznati ter učinkovito odgovoriti na realnost, da je morda edini način, da se izognemo ekološki katastrofi transformacija vrednot, družbenih in političnih institucij ter obstoječega načina produkcije (transformacija industrijske civilizacije)«* (Lukšič, 2009a: 250).

DEMOKRACIJA

Premišljevanje o demokraciji je namenjeno iskanju boljših demokratičnih tudi institucionalnih rešitev za soočanje z globalno ekološko krizo. Kot opozarja Lukšič (2009b: 537-538) premišljevanje o (novih) oblikah demokracije ni enoplastno in se lahko zastavlja na več ravneh, saj že sama zastavitev vprašanja določa domet tega premišljanja. Ni namreč vseeno, ali si upamo misliti onstran horizontov pravil demokratično-predstavniške oblike vladanja, ki jih sicer obravnavajo različni koncepti demokracije, toda še znotraj kapitalističnega produkcijskega razmerja (kapitalizma), ali pa smo pripravljeni na bolj radikalne premisleke in misliti celo onstran tega, s posegom v samo naravo akumulacijskega procesa.

Razmere v sodobnih demokratično urejenih družbah, kjer je demokracija razumljena kot oblika vladavine, ki jo izvolijo ljudje na

splošnih volitvah so se bistveno spremenile v zadnjih desetletjih. Glede na statistiko volilne udeležbe v sodobnih demokracijah je mogoče reči, da so ljudje izgubili vero v volitve: od izgube zaupanja volivcev v politične stranke, do tega da v parlamentu ne vidijo več tiste ustanove, ki odloča v njihovem imenu, do spremembe zavesti volivcev pod vplivom sodobnih družbenih dogajanj ipd. (Lukšič, 2009b).

Volivci imajo več možnosti, kako bodo odgovorili na obstoječe razmerje stanje: z demonstracijami, vključevanjem in aktivnostjo v nevladnih organizacijah, z oblikami neposredne demokracije ali s popolnim izstopom državljanov iz politike, kjer jo prepuščajo profesionalcem.

Če se vrnemo na globalno ekološko krizo, kjer sedANJI način bivanja ni trajnosten in zahteva učinkoviti spopad z obstoječimi vrednotami, praksami, so potrebne tudi nove oblike organizacije, če jo želimo rešiti. Ko se posamezniki čutijo nemočne, če se ne vzpostavijo institucionalni okviri za nadzor vladajočih, vladajoči pa se lahko znajdejo nemočni v različnih situacijah; to se pokaže, ko se niso več sposobni učinkovito soočiti s problemi oskrbovanja z javnim dobrim in zaščititi družbe pred »javnim slabim« (Lukšič, 542: 2009). Kar pomeni, da obstoječa oblika reprezentativne demokracije ne omogoča več oskrbovanja le z javnim dobrim, ampak prinaša vedno več »javnega slabega« (vedno slabša kakovost bivalnega okolja, pogojev zdravega preživetja ipd.).

Na tem mestu se zastavlja vprašanje, katere so tiste oblike demokracije, nekatere že koncipirane, ki omogočajo spopad z globalno ekološko krizo. Zato pa je potrebna, kot pravi Held (1989: 253), ocena obstoječih modelov demokracije in iskanje alternativnih pozicij, saj težave modernega sveta ne bodo rešene z odpovedjo politiki, temveč samo s takim razvijanjem in spreminjanjem politike, ki bosta omogočila bolj učinkovito oblikovanje in organiziranje življenja ljudi.

Ker možnosti, da bi spreminjali, reševali in izbirali »brez politike« ni, je bistvenega pomena domišljanje alternativnih načinov, kar pa kaže na potrebo po večji politični pismenosti.

POLITIČNA PISMENOST

Politično pismenost razumemo širše od znanja o politiki, političnih institucijah in političnem dogajanju. S politično pismenostjo želimo spodbuditi mlade, da so aktivni v javnem življenju, da znajo uveljavljati tako pravice kot dolžnosti za skupno dobro v različnih političnih in družbenih arenah.

V članku se osredotočamo na koncept politične pismenosti, ki izvira iz britanske miselne tradicije in so ga razvijali številni avtorji od sedemdesetih let preteklega stoletja, s sirom Bernardom Crickom na čelu. V svojem delu iz leta 1978 sta Crick in Porter prvotno uporabila termin politična pismenost pri politični vzgoji (Osler in Starkey, 2007: 456). Politično pismeno osebo sta opredelila kot »osebo, ki ima znanje

o sodobni politiki, ki ji omogoča določen vpliv v šolah, tovarnah, prostovoljnih organizacijah ali strankah, in razume ter spoštuje vrednote drugih, četudi se z njimi ne strinja« (Crick in Porter, 1987: 7).

Glavne inovativne značilnosti politične pismenosti v primerjavi s prejšnjim poučevanjem politične vzgoje so bile naslednje:

- usmerjena je bila na določeno tematiko,
- koncept politike je bil razumljen širše kot v učnem načrtu politične vzgoje, kjer je bilo poučevanje o političnem usmerjeno predvsem na ustavna vprašanja,
- vrednoti tako proceduralne kot teoretske koncepte,
- ukvarja se tako z znanjem kot veščinami (Davies in dr., 1999: 17).

V osemdesetih in devetdesetih letih preteklega stoletja je svet doživel nekatere velike družbene in politične spremembe: od velikih tehnoloških posodobitev, ekonomske globalizacije, kulturnih migracij do vse večje razširjenosti potrošništva. V luči teh sprememb Davies in Thorpe (2003: 34-52) trdita, da smo priča »ponovni uzakonitvi politične pismenosti«. Prav tako so bile v tem času v vzponu nekatere neposredne in participativne oblike političnega delovanja, ki so jih podpirala nastajajoča nova družbena gibanja. Tako so v širši politični okvir pa tudi v izobraževanje vstopile teme kot so: mir, boj proti rasizmu in seksizmu, bolj sistematično

raziskovanje fenomenov kot so epidemije, pandemije, svetovna lakota in okoljske tematike.

Vprašanje državljanstva zopet postalo osrednje tako za politike, kot strokovnjake in znanstvenike, saj je bil svet priča številnim bistvenim političnim spremembam: razpadu Sovjetske zveze, Jugoslavije in Češkoslovaške, ponovni vzpostavitvi neodvisnih baltskih držav, padcu berlinskega zidu in formalnemu koncu apartheida v Južnoafriški republiki. Osrednje vprašanje, ki je izviralo iz takrat aktualnih družbenih in političnih sprememb je bilo, kako bi v novo nastali družbeni in politični situaciji mladim privzgojili vrednote in razvili institucije, ki so potrebne za ohranjanje notranje demokracije in spodbujanje globalne soodvisnosti.

Definicija politične pismenosti, kot jo je 1978 opredelil Crick, je danes nadgrajena s spodbujanjem vrednot. V središču sodobne opredelitve politične pismenosti je enakovredno združevanje znanja, veščin in vrednot. Le abstraktno znanje o ustavi in ustroju vlade ne moremo enačiti s politično pismenostjo, enako pomembno je, da mladi pridobijo veščine, potrebne za učinkovito vključevanje v javno življenje, ki jih je nemogoče razvijati v odsotnosti priložnosti za participacijo skupaj z vrednotami, ki so usmerjene v spodbujanje kulturnega razumevanja, socialne vključenosti, ki dopolnjujejo razvoj novega znanja in veščin.

Pridobivanje znanja, ki se nanaša le na poznavanje dejstev o državljanskih strukturah in

institucijah ni več/ ne sme biti končna točka predmetnikov, ki se ukvarjajo z državljansko vzgojo, ampak temelji na globljem razumevanju demokracije. Zato mora politična pismenost mlade opremiti, da bodo politično aktivni in učinkoviti, saj se mora politična pismenost nanašati na spodbujanje političnih idej ne pa le političnih institucij (Spletno mesto Citizenship Foundation).

Za Moodleya in Adama (v Fyfe, 2007) sodobne osnovne vrednote vključujejo takšne ponotranjene lastnosti kot so: spoštovanje različnosti, strpnost, sprejemanje nasprotovanj znotraj dogovorjenih pravil, odgovornost, transparentnost in pogajalskih veščin v smeri demokratičnega odločanja. Nadalje predlagata, naj »politična pismenost vodi k aktivnem državljanstvu«, kar kaže na spoj med znanjem, veščinami in vrednotami ter udeležbo v javnem in političnem življenju. Poleg tega politične pismenosti ne obravnavamo kot pasivno izkušnjo, ampak kot aktiven proces učenja, ki spodbuja učence, da povezujejo svoje teoretsko razumevanje in uporabijo svoje znanje za praktično sodelovanje. Kot je v svojem eseu o državljanstvu zapisal pionir koncepta politične pismenosti, Bernard Crick več kot dvajset let po postavitvi koncepta (2000: 61) *»...politična pismenost pomeni razumevanje konceptov iz vsakdanjega življenja in jezika. Da bi dosegli politično pismenost, se moramo naučiti, o čem potekajo glavni politični spori, kakšna so prepričanja*

glavnih akterjev, in kakšen vpliv imajo ti spori na nas. Pomeni tudi, da skušamo storiti nekaj o zadevi na način, ki je hkrati učinkovit in spoštljiv do drugih ljudi in njihovih prepričanj... politično pismenost združujejo znanje, veščine in odnosi».

V Angliji so državljansko vzgojo leta 2002 uvedli v srednje šole kot obvezen predmet, pa tudi osnovne šole morajo dokazati, da pripravljajo učence za državljane. V času teh sprememb je novembra 2002 na Univerzi v Birminghamu potekala delavnica z naslovom »Politična pismenost v okviru državljanske vzgoje«, kjer so sodelovalni številni strokovnjaki in znanstveniki z večinoma britanskih univerz. Za izhodišče so vzeli prav zgoraj omenjen Crickov esej o državljanstvu iz leta 2002, in prišli do zaključka, naj politična pismenost za mlade vključuje:

- poznavanje, kje in kako se sprejemajo odločitve v družbi, tako na lokalni, nacionalni kot mednarodni ravni,
- priznavanje pravice do vključenosti,
- seznanjanje s političnimi idejami, jezikom in argumenti,
- razvijanje osebne politične vrednote in znanje za uporabo v praksi,
- sposobnost učinkovitega sodelovanja v dialogu z drugimi pri vprašanjih, ki zadevajo skupno dobro.

Politično pismen človek naj bi imel sposobnost prepoznati politične dimenzije v kateri koli situaciji, ne le kot »obveščeni gledalec«, ampak kot »aktivni udeleženec«, ki sodeluje (v

politiki) na učinkovit in odgovoren način. Vsakršna oblika skupinske dejavnosti – od delovanja v strankah, skupinah pritiska, prostovoljnih skupinah, do razprav o perečih temah – zadeva razpravljalce. Le politično pismen človek lahko odgovorno in aktivno participira v družbenem in političnem življenju, zato politična pismenost predstavlja tudi pomemben del politične socializacije.

EKOLOŠKA PISMENOST

Z rojstvom nove politike, katere akcijski prostor je postal prostor neinstitucionalne politike, so se začele politizirati tudi okoljske teme na političnem področju, na družbenem pa je šlo predvsem za širjenje postmodernih vrednot, ki izpostavljajo skrb za višjo kakovost življenja ljudi, tudi za uravnotežen družbeni razvoj, ki presega paradigmo stare politike rast-varnost, ki je vse do tedaj škodo v okolju razumela kot stranski produkt ekonomske rasti. Z vstopom novih družbenih gibanj v politični in družbeni prostor in vrednotami, ki so jih le ta poosebljala, se je tako na lokalnih ravneh pa vse do globalne ravni odpiral prostor za premislek o razvoju, ki se ga je v globalno dominantnem diskurzu vse prevečkrat enačilo z ekonomsko rastjo, ki pa ni vključevala kakovosti okolja oz. kakovosti bivanja ljudi. Svoj politični izraz je ta premislek dobil leta 1992 v Konferenci v Riu, ki še danes predstavlja začetek procesa skupnih naporov, od lokalne do globalne ravni. V Riu

je trajnostni razvoj postal globalno dominanten diskurz o razvoju (tudi okolju), ki zahteva koordinirane kolektivne napore za to, da bi svet na globalni ravni dosegel trajnost.

Opredelitev in razumevanje trajnostne rabe virov, načina življenja in soustvarjanje trajnostne skupnosti ter hkrati sledenje načelom globalne trajnostne družbe v okviru trajnostnega razvoja je pomemben del ekološke pismenosti ljudi 21. stoletja. Trajnost v splošnem pomeni značilnost procesa ali stanja, da se ohranja brez konca (IUCN/UNEP/WWF 1991: 207), vendar pa sam koncept ni lahko opredeljiv, prav zaradi časovne razsežnosti, saj se razvija in spreminja z boljšim poznavanjem in večjim vedenjem o procesih, ki jih opredeljuje. *Trajnost* je opredeljena na temelju trenutnega vedenja, zato dolgoročne garancije za trajnost ne more biti, ker mnogi dejavniki ostajajo neznani in nepredvidljivi. Kot pravi Reid (1996) trajnost ni le gospodarski, ekološki ali znanstveni koncept, ampak bolj etična zahteva, saj prihodnje generacije naj ne bi imele bistveno slabših pogojev za življenje in preživetje kot sedanje.

Trajnostna skupnost je razumljena kot tista, ki zadovoljuje lastne potrebe na tak način da ne prikrajša prihodnjih generacij, da bodo tudi te lahko zadovoljevale svoje potrebe. Ta definicija nam ne pove ničesar o tem, kako izgraditi, ustvarjati okoljsko trajnostno skupnost. Če tudi obstajajo številni napor v smer iznajdbe, dobrih in slabih praks, se je najbolj enostavno

učiti od tistih skupnosti (kar jih je še ostalo), ki že stoletja živijo trajnostno. Trajnostna družba mora biti dizajnirana na tak način, da način življenja, tehnologije in družbene institucije spodbujajo in podpirajo sistem, ki ohranja življenje (Capra v Bahor, 2009: 284).

Štirje stebri trajnostne družbe: ekološka odgovornost, socialna pravičnost, (grassroots) demokracija in nenasilje temeljijo na decentralizaciji, gospodarstvu, osnovanem na skupnosti, post-patriarhalnih načelih, spoštovanju razlikosti, globalni odgovornosti in usmerjenosti v prihodnost (Love, 1998: 184-5). Vendar pa prehod v trajnostno družbo predstavlja velik znanstveni, tehnični, politični, vrednotni in kulturni izziv, saj zahteva nov način mišljenja, nove vrednote, politike in pristope. Če hočemo doseči trajnostno družbo, moramo misliti in delovati holistično; dosegljiva je le na planetarni ravni, zato predpostavlja takšno raven življenjskega standarda, ki je dosegljiva in trajno možna za vse človeštvo, ne le za njegov manjši del (Kirn, 2000: 5). Achterberg (v Bahor, 2009: 284) trajnostno družbo ocenjuje kot družbo samozadostnih, decentraliziranih skupnosti, kjer si bodo vsi ljudje delili soodgovornost pri vladanju in upravljanju z različnimi lokalnimi institucijami od šol, bolnišnic do gospodarskih združb. Izpostavil je štiri pogoje, ki morajo biti izpolnjeni, da lahko govorimo o trajnostni družbi: (1) čim manjše poseganje v ekološke procese, (2) čim manjša poraba in ohranjanje energije in virov,

(3) stabilizacija prebivalstva (brez prirastka), (4) družbeni in politični sistem, kjer blaginja posameznika ni ogrožena zaradi neizpolnitve prvih treh pogojev. Tako trajnostna družba terja popolno preoblikovanje v človeškem odnosu do živega in neživega naravnega sveta, kakor tudi v naši družbeni in politični organiziranosti.

V prizadevanju za doseganje trajnostne družbe, sta z intervencijo v izobraževanje ameriški pedagog David W. Orr in fizik Fritjof Capra v devetdesetih letih preteklega stoletja vnesla novo vrednost t.j. »dobro počutje na Zemlji«. Ekološko pismena družba je po njunem prepričanju trajnostna družba, ki ne uničuje naravnega okolja od katerega je odvisna. Svoj koncept poučevanja sta poimenovala ekološka pismenost in jo opredelila kot sposobnost razumeti naravne sisteme, ki omogočajo življenje na Zemlji. Biti ekološko pismen, pomeni razumeti načela organizacije ekoloških skupnosti (t.j. ekosistemov) in uporabo teh načel za ustvarjanje trajnostne družbe (v Bahor, 2009: 285).

Z ekološko pismenostjo si prizadevamo za globljo transformacijo snovi, procesov in je namenjena izobraževanju na vseh ravneh. Kot nova izobraževalna paradigma pripoznava ekološko krizo tudi kot krizo izobraževanja, ker temelji na prepričanju, da je vsakršno izobraževanje hkrati tudi okoljsko izobraževanje, saj z vključevanjem ali izključevanjem določene učne snovi učimo mlade, da so del naravnega sveta ali pa, da so iz njega izključeni. Cilj ekološke pismenosti pa

ni le poznavanje določene snovi, ampak zmožnost povezovanja med glavo, rokami, srcem in sposobnostjo spoznati in razlikovati med sistemi oz. odkriti povezovalne vzorce (Orr, 2005: x-xi). Tako naj bi ekološko pismen človek imel znanje in prizadevanje, ki sta potrebna za razumevanje medsebojnih povezanosti, poleg tega pa tudi praktične zmožnosti za reševanje okoljskih problemov, in sicer tako da bi: (1) razumel, kako so ljudje in družbe povezani drug z drugimi in z naravnimi sistemi na trajnostne načine. Predpostavlja tako zavedanje o medsebojni povezanosti življenja in znanje, kako svet deluje kot fizični sistem. Odgovor na ključno vprašanje ekološke pismenosti: Kaj se bo zgodilo? leži tako v razumevanju naravoslovno tehničnih konceptov kot so: nosilna sposobnost Zemlje, Liebigov zakon minimuma, termodinamika, energetika, sukcesija, kot tudi družboslovnih konceptov od etike, trajnosti, demokracije do razumevanja svojega mesta v evoluciji; (2) razumel ekološko in družbeno krizo, sredi katere smo se znašli, kar pomeni poznavanje obsega, stopnje in trendov populacijske rasti, izginotje rastlinskih in živalskih vrst, erozije zemlje, krčenje gozdov, zapuščavljanje, podnebne spremembe, tanjšanja ozona, izkoriščanja naravnih virov, onesnaževanje vode, zraka in prsti, toksične in radioaktivne kontaminacije, raba virov in energije, torej osnovnih življenjskih znakov planeta in njegovih ekosistemov; (3) razumel vrednostno osnovo sodobnega sveta. Zahodna družba

vrednostno temelji na znanstveno-racionalističnem pristopu, utemeljenim v delih Newtona, Bacona, Descartesa, ki človeštvo vidijo ločeno in superiorno ostalemu življenju na Zemlji; (4) razumel, zakaj in kako so ljudje in celotne družbe postale destruktivne, zavedati se mora, kako družbene strukture, religija, znanost, politika, tehnologije, kultura, patriarhalni odnosi, prakse pridelovanja hrane vplivajo na obstoječe stanje (Orr, 1992: 93); (5) ekološko pismen človek je tudi ekološko ozavešen človek, kar pomeni, da ima zavest o omejenosti naravnih virov – narave, katere integralni del je tudi sam, zavest o nujnosti ukinitve nadvlade človeka nad naravo v njeni izvorni kot tudi socialno konstituirani obliki in vzpostavljanje ravnotežja med naravnim in človeškim sistemom, zavest o objektivnem obstajanju ekološke krize, zavest o ekološki krizi kot družbeni krizi, zavest o naraščanju ekološke krize in njenega globalnega značaja, zavest o potrebi, da se ekološka kriza reši z vizijo nove družbe glede na obstoječo civilizacijo. Okoljska zavest pomeni tudi pripravljenost posameznika ali skupine, da sodeluje pri ohranitvi naravnega okolja in s tem čuti odgovornost za druge ljudi in prihodnje generacije (v Bahor, 2009: 286).

Ekološka pismenost kot nova izobraževalna paradigma temelji na sistemskem mišljenju, ki svet spoznava kot povezano celoto, ne pa zbir posameznih elementov. Znotraj sistema mišljenja so osnovna načela organizacije bolj pomembna kot analiza posameznih elementov sis-

tema v izolaciji. Ekološka pismenost in sistemsko mišljenje spoznata vsak fenomen kot del mrež, ki določajo način, kako element funkcionira. Sistemski način mišljenja je nujen za razumevanje kompleksne soodvisnosti ekoloških sistemov, družbenih sistemov in drugih sistemov na vseh ravneh. Na ta način, trdi Capra (2005b) se širi percepcija, saj potreba po varovanju ekosistemov ni le prepričanje okoljevarstvenikov, ampak je biološki imperativ za preživetje. Ta vrednota je osnovno načelo za način razmišljanja in delovanja v trajnostni družbi. V imenu naraščajoče zmogljivosti industrijskih sistemov, ki uničujejo habitate in podnebne sisteme, so načela ekološke pismenosti (ki so enaka načelom trajnostne skupnosti in trajnostne družbe), nujna.

ZAKLJUČEK

V sodobnem svetu, kjer še vedno globalno prevladuje netrajnostni način produkcije, družbena in politična organizacija, ki na okoljske probleme še vedno gleda kot na marginalne probleme, ki pa imajo v sebi potencial katastrofe (vendar največkrat v daljšem časovnem obdobju) pa se kažejo pobude, za tak način delovanja, ki v sebi združujejo tako znanje kot globalne vrednote, ki se vežejo na mir, varnost, enakost, zdravo okolje ipd.

Namen prispevka je bil v sodobni svet, ki ga zaznamuje globalna ekološka kriza, umestiti koncepta politične in ekološke pismenosti, ki se ju še vedno večinoma premišlja ločeno. Oba kon-

cepta koreninita v globalnih vrednotah, ki jih ne jemljeta kot odsev že uveljavljenih praks, ampak kot aktivni dejavnik nastajajoče nove prakse. Koncepta ne jemljeta znanja (tudi informiranja) kot tistega, ki bo sam po sebi vodil v družbene spremembe, ampak poudarjata pomen izkušenj in veščin. Tako kot ni dovolj le poznati političnih institucij v državi, kjer prebivamo, tudi ni dovolj le poznavanje vzrokov za npr. učinek tople grede, podnebne segrevanja ali izginotja biološke raznovrstnosti. Ko želimo v naši skupnosti doseči večji vpliv na odločitve, ali ko želimo izboljšati kvaliteto vode v našem življenjskem okolju, so pomembne izkušnje in veščine, s katerimi vstopamo v družbene in politične arene.

Oba koncepta sta bolj kot v statično stanje, usmerjena v delovanje, v spodbujanje politične aktivnosti in artikuliranje političnih idej, razumevanje medsebojne povezanosti na vseh ravneh, in s tem dvig politične in ekološke zavesti. Izkušnje, ki jih s tem razumevanjem in delovanjem pridobivamo, pa širijo naše zavedanje, da smo del mreže naravnega življenja in ne iz njega izvzeti in nad njim. Skozi takšna doživetja in izkušnje dobimo občutek, da smo vtkani v ekosistem (mrežo življenja), tako v določeno pokrajino z določenim živalskim in rastlinskim svetom, kot tudi v določen družbeni sistem in kulturo.

Participacija kot eden od ključnih sestavin obeh konceptov tudi kaže na to, da odpoved politiki ni rešitev za reševanje težav sodobnega sveta, ampak je pomembno takšno razvijanje

in spreminjanje politike, ki nam bo omogočilo bolj učinkovito oblikovanje in organiziranje življenja ljudi v trajnostni družbi.

REFERENCE:

Achterberg, W. (1996): Sustainability and associative democracy. V Lafferty, W. M., Meadowcroft, J. (ur.) *Democracy and the Environment: Problems and Prospects*, 157-174. Cheltenham, UK, Brookfield, US: Edward Elgar.

Bahor, M. (2009): Ekološka pismenost. V Gaber, S. (ur.) *Za manj negotovosti: aktivno državljanstvo, zdrav življenjski slog, varovanje okolja*, 277-290. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

Capra, F. (2005a): Preface: How Nature Sustains the Web of Life. V Stone, M. K., in Barlow Z. (ur.): *Ecological Literacy, Educating Our Children for a Sustainable World*: xiii-xv. San Francisco: Sierra Club Books.

Capra, F. (2005b): Speaking Nature's language: Principles for Sustainability. V Stone, M. K., in Barlow Z. (ur.): *Ecological Literacy, Educating Our Children for a Sustainable World*: 18-29. San Francisco: Sierra Club Books.

Citizenship Foundation, Political Literacy Explained <http://www.citizenshipfoundation.org.uk/main/page.php?12>, 14. junij, 2010.

Crick, B. in A. Porter, (1978): *Political Education & Political Literacy*, London: Longman.

Crick, B. (2000): *Essays on Citizenship*, London: Continuum.

Davis, I., I. Gregory in S. C. Riley (1999): *Good Citizenship and Educational Provision*. London: Falmer Press.

Davies, I. and T. Thorpe (2003): Thinking and Acting as Citizens. V Roland-Levy, C. in A. Ross. (ur.) *Political Learning and Citizenship in Europe*, 34-52. Trent: Trentham Books.

- Fyfe, I.** (2007): Hidden in the curriculum: political literacy and education for citizenship in Australia, *Melbourne Journal of politics*. Dostopno prek: http://findarticles.com/p/articles/mi_hb6386/is_32/ai_n29387493/, 19.5. 2010.
- Held, D.** (1989): *Modeli demokracije*. Ljubljana: Krt.
- IUCN/UNEP/WWF. (1991): *Skrb za Zemljo. Strategija za življenje po načelu trajnosti*. Švica: Gland.
- Kirn, A.** (2000): Elaborat o paradigmi trajnostnega razvoja z okoljsko in etično razsežnostjo. *Rokopis*.
- Love, N. S.** (1998): *Understanding Dogmas and Dreams*. Chantam, New Jersey: Chantam House Publishers, Inc.
- Lukšič, A.** (2009a): Trajnostni razvoj, znanstveni diskurzi in nova politika. V Gaber, S. (ur.) *Za manj negotovosti: aktivno državljanstvo, zdrav življenjski slog, varovanje okolja*, 249-262. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Lukšič, A.** (2009b): Konec demokracije?. *Teorija in praksa*, 537-558, let. XLVI, št.5., Ljubljana.
- Orr, D.W.** (1992): *Ecological Literacy: Education and the transition to a postmodern world*. SUNY Press.
- Orr, D.W.** (2005): Foreword. V Stone, M. K., in Barlow Z. (ur.): *Ecological Literacy, Educating Our Children for a Sustainable World*: ix-xi. San Francisco: Sierra Club Books.
- Osler, A. in H. Starkey** (2006): Education for democratic citizenship: a review of research, policy and practice 1995-2005. *Research Papers in Education*, Vol. 21, No. 4, December 2006: 433-466
- Reid, D.** (1996): *Sustainable Development: An Introductory Guide*. London: Earthscan Publications Ltd.
- Workshop on political Literacy** »Political Literacy within ITT Citizenship Education, University of Birmingham, 19. november 2002. Dostopno prek: www.citized.info/pdf/conferences/pilot/NovWorkshop.pdf, 10.5. 2010.

CESTNI PROMET IN ONESNAŽEVANJE OKOLJA V SLOVENIJI

Povzetek: Namen članka je opozoriti na okoljske vidike cestnega prometa s poudarkom na vplivu prometa na kakovost zraka in na ekosisteme ob cestnem omrežju. Slovenija doživlja skokovit trend rasti cestnega prometa in se uvršča med pomembne tranzitne države, kar ima vrsto negativnih učinkov na okolje. Cestni prometni trendi terjajo od javne oblasti, da bo s svojimi politikami morala zaustaviti skokovit trend rasti cestnega prometa in s tem zmanjševati razvrednotenje in onesnaževanje okolja. Avtorja v članku ugotavljata, da ima cestni (tovorni) promet največji vpliv na okolje, in sicer s posegi v prostor, onesnaževanjem zraka (izpusti emisij), tal (imisije) in vode, z vplivi na podnebje in biotsko raznovrstnost ter hrupom. Za celostno in trajnostno prometno politiko je treba sprejeti številne ukrepe za upočasnitev rasti tovornega cestnega prometa, uvesti cestnine, ki temeljijo na prevoženi razdalji, posebno obravnavati občutljiva območja, v cestnino in ceno goriva pa je treba vključiti vpliv cestnega prometa na okolje.

Ključne besede: cestni promet v Sloveniji, ekosistem, emisije toplogrednih plinov, prometna politika.

UVOD

Eden od pomembnih družbenih dejavnikov okolja postaja cestni promet, ki zaradi plinastih emisij¹ iz motorjev z notranjim izgorevanjem, povzroča vrsto ekonomskih, socialnih in okoljskih problemov, ti pa se slej kot prej znajdejo na odločevalskih mizah javne oblasti.

Povečevanje prometa na cestnem omrežju terja od javne oblasti, da bo morala v prihodnje na tem področju bolj odločno in učinkovito ukrepati. S svojimi politikami bo morala zaustaviti skokovit trend rasti cestnega prometa in s tem zmanjševati rast emisij. Dejstvo je, da sicer vseh vzvodov za intervencijo na to področje nima popolnoma v svojih rokah², nekaj pa jih le ima, in te bo morala v bodoče uporabiti.

Rastoči promet na (avto)cestnem omrežju je posledica predvsem povečanega mednarodnega tranzitnega prometa, povečanega poletnega turističnega prometa in nenazadnje tudi povečanega števila registriranih motornih vozil v Sloveniji, sočasno pa tudi zmanjšanje možno-

1 Emisija (lat.): izločanje škodljivih snovi z dimom ali odpadnimi vodami v okolje ali povzročanje hrupa. Gre za oddajanje delcev ali sevanje valovanja.

2 Normative za emisijsko koncentracijo, ki meri gostoto primesi v plinih iz izpuhov, in določanje maksimalne emisijske koncentracije (najvišje še dopustna količina škodljivih snovi, oddanih v okolje, ki se ugotavlja pri viru onesnaževanja), je npr. v rokah institucij EU. Prav tako ni v rokah javnih oblasti tehnična izboljšava motorjev z notranjim izgorevanjem ali celo njihova zamenjava z električnimi motorji, motorji na stisnjen zrak ali kakšnimi drugimi tipi pogonskih motorjev, ki nimajo škodljivih plinskih emisij. Lahko pa s svojimi politikami in zakoni zaostrujejo pogoje pri dovoljenih emisijah in silijo proizvajalce, da vgrajujejo za okolje čim bolj sprejemljive pogonske motorje

sti za razvoj javnega prometa. Ker so v cestni promet najbolj množično vključena predvsem vozila, ki imajo motorje z notranjim izgorevanjem, ta pa v zrak spuščajo dimne pline, je s povečanjem prometa povezano tudi povečevanje onesnaženosti zraka, ki vpliva najprej na ekosisteme, ki se nahajajo v bližini (avto) cestnega omrežja, svoj delež pa prispevajo tudi k skupnemu onesnaženju zraka na Zemlji kot planetu in posledično spreminjanju podnebja.

NEKATERE DIMENZIJE PROBLEMA

Slovenija leži v južnem delu srednje Evrope, ob skrajnem severnem delu Jadranskega morja. Njena lega pomeni, da je Slovenija prehodno ozemlje med srednjo, jugovzhodno in južno Evropo, geografsko pa na stiku štirih velikih evropskih naravnih enot: Alp, Panonske kotline, Dinarskega gorstva in Sredozemlja. Slovenija je zato država, za katero je značilna prehodnost tako v družbeno-geografskem kot v podnebnem pomenu, prisotna pa je tudi velika biološka pestrost na relativno majhnem prostoru.

Po vstopu v EU je njena lega še bolj prišla do izraza in Slovenija postaja pomembna prometno tranzitna država, kar ima vrsto pozitivnih in negativnih učinkov na razvoj gospodarstva, pa tudi na socialni in okoljski vidik družbenega razvoja.

Čez Slovenijo gresta dva pan-evropska koridorja (V. in X.) in analize pričakovanih prometnih in gospodarskih tokov, dnevnih migracij in transportnih poti v naslednjih letih omenja-

jo obsežno rast tranzitnega tovarnega prometa na posameznih evropskih koridorjih in tudi na omenjenih dveh. To pomeni, da se bodo v tistih regijah, kjer se že danes spopadajo z zastoji in prometnimi zamaški, v bližnji prihodnosti srečevali in spopadali z bistveno hujšimi problemi (ovirani prometni tokovi) in posledicami tranzitnega prometa (varnost, negativni vplivi na okolje in vire).

Cestni promet je po vstopu Slovenije v EU porasel za 72 odstotkov. Dvignil se je zlasti tranzitni promet, kar pomeni, da je cestno omrežje v Sloveniji vse bolj na razpolago drugim državam za oskrbo z blagom. Vzdrževanje cestnega omrežja ter vsi neželeni vplivi od okoljskih do poškodovanja cestnega omrežja³, ki jih povzroča tranzitni cestni tovarni promet, pa ostajajo v glavnem na plečih Slovenije. Kljub razpoznavnim trendom so podatki o obsegu in zgradbi tovarnega prometa v Sloveniji nezadostni in otežujejo spremljanje tega okoljsko zelo relevantnega podatka.

Vplivi prometa na okolje so kompleksni, večplastni, prepletajoči in težko merljivi. Zunanji vplivi so zelo raznoliki in pokrivajo različne vplive emisij velikega števila onesnaževalcev in hrupa na človeško zdravje, ekosisteme, floro in favno. Vplivi se odražajo na lokalni, regionalni, evropski in globalni ravni. Škoda, povzročena s pro-

³ To pokaže že preprosta primerjava med poškodbami vozišča, ki ga povzroči eno tovorno vozilo v primerjavi z osebnim vozilom (33.000 kratnik), in plačilom cestnine. Glej: Teze za trajnostno prometno politiko Slovenije, Ljubljana, 23. februar 2006

metnimi dejavnostmi, je lahko takojšnja in neposredna, lahko pa posredna in dolgoročna in ima pomembne posledice za življenje v prihodnosti.

Gostitev prometa in zastoji na (avto)cestnem omrežju v Sloveniji v času poletnih mesecev, še posebno pred cestninskimi postajami, za najbolj prizadete uporabnike (dnevni migranti, turisti, prevozniki ipd.), ki so odvisni od pretečnosti prometa oz. porabljenega časa na cestah, in za velik del javnosti predstavlja pomemben praktični problem, ki ne dviguje kvalitete njihovega življenja in za katerega zato menijo, da ga je treba na tak ali drugačen način razrešiti. Prav tako za reševanje okoljskih problemov, ki jih povzroča predvsem tranzitni promet v Sloveniji, ima nekaj vzvodov v rokah tudi javna oblast v Sloveniji, ki jih bo morala v prihodnosti bolj premišljeno in učinkovito izkoristiti.

Na okolje, kot meni Evropska komisija, vplivajo štirje faktorji, ki so vezani na cestni promet⁴:

- gradnja cestne infrastrukture;
- hrup, ki ga povzroča promet;
- onesnaževanje zraka, ki ga povzročajo izpušni plini;
- vplivi na ozračje, podnebje, tla, biotsko pestrost ipd.

V Sloveniji so se pred izgradnjo (avto)cestnega omrežja naredile strateške presoje in tudi ocene vplivov na okolje, ki pa niso vsebovale tudi ocen vplivov na okolje, ki jih bi bo imel promet na (avto)cestnem omrežju.

Te ocene so se osredotočale na presojo vpliva umeščanja dela cestnega omrežja v ta ali oni ekosistem, niso pa se ukvarjala z vprašanjem, kakšen vpliv bo imel promet, ki se bo odvijal na tem omrežju, na ta isti ekosistem in na onesnaževanje okolja.

V pričujočem prispevku želimo opozoriti na nekatere pozabljene okoljske vidike s posebnim poudarkom na vplivu prometa na kakovost zraka, bolj natančno na njegove vplive na podnebje ter na ekosisteme ob (avto)cestnem omrežju. Posebno na slednji segment se vse bolj pozablja pri konceptualizacij vpliva prometa na kakovost zraka.

Avtocestno omrežje in ekosistemi v Sloveniji

Prometna infrastruktura je v Sloveniji speljana skozi različne tipe ekosistemov, ki so bili za to vstavev nekateri bolj drugi manj občutljivi in prizadeti. O tem govorijo ocene vplivov na okolje in pa že nekatere analize.

Prav tako pa lahko ugotovimo, da so ti ekosistemi različno občutljivi na vplive, ki so rezultat prometa na teh omrežjih. Glede na pestrost ekosistemov, na njihovo različnost ter občutljivost je premislek o vplivu prometa pomembna za predvidevanje o tem, kaj se je, kaj se in kaj se bo v in z ekosistemi dogajalo.

Avtocestno omrežje je v Sloveniji speljano skozi različne tipe ekosistemov, saj je postavljeno v prostor, ki gre od primorja do panonske

⁴ Evropska komisija, Transport-related impacts and instruments for sensitive areas, Final report – part 1, 95 str., 2004. Dosegljivo na spletu. <http://europa.eu.int/comm/environment/air/sat.htm>

ravnine, od dolenskega gričevja do gorenjskih gora. V teh ekosistemih je biocenoza različno občutljiva na spremembe biotopa, ki nastajajo kot posledica prometa oz. njegovih izpuhov. Največje spremembe nastajajo zaradi izpušnih plinov, ki povzročajo onesnaževanja predvsem zraka, posredno pa tudi vode in tal. Še posebej pa so obremenjeni tisti ekosistemi, ki ležijo ob tistih mestih na avtocestnem omrežju, kjer prihaja do zgostitve ali prometnih zastojev ali povečanega prometa. To pa je pred cestninskimi postajami, pa tudi tam, kjer nastajajo daljši zastoji in/ali prometni zastoji zaradi gradnje, popraviljanja ali geografskih značilnosti prostora (nakloni ipd.). Na teh mestih se namreč povečuje količina dimnih plinov, ki izhajajo iz motorjev z notranjim izgorevanjem in tako se spreminja biotop najprej v segmentu kvalitete zraka, ki je lahko za biotop v določenem ekosistemu tako velika sprememba, da se ne more več ohranjati dinamično biološko ravnotežje v tem ekosistemu.

Poleg neposrednega onesnaževanja zraka v ekosistemih, skozi katere je speljano avtocestno omrežje, prihaja tudi do večjega tveganja drugih vrst obremenjevanja oz. onesnaževanja okolja, ki se z gostoto in pretočnostjo prometa povečuje, se pa z zakonskimi regulacijami skuša omejiti na najmanjšo možno mero, pa tudi z dobro organiziranimi interventnimi skupinami se te vrste tveganja za okolje zmanjšujejo. K zmanjševanju tovrstnih tveganj bi poleg omenjenega,

prispevala tudi višja okoljska zavest voznikov in njihova usposobljenost za ustrezno reagiranja v takih trenutkih.

Po drugi strani pa ne smemo pozabiti, da je tudi avtocestno omrežje na nekaterih mestih tako zgrajeno, da nima ustreznih odstavnih pasov, kar onemogoča hiter dostop interventnih ekip, kar spet povečuje tveganje. Čeprav se zdi, da so tovrstna tveganja za okolje majhna, bi pa, če se uresničijo, enkratno obremenila okolje, in vendarle bi lahko bil njihov vpliv izjemno velik na občutljive ekosisteme, na podtalnico, onesnaženost zemlje ipd. Govorimo namreč o možnih prometnih nesrečah, katerih rezultat so lahko izlivi nevarnih ali celo strupenih snovi, eksplozije, požari, neprimerno ali nemarno odlaganje nevarnih odpadkov ipd.

Osnovna karakteristika ekosistemov je vzpostavljanje naravnega ravnotežja med živo in neživo naravo, ki pa se lahko tudi poruši tako, da nekatere vrste v ekosistemu izumrejo. Ko pride do sprememb v strukturi oz. zgradbi ekosistema, pride do motenj v njegovem delovanju in odnosi se začnejo podirati. Vitalnost in prožnost sistema se močno zmanjša, kar vpliva na kakovost bivanja tako organizmov kot človeka samega. Nedvomno sta biotska struktura in pretok energije najbolj zapletena dela poznavanja vsakega ekosistema. Poznavanje strukture in funkcije ekosistemov ter vzpostavljanje dinamičnega ravnotežja je temelj za gospodarjenje in upravljanje z njimi.

Nova vzpostavitev sistema s podobnim delovanjem je zaradi dolgotrajnosti in postopnosti razvoja naravnih sistemov težavna, praviloma pa kratkoročno celo nemogoča. Ne smemo pa pozabiti, da so posamezni ekosistemi večinoma majhni in zato še bolj ranljivi.

Z takimi, majhnimi in občutljivimi, ekosistemi imamo opraviti v Sloveniji ob (avto)cestnem omrežju, saj je na relativnem majhnem prostoru pestrost ekosistemov izjemno velika in to ne le ob cestnem omrežju, temveč po vsej Sloveniji. Promet na (avto)cestnem omrežju preko onesnaževanja zraka z izpušnimi plini nenehno in dolgoročno spreminja strukturo relativno majhnih in občutljivih ekosistemov, katerih abiotična struktura se spreminja še hitreje, če je pretočnost in gostota prometa iz leta v leto vse večja. Ti ekosistemi so seveda različno občutljivi na posledice prometa, na hrup, vibracije, svetlobo, na izpušne pline, težke kovine ipd. Raziskave dinamike procesov v teh ekosistemiht zahtevajo dolgotrajna opazovanja in spremembe v njih se lahko ugotovijo le s primerjavo številnih desetletnih povprečij. Desetletje trajajoča opazovanja običajno še ne pokažejo globalnega trenda spreminjanja ekosistema, temveč se splošni trend pokaže šele po petdesetih in več letih. V Sloveniji ekosistemi ob (avto)cestnem omrežju pa še niso niti povsem popisani. Zato bi bilo pomembno, da se to čim prej naredi v okviru raziskovalne politike.

Izpušni plini motorjev z notranjem izgorevanjem

Okoljski vidik prometa je treba motriti skozi izpušne pline motorjev z notranjim izgorevanjem. Javne oblasti so z normiranjem zgornjih meja dovoljenih emisij silile predvsem proizvajalce vozil k tehničnim izboljšavam in s tem prispevale k zmanjševanju emisij na vozilo. Zaradi povečevanja voznega parka in vse večjega prometa pa ta ni imel pričakovanega in zelenega učinka na zmanjševanje onesnaževanja zraka, ekosistemov in sprememb podnebja. To dejstvo velja tudi za Slovenijo.

Plini, ki so nastajali ob delovanju motorjev (pogonskih, z notranjim izgorevanjem) so imele sestavo, ki je bila odvisna od vrste goriva in motorja. Če je še pred tridesetimi leti veljalo, da dizelski motorji izločajo mnogo saj, bencinski motorji pa tudi razpršene oljne kapljice, obe vrsti pa hlape benzpirena, ki je rakotvoren, pa so sedanje inovacije in izboljšanje goriva bistveno spremenile strukturo izpuha. Iz 1 kg bencina se je prav tako pred 30 leti pridelalo povprečno 15,5 kg izpušnih plinov, v katerih je bilo 232 g škodljivih (strupenih) snovi: CO (0,7%), NO, ogljikovodik, svinčev tetraetil, žveplo. Škodljive in strupene snovi pa so se iz izpušnih plinov motorjev izločale tako mehansko kot kemično.

V izpušnih plinih motorjev pa kljub temu še vedno lahko najdemo ogljikov monoksid, ogljikovodike, dušikove okside, delce in motnost dima. Vse te vsebnosti pa imajo posreden ali

neposreden, kratkoročen ali dolgoročen vpliv na okolje, ozračje in ekosisteme v bližini (avto) cestnih omrežij, obremenjenih s prometom.

Promet, okoljske spremembe in sukcesija ekosistemov

Procesi so v ekosistemu dolgotrajni pa naj gre za naravne ali tiste, ki so posledica delovanja človeške družbe. Pri začetnem spreminjanju se vrste, ki so navzoče v ekosistemu, hitro izmenjujejo, dokler se skozi čas ne doseže ravnovesje v vrstni sestavi in takrat govorimo o združbi, ki je zrela. S sukcesijo narašča biomasa ekosistema, pestrost vrst se maksimira in pestrost prehranjevalnih spletov je velika. Naravni dogodki, kot so neurja, poplave, požari in ognjeniški izbruhi, izlitja popolnoma spremenijo delovanje in zgradbo ekosistema, njegovo obnavljanje pa je dolgotrajno.

Prav tako pa na spreminjanje in izginjanje združb, zmanjšanje biotske pestrosti, podnebne spremembe ter posredno in neposredno na zdravje ljudi vplivajo spremembe okolja, ki jih povzroča človeška družba s povečanjem vsebnosti toplogrednih plinov v ozračju, tanjšanje ozonskega sloja, kopičenje škodljivih snovi, neposredna degradacija naravnih ekosistemov v urbane, industrijske in kmetijske površine ipd. Takrat pride do sukcesije ekosistema in traja toliko časa, da se ponovno ne vzpostavi ravnovesje, ki ustreza novonastalim razmeram v okolju. Zaradi svojih življenjskih potreb in interesov

človeška družba spreminja oz. preusmerja delovanje ekosistemov, ko vanje vgrajuje rezultate svojega dela, ko gradi različne strukture in uporablja različne tehnologije. Tako nastaja kulturna biocenoza in celi novi ekosistemi, ki so nastali zaradi namernega ali nenamernega spreminjanja in prilagajanja obstoječih naravnih ekosistemov potrebam in interesom človeške družbe.

Poseganje človeške družbe v samo-obnavljajočo se naravo je pomemben mejnik v zgodovini biosfere, ki pa je svojo dramatično razsežnost dobil šele z industrijsko revolucijo ob koncu 18. stoletja, ko je vpliv tako hiter in močan, da se število vrst na Zemlji hitro zmanjšuje.

Človeška družba tako spreminja ekosisteme na dva načina, in sicer na neposredni način, ko ekosistem spremeni v urbane, industrijske in kmetijske površine in takrat naraven ekosistem izgine ter na posreden način, ko vpliva na kroženje snovi in pretok energije v ekosistemu.

Spremembe okolja, ki jih povzroča človeška družba, so lahko komaj opazne v času življenja ene generacije ali življenja posameznika, lahko pa so hitre, če gre za neposredno degradacijo, vnos invazivnih vrst, namerno iztrebljanje ipd.

Vpliv človekove družbe na globalno kroženje elementov zadnjih sto let ni zanemarljiv in že se pojavljajo očitne spremembe nekaterih kopenskih in vodnih ekosistemov. Povečanje vsebnosti toplogrednih plinov v ozračje, tanjšanje ozonskega sloja, kopičenje škodljivih in strupenih, pa

tudi radioaktivnih snovi, neposredno spreminjanje ekosistemov v urbane, industrijske in kmetijske površine vplivajo na spreminjanje in izginjanje združb, zmanjšanje biotske pestrosti ipd. Teh procesov danes ni več mogoče spregledati, jih zanikovati ali se sprenevedati, da jih ni.

Promet, globalno kroženje elementov in spreminjanje biotopa

Med živim in neživim delom okolja poteka biogeokemično kroženje hranil, pri čemer pa nekateri elementi krožijo predvsem na prostorsko omejenih področjih, govorimo o lokalnem kroženju npr. kalcija, magnezija, kalija, železa, bakra, cinka, drugi pa krožijo znotraj večjih prostorov, v ekosferi in takrat govorimo o globalnem kroženju npr. kisika, ogljika, dušika, žvepla, fosforja.

Spremljanje vsebnosti ogljikovega dioksida (CO_2) v ozračju pokaže, da se je ta od leta 1958 eksponentialno dvigoval, kar je neposredno posledica povečanega izgorevanja fosilnih goriv in zmanjševanja gozdnih površin na račun povečevanja kmetijskih in urbanih območij. Povečan vpliv prisotnosti CO_2 v ozračju še ni proučen, domneva pa se, da so morda kopenski ekosistemi nekoliko bolj neto primarno produktivni, predvsem v območjih s sušnim podnebjem, v hladnem podnebjem ni opaziti tovrstnih razlik. Kot smo videli je CO_2 prisoten tudi v izpušnih plinih, zato povečan promet prispeva k povečevanju količine CO_2 v ozračju. V ozračju je 0,04 odstotka CO_2 in promet lahko pomembno pri-

speva k povečanju tega deleža. Na sploh pa velja, da je učinek povečane vsebnosti CO_2 v ozračju kompleksen fenomen in še ni ustrezno raziskan.

Tudi globalno kroženje dušika in njihov vnos v ekosisteme in v ozračje je pod močnim družbenim dejavnikom. Presežki nitratov v vodnih ekosistemih so posledica izpiranja mineralnega dušika iz kmetijskih površin, nakopičenih živalskih iztrebkov in odpadnih voda. V ozračje pa dušikove okside (NO_x)⁵ prispevata industrija in promet. Posebno mesto med dušikovimi oksidi predstavlja dušikov dioksid (NO_2), ki se s pomočjo UV sevanja reducira na dušikov oksid (NO), ki je reaktiven, in na atomarni kisik (O), ki v ozračju pomagata tvoriti vrsto onesnažil (peroksiacilnitrat, aldehidi, formaldehidi in ozon). Ozon ali fotokemični smog škodljivo učinkuje na organizme. Čezmeren vnos dušikovitih spojin v ekosisteme povzroča zakisanje tal. S tem se spremeni sestava mikrofavne, kar vpliva na spremenjeno razgradnjo v tleh in na kroženje snovi v ekosistemu. Iz zakisanih tal se izpirajo kationi, kar pomeni, da rastline dobivajo manj kalija (K), magnezija (Mg) in kalcija (Ca), poveča pa se količina toksičnega aluminija (Al), mangana (Mn) in železa (Fe), ki se izpirajo in prehajajo v podtalnico ter jo onesnažujejo. Še posebej je ta proces problematičen na površinah intenzivnega kmetovanja, ki zaradi zakisanosti postajajo sčasoma neuporabna, in v iglastih gozdovih, ko

⁵ Z oznako NO_x označujemo naslednje dušikove pojine: dušikov oksid, dušikov dioksid, didušikov oksid, dušikov pentoksid in dušikovo kislino.

slaba poraščenost tal z vegetacijo omogoča povečano erozijo tal. Tudi za NO_x velja, da so prisotni v izpuhilih in da promet prispeva k dvigovanju tega deleža tako na lokalnem nivoju, kjer so pod večjim udarom ekosisteme ob (avto)cestnih omrežjih, kot na globalni ravni, saj prispeva k onesnaževanju ozračja na sploh.

Poleg tega pa povečana vsebnost CO₂ in NO_x v ozračju skupaj še z drugimi plini, kot so metan, klorofluorogljiki, troposferni ozon, vodno paro in nekaterimi industrijskimi plini, ki so manj prisotni, povzročajo učinek tople grede. Toplogredni plini absorbirajo dolgovalovno toplotno sevanje, ki se sprošča z zemeljske površine in tako prispevajo k segrevanju ozračja. Naraščanje temperature v zmernih in hladnih podnebnih območjih povzroča hitrejšo in obsežnejšo taljenje ledu ipd., v tropskem, zmernem in hladnem podnebnem območju prihaja do zmanjševanja padavin, povečanja skrajnih vremenskih dogodkov (neurja, poplave, plazovi, požari). Vpliva pa ni mogoče zanemariti tudi na ravni ekosistemov. Tu prihaja do spreminjanja vrstne sestave v združbah, spreminja se biotska pestrost in tudi globalna razporeditev ekosistemov se spreminja. Dvigovanje morske gladine bo spremenil obrežne ekosisteme in tudi urbana naselja. Podnebne spremembe vplivajo tudi na kmetijsko proizvodnjo, predvsem v sušnih predelih, kjer je pomanjkanje hrane že sedaj veliko. Podnebne spremembe pa vplivajo tudi neposredno na zdravstveno stanje ljudi.

Povečanje izpustov klorofluorogljikov in dušikovih oksidov pa povzroča tudi tanjšanje ozonskega sloja v stratosferi. Tanjša plast ozonskega sloja pa izpostavlja zemeljsko površino predvsem v zadnjih tridesetih letih večji intenzivnosti ultravijoličnega-B sevanja. To sevanje vpliva na celo vrsto bioloških in kemičnih procesov na celičnem nivoju organizmov v ekosistemu in s tem, ko se spremenijo biokemični procesi ali ko se poškodujejo celične strukture, zato se lahko spremeni rast in razvoj organa ali organizma, to lahko vodi k spreminjanju tekmovalnih razmerij med organizmi in vrstami,..., v moteno razgradnjo ter posledično na kroženje hranil in snovi v ekosistemu in tako se lahko spremeni zgradba in delovanje celotnega ekosistema.

Tudi globalno kroženje žvepla, ki nastaja ob vulkanskih izbruhih, z razgradnjo v tleh in ob izgorevanju fosilnih goriv, ima neželene učinke na ekosisteme in na zdravje ljudi. Emitirano žveplo se deloma useda v obliki trdnih delcev v neposredno bližino vira, žveplovi dioksidi pa se z zračnimi masami prenašajo na velikih razdaljah, ki v stiku z vodo tvorijo žveplovo kislino, ki potem pada na zemeljsko površino kot kisel dež. Kljub temu, da je žveplo pomemben gradbeni material nekaterih aminokislin, pa povečane vsebnosti povzročajo poškodbe na organizmih rastlin, živali in človeka (obolelost dihal).

Žveplova in dušikova kislina, ki sta temeljni kislini, prisotni v kisljih padavinah, povzročata poškodbe tudi ekosistemom z zakisljevanjem.

Zakisana tla pa omogočajo tudi večjo gibanje aluminija, ki je strupen in prizadene predvsem višje nivoje prehranjevalnega spleta (ribe), in njegovo izločanje v vodne ekosisteme ima nezanimarljive pogubne posledice. Kisle padavine neposredno zakisljujejo vodne ekosisteme, v katerih se zaradi tega spremenijo bakterijske aktivnosti, zmanjša se razgradnja in zato je kroženje snovi upočasnjeno. Pomanjkanje hranil pa nato prizadene vse ravni prehranjevalnega spleta v vodnem ekosistemu. Na kopenske ekosisteme imajo kisle padavine tudi vpliv, saj jih je težje raziskati. Kisla tla so revna s kalijem, magnezijem, kalcijem in hranili, vsebujejo pa tudi velike količine aluminija. Iglavci so bolj občutljivi na kislo okolje, zato lahko pride do sukcesije in listavci imajo prednost pred iglavci.

Težke kovine se v naravnih ekosistemih pojavljajo v majhnih količinah. Tu mislimo na svinec, cink, živo srebro in kadmij. Človeška družba pa v okolje spušča vrsto snovi, ki povečujejo količino težkih kovin, ki škodujejo ekosistemom. Težke kovine se kopičijo v tleh in preko primarnih producentov se prenašajo do višjih nivojev v prehranjevalnih spleti. V teh organizmih pa zavirajo rast, njihov razvoj in povečujejo njihovo smrtnost. Težke kovine v ekosistemih ostajajo vrsto let, v zgornjem sloju tal tudi do 5000 let, saj se vežejo z organskimi kompleksi kot so karbonati in sulfati. V zadnjem času pa se izločanja težkih kovin v tleh lotevamo s fitoremediacijo. Na onesnažena

območja se sadijo rastline, ki so odporne proti velikim vsebnostim težkih kovin, so pa sposobne te kovine kopičiti v svojih tkivih. Te rastline nato odstranijo z rastišč. Postopek je sicer dolgotrajen in učinkovit, toda odstranjevanje težkih kovin v tleh seže le do zgornjih plasti t.j. do tam, do koder lahko sežejo korenine teh rastlin.

Onesnaževanje zraka z dimnimi plini iz motorjev z notranjim izgorevanjem predstavljajo spreminjanje abiotičnih elementov ekosistemov predvsem ob avtocestnem omrežju, kar lahko bistveno spremeni tudi strukturo biotičnega elementa v teh ekosistemih. Od skupne količine izpuha na nekem mestu v cestnem omrežju, ki je odvisna tudi od narave vozil in tudi gostote in pretočnosti prometa, ter od strukture samega izpuha motorjev z notranjim izgorevanjem, ki je sicer zakonsko regulirana na ravni celotne EU, pa po drugi strani od občutljivosti posameznega ekosistema ob (avto)cestnem omrežju, je odvisno kaj se dogaja in kako se v teh novih pogojih vzpostavlja novo ravnovesje v njih.

PROMET IN EMISIJE TOPLOGREDNIH PLINOV

Cestni promet povzroča emisije izpušnih plinov in delcev, ki nastanejo kot posledica izgorevanja goriv v motorjih z notranjim izgorevanjem in nekaterih drugih procesov. Zrak ob cestah je posledično obremenjen z onesnaževali kot so dušikovi oksidi, ogljikov monoksid, lahko

hlapni ogljikovodiki, delci in še nekateri drugi. Spremljanje stanja kakovosti ozračja ob cestah je z vidika proučevanja vplivov prometa na kakovost zraka ključno pri ocenjevanju okoljskih vplivov prometnega sektorja (Ogrin, 2007:199).

Emisije toplogrednih plinov (v nadaljnjem besedilu TGP) iz prometa so se v Sloveniji do leta 2006 več kot podvojile glede na izhodiščno leto 1986. Tako močno presegajo rast na območju starih članic (EU-15), kjer so v obdobju 1990–2004 narasle za 26 odstotkov. Vir velike večine TGP je cestni promet, ki prispeva 99,1 odstotkov vseh emisij. Stalna rast TGP iz prometa in njihov velik delež (29,8 odstotka leta 2006) v skupnih emisijah otežujeta prizadevanje Slovenije za doseg sprejetih obveznosti iz Kjotskega protokola.⁶

Tabela 1: Emisije toplogrednih plinov iz prometa v Sloveniji od izhodiščnega leta Kjotskega protokola (1986) do 2006

		1986	2000	2006
cestni promet	1000 t CO ₂ ekv	1956	3787	4753
	%	96,21	98,82	99,18
železniški promet	1000 t CO ₂ ekv	77	43	42
	%	3,78	1,12	0,87
letalski promet	1000 t CO ₂ ekv	1	3	2
	%	0,04	0,07	0,04
skupaj	1000 t CO ₂ ekv	2033	3832	4792
	%	100%	100%	100%

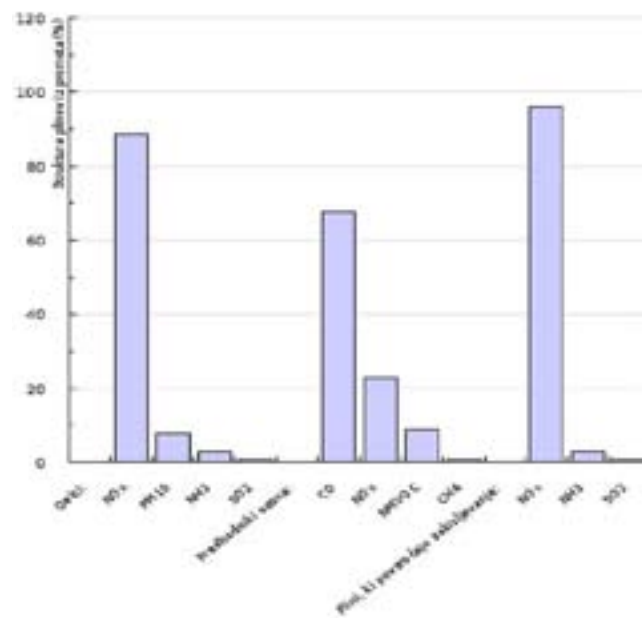
Vir: Povzeto po podatkih ARSO, 2006.

Iz zgornje tabele je razvidno, da cestni promet prispeva večino emisij TGP v Sloveniji, ta trend pa celo narašča; medtem ko je leta 1986

cestni promet prispeval 96 odstotkov emisij toplogrednih plinov (železniški promet manj kot 4 odstotke, letalski manj kot 0,05 odstotka), pa je 10 let kasneje prispeval že več kot 99 odstotkov vseh emisij TGP, ki izvirajo iz prometa.

Čeprav se izpusti večine glavnih onesnaževal zraka iz prometa zmanjšujejo, postaja ta sektor najpomembnejši onesnaževalec. Promet, posebno cestni, je sicer vse čistejši, vendar je zmanjševanje izpustov v drugih sektorjih učinkovitejše. Narašča predvsem delež prometa pri izpustih plinov, ki povzročajo zakisljevanje in tvorijo ozon, ter pri delcih.

Graf 1: Struktura plinov iz prometa, ki povzročajo zakisljevanje (NO_x, NH₃, SO₂), predhodniki ozona (CO, NO_x, NMVOC, CH₄) in delci (NO_x, PM₁₀, NH₃, SO₂) leta 2006 Vir: ARSO, 2008.

⁶ Podatki so dostopni v arhivu na spletni strani ARSO.

Promet je eden glavnih povzročiteljev emisij plinov, ki so vzrok za zakisljevanje, nastanek ozona in delcev. Teh izpustov je sicer v Sloveniji in drugih evropskih državah čedalje manj, vendar jih bo treba v vseh sektorjih še bolj omejiti, da bi dosegli okoljske cilje, postavljene do leta 2010.

Zakisljevanje prsti in vode povzročajo izpusti SO_x , NO_x in NH_3 v atmosfero, njihove naknadne kemične reakcije ter odlaganje in povzročanje škode na ekosistemih in materialih. Največji delež med plini, ki so krivec za zakisljevanje, pripada NO_x (91 odstotkov), četudi so se njegove emisije iz prometa v Sloveniji v obdobju 1990–2006 zmanjšale za 19 odstotkov.

Ozon v troposferi je proizvod fotokemičnih reakcij, h katerim največ prispevajo njegovi predhodniki, predvsem NMVOC, NO_x , CO in CH_4 . Koncentracije ozona so odvisne predvsem od vremena v pomladnih in poletnih mesecih, zato imajo izrazito letno nihanje. Poleg tega je pomemben prenos koncentracij ozona prek meja. Za Slovenijo, predvsem Primorsko, je njegov izdatni vir Padska nižina, kjer nastajajo večje količine ozona. V Sloveniji je najmočnejši vir predhodnikov ozona promet, ki prispeva približno dve tretjini izpustov. Od predhodnikov ozona prispeva največji delež k onesnaževanju iz prometa NO_x (63 odstotkov).⁷

Delci so velik problem v urbanem okolju, in to ne samo pri nas, temveč povsod po Evropi.

Izpusti primarnih in sekundarnih predhodnikov delcev PM10 so vse manjši, predvsem zaradi SO_2 kot sekundarnega predhodnika PM10, katerega emisije iz prometa so se v obdobju 1990–2006 skrčile za 97 odstotkov.

Kljub temu da se skupni izpusti v primerjavi z izhodiščnim letom niso dosti spremenili, se je precej spremenila porazdelitev po sektorjih. Zaradi cestnega prometa se celotni izpusti TGP v zadnjih dveh letih povečujejo za več kot odstotek letno, kar izniči prizadevanja za zmanjšanje izpustov TGP v vseh drugih sektorjih. Rast izpustov iz prometa je zlasti posledica gospodarske rasti tako v Sloveniji kot v širši regiji, še zlasti zaradi porasta izpustov v tranzitu preko Slovenije, ki se je izrazito povečal po vstopu Slovenije v EU.

Iz spodnje tabele je razvidno, da medtem ko letni izpusti TGP v drugih sektorjih (energetika, industrijski procesi, goriva v industriji, goriva v gospodinjstvih, kmetijstvo, odpadki in drugo) padajo, odstotek izpustov TGP v prometnem sektorju narašča.

Tabela 2: Letni izpusti toplogrednih plinov v prometnem sektorju in drugih sektorjih skupaj v Sloveniji⁸

⁸ Podatki za Slovenijo so bili povzeti aprila 2008 iz evidence izpustov toplogrednih plinov, ki jo vodijo v Arhivu TGP na Agenciji Republike Slovenije za okolje. Izpusti toplogrednih plinov se izračunavajo po metodologiji IPCC, razviti v okviru Konvencije ZN o spremembi podnebja. Pravilnost izračunov in primernost uporabe podatkov nadzira Sekretariat konvencije z letnimi revizijami poročil. Izračuni izpustov iz sektorjev porabe goriv in deloma tudi industrijskih procesov so precej natančni, ocene iz kmetijstva in odpadkov pa so zaradi same narave procesa precej manj zanesljive.

⁷ Podatki dostopni na spletni strani ARSO: <http://kazalci.arso.gov.si/kazalci/index.html>.

		1986	2000	2006
promet	1000 t CO ₂ ekv	2033	3832	4797
	%	10	20	23,3
drugi sektorji skupaj	1000 t CO ₂ ekv	18307	15091	15794
	%	90	80	76,7
vsi sektorji skupaj	1000 t CO ₂ ekv	20340	18923	20591
	%	100	100	100

Vir: povzeto po Arhivu TGP, Agencija Republike Slovenije za okolje, april 2008

ZAKLJUČEK

Glede na dostopne podatke in študije smo ugotovili, da ima cestni (tovorni) promet največji vpliv na okolje, in sicer s posegi v prostor, onesnaževanjem zraka (izpusti emisij), tal (imisije) in vode, z vplivi na podnebje in biotsko raznovrstnost ter hrupom. Omenjeni vplivi na okolje povečujejo okoljski riziko ne le na cestnem omrežju, saj imajo različni učinki različne domete, prav tako so vplivi časovno gledano tako kratkoročni kot dolgoročni, odvisno od sestavin onesnaževala.

V Sloveniji narašča trend tovornih vozil (v letu 2006 za 8,6 odstotka), kljub temu pa so podatki o obsegu in strukturi tovornega prometa v Sloveniji nezadostni in posledično otežujejo spremljanje tega okoljsko zelo relevantnega podatka.

Z okoljskega vidika je še posebno problematično naraščanje tovornega prometa v okoljsko občutljivih področjih, kamor v Sloveniji zaradi pestrega reliefa spada alpsko, na avtocestnem omrežju pa se ta problem najbolj kaže na prelazih Trojane in Ravbarkomanda.

Naraščanje tovornega prometa in njegove posledice so problematične tudi na urbanih

območjih, kjer so nujni ukrepi tako na državni kot mestnih ravneh. V Sloveniji je najbolj problematičen ljubljanski obroč z vpadnicami. Ob javnem in mestnem potniškem prometu, ki se ne prilagaja novo nastalim razmeram, so vse pogostejši prometni zastoji in naraščajoče emisije toplogrednih plinov.

Emisije toplogrednih plinov iz prometa so se v Sloveniji do leta 2006 več kot podvojile glede na izhodiščno leto 1986. Vir velike večine toplogrednih plinov je prav cestni promet, ki prispeva 99,1 odstotka vseh emisij. Tako prometni sektor postaja najpomembnejši onesnaževalec.

Zavest o tem, da plinaste emisije iz motorjev z notranjim izgorevanjem povzročajo obremenitev ter onesnaženost narave in okolja, ki se lahko spremeni celo v njuno razvrstitev⁹, je vse bolj prisotna v splošni zavesti in se vse bolj prebija tudi v politične prostore.

V našem primeru zato prometa na avtocestnem omrežju in njegovega vpliva na okolje ne moremo gledati le skozi emisije, temveč jih moramo presojati tudi skozi imisije, ki so posledica plinastih emisij prometa. Temu pritrjujejo tudi ugotovitve na Nizozemskem, kjer so ugotovili, da imajo tovrstne emisije večji vpliv na zdravje ljudi kot so do sedaj predvidevali kot tudi na ekosisteme in zato so v okviru EU inicirali, da se to področje bolj natančno normira.

⁹ Razvrstitev okolja je oblika onesnaževanja, ki gre v smeri rušenja naravnega ravnotežja, pa tudi ekološko in estetsko zmanjševanje vrednot okolja zaradi enkratnega ali trajnega delovanja negativnih vplivov (naravnih ali antropogenih) in njihovih posledic na naravo, kulturo, družbo in psihofizične razmere v okolju.

Ko govorimo o plinastih emisijah iz motorjev z notranjim izgorevanjem, ki so vključeni v promet na avtocestnem omrežju v Sloveniji, se običajno pozablja še na en segment, ki pa ima na okolje, na ljudi in na živa bitja v tem okolju dolgoročno gledano lahko veliko usodnejši vpliv predvsem zato, ker se ga ne jemlje dovolj resno ali se ga sploh ne jemlje v obzir. Plinaste emisije povzročajo v okolju, kjer so se pojavile, ne le onesnaženost zraka, temveč tudi imisijske učinke. Gre za koncentracijo škodljivih primesi, ki se usedejo na okolje in predvsem na bližje ekosisteme in posredno vplivajo na zdravje ljudi in ostala živa bitja ter tudi na razne materiale. V kolikor so v teh plinastih emisijah prisotne tudi strupene snovi (težke kovine), ki kemično vplivajo na žive organizme, je problem še bolj zaostren. Tako se lahko sčasoma velike količine strupenih snovi nakopičijo v okolju, prehajajo v žive organizme in to prinaša večplastne dolgoročne škodljive učinke. Trajneje delujoče strupene snovi so karcinogene, mutagene in teratogene; povzročajo spremembe, deformacije v organizmu in dedne posledice. Strupenih snovi sicer samih po sebi ni dovoljeno odlagati v okolje in so zakonsko strogo regulirana.

Poleg tega pa pri konceptualizaciji vpliva prometa na okolje ne gre spregledati še onesnaževanje zraka v tleh.. Zrak v tleh, ki se zadržuje v talnih porah in prazninah ornice (živice) in ki vsebuje nekaj več ogljikovega dioksida in nekaj manj kisika kot atmosfera, je lahko ob cestnem

omrežju z veliko prometa in izpušnimi plini po strukturi bistveno spremenjen, kar vpliva na pogoje življenja v tej plasti zemlje. To pa predvsem pri kmetijskih obdelovalnih površinah lahko pusti pomembne dolgoročne posledice. Morda se zdi to opozorilo povsem neumestno in nepomembno, je pa z vidika dolgoročnosti na to treba opozoriti. V nekaterih državah, kjer imajo gost promet na svojih cestnih omrežjih že vrsto let posledice že zaznavajo (npr. Nizozemska).

Za trajnostno prometno politiko, ki je vodilo prometne politike Evropske komisije, je potrebno sprejeti številne ukrepe. Poleg cestnin za tovarna cestna vozila, je potrebno sprejeti ukrepe za upočasnitev rasti tovornega cestnega prometa, uvesti cestnine, ki temeljijo na prevoženi razdalji¹⁰, posebno obravnavati občutljiva območja (gorska območja, alpski prelazi, Kras, urbana območja), v cestnino in ceno goriva (trošarine) je treba vključiti vpliv cestnega prometa na okolje.

Slovenija mora oblikovati celostno prometno politiko, ki jo bodo sooblikovali vsi akterji, ki so vpeti v prometno politiko, saj je le na ta način

¹⁰ Trenutno stanje cestninjenja tovornih vozil nad 3,5 t je normativno neusklajeno s pravnim redom EU, ne upošteva načela uporabnik plača niti načela onesnaževalec plača, povzroča zastoje na cestninskih postajah, posledično večjo porabo goriva vozil, kar vodi v večje izpuste toplogrednih plinov. Varovanje okolja ni vključeno v cestninsko postavko, kar povzroča visoko okoljsko tveganje. Uvedba elektronskega cestninjenja v prostem prometnem toku lahko predstavlja prvi korak k upoštevanju onesnaževanja in poškodbe okolja pri cestninjenju. Koliko bo upoštevano onesnaževanje okolja, pa je odvisno od same opredelitve cestninskega omrežja, interpretacije načela onesnaževalec plača, določanja cestninskih razredov in prilagajanja tarif glede na izpust toplogrednih plinov.

lahko koncipirana celostno in trajnostno, s čimer se poveča tudi možnost za njene realizacijo. V nasprotnem primeru bomo imeli v Sloveniji na eni strani deklarativne akte, na drugi strani pa realno stanje, ki se bo vedno bolj oddaljevalo od deklarativno zapisane trajnostne prometne politike. Takšna situacija bo še naprej sprožala nezadovoljstvo med akterji prometne politike in uporabniki cestnih omrežij, kar za stanje okolja pomeni vsaj to, da se bo onesnaževanje in razvrednotenje okolja večalo navkljub tehnološkemu razvoju in vgradnji čistejših tehnologij v vozila.

LITERATURA IN VIRI:

- Bela knjiga evropske prometne politike do leta 2010: čas za odločitve.** COM (2001) 370 final.
- Gole, Pedja Ašanin, Tomaž Polenšek** (2004) Slovenske avtoceste: trideset let avtocest v Sloveniji. Ljubljana: DARS.
- Hlad, Branka in Peter Skoberne**, ur. (2002). Pregled stanja biotske raznovrstnosti in krajinske pestrosti v Sloveniji. Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor RS, Agencija RS za okolje.
- Lipar, Peter** (2004) Nova prometna politika v Lah, Avguštin, ur., Sonaravno uravnoteženi razvoj Slovenije. Ljubljana: Svet za varstvo okolja RS.
- Ogrin, Matej** (2007) Air pollution due to road traffic in Ljubljana. Dela 27, Geografija in prostor, Ljubljana.
- Plut, Dušan** (1997) Slovenija na križpotju. Ljubljana: Mihelač.
- Resolucija o prometni politiki RS (RePPRS):** Intermodalnost: čas za sinergijo. U.I. RS, št. 582426/2006.
- Ricci, A. in Rainer, F.:** Calculating transport environmental costs, Final report of the expert advisors to the High level group on infrastructure charging (Working group 2), 29 str, 1999. Dostopno prek: <http://europa.eu.int/comm/transport/infrcharging/library/env-cost.pdf>
- Vendramin, Mojca** (2007) Okoljska komponenta gospodarskega razvoja Slovenije v zadnjih letih. Delovni zvezek št. 4/2007, let. XVI. Ljubljana: UMAR.
- Živčič, Lidija, Matej Ogrin, Jernej Stritih** (2006) Cena, ki jo je vredno plačati: vodič po novih pravilih EU o plačevanju cestnin za tovornjake. Dostopno prek: http://www.focus.si/files/Publikacije/Cena_eurovignette.pdf.

KONCEPTUALNA REFLEKSIJA STRATEGIJE RAZVOJA SLOVENIJE

Povzetek: Avtorja si zastavljata vprašanje, kakšen koncept trajnostnega razvoja je vtkan v Strategijo razvoja Slovenije, če pristajamo na tezo, da je mogoče nešteto opredelitev trajnostnega razvoja vendarle uvrstiti v štiri idealnotipske skupine, ki se med seboj bistveno razlikujejo. Konceptualna refleksija Strategije razvoja Slovenije nam namreč omogoča, da najprej razkrijemo tip trajnostnega razvoja v Strategiji razvoja Slovenije, nato pa se nam oblikuje še večplastni vpogled v možnosti drugačnega, še boljšega razvoja Slovenije. S svojimi politikami mora namreč javna oblast poskrbeti, da se zagotavljajo tudi dolgoročne razmere za preživetje določene skupnosti (nacije) v mejah svoje suverenosti, upoštevajoč globalne procese znotraj naravnih in okoljskih danostih in omejitev.

Ključne besede: razvojna strategija, kapitalistična država, javna oblast, trajnostni razvoj, konceptualna refleksija

UVOD

V zadnjih dveh desetletjih so vlade predvsem v industrijsko razvitih državah spodbudile procese, katerih rezultat so bile državne strategije za trajnostni razvoj ali pa načrti za državne okoljske politike. K tem državam se je pridružila tudi Slovenije s svojimi strategijami razvoja. Zaradi novih finančnih, okoljskih, energetskih, prehranskih, podnebnih ... izzivov si je smiselno postaviti vprašanje, ali so te razvojne strategije še ustrezne in ali so utemeljene na takšnih konceptualnih osnovah, da bodo kos novim izzivom časa. S tem namigujemo na misel, da problemov, ki so nastali kot stranski produkt nekega koncepta, niso rešljivi znotraj tega koncepta in si je treba z njegovo refleksijo odpreti nove realne možnosti in alternativne poti. Če je v nacionalnih razvojnih strategijah in načrtih mogoče zaslediti deklarativne cilje po pomiritvi ekonomske, socialne in okoljske dimenzije razvoja, in sicer tako, da omogočajo širok, povezan in dolgoročen pristop upravljanja tudi z okoljem, potem lahko ugotovimo, da gre za pomemben vpliv mednarodnih organizacij in institucij, ki eksplicitno pozivajo nacionalne vlade k uvajanju trajnostnega razvoja skozi »nacionalne strategije, načrte, politike in procese« (Agenda 21). Čeprav je bil trajnostni razvoj široko sprejet kot koncept razvoja, ki proces načrtovanja gradi od spodaj – navzgor, pa strategija oblikovanja politik na nacionalni ravni še vedno določujoče vpliva, kaj se bo do-

gajalo z razvojem na lokalni ali na mednarodni ravni. Zato je premislek o strateških dokumentih na nacionalni ravni potreben in nujen tudi s konceptualnega vidika, saj v načelu te strategije veliko prispevajo k udejanjanju oziroma neudejanjanju koncepta trajnostnega razvoja sploh.

Primerjave prvih razvojnih strategij razvitih industrijskih držav v devetdesetih letih (Kanada, Nizozemska, Avstralija, Nova Zelandija, Velika Britanija, Danska, Japonska ...) razkrijejo, da obstaja nekaj skupnih potez: najprej so te razvojne strategije sprejele veliko bolj vključujoč in obsegajoč pristop z namenom, da poskušajo najprej prepoznati in oceniti okoljska bremena ter nato predlagati opcije za njihovo reševanje znotraj svojega ozemlja. Druga značilnost je ta, da imajo vse po vrsti povezovalne ambicije, ki v ozadju skrivajo idejo o ujemanju biofizične in socialne soodvisnosti, o povezovanju analitičnih, regulacijskih in korektivnih strategij, ki so osnovane na med-disciplinarnem, med-sektorskem in med-pravnim delovanjem. Tretja značilnost teh strategij je ta, da so praviloma sprejele koncept dolgoročnega pristopa, kar pomeni, da so usmerjene na naslednjih nekaj let, toda v kontekstu možnih scenarijev razvoja za naslednjih dvajset, trideset let. Namen dolgoročnega vpogleda je v tem, da se skupaj premišljata dolgoročna okoljska degradacija in strukturno ugnezdene vzorci človeškega delovanja, ki prenesejo le postopno spreminjanje. Četrta značilnost je razpravljanje o nacionalnih problemih

in političnih predlogih v okvirih mednarodnih pobud in obveznosti z namenom, da se tako prispeva k reševanju globalnih problemov, ki izhajajo iz razmerja med okoljem in razvojem. Peta značilnost teh strategij pa je uveljavljanje ideje »trajnostnega razvoja«, ki je ključno konceptualno sidro za vse te dokumente in strategije. Kljub tem skupnim točkam, pa obstaja med razvojnimi strategijami in okoljskimi načrti cela vrsta razlik na različnih ravneh.

Evalvacijski proces, ki se ukvarja s trajnostnim razvojem v politikah, razvojnih strategijah programih in projektih in ki se je razvil v zadnjih nekaj letih kot rezultat teoretskih razprav v okviru mednarodne skupine EASY – ECO (2007, 23), lahko razumemo kot večplastni proces, ki obsega preizpraševanje na treh ravneh: na ravni okvirov, vsebine in metode evalvacije. V evalvacijski praksi praviloma izpade evalvacija samega okvira, saj običajno naročnik evalvacije že sam z naročilom ta okvir predpostavi oziroma določi. Tako evalvatorjem ni dana možnost, da bi se ukvarjali z obema gradnikoma okvira evalvacije: na eni strani s preizpraševanjem koncepta trajnostnega razvoja, ki prežema neko politiko, razvojno strategijo, program in podobno, po drugi strani pa z evalvacijskim pristopom. Vso svojo pozornost lahko zato evalvatorji usmerijo le na vsebinsko obravnavo evalviranih dokumentov.

Da ne bi bil evalvacijski proces konkretnih strateško-razvojnih dokumentov, v našem pri-

meru Strategija razvoja Slovenije, usmerjen samo na vsebinsko raven in da bi v evalvacijski proces vrnili tudi razpravo na konceptualni ravni, bomo v nadaljevanju premišljali različne koncepte trajnostnega razvoja kot okvire različnih velikosti, ki zato omogočajo tudi postavljanje različnih strateško-razvojnih ciljev in njihovo prioriteto. Pokazati želimo, da ni vseeno, kako velik je okvir oziroma ni vseeno kateri koncept trajnostnega razvoja je služil in služi kot osnova za strateško-razvojni dokument, v našem primeru Strategije razvoja Slovenije.

Širša zastavitev evalvacije nam, v to smo prepričani, omogoči kakovostnejši premislek na zgoraj zastavljeno vprašanje o aktualnosti Strategije razvoja Slovenije in o možnih spremembah v novonastali situaciji.

KONCEPT(I) TRAJNOSTNEGA RAZVOJA

Koncept trajnostnega razvoja se je na zgodovinskem odru pojavil v trenutku, ko je bilo treba zagotoviti nadaljnje možnosti ekonomskega in družbenega razvoja ob sočasnem upoštevanju okoljskih dimenzij, toda tako, da bodo ostala proizvodna razmerja nedotaknjena. Pri ohranjanju teh razmerij, kot smo nakazali zgoraj, ima kapitalistična država svoje mesto, in vsaka demokratično izbrana javna oblast mora ob upoštevanju globalnih trendov in usmeritev nadnacionalnih institucij to razmerje z razvojnimi strategijami in politikami ustrezno usmerjati in regulirati.

Enoznačnost razumevanja trajnostnega razvoja kljub velikim željam mnogih ni bila nikoli dosežena. Prej obratno. V devetdesetih letih se je Brundtlandino opredelitev trajnostnega razvoja modificiralo na vse možne načine in nabralo se je na stotine opredelitev. Trajnostni razvoj je predvsem v izvedbenih dokumentih dobival različne predelave in modifikacije, ki so bile odvisne predvsem od razumevanja trajnostnega razvoja pri akterjih na različnih ravneh odločanja in od razmerja moči med njimi, ki je določujoče vplival na to, katero razumevanje bo zapisano v razvojnih dokumentih; opredelitve trajnostnega razvoja so torej oblikovali akterji na različnih ravneh odločanja, ki so bili vključeni v komunikacijski in odločevalski proces sprejemanja tovrstnih dokumentov.

Težava pri evalvaciji strateško-razvojnih dokumentov nastane torej že takoj na začetku, ko želimo opredeliti trajnostni razvoj kot nek koncept, ki vsebuje enoznačne standarde, ali koncept s trdno znanstveno utemeljenostjo, ki bi bila široko sprejeta tako znotraj znanstvenih krogov kot v politični praksi. Namesto tega pa dejansko obstaja cela vrsta različnih opredelitev in interpretacij trajnostnega razvoja. Za lažjo in boljšo orientacijo je bilo zato treba narediti poskuse v smeri klasificiranja teh opredelitev in interpretacij in teh poskusov je v znanstveni literaturi mogoče najti kar nekaj.

Tu naj najprej omenim klasifikacijo Petra Hardija (2007,15-16), ki je oblikoval štiri sku-

pine razumevanja trajnostnega razvoja, in sicer trajnostni razvoj kot:

- stvar stila življenja
- stvar procesa
- stvar ekonomije
- stvar razvoja

Razprava o trajnostnem razvoju se je začela z močno navezavo na okoljsko degradacijo in na politične želje po njenem omejevanju, zmanjšanju njenih vplivov in preprečevanja njenega nadaljnjega širjenja. Ta razprava je prepoznala za glavni vzrok degradacije sveta z omejenimi viri človekovo dejavnost in njegov način življenja.

Če je bil politični proces od konca osemdesetih let usmerjen k spreminjanju načina življenja, pa je bil znanstveni proces usmerjen k boljšemu razumevanju meja, ki jih zarisujejo omejeni viri. Oba procesa sta bila na globalni ravni sprožena z opredelitvijo trajnostnega razvoja (Brundland Report, 1987) in od tedaj dalje sta oba tudi prežeta s konceptom trajnosti. Če je bil politični proces na različnih ravneh javne oblasti (od globalne do lokalne) usmerjen na iskanje političnih rešitev za pojavljajoča se nasprotja med ekosistemom na eni strani in socioekonomskim sistemom na drugi strani, pa je bil znanstveni napor usmerjen k temu, da je poskušal poskrbeti za racionalno (znanstveno) argumentacijo, zakaj bi bilo treba spremeniti način življenja. Pri tem je imel prevladujočo vlogo termodinamični sistemski pristop, ki je predstavljal prevladujoč

znanstveni diskurz in ki je izhajal iz predstave, da je zemlja zaprt sistem z omejeno odprtostjo energetske izmenjave. Na tem znanstvenem diskurzu je utemeljena ekološka interpretacija trajnostnega razvoja. Osrednje vlogo v tej interpretaciji pa igra prav hierarhija sistemov; ekonomski in socialni sistem sta subsistema globalnemu okoljskemu sistemu. Iz tega sledi, da je trajnost v ekonomskem in socialnem subsistemu podrejena trajnosti ekosistema, razumevajoč trajnost kot prožnost sistema oziroma kot sposobnost sistema, da se prilagodi na spremembe in motnje, ki prihajajo od zunaj.

Omenjeni znanstveni diskurz pa vpeljuje še koncept zamenljivosti (Hardi 2007,19), ki še nekoliko bolj zaplete stvari. Koncept zamenjave je praktični koncept, ki je osnovan na človeški invenciji in tehnološkem napredku, in zatrjuje, da je naravni kapital (ne)mogoče zamenjati s kapitalom, ki ga proizvede človek. V tem pogledu sta se znotraj termodinamičnega znanstvenega diskurza oblikovala dva pristopa, ki se med seboj bistveno razlikujeta. Če prvi pristop vztraja na prepričanju, da je lahko človeško proizveden kapital le dopolnilo naravnemu kapitalu in da zato z njim ni mogoče zamenjati naravnega kapitala, pa drugi dopušča zamenjavo nekaterih oblik naravnega kapitala s človeško proizvedenim kapitalom. Na teh dveh pristopih termodinamičnega znanstvenega diskurza, lahko vpeljemo razlikovanje med šibko in močno trajnostjo. Ohranjanje kritičnih ekosistemskih

faktorjev spodbuja vztrajanje na močni interpretaciji trajnosti, saj je treba opredeliti zgornji in spodnji prag, pod oziroma nad katerima zamenjava ni dovoljena. V primeru nekritičnih faktorjev pa opredelitev pragov zamenjave ni potrebna in zato je mogoče sprejeti pristop šibke trajnosti. Praktične posledice obeh pristopov pa so ogromne. Opredelitev za močno trajnost zahteva takojšnje delovanje in terja številne omejitve v sedanjem načinu življenja (predvsem v razvitem svetu) in v prihodnje. Opredelitev za šibko trajnost pa terja znatno manj takojšnjih omejitev in še te se lahko uvajajo postopoma. Skrajna verzija šibke trajnostnosti pa celo verjame, da bo znanstveni in tehnološki napredek sposoben najti rešitve za vse probleme, ki so povezani z izčrpanjem naravnega kapitala.

Pri našem nadaljnjem premišljanju se bomo oprli na modele trajnosti, ki so jih oblikovali Baker, Richardson, Kousis, Young, Liberatore (Baker in sodelavci 1997). Ti avtorji so oblikovali takšne štiri idealnotipske modele, da lahko analitično umestimo vanje katerokoli interpretacijo trajnostnega razvoja, s katero se legitimirajo posamezni razvojni in/ali strateški dokumenti.

Prvi model: Zelo šibka trajnost (model globalnega trga)

Model zelo šibke trajnosti ponazarja skrajno točko netrajnostnih praks na kontinuumu trajnostnega razvoja. Temelji na predpostavki, da

zaloge človeškega in naravnega kapitala ostajajo ves čas neomejene. Naravno okolje, ki je v tem pristopu le v funkciji zagotavljanja virov, potrebnih za poganjanje ekonomskega sistema, je popolnoma ekonomsko izmerljivo. V tem pristopu ni govora o družbeni enakosti, saj temelji na individualiziranem posamezniku, ki se mora sam znajti v ekonomskem in družbenem sistemu. Trajnostni razvoj je sinonim za ekonomsko rast, ki je merjena le z zviševanjem bruto domačega proizvoda, saj se razvoj enači z njegovo rastjo. V težnji po maksimizaciji proizvodnje in ekspanziji posameznih ekonomij, lokalnih in nacionalnih, je tehnologija tista, ki je sposobna rešiti katerikoli okoljski ali tehnični problem. Prav tako kot ekonomski so tudi politični instrumenti usmerjeni predvsem v maksimizacijo proizvodnje in rasti. Ta pristop, ki ga poganja le imperativ proizvodnje brez kakršnegakoli ozira na okoljske posledice, zadovoljuje ekonomske potrebe samo dela sedanje generacije. Zaradi politične moči, ki jo ima ta del sedanje populacije, bo zadovoljeval ekonomske potrebe samo dela prihodnjih generacij. Zastavlja se vprašanje, ali lahko tiste koncepte, ki okolja ne vzamejo vsaj kot minimalni element pri koncipiranju razvoja, sploh uvrstimo med tipe trajnostnega razvoja. Ali ne gre v tem primeru za ideološko operacijo preimenovanja starih razvojnih modelov samo zato, da bi dobili sprejemljivejšo oznako in tako lažje opravljali legitimacijsko vlogo?

Drugi model: Šibka trajnost

Model šibke trajnosti temelji na podmeni, da je obstoječi politični in ekonomski sistem sposoben rešiti vse okoljske probleme inkrementalno z uvajanjem načel in standardov, ne pa s korenitimi reformami. Zanj je značilen tudi utilitaristični pogled na živi in neživi svet narave, ki nima notranje vrednosti, zato je njegova zaščita omejena le na to, ali ohranitev določene vrste/vira prispeva k neposredni ekonomski koristi ali k neposredni koristi ohranjanja ekološkega sistema (Muschett 1997, 11), vendar gre po večini še vedno za substitucijo naravnih virov, ne usmerja pa se v njihovo zmanjševanje porabe. Namen tega pristopa je povezati kapitalistično rast s skrbjo za okolje. Ta pristop je blizu neoklasičnemu ekonomskemu pogledu na reševanje okoljskih problemov. Prednostni cilj politik je še vedno ekonomska rast, zato so okoljski problemi izpostavljeni prek postopka ocenitve škode v okolju, ki jo je mogoče učinkovito omiliti s tako imenovanimi tehnologijami „na-koncu-pipe“. To je mogoče zato, ker je po tem pristopu okolje popolnoma ekonomsko merljivo, v njem pa ne prepozna njegove polne vrednosti, na primer v kulturnem, zdravstvenem in duhovnem pogledu. Trg že delno upošteva okoljsko politiko, to pa se kaže tudi v spremembah vzorcev porabe. Okolje je potisnjeno v sektorsko politiko, ki se formalno sicer povezuje, vendar visokosektorski pristop v resnici onemogoča učinkovito transsektorsko

povezovanje z drugimi politikami. Prav tako je družbena enakost v tem modelu le postransko politično vprašanje. Blaginja razvoja je namenjena samo delu sedanjih generacij. Ker okoljsko upravljanje največkrat ignorira ali podcenjuje izkušnje lokalnega prebivalstva, politični odločevalci marsikdaj prevzemajo tveganje za neustrezne rešitve okoljskih problemov.

Tretji model: Močna trajnost

V nasprotju z modelom šibke trajnosti, po katerem je ključni pogoj za ohranitev okolja in družbene enakosti ekonomski razvoj, za model močne trajnosti velja, da ohranitev in razvoj okolja ter izboljševanje razmer na področju družbene enakosti potekajo sočasno z ekonomskim razvojem. V tem modelu se vse tri dimenzije koncepta trajnostnega razvoja razvijajo v medsebojni odvisnosti. Pozicija močnega trajnostnega razvoja zagovarja takšne razvojne politike, ki jih vodijo imperativ razvoja in ohranitve okolja, transsektorsko povezovanje in zavezujoči mednarodni sporazumi. Močna trajnost se opira na široko razumevanje načela previdnosti. Kadar je le mogoče, je treba uporabo neobnovljivih naravnih virov nadomestiti z obnovljivimi, za takšne prakse pa je treba razviti učinkovito okoljsko upravljanje. Tak pristop zahteva tržno regulacijo in državno intervencijo z uporabo širokega spektra mehanizmov, ki naj bi vplivali na spremembe v ravnanjih in vedenju tako gospodarstva kot posameznikov. Na področju okolja to pomeni

ustrezno pravno ureditev, načrte za uporabo zemljišč, finančne spodbude in ekonomske instrumente, kot so ekodavki, nadomestila za onesnaževanje, dovoljenja, subvencije in različni skladi, ter ozaveščanje in s tem spodbujanje sprememb v vedenju in ravnanju. Pogled sodobne okoljske ekonomije v tem pristopu zavrača ugotovitve neoklasične ekonomije, da so stroški in koristi ekonomsko izračunljivi in merljivi ter da jih je mogoče izraziti v denarju. Kot pravi Munda (glej Baxter 1999, 109), obstajajo določeni naravni viri, ki so zaradi svojih značilnosti ključni za zdravje biosfere in tako nezamenljivi s sredstvi človekove produkcije in tehnologije, zato je treba razviti nederarne kazalnike okoljske trajnosti. Prav tako po tem modelu niso sprejemljive vse tehnologije, saj je pomemben vpliv, ki ga imajo na okolje, zato spodbuja le razvoj čistih tehnologij. Kljub temu, da je ekonomska rast še vedno pomembna, pa je manj poudarka na kvantitativni rasti. Razvoj v to smer, pravi Dryzek (glej Baxter 1999, 109), lahko postopno privede do odpiranja prostora za radikalnejšo ekološko prestrukturiranje kapitalizma, ki si prizadeva tudi za implementacijo okrepljene politike distribucije, torej tudi za izboljšanje in zmanjšanje družbene neenakosti.

Četrty model: Zelo močna trajnost (idealni model trajnostnega razvoja)

Zelo močna trajnost se izenačuje z radikalnimi oblikami ekologizma in globoke ekologije. Ta pristop ponuja temeljito strukturno spremem-

bo v družbi, ekonomiji in političnem sistemu, ki se kaže v radikalni spremembi odnosa človeštva do okolja. Poudarja obliko čistega trajnostnega razvoja, po kateri človeštvo prav toliko vrne v ekosistem, kot iz njega vzame, hkrati pa si prizadeva za povečanje in zaščito biotske raznovrstnosti. V tem pristopu ni skupne rasti v kvantitativnem pomenu, kot je tradicionalno merjena, ker človeštvo živi znotraj okoljskih omejitev – bolj je merjena s kakovostjo življenja kot pa z življenjskim standardom. Ekonomija in politika temeljita na holističnem medsektorskem povezovanju in zavezujočih mednarodnih konvencijah. Ta pogled je ekocentričen, ker ne upošteva samo človeštva, ampak vse življenje na Zemlji. Pomembni sta tako intergeneracijska kot intrageneracijska enakost. Živemu in neživemu svetu je pripisana intrinzična vrednost, ki je neodvisna od pripoznanja človeštva. Poudarja družbeno dimenzijo razvoja, v kateri je posebno mesto namenjeno delu, ki je usmerjeno v skupnostno temelječe neprofitne organizacije. Idealni model trajnostnega razvoja v svoji radikalni poziciji ni samo skrajna točka kontinuuma koncepta trajnostnega razvoja, ampak tudi nova ekologistična razvojna paradigma.

Če ponazorimo te idealnotipske modele v tabeli skozi deset različnih dimenzij, dobimo spodnjo preglednico:

Preglednica 1: Trajnostni razvoj kot kontinuum v razvitih industrijskih družbah (prirejeno po Baker in sodelavci 1997).

	model globalnega trga (zelo šibka trajnost)	model šikega trajnostnega razvoja	model močnega trajnostnega razvoja	idealni model trajnostnega razvoja (zelo močna trajnost)
javne politike in povezovanje sektorjev	nobenh sprememb, cilj je maksimiranje rasti, le govori o sektorskem povezovanju	formalno povezovanje politik, sektorski pristop	inkorporiranje okoljskih politik med sektorji, zavezujoče povezovanje politik, močni (zavezujoči) mednarodni sporazumi	holistično medsektorsko povezovanje, močne mednarodne konvencije, zakonsko predpisana podpora in skrb
vloga ekonomije in narava rasti	eksponentna rast, multinacionalke, trajnostni razvoj=trajnostna rast, razvoj=rast BDP, le manjše krpanje z ekonomskimi instrumenti	trg se delno opira na okoljsko politiko, spremembe v vzorcih potrošnje, prestrukturiranje mikroekonomskih spodbud	okoljsko reguliran trg, spremembe v vzorcih proizvodnje in potrošnje, popolna ocena stroškov življenja, vzporedno z nacionalnim, tudi »zeleni proračun«	zadovoljevanje potreb (ne hotenj) brez pomanjkanja, spremembe v vzorcih na vseh ravneh proizvodnje in potrošnje, strog premik k trajnostnemu ekonomskemu proračunu
(civilna) družba, diskurz	zelo omejen dialog med civilno družbo (okoljskimi gibanji) in državo; meglena zavest in zelo majhna medijska pokritost	inicitive prihajajo od zgoraj navzdol, dialog med civilno družbo in državo ostaja omejen, širše javno izobraževanje za sposobnost predvidevanja v prihodnosti	odprt dialog med civilno družbo in državo, načrtovanje, povezovalen učni načrt, lokalne pobude kot del rasti skupnosti	skupnostne strukture in nadzor od spodaj navzgor, nov pristop k evalvaciji dela, vsestranski kulturni dvig, hkrati s tehnološkimi inovacijami in novimi družbenimi strukturami
geografska usmerjenost	globalni trgi in globalna ekonomija	začetni premik k lokalni ekonomski samozadostnosti, manjše pobude za manjšanje moči globalnih trgov	pospeševanje lokalne ekonomske samozadostnosti v kontekstu globalnih trgov	bioregionalizem, razširjena lokalna samozadostnost
odnos do narave	izkoriščanje virov	nadomeščanje neobnovljivih virov z izkoriščanjem obnovljivih	okoljsko upravljanje in zaščita biotske raznovrstnosti	povečanje in zaščita biotske raznovrstnosti
tehnologije	kapitalsko intenzivna proizvodnja tehnologij, naraščajoča avtomatizacija, tehnologija kot rešiteljica vseh okoljskih problemov	»na-koncu-pipe« tehnične rešitve, mešano delovno in kapitalsko intenzivne tehnologije	čiste tehnologije, upravljanje s proizvodom v njegovem celotnem življenjskem ciklu, mešano delovno in kapitalsko intenzivne tehnologije	delovno intenzivne tehnologije
institucije	brez sprememb	minimalne spremembe v obstoječih institucijah	prestrukturiranje nekaterih institucij	decentralizacija političnih, pravnih, družbenih in ekonomskih institucij
politični instrumenti in orodja	obstoječi	simbolna uporaba okoljskih indikatorjev, omejen obseg tržno vodenih policy orodij	večja uporaba indikatorjev trajnosti, širok spekter policy orodij.	celoten spekter policy orodij, sofisticirana uporaba kazalnikov, razširjenih na družbeno področje
redistribucija	enakost ni tema diskusije	enakost je postransko (marginalno) vprašanje	okrepljena politika redistribucije	inter- in intra generacijska enakost
okoljska filozofija	antropocentrizem →	→ → →	→ → → →	eko/biocentrizem

Na podlagi te preglednice je mogoče kaj hitro oceniti kateri koncept trajnostnega razvoja je najmočnejše vtkan v nek razvojni strateški dokument in lahko služi za izhodišče in pomoč pri hitri orientaciji tako ekspertne kot javne evalvacije.

Že hiter pregled kazala in obseg posameznih poglavij nam omogoča, da lahko brez pretiravanja ugotovimo, da gre pri Strategiji razvoja Slovenije za dokument, v katerem se je dominantno uveljavil šibki koncept trajnosti z nekaterimi drugimi elementi. Ta koncept je ob nastajanju strategije razvoja Slovenije očitno imel pri javni oblasti tako v Evropski uniji kot v Sloveniji največjo podporo.

SKLEPNE MISLI

- V strateških dokumentih se vendarle uveljavi le en sam prevladujoči koncept trajnostnega razvoja, ki določi okvir, znotraj katerega se opredeljujejo področja in postavljajo cilji, ki usmerjajo gibanje mentalnih potencialov neke družbe in seveda tudi finančnih virov. Zato je pomembno, da se pri evalvaciji tudi ta koncept ponovno preizpraša, in sicer ali ni vendarle potreben pomik iz šibke trajnosti k močni trajnosti. Odločitev o tem ni v rokah le strokovnjakov in strokovne evalvacije. Strokovna evalvacija Strategije razvoja Slovenije je lahko le prvi korak. Ker gre v tem primeru najprej za vrednostno in ideološko vprašanje, je še kako pomembno, da se ta razprava odpre tudi za širšo zainteresirano javnost, katere vloga je ravno vrednosti premislek.
- Iz politološkega zornega kota je zato mogoče jasno povedati, da se konceptualni premislek praviloma v strateških dokumentih ne problematizira in ne preizprašuje, je pa prevladujoči kocept trajnosti odvisen od razmerja političnih moči akterjev, ki so pripuščeni oziroma vpoklicani v komunikacijski in odločevalski proces. Zato je pomik od šibke k bolj močni trajnosti razvoja Slovenije odvisno tudi od demokratizacije odločevalskega procesa in oblikovanja novih povezav med institucijami javne oblasti, boljšega vključevanja civilnodružbenih akterjev, uvajanja inovacij na področju političnih instrumentov in orodij, pa tudi od odnosa do narave in razumevanja razmerja med naravo in družbo ter nenazadnje na uvajanju drugačne redistribucije družbeno ustvarjenih dobrin.
- Današnji premislek o Strategiji razvoja Slovenije nam ponuja možnost, da tako po strokovni kot po vrednostni plati ponovno pretehtamo, ali ne bi bilo bolj smiselno v novo Strategijo razvoja Slovenije vtakati tretji in elemente četrtega koncepta trajnosti (če ne kar četrtega), saj je najprej od tega odvisno, kako uspešno se bomo spoprijeli z uveljavljanjem trajnostnih vzorcev obnašanja, ki bodo nadomestili netrajnostne na različnih področjih vsakdanjega življenja. To, pa kot rečeno, ni le stvar različnih strok in strokovnih evalvacij.

LITERATURA IN VIRI:

- United Nations 1992: Agenda 21.** Chapter 40 Information for Decision-making , New York: United Nations
- Baker, S., Kousis, M., Richardson, D., Young, S. (ur.) 1997:** The politics of sustainable development: Theory, policy and practice within the European Union. London in New York, Routledge.
- Baxter, B. 1999:** Ecologism: An Introduction. Washington, D.C., Georgetown University Press.
- Brundland, G. H. 1987:** Our Common Future. Report of the UN Commission on Environment and Development, Oxford, Oxford University Press.
- Clive G., Colin K. (ur.) 2007:** Impact Assessment and Sustainable Development, Edward Elgar, UK.
- Lukšič, A. A. 1999:** Rizične tehnologije: Izziv demokraciji, ČKZ, št. 193, Ljubljana.
- Lukšič, A. A. 2005:** Modificiranje in odpiranje okoljskih političnih aren. Časopis za kritiko znanosti, let. 33, št. 219, str. 91–107.
- Lukšič, A. A., Bahor, M.: Trajnostni razvoj v luči Lizbonske strategije in njene revizije. V:** Lukšič, A. (ur.), Plut, D. (ur.). Zbornik Okoljske akademske mreže, številka 1, letnik 2007 : zbornik člankov in prispevkov prvega srečanja Okoljske akademske mreže. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 2007, str. 27–42. Medmrežje: http://dk.fdv.uni-lj.si/eknjige/Zbornik_OAM_2007.pdf.
- Offe, C. 1985:** Družbena moč in politična oblast. DE, Ljubljana.
- Offe, C. 1987:** Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike. DE, Ljubljana.
- Zimmerman, M. E. 2003:** On Reconciling Progressivism and Environmentalism. V: Kassiola, J. J. (ur.), Explorations in Environmental Political Theory: Thinking About What We Value. M.E. Sharpe, Armonk, New York in London, str. 149–177.

EKOLOŠKA PISMENOST

Povzetek: Svetovna družba se je znašla v ekološki krizi, ki jo vrednostno opredeljuje antropocentričen pogled na svet, za katerega je značilna vera v tehnologijo kot rešiteljico ekoloških problemov, dominacija človeka nad naravo, znanstveno racionalističen pogled na svet ipd. Vendar se danes vse bolj utrjuje prepričanje, da so vrednote, ki izvirajo iz antropocentričnega pogleda na svet problematične, saj so v nasprotju z vrednotami, ki opredeljujejo trajnostno družbo. Tako kot antropocentrične vrednote ovirajo prehod v trajnostno družbo, je tradicionalni izobraževalni sistem ovira oz. nezadosten za izobraževanje po načelu trajnosti, četudi je danes široko družbeno in politično sprejet cilj za takšno okoljsko izobraževanje, ki posameznike opremlja z znanjem in veščinami za življenje v trajnostni družbi. Prispevek osvetljuje ekološko pismenost kot eno od možnih izobraževalnih paradigem za življenje v trajnostni družbi.

Ključne besede: globalna ekološka kriza, okoljska etika, antropocentizem, eko/biocentrizem, trajnost, trajnostna družba, ekološka pismenost, sistemski način mišljenja

UVOD

Strokovnjaki in znanstveniki že več kot dve desetletji ugotavljajo, da je poučevanje o okolju kompleksno, večplastno in terja drugačna, sodobnejša pojmovanja znanja, učenja, poučevanja, ipd. Oviro poučevanju o okolju na vseh stopnjah izobraževanja v veliki meri predstavlja sam tradicionalni šolski sistem, ki ga odlikujeta disciplinarna specializiranost in analitično-eksperimentalna metodologija. Oba načina organizacije šolskega sistema, ki odsevata širšo družbeno prakso, se kažeta skozi disciplinarno razdrobljen šolski predmetnik in kvantitativen način poučevanja ter preverjanja znanja. Premalo je povezovanja med predmeti, kar zopet odseva širšo družbeno nepovezanost specializiranih disciplin oziroma premalo je poudarka na kvaliteti učenčevega razumevanja pridobljenega znanja in razmišljanja. Tak način organizacije in podajanja okoljskih vsebin pa mladih ne more opremiti z znanjem in vrednotami za trajnostno življenje. Disciplinarno podajanje znanja o okolju ne ustvarja znanja in mišljenja za (drugačno - trajnostno) delovanje, torej ne izobražuje mladih v smeri odgovornih, ekološko pismenih odraslih, ki bi si prizadevali za trajnostno življenje. Tudi politični cilji in smernice izobraževanja o okolju gredo v smeri vzgoje in izobraževanja za trajnostno prihodnost, celo s poudarkom, da mora celotno izobraževanje ozaveščati učence o odgovornosti do prihodnjih generacij in jih pripravljati na iniciativno spreminjanje družbe.

Kako doseči ta cilj? Številne študije in alternativni načini izobraževanja so pokazali, da ni enega kurikulumu, ki bi se prilegal vsem šolam, jim je pa skupno to, da je treba okoljske vsebine obravnavati čimbolj holistično (vsaj medpredmetno povezovanje) in da poleg prenosa znanja, šola prenaša tudi vrednote, ki morajo biti takšne, da bodo ponujale izhod iz ekološke krize, v kateri se danes nahaja naš planet; torej izobraziti srce in glavo, kot bi se izrazili tisti avtorji, ki si prizadevajo postaviti izobraževalni model za trajnostno družbo.

Pričujoči prispevek ne obravnava celostno alternativnega modela izobraževanja, ampak skozi odgovore na vprašanja, kje smo danes kot družba, na katerih vrednotah temelji naš družbeni sistem in zakaj si moramo prizadevati in delovati kot okoljsko pismeni posamezniki, katerim je osnovna vrednota trajnosten način življenja v trajnostni skupnosti in širši družbi, povzame v konceptu ekološke pismenosti. Ekološko pismenost predstavi kot eno od možnih izobraževalnih paradig 21. stoletja, ki ponuja odgovore na ekološko krizo in kaže pot v trajnostno družbo. To pa zahteva vrednotni zasuk, kot trdijo avtorji koncepta ekološke pismenosti, tudi drugačnega načina mišljenja in delovanja, takega, ki svet preučuje celostno, neiztrgano iz celote. Fritjof Capra, eden od utemeljiteljev koncepta ekološke pismenosti, to poimenuje zmožnost sistemskega mišljenja, ki ga postavlja kot alternativo zahodnemu znanstvenemu načinu preučevanja materije.

KJE SMO: ČAS GLOBALNE KRIZE

Današnja vladajoča kapitalistična ideologija, ki temelji na neomejeni gospodarski rasti kot merilu razvoja in blaginje, v svoj okvir ne sprejema ekosistemskih omejitev našega planeta. Zemljo po vstopu v tretje tisočletje še vedno označuje prevlada antropocentričnega pogleda na svet, individualizem, egoizem, potrošništvo in podrejanje narave kot globalno razširjene vrednote, ki vodijo človeštvo po enosmerno zasnovani razvojni poti.

Takšen industrijski razvojni model je pripeljal naš planet na rob katastrofe, v ekološko krizo, ki je pravzaprav odsev krize vladajočih vrednot. Številni svetovni problemi vse od obsežnih onesnaženj oceanov in kopnega kot posledica industrijskega načina človeške produkcije, do precej možnih podnebnih katastrof, prenaseljenosti planeta, pritiskov revščine in migracij, lakote, potekajočih vojn zaradi omejenosti in izčrpavanja naravnih virov, pa tudi romantičistične vere v napredek tehnike in tehnologije terjajo hitro reakcijo - vrednotni prehod, tako na sistemski kot individualni ravni.

Vrednote so osnovna ideja, ki nas napeljuje k temu, kako naj se obnašamo. Vendar (lahko) vrednote udarijo ob (ekološko) realnost. Antropocentrični pogled na svet iz katerega izvira, da so druge živalske in rastlinske vrste na svetu le zato, da zadovoljijo potrebe človeka, četudi je to v nasprotju z znanstvenimi izsledki in izkušnjami, je še vedno zelo razširjena praksa/vrednota.

Vrednote so si pogosto v konfliktu. Primer konflikta je vrednota, da pomemben del življenja predstavljajo izkušnje, razumevanje in uživanje v naravi. Če bi spoštovali to vrednoto, bi ohranili divjino za prihodnje generacije, vendar pa ta vrednota neposredno trka ob vrednoto, ki korenini v ekonomskem mišljenju, da je osnovni cilj človeškega bitja maksimirati svoje osebno bogastvo, pogosto denarno (Callenbach 2005: 46).

Takšen trk vrednot oz. vrednotni konflikt se pojavlja tako pri posamezniku kot med ljudmi. Ljudje pogosto pravijo, da si želijo npr. varovanje naravnega prostora in hkrati pravico, da na tem prostoru počno, kar hočejo – četudi se najbrž pri sebi zavedajo, da obojega hkrati ne morejo imeti. Ta konflikt se kaže še pri raziskavah javnega mnjenja, kjer se ljudje pogosto opredelijo kot okoljsko ozaveščeni, ko pa vprašanja trčijo ob njihov življenjski stil, le tega večini niso pripravljeni spremeniti zaradi varovanja in ohranjanja narave (npr. raziskave Slovenskega javnega mnjenja 1993, 2000, 2007).

Okoljska gibanja prvenstveno ne temeljijo na ekonomskih ali znanstvenih argumentih, ampak na moralnih in estetskih vrednotah o tem, kaj je prav, lepo, ustreza in je zadovoljujoče. Medtem ko se konflikti o okoljskih temah ponavadi prikazujejo kot praktični problemi, večina razprav o okolju vključuje vrednotni konflikt. Tako npr. obstajajo na eni strani fundamentalisti, ki pravijo, da bo konec sveta tako ali tako prišel, zakaj bi se potem omejevali pri

onesnaževanju okolja, in so ljudje, ki vsem živalim na svetu podeljujejo pravice in se jim zdi skrajno sporno, da ljudje jedo živali, jih zapirajo v kletke in na njih izvajajo znanstvene in medicinske poskuse. Ekološko ozaveščeni ljudje verjamejo, da je naša moralna obveznost trajnosten način življenja, s čimer bomo omogočili tudi prihodnjim generacijam, da bodo zadovoljile svoje potrebe (Callenbach 2005: 47).

Takšnih konfliktnih vrednostnih pogledov je ogromno, vendar pa obstaja medsebojno razumevanje in sodelovanje saj si vsi delimo posledice vrednostnih odločitev. Pri različnih ljudeh izhajajo vrednote iz različnih osnov, npr. pri nekaterih vernih ljudeh iz verskih knjig, pri drugih iz znanosti, morajo biti ti različno misleči in delujoči ljudje sposobni pogledati v resnične rezultate neke policy odločitve, torej delovanje neke politike, saj se ljudem pogosto razširi perspektiva na določeno vrednoto, če uvidijo, kakšne so njene konkretne posledice.

Na nekaterih prelomnicah v zgodovini, se vladajoče vrednote izčrpajo ali postanejo problematične in ljudje se tedaj odločijo za nov nabor vrednot, za katere upajo in mislijo, da jim bodo omogočile lažje preživetje. Z vzponom kapitalizma so zahodnjaki sprejeli vero v tehnologijo, da bo ta rešila vse probleme človeštva in predstavlja najpomembnejšo stvar v življenju, medtem ko sta postali vera in kultura drugotnega pomena. Tako se v vladajoči zahodni ideologiji danes tehnologija prikazuje kot velika

rešiteljica okoljskih problemov. Kljub temu pa številni zahodnjaki iščejo načine, da pobegnejo vrednotam ekspanzionističnega industrializma, ki je utelešen v osnovni ideji rasti in živijo z novimi vrednotami povezanimi z ekologijo, ki jo uteleša osnovna ideja trajnosti. Ne pustijo, da je le služenje in zapravljanje denarja njihova glavna prioriteta v življenju, usmerjajo se na dejavnosti, ki imajo za njih predvsem osebni pomen, ne pa statusni. Vestni so pri uživanju kakovostne hrane, oblačenju, recikliranju, zmanjševanju potrošnje in nasploh zmanjševanju svojega vpliva na okolje (Callenbach 2005: 47).

OKOLJSKA ETIKA: IZZIV ZAHODNI CIVILIZACIJI

Okoljska etika je znanilka spremenjenega razmerja med človeštvom in naravo, rezultat zavedanja vse bolj perečih okoljskih problemov in vse bolj problematičnega ravnanja ljudi do narave/okolja nasploh. Gledano biološko, etika ni le omejitev človekovega delovanja v okolju, je tudi omejitev rastočega razkošja v biosferi glede na življenjske potrebe in pogoje preživetja drugih bitij (Kirn 1992). Moralna omejitev boja za obstanek (je) velja(la) le znotraj družbe, medtem ko do narave omejitev ni (bilo). Okoljska etika tako lahko pomeni samo razširjen prenos obstoječe etike na rastline, živali, ekosisteme oz. naravo v celoti. Po drugi, radikalnejši različici pomeni spremembo etične paradigme, saj razširja polje moralnih subjektov, ki niso niti

svobodni niti razumni, kot to velja za človeške moralne subjekte. Na ta način okoljska etika zahteva nov razmislek o človekovem odnosu do vsega življenja in poudarja etično odgovornost do ekoloških pogojev prihodnjih generacij (Kirn 2004: 24).

Nastanek okoljske etike je vpet v sodobno krizo človeka in družbe do narave, v sodobno krizo razumevanja napredka in razvoja. Tez o izvoru sodobne krize odnosa človeka in družbe do narave je več: od monoteistične religiozne tradicije Zahoda, kapitalske narave ekonomskih odnosov, novoveške znanosti in tehnologije, ki sta vse bolj podpirali ekonomijo in njeno okoljsko razdejanje. To ekonomsko tehnološko prakso seveda usmerjajo določene vrednote. Vrednote niso odsev že uveljavljene prakse, ampak aktivni dejavnik nastajajoče nove prakse.

Zaradi novih kapitalskih odnosov, tehničnega napredka in znanstvene racionalnosti je Zahod opustil staro animistično, vitalistično, mitološko, teleološko razumevanje narave in ga nadomestil z mehanskim, z uporabnim odnosom do narave, s čimer narava ostaja izključena iz človekove moralne skupnosti (Kirn 204: 158). Ob tem spoznanju se pojavlja zahteva, da se uveljavijo etične omejitve tudi v odnosu do narave, saj sistem zahodnih vrednot ne vsebuje podmen za oceno pomena vrednosti živali, rastlin in ekosistemov (Brown 1998: 46). To pa ne bo možno brez vrednotne reforme, ki bo šele osnova uresničevanju ciljev trajnostnega razvo-

ja in prehoda k ekološko trajnostni družbi, po drugi strani pa sama zamenjava vrednot ne vodi v strukturne ekološke spremembe v družbi, saj ne gre za linearni, vzročno-posledični odnos.

Za vrednotno reformo je potrebno razgrniti sam koncept vrednot, ki jih človek priznava naravi. Najpogostejše srečamo delitev na intrinzično, neodvisno od zunanjih vplivov (tudi avtonomno, notranjo) in uporabno (tudi instrumentalno, heteronomno, utilitaristično, pragmatično) vrednost, lahko pa to delitev gledamo kot dve skrajnosti kontinuuma, tako npr. Carter (2001) loči uporabno, prirojeno in notranjo vrednost. Uporabna vrednost¹ je tista vrednost, ki jo ima nekaj za nekoga kot sredstvo za cilj, ki ga želi doseči. Človek ima v tej dolžnosti do zaščite kakovosti in raznovrstnosti naravnih danosti le v taki meri, da poškodba okolja ne prizadene njegovih interesov. Prirojena vrednost² je vrednost, ki jo ima nekaj za nekoga, vendar ne kot sredstvo za nadaljnji cilj. Notranja (intrinzična) ali vrednost sama po sebi je vrednost,³ ki jo nekaj ali nekdo imata neodvisno od kogarkoli in jo prepoznata kot vrednost (Carter 2001: 15) in torej izhaja iz podmene, da so naravne danosti vrednote po sebi in ne zgolj v razmerju do človekovih potreb ali koristi.

1 *Instrumental value*: npr. notesnik je neprecenljiv za nekoga, ker mu omogoča pisanje, kjer koli je, če je pisanje tisto, kar želi početi.

2 *Inherent value*: npr. lepa pokrajina ima za nekoga vrednost, a ne zato, da bi jo nadalje uporabljal za svoj cilj.

3 *Intrinsic value* je tista vrednost, ki jo nekaj ima, ne da bi jo moral kdor koli prepoznati kot koristno.

Da bi lahko uveljavili etične omejitve do narave, je v njej potrebno prepoznati več kot zgolj uporabno vrednost, ki korenini v antropocentrični etiki, kjer se področje etičnih načel omejuje le na ljudi, katerih potrebe in interesi so postavljeni hierarhično najvišje. Antropocentrična etika izvira iz industrijskega pogleda, temelječega na materializmu in potrošništvu, kjer se človeške potrebe merijo v ekonomskem smislu skozi BDP, hkrati pa niso usmerjene več le k svojemu zadovoljevanju, ampak težijo po še več. Zato se antropocentričen pogled tudi izogiba vprašanju medgeneracijske pravičnosti, saj predvideva, da bomo iznašli nove in nadomestne vire, ko bodo dotedanji izčrpani.

Na drugem polu eko/biocentrična⁴ etika temelji na holističnem pogledu na svet z odgovornostjo, preko katere je zastopana etika prihodnosti v sedanjosti. Zavrača človeški šovinizem antropocentrizma in pravi, da imajo nečloveška bitja prav tako notranjo vrednost. Natančna opredelitev, katerim bitjem gre pripisati takšno vrednost, je odvisna od avtorja, razteza pa se od živali, dreves, rastlin do drugih organizmov, ki sprožajo raznolike občutke do neživega sveta narave.

Naloga okoljske etike je postaviti neantropocentrično okoljsko teorijo vrednot, ki bo temeljila na skrbi za celotno okolje, ne le za njene posamične dele. Predpisala naj bi načela obna-

4 Med biocentrično in ekocentrično etiko sicer obstaja pojmovna razlika: biocentrična etika postavlja v ospredje celotno življenje na Zemlji, medtem ko ekocentrična etika postavlja v ospredje pomen ekosistemov.

šanja človeka do okolja, saj normativen razglas, da ima narava notranjo vrednost, še ne pomeni, da se bodo ljudje do nje drugače obnašali. To pa sproža naslednji dilemi: prva je filozofska in se nanaša na vprašanje, katere vrednosti so tiste, ki pritečejo naravi, druga je bolj politična, kako motivirati ljudi, da bodo prepoznali vrednosti (Carter 2001, Callicot 1984).

KAM BOMO ŠLI: RAZUMEVANJE TRAJNOSTI

Izraz »trajnosten« oz. »trajnost« je bil v zadnjih letih (pre)pogosto uporabljen, pogosto tudi zlorabljen. Opredelitev in razumevanje trajnostne rabe virov, načina življenja in soustvarjanje trajnostne skupnosti ter hkrati sledenje načelom globalne trajnostne družbe v okviru trajnostnega razvoja je pomemben del ekološke pismenosti ljudi 21. stoletja, zato je na tem mestu smotrno razložiti ta koncept.

Trajnost v splošnem pomeni značilnost procesa ali stanja, da se ohranja brez konca (IUCN/UNEP/WWF 1991: 207), vendar pa sam koncept ni lahko opredeljiv, prav zaradi časovne razsežnosti, saj se razvija in spreminja z boljšim poznavanjem in večjim vedenjem o procesih, ki jih opredeljuje. Trajnost je opredeljena na temelju trenutnega vedenja, zato dolgoročne garancije za trajnost ne more biti, ker mnogi dejavniki ostajajo neznani in nepredvidljivi. Kot pravi Reid (1996) trajnost ni le gospodarski, ekološki ali znanstveni koncept, ampak bolj

etična zahteva, saj prihodnje generacije naj ne bi imele bistveno slabših pogojev za življenje in preživetje kot sedanje.

Koncept trajnosti izvira iz diskusije o gospodarjenju in upravljanju obnovljivih virov (gozd, ribolov ipd.) v takšni meri, da niso ogrožene zaloge v prihodnosti. Koncept trajnostne rabe je tako vezan na ohranitev obstoječih ekoloških razmer/zalog, potrebnih za vzdrževanje človeškega življenja na neki ravni blaginje tudi za prihodnje generacije.

Trajnostna skupnost je razumljena kot tista, ki zadovoljuje lastne potrebe na tak način da ne prikrajša prihodnjih generacij, da bodo tudi te lahko zadovoljevale svoje potrebe. Ta definicija nam ne pove ničesar o tem, kako izgraditi, ustvarjati okoljsko trajnostno skupnost. Četudi obstajajo številni napor v smer iznajdbe, dobrih in slabih praks, se je najbolj enostavno učiti od tistih skupnosti (kar jih je še ostalo), ki že stoletja živijo trajnostno, po drugi strani so nam lahko za zgled tudi trajnostne združbe rastlin, živali ali mikroorganizmov. Trajnostna človeška družba mora biti oblikovana na tak način, da način življenja, tehnologije in družbene institucije spoštujejo in podpirajo sistem, ki ohranja življenje (Capra 2005: xiii).

Štirje stebri trajnostne družbe: ekološka odgovornost, socialna pravičnost, (grassroots) demokracija in nenasilje temeljijo na decentralizaciji, gospodarstvu, osnovanem na skupnosti, postpatriarhalnih načelih, spoštovanju različ-

nosti, globalni odgovornosti in usmerjenosti v prihodnost (Love 1998: 184-5). Vendar pa prehod v trajnostno družbo predstavlja velik znanstveni, tehnični, politični, vrednotni in kulturni izziv, saj zahteva nov način mišljenja, nove vrednote, politike in pristope. Če hočemo doseči trajnostno družbo, moramo misliti in delovati holistično; dosegljiva je le na planetarni ravni, zato predpostavlja takšno raven življenjskega standarda, ki je dosegljiva in trajno možna za vse človeštvo, ne le za njegov manjši del (Kirn 2000: 5). Achterberg (1996) trajnostno družbo ocenjuje kot družbo samozadostnih, decentraliziranih skupnosti, kjer si bodo vsi ljudje delili soodgovornost pri vladanju in upravljanju z različnimi lokalnimi institucijami od šol, bolnišnic do gospodarskih združb. Izpostavil je štiri pogoje, ki morajo biti izpolnjeni, da lahko govorimo o trajnostni družbi: (1) čim manjše poseganje v ekološke procese, (2) čim manjša poraba in ohranjanje energije in virov, (3) stabilizacija prebivalstva (brez prirastka), (4) družbeni in politični sistem, kjer blaginja posameznika ni ogrožena zaradi neizpolnitve prvih treh pogojev. Tako trajnostna družba terja popolno preoblikovanje v človeškem odnosu do živega in neživega naravnega sveta, kakor tudi v naši družbeni in politični organiziranosti.

Udejanjanje trajnostnega razvoja predstavlja velik znanstveni, tehnični, politični, vrednotni in kulturni izziv, ki zahteva nove ideje, nov način mišljenja, nove vrednote in pristope (Kirn 2000:

2-3), saj vključuje drugačno lestvico vrednot in drugačne prioritete med kratkoročnimi in dolgoročnimi cilji. Pomemben je medgeneracijski premik k post-materialističnim vrednotam, za razliko od materialističnih, ki poudarjajo predvsem fizično in ekonomsko varnost.

Koncept trajnostnega razvoja temelji na prepričanju, da mora biti človeški napredek v skladu z osnovnimi ekološkimi smernicami in človeškimi potrebami. V tej luči noben dosežek znanosti in tehnologije ne more nadomestiti trajnosti kot končnega merila napredka. Koncept trajnosti se sooča s težavo, saj v sebi ne opredeljuje natančno določenih sredstev in ciljev. Na tem mestu se postavlja vprašanje, kdaj je trajnost cilj in kdaj sredstvo za višji cilj. Trajnost lahko obsega nadaljnji obstoj družb, prepričanj in praks, ki so nepravilni in nezdržljivi z drugimi sprejetimi vrednotami. Trajnost gradi na obliki človeške organizacije, ki je ekološko skladna in ne zahteva linearne časovne predstave za svojo veljavnost - le globok smisel za harmonijo in povezanost (Hempel 1996: 40). Takšna predstava o trajnosti je primerna odskočna deska za okoljsko akcijo.

Trajnostni razvoj lahko ilustriramo tudi z njegovim nasprotjem, z »razvojem kot uničenjem, propadom«, ki je v preteklosti pogoltnil naravni kapital in ga še vedno golta, v zameno za produkcijo minljivih oblik človeško ustvarjenega kapitala. S post-materialističnim pogledom na napredek (kar pomeni, da trajnostni razvoj ustreza razvoju, ki je večinoma kvaliteta-

tiven in samoomejujoč) ponuja uporaben most za združevanje okoljskih skrbi z družbeno in ekonomsko blaginjo. Hkrati prinaša tudi tako potrebno rekonceptualizacijo tradicionalnih pogledov na ekonomsko rast, nacionalno varnost in človeško svobodo v luči interesov prihodnjih generacij (Hempel 1996: 41).

IZOBRAŽEVALNA PARADIGMA ZA 21. STOLETJE: EKOLOŠKA PISMENOST

Ekološka pismenost (krajše tudi eko-pismenost) je sposobnost razumeti naravne sisteme, ki omogočajo življenje na Zemlji. Ekološko pismen pomeni: razumeti načela organizacije ekoloških skupnosti (t.j. ekosistemov) in uporabo teh načel za ustvarjanje trajnostne družbe. Izraz sta skovala ameriški pedagog David W. Orr in fizik Fritjof Capra v devetdesetih letih preteklega stoletja, s katerim sta v izobraževanje vnesla novo vrednost t.j. »dobro počutje na Zemlji«. Ekološko pismena družba je po njunem prepričanju trajnostna družba, ki ne uničuje naravnega okolja, od katerega je odvisna.

Ekološka pismenost je nova izobraževalna paradigma, ki jo združuje holizem, sistemsko mišljenje, trajnost in kompleksnost, ki kot celovit pristop vodi k ustvarjanju temeljev za integriran pristop k reševanju okoljskih problemov. Ekološka pismenost se ukvarja z razumevanjem načel organizacije ekosistemov in njihove potencialne uporabe, da bi razumeli, kako zgraditi trajnostno družbo. Združuje znanost sistemov

in ekologijo v proces učenja h globokem vrednotenju narave in vloge človeka v njej.

Ekološka pismenost si prizadeva za globljo transformacijo snovi, procesov in je namenjena izobraževanju na vseh ravneh. Kot nova izobraževalna paradigma prepoznava ekološko krizo tudi kot krizo izobraževanja, ker temelji na prepričanju, da je vsakršno izobraževanje hkrati tudi okoljsko izobraževanje, saj z vključevanjem ali izključevanjem določene učne snovi učimo mlade, da so del naravnega sveta ali pa, da so iz njega izključeni. Cilj ekološke pismenosti pa ni le poznavanje določene snovi, ampak zmožnost povezovanja med glavo, rokami, srcem in sposobnostjo spoznati in razlikovati med sistemi oz. odkriti povezovalne vzorce (Orr 2005: x-xi). Tako naj bi ekološko pismen človek imel znanje in prizadevanje, ki sta potrebna za razumevanje medsebojnih povezanosti, poleg tega pa tudi praktične zmožnosti za reševanje okoljskih problemov, in sicer tako, da bi: (1) razumel, kako so ljudje in družbe povezani drug z drugimi in z naravnimi sistemi na trajnostne načine. Predpostavlja tako zavedanje o medsebojni povezanosti življenja in znanje, kako svet deluje kot fizični sistem. Odgovor na ključno vprašanje ekološke pismenosti - Kaj se bo zgodilo? - leži tako v razumevanju naravoslovno tehničnih konceptov kot so: nosilna sposobnost Zemlje, Liebigov zakon minimuma, termodinamika, energetika, sukcesija, kot tudi družboslovnih konceptov od etike, trajnosti, demokracije do

razumevanja svojega mesta v evoluciji; (2) razumel ekološko in družbeno krizo, sredi katere smo se znašli, kar pomeni poznavanje obsega, stopnje in trendov populacijske rasti, izginotje rastlinskih in živalskih vrst, erozije zemlje, krčenje gozdov, zapuščavljanje, podnebne spremembe, tanjšanja ozona, izkoriščanja naravnih virov, onesnaževanje vode, zraka in prsti, toksične in radioaktivne kontaminacije, raba virov in energije, torej osnovnih življenjskih znakov planeta in njegovih ekosistemov; (3) razumel vrednostno osnovo sodobnega sveta. Zahodna družba vrednostno temelji na znanstveno-racionalističnem pristopu, utemeljenim v delih Newtona, Bacona, Descartesa, ki človeštvo vidijo ločeno in superiorno ostalemu življenju na Zemlji; (4) razumel, zakaj in kako so ljudje in celotne družbe postale destruktivne, zavedati se mora, kako družbene strukture, religija, znanost, politika, tehnologije, kultura, patriarhalni odnosi, prakse pridelovanja hrane vplivajo na obstoječe stanje (Orr 1992: 93); (5) ekološko pismen človek je tudi ekološko ozavešen človek, kar pomeni, da ima zavest o omejenosti naravnih virov – narave, katere integralni del je tudi sam, zavest o nujnosti ukinitve nadvlade človeka nad naravo v njeni izvorni kot tudi socialno konstituirani obliki in vzpostavljanje ravnotežja med naravnim in človeškim sistemom, zavest o objektivnem obstajanju ekološke krize, zavest o ekološki krizi kot družbeni krizi, zavest o naraščanju ekološke krize in njenega globalnega značaja, zavest

o potrebi, da se ekološka kriza reši z vizijo nove družbe glede na obstoječo civilizacijo. Okoljska zavest pomeni tudi pripravljenost posameznika ali skupine, da sodeluje pri ohranitvi naravnega okolja in s tem čuti odgovornost za druge ljudi in prihodnje generacije.

Ekološka pismenost kot nova izobraževalna paradigma temelji na sistemskem mišljenju, ki svet spoznava kot povezano celoto, ne pa zbir posameznih elementov. Znotraj systemskega mišljenja so osnovna načela organizacije bolj pomembna kot analiza posameznih elementov sistema v izolaciji. Ekološka pismenost in systemsko mišljenje spoznata vsak fenomen kot del mrež, ki določajo način, kako element funkcionira. Systemski način mišljenja je nujen za razumevanje kompleksne soodvisnosti ekoloških sistemov, družbenih sistemov in drugih sistemov na vseh ravneh. Na ta način, trdi Capra (2005) se širi percepcija, saj potreba po varovanju ekosistemov ni le prepričanje okoljevarstvenikov, ampak je biološki imperativ za preživetje. Ta vrednota je osnovno načelo za način razmišljanja in delovanja v trajnostni družbi. V imenu naraščajoče zmogljivosti industrijskih sistemov, ki uničujejo habitate in podnebne sisteme, so načela ekološke pismenosti (ki so enaka načelom trajnostne skupnosti in trajnostne družbe) nujna.

Capra (2005) nadalje pokaže, da bi se izobraževanje za trajnosten način življenja moralo zgleđovati po ekosistemi, ki so organizirani tako, da ohranjajo osnovne življenjske procese skozi

milijarde let in to brez pomanjkanja energije in brez odpadkov. Pri tem izpostavlja tri osnovna spoznanja, ki v zadnjih desetletjih vstopajo v znanost: (1) mrežo kot osnoven način organiziranja, (2) materija nenehno kroži skozi mrežo življenja, (3) vsi ekološki cikli so trajnostni z nenehnim pretokom energije. To pa so tudi osnovna spoznanja, ki jih otroci izkusijo skozi neposredno doživljanje naravnega sveta (Capra 2005: xiv). Te izkušnje širijo naše zavedanje, da smo del mreže naravnega življenja in ne iz njega izvzeti in nad njim. Skozi takšna doživetja in izkušnje dobimo občutek, da smo vtakani v ekosistem (mrežo življenja); tako v določeno pokrajino z določenim živalskim in rastlinskim svetom, kot tudi v določen družbeni sistem in kulturo.

Že iz osnovnih načel ekologije se lahko naučimo, da stvari ne potekajo linearno, ampak ciklično, saj so živi sistemi so mreže, medtem ko naša znanstvena tradicija temelji na linearnem mišljenju, vzročno-posledičnem razumevanju. Za linearni način mišljenja je značilno, ko nekaj deluje, več tega pomeni bolje. Npr. gospodarstvo je »zdravo«, ko temelji na neomejeni gospodarski rasti. Medtem ko so uspešni življenjski sistemi nelinearni, ne maksimirajo svojih spremenljivk, ampak jih optimizirajo. Ko je nekaj dobro, več tega ne pomeni nujno boljše, ker gredo stvari v krogih in ne v ravnih linijah. Poanta je v tem, da ne težimo k večji učinkovitosti, izdatnosti, ampak k trajnosti, ker šteje kvaliteta ne kvantiteta (Capra 2005: 20).

Za zahodno družbo je sistemsko mišljenje težko, ker živimo v kulturi, ki je tako po svojih vrednotah kot tudi svetovnemu nazoru materialistična. Npr. večina biologov bo trdila, da je bistvo življenja v makromolekulah – DNK-ju, proteinih, encimih in materialnih strukturah v živih celicah. Sistemska teorija nam na drugi strani sporoča, da je znanje o teh molekulah sicer zelo pomembno, vendar bistvo življenja ne leži v molekulah. Leži v vzorcih in procesih, skozi katere so te molekule v interakciji (Capra 2005: 20).

Ker so živi sistemi nelinearni in koreninijo v vzorcih razmerij, razumevanje načel ekologije zahteva nov način doživljanja in razmišljanja o svetu – na način razmerij, povezanosti in soodvisnosti – kar je v nasprotju z osnovami tradicionalne zahodne znanosti in izobraževanja. Capra pravi, da takšen sistemski način mišljenja zahteva številne širitve percepcije:

- *od delov k celoti*: živi sistemi so integrirane celote, ki jih ni možno reducirati na manjše dele. Njihove sistemske značilnosti so značilnosti celote, ki jih noben od delov nima.
- *od objekta k razmerjem*: ekosistem ni le zbir vrst, ampak je skupnost. Za skupnosti, biološke ali človeške so značilne mreže odnosov. V sistemskem načinu mišljenja so predmet raziskovanja mreže odnosov, ki so vtakane v večje mreže. V praksi se organizacije, ki so organizirane po tem ekološkem načelu, ločijo od drugih organizacij po tem, da temeljijo na razmerjih, ki favorizirajo sodelovanje in odločanje s konsenzom.

- *od objektivnega h kontekstualnemu znanju oz. dvig od analitičnega načina h kontekstualnemu načinu mišljenja.* Značilnosti delov je mogoče razumeti le v kontekstu celote. Razlaganje stvari v njihovem kontekstu je razlaganje v njihovem okolju, zato je sistemsko mišljenje okoljsko mišljenje.
- *od kvantitete h kvaliteti:* razumevanje odnosov ni enostavno, saj zahodna znanost pravi, da so le tiste stvari, ki jih je moč meriti in kvantificirati možno izraziti v znanstvenih modelih, če to ni možno, potem stvar ne obstaja. Medtem ko razmerij in konteksta ni mogoče dati na tehniko, kvantificirati in izmeriti z merilom.
- *od strukture k procesu:* sistemi se razvijajo in nastajajo. Tako je razumevanje živih struktur zamotano in nerazdružljivo povezano z razumevanjem obnavljanja, sprememb in transformacij.
- *od vsebine k vzorcem:* ko rišemo zemljevide razmerij, najdemo določene konfiguracije razmerij, ki so ponovljivi, te konfiguracije imenujemo vzorci. Tako namesto usmeritve k sestavi živega sistema, preučujemo njegove vzorce (Capra 2005: 21).

ZAKLJUČEK

Cilj vzgoje in izobraževanja za trajnostni razvoj je opremiti posameznike s takšnim vedenjem, znanji in veščinami, da bodo sposobni kritično razmišljati, sprejeti odgovornost do prihodnjih generacij in bili pripravljeni spreminjati družbo na temelju trajnosti.

Med ekološko krizo kot krizo vrednot, na katerih temelji naša civilizacija in trajnostno

družbo, ki je možna le v globalnem obsegu, obstaja cel niz praks, dejavnosti, sistemov, ki terjajo spremembe, če naj bi bil naš cilj trajnostna družba. Za ta cilj so potrebne radikalne spremembe v institucijah in vzorcih, ki smo jih ponotranjili kot normalne. Začne z ekologijo kot temeljem za preoblikovane tehnologije, mest, kmetij, izobraževalnih institucij, pa tudi spremembo metafor od mehanskih k organskim, od industrijskega k biološkemu.

Koncept ekološke pismenosti kot sta ga razvila David W. Orr in Frifjof Capra je v prispevku prikazan kot možen pristop v izobraževanju za trajnostno družbo. Ekološko pismen človek je opremljen z znanjem in vrednotami za trajnostno življenje, ki vključujejo tako intelektualno razumevanje ekologije in emocionalne vezi z naravo, zaradi česar je bolj verjetno, da je ekološko pismenemu posamezniku resnično mar za trajnostno življenje in ga je s svojim ekološkim razumevanjem sposoben pomembno preoblikovati: od tehnologij do družbenih institucij ter na ta način postaviti most med človeško ustvarjalnostjo in ekološko trajnostnim sistemom narave. Vendar pa udejanjanje ekološke pismenosti terja tudi drugačen tip mišljenja od prevladujočega v zahodnem izobraževanju in znanosti, namreč sistemski način mišljenja, ki temelji na proučevanju razmerij, povezanosti in soodvisnosti.

LITERATURA IN VIRI:

- Achterberg, W.** (1996): Sustainability and associative democracy. V Lafferty, W. M., Meadowcroft, J. (ur.) *Democracy and the Environment: Problems and Prospects*, 157-174. Cheltenham, UK, Brookfield, US: Edward Elgar.
- Brown, R. L.**, in dr. (1998): *Zemlja 1998*. Radovljica: Medium.
- Callenbach, E.** (2005): Values. V Stone, M. K., in Barlow Z. (ur.): *Ecological Literacy, Educating Our Children for a Sustainable World*: 45-48. San Francisco: Sierra Club Books.
- Callicot, J.B.** (1984): Non-Antropocentric Values and Environmental Ethics. *American Philosophical Quarterly* 21 (4): 299-309.
- Capra, F.** (2005): Preface: How Nature Sustains the Web of Life. V Stone, M. K., in Barlow Z. (ur.): *Ecological Literacy, Educating Our Children for a Sustainable World*: xiii-xv. San Francisco: Sierra Club Books.
- Capra, F.** (2005): Speaking Nature's language: Principles for Sustainability. V Stone, M. K., in Barlow Z. (ur.): *Ecological Literacy, Educating Our Children for a Sustainable World*: 18-29. San Francisco: Sierra Club Books.
- Carter, N.** (2001): *The Politics of the Environment: Ideas, Activism, Policy*. Cambridge: University Press.
- Hempel, L. C.** (1996): *Environmental Governance: The Global Challenge*. Washington, D.C., Covelo, California: Island Press.
- IUCN/UNEP/WWF.** (1991): *Skrb za Zemljo. Strategija za življenje po načelu trajnosti*. Švica: Gland.
- Kirn, A.** (1992): *Ekološka (okoljska) etika*. Maribor: Aram.
- Kirn, A.** (2000): Elaborat o paradigmi trajnostnega razvoja z okoljsko in etično razsežnostjo. *Rokopis*.
- Kirn, A.** (2004): *Narava – družba – ekološka zavest*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Love, N. S.** (1998): *Understanding Dogmas and Dreams*. Chantam, New Jersey: Chantam House Publishers, Inc.
- Orr, D.W.** (1992): *Ecological Literacy: Education and the transition to a postmodern world*. SUNY Press.
- Orr, D.W.** (2005): Foreword. V Stone, M. K., in Barlow Z. (ur.): *Ecological Literacy, Educating Our Children for a Sustainable World*: ix-xi. San Francisco: Sierra Club Books.
- Reid, D.** (1996): *Sustainable Development: An Introductory Guide*. London: Earthscan Publications Ltd.
- Slovensko javno mnenje.** Dostopno prek: <http://www.adp.fdv.unilj.si/opisi/sjm> (20. 1. 2009).

POLITIČNA ZGODOVINA

TRANSNACIONALIZEM IN TRANSNACIONALNOST

Povzetek: Avtorica v članku razčleni fenomena transnacionalizma in transnacionalnosti tako, da najprej pojasni njuno etimološko ozadje in ugotavlja, da je koncept transnacionalizma ob prvotni uporabi v tekstih ameriškega teoretika Bournea ponazarjal s svetovljanstvom izenačeno ideologijo, medtem ko je transnacionalnost pomenila implementacijo le-te v smislu državljanskega statusa. Avtorica nadaljuje razlago fenomena transnacionalizma s paralelami in distinkcijo med slednjim in kozmopolitizmom, pojasni tudi povezavo med sodobnim pojmovanjem transnacionalizma in izseljenskimi skupnostmi, kakor tudi razmerja med transnacionalizmom in drugimi ideologijami, ki imajo prav tako za vsebinsko osnovo nacionalizem. Članek se sklene z razmislekom o odnosu med transnacionalnim posameznikom in državo oziroma o transnacionalnih politikah, pri čemer avtorica kot primer uporabi tudi Slovenijo.

Ključne besede: transnacionalizem, transnacionalnost, nacionalizem, diaspora, država

ETIMOLOGIJA

Transnacionalizem je relativno nedavno zaznan pojav, ki označuje stalno gibanje oziroma kar življenje posameznikov med dvema ali več državnimi entitetami. Kljub končnici –izem, ki sugerira ideologijo, gre pri sodobnem transnacionalizmu v znatni meri za spontano, z globalizacijo omogočeno družbeno gibanje in ne le nabor idej, ciljev in pričakovanj, ki bi ga določena politična elita ponujala družbi kot socializacijski proizvod in orodje skupnostne kohezije. Tako koncipirana ideologija je v vsakem primeru abstrakten miselni sistem, ki se nanaša na javne, skupnostne zadeve, in transnacionalizem v tem smislu predstavlja interpretativen problem: četudi po naravi ne more biti ideologija, saj je izbor življenja na več lokacijah v osnovi stvar osebne svobode posameznika, ga nekatere družbe intenzivno instrumentalizirajo kot ideologijo in neredko zlorabljajo v imenu ne le utesnjujoče etnokratske kohezije, ampak tudi konsolidacijsko-neoimperialnih teženj, kot bom pojasnila v nadaljevanju tega razmisleka.

Izraz transnacionalizem je skoval ameriški politični teoretik Randolph Bourne in ga leta 1918 prvič javno uporabil v eseju z naslovom *Trans-National America*. Bourne je v članku v kontekstu tedaj nedavne katastrofe evropskih nacionalizmov v 1. svetovni vojni ugotavljal, da je ameriški talilni lonec zatajil, saj so priseljenci z vzpenjanjem po socialni lestvici vse bolj in ne vse manj krepili svoje izvirne etnične identite-

te, razlog za ta neuspeh pa je videl v pretiranem vsiljevanju »ameriških« t.j. anglosaksonskih vrednot in načina življenja. Bourne je to krizo prepoznal kot priložnost za prevpraševanje koncepta talilnega lonca, pa tudi ameriškosti nasploh. Zagovarjal je stališče, da je Amerika še zmeraj kulturno podrejena Veliki Britaniji in da prvi naseljenci tudi po več stoletjih niso uspeli izoblikovati jasno definirane in od drugih zlahka razločljive »ameriške« kulture, ki bi se je kasnejši priseljenci lahko oprijeli, zato so se slednji samoumevno obrnili nazaj k svojim izvornim kulturnim referencam. Dodajam, da bi pri tem moral upoštevati tudi nasprotno delujoče sile stalnega dotoka etnično in kulturno najrazličnejših priseljencev, ki so tovrstno kulturno uniformiranje kljub lastni volji potopiti se v ameriški talilni lonec sproti oteževali. Tisto, kar je Bourne zaznaval namesto ameriškega nacionalizma na eni strani, je bil uniformirana in vrednotno izpraznjena kapitalistična »džungla«, če na tem mestu uporabim slikovit izraz Bourneovega sodobnika in pomembnega ameriškega političnega misleca slovenskega porekla Louisa Adamiča. Na drugi strani pa je Bourne videl v tej praznini za razliko od ekskluzivnih evropskih nacionalizmov tudi velik potencial: zavzel se je za svetovljansko in multikulturno Ameriko, v kateri bi Američani samoumevno imeli dvojno državljanstvo vsaj »duhovno«, če ne politično v smislu dobrodošle pripadnosti več kulturnim okoljem. Amerika naj bi tako

postala »ne nacionalna, ampak transnacionalna družba, prešita z z drugimi deželami z nitmi različnih moči in barv.« (Bourne, 1918) Bourne je v ameriškem transnacionalizmu videl tudi možnost za Ameriko, da bi ostala popolnoma samostojna na mednarodni politični sceni: »Če bi bila Amerika transnacionalna tako, da bi v sebi zajela vse narode, bi bilo zanjo duhovno nemogoče, da bi se podredila kateremukoli izmed njih.« (Bourne, 1918) Predlagal je transnacionalizacijo ameriške družbe kot substitut za tedaj še ne dovolj definirano ameriškost po vzoru evropskih nacionalizmov, saj so ti tedaj pravkar skozi vsesplošno vojno pokazali svoje hibe. V transnacionalnosti Amerike je Bourne prepoznaval tudi boljšo alternativo za skupnostno kohezivnost, kot je bil glorificirani talilni lonec, saj je le-ta z dušenjem priseljskih etničnih identitet slednje pravzaprav intenziviral, kar je v ameriški družbi krepilo centripetalne sile, obenem pa je anglo-saksonska ameriškost pomenila prav takšen ekskluzivizem za priseljence drugih etničnih porekel kot rodingrudovski evropski etnični nacionalizmi. Bourneov transnacionalizem je pomensko skoraj sinonim za kozmopolitizem in Bourne to paralelo v esaju tudi nakaže: »Kozmopolitanska Amerika je stvarnost, ki jo že živimo. Kar zdaj potrebujemo, je vsesplošno zavedanje o tem novem idealu.« (Bourne, 1918)

Zaključimo lahko vsaj dvoje: 1) da je prvi teoretik modernega transnacionalizma slednjega

koncipiral kot klasično ideologijo, »recept« za kohezijo skupnosti navznoter in prestiž skupnosti navzven, vendar pa tega recepta pri Bourneu niso predpisovale elite, ampak marginalna intelektualna struja v ameriški družbi; 2) da je Bourne enačil transnacionalizem s kozmopolitanizmom, a je že tudi opredmetil transnacionalnost kot konkreten državljanski status (dvojno državljanstvo in »ameriškost z vezajem« (hyphenated Americans – German-American, Slovenian-American itd.) kot *prednost*) in ne le kot način življenja in stanje duha, kar naj bi bilo klasično svetovljanstvo. Te vrste svetovljanstvo je pravzaprav večja grožnja državam od transnacionalizma, saj se kot stvar osebne svobode in identitete posameznika ne pusti ujeti v zakonske in administrativne okvire; svetovljan ima še zmeraj državljanstvo, državljanske, davčne in druge obveznosti do določene države, a njegov mentalni svet je toliko kompleksnejši in bogatejši, ker bolj ali manj stalno biva v multiplih raznolikih kulturnih okoljih, da na paranoično kohezijo etnokracije pravzaprav deluje potencialno razdiralno s tem, ko v »koncentričnih krogih svojih identitet«, če uporabim tezo Aleša Debeljaka, bližje svojemu bistvu postavlja državljanstvo sveta kot pripadnost etno-politični skupnosti, v katero se je rodil. Pravzaprav je nazor svetovljanskega posameznika, navidezno nadzorljivega kot pripadnika ene politične/etnične skupnosti za kohezijo skupnosti bolj problematičen kot pripadnik diaspore, ki je fizično sicer večinoma odsoten,

njegov mentalni svet pa »domovina« zapolnjuje veliko pomembnejše in učinkoviteje kot mentalni svet svetovljana. Da bi razumela ta pomenska razmerja, primerjajmo definicije transnacionalizma, kozmopolitizma, diaspore ter nekaterih drugih -nacionalizmov, ki se v relevantni literaturi, kaj šele javnem diskurzu, tesno prepletajo in občasno tudi zmedeno mešajo.

TRANSNACIONALIZEM V RAZMERJU DO KOZMOPOLITIZMA

Kozmopolitizem ali svetovljanstvo je koncept, katerega izvor pripisujemo grškim cinikom. Diogenes se je v začetku 5. stoletja pr. n. š. domnevno prvi oklical za »državljana sveta«. V moderni dobi je kozmopolitizem utemeljil Immanuel Kant v eseju *K večnemu miru* (1795). Med sodobne teoretike kozmopolitizma štejeemo Emanuela Levinasa, Jacquesa Derridaja in Kwameja Anthonyja Appiaha. Kozmopolitizem ima za idejno osnovo svetovno družbo oziroma enotno skupnost vseh ljudi, ki jih povezujejo univerzalne vrednote in morala. Slednja je pomemben aspekt kozmopolitizma, saj naj bi posamezniki svetovljani vzpostavljali in vzdrževali strpno vzajemno spoštovanje navkljub kulturnim, verskim, političnim in drugim razlikam, ki jih sicer razdvajajo. Pri kozmopolitizmu imamo torej opravka z eno samo, svetovno skupnostjo, akterji svetovljanstva pa so posamezniki, ne morebitni podredni kolektivi znotraj svetovljanskega. Politična ambicija kozmopolitizma

lahko seže vse do svetovne vlade, o čemer so po Kantu razpravljali še številni moderni teoretiki, zelo podrobno pa je ta koncept še pred nastopom globalizacije razdelal kanadski mislec Jacques Maritain v delu Človek in država (Maritain, 2002). Druge vrste ambicija ali učinek kozmopolitizma pa je lahko tudi elitizem manjšine privilegiranih ljudi, ki razpolagajo z več in bolj raznovrstnimi viri kot večina Zemljanov.

Od nastanka držav so seveda obstajali posamezniki, ki so trajno živeli razpeti med dvema ali več državami. Plemstvo v poznem obdobju fevdalizma, ko so številne evropske države že bile konsolidirane, so primer družbenega sloja, katerega premožni pripadniki so se zaradi razpršenosti svojih posesti pogosto in za daljša obdobja selili iz gradu na grad, kar je pomenilo tudi iz države v državo. Tudi v sodobnosti je svetovljanski način življenja ena izmed oznak vse bolj globaliziranih ekonomskih in intelektualnih elit. Za organizacijo in nato prehajanje med dvema ali več okolji je treba razpolagati z dvema ali več začasnimi ali stalnimi bivališči, specifičnim načinom preživljanja, ki tak dinamičen način življenja omogoča ali spodbuja, in dvema ali več socialnimi mrežami, za vse to pa je potrebno več materialnih sredstev in naporov, kakor za organizacijo fizično statičnega življenjskega projekta, zato tako mobilni in svobodni pripadniki sodobnih družb predstavljajo neke vrste nedeklarirano sodobno aristokracijo in avantgardo bodoče globalne družbe, proste

nacionalnih meja. Z globalizacijo se torej *vračamo* na že znan način življenja, ki ga je razmah modernih nacionalizmov diskreditiral in zatrl.

Ta skupna komponenta kronološko sicer ne prekrivajočih se konceptov kozmopolitizma in transnacionalizma je bila na zanimiv način znana tudi v polju znanstvenega raziskovanja, zato želim na tem mestu narediti metodološko digresijo. V zadnjih desetletjih se je transnacionalizem vse več uporabljal kot konceptualno orodje v akademskem polju migracijskih študij še prav posebej, in nasploh v antropologiji in politični teoriji. O transnacionalizmu je bilo objavljenih veliko znanstvenih študij, med katerimi izstopa niz zbornikov znanstvenih člankov na to temo v založbi Routledge in uredništvu enega najvplivnejših strokovnjakov na področju migracijskih študij Stevena Vertovca (glej Vertovec 1999, 2007, 2009).

Toda temeljna deficija pojma transnacionalizem v teh virih, ki naj bi predstavljali multidisciplinarno osnovo za študij in razumevanje tega družbenopolitičnega fenomena, je preširoka in vključujoča. Glede na etimologijo termina transnacionalizem se je težko strinjati, da poznamo transnacionalnost kot hotenje in stanje posameznika že od nastanka držav, kljub uvodoma navedeni splošni definiciji, ki bi tak pogled dopuščala. Čeprav je bil pojem prvič javno uporabljen v začetku 20. stoletja, pa se zdi neustrezno aplicirati ga vsaj na procese, predhodne pojavu modernega nacionalizma v za-

hodni moderni. Pred pohodom nacionalistične ideologije po meščanskih revolucijah v 19. stoletju in posledično transformacijo individualnih identitet na osnovi nove kolektivne identitarne paradigme, tudi trans-nacionalizem ni mogel obstajati. To seveda ne pomeni, da pred 19. stoletjem posamezniki niso hote bivali med in v več političnih entitetah; pomeni le, da so ti posamezniki prehajali med entitetami, ki še niso bile dojele kot nacionalne države, zato so identitete teh posameznikov odražale drugačne vrste hibridnost kot v moderni dobi. Bili so svetovljani, a takšni so videti iz naše sodobne perspektive. Njihovo svetovljansko identiteto je pogojeval družbeni sloj, v katerega so se rodili, in znotraj katerega je bila hibridnost etničnega porekla prednost, saj ni podčrtovala le njihovega svetovljanstva, ampak tudi razpršene materialne dobrine, katerih lastništvo je izhajalo iz zavestnega povezovanja s tujerodnimi, a slojno primerljivimi elitami. Ne moremo pa govoriti o njihovi resnično svetovljanski mentaliteti v sodobnem pomenu svetovljanstva, saj je predmoderni kozmopolitizem pogojeval tudi evropocentrizem ali vsaj kulturna pripadnost Zahodu ob zavedanju obstoja nezahodnih kulturnih okolij, ki pa so jih tedanji »svetovljani« večino ma šteli za inferiorne. Tako da je predmoderni zahodni kozmopolitizem navsezadnje vendarle mogoče retrospektivno označiti za transnacionalizem zaradi njegove omejene univerzalnosti, če odmislimo že omenjeni čisto etimološki za-

držek. Omejeni predmoderni kozmopolitizem pa vendarle odstopa od sodobnega transnacionalizma v svoji institucionalni/statutarni dimenziji, saj je pred izoblikovanjem moderne (nacionalne) države, koncepta modernega državljanstva in iz njega izhajajočih posameznikovih atributov (potni list, identiteta, ...) prehajanje med kulturami znotraj zahodnega sveta naletelo predvsem na ekonomske in jezikovne ovire, ne pa tudi na politične, identitarne in eksistencialne prepreke, ki so jih pozneje začele postavljati (nacionalne) države.

TRANSNACIONALIZEM IN DIASPORE

Ker se za nekakšne duhovne očete ali nezavedne predhodnike transnacionalnosti prej šteje pripadnike zgodovinskih diaspor kakor svetovljane, kar je razvidno tudi iz omenjenega Vertovčevega avtorskega in uredniškega opusa, poskusimo razločiti med seboj še ta dva pojma. Čeprav naj bi bile izseljenske skupnosti neke vrste zgodovinske predhodnice sodobnega transnacionalizma, je pri poskusu tega enačenja pomembno upoštevati, da je sodobni individualni transnacionalizem prostovoljen, zgodovinske izseljenske skupnosti pa so nastajale tudi množično in iz neprostovoljnih razlogov. V kontekstu študij izseljenstva se izseljenskim skupnostim priznava potencial kot transnacionalnim političnim akterjem, ki pa niso neodvisni, ampak v večini primerov instrumenti zunanje politike držav izselitve. »Kadar pride do konflikta interesov med diasporo in državo, sle-

dnja zmeraj prevlada.« (Smootha, 2008¹). Bistvena razlika med transnacionalnimi posamezniki in izseljenci oziroma izseljenskimi skupnostmi pa je, da gre pri slednjih, še zlasti pri beguncih, za spremembo bivališča, ki je večinoma stalna, ne pa začasna v smislu stalnega prehajanja med dvema entitetama kot pri transnacionalnosti. To je vsaj veljalo za zgodovinske diaspore, medtem ko v sodobnih globalizacijskih razmerah »emigrantov ni več mogoče označiti kot »izkoreninjen«. Veliko jih je dejansko postalo transmigrantov, trdno zasidranih v novi državi, a ohranjajoč številne vezi z domovino,« zato so »migracije pomemben transnacionalni proces, ki odraža in prispeva k aktualnim političnim konfiguracijam nastajajoče globalne ekonomije.« (Shiller, Basch, Blanc 1995, 48). Transnacionalizem torej prinaša spremembo v migracijskih vzorcih, ki so do nastopa globalizacijskih procesov precej rigidno nakazovali enosmerno gibanje med državo rojstva in državo gostiteljico, ki postane nova »domovina«. Z olajšanim globalnim transportnim sistemom in vse bolj sofisticiranimi in globaliziranimi telekomunikacijskimi tehnologijami ima vse več migrantov več kakor eno domovino, zaradi česar se robovi socialnih mrež v skrajnosti več ne prekrivajo z državnimi mejami, ampak se čeznje precej svobodno razlivajo. V takšnih okoliščinah diaspore, ki so bile zgodovinsko ome-

jene na vlogo bolj ali manj priznanih manjšin v državah gostiteljicah, pridobijo potencial, da bi lahko postale transnacionalni politični dejavnik. A država se v tem procesu transformacije vzpostavlja kot za zdaj skoraj nepremostljiva ovira.

Transnacionalni posameznik je svobodnejši tudi od migranta, ki zapusti domovino iz tehtnih razlogov, a vendarle hrepeni po njej ter svojega patriotizma ne namenja državi gostiteljici, pač pa v manjšinski kolektivni etnični identiteti išče moč za prenašanje tega, kar doživlja kot breme migrantstva. Pričakovano je torej, da ga bo država gostiteljica v tem primeru obravnavala kot nekoga, ki odklanja polno pripadnost večinski skupnosti, država, ki migrantu predstavlja domovino, pa bo poskušala z ustreznimi politikami ohraniti vezi s »tavajočimi ovčicami«, da se morda nekoč povrnejo v »čredo« ali pa vsaj vdano igrajo vlogo kolektivnega lobista v za to dovolj zanimivih tujih političnih okoljih. Na tak način so obravnavane in podprte skoraj vse izseljenske skupnosti v svetovni supersili, Združenih državah Amerike. Seveda ne želim minimizirati dometa izseljenskih skupnosti, ki lahko ohranijo pomembne politične pravice v državi izvora. V eseju »Long Distance Nationalism« temeljni sodobni teoretik nacionalizma Benedict Anderson izpostavlja tako imenovano »neodgovorno politiko« izseljencev, ki, trdno zakoreninjeni v novih okoljih miru in blaginje, v domovini financirajo skrajne nacionalistične organizacije in spodbujajo nasilje. (Verdery 1998, 293)

¹ Ugotovitev prof. Sammyja Smoohe iz Univerze v Haifi na konferenci Transnacionalne etnične skupnosti, ki je v organizaciji Inštituta za narodnostna vprašanja potekala v Ljubljani 21. in 22. junija 2008.

TRANSNACIONALIZEM IN NEKATERI -NACIONALIZMI

Preden se poglobimo v že napovedano razmerje med potencialno vse bolj transnacionalnim posameznikom in težnjami sodobne nacionalne države, pa dopolnimo razumevanje pomena transnacionalizma še z razločitvijo od nekaterih drugih sorodnih in s transnacionalizmom včasih pomešanih konceptov.

Globalizacija se pogosto obravnava kar kot okrajšava za *ekonomski transnacionalizem*, ki označuje interakcijo multinacionalnih korporacij z namenom maksimizacije kapitalskih dobičkov. Če je torej pretirano iskati transnacionalizem v preteklosti, v kateri še nacionalizma ni bilo, pa se zdi ustrezno umeščati transnacionalizem v globalizacijske procese, kar tudi lahko zasledimo v večini obstoječega znanstvenega opusa o transnacionalizmu. Pojav koncepta transnacionalizma kronološko sovпада s tako imenovano proto-globalizacijo (Toplak, 2005), ki jo je spodbudil razmah zahodnega imperializma v poznem 19. stoletju in je doživela vrhunec pred prvo svetovno vojno, ki je ta proces prekinila:

V tem času so 'oddaljeni' dogodki neenako učinkovali na 'lokalno življenje' in je bil njihov učinek odvisen od konteksta. Z delnicami se je intenzivno trgovalo med 'nacionalnimi trgi' in vzdrževanje valut je za nacionalne vlade postajalo težje zaradi pritiskov mednarodnih finančnih tokov, pa vendar so države obdržale nadzor nad davčno politiko. Kljub številnim tujim ban-

čnim podružnicam po svetu je zelo malo ljudi imelo bančne račune v tujini, ni bilo off shore bančnega poslovanja, kakor tudi ne možnosti najemanja tujih kreditov. Res se je izvoz povečeval in so dobički podjetij od aktivnosti v tujini naraščali, toda 'domači' dobički so prevladovali, tako kot tudi razmerje med mednarodno in domačo delovno silo v prid slednje. Potovanja v tujino so zelo narasla, a niso presegla potovanj 'doma' in kljub živahni čezmejni kulturni izmenjavi so proizvodi in vrednote nekateri kultur izrazito prevladovali nad ostalimi. Nastale spremembe so tako predstavljale priložnost za ekonomije in družbe, pa tudi izziv za javno upravo in države, ki pa so ostale močne kljub težavam v makroekonomski politiki.² (Toplak 2005, 64)

Kljub deljenim mnenjem, ali je pred stoletjem in več globalizacija pravzaprav že nastopila in kakšno nadgradnjo tedanjih globalizacijskih zametkov predstavljajo sodobni globalizacijski procesi, je očitno, da je transnacionalizem ob ideologiji in družbenem gibanju/pojavu lahko torej koncipiran tudi ekonomski proces, ki označuje reorganizacijo proizvodnih procesov na globalni ravni, njegovi akterji pa niso posa-

² Zavemo pa se ob tej aplikaciji še nečesa drugega: da »tudi sedanje »globalizacijsko« obdobje še zdaleč ne izpolnjuje vseh kriterijev optimalne globalizacije, saj za popolnoma svoboden pretok kapitala, blaga in ljudi še zmeraj obstajajo številne ovire, še zdaleč ne moremo govoriti o homogeni globalni kulturi, namesto porajanja globalne družbe in globalne javne uprave se soočamo z naraščajočim izkoriščanjem, vojnami, trdoživostjo nacionalizmov in socialnim neredom; holistične tendence svetovnega sistema še zdaleč niso vidne.« (Toplak 2005, 63)

mezniki, ampak multinacionalne korporacije. Če je globalizacijo oziroma ekonomski transnacionalizem med drugim mogoče interpretirati kot prost pretok blaga, storitev, kapitala, informacij, pa tudi ljudi neodvisno od državnih meja in ovir, ki jih postavlja državljanstvo, transnacionalizem v smislu družbenega pojava pomeni prost pretok v osnovi fluidnih posameznikovih identitet kot posledica prostega pretoka ljudi med več političnimi/kulturnimi okolji.

Transnacionalizem v smislu interakcije med posamezniki in nedržavnimi entitetami je nadalje potrebno razločevati od *internacionalizma*, ki je primarno interakcija držav (npr. znotraj Organizacije združenih narodov ali Evropske unije) ali internacionalnih zasebnih organizacij (na primer Zdravniki brez meja ali Greenpeace), ki sicer intervenirajo transnacionalno v imenu svojega poslanstva, imajo pa fiksni nadrejen administrativno-geografski domicil.

Anacionalizem ne pomeni zgolj odsotnosti nacionalizma, kot bi lahko sklepali iz etimologije, ampak gre za radikaliziran kozmopolitizem, kot so ga premislili ideologi Esperanta. Koncept zajema tudi antinacionalistično in univerzalistično dimenzijo ter zahtevo po jezikovnem poenotenju sveta, kakor tudi vzgoji za globalno državljanstvo.

Antinacionalizem pa je izrecna obsodba nacionalizma kot nezaželenega in nevarnega ideologije, kar nam je Zgodovina navsezadnje že polno dokazala. Pri kozmopolitskem zavzemanju za

enovito svetovno družbo je antinacionalizem seveda neogibna ideološka sestavina, konkretno z zahtevo po izbrisu nacionalnih meja. Antinacionalizem je moč detektirati tudi v marksizmu, trockizmu in maoizmu ter anarhizmu, znotraj katerega se je razvila prepričljiva kritika nacionalizma kot osnove za konsolidacijo etatizma in državne represije.

Na prvi pogled se zdi, da se transnacionalizem in *patriotizem* izključujeta, a na drugi pogled ni povsem tako. Če sicer zelo relativen pojem patriotizma koncipiramo v najsplošnejšem smislu kot ljubezen do domovine, transnacionalni posameznik lahko goji tudi tovrstna čustva, saj domovino ali več njih zagotovo ima. Pomembna paralela med transnacionalizmom in patriotizmom je tudi v poudarku na posamezniku za razliko od kolektiva nacije, znotraj katerega naj bi se posameznik podredil nacionalnemu interesu ter v zameno prejel določene privilegije in konfekcijsko identiteto.

Transnacionalni posameznik uživa bistveno več svobode pri izbiranju in oblikovanju svoje identitete, kakor nekdo, ki se zadovolji z vrojeno etnično identiteto. Seveda pa pri slednjem ni napora samoizumljanja in prisotnosti eksotnega konflikta zaradi nepodrejanja načina življenja dominantni večini znotraj skupnosti.

Ali pa potemtakem resnično suveren transnacionalni posameznik, ki med svojimi domovinami nobeni ne namenja izrecne prednosti, za državo ni zanimiv? Daleč od tega.

TRANSNACIONALNI POSAMEZNIK V RAZMERJU DO NACIONALNE DRŽAVE (SLOVENIJE)

Številne države poskušajo s transnacionalnimi politikami vplivati na te posameznike, da bi vendarle »izbrali« domovino ali vsaj eni dajali določno prednost, ker si od tega obetajo politične (volilni glasovi) in ekonomske (davki) koristi. Seveda ima v osnovi precej kontradiktorna »transnacionalnost« teh politik specifično ideološko težo in ne naslavlja družbenega gibanja ali posameznikovega stanja. Posebej pri tem izstopajo novonastale države, ki so šele v procesu konsolidacije. Tak primer je tudi Slovenija, ki je po obdobju socializma, v katerem je bilo državljanstvo že bilo politično utemeljeno, na novo prerazdelila ustavne politične pravice na osnovi etnične pripadnosti. (glej Verdery, 1998)

V okviru zakonodaje, ki zadeva Slovence, živčice v »zamejstvu«³ in po svetu je Slovenija vpeljala koncept dvojnega državljanstva, ki je še zmeraj izrazito enosmerne narave v toliko, da močno lajša pridobitev dvojnega državljanstva etničnim Slovincem, ki so se rodili v drugih državah, močno pa pridobitev istega privilegija otežuje za tiste, ki so, četudi morda celo rojeni v Sloveniji, pripadniki drugih etnij. (Razlaga ZORSSZNM, 2006)

Slovenci brez slovenskega državljanstva so bili v Sloveniji doslej obravnavani kot tujci, Za-

kon pa je uvedel poseben pravni status, Status Slovencev brez slovenskega državljanstva. Status je imetnikom zagotovil določene ugodnosti in olajšave, kot je bilo predvideno že v 5. členu Ustave Republike Slovenije.⁴

Slovenci z dvojnim državljanstvom že imajo pravico voliti v Državni zbor Republike Slovenije, čeprav nimajo dolžnosti plačevanja davkov. So namreč del imaginarne »Velike Slovenije« oziroma »skupnega slovenskega kulturnega prostora«, ki ga Strategija odnosov Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja, pripravil jo je Urad za Slovence v zamejstvu in po svetu, definira kot prostor, ki ga »tvorijo Republika Slovenija in območja držav, kjer prebiva avtonoma slovenska narodna skupnost ter slovenski izseljenci in zdomci. Je oblika promocije in razpoznavnosti slovenske družbene stvarnosti, kulture in jezika v srednjeevropsko-sredozemskem prostoru ter v širšem, globaliziranem svetu. Je skupnost slovenskih ljudi v smislu najširšega pojmovanja kulture, torej na vseh področjih. Ni tesno geografsko vezana danost, temveč prostor skupnosti, v katerem se prosto pretakajo informacije, ljudje ter viri in dobrine ... Skupni slovenski kulturni prostor naseljujejo tisti, ki se štejejo za Slovence v Sloveniji in zunaj nje.« (Strategija, 2008) Skupni slovenski

³ Dobesedno se termin »zamejstvo« po vzpostavitvi schengenskega režima zdaj nanaša samo še na hrvaške državljane slovenskega porekla, saj drugje Slovenci ne živijo več »za mejo«.

⁴ Tudi področje repatriacije, to je tistega priseljavanja v domovino, ki ga organizira in financira Republika Slovenija, je Zakon na novo uredil tako, da je namenjena zlasti Slovincem, ki živijo v državah, kjer vlada huda kriza, kar ugotavlja Ministrstvo za zunanje zadeve, ter Slovincem, ki lahko pomembno prispevajo k razvoju Slovenije.

kulturni prostor se zdi možen zaradi splošnega prostega pretoka vsled globalizacije, čeprav je po drugi strani koncipiran esencialistično, kot zgodovinska skupnost »od vekomaj«. Na mehek način si prisvaja attribute drugih držav (teritorij, državljane), s tem ko skupnost vesoljnega slovenstva koncipira kot virtualno (v pripravljalni fazi strategije pa tudi izrecno kot transnacionalno). Težnja v ozadju tovrstnega virtualnega mreženja pa je nadvse konkretna: slovenska etnokracija na tak način poskuša povezati ali celo sinergizirati svoje človeške resurse in ignorirati neprekrivanje slovenskega etničnega prostora s političnim prostorom, ki si ga je v zgodovini uspela izboriti zdaj država Slovenija; namesto z globalizacijo pogojenega »kolapsa prostora« (Isaacs, Halfdanarson 2007, VII) se vsili drugače koncipiran, a močno omejujoč prostor, tako imenovane »meje v glavah«. V drugi plan pa se tako postavlja tudi državljane in prebivalce Republike Slovenije, ki se ne morejo pohvaliti s slovenskim etničnim poreklom in ki so vsaj teoretično enakopravni subjekti slovenske politične skupnosti, ne pa tudi slovenske etnične skupnosti ali »slovenstva«.

SKLEP

Slovenija s svojimi »transnacionalnimi« politikami seveda ne predstavlja izjeme. Kot rečeno, je tovrstno razumevanje transnacionalizma precej značilno za novonastale države, pa tudi za nekatere izrazito etnokratske družbe, kot sta Izra-

el ali Kitajska. Po drugi strani izrazite politične skupnosti, kot je na primer Nizozemska, nimajo tovrstnih politik. Problem državnih transnacionalnih politik je zlasti v tem, da je transnacionalnost stanje in način življenja, ki je stvar in odločitev posameznika, omejevanje in določanje pojavnih oblik transnacionalnosti pa torej ne more biti predmet javnih politik, ne da bi krnilo posameznikovo osebno svobodo. Edine smiselne transnacionalne politike bi bile tiste, ki bi jih sprejemale in implementirale transnacionalne oblasti. V delu politik, ki neposredno zadevajo državljane Evropske unije, je ta smiselnost prisotna, v državnih politikah pa ne.

Gledano povsem na splošno, je odnos med transnacionalnim posameznikom in državo v znamenju napetosti, zato je ena obetavnejših raziskovalnih perspektiv v polju migracijskih in transnacionalnih študij prav »potreba po epistemološkem premiku vsled ontološke spremembe socialne strukture, ki postaja vse bolj transnacionalna. Novo polje interdisciplinarnih transnacionalnih študij bi moralo biti utemeljeno na paradigmatškem preskoku v fokusu raziskovanja družbe z nacionalne države kot osnovne enote analize na globalni sistem kot ustreznejšo enoto.« (Robinson, 1998, 561). Tudi Bauböck poziva k politični teoretizaciji transnacionalizma (Bauböck, 2003, 700)

Država, ta fiksna in represivna oblika družbene organizacije, si prizadeva posameznika »posvojiti« in podrediti, transnacionalni posa-

meznik pa tej težnji uhaja in s tem načnja kohezijo etničnega kolektiva. V kontekstu globalizacije se je že pred časom razvila resna razprava o grožnji, ki jo globalizacija predstavlja za obstoj države. (glej Pikalo 2003) Kot poglobitveni akterji te eksistencialne grožnje so bile označene multinacionalne korporacije. A vprašati se je moralo tudi, kakšno grožnjo predstavlja naraščajoče število transnacionalnih svetovljanov, ki izkoriščajo vse eksistencialno osvobajajoče prednosti globalizacijskih procesov. Razpravljavci o globalizacijski grožnji obstoju države so nekako zaključili, da je država še zmeraj in še kako potrebna, da posameznika varuje pred neosebno grabežljivostjo in izkoriščanjem multinacionalnih korporacij. Toda, ali bo transnacionalnega posameznika pripravljena ščititi vsaka izmed njenih/njegovih »domovin« ali nobena? Ali transnacionalni posameznik, katerega transnacionalnost je pogosto posledica zaposlitve v multinacionalni korporaciji ali mednarodni organizaciji, globalizacijo sploh doživlja kot problem individualne nemoči pred globalnimi pritiski ali pa je eden zmagovalcev tega procesa?

LITERATURA IN VIRI:

- Anderson, Benedict R.** (2007) Zamišljene skupnosti : o izvoru in širjenju Nacionalizma. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Anderson, James,** ur. (2002) Transnational Democracy, New York: Routledge.
- Bauböck, Rainer** Toward a Political Theory of Migrant Transnationalism.
- International Migration Review** Vol 37, No 3, Transnational Migration: International Perspectives (Fall 2003), 700-723.
- Bourne, Randolph.** Trans-national America. *Atlantic Monthly*, 118 (July 1916), 86-97. Internetni vir: <http://www.swarthmore.edu/SocSci/rbannis1/AIH19th/Bourne.html>. Dostop: 12. 8. 2009.
- Glick Schiller, Nina; Basch, Lina; Szanton Blanc, Cristina.** From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration *Anthropological Quarterly*, Vol. 68, No. 1 (Jan., 1995), 48-63.
- Isaacs, Ann Katherine,** ur. (2007) *Immigration and Emigration in Historical Perspective*. Pisa: Pisa University Press.
- Jacobson, Norman.** Escape from Alienation: Challenges to the Nation-State. *Representations* 84, 2004, 44-51.
- Maritain, Jacques** (2002) *Človek in država*. Ljubljana: Študentska založba.
- Kaiser, Wolfram; Starie, Peter** ur. (2005) *Transnational European Union – Towards a Common Political Space*. New York: Routledge.
- Mackerras, Collin.** ed. (1998) *Dictionary of the Politics of the People's Republic of China*. London, New York: Routledge.
- Meyer, John W; Boli, John; Thomas, George M.; Ramirez, Francisco O.** World Society and the Nation-State. *American Journal of Sociology*, Volume 103 No 1 Julij 1997, 144-81.
- Mitchell, Katharyne.** The National Citizen in Neoliberal Times: From the Multicultural Self to the Strategic Cosmopolitan. *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, Vol 28, No 4, December 2003, 387-403.

- Mostov, Julie** (2008) *Soft Borders: Rethinking Sovereignty and Democracy*. New York: Palgrave MacMillan.
- Pikalo, Jernej** (2003) *Neoliberalna globalizacija in država*. Ljubljana : Sophia.
- Reis, Elisa P.** The Lasting Marriage Between National and State Despite Globalization. *International Political Science Review* 2004, Vol 25, No 3, 251-257.
- Robinson, William I.** Beyond Nation-State Paradigms: Globalization, Sociology and the Challenge of Transnational Studies. *Sociological Forum*, Vol 13 No 4 1998, 561-594.
- Strategija odnosov Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja** (2008). <http://www.uszs.gov.si/fileadmin/uszs.gov.si/pageuploads/173svStrategija.doc>. Spletni dostop: 16. 6. 2010.
- Skrbiš Zlatko** (1999) *Long-Distance Nationalism: Diasporas, Homelands and Identities*. Ashgate: Aldershot.
- Theen, Rolf H.W; Wilson Frank L.** (1986) *Comparative politics – An Introduction to Seven Countries*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Toplak, Cirila** Obdobje 1880-1914: westernizacija, internacionalizacija ali že predglobalizacija sveta? V: Brglez, Milan; Zajc, Drago ur. *Globalizacija in vloga malih držav: Slovenija v procesih globalizacije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 51-64.
- Verdery, Katherine**, Transnationalism, Nationalism, Citizenship, and Property: Eastern Europe since 1989, *American Ethnologist*, Vol, 25, No 2 May 1998, 291-306.
- Waters, Malcom** (1996) *Globalization*. Routledge New York.
- Westwood Sallie; Phizaklea Annie** (2000) *Transnationalism and the Politics of Belonging*. New York: Routledge.
- Zakon o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja** (2006) [Http://www.uszs.gov.si/fileadmin/uszs.gov.si/pageuploads/zakon_splet.doc](http://www.uszs.gov.si/fileadmin/uszs.gov.si/pageuploads/zakon_splet.doc). Spletni dostop: 5. 6. 2010.

IMAGINING EU(ROPE): EUROPEAN NATIONALISM, EUROPEAN IDENTITY, EUROPEAN POLITICAL CULTURE

Abstract: The paper focuses on the opportunity to observe in practice the confirmation of and/or deviations from a major social science theory, namely Benedict Anderson's theses on evolution of modern nationalism and the so-called "imagined communities", applied to the case of the European Union in the 21st century context. The historical dynamics of nationalism in Europe as well as action and policies reflecting "official nationalism" of European political elites is examined. Current issues of European identity are discussed in the context of European history and the history of the idea of Europe as well as the emerging possibility of a cosmopolitan European society. Potential elements of "European" political culture are identified via a review of fundamental elements of national political cultures of EU Member States and other European countries in order to reinforce/question the image and reality of the European Union as a functioning political community. Authors argue that the political discourse on the need to reinforce European identity for better cohesion of the European Union is contradicted by actual EU policies.

Keywords: European Union; Nation; Nationalism; History; Identity; Political Culture

EUROPEAN UNION – AN IMAGINED COMMUNITY IN THE MAKING

With the adoption of the Lisbon Treaty, the European Union appears to be making another, albeit hesitating, small and compromising, step toward a profederal political system. In the recent years, this fundamental choice of future organizational principle of the EU has been inevitably accompanied by an increasingly consensual political discourse on the need to create and reinforce European identity, beside national identities that supposedly represent one of the many European diversity assets. If such an identity is indeed to gain strength in the future to the point of rival with national identities forged by the Member States, will it be possible to consider a European nation at some rather distant point in the future?

According to Etienne Balibar, European nation is currently (and definitively?) reduced to those already having citizenship of one of the (Member) States and therefore to a legally exclusive category (Balibar in Delanty, Rumford, 2008, 130). Could there be more to it however, especially when considering, comparing and contextualizing the nation-making processes in the past that have been thoroughly analyzed, if not entirely understood?

The starting point of such a mental exercise must be a clear definition of the concept of nation, "one of the most confusing and tendentious terms in political vocabulary" (C. Tilly

in Smith, 2005, 21). “Nationologists” at work since the early acknowledgement of modern nations in the 18th century have progressed in their understanding of that concept from the early “objective” definitions proposed by Edmund Burke and Giuseppe Mazzini to Benedict Anderson’s and Ernest Gellner’s “subjective” conception of nation (Smith, 2005, 22). While for example Mazzini’s nation was „natural’ and has always existed, although not articulated, based on sanctified territory, common memory of the „golden age’, the „ glorious dead’ and the common destiny/mission (Smith, 2005, 178), to Gellner “nationalism is not an awakening of nations or their self-consciousness; nationalism invents nations where there are none” (Gellner in Anderson, 2007: 23). Furthermore, “objective” definitions tended to exclude multi-lingual, ex-territorial and ahistorical nations, while the “subjective” definitions also include regions, tribes, city states and empires (Smith, 2005, 22).

According to Smith’s extensive body of research on nationalism, nation can better be identified as NOT being a state or NOT being an ethnic community (Smith, 2005, 23), yet “whenever and however national identity is forged, once established, it becomes immensely difficult, if not impossible (short of total genocide) to eradicate.” (Smith v Auer, 2005: 6)

By comparison, earlier Anderson’s definition of a nation is more exclusive (although Smith criticizes it precisely for being overly inclusive).

To Anderson, ideology of nationalism helped forge the nation, nationalism being the ideological nourishment that the idea of nation fed on. “A nation is undoubtedly imagined as not even members of the smallest nation never get to know all of their co-members, meet them all or even hear of them all – and yet, each of them carries in his mind an idea of belonging to a community” (Anderson, 2007: 22-23). According to Anderson therefore, “all communities are imagined that exceed primary village communities and transcend direct interhuman contact” ... and “need be distinguished not by whether they are true or fake, but by the manner they have been imagined” (Anderson, 2007: 23). Yael Tamir warns however, that “the term „imagined communities’ should not be confused with imaginary ones” (Tamir v Auer, 2005, 6), supporting another important Gellner’s argument, namely that “nationalism is not an awakening of nations or their self-consciousness; nationalism invents nations where there are none.” (Gellner in Anderson 2007, 23) Anderson interestingly comments further on that Gellner is actually saying that “there are “real” communities that need be given priority compared to nations.” Could the European Union then somehow be a more real community than the nations composing it?

In short, social scientists are far from grasping the concepts of nation and nationalism in their entirety although those two concepts have

been instrumental in creation of what we have come to call Modernity. From the wide selection of theories pertaining to this topic, I

propose to focus for the purpose of this particular discussion on Anderson's conception of nation and nationalism in order to attempt to apply its detailed findings to the case of the European Union or better, to explore the limits of such a contextualized application.

In his work, Anderson examines three fundamental assumptions we have of nations:

- *"Nation is limited by its final, although changeable borders, beyond which other nations exist.*
- *Nation is sovereign; the modern concept of nation emerged out of Enlightenment and bourgeois revolutions that destroyed the divine order and hierarchy of dynastic kingdoms. Nations strive for independence that ... should be free of intermediaries and is seen as guaranteed in a sovereign state.*
- *Nation is a community of a deep, horizontal camaraderie that enables people to kill and die in the name of these ideas"* (Anderson, 2007: 24).

Let us see how the European Union fits into this theoretical framework.

First, in its 21st century context, the European Union could without a doubt be perceived as imagined according to the above mentioned terms. It represents only the most recent and the most consensual and voluntary realization of the idea of Europe as a common entity; ideas

of united Europe of various forms and foundations have intrigued Europeans since Dante's *De Monarchia* (Toplak, 2003: 42). Prior to modern European integration processes the idea of Europe united had become reality for several although relatively short periods and in various ideological contexts (the Charlemagne Empire, the Napoleon's Empire, the Nazi *Neuropa*). At present, the European Union is a sovereign political entity of nearly half a billion inhabitants that most certainly transcends inter-human contacts. None of these Europeans can ever hope to meet all of Europeans; even if Europeans are supposedly aware of who the Europeans are, as opposed to the not-yet Europeans, want-to-be Europeans and "definite" non-Europeans, the accuracy of the answer to the question who Europeans are needs be verified anew each time it is asked.

Second, sovereignty is given up gradually by the EU Member States of their Governments' accord. The possibility of secession is guaranteed to Member States. Independence and freedom of the constituting entities (not to be confused with individual's freedoms) is therefore not really an issue in this community; moreover, the very decision and capability of giving up carefully selected parts of national sovereignty is what makes the European Union a unique political community in its own right.

Third, owing to its constant geographical expansion, the European Union has been lacking final, definite borders. On the inside, spe-

aking in Europeanization terms, the European integration involves “debordering of the Member States”, “de-emphasizing in general the territorial principle”, a process that seems to prepare for “the creation of a new political space” (Goetz in Graziano and Vink, 2008, 73-74). On the outside however, the European Union continuously expands onto neighboring territories with a clear agenda of territorial continuity. No “deep, horizontal camaraderie” can therefore develop among Europeans as the Europeans have to continuously mentally incorporate yesterday’s Others among Us. Subsequently, they can never be certain where Europe starts or ends and cannot identify themselves as Europeans in a fixed manner. The so-called vertical EU integration, if by that we mean not only integrating virtual “pillars” of policies but the emergence of a real feeling of belonging to a European community, is then made very difficult, if not impossible by constant horizontal integration.

Benedict Anderson supports his thesis on emergence of modern nationalisms and nations by stating that “development of press as general consumption product was a key to creation of an entirely new perception of simultaneity” and therefore “communities of horizontal-secular, temporary-transversal type” became possible such as nations. Early capitalism played a key role in this process via internationalization of publishing houses, once the limited market of Latin-speaking European bilinguals had been

saturated approximately 150 years following invention of printing (Anderson, 2007: 59-60). Publishers’ will to maximize profit, argues Anderson, then assisted in “revolutionary ascent of national languages” that could not be hindered by a brief comeback of Latin in the era of counter-Reformation. Earlier, Reformation had promoted national languages via independent national churches and was technically assisted in that by what Anderson calls, the “printing capitalism”. Latin as a European *lingua franca* on the other hand, lost its importance in early Modernity by becoming inaccessible to consumers not because they were analphabet like in the Middle Ages but because Humanistic rehabilitation of complicated pre-Christian texts made it incomprehensible and esoteric (Anderson, 2007: 61). Simultaneously, national languages were being instrumentalized for administrative centralization purposes by European (absolutist) rulers. Esoterization of Latin, reformation and development of randomly selected administrative languages therefore helped detronize Latin and destroy the *Communitas Christiana* (Anderson, 2007: 65). Medieval Christian Europe as an imagined religious and linguistic community was undone.

Standardized languages provided foundations of national consciousness in three different ways according to Anderson: they created unified fields of communication at mid-level between Latin and vernaculars; they slowed down

individualization of vernaculars and stabilized them in a fixed form while the printing capitalism assisted in “selection” of national languages of authority (i.e. standard languages) from numerous competing dialects (Anderson, 2007: 66-68.). Anderson’s final conclusion is that capitalism, printing and unavoidable variety of human languages created a possibility for a new form of imagined community, the modern nation. (However, “actual extent of modern nation-states does not correspond to determined scope of particular standard languages” (Anderson, 2007: 69)).

In the European Union, any “new perception of simultaneity” that Europeans might develop could not emerge from European media since there are practically none. While in late 19th century, the era of competitive imperialism, to cite just one example, *Cosmopolis*, a European journal including articles in English, German and French was regularly published (Lundquist, 2009: 13), there is no newspaper or TV channel or radio broadcast today that would simultaneously reach all or at least the majority of Europeans and connect them into an imagined community. At any time or place, no ordinary European is adequately informed on what all the others are doing. At best, we are exposed to continuous news on our neighboring EU Member States, the Brussels news and carefully selected random “highlights” from more remote EU Member States. The bi-lingual

TV channel Arte has remained a German-French attempt at cultural exchange. As far back as 1989, the initiative was launched labeled *Television Without Frontiers*, yet one should not be misled by the European Commission’s intent – it was a business incentive enabling TV marketing without frontiers more than anything else. The widely spread distribution of the monthly supplement to the French daily *Le Monde*, *Le Monde diplomatique*, currently published in practically every EU Member State as a tailored edition in national language, may appear at the first glance as an attempt at a European newspaper. However, if we take a closer look at the policy of the main desk in Paris, we rather discern an agenda of French cultural neoimperialism – excellence of critical journalism leaves nothing to be desired, geographically however, traditional French spheres of interest have clear priority: former French colonies in Africa and Asia, the Middle East with an expressed pro-Palestinian stance and the United States and of course, the France itself. There is little information on other EU Member States. All national editions of the monthly must publish 80% of translations of texts from the original French version, editorial included.

Also, it is a one way flow of information: “national” editors get texts from the original *Le Monde diplomatique* but they are not encouraged to provide articles from their national environment to be published in the main French version.

The barrier to creation of European media is at least two-fold: there is the perception of the media as an integral part of cultural policy, which still represents an untouchable bastion of national sovereignty of the Member States in spite of recent shy official hints at common European cultural policy; and apparently, even the most aggressive media capitalism cannot encompass the European Union's official multilingualism without compromising its basic profit-creating logic. Yet again, it appears as if, in spite of the contrary official discourse on efforts to reinforce European identity, the EU policies actually prevent the imagined community of the European Union to come into being.

Potentials of the internet to connect Europeans into at least a virtual community have yet to be explored. The use of contemporary media technologies as an instrument of cohesion would emphasize differences in the access to these technologies between EU citizens. They are in any case closely related to another communication issue, the language(s). Currently, in twenty-seven EU Member States twenty-three of their national languages are official EU languages. "The EU sees the use of its citizens' languages as one of the factors, which make it more transparent, more legitimate and more efficient" (Internet 1). The argumentation for official multilingualism is therefore that recognition and use of national languages gives to the average European something understandable and familiar to identify

with in this huge "community" of strangers. Official multilingualism is a tool for Europeans to affirm their national identity; official national languages therefore keep Europeans apart instead of connecting them. It is a paradoxical price for the European Union to continue to exist and again very self-limiting as to the possible extent of internal "vertical" integration. Translation of all official documents in all official languages comes at enormous costs and makes the decision-making machine of the European Union ever slower. One cannot easily perceive the "efficiency" of official multilingualism officially declared above. In practice however, Brussels officials are supposed to speak English, German and French and working documents of the EU administration are mostly designed and treated in English only. We seem to witness a not so random selection of administrative languages as Germany, Great Britain and France happen to be European Union's pivotal powers. Although since 2004, some 150 million Slavs joined the European Union, no Slavic language figures among the actual working languages of the European Union. If we consider the current "selection", Polish stands most chances to join the above-mentioned three at some point in the future.

Also, a particular form of English has emerged from the bureaucratic daily communication. "Brusslish" is spoken with all imaginable accents and abounds with intentionally invented integration vocabulary that causes great

difficulties to professional translators of the *acquis communautaire* in every country in the accession process. In Anderson's terms again, there clearly is an on-going process of "instrumentalization of a language for the purpose of administrative centralization". However, it clashes with the ineffective EU policy of official multilingualism and therefore cannot be publicly recognized as an attribute of imagined community. Moreover, it reinforces the alienation of Brussels bureaucratic elites, and its hermetic vocabulary makes it inaccessible to European citizens. The latter issue has been demonstrated in Ireland in 2008 for example, where people do speak English after all and yet had difficulties understanding the European Constitutional Treaty to a point that they refused to adopt it.

We would argue therefore that European identity, if truly a project, cannot transcend wishful political discourse, if the European Union continues to expand onto neighboring countries, conserves the current multilingual policy and subsequently, leaves European media to the market constraints. Furthermore, since the European Union seems to be imagined differently than Anderson's modern nations, the feeling of belonging to this community can hardly be instrumental to its existence; otherwise it would not exist anymore. Since European identity and cohesion issue became important in the post-Cold War context and in particular, the great enlargement in 2004, it can be assumed in 2010

that national political elites of the new Member States acted as good adepts of neo-functionalism. What about the EU citizens?

EUROPEAN IDENTITY

Delanty and Rumford point out that the Maastricht Treaty first called for "reinforcement of European identity", which since has indeed been reinforced by new symbols of Europe, by emerging common European cultural policy, the European passport and above all, the European currency. In line with my application of Anderson's thesis to the European Union they argue that "although there is no common language, these attempts do not differ substantially from efforts of national elites in the past to create national identities, but they tend to be more inconsistent." (Delanty, Rumford, 2008, 70)

Delanty and Rumford conceive of the European identity as of an "identitary multitude, encompassing national, regional political and other identities", which change the European identity along their transformations; the two authors consider accession of new Members States an example of such identitary flexibility. We would argue however, that at least the post-2004 European Union as a whole remains unable to conceptualize identity as a "generalized manner of self-understanding ... directed at a broader cultural concept of Europe" (Delanty, Rumford, 2008, 72). Identity in this part of Europe and in newly founded states after the

Cold War in particular remains very territorial as demonstrated by numerous cases of border disputes and minority tensions. Cosmopolitan European identity as an upgrade of the supra-national and official EU identities in opposition to national identities remains for the whole of the European Union a remote future possibility. Delanty and Rumford recognize that

“the idea of a cosmopolitan European people is a prisoner of a paradox as it refers to a community yet denies the “Us” as a destined community. If the only thing that binds Europeans into a postnational constellation is a renouncement of their history [referring to Habermas’s constitutional patriotism], then there is nothing left to identify the people in three fundamental meanings: *ethnos*, *demos* and *nation*.” (Delanty, Rumford, 2008, 130)

Stefan Auer also admits that “the simple fact that national identities are social constructs and not something inherently „natural‘, does not mean that they can be easily abandoned, or replaced by some form of enlightened cosmopolitanism.” (Auer, 2005, 6)

We agree with Delanty and Rumford that a cosmopolitan European identity would need no *ethnos* or *demos*, but primarily new discursive spaces (and necessarily, a solution to the above mentioned language issue). It remains hard to believe however, that certain evolutionary stages of creation of collective identity, identified by the body of theory on nationalism, could simply

be ignored in the case of the European Union, due to new contexts of the contemporary world.

In line with less idealistic conceptions of identity, a particular cultural identity remains essentially unavailable to those not exposed to an early socialization (mother tongue, education) in a particular cultural environment. One therefore is European or not, depending on where Europe is and what European means and that is where the issue of constantly changing EU borders is to be again referred to. If we conceive of collective identity as of “a dialectic between similarity and difference” (Jenkins, 2008: 169), the negotiation between these two notions, the issue who is European and who is not (yet), becomes a matter of an almost daily plebiscite. Owing to the above mentioned lack of information on the EU member societies, for an average EU citizen Anderson’s communitarian “perception of simultaneity” lags behind the actual size of the European Union. In other words, in Europeans’ minds, the European Union that they are willing to identify with, is much smaller than it politically is.

Also, “national identities have many advantages over the idea of one European identity. They are alive, accessible, and strong, they have been cultivated and believed in for a long time ... In all these aspects Europe is deficitary as an idea as well as a process. It lacks above all a premodern past – a „prehistory‘ that would give it emotional weight and historical

depth. Without common memories and meanings, common symbols and myths, temples, rituals and monuments, if we exclude bitter remnants of the recent Holocaust, who is going to feel European deep inside and who is going to sacrifice oneself willingly for such an abstract ideal? In one word, who would die for Europe?" (Mikkeli, 1998: 220-1) Aleš Debeljak calls for a similar identity transfer when he argues that "Europe lacks precisely those things that inspire political life at the national level: popular political personalities, mass media and humor (there are jokes about the French, the British or the Montenegrins, yet there are no jokes about Europeans)." (Debeljak, 2004: 40) Although Americans would immediately retort that jokes about Europeans abound in their midst, the composites of national identity that both Mikkeli and Debeljak enumerate cannot be transposed to the EU level without the European Union being designed and recognized as a state and without some form of "official nationalism" (using Anderson's term again) being consistently enforced by the European political elites. As we have previously emphasized, the current EU policies, let alone the debacle of the Constitutional Treaty, have a rather opposite effect and impact.

Heikki Mikkeli is right however, that a community is not only imagined through a "new perception of simultaneity" in space; the feeling of belonging to a collective (or "cultural" iden-

tity in Erik Erikson's terms) is constructed and reinforced retrospectively through unifying myths. Richard Jenkins also emphasizes along this line of argument that "historical destiny" may appear an "odd [...] anachronistic [...] notion" that led and may lead to "terrible ends". Yet it is also "crucial" as "one distinguishing feature of nationalisms is their appeal to the past ... in the construction of a collective project for the future" (Jenkins, 2008: 167).

In spite of a growing fashion of "European" historiography in recent decades that has been obviously welcomed/spurred by the EU institutional structures, event-history of Europe still divides rather than unites (Davies, 1998: 2-6). It is a series of historical narratives by winners and losers, whose interpretations are far from consensual. If we look more closely at the history of the idea of Europe as a religious, cultural, economic and/or political entity, two issues come to light: in the past, large parts of Europe have either been "integrated" by force – be it by Roman emperors, Charlemagne, Napoleon or Hitler – or otherwise the short-lived feeling of belonging to a European community emerged solely as a consequence of appearance/construction of a common enemy, be it Arabs or Turks. The Soviets are not to be added that easily to the list of enemies; the intellectual debate on European-ness of Russia has been going on since Peter the Great. Furthermore, in the course of the Cold War, two integration processes were in progress

on European soil simultaneously although with opposite ideological foundations.

Promoting medieval crusades or anti-Ottoman wars as unifying European myths or the Smith's "golden age" would present European politicians with insurmountable political problems – there is a contradiction of values with the supposed secularity of the European Union as well as with the supposed European multiculturalism. Such a blunt realism would create an "enemy within" of the Muslim population of the European Union as well as put a stop to the delicate juggling of the "European perspective" of Turkey. (There is an additional contradiction in European conception of Islam, embodied in Turkey, as the historical Other: for centuries, the Ottoman empire has been self-understandingly considered an inevitable *European* political power.)

In general, although societal cohesion by means of common enemy is highly effective (consider the example of Israeli society), it would be difficult to convince Europeans that the European Union is actually threatened by some really dangerous Other today. The crisis of European-American relations at the start of the war in Iraq was the closest it came to development of such an uneasy feeling. Creating a common enemy is also a risky technology of authority, in Foucaultian terms, that cannot benefit the already instable global political situation of our time. What else can be done then to reinvent the past with the purpose of tying the Europeans to Europe?

Admitting that imperialism is at the core of Europeanness would support a growing evidence that the European Union itself is just another empire in this tradition, although labeled "soft" or mainly "economic". If seemingly it was only from the Maastricht Treaty on that the European Union has begun to follow the path of intensive political integration, the integrational intent has been threesome from the very beginning: economy (promotion of capitalism and exploitation of resources and markets), security (in the Cold War context) and politics (balance of powers, control of Germany at the early stage, active enforcement of democratic/capitalist paradigm through expansion) (Toplak, 2003). It is no coincidence however, that political integration has been reinforced since early 1990-ies: following the fall of the Berlin Wall, Europe has been gradually left on its own by the principal stakeholder of the integration process, United States of America.

Seeing that their empires were falling apart after World War II, European colonial powers gradually opted for *mutual* exploitation within the common market (with the exception of tiny Luxemburg, the early Europe of six was composed of more or less successful imperial powers), and then reached beyond their borders integrating ever more new Member States. By that statement we are not minimizing the impact of American foreign policy onto early stages of the integration process. On the contrary, we con-

sider America to be a crucial factor in launch of the European integration; without American insistence that the European integration be an essentially “top-to-bottom” project of European political elites, the public distrust of recent war enemies could not have been overcome so soon after World War II. We are arguing however, that European political elites also recognized in the European integration a solution and an alternative to loss of economic power and political leverage they foresaw to suffer in the global post-War decolonization process. The current dividing line between (former) European colonial powers and those Member States that never had colonies or were one in the past, represents a sort of *European frontier* where colonialist Europe and colonized Europe are sutured together (and where they can fall apart).

This tectonic fault does not only set apart economically most developed EU Member States from the less prosperous. This dividing line renders more complex the historical division between European societies supposedly based on predominantly civic versus ethnic nationalisms.

According to Stefan Auer, “ethnic nationalism emerged in the late nineteenth century and it is said to be pertinent to the people of Central and Eastern Europe. While civic nationalism is usually associated with liberalism, exclusionary ethnic nationalism has often been conducive to authoritarian regimes.” (Auer, 2005, 5) In spite of the absence of connection between European-

nization and convergence, which makes Goetz’s “families of nations” within Europe less likely, Goetz argues that center-periphery relations within European Union are clearly detectable, while analysis of historical foundations of certain regional similarities of Member States is still missing in the Europeanization theory, if the classical divisions such as Western, Eastern, Scandinavian and Mediterranean Europe have become outmoded (Goetz in Graziano and Vink, 2008, 75-84).

Delanty and Rumford attempt to explain current differences in the European Union by the thesis on a European “civilisational constellation” (Delanty and Rumford, 2008, 50). They see Europe divided “from the very beginning” onto Western and Eastern, the latter encompassing an additional division onto Russian and Islamic civilization. We would argue however that one can easily simplify and even ignore the complexity of current “constellations” within Europe without also considering (post)colonialism and (de)nazification. Also, one needs to consider Auer’s thesis that “different conceptions of nationalism have been competing for dominance within particular countries both the East and the West.” (Auer, 2004, 1)

The two divisions, the one considering the level of economic prosperity and the other considering foundations of nationalisms and national identity, are related. Industrialization brought about abrupt (as in France) or gradual

(as in Great Britain) political development in Western Europe, while Central and Eastern Europe lagged behind. Today, three states stand somewhat in between these “two Europes”. Austria, Italy and Germany, the three countries where in the 19th century ethnic nationalism prevailed and yet possessed colonies, were a form of empire and at least partially succeeded in introducing economic progress, yet were also the countries where tension between industrialization and lack of political modernization led to fascisation and nazification based on extreme nationalism and racism.

After World War II, Western Germany went through a successful denazification process what cannot be said of Italy and Austria. The seemingly neo-imperial reunification of Germany in 1990 was approved by the “international community” to control Western Germany’s predominant role in the European Union and to prevent drastic depopulation of Eastern Germany. In spite of all the economic difficulties of reunification, the German democracy today is perceived at least by German political scientists, if not the majority of German citizens, as a self-understanding value, which is strengthened and not weakened by the current economic crisis. Modern Germany has gone through a transition from predominantly ethnic nationalism to civic nationalism; it is the only European democracy based initially on an imagined community united by fervent ethnic nationalism that today

appears as a functioning political community where civic nationalism prevails. Germany represents evidence then that such a conversion or political development can be achieved. Habermas’s theses on “constitutional patriotism” of a “postnational [European]society” that have been widely criticized as non adaptable to the whole of Europe can be underlined by this unique situation of Germany. According to Habermas, the “postnational” society cannot hope to create its identity based on territory, cultural heritage or even the state, but rather the procedural rules to solve conflicts, communication in new public forums and loyalty to the constitution (Delanty and Rumford, 2008, 72)

Auer argues however, that “while the West (Germany included) finally found a sane nationalism, Eastern Europe was doomed to remain wild for considerably longer.” (Auer, 2005, 12) Eastern Europe in this case does not correspond to post-socialist Europe alone. Austria, after decades of overly pragmatic “great coalitions” and regular demonstrations of importance of Austrian extreme right (scandals with K. Waldheim and J. Heider, Austria’s policy toward certain minorities and migrants) has attempted in the last twenty years at economic recolonization of the Austro-Hungarian empire in Eastern Europe and the Balkans. Italy remains a colonial power and a colony within itself just as the European Union is – Roberto Dainotto has presented a convincing argument on the Itali-

an North colonizing the Italian South in *Europe (in Theory)* (Dainotto, 2007). Italian traditionally unstable political scene has recently resulted in “berlusconization” to an extent that one may consider Italy of today a typical oligarchy rather than democracy. The question remains whether Italy’s democracy “evolved” into oligarchy in line with early Roberts Michels’ theses on oligarchy, or Italian democracy has been flawed owing to particularities of Italian political culture.

“EUROPEAN” POLITICAL CULTURE

The term political culture was forged in the 1960ies by pioneering efforts of Almond and Verba who studied fundamental values that determined political systems based on public opinion polls. The political culture school focusing on national political cultures soon began to consider national historiography of a particular national community as well. In a narrower sense, political culture can be perceived in political behavior of those actively involved in politics, i. e. politicians and their actions, while in everyday life the term may also be synonymous with the national character or even behavior of individual political subjects. For the purpose of this paper, we propose to conceive of political culture in its most inclusive sense, as subjective perception of history and politics, fundamental assumptions and values of individuals in a particular political community, their political behavior and expectations as well as behavior of politicians and

other actors in national politics, including what we consider “national character” of a particular community as a collection of prejudices who we think we are and what others think about us (Brown and Gray in Lukšič, 2006: 37).

From all these perspectives, the European political arena could hardly attest for more diversity. Beside seven parliamentary monarchies, other Member States have adopted various forms of representative democracy with various divisions of competencies within the executive. The separation of Church and State also acquires various forms in political practice, with political ambitions of the Church hardly masked in predominantly Catholic Member States. Belgium, Spain, France and Turkey as a candidate country have pressing decentralization issues. Following the chronological pattern of integration, it is obvious that diversity of political cultures has been the reality of the European Union from the beginning.

While Luxemburg, with its size of a polis, is not only a monarchy, but also a “legal” democracy where sovereignty lies with the Supreme Court; Italy is becoming increasingly intolerant, politically conflicting and unstable, split onto North and South and co-administered by Mafia families. In Belgium the tension between two ethnic communities is growing, but the division is also one of approaches to governance and since Belgium is also a monarchy, ethnocracy is here perhaps less important than developmentalism.

Germany has been evolving politically in consensual respect for democracy by several great coalitions, under the sign of self-criticism and tolerance. United Kingdom has been a historical example of reformism, gradualism, Euro-skepticism, liberalism and political pragmatism, all in absence of a written constitution. In Ireland, a former colony, the political culture has been dominated by nationalism and Catholicism, while Denmark still represents an example of pluralism and functioning parliamentarism. Portuguese appear in consensual favor of constitutionalism, which could be attributed to their history of dictatorship. For the same reason, the military is still an important force in Portuguese society, yet support for the EU is above average, the democratic deficit is lesser and decentralization has been successful. Spain, another monarchy, is once again the European outpost, this time regarding migration issues related to Africa; it constantly strives for equilibrium between the Catholic tradition and modern ways of life, as well as between decentralization and separatism. Greece is torn by social inequalities that authorities are unable to address and the current crisis accentuates. Swedish monarchy is a prototype of equality of opportunities, secularism and assets of the welfare state. Similar Finland displays a considerable level of nationalist feelings. The former empire of Austria is traditionally politically polarized, yet prone to great coalitions, as well as intolerant toward minorities and immi-

grants as yet another (self-perceived) European outpost. Austrian extreme right, although largely ignored by Vienna, is particularly articulated and politically acceptable.

If the Czech republic in the East boasts of democratic tradition, but also displays fatalism and disillusionment, similar disillusionment is to be identified in Lithuania, burdened with its past of great medieval empire, but also with the collaboration under Nazi occupation.

In Hungary political space is divided between a neo-liberal left and a state-oriented right, while the increasingly discontented population has seen in the last two decades a wholesale of national companies to foreign corporations and the dismantlement of the welfare state. Slovakia displays numerous typically post-colonial features such as nationalism, xenophobia, authoritarianism, minorities, urbanization and Catholicism. Malta remains under British political influence, yet demonstrates intolerance toward immigrants as another Mediterranean EU outpost. Slovenia is split onto Catholic, Socialist and Liberal political currents; diversity of opinions is considered conflicting, yet these currents are interconnected and conflicts among them actually produce political action. As with Slovakia, one would tend to detect similarities between Slovenia and Estonia, owing to their size and history. Unlike Slovenia under pressure of re-Catholicization however, Estonia is the most secular of EU Member States. The

issue of the Russian minority classifies Estonia with several other EU Member States having difficulties with their multi-ethnic composition. Bulgaria and Romania, the last two to join the European Union, have still not fulfilled the Copenhagen criteria for accession and have serious corruption issues in particular.

European Union is not Europe however, and features of other political cultures are to be encompassed in a complete European picture, such as Switzerland and its federalism, pragmatic consensus, balanced development, subsidiarity principle, multireligious, multi-ethnic and multi-lingual cantons and also religious intolerance. While Norway is yet another constitutional monarchy, Croatia has adopted, along the line with post-Communist Europe in general, features of a so-called minimal democracy, limited to free elections and a multi-party system but plagued with fervent nationalism, militarism and leader cults.

Further South the uneasy Balkans, Bosnia-Herzegovina is a colonial protectorate of the European Union where domestic political actors constantly block each other and therefore perpetuate the necessity of a foreign governor. While Bosnian Islam has long been an example of modern secular Muslim community, recently it has been radicalized under the influence of conservative Middle East states such as Saudi Arabia and as a reaction to radical Catholicism and Orthodoxy in other parts of the country.

Serbia has only begun what will be a long and difficult accession process ten years after the war generated by particularly obsessive nationalism. Macedonia has not even acquired an official name yet, while Kosova has become a sovereign state, not yet recognized by all of its neighbors.

Turkey may introduce a new notion of military into the European Union as a guarantee of democracy, but it will first have to improve official practices toward minorities and women. Tradition and modernity there translate into an acute tension between urbanized and rural population. Albania stands out not so much with its history of dictatorships, but with consequences of its prolonged isolation and a particularly orthodox Communist regime. Russia at last, never clear on its Europeaness, has returned after a *novum* of actual popular uprising in 1991, to the traditional features of its political culture: unimportance of individuals via the mighty empire, trade of political freedom for material well-being and the cult of the leading fatherly figure.

Across the European Union, in spite of various forms of political systems and several monarchic Member States, *democracy* is clearly the common denominator of the integration and also the fundamental precondition for accession to the European Union. Uniqueness of European democracy that sets it apart from other Western democracies is the ability and willingness of the EU Member States to give up their sovereignty for the benefits they expect from

integration. National political systems are upgraded and partially and gradually replaced by supranational institutions based on the assumption that national interests of Member States are better served in that manner. The principal issue related to this feature of European political culture is that democracy can have variable “intensity” stretching from mere pluralism and theoretical rule of law to an actually functioning democratic society. The European dividing line discussed above again applies here.

Nationalism has been discussed at length earlier in this text and also comes in various forms and intensities across Europe. Societies where nationalism has been imposed by the political elites, appear more stable democracies than those where nationalism has fueled national movements from bottom-up. This difference may be connected to various ways of formation, consolidation and affirmation of national elites in particular societies. The example of Norway needs be pointed out here, as Norway is a monarchy in which the monarch seems to symbolize and personify a connection with the tradition before the rise of 19th century nationalisms and demonstrates therefore that nationalism is not necessary for cohesion of a community. On the other hand, only very recently, the independent state of Kosova has been allowed by the international community to come into existence, based on an anachronistic model of ethnic nation-state from the 19th century. Considering

numerous cases of separatist claims all over the European Union, nationalism in Europe remains a threat to the integration project and needs not be underestimated nor overly simplified. As the case of Belgium shows, in political discourse ethnic divisions often mask other divisions, such as issues related to social stratifications and administrative issues.

Political communication in Europe has evolved during the second half of the 20th century from constant conflict to growing consensus. Subtle “game” of negotiating and reaching consensus has been made possible within a voluntary and dynamic integration process. Horizontally, polarization of national political arenas diminishes as political parties, regardless of ideology, recognize and similarly address common global issues, while vertically EU Member States have to strive for consensus much more at the European decision-making level than at the national level.

Although in the European Union proposed solutions to common problems may remain different, consensual definitions of these problems are almost a rule. However, this “culture of consensus” also hinders democratic dialog and neutralizes political opposition. Especially disconcerting in that respect are the so-called “great coalitions” that unite under a common authority umbrella seemingly incompatible parts of political specter. Following this trend, party programs are becoming insufficiently principled and non-binding, to a point that they are

almost unnecessary and the voters hardly have a choice. Such a “control politics” reduces public trust, closes political arena to outsiders and creates career politicians in a system where voters are supposed to decide on politicians’ careers.

Secularism could also appear as an element of European political culture that would set it apart even from other Western democracies. However, important differences can again be discerned among Member States. While the Protestant Church considers itself part of civic sphere, the Roman Catholic Church demonstrates political ambitions. Post-Communist EU Member States are at present going through a re-Catholization process, while France enforces prohibition of public use of all religious symbols. Again, what is declaratively a common denominator of European political culture, presents potential for division in political practice. The most recent evidence represents the discussion on inclusion of “Judeo-Christian origins” of European culture into the preamble of the EU Constitutional Treaty.

With emerging elements of common European political culture, Jurgen Habermas’s theses on European political identity (Habermas, 2001) gain validity. According to Habermas, Europeans would never be able to hold together on solely economic grounds; furthermore, cultural unification is deemed impossible because European nations and nation-states are too keen to conserve their national culture and identity and any form of melting pot is there-

fore unthinkable. However, Habermas has predicted that political might be the field where unification could acquire firm bases and that common European political culture might provide grounds to articulate and develop a European identity (Habermas, 2001). A more or less secular, more or less democratic, alarmingly consensual and hopelessly nationalist Europe is what we are looking at.

CONCLUSION

The (im)possibility of European nationalism, European identity and European political culture that politicians deplore and academics explore is not a cause for some permanent anxiety, but rather a logical consequence of EU policies and political practices that work directly against these processes in spite of the contrary official discourse.

Regardless of its political experimentation, the European Union is primarily a conservative project: it remains predominantly Christian as it was in the Middle Ages, at least by values, if not by observance. Besides common market, Schengen and Euro, the one integration process that seems to be a success and also reminds of the Middle Ages, is the European common educational space, implemented by exchange programs such as Erasmus, or the Bologna reform. Richard Jenkins’ view is that “collective project need not be independence, secession, or any of the other political goals that may come

to mind most readily under the sign of nationalism.” Jenkins suggests instead that “it may be cultural preservation and promotion ... or the creation and preservation of a particular kind of society” (Jenkins 2008, 167).

In spite of European tumultuous and conflicting past and persisting divisions and differences, there remain to my view event-sequences to be selected by historiography as unifying myths that *can* connect all Europeans. We have in mind the European history of fight for human rights for example, be it universal suffrage, workers’ rights or minorities’ rights. Such contents of the identification process may make the ruling structures uneasy, but these are recognized European values fought for in every Member State and declared as such at the European level. Sporadic mobilization of desired European “demos” as opposed to its general growing inertia in recent years has been related to this kind of issues (for example general upheaval against the war in Iraq or recent social unrest in several EU Member States).

Also, European identity may emerge out of unifying projects of the future. If further horizontal integration is pursued, the European Union could draw a new cohesion from integration of the Mediterranean countries (not to be confused with the French neo-imperial idea of the Mediterranean Union) with three-fold positive impact: by integrating Turkey and other Islamic countries, the Enlightenment values would have to prevail over Christian values

and civic nationalism would have to win ground against ethnic nationalism that continues to fuel racism and xenophobia across Europe; by integrating the North African countries foundations would be established for a humane and efficient common European migration policy and at least a symbolic repayment of European colonial debt to Africa; finally, integration of Eastern Mediterranean would help solve the Middle-East crisis, possibly even reintegrate Judaism in European culture – the global moral capital of such a project for the European Union would be simply colossal.

Another such unifying project could be a European Union-led global coalition against possession of nuclear arms in which the EU Member States currently possessing nuclear weapons would set an example by unilaterally disarming their nuclear weapons for energy, space travel and medicinal purposes. Again, the global moral capital of such a project for the European Union would be enormous as well as the positive impact, or so we believe, on Europeans’ feeling of belonging to a community that one can be proud to belong to for universally recognized ethical reasons and not solely tied to by birth and education.

REFERENCES:

- Adam, Frane in Makarovič, Matej** (2003). Nacionalna država in EU: demontaža ali fleksibilna prilagoditev. (252-253): 218-232.
- Anderson, Benedict** (2007). *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Auer, Stefan** (2004). *Liberal Nationalism in Central Europe*. London, New York: RoutledgeCurzon.
- Barbiche, Bernard** (2001). Sully invente une Europe des Quinze, *Historia*, 652, April 2001, www.hist-web.ifrance.com.
- Beard, Charles** (1959). *Zgodovina združenih držav Amerike*. Ljubljana: DZS.
- Coudenhove-Kalergi, Richard** (2000). *Panevropa*. Ljubljana: Slovensko panevropsko gibanje.
- Crucé, Emeric de** (1976). *Le nouveau Cynée ou Discours des occasions et moyens d'établir une paix générale et la liberté du commerce par tout le monde*. Paris: Editions d'Histoire sociale.
- Dainotto, Roberto** (2007). *Europe (in Theory)*. Durham and London: Duke University Press.
- Davies, Norman** (1997). *Europe, a History*. London: Pimlico.
- Debeljak, Aleš** (2004). *Evropa brez Evropejcev*. Ljubljana: Sophia.
- Delanty, Gerard and Rumford, Chris** (2008). *Nov razmislek o Evropi. Družbena teorija in poemni evropeizacije* Ljubljana: Sophia.
- Den Boer, Pim** (1997). *The History of the Idea of Europe*. London: Routledge.
- Eatwell, Roger** (1997). *European political cultures: conflict or convergence?* London, New York: Routledge.
- EurActiv.com** (2006) *European values and Identity*, April 2006, <http://www.euractiv.com/en/future-eu/european-values-identity/article-154441> (10. avgust, 2008).
- Furet, Francois** (1998). *Minule iluzije*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Graziano, Paolo and Vink, Maarten, P., ed.** (2008). *Europeanization. New Research Agendas*. New York: Palgrave Macmillan.
- Habermas, Jurgen** (2001), Warum braucht Europa eine Verfassung?, Zeit 27/2001, www.zeit.de. Internet 1: <http://europa.eu/languages/en/home>.
- Jenkins, Richard** (2008). *Rethinking Ethnicity*, London: Sage Publications.
- Kant, Immanuel** (1937). *Dve razpravi*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Kos, Marko** (1997), Kakšna integracija Evrope? Identiteta ali zlivanje v nacijo? Kultura ali interkultura? Nova revija (187-188): 23-26.
- Kos, Marko** (2001), Konec Evropejcev in renesansa nacionalne identitete. 2000 (137-138-139): 167-173.
- Lijphart, Arend** (1999). *Patterns of Democracy: government forms and performance in thirty-six countries*. New Haven, London: Yale University Press.
- Lukšič, Igor** (2006). *Politična kultura: političnost morale*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Mastnak, Tomaž** (1998). *Evropa med evolucijo in evtanazijo*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Mikkeli, Heikki** (1998). *Europe as an Idea and Identity*. London and New York: Macmillan Press.
- Naumann, Friedrich** (1916). *Mitteleuropa*. Berlin: G. Reimer.
- Negri, Antonio** (2003). *Imperij*. Ljubljana: Študentska založba.
- Novak, Bogomir** (2000), *Političnokulturni vidiki ocenjevanja ustreznosti Slovenije za vstop v Evropsko unijo*. (37): 71-81.
- Penn, William** (1914). *An Essay Toward the Present and Future Peace of Europe by the Establishment of a European Diet, Parliament or Estates*. London: Peace Committee of the Society of Friends.
- Renan, Ernest** (1865). *Histoire littéraire de la France au XIVe si cle*. Pariz: Michel-LŽvy fr res.
- Rougemont, Denis de** (1961). *Vingt-huit si cles d'Europe*. Pariz: Payot.
- Saint-Pierre, Abbé de** (1986). *Projet pour rendre la paix perpetuelle en Europe*. Pariz: Fayard.

- Schumann, Robert** (2000). *Pour l'Europe*. Ženeva: Nagel.
- Smith, Anthony D.** (2005). *Nacionalizem. teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Krtina.
- Steiner, Georg** (1988). *Novi tokovi v evropski kulturi*. (80): 1919-1923.
- Šabec, Ksenija** (2006). *Homo europeus*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Tamir, Yael** (2008). *Liberalni nacionalizem*. Ljubljana: Krtina.
- Toplak, Cirila** (2003). *Združene države Evrope*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Williams, William Appleman** (1984). *The Tragedy of American Diplomacy*. New York, London : W.W. Norton & co.
- Woolf, Stuart**, ed. (2006). *Nationalism in Europe 1815 to the present, a reader*. London and New York: Routledge.

I wish to thank my students of the 2007 seminar "Political Culture" at the Ljubljana Faculty of Social Sciences for having provided some of the data on the EU Member States considered in this article in the part on European political culture.

BLIŽNJEVZHODNO »VPRAŠANJE« IN MOŽEN, A MALO VERJETEN ODGOVOR

Povzetek: Članek analizira izraelsko-palestinski konflikt iz perspektive politične zgodovine po eni strani in perspektive oblastne kritike po drugi strani, izhajajoč iz t.i. »tretje pozicije« pasivnih deležnikov v konfliktu oziroma prebivalstva Izraela vseh porekel. Osnovna podmena analize je očitnost trajnih interesov vpletenih oblastnih struktur (izraelskih in palestinskih političnih elit, sosednjih bližnjevzhodnih režimov, ZDA, »mednarodne skupnosti«) za vzdrževanje konfliktnega stanja. Članek prevprašuje ideologijo »pravice tal« (*droit du sol*) in orientalistični aspekt mirovnega procesa na Bližnjem Vzhodu, kakor tudi sam kolonialni projekt države Izrael po drugi svetovni vojni. Avtorica ponuja možnost rešitve konflikta na osnovi kulturoloških in političnih argumentov, ki bi ob koristi zgoraj omenjenim zapostavljenim pasivnim deležnikom situacije prinesel pomemben moralni in politični kapital tudi Evropski uniji v aktualni krizi motivacije in vrednot.

Ključne besede: Izrael, Palestina, judovstvo, islam, Evropska unija

Kadarkoli se ozrem proti Bližnjemu Vzhodu, se Izrael zdi zamrznjen v že desetletja enako (obsedno) stanje: po dolгих pogajanjih za sestavo vlade po letošnjih predčasnih parlamentarnih volitvah desna vlada Benjamina Netanjahuja nadaljuje politiko prejšnjih vlad do palestinske manjšine. Če je to manj očitno v političnem diskurzu, je vsekakor očitno na zasedenih ozemljih. (Gresh 2009) Rezultati volitev so znova pokazali razklanost izraelske »etnične demokracije« na ortodoksne teokrate in zmernejše »progresivce«, ki pa jih v kohezivno skupnost še naprej povezuje občutek stalne ogroženosti od Izrael obdajajočega arabskega sveta, pa čeprav so »Izraelski Judje in Judje v zahodni diaspori [] fizično manj ogroženi kot kadarkoli v zgodovini po holokavstu ... Trditi, da so Judje varni, bi bilo lahkomišelnost v luči judovske zgodovine, a so nedvomno varnejši, kot si mnogi med njimi dovolijo verjeti.« (Biale 1987: 2007) Če parafraziram francoski rek, bolj kot se svet spreminja, bolj Izrael ostaja enak.

Združene države Amerike so pod novim predsednikom Barackom Obamo sicer zagotovile nadaljnjo podporo Izraelu, obenem pa naznanile otoplitev odnosov z arabskim svetom. (Obama 2009) Evropa je bila v prvi polovici leta zaposlena z usklajevanjem stališč Evropske komisije, ki je začasno ustavila proces približevanja Izraela EU po decembrski vojaški operaciji v Gazi, in predsedujoče Češke, katere odstavljene premier Mirek Topolánek je med

uradnim obiskom Izraela izrazil vso podporo izraelski politiki. Evropska unija je uradno sicer »tehnično« in »sporazumno« zamrznila proces približevanja v medel odziv na zadnjo veliko izraelsko vojaško operacijo (Halimi 2009), kljub tej »obliki pritiska« pa že sodeluje v obnovi razrušene Gaze. Izraelska vlada medtem z vsesplošnimi vajami, ki spominjajo na socialistične »Nič nas ne sme presenetiti«, vzdržuje strah in trajne vojne razmere med izraelskim prebivalstvom ter se pripravlja na nadaljnje spopade. (Leymarie 2009)

Razdeljeni Palestinci v Ramali stoično živijo svoj siv vsakdanjik, v Gazi se soočajo s travmo in z razdejanjem, ki ju je za seboj pustila izraelska vojska z zadnjo vojaško operacijo. Teokratski arabski režimi v regiji se podrejajo ameriškim interesom. Iran Palestincem dobavlja orožje in zanika Shoah ter tako spodbija argument Palestincev, da Izrael nad njimi izvaja novi Shoah. Žal nič zares novega na Bližnjem Vzhodu torej.

Nenehna prisotnost izraelsko-palestinskega konflikta v svetovnih medijih in s tem v slehernikovi politični zavesti v zadnjih šestih desetletjih daje vtis, da se »mednarodna javnost«, kogarkoli naj bi že predstavljala, vztrajno posveča reševanju tega konflikta, zato nas navsezadnje že mora čuditi, da na Bližnjem Vzhodu po vsem tem času še zmeraj vse ostaja pri starem. Za razliko od prebivalk in prebivalcev Izraela vseh ver in porekel, za katere utemeljeno domnevam, da si večinoma želijo miru in blaginje kot ljudje po

vsem svetu (Kapeliouk 2009), stalno nadaljevanje konflikta očitno mora ustrezati izraelskim in palestinskim politikom, kakor tudi strateškim interesom ZDA in ekonomskim interesom držav proizvajalk nafte v regiji. Rešitve za konflikt se tudi zato išče tam, kjer jih ni (več).

V akademski interpretaciji tega konflikta prav tako kot da ni nevtralne pozicije. (Said 2005) Kdor ni na strani Izraela, je obtožen antisemitizma. Kdor ni na strani Palestincev, je obtožen podpiranja kršenja človekovih pravic in egoizma globalnega Severa, če že ne kar antiislamizma. Izraelsko-palestinski konflikt pa vendarle ni nikakršen »spopad civilizacij«, etnični ali religiozni konflikt, ampak zlasti neokolonialni teritorialni spor s slojnim kontekstom. Elia Zureik (Zureik v Lindholm Schulz 2003: 75) na primer ugotavlja, da je »kot rezultat zaplembe zemlje, diskriminacije, izključevanja, slabše izobraženosti, višje brezposelnosti in nižjih prihodkov [] prišlo do proletarizacije Palestincev v Izraelu.« Po podatkih IMF je bil leta 2008 BDP v Izraelu 27,146 USD, na palestinskih ozemljih v istem letu pa po ocenah CIA 2,900 USD. Tudi ameriški zgodovinar Rich Cohen, pripadnik judovske diaspore, kritično zapiše, da je bila osnovna napaka Sionizma oziroma judovske naselitve na Bližnjem Vzhodu »v čudnem prepričanju, da Palestina ni naseljena.« (Cohen v Horwitz, 2009)

Če (zgodovinski) sionizem definiramo kot politično gibanje za vzpostavitev judovske

etnične države, nasprotovanje aktualni izraelski politiki do Palestincev ne more biti interpretirano kot antisemitizem. Težnja k etnični državi je navsezadnje agenda evropske politične moderne 19. stoletja, zdaj že precej anahronistična, a še zelo nedavno je doživela odobritev »mednarodne javnosti« ob ustanovitvi samostojne države Kosovo. Pričujoči članek zato staromodno naslavljam z bližnjevzhodnim »vprašanjem« po vzoru raznih narodnih »vprašanj« iz 19. stoletja, saj gre pri izraelsko-palestinskem sporu tudi za problem anahronistične konceptualizacije »domovine«, nacionalne države in teritorialnosti. Pri tem nočem delati krivice arabskemu svetu in ignorirati njegove zmožnosti za prilagajanje politični realnosti in njegovega vrednostnega sistema. Ne trdim, da se arabski svet ni zmožen sprijazniti z Izraelom tam, kjer je, četudi se doslej ni. Menim le, da Zahod ne more v nedogled pričakovati, da bo konflikt, ki ga je povzročil, rešil nekdo drug ali da se bo rešil sam od sebe. Še zlasti pa bi pomenilo nadaljnjo deterioracijo bližnjevzhodnega »vprašanja«, če bi v orientalistični maniri Zahod spet oholo vsilil kakšno »rešitev« arabskemu svetu kot podrejeni strani.

»Tretja pozicija«, ki jo v tem črno-belem ideološkem determiniranju bližnjevzhodnega konflikta vendarle vidim, je na strani večinskega judovskega in palestinskega prebivalstva danes, v letu 2009, naproti njihovim politikom in radikalnim podpornikom le-teh, še zlasti pa nasproti vlogi »mednarodne skupnosti« v konfliktu.

Politiki obeh sprtih strani so sicer »demokratsko izvoljeni«, a sodobna sprega medijev, kapitala in politike »vladavino ljudstva« postavlja pod velik vprašaj, v tem konkretnem primeru pa sploh: izraelsko vlado je sestavil voditelj stranke, ki ni zmagala na parlamentarnih volitvah, izraelska vojska je v zadnji operaciji v Gazi v »silobranu« proti nesorazmerno šibkejšemu nasprotniku uporabila tudi po mednarodnem vojnem pravu nedovoljena orožja. Palestinci so po drugi strani nepopravljivo politično razklani med skorumpirani Fatah in sicer legitimno izvoljeni Hamas, katerega islamizem pa »mednarodni skupnosti« ni povšeči, zato odreka Palestincem prav to, kar jim je vztrajno vsiljevala, »demokracijo« namreč. Hamas uporablja otroke in ženske za živi ščit v spopadih z izraelskim vojaškim strojem, kar je v zahodnem vrednostnem sistemu težko doumljivo in demagoško nadvse uporabno za namene obeh sprtih strani.

Prebivalke in prebivalci izraelske »demokracije« vseh porekel, zlasti mladi, pa si želijo »normalnosti« in imajo pravico do prihodnosti, brez globoko vcepljenega in skrbno gojenega občutka ogroženosti judovstva za ene in še huje, življenja na klavstrofobičnih brezpravnih zasedenih ozemljih kot »begunci v lastni domovini« (Lindholm Schulz at al 2003: 74) za druge.

»Mirovni proces« se medtem večinoma še kar naprej vrti okrog možnosti delitve izraelskega ozemlja na dve »etnični« državi, bodisi v skladu z resolucijo OZN iz leta 1947, bodisi v

skladu z ozemeljskimi zasedbami Izraela odtlej. V šestdesetih letih ni bilo mogoče doseči delitve, proti delitvi pa zdaj že govorijo tehtni razlogi: demografski razvoj judovskega in palestinskega prebivalstva od nastanka države Izrael je bil takšen, tako na osnovi priseljevanja Judov kot demografske rasti pri Palestincih, da ozemlje te države obojim postaja pretesno. Po podatkih *United Nations World Prospects Report* so bila palestinska ozemlja leta 2005 12. najgostejše naseljeno območje na svetu s 667 prebivalci/ km², Izrael pa 36. najgostejše naseljena država na svetu s 325 prebivalci/km². (Za primerjavo je povprečna gostota poselitve Slovenije na 105. mestu iste ga seznama znašala 97 prebivalcev/ km².)

Delitev po meri izraelskih zasedb bi Palestince sploh stisnila dobesedno kot sardine v konzervi v državico brez naravnih virov, popolnoma odvisno od zunanje pomoči. V času sprejetja resolucije OZN o delitvi so bile drugačne (hladnovojne) geopolitične in demografske razmere kot danes in ta resolucija kot podlaga za mirovni proces preprosto ni več adekvatna, sledeče ji vojaške ozemeljske zasedbe Izraela in nadaljnja kolonizacija palestinskih ozemelj pa ostajajo nesprejemljive.

Nadalje, etnično homogena država je v sodobnih globalnih razmerah vse bolj konzervativna fantazma, večetnične države pa pravilo. Če bi kdaj le prišlo do delitve, tudi ne bi nastali etnično homogeni državi Izrael in Palestina. Polovica svetovnega judovstva živi v diaspori,

večinoma v ZDA, polovica zemljiško razlaščenih palestinskih beguncev prebiva v sosednji Jordaniji. In zakaj bi Palestinci pristali na majhen košček zgodovinske Palestine, ko pa so jo v celoti naseljevali skoraj dva tisoč let?

Država Izrael je resda nastala na »zgodovinskem ozemlju« poselitve Judov v antiki, torej tam, kjer je bila »domovina« prednikov Judov pred dva tisoč leti. Vse vmesno obdobje pa so to ozemlje naseljevali predniki današnjih Palestincev. Judje so se začeli z odkupovanjem zemlje preseljevati v Palestino sporadično od šestdesetih let 19. stoletja naprej, v večjih skupinah od dvajsetih let 20. stoletja, masovno pa po 2. svetovni vojni; zadnji val priseljevanja je bil še po razpadu Sovjetske zveze v začetku 1990-ih let prav od tam. Palestina ob prihodu judovskih kolonistov konec 19. stoletja ni bila nič bolj prazna, kot je bila severna Amerika, ko so si jo prisvajali evropski priseljenci. Ali torej še kar naprej šteje, kdo je bil nekje »prvi« ali koliko generacij neke zamišljene skupnosti si je tam sledilo? Koliko generacij pa je potrebnih, da se vzpostavi »pravica do tal« in prizna »avtohtonost« in kdo o tem odloča? Ali šteje še kar naprej žal le, kdo je močnejši?

Po pregonu iz Palestine, ki so jo okupirali Rimljani, so se Judje razselili po vsem tedanjem rimskem imperiju, nekaj v Severno Afriko, pa na Iberski polotok in ostale rimske province na evropskem ozemlju. In tu so Judje poslej bivali, med nami in z nami, kot Mi. Evropa je večini

Judov kulturna »domovina«, evropska kultura jih je določila in oni so pomembno sooblikovali evropsko/zahodno kulturo, tako s številnimi posameznimi dosežki pripadnikov judovske skupnosti kot s svojo neprimerljivo tragedijo pod nacizmom. Shoah žal tudi simbolizira Evropo in »zahodni zavezniki« so po vojni navsezadnje pristali na ustanovitev Izraela na Bližnjem Vzhodu tudi zato, da se Evropi ne bi bilo treba neposredno soočati s sramoto Shoah. »Čeprav je pol milijona palestinskih arabskih beguncev po izraelsko-arabski vojni leta 1948 plačalo ceno za nepripravljenost Evrope, da sprejme svoje zdesetkano judovsko prebivalstvo,« (Mazower 2002: 214-5), država Izrael ni bila kompenzacija za Shoah, saj je Društvo narodov v odziv na vztrajne zahteve sionističnega gibanja že po prvi svetovni vojni razglasilo Palestino za mandatno ozemlje pod upravo Velike Britanije z namenom, da tam po vzoru drugih evropskih nacionalnih držav nastane država Judov. Davies ugotavlja, da se je »politični sionizem [] razlikoval od drugih pojavnih oblik evropskega nacionalizma [konec 19. stoletja] predvsem v dejstvu, da je njegovo sveto nacionalno ozemlje ležalo zunaj Evrope. Sicer pa je imel vse značilnosti drugih tedanjih nacionalnih gibanj...« (Davies 1997: 847). Vzpostavitev judovske nacionalne države na evropskem ozemlju ni bila mogoča zaradi antisemitizma, razpršenosti Judov po vsej Evropi (kar poudarja njihovo evropejstvo), asimiliranosti zahodno-

evropskih Judov, horizontalne družbene razslojenosti evropskega judovstva (urbani srednji razred v Zahodni Evropi, kmečki sloj na vzhodu Evrope) in zgodovinskih omejitev lastništva zemlje za Jude, kar vse je evropskim Judom onemogočilo konkretne teritorialne zahteve.

A država Izrael je ali bi vsaj morala biti slaba vest Zahoda ne le zaradi Shoah, ampak tudi kot značilno evropski (in s strani OZN blagoslovljeni) kolonialni projekt prisilnega »civiliziranja« domnevno zaostalih predelov razpadlega Otomanskega imperija, tega zgodovinskega evropskega Drugega, in to v času po drugi svetovni vojni, ko so se druge kolonije evropskih imperialnih sil že osamosvajale. Ko danes nekateri evropski politiki obsojajo kolonizacijo palestinskih ozemelj, pozabljajo pristaviti, da gre za nadaljnjo kolonizacijo, katere začetek je bil sprejet samoumevno in z olajšanjem. (Gresh 2009)

Bilo bi torej samo civilizirano, da zdaj Evropejci veliko aktivneje pripomorejo k rešitvi vseh prebivalcev Izraela iz navidezno brezizhodne bližnjevzhodne situacije, ki so jo pomagali povzročiti. Ali ni Evropska unija, kot piše v preambuli Lizbonske pogodbe, »bogata v raznolikosti, razsvetljena, demokratična, odprta in strpna ter politični eksperiment brez precedensa, uprt v prihodnost in zgled drugim celinam, ki zajema »navdih iz kulturne, verske in humanistične dediščine Evrope, iz katere so se razvile univerzalne vrednote nedotakljivosti in neodtujljivosti človekovih pravic, svobode,

demokracije, enakosti in pravne države“? (Lizbonska pogodba, 2009)

Trajna rešitev za izraelsko-palestinski konflikt je lahko večetnična izraelsko-palestinska država, kjer so vsi državljani enakopravni ne glede na poreklo, spol, socialne razmere ali versko prepričanje, in katere glavna motivacija je čimprejšnja realna evropska perspektiva oziroma proces priključevanja takšnega Izraela Evropski uniji, morda v širšem kontekstu evropsko-mediteranske unije (seveda realnejše od promocijske »vabe« enega – francoskega – predsedovanja z namenom pacifikacije nestrpne kandidatke Turčije).

Evropska unija pa bi morala tudi simbolično povabiti Jude, naj se vrnejo domov, v Evropo, in se na sodoben način znova afirmirati kot domovina Judov, enega konstitutivnih zgodovinskih evropskih narodov. Številni prebivalci Izraela bi z dejansko vrnitvijo v Evropo lahko zaživel v veliko večji varnosti in miru kot zdaj na Bližnjem Vzhodu. Vrnili bi se lahko v okolja, ki so jih judovske skupnosti zaznamovale s poprejšnjim stoletnim bivanjem – to navsezadnje vendarle ne bi bil eksil v skladu z biblijsko usodo judovstva, ampak vrnitev. Izraelci bi pokazali izjemno politično prosvetljenost, če bi se v kontekstu prevladujočega pesimizma glede prihodnosti Izraela zmogli odpovedati klasično koncipiranemu »nacionalnemu« ozemlju, ki to ni, preseči nacionalistični iracionalizem, se odpovedati »čisti« judovski državi, v kateri

so edini polnopravni državljani Judje, in »vzeti za svojo« celotno Evropsko unijo. Lahko bi premostili travmo Shoah in odložili breme stalnega in zgodovinsko upravičenega strahu pred iztrebljenjem judovstva.

Evropska unija pa bi na globalni ravni požela kolosalen moralni kapital za rešitev bližnjevzhodnega konflikta na tako progresiven in miroljuben način. Neposredno in uspešno bi udejanila temelje raznolikosti, demokratičnosti, strpnosti itd., na katere se deklarativno postavlja. Okrepila bi svoj položaj na Bližnjem Vzhodu in si zagotovila zavezništvo arabskega sveta. Evropska unija se bi s takšnim povabilom uveljavila napram ZDA kot globalna politična velesila z docela samostojno zunanjepolitično agendo. Bližnjevzhodni konflikt bo namreč že kmalu videti drugače vsaj iz ameriške perspektive. Aktualna globalna ekonomska kriza ZDA postopoma odvrča od pohladnovojnega intervencionizma in jih preusmerja v izolacionizem. ZDA, izčrpane od preventivnih vojn, se bodo morale posvetiti obnovi nacionalne blaginje. Brez dejanske in ne le deklarativne podpore ZDA pa je položaj Izraela na Bližnjem Vzhodu ranljiv. Evropska unija bi Izraelu lahko ponudila drugačno podporo, kot so mu jo ZDA doslej.

Kljub milijonski judovski skupnosti v ZDA je vendarle Evropa prostor, ki so ga Judje naseljevali že stoletja, preden so ZDA sploh nastale, in kjer je judovstvo pomemben, konstitutiven del evropske zgodovine in tradicije. Davies se sprašuje o

»fascinantni uganki, zakaj so evropski Judje tako izjemno doprinesli k vsem aspektom evropske kulture in dosežkom« (Davies 1997: 847), a ko je po drugi strani tekla polemika o omembi »judovsko-krščanskih korenin« v preambuli Evropske ustavne pogodbe, je bila dilema sploh omenjati religijo ali ne, ne pa citirana formulacija. Izrael tudi že dolgo samoumevno sodeluje v evropskih športnih in drugih tekmovanjih.

Evropska unija se kiti z »bogastvom v raznolikosti« in s tem Judom vsaj na papirju torej lahko obeta trajno afirmacijo judovske kulture za razliko od pogodbene utopitve v ameriškem talilnem loncu. Nenazadnje, Evropska unija bi tudi obogatela za morebiti več milijonov (priseljnih) prebivalcev, ko se otepa z demografskimi problemi in rešitve zanje ni pripravljena prepoznati v priseljencih iz svojih bivših kolonij.

Unescova deklaracija o človekovih dolžnostih iz leta 2002 določa, da sedanje generacije ne smejo biti okrivljene in odgovorne za napake in zločine prejšnjih generacij. (UNESCO, 2002) Po drugi strani pa je bila nehumanost Shoah tako ultimativna, da jo je treba dojeti kot moro človeštva in ni mogoče ostati ravnodušen ob dejstvu, da je bila možna kot rezultat »evropske kulture«, s katero se identificiram. Shoah je kot popolnoma dehumanizirana instrumentalizacija razuma predstavljala skrajno aberacijo evropske razsvetljenske misli (katere dediščina moderna je v aktualni globalni krizi vrednot zdaj pod vprašajem). Lundquist na številnih virih dokazuje, da

so bili humanizem, imperializem in iztrebljenje v evropski mentaliteti do konca druge svetovne vojne samoumevno povezani in da Nemci »veljajo za edine grešne kozle za koncepte uničenja, ki so pravzaprav del skupne evropske dediščine« (Lundquist, 2009: 21) širjenja evropske prevlade na druge celine na račun »ljudstev brez ozemlja« in »nižjih ras«, obsojenih na izumrtje »ob stiku z visoko kultiviranimi ljudmi«. »Teritorialna pravica« kot humanistična pravna norma je nadomestila »krvno pravico« pripadnosti plemenski skupnosti prav v dobi modernega evropskega imperializma in nacionalizma po meščanskih revolucijah, (ibid, 160), nacisti pa so oba koncepta združili v bolj ekspanzionistično kot rasistično agendo *Blut und Boden*. Nacistične koncentracijske »tovarne smrti« so navsezadnje celo iz človeka naredile surovino in nato odpadke za reciklažo in odstranjevanje, Judje pa so kot skupnost postali žrtev perversije kapitalizma in racionalizma, ekonomskega sistema in idejnega toka, ki so ju prav oni pomembno pomagali razviti.

»Ceno« pobude za priključitev večetničnega Izraela Evropski uniji in simbolično vabilo Judom, naj se vrnejo v Evropo, bi za Evropsko unijo predstavljalo predvsem neogibno soočenje z razsežnostmi endemičnega evropskega kompleksa superiornosti, ekspanzionizma in antisemitizma.

Nazaj v resničnost namreč: ob izteku izraelske operacije v Gazi se je na zidovih ene najstarejših sinagog v Evropi, kulturnega spomenika

v Mariboru, pojavil napis *Juden raus*. In to v Sloveniji, državi, kjer je po koncu 2. svetovne vojne ostala le peščica Judov. Vsaj v Srednji Evropi za gojenje antisemitskih čustev torej niti ne potrebujemo Judov. (Luthar in Šumi v Moskvich 2004) O podobnih in hujših antisemitističnih incidentih po Evropi mediji redno poročajo. Nekaterе evropske države, zlasti tiste, ki niso zares obsodile kolaboracionizma med drugo svetovno vojno, ne kažejo volje za pregon zadnjih živečih nacističnih vojnih zločincev ali zanikovalcev Shoah. (Zuroff 2008)

Nespregljiva evropska realnost je po drugi strani tudi interna politična kriza Evropske unije v luči neprebavljenega širitvenega šoka leta 2004 in nujna potreba po »vertikalni« (vsebinski, identitetni) konsolidaciji, posledična pa vse manjša verjetnost pomembnih nadaljnjih »horizontalnih« (teritorialnih) integracijskih korakov v dogledni prihodnosti.

Simbolično vabilo Judom, naj se vrnejo domov, bi bilo za Evropejce ob opisani stvarnosti torej epohalen korak, primerljiv mentalitetnemu preboju Američanov, ko so si izvolili predsednika iz vrst v preteklosti zaslužene in še zmeraj deprivilegirane afroameriške manjšine. Če bi Evropejci zmogli tak korak, bi zaobrnil trend evolucije »civilizacij«, po katerem je Evropa kot ideja sedaj v zatonu, včerajšnja, brezupno ujeta v preživelo paradigmo frustrirajočega materializma in individualizma ter farsične demokracije, ki je zgolj predstava za množice.

Nakazan odgovor na »bližnjevzhodno vprašanje« tukaj in zdaj morda res zveni ne le malo verjetno, ampak popolnoma utopično, a tudi ideje o združeni Evropi so stoletja trdoživo životarile v evropskih akademskih in tu in tam v političnih krogih, preden so zaživele evropske integracije. Upam, da prebivalke in prebivalci Izraela ne bodo tako dolgo čakali na varnost, mir in blaginjo, do katerih nimajo nič manj pravic kot katerikoli drugi Zemljani.

»Ni znanje tisto, kar nam manjka. Manjka nam pogum, da bi razumeli tisto, kar vemo, in iz tega oblikovali sklepe.« (Lundquist 2009, 171)

Za razprave in komentarje na temo članka se zahvaljujem kolegom Ireni Šumi, Gregorju Tomcu in Andreju Kurniku.

LITERATURA IN VIRI:

Beller, S. *Antisemitism: a very short introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Biale, D. (1987) *Power and Powerlessness in Jewish History*, New York: Schocken Books, str. 207.

Chomsky, N. (1996) *World Orders, Old and New*. New York: Columbia University Press.

Davies, N. *Europe, a History*. London: Pimlico, 1997, str. 847.

Deklaracija UNESCO o človekovih odgovornostih in dolžnostih.
<http://globalization.icaap.org/content/v2.2/declare.html>

Gresh, A. Palestine: contradictions et hypocrisie de l'Union européenne. *Le Monde diplomatique*, www.monde-diplomatique.fr, 30. april 2009.

- Halimi, S.** »Abandon du peuple«, *Le Monde diplomatique*, februar 2009.
- Hazon, Y.** (2000) *The Jewish State: the Struggle for Israel's Soul*. New York: Basic Books.
- Heller, M.** (2000) *Continuity and Change in Israeli Security Policy*. Oxford, New York: Oxford University Press for the International Institute for Strategic Studies.
- Horwitz, T.** Bringing tough love to modern Israel. Recenzija dela Cohen, R. *Israel is Real. An Obsessive Quest to Understand the Jewish Nation and Its History*. *International Herald Tribune*, 25-26. julij 2009.
- Jelinčič, K.** *Kratka zgodovina Judov*. Celovec: Mohorjeva založba, 2009.
- Kapeliouk, A.** »Haaretzov samotni boj«, *Le Monde diplomatique v slovenščini*, marec 2009.
- Leymarie, P.** Alerte en Israel, *Le Monde diplomatique*, www.monde-diplomatique.fr, 31. 5. 2009
- Lindholm Schulz H.** et al. (2003) *The Palestinian Diaspora*, London, Routledge.
- Lundquist, S.** *Iztrebite vse divjake!* Ljubljana: Založba Sanje, 2009.
- Luthar O.** in **Šumi I.** »Living in Metaphor: Jews and anti-Semitism in Slovenia.« V: Moskvich, W. et al. *Jews and anti-Semitism in the Balkans*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2004.
- Mazower, M.** *Temna celina*, Ljubljana: Mladinska Knjiga, 2002, str. 214-5
- Obama, Barack.** Govor v Kairu, 4. junija 2009. www.nytimes.com/2009/06/04/us/politics/04obama.text.html
- Preambula. Lizbonske pogodbe.** http://europa.eu/lisbon_treaty/full_text/index_en.htm
- Roberts, J. M.** *Europe 1880-1945*. London, New York: Longman, 1990.
- Said, E. W.** (2005) *Oblasti povedati resnico*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Said, E. W.** (1996) *Orientalizem: zahodnjaški pogledi na Orient*. Ljubljana: ISH.
- Silberstein, L. J.** (1999) *The Postzionism Debates: Knowledge and Power in Israeli Culture*. New York: Routledge.
- United Nations World Prospects Report**, <http://www.un.org/esa/policy/wess/past-issues.htm#2005>
- Zuroff, E.** *Worldwide Investigation and Prosecution of Nazi War criminals, an Annual Status Report, November 2008*. Simon Wiesenthal Center – Israel in Snider Social Action Institute.

ANARHISTIČNA POLITIČNA MISEL IN SLOVENSKO DELAVSKO GIBANJE OB KONCU 19. STOLETJA – PRISPEVEK K ZGODOVINI ANARHISTIČNE POLITIČNE MISLI NA SLOVENSKEM

Povzetek: Pričujoči prispevek analizira vlogo anarhizma pri oblikovanju in razvoju slovenske politične misli, predvsem preko orisa idejne zapuščine anarhizma znotraj delavskega gibanja na Slovenskem ob koncu 19. stoletja. Le-ta je s svojo vpetostjo v svetovna dogajanja prvi presegal nacionalistične rešitve in koncepte, s katerimi sta v tem času operirala oba glavna politična tabora na Slovenskem. Članek izhaja iz predpostavke, da so pomembni teoretski doprinosi in vpogledi tudi na Slovenskem prihajali iz vrst posameznikov, ki so bili tako ali drugače vključeni v kritično in reflektivno prakso družbenih gibanj. Članek na eni strani predstavlja parcialni prispevek k izgradnji celovite zgodovine anarhistične politične misli na Slovenskem, na drugi strani pa poskus (preliminarne) identifikacije vseh epistemoloških, metodoloških in teoretskih ovir pri pisanju takšne zgodovine.

Ključne besede: anarhizem, družbena gibanja, politična filozofija, delavsko gibanje, politični radikalizem.

UVOD

»Rudečkarstvo se razpenja nad Evropo, kakor čeren, gost oblak. Država brez Boga, pa družbinstvo brez Boga, to je njegovo glasilo!«
Zgodnja Danica, št. 38, 22. september 1871

Genealogija slovenske politične misli nujno vodi tudi v analizo pozabljenih in nedetektiranih dejavnikov, ki so v preteklosti pomembno vplivali na njen razvoj, vendar je (bila) njihova teža zaradi najrazličnejših razlogov spregledana oziroma zreducirana na minimum. V članku bomo tako analizirali vlogo anarhizma pri oblikovanju in razvoju slovenske politične misli, predvsem preko orisa idejne zapuščine »radikalizma« znotraj delavskega gibanja na Slovenskem ob koncu 19. stoletja. Takšna zastavitev analize ima svojo izhodišče v teoretskem napotku, da politične misli ne gre razumeti zgolj kot rezultat posameznih »mislecev« in teoretikov, pač pa kot nekaj, kar je vedno bilo in bo tudi stvar običajnih ljudi, ki jo s teoretskimi in praktičnimi doprinosi razvijajo in bogatijo. Sestavek bo v tem pogledu izhajal iz predpostavke, da so pomembni teoretski doprinosi (in vpogledi) tudi na Slovenskem prihajali iz vrst posameznikov, ki so bili tako ali drugače vključeni v kritično in reflektivno prakso družbenih gibanj.

Ob tem genealogija slovenske politične misli ni koncipirana samo kot poskus reševanja iz zgodovinske pozabe nedetektiranih političnih idej in praks, ki so vplivale na razvoj politične

misli na Slovenskem, pač pa tudi poskus preseganja miopije pri razumevanju političnega in kaj politično determinira. Ta parcialni zgodovinski pregled bo s širjenjem analize oziroma z osvetlitvijo kontekstualnih dejavnikov političnega poskušal pokazati in dokazati, da je bila slovenska politična misel in tudi vsakokratna konstelacija političnih sil na Slovenskem determinirana s strani številnih dejavnikov, od katerih mnoge nimajo eksplicitne politične identitete. Ozko razumevanje političnega rezultira v množtvu nedetektiranih epizod, dogodkov, gibanj, intelektualnih tokov, ki so na Slovenskem pomembno vplivale na razvoj politične misli, in katerih ni nujno le rešiti iz zgodovinske pozabe, pač pa jih tudi razvijati in na njih graditi, v dobro naše sedanjosti in prihodnosti.

Posebne pozornosti bo deležen politični radikalizem delavskega gibanja ob koncu 19. stoletja, ki je s svojo vpetostjo v svetovna dogajanja presegel nacionalistične rešitve in koncepte, s katerimi sta v tem času operirala oba glavna politična tabora na Slovenskem. Kljub temu, da gre za docela neraziskano epoho v razvoju slovenske politične misli, je mogoče preko dosedanjih posegov v to polje – *e.g.*, Kristan (1927), Kermavner (1963), Fischer (1979 in 1986), Kesić (1976), Rozman (1979), Ferenc *et al.* (1981), Stiplovšek (1990) – že razbrati težo in daljnosežnost teh gibanj, ki so svojo pojavno obliko v večjih mestih in industrijskih središčih dobile predvsem v delavskih izobraževalnih društvih. V okviru naše

analize se bo radikalna struja znotraj slovenskega delavskega gibanja obravnavala kot prva manifestacija anti-sistemskega gibanja na Slovenskem.

Kljub temu, da je predlagani članek predvsem teoretsko oziroma filozofsko usmerjen, v metodološkem smislu ne bo nič manj diverzificiran kot sicer. Pri zasledovanju ciljev proučevanja bo gradil na interdisciplinarnem ali bolje anti-disciplinarnem (Wallerstein) pristopu, saj poskuša ohraniti in krepiti obenem filozofsko in zgodovinsko, kulturološko in ekonomsko, politično in antropološko dimenzijo. Analiza bo tako na eni strani predstavljala prispevek k izgradnji celovite zgodovine anarhistične politične misli na Slovenskem, medtem ko bo na drugi strani tudi poskus (preliminarne) identifikacije vseh epistemoloških, metodoloških in teoretskih ovir pri pisanju takšne zgodovine.

Kaj s tem mislimo? Angleški anarhist Albert Meltzer (1996, 18) je tako nekoč zapisal, da je za vsakega Kropotkina tisoč takšnih kot je Facerias, za vsakega Rockerja tisoč takšnih kot Jack Kiertys. Besede so sicer pretirane, saj izjemnega doprinosa »klasikov« anarhizma ne gre podcenjevati, vseeno pa kažejo na dejstvo, da njihove ideje nosijo močan pečat številnih neimenovanih posameznikov, ki so bili dejavni znotraj delavskega gibanja 19. stoletja, in ki so s svojim zdravim razumom ter aktivizmom prispevali »ideje in dejstva prihodnosti« (Bakunin). Bakunin je tako »svoje« ideje črpal iz aktivnosti in organiziranosti francoskega delavskega gibanja,

medtem ko je Kropotkin do »svojih« zaključkov prišel z opazovanjem egalitarističnih odnosov in neodvisnosti znotraj sibirskih plemen ter urarjev iz Jure.¹ Skozi celotno zgodovino anarhizem ni bil zgolj ideja in praksa samooklicanih anarhistov, pač pa so anarhizem velikokrat prakticirali tudi »običajni« ljudje, ne da bi se tega zavedali ali sploh slišali za besedo anarhizem. Anarhistična načela neavtoritarnega organiziranja so se razširila v tolikšni meri, da bi lahko za anarhistična šteli tudi mnoga družbena gibanja, čeravno nimajo te identitete.² Spet na drugi strani se številni anarhisti namenoma ne deklarirajo za anarhiste, razlog za to pa gre iskati v skrajnem sledenju in upoštevanju anarhističnih idej proti-sektaštva, odprtosti in fleksibilnosti. Popolna emancipacija namreč vsebuje tudi emancipacijo od identitete.

Tako bi lahko v preteklem stoletju brez zadržkov v anarhistični milje uvrstili delavske upore v Veliki Britaniji (1910-1914), Nemčiji (1919-21) in na Portugalskem (1974), mehiško revolucijo (1910-1919), socialistično študentsko federacijo SDS (*Sozialistische Deutsche Studentenbund*)

1 Podobno kasneje tudi Peter Kropotkin, utemeljitelj anarho-komunizma in avtor, *intera alia*, dela *Vzajemna pomoč* (1902).

2 V tem pogledu bi lahko govorili kar o dualnosti anarhizma – *latentnim* in *manifestnim* anarhizmom. »Če manifestni anarhizem predstavlja zavesten prevzem neke ideologije ter praks, ob tem pa samoidentifikacijo subjekta kot anarhista ali anarhistke, potem latentni anarhizem predstavlja razne prakse, ki se skozi vso človekovo zgodovino kažejo kot zasnovane mimo odnosov moči ter pokoravanja. Za te pa ni bistvena ne interpelacija ne konstitucija posameznika ali posameznice v subjektu nekega samo-zaveznega anarhizma.« Več o tem glej v Jeffs (1998, 22-23).

v tedanji Zahodni Nemčiji (50. in 60. prejšnjega stoletja), študentsko gibanje *zengakuren* na Japonskem (50. in 60. prejšnjega stoletja), italijansko »vročo jesen« (1969), široko koalicijo radikalnih protimilitarističnih skupin *Committee of 100* v Veliki Britaniji (60. in 70. prejšnjega stoletja), *provose* in *kabouterje* na Nizozemskem (60. in 70. prejšnjega stoletja), *gibanje 22. marea* in *situacionistično internacionalo* v Franciji (60. in 70. prejšnjega stoletja), stavko britanskih rudarjev (1984-85), radikalno sindikalno gibanje COBAS (*Comitati di base*) v Italiji (80. in 90. prejšnjega stoletja), gibanje za pravično globalizacijo oziroma alter-globalistično gibanje (od leta 1994), ter vrsto drugih »festivalov upora«.³

Seveda se ne gre sprenevedati, da so vsa ta gibanja prevzemala anarhistično identiteto, saj je resnica daleč od tega. Tudi današnje alter-globalistično gibanje oziroma »gibanje gibanj« je pisana družčina okoljevarstvenikov, kmetov, feministk, sindikalistov, nevladnih organizacij in iniciativ, staroselskih aktivistov, a tudi anarhistov. Lahko zapišemo, da večino kreativne energije to gibanje črpa ravno iz (samodeklariranih) anarhističnih skupin, ali pa »avtonomističnih« nukleusov, ki pa so z anarhizmom neločljivo povezani tako s svojim hotenjem kot navdihom. Znotraj gibanja so se anarhistična načela – ne le načela nehierarhičnega in neavtoritarnega organiziranja – razširila v tolikšni

3 Za natančnejši popis oziroma zgodovinski pregled pojavnosti in manifestacij anarhizma, ki bi vključeval tudi predhodna stoletja, glej v Marshall (1993) ali Fremion (2002).

meri, da bi ga brez težav imenovali anarhistično tudi tam, kjer nima te identitete. Vse to velja tudi za anarhizem na Slovenskem, kjer so anarhistične ideje najprej dotaknile delavsko gibanje in njihova delavsko izobraževalna društva, vendar so – tudi zaradi hude policijske represije proti anarhizmu – kmalu presegle meje anarhističnih skupin in samo identiteto anarhizma.

O ANARHIZMU

Etimološki izvor besede anarhija in anarhizem, ki sta danes (v vsakdanji rabi) sinonima za kaos in nered,⁴ gre iskati v grški besedi αρχια (*archos*, lat. vladar, vodja, nadrejeni) s predpono αν (*an*, lat. brez), kar pomeni brezvladno družbo oziroma družbo brez oblasti in avtoritete. Kot poudarja Errico Malatesta (1986, 433) se na tem mestu »ne bomo spustili v filološke razprave, saj naše vprašanje ni filološke, temveč zgodovinske narave. Običajna razlaga te besede ne ruši njenega etimološkega pomena, temveč je iz njega izvedena, in sicer zaradi predsodka, da je za organizacijo družbenega življenja oblast nujna in da se torej mora, v skladu s tem, družba brez oblasti spremeniti v nered, v katerem niha med obvladljivo oblastjo enih in slepim maščenjem drugih.«⁵

4 Lahko bi zapisali, da je anarhizem s svojo vero v naravne zakone in pravico diametralno nasproten pol nihilizma.

5 Malatesta zavrača očitke tistih, ki menijo, da so si anarhisti napačno izbrali svoje ime, ker ga množice napačno razumejo, kar tudi povzroča napačne razlage. »Napaka ne izhaja iz besede, temveč iz stvari. Težava, na katero naletijo anarhisti, ko razširjajo svoja obzorja, ne izhaja iz imena, ki so si ga nadeli, temveč iz dejstva, da njihovo pojmovanje

Anarhizem lahko tako označimo za socialno-ekonomsko, politično teorijo in prakso, katere cilj je (po Proudhonu) doseči *anarhijo* – stanje brez vladarja. Anarhizem kot družbeno-filozofska in politična doktrina cilja na vzpostavitev take družbe, ki bi temeljila na pravici, enakosti in bratstvu, in v kateri bi bila odpravljena vsa sredstva državne in družbene prisile. (Rizman 1986, XXIV) Kot tak, anarhizem nasprotuje vsem oblikam hierarhije, izkoriščanja in avtoritete ter s tem njihovim glavnim oblikam – *državi* in *kapitalizmu*.⁶ Začetek (»avtentičnih«) anarhističnih idej gre iskati v 17. in 18. stoletju,⁷ v delih Gerrarda Winstanleya *Zakon svobode* (The Law of Freedom, 1652) in predvsem v delu Williama Godwina *Raziskava o načelih politične pravičnosti* (Enquiry Concerning Political Justice, 1793), ki velja za pionirsko delo na tem področju. Kljub temu pa lahko ideje iskanja alternative vsemogočni državi in monolitno urejeni strukturi oblasti zasledimo že med starogrškimi filozofi (Karpocrates in Zenon),⁸

pretresa vse stare predsodke, ki jih imajo ljudje o svoji oblasti – ali 'državi', kakor se imenuje.« Več o tem glej v Malatesta (1986, 433-443).

6 Anarhizem lahko tako opredelimo kot razširitev demokracije iz omejenega prostora – sfere politike (vidnejši dosežek 18. stoletja) –, na celotno družbeno in ekonomsko življenje.

7 V tem stoletju se pojavita glavni obliki hierarhije in izkoriščanja – moderna država in kapitalizem.

8 Utemeljitelj stoične filozofije Zenon se je zavzemal za suverenost moralnega prava posameznika, ob tem pa je poudarjal, da naj bi narava človeka oskrbela z instinktom socialnosti, ki preprečuje, da bi instinkt človekove samoohranitve le tega zapeljal v egoizem. Če bodo ljudje dovolj preudarno sledili svojim naravnim instinktom, se naj bi (ne glede na meje) združili v tako imenovanem Kozmosu, v katerem bo potreba po sodiščih ali

kakor tudi med drugimi »pionirji« idej o osebni svobodi (e.g., Spartacus, de La Boetie, Rabelais ter Swift), ne glede na to ali so njihovi vzgibi za te ideje bili filozofske ali religiozne narave.

John Clark (1978, 13) anarhizem definira hkrati kot »(1) vizijo idealne, neprisilne, neavtoritativne družbe; (2) kritiko obstoječe družbe in njenih institucij, ki temelji na omenjeni protiautoritativni ideji; (3) pojmovanje človekove narave, ki upravičuje upanje na bistven napredek v smeri približevanja idealu; (4) strategijo doseganja sprememb, vključujoč oblikovanje neprisilnih, neavtoritativnih in decentraliziranih alternativ«. Vendar je pri tem potrebno poudariti, da anarhizem ne nasprotuje avtoriteti *per se*, torej tehnični kompetentnosti in ekspertnemu znanju, pač pa zgolj neupravičeni, vsiljeni avtoriteti oziroma tako imenovanemu *avtoritarizmu*. Avtoriteta mora biti upravičena, svobodna, nevsiljiva, neobvezna, funkcionalno specifična, temeljiti pa mora na kompetentnosti in soglasju. Prav tako ni mogoče anarhizma reducirati zgolj na anti-statizem, saj anarhizem nikoli ni imel omejene vizije deetatzma, pač pa je vedno nasprotoval vsem oblikam političnega, socialnega in ekonomskega izkoriščanja, ki omejujejo svobodo, enakost in solidarnost, ter onemogočajo »polni razvoj materialnih, intelektualnih in moralnih kapacitet, ki so latentne v vsakem izmed nas«. (Bakunin v Dolgoff 1980, 261)

policiji, po svetiščih ali po javnem čaščenju odvečna, prav tako pa tudi potreba po denarju, katero naj bi zamenjalo svobodno obdarovanje. Glej Rizman (1986).

Anarhizem je že zdavnaj revidiral tudi svojo simplificirano percepcijo države in jo tako danes zaznava najprej kot »stanje, odnos med ljudmi, modus človeškega obnašanja« (Landauer), ki ga mora čimprej nasloviti, ne pa ga zaradi svoje teoretske čistosti ali ontološke načelnosti zavračati. Nemški »anarhist-socialist« – kot se je opredelil sam – Gustav Landauer je tako zagovarjal mnenje, da država ni nekaj, kar bi se dalo uničiti z revolucijo, zato je potrebno ob njej graditi libertinske enklave, oziroma je potrebno nasproti ideji »revolucije kot nasilnega masovnega upora« postulirati revolucijo kot »mirno in postopno ustvarjanje kontrakulture«. Svobodne družbe tako ni mogoče doseči z enostavno zamenjavo stare ureditve z neko novo, pač pa jo je mogoče doseči le s širjenjem sfer svobode do te mere, da le-te končno prevladajo celotnemu družbenemu življenju. Državo namreč lahko uničimo le tako, da revidiramo naše obnašanje.⁹ Takšni emancipaciji svojega poslanstva ni potrebno odložiti

⁹ V sodobnem anarhizmu je glavni in najglasnejši nasprotnik apriorno negativni fetišizaciji države Noam Chomsky. Chomsky (v Pateman 2005, 190-211) zagovarja, na prvi pogled paradoksalno in ironično stališče, da je danes zaradi diskrepance med cilji in vizijami anarhizma varovanje ali celo krepitev države prvi korak k njeni ukinitvi. S tem se namreč ohranja javni prostor, v katerem ljudje lahko participirajo, se organizirajo, vplivajo na javne politike, čeprav na omejene načine in v omejenem obsegu. Chomsky kljub temu ostaja zvest anarhističnemu prepričanju, da je država nelegitimna institucija, vendar »filozofsko radikalnost« preseže s spoznanjem, da lahko brez nasprotovanja neoliberalni agendi država postane še bolj nelegitimna, nasilna in krivična. Ravno zaradi sledenja idealom kot so svoboda in enakost, mora danes anarhizem braniti državo pred napadi s strani multinacionalnih korporacij, ki želijo dokončno uničiti demokratične in socialne institucije države, pa naj si bodo učinki le-teh še tako omejeni.

na izpolnitev pogoja zrelosti objektivnih zgodovinskih okoliščin ali izoblikovanja nekega sklenjenega subjekta oziroma razreda, saj gradi na predpostavki o zmožnosti slehernega posameznika, da s svojimi – še tako majhnimi – gestami soustvarja svet. Posledično lahko vsak posameznik – že tukaj in zdaj – ta svet tudi spreminja in ustvarja na novo. (Jeffs 1998, 22-33) Ali kot poudarja Landauer (v Marshall 1993, 411-412):

revolucija zadeva vse aspekte človekovega življenja; ne zgolj državo, razredno strukturo, industrijo in trgovino, umetnost, izobraževanje... (...) Mi smo država in ostali bomo država, vse dokler ne bomo ustvarili novih institucij, ki tvorijo pravo skupnost in družbo ljudi. (...) Pot k novi, boljši družbeni ureditvi vodi po temni in usodni cesti naših nagonov ter *terra abscondita* naše duše. Svet lahko oblikujemo le od znotraj navzven.

PERCEPCIJE IN REPREZENTACIJE ANARHIZMA

V odgovor na vprašanje, kaj anarhizem predstavlja povprečnemu meščanu, je znani nemški teoretik Uwe Timm (1986, 634) zapisal, da v njem gotovo vidi predvsem kaos, nasilje, rušenje – skratka vse, kar anarhizmu neupravičeno podtikajo. Če kdo o njem ve kaj več, kljub temu ponavlja sprevrženo kritiko, ki od utopije odpravi oblasti zaide v nekakšno slepilo in gleda na anarhiste kot na učenike, moraliste in ideali-

ste vredne občudovanja, ki pa so vendarle brez koncepta sprememb gospodarske, družbene in politične resničnosti. Dobri ljudje bodo reducirali zanosni ideal. Anarhistično sporočilo bodo obdelali kot evangelij, kot prelepo stvar, ki ni s tega sveta in za ta svet.

Zapisano razmišljanje kaže na glavni problem, s katerim se anarhistična misel sooča skozi vso svojo zgodovino in ki v največji meri zmanjšuje njen akcijski potencial – namreč (napačna) interpretacija koncepta ter njegovo reduciranje. Mnogi izražajo upanje, da bo anarhizem lahko zaživel v svojem pravem pomenu šele, ko se bo rešil svoje stigme in ko bo med ljudmi in v družbi izginilo razumevanje anarhizma izključno iz zornega kota predsodkov. Vendar obstaja bojazen, da tudi to ne bo dovolj, če se ob tem ne bo uvidelo pravega bistva anarhizma – da torej ne gre zgolj za sistem idej, ki jih lahko na splošno umestimo v to miselno inspiracijo, pač pa v ta sistem spada vrsta drugih zamisli, ki anarhistični misli celo dajejo videz kontradiktornosti, a ji obenem razširjajo možnosti njene univerzalne prilagodljivosti.

Še večji problem razumevanja in s tem pisanja o anarhizmu se danes pojavlja v okoljih, kjer je njegova zgodovina popačena ali celo povsem prezrta. Zadnikar (2004, 13) tako upravičeno opozarja, da »ko sta se v mladinskih subkulturah zahoda razraščali politična teorija in praksa anarhizma in zapolnjevali novolevičarsko ali boljševisko praznino, so 'pankerji' v Sloveniji

anarhizem razumeli na ravni malomeščanske semantike: kot kaos. Dead Kennedys se jih niso dotaknili in ostal jim je le eden od postimidžev in litrca cenene vina.«

Zaradi prostorskih in drugih omejitev naj bo dovolj, da to konstatacijo podkrepimo zgolj z enim primerom. Odsotnost poglobljene analize anarhizma na Slovenskem se še najbolje odslikava v dosedanjih poskusih pisanja lastne zgodovine,¹⁰ kjer lahko med drugim beremo, da »anarhizem in anarhistično gibanje na področju bivše Jugoslavije nima, poleg svetlih izjem, nobene prave tradicije in zgodovine. Prve prave anarhistične pobude so se začele pojavljati šele v devetdesetih letih, po padcu komunističnega režima in razpadu SFR Jugoslavije«. Organizatorji nadaljujejo, da je »anarhistično gibanje na teh področjih doživelo preporod ob koncu devetdesetih let, ko so se začele realizirati prave pobude po lokalni organizaciji in vrstiti akcije in projekti, ter konstantna prisotnost anarhistov/k v družbeno-političnem prostoru. Vstaja globalnega anti-kapitalističnega odpora, v katerem so vidno in pomembno vlogo zasedli tudi anarhisti, je bila le še dodatna vzpodbuda za razvoj anarhističnega gibanja bivše Jugoslavije.«

¹⁰ Vabilu na 1. Balkanski anarhistični knjižni sejem, ki je potekal v Ljubljani med 27. in 30. marcem, 2003.

RAZVOJ ANARHISTIČNE POLITIČNE MISLI NA SLOVENSKEM

V primerjavi z drugimi tendencami znotraj socialističnega idejnega toka, ozemlje današnje Slovenije in njeno širšo geografsko regijo anarhistične ideje dosežejo z določeno zamudo.¹¹ Na jug Avstro-Ogrske monarhije in v tedaj že samostojno Srbijo in Črno Goro ideje prenašajo intelektualci, umetniki in študentje, ki so v evropskih metropolah razvili tesne idejne in politične vezi z evropskim anarhističnim gibanjem.¹² Prvi anarhistično identiteto prevzame srbski proudhonist Živojin Žujović (1838–1870), ki se je z utemeljiteljem sodobnega anarhizma, Pierreom-Josephom Proudhonom, spoznal za časa študija v Nemčiji in Švici. (Kesić 1976, 31) Nasploh sta bili Nemčija in Švica ključna centra revolucionarnega vrenja v Evropi, ki sta pomembno zaznamovala tudi kasnejše politično dogajanje v JV Evropi, kakor tudi razvoj njene radikalne politične misli.

Aspiracije južnoslovanskih narodov po neodvisnosti začnejo kmalu prežemati tudi ideje libertarnega socializma in anarhizma, ki boj za narodno osvoboditev razširijo tudi na razredno in individualno emancipacijo. Za razliko od anarhističnih skupin v Srbiji, Bosni in v

¹¹ Več o tem glej v Rozman (1979a, 653–661).

¹² Zgodovinski pregled razvoja anarhizma v regiji sploh še ni bil narejen, pač pa je takšen oris mogoče sestaviti iz številnih parcialnih obravnav tematike. Za delne in površinske obravnave zgodovinskega razvoja anarhizma na prostorih bivše Jugoslavije glej Kesić (1976), Indjić (neobjavljen manuskript).

Makedoniji, kjer ta idejni vakuum polnijo ideje ruskega radikalizma – *i.e.*, Bakunina, Pisareva, Černiševskega (*cf.* Kesić 1976, 31-32) –, je na anarhistične skupine v Sloveniji in na Hrvaškem najbolj vplival »direktizem« Johanna Mosta in radikalnih struj znotraj nemške in avstrijske socialdemokratske stranke, ki so v tem času že podvržene transformaciji iz znotraj-strankarske opozicije v gibanje številnih anarhističnih skupin afinitete. Fischerjeva (1979, 7) dodaja, da kljub dominantnemu vplivu gibanj in idej avstrijskega in nemškega anarhističnega gibanja ne gre zanemariti anarhistične propagande dejanj, ki se je širila iz Italije, in kjer je bila anarhistična smer v delavskem gibanju tradicionalno močna.

Kot poudarja Kristan (1927, 21) so Slovenci v času Bachovega absolutizma in centralizma spali politično spanje. Na Slovenskem je v bilo v tem času glavno in edino politično vprašanje narodno vprašanje, medtem ko je bilo socialno relativizirano ali celo popolnoma nedetektirano. Še več, še po letu 1861 je bilo slovensko politično delovanje osredotočeno na doseganje federalizma »v smislu deželne avtonomije in zgodovinsko političnih identitet«. Socialni in razredni boj prvo prevzame delavsko izobraževalno društvo v Ljubljani, ki zgolj leto po svoji ustanovitvi leta 1870, zahteva spremembo svojega statuta, da bi tako postalo tudi politična organizacija.

K naglemu razvoju anarhizma na Slovenskem so veliko prispevale ideje in sama agitacija nekdanjega nemškega poslanca in kasneje vo-

dilnega agitatorja za anarhistično stvar, Johanna Mosta, ki v Ljubljano prispe leta 1871. Most je s svojim aktivizmom, govorništvom, publicizmom in predvsem z navdušenim zagovarjanjem revolucionarnega nasilja vplival in napovedoval nadaljnji razvoj anarhizma v Evropi in kasneje v ZDA.¹³ Tako kot že prej v Avstriji in Nemčiji – in nato v ZDA – se je tudi v Ljubljani okoli Mosta izoblikoval krog militantnih delavcev, ki jim je bil skupen le en cilj – uničenje države in kapitalizma.¹⁴ V tem pogledu je bil pomemben prispevek Matije Kunca, mladega krojača iz Logatca na Notranjskem, ki je popolni neuspeh liberalnega tabora, da nudi odgovore na socialno vprašanje, izkoristil za uspešno širjenje idej anarhizma – Mostove različice. Slovenske delavce je opomnil, da »narodnost ni nič, da delavec nima narodnosti, da so narodni Slovenci največji sovražniki delavcev«. (*Ibid.*, 96) Ko je nekaj let kasneje Fran Šturm, eden izmed ključnih podpornikov Mostovega anarhizma pri nas, pozival, da »slovenskim delavcem ni treba druge

¹³ Več o njegovi idejni transformaciji glej v Most (1986).

¹⁴ O dejavnostih Johanna Mosta v Ljubljani lahko beremo v poročilu predsednika vojvodine Kranjske, z dne 6. aprila 1871: »Tako je stopil v zvezo s člani delavskega društva, katerim se je predstavil kot delavski agitator, ki je bil lani radi delavskega gibanja obsojen na 4 leta ječe, vendar je letos vsled amnestije že izpuščen. Sporočil je krožku, v katerega je vstopil, da potuje okrog po nalogu pariških revolucionarjev, da pridobi v sporazumu s prijateljem Scheuem delavski razred za nauk social demokratične Univerzal-republike in da jih pripravi za akcijo, ki se v kratkem prične. Vlada se mora vreči, splošna glasovalna pravica vpeljati, sedanje posedujoče in vladajoče razrede v komunističnem zmislu odstraniti, na njihovo mesto pa postaviti vlado delavcev.« Več o tem glej v Kristan (1927, 28-29).

narodnosti nego narodnost delavske stranke«, je to dejanje *Slovenec*, ki je svoje bralstvo svaril pred »protinarodno fazo kozmopolitanizma«, ki so jo razpihovali anarhisti, opisal na sledeč nalin: »Iz Nemčije privandrani ali poslani agenti so začeli tudi v Ljubljani razširjati socialistične nauke. Proti veri in narodnosti so indiferentni. Glavni nagib njihov je nevoščljivost, ker so drugi bolj srečni.« (*Ibid.*, 117)

Slovenec izpostavi »nemškutarstvo« (sic!) slovenskih anarhistov po Mostovi aretaciji v New Yorku leta 1886, ko lahko na njegovih straneh beremo, da »pri nas ni se poprej nič čulo o delavski nezadovoljnosti, dokler niso začeli nemški aposteljni semkaj zahajati. Ti so našim delavcem toliko časa na ušesa šepetali, da se jim sploh slabo godi, da so jim poslednji v resnici verjeli.« (v Kermavner 1963, 51)

V anarhističnem listu *Die Arbeit*, ki je začel izhajati 6. avgusta 1885 v Mariboru, lahko beremo, da je vse »narodnostno ščuvanje meščanskih strank« zgolj »odvrčanje narodov od resnih vprašanj napredka«. V tem časopisu tako na primer zasledimo povsem kozmopolitsko stališče, ki znotraj liberalnega kakor tudi katoliškega tabora sploh ni bilo predstavljivo:

‘Narodnost’ v vašem smislu je za nas premagano stališče, reakcionaren, svobodi in kulturi sovražen pojem; človeštvo ne pozna narodnostnih mej; ne! naša domovina je svet, naša morala delo, naša narodnost človeštvo.« (v Kermavner 1963, 33)

Inovativnost in pronicljivost te vizije je razvidna šele v primerjavi s hegemonsko pozicijo in vizijo emancipacije tedanjega časa, ki jo še najbolj manifestira *Slovenec*, kjer beremo, da

ker kri ni voda, smo tudi mi vedno poudarjali, da delavski stan ne sme svoji domovini in svojemu narodu nezvest postati. Kakor se mojstri skoraj brez izjeme zbirajo okoli mater Slovenije, obenem pa tudi obrtniškega stanu napredka ne spuste iz oči, tako upamo, da se bodo tudi pomočniki oklenili svojega doma, ki jim kruh daje in še za prihodnje obeta, in da bodo slovo dali onim ‘mednarodnim’ ščuvanjem, ki jim hočejo iz srca iztrgati vero in domoljubje. (*Ibid.*, 24)

Rok Drofelnik, urednik radikalnega časopisa *Delavec*, v svojem uvodniku izpostavlja kot ključna dejavnika, ki onemogočata in zamegljujeta vizijo prave emancipacije Slovencev, ravno zastrašujoče posledice nacionalizma in verskega fanatizma, ki ga je mogoče beležiti kot stalnico znotraj liberalnega in katoliškega tabora:

Toda minuli so turški navali in naš kmetič zmore v miru obdelovati svoje polje. Ni se mu treba več bati nikakega sovražnika in lahko bi v miru živel. Toda pred napadi vnanjega sovražnika vendarle ni varen naš kmetič, niti delavec – to je pred izkoriščanjem domače buržuazije. In mej tem, ko so bili navali vnanjega sovražnika le redki, uničuje gospodarstveno hlapčevstvo, politična

brezpravnost, umetno gojeno sovraštvo do drugih narodov in verski fanatizem fizično in moralno, kakor tajen strup, naše ljudstvo. (v Kristan 1927, 156)

Drofelnik ponovno poudari pomen splošne emancipacije ljudi, ki se ne sme zadovoljiti z omejenimi vizijami političnega boja in s parcialnimi rešitvami – *i.e.*, narodno emancipacijo, in ki v boju proti tuji nadvladi ne sme dopustiti vzpostavitve in krepitve domačega kapitalizma:

Ker nedostaja resničnih sovražnikov, ustvarili so mu jih umetni. Raz lec [*sic*], zborov, v društvih in sploh pri vsaki priliki uči se ga sovražiti ljudi, kateri so njegovi bratje in kateri se od njega ne razločujejo drugače, kakor kvečjemu po narodnosti. Posledica temu je duševna zaostalost, narodna podivjanost, predvsem pa brezbržnost za svoje stanovske interese. Tu je naša dolžnost, da poučimo ljudstvo, da se ne bode dalo izkoriščati v sebične namene svojih farških in narodnih psevdovoditeljev. (*Ibid.*)

Kermavner (1963) in Fischerjeva (1979) v svojih analizah radikalizacije slovenskega delavskega gibanja zaključita, da so bila znotraj samega delavskega gibanja na Slovenskem vsaj toliko kot nesoglasja glede strategije in taktike političnega boja, pomembna tudi nesoglasja, temelječa na narodnostni osnovi, torej spori med narodnjaško in internacionalistično usmerjenimi delavci. Deloma se ta diada – na-

rodnjaška *versus* internacionalistična usmeritev – sklada z notranjo cepitvijo slovenskega delavskega gibanja na zmerno oziroma socialdemokratsko smer (prevladujejo nacionalistične tendence) ter radikalno oziroma anarhistično smer (povsem internacionalno usmerjena). Ta nasprotja med radikali in zmerneži so se s časom le še poglobljala in zaostrovala.¹⁵ Tako kot drugje po Evropi je tudi v Ljubljani čedalje večji vpliv pridobivala radikalna struja, ki je bila pod vplivom časopisa *Freiheit* in *Autonomie*. Predvsem Mostov *Freiheit* je bil zelo razširjen in je z Mostovim prehajanjem v radikalni anarhizem »propagande z dejanji«, posledično za sabo vlekel tudi velik del svojega bralstva. Od zmernih zahtev po splošni volilni pravici, po socialni in zdravstveni varnosti, so tudi pri nas zahteve delavstva postale čedalje bolj daljnosežne: »Nobene volilne reforme ne maramo, nobenega boja za volilno pravico. Organizacije so nepotrebne. Edino vstaja za popolno osamosvojitev je na mestu in naš program.«¹⁶

¹⁵ Fischerjeva (1979, 8) konstatira, da se osnovna razlika med obema strujama najbolje kaže v geslih – radikalnemu »Skozi svobodo k izgradnji« in zmernemu »Skozi izgradnjo k svobodi«. Zmerni naj bi percipirali izgradnjo in konsolidacijo delavskih organizacij kot osnovno nalogo, ki bo omogočila spremembo družbenih razmerij, medtem ko naj bi radikali priznavali pomen te naloge, vendar so postavili za temeljno obvezo in cilj samo spremembo družbenih razmerij. Če je večina radikalov verjela v kataklizmičen zlom starega sistema, ki bi se dogodil preko noči, so se zmerni pripravljali na daljši politični boj.

¹⁶ Razglas v časopisu *Die Zukunft*, še enem listu radikalne struje znotraj avstrijskega in posledično slovenskega delavskega gibanja. Več o tem glej v Kristan (1927, 56).

Mogoče še najbolje oriše popolnoma spremenjeno vzdušje, ki je v tem času vladalo v Ljubljani, dogodek, ki se je zgodil oktobra 1882. Deželni predsednik Winkler, ljubljanski župan Grasselli, magistratni svetnik Perona, višji inšpektor Ivan Verderber in vladni svetnik von Fladung, so tega meseca prejeli anonimno pošiljko, ki je vsebovala letak z naslovom *Manifest socialnorevolucionarne delavske stranke Avstrije delovnemu ljudstvu*, ki se končuje z besedami: »Naše geslo je: Dol s tirani, dol z izkoriščanjem, dol z zasebno lastnino! Živela socialna revolucija!« (Fischer 1979, 9)

V tem času dobi anarhizem na Slovenskem dodaten zagon z obiskom Josefa Peukerta, katerega so številni smatrali za vodjo takratnega revolucionarnega gibanja v regiji. Peukert si je v ljubljanskem delavskem izobraževalnem društvu kmalu pridobil podporo večine članov društva, s Francetom Železnikarjem na čelu. Železnikar, ki je bil med borci pariške komune, je z zagovarjanjem republikanizma, internacionalizma, ekonomske emancipacije in propagande z dejanji, predstavljal pomemben izziv ne le liberalnemu taboru, pač pa tudi »ultraslovenski« stranki, ki sta do tedaj cepili slovenski politični prostor.¹⁷ Te anarhistične grupacije, ki so prej kot visoko izobraženo elito vključevale predvsem majhne obrtnike, mojstre in vajence, so tudi na Slovenskem prve in v vsej kom-

pleksnosti zaznale vrsto vprašanj – e.g., žensko vprašanje –, ki jih druge politične sile, tudi te leve provenience, niso bile zmožne. Razlog gre iskati v njegovi epistemološki poziciji in posledično kritiki, ki jo je anarhizem omogočal. Tega namreč nikoli ni označeval ozki ekonomski redukcionizem, ki je rezultiral v fetišizaciji ekonomske eksploatacije in razrednega antagonizma, pač pa je operiral s konceptom dominacije, ki posledično detektira oziroma vključuje eksploatacijo, ki mogoče sploh nima ekonomskega pomena – e.g., dominacija moških nad ženskami, dominacija birokracije in tehnokracije nad delavci. Anarhizem je tako postavil mnogo širše in pomembnejše vprašanje, ne zgolj vprašanje razrednega antagonizma, pač pa hierarhije kot take.

Tudi znotraj slovenske politične misli prvič naletimo na odpiranje teh vprašanj s pojavom anarhistične imaginacije v okviru delavskega gibanja oziroma delavsko izobraževalnih društev, kar le dodatno opravičuje našo zastavitev analize, da politično misel ne gre razumeti zgolj kot rezultat posameznih »mislecev« in teoretikov, pač pa kot nekaj, kar je vedno bilo in bo tudi stvar običajnih ljudi, ki jo s teoretskimi in praktičnimi doprinosi razvijajo in bogatijo. Pomembni teoretski doprinosi in vpogledi so tako tudi na Slovenskem prihajali iz vrst bolj ali manj anonimnih posameznikov oziroma *etceteras*, kot bi jih imenovala Howard Zinn ali Studs Terkel, in ki so bili tako ali drugače

¹⁷ Več o Železnikarjevi udeležbi med borci komune glej v Fischer (1971).

vključeni v kritično in reflektivno prakso družbenih gibanj. Prihodnji popisovalci zgodovine slovenske politične misli morajo pri pisanju te naloge posebno pozornost nameniti tudi temu, da vsem tem ponovno najdejo mesto na straneh nove zgodovine.

VZPON IN ZATON ANARHISTIČNE IDENTITETE

V istem obdobju, ko se je radikaliziralo delavsko izobraževalno društvo v Ljubljani, je tudi mariborsko delavsko izobraževalno društvo – pod vplivom anarhističnih skupin iz Gradca – prešlo v radikalni tabor. Kot ugotavlja Rozman (1979b, 94), je bilo »[m]ariborsko delavsko izobraževalno društvo tako rekoč stalna podružnica graškega delavskega izobraževalnega društva in tudi po svoji idejni usmerjenosti skoraj identično z njim. V začetku osemdesetih let, v obdobju boja med zmernimi in radikali, je bil Gradec poleg Dunaja glavni center radikalov in pod tem vplivom je bilo radikalno tudi društvo«. Tudi Fischerjeva (1979, 17) poudarja, da ima delavsko gibanje v Ljubljani in Mariboru v osemdesetih letih mnogo skupnih potez: v približno istem času se je začel proces radikalizacije znotraj delavskih izobraževalnih društev, prav tako se je ob istem času ta proces končal, predvsem zaradi policijske represije. Za obe društvi naj bi veljalo tudi to, da je bilo samo vodstvo radikalno, vendar jim širše javnosti in članstva ni uspelo popolnoma integrirati v svoj

tabor, saj so bile razlike med posameznimi strujami pogosto zamegljene in nejasne.

V obdobju od 1870 do 1890 se anarhistične ideje in radikalna delavska gibanja pojavljajo samo v večjih mestih – ob Ljubljani in Mariboru še v Celju, Trstu, Celovcu –, medtem ko je bila kakršnakoli agitacija v manjših industrijskih krajih prenevarna ali skoraj nemogoča. Do sistematičnega dela in širjenja idej izven mest pride šele po združitvi avstrijske socialdemokratske stranke na hainfeldskem kongresu na prelomu med letom 1888 in 1889. Za slovensko anarhistično gibanje tega obdobja je tako značilno, da je vključevalo predvsem obrtnike, mojstre in pomočnike, da pa delavstva v velikih industrijskih centrih ni doseglo vse do že omenjenega hainfeldskega kongresa, katerega rezultat je jasn in izdelan načr političnega delovanja.

Pregon delavskega radikalizma, ki je kulminiral v procesu proti slovenskim delavskim voditeljem – anarhistom ali »krvavcem«, kot jih je poimenoval *Slovenski Narod* – v Celovcu, in ki dobi dodatno dimenzijo s sprejetjem »protisocialističnega« zakona leta 1885, ima za posledico počasno ukinitve večine delavskih časnikov, in razpustitev številnih delavskih društev. Po celovškem procesu so se številni anarhistični protagonisti povsem umaknili iz političnega življenja in se odtujili gibanju, medtem ko so nekateri našli »eksodus« v ZDA. Kot ugotavlja Kristan (1927, 109), da je vlada dosegla svoj namen, saj je dolgoletna zaporna kazen, ki je bila

dodeljena Železnikarju, za nekaj let popolnoma nevtralizirala dejavnost delavskega društva.¹⁸

Fischerjeva (1979) v svoji študiji korektno beleži vpliv anarhizma znotraj slovenskega delavskega gibanja in predvsem delavskih izobraževalnih društev, primere simpatiziranja z anarhizmom oziroma »radikali« na Slovenskem, prav tako pa poudari uničujoče posledice posegov oblasti, ki so preprečevali radikalizacijo gibanja in širše javnosti, a vseeno zaključijo, da v slovensko delavsko gibanje v osemdesetih letih 19. stoletja anarhizem ni prodrli. S to oceno se lahko strinjamo samo v primeru, če poskušamo izgraditi genealogijo anarhizma na ozemlju Slovenije preko etap, ki nosijo eksplicitno anarhistično identiteto, in če ob tem zanemarimo vpliv, ki so ga imele ideje in vprašanja, ki jih je načel anarhizem, na druge idejne tokove in politične grupacije. Ta postopna širitev in penetracija anarhističnih idej, rešitev in zahtev preko meja jasno zamejenega anarhističnega miljeja, tako predstavlja glavno težavo pri pisanju takšne zgodovine in genealogij, kar še najbolje dokazuje sama analiza Fischerjeve oziroma njeni zaključki.

Prej bi lahko zapisali, da je po hitrem vzponu in širitvi anarhističnega sentimenta znotraj slo-

venskega delavskega gibanja, represiji in spremembam znotraj političnega prostora – kongres v Hainfeldu vzpostavi novo konstelacijo političnih sil oziroma nov politični zemljevid Avstro-Ogrske in posledično Kranjske –, sledil zaton anarhistične identitete, nikakor pa ne anarhističnih sentimentov, njegovih inspiracij in aspiracij. Na kongresu v Hainfeldu pride do ponovnega sodelovanja med radikalno (anarhistično) strujo in zmerno (socialdemokratsko), kjer pa ni prišlo do mehčanja stališč in analiz radikalcev, temveč bolj do kooptacije in prevzemanja idej in zahtev, ki jih je pred tem glavnina socialdemokratske stranke povsem prevzela. Tako lahko v izjavi, sprejeti ob koncu kongresa, prvič zasledimo jasno internacionalno pozicijo avstrijske socialne demokracije in prav tako eksplicitno kritiko parlamentarizma:

Socijalno demokratična delavska stranka v Avstriji stremi za tem, da osvobodi vse ljudstvo brez razlike narodnosti, plemena in spola iz okov gospodarske odvisnosti, da odstrani politično brezpravnost in da ljudstvo dvigne iz duhovne zanemarjenosti. (...)

Socijalno demokratična delavska stranka v Avstriji je internacionalna stranka, ki obsoja predprave narodov prav tako kot pravice rodu, posesti, pokolenja in izjavlja, da mora biti boj proti izkoriščanju internacionalen, kakor je tudi izkoriščanje samo. (...)

Ne da bi se le količkaj varala glede veljave parlamentarizma, oblike modernega razre-

¹⁸ Do ponovnih poskusov oživitve anarhistične agitacije znotraj ljubljanskega delavskega društva pride s kratkim bivanjem Johanna Pischlerja v Ljubljani od oktobra 1885 do maja 1886, vendar se je to radikalno prebujanje kmalu končalo z vrnitvijo Karla Kordeliča, ki je društvo »nevtraliziral« oziroma usmeril v zmerno smer. Več o tem glej v Kermavner (1963, 33–41).

dnega gospodarstva, se bo vendar potegovala za dosego splošne, enake, direktne in tajne volilne pravice.. (v Kristan 1927, 120-121)

Na samem začetku smo že opozorili na določene težave in nevarnosti, na katere naletimo pri obravnavi anarhizma *per se*. Primer slovenskega delavskega gibanja ob koncu 19. stoletja in njegove notranje idejne cepitve tako nudi dodatne primere, ki kažejo na težave pri detekciji in identifikaciji anarhističnih idej. Zaradi specifičnih ideoloških in političnih razmer je anarhizem znotraj delavskega gibanja na Slovenskem že pred hainfeldskim kongresom prevzemal najrazličnejše identitete – *e.g.*, social-demokratsko, libertarno, delavsko, spontanistično, radikalno. Če postane po kongresu avstrijske socialdemokratske stranke in poenotenju večine sil leve provenience identifikacija anarhizma težavna, pa pride do dodatnih težav s političnimi spremembami ob koncu stoletja, ko tudi oba preostala politična tabora na Slovenskem – liberalni in katoliški – poleg narodnega vprašanja začneta naslavlјati tudi socialno vprašanje.¹⁹

Do brisanja jasne demarkacijske črte med posameznimi idejnimi tokovi in političnimi grupacijami v našem okolju ne pride s pojavom

¹⁹ Njuno vztrajno odklanjanje socialnega vprašanja in nesposobnost detektiranja katastrofalnega ekonomskega položaja proletariata na Slovenskem, je radikalnim delavskim izobraževalnim društvom omogočal, da so v zelo kratkem času v svoje vrste privabili velik del slovenskega delavstva.

krščanskosocialnega gibanja, ki je neposredni rezultat papeške socialne okrožnice *Rerum Novarum* (O novih stvareh) iz leta 1891, saj so bili ti s svojim eksplicitnim antisemitizmom, sklicevanjem na narod in vero kot ključnima kategorijama nove družbe v številnih pogledih daleč od internacionalizma in radikalizma anarhističnih delavsko izobraževalnih društev (*cf.* Kristan 1927, 165-170). Do tega brisanja in prelivanja pride že prej, predvsem s krepitvijo socialne dimenzije znotraj liberalnega tabora in s poskusom kooptacije radikalizma delavskega gibanja za cilj, ki pa ni bil razredna, pač pa narodna emancipacija.²⁰

ZAKLJUČEK

Kakor hitro je kratka epoha anarhistične agitacije na Slovenskem ob *fin de siecle* vzniknila, tako je tudi izgorela oziroma pridobila nove pojavne oblike. Kljub temu je to kratko revolucionarno vrenje za sabo pustilo pomembno sled v slovenskem političnem prostoru kakor tudi slovenski politični misli, saj je rezultiralo v pomembnih idejnih prelomih, političnih premikih, spremembah v stališčih javnosti, in nenazadnje novih političnih idejah, ki so žive še danes.

²⁰ *Cf.* Kermavner (1963, 405). Prekrivanje liberalizma in anarhizma je razumljivo, saj kljub temu, da se danes anarhizem povezuje predvsem s skrajno »levo« politično opcijo – (državnim) socializmom in celo komunizmom –, mnogi anarhistični teoretiki vidijo njegovo glavno idejno ozadje ravno v liberalnih idejah 18. in 19. stoletja. Chomsky pogosto izpostavlja Wilhelma von Humboldta, Thomasa Paina in tudi Thomasa Jeffersona kot liberalne mislece, ki so se povsem približali anarhistični poziciji.

Slovensko politično misel ob koncu 19. stoletja niso bogatili zgolj *anahronistični* – glede na aktualne razmere – prispevki obeh glavnih političnih grupacij tedanjega časa, pač pa tudi in predvsem anarhizem, ki je tedaj še iskal in kasneje hitro našel nove oporne točke svojega družbenega uveljavljanja, saj je njegov libertarni potencial in aktualnost nudila pomembne odgovore na nova vprašanja, ki jih je transformacija slovenske družbe sprožala. Fischerjeva (1979) s svojo študijo o vplivu anarhizma znotraj slovenskega delavskega gibanja, v kateri zaključuje, da v slovensko delavsko gibanje v osemdesetih letih 19. stoletja anarhizem ni prodril, nudi še kako pomemben prispevek za izgradnjo celovite genealogije anarhistične misli na Slovenskem. Kljub temu s svojim zaključkom prispeva dodaten glas dominantnim interpretacijam slovenske politične zgodovine in *zgodovine politične misli*, ko spregleda transformacijo anarhizma v nove etape revolucionarnega delovanja in premišljanja na naših tleh.

Seveda je pisanje takšne genealogije težavno zaradi pomanjkanja analiz in študij, ki bi omogočale lažjo sintezo in odkrivanje prehajanja idej in gibanj iz ene točke v drugo, vendar arhivi delavskega tiska, že opravljene študije o radikalizmu na Slovenskem in slovenskem delavskem gibanju nudijo kar nekaj vstopnih točk za takšen projekt. Poskus orisa zgodovine anarhistične misli je »tvegano« dejanje, saj anarhizem – *per analogiam* z Marcosovo (v Vodovnik 2004, 49)

opredelitvijo zapatizma – »ni doktrina, pač pa intuicija. Nekaj tako odprtega in fleksibilnega, da se pojavlja vsepovsod. *Anarhizem* postavlja vprašanje, 'Kaj je tisto, kar me je izločilo?', 'Kaj je tisto, kar me je izoliralo?' V vsakem primeru je odgovor drugačen. *Anarhizem* zgolj postavlja to vprašanje in stipulira, da je odgovor pluralen, vendar inkluziven.« Podoben napotek nam sugerira tudi Daniel Guérin (1970), nekoč eden od vodilnih anarhističnih teoretikov in zgodovinarjev, ki opozarja, da anarhizem ni nek določen, sklenjen sistem, pač pa težnja v zgodovini razvoja človeštva, ki tako vedno znova prevzema nove pojavne oblike in tudi zahteve. Naš poskus izgradnje genealogije anarhizma na ozemlju današnje Slovenije je pokazal, da ta ne sme voditi zgolj preko etap, ki nosijo eksplicitno anarhistično identiteto, pač pa tudi preko idejnih tokov in političnih akterjev, ki so prevzemali anarhistične ideje in prakse, ne da bi ob tem nujno prevzemali tudi anarhistično samoidentifikacijo. V obravnavi anarhizma bi ob analizah manifestnega anarhizma bilo potrebno iskati tudi vse pojavne točke latentnega anarhizma.

Seveda bi bilo primerno v našem prispevku osvetliti še marsikatero vprašanje, se poslužiti še drugih vidikov in pristopov obravnave materije, večjo pozornost nameniti razvoju anarhistične misli na Slovenskem tudi v kasnejših desetletjih in tako vsaj deloma analizirati, kako so ideje začetnikov anarhizma na Slovenskem

odmevale v njegovih kasnejših manifestacijah.²¹ Vse to ostaja pomemben imperativ za nadaljnjo obravnavo tega fenomena, in mogoče je tako tudi prav, saj s tem ostaja razlog za njegovo nadaljnje raziskovanje, razlog za nadaljnje poskuse ohranjanja njegove aktualnosti in prisotnosti, saj njegova zgodba še zdaleč ni izpisana.

Ob zaključku se nam zdi primerno, da se spet preselimo iz preteklosti v sedanjost in s pogledom v prihodnost. Naš zgodovinski lok naj sklenemo z besedami Noama Chomskega (1986: XVI), ki opozarja, da se mora spomin na anarhistične ideje in navdihujoče boje ljudi, ki so si prizadevali za osvoboditev izpod zatiranja in gospostva, spraviti kot temelj za razumevanje družbene realnosti ter za predano delo, ki je nujno, da se to realnost spremeni. Pri tem bi bil celovit in poglobljen popis zgodovinskega razvoja anarhistične misli in prakse na Slovenskem zagotovo zanemarljiv prispevek k procesu spreminjanja obstoječih družbenih razmerij, kljub temu pa bi lahko bil vsaj vnovičen poziv k njihovemu kritičnemu premišljanju.

LITERATURA IN VIRI:

- Bakunin, Mihail.** 1986. Revolucionarni katekizem. v R. Rizman (ur.) *Antologija anarhizma*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Clark, John.** 1978. What is Anarchism?. v Pennock in Chapman (ur.) *Anarchism: Nomos XIX*. New York: New York University Press.
- Dobрила, Pavel et al.** 1969. *Oris kronologije delavskega gibanja na Slovenskem: 1867-1968*. Ljubljana: Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije.
- Dolgoft, Sam** (ur.). 1980. *Bakunin on Anarchism*. Montreal: Black Rose Books.
- Ehrlich, Howard J.** (ur.). 1996. *Reinventing Anarchy, Again*. Oakland: AK Press.
- Ferenc, Tone et al.** 1981. *Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem (1868-1980)*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Fischer, Jasna.** 1971. France Železnikar in Pariška komuna. *Kronika*, let. 19, št. 3, 158-162. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Fischer, Jasna.** 1979. Radikalizacija delavskega gibanja v Sloveniji v osemdesetih letih 19. Stoletja. *Časopis za kritiko znanosti*, let. VII, št. 35-36, 7-21. Ljubljana in Maribor: Univerzitetna konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije.
- Fischer, Jasna.** 1986. Johann Most in slovensko delavsko gibanje. v J. Most (1986) *Anarhizem in komunizem – Kapital in delo*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Fremion, Ives.** 2002. *Orgasms of History: 3000 Years of Spontaneous Insurrections*. Oakland: AK Press.
- Guérin, Daniel.** 1970. *Anarchism: From Theory to Practice*. New York: Monthly Review Press.
- Guérin, Daniel** (ur.). 1997. *No Gods, No Masters, An Anthology of Anarchism*. Oakland: AK Press.

21 O teoretskih, epistemoloških in nenazadnje metodoloških natopkih za takšno proučevanje glej v Kresal *et al.* (1975).

- Jeffs, Nikolai.** 1998. All you need is love (nasilje, emancipacija, pa tudi nekaj uvodnih besed. . .). *Časopis za kritiko znanosti*, let. XXVI, št. 188, 9–42. Ljubljana: Študentska založba.
- Kermavner, Dušan.** 1963. *Začetki slovenske socialne demokracije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kesić, Stojan.** 1976. *Odnosi između radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine*. Beograd: Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju.
- Kresal, France et al..** 1975. *Proučevanje delavskega gibanja v Sloveniji 1918–1941*. Ljubljana: ČZP Komunist.
- Kristan, Anton.** 1927. *O delavskem in socialističnem gibanju na Slovenskem do ustanovitve jugoslovanske socijalno-demokratske stranke (1848–1896)*. Ljubljana: Zadrúžna založba.
- Malatesta, Errico.** 1986. Anarhizem in oblast. v R. Rizman (ur.) *Antologija anarhizma*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Malatesta, Errico.** 1995. *Anarchy*. London: Freedom Press.
- Marshall, Peter.** 1993. *Demanding the Impossible – History of Anarchism*. New York: HarperCollins Publishers.
- Meltzer, Albert.** 1996. *Anarchism: Arguments For and Against*. Oakland: AK Press.
- Most, Johann.** 1986. *Anarhizem in komunizem – Kapital in delo*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Pateman, Barry** (ur.). 2005. *Chomsky on Anarchism*. Oakland: AK Press.
- Rizman, Rudi** (ur.). 1986. *Antologija anarhizma*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Rocker, Rudolf.** 1996. *Anarcho-Syndicalism*. London: Pluto Press.
- Rozman, Franc.** 1979a. Delavsko gibanje v slovenskih časnikih v letih 1848–1871. *Teorija in praksa*, let. 16, št. 5–6, 653–661. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze v Ljubljani.
- Rozman, Franc.** 1979b. *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Založba Borec.
- Timm, Uwe.** 1986. Ali ima anarhizem prihodnost. v R. Rizman (ur.) *Antologija anarhizma*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Vodovnik, Žiga** (ur.). 2004. *Ya Basta! – Ten Years of the Zapatista Uprising, Writings of Subcomandante Insurgente Marcos*. Oakland: AK Press.
- Zadnikar, Darij.** 2004. Kronika radostnega upornišтва. v J. Holloway, *Spreminjamo svet brez boja za oblast: pomen revolucije danes*. Ljubljana: Študentska založba.

“Dominantna kultura prepoznava staroselce kot objekte proučevanja, ne pa kot subjekte zgodovine: imajo folkloro, ne kulturo; prakticirajo vraževerje, ne religijo; govorijo dialekte, ne jezik; poznajo rokodelstvo, ne umetnost.”

– Eduardo Galeano, *We Say No*, 1992

BALKANIZIRATI EVROPO!

Povzetek: Prispevek kritično obravnava proces “debalkanizacije” Balkana, saj izhaja iz teze, da se moramo nujno vrniti k zgodovinskemu projektu Balkana brez nacij, ki je lahko tudi model za drugačno Evropo, in bo alternativa transnacionalni evropski naddržavi kot tudi evropskim nacionalnim državam. Poglobljen premislek o prihodnosti EU tako navrže paradoksalen zaključek, da gre rešitve za EU in Balkan prej iskati v političnih inovacijah, ki so v preteklosti že dobivale obrise na območju Balkana – torej v “balkanizaciji Evrope” in ne v “evropeizaciji Balkana”.

Ključne besede: Balkan, demokratizacija, Evropska unija, orientalizem

Iskanje zgodovinske analogije aktualnemu projektu “evropeizacije Balkana” nas nujno vodi do rimskega zgodovinarja Svetonija, ki v svojem delu *Dvanajst rimskih cesarjev* opiše poskus razvpitega rimskega cesarja Kaligule, da bi njegovega najljubšega konja Incitatusa (Hitrega) povzdignili v konzula. Tako kot pri tretjem cesarju rimskega imperija, kjer je ta poteza prej posledica vladarske nadutosti kot neprištevnosti, saj je s svojim odnosom do Incitatusa hotel predvsem jeziti senat, je tudi današnje iskanje novih konzulov med “Incitatusi” v regiji, le sredstvo za zasmehovanje vseh demokratičnih “žepov upora” na Balkanu. V zadnjem času smo posledično priča vsepogostejšim ugovorom in preizpraševanjem politik nove metropole do regije, saj je diskrepanca med deklariranimi cilji in dejanskimi učinki njenih politik očitna. Še več, ta razkorak se v zadnjem času le še povečuje, predvsem zaradi dejstva, da Evropska unija (EU) rešuje prihodnost regije in tudi prihodnost integracije z zastarelimi (nacionalističnimi) rešitvami iz preteklih stoletij.

Ko so britanski novinarji pred časom postavili vprašanje mlademu teniškemu zvezdniku Janku Tipšareviću, kje po njegovem mnenju tičijo vzroki za tako uspešen prepoved tenisačev in tenisačic iz Srbije, so bili nemalo presenečeni, ko jim je odgovoril, da jih gre mogoče iskati v radiaciji, ki jo je za sabo pustilo bombardiranje NATO-a. Tipšarević je seveda cinično opomnil zbrane predstavnike sedme sile, da mladi ljudje iz Srbije še vedno pomnijo in predvsem čutijo posledice "evropeizacije Balkana", ki so jo in kot so jo nad Srbijo pred desetimi leti kar 78 dni izvajale "zahodne demokracije". Razlog, da začnemo članek o prihodnosti Balkana s to epizodo iz preteklosti, je novo poglavje "evropeizacije" oziroma "debalkanizacije" regije, ki ponovno razkriva senčno stran evropske integracije, ali vsaj več kot se nam bi zdelo na prvi pogled. Evropsko (ne)reševanje kosovskega vprašanja je osvetlilo problem, ki ga večina politikov in akademikov – Gramsci jih je upravičeno opredelil kot "*izvedence za legitimacijo*" – ni sposobna ali voljna detektirati, in sicer, kaj je sploh cilj EU in kakšna je njena prihodnost? Je EU projekt demokratizacije, preseganja logike izključevanja in eksploatacije, ali je zgolj še ena v vrsti imperialističnih integracij, kot je bila npr. Avstro-Ogrska monarhija? Kdo sploh vodi ta projekt in kakšna je njegova prihodnost? Kakšna je oziroma bo subjektiviteta EU?

V članku bomo tako poskušali pokazati, da EU nima kredibilnosti, predvsem pa ne kompe-

tentnosti, da bi lahko Balkanu nudila "evropsko perspektivo".¹ Zadnji dogodki povezani z "debalkanizacijo" regije silijo k tezi, da potrebujemo nov Balkan, ki se bo dvigal od spodaj, pa tudi novo Evropo, ki se bo dvigovala od spodaj, pri tem pa se moramo nujno vrniti k zgodovinskemu projektu Balkana brez nacij, ki je lahko tudi model za drugačno Evropo, in bo alternativa transnacionalni evropski naddržavi kot tudi evropskim nacionalnim državam. Poglobljen premislek o prihodnosti EU tako navrže paradoksalen zaključek, da gre rešitve za EU in Balkan prej iskati v političnih inovacijah, ki so v preteklosti že dobivale obrise na območju Balkana – torej v "balkanizaciji Evrope" in ne v "evropeizaciji Balkana".²

"Igra Evrope je odigrana, treba je najti nekaj drugega," ugotavlja Frantz Fanon v *Uporu zatrtih*, delu, ki je – napisanem v podobnem kontekstu in s podobnimi cilji – nujno tudi za današnja premišljanja evropske integracije in njenih ciljev. Kljub temu, da je Evropa v preteklosti zaustavila razvoj drugih ljudi in "jih zaslužnija svojim načrtom in svoji slavi", danes

1 Če bi evro-ameriški politiki in akademiki premogli malo več zgodovinskega in geografskega znanja oziroma poštenosti, bi nudenje "evropske perspektive" Balkanu opustili že zaradi golega dejstva, da je Balkan del Evrope, ki se je v preteklosti prvi in edini sploh ponašal z imenom Evropa; stari Grki z imenom "Evropa" poimenovali ravno Balkanski polotok.

2 BiH lahko obravnavamo kot mikrokozmos avtentičnega, polikulturalnega Balkana in hkrati kot najboljši primer povezovanja preteklosti s sedanostjo. V tem primeru lahko zapišemo, da se je evropeizacija Balkana začela z berlinskim kongresom leta 1878 oziroma z Avstro-Ogrsko aneksijo Bosne.

po Fanonu ravno tretji svet – Balkan? – predstavlja “velikansko gmoto, katere načrt naj bo, da bo skušala razrešiti probleme, ki jih Evropa ni znala”.³ Naloga tretjega sveta je tako, da “znova prične zgodovino človeka, zgodovino, ki bo upoštevala včasih čudovite teze Evrope, a tudi zločine Evrope”.⁴ Prefigurativna avantura v nove politične strukture in prakse mora pri tem slediti napotku, da v iskanju novega ne plačujemo tributa Evropi z ustanavljanjem novih držav, institucij in družb, posnetih po njej. “Človeštvo pričakuje od nas vse kaj drugega kakor karikirano in nespodobno posnemanje. Če hočemo, da človeštvo napreduje le za las, če ga hočemo popeljati na višjo raven, kakor jo razkazuje Evropa, potem je treba izumljati in odkrivati. Če hočemo ustreči pričakovanju naših ljudi, potem moramo iskati drugod, ne v Evropi.”⁵

Ideje iskanja evropske prihodnosti na ozemlju Balkana so v 20-ih letih prejšnjega stoletja dodobra razvili in popularizirali že člani jugoslovanskega avantgardnega gibanja *zenitizem*. Predvsem Ljubomir Micić, utemeljitelj in idejni vodja gibanja, je s svojimi deli in konceptom “*barbarogenija-decivilizatorja*”, ki bo propadli kulturi zahodne Evrope prinesel svežo moč Vzhoda, nudil ostro kritiko dekadentne Evrope. “Evropska kultura je kruta in kanibalistič-

na. Zato zenitisti delajo na balkanizaciji Evrope in jo želijo razširiti na vse kontinente – v imenu novega barbarizma, v imenu novih ljudi in novih kontinentov, v imenu grozljivega boja: Vzhod vs. Zahod! Balkanski polotok je zibelka čistega barbarizma, ki pridiga o novi bratovščini med ljudmi.”⁶

Protikolonialna zgodovina Balkana je rezultirala v najrazličnejših poskusih preseganja imperialističnih in nacionalističnih rešitev, še vedno obremenjenih z raznovrstnimi monarhičnimi frustracijami. V mislih imamo vrsto poskusov izgradnje novih demokratičnih struktur in praks, ki niso bile avtoritarne in hierarhične, pač pa decentralizirane in horizontalne. Mislimo na poskuse izgradnje balkanizirane Evrope regij, znotraj katerih bi ljudje lahko prakticirali in izkusili neposredno demokracijo in vzajemno pomoč. Mislimo na pozabljena poglavja balkanske zgodovine – od Uskokov in Hajdukov do TIGR-a in *Praxis*-a – , katerih ni dovolj le rešiti pozabe in popačenj, pač pa jih razvijati in na njih graditi, v dobro sedanjosti in prihodnosti.

³ Več o tem glej v Frantz Fanon, *Upor preklelih* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1965), str. 302.

⁴ *Ibid.*, str. 303.

⁵ *Ibid.*

⁶ Več o zenitizmu glej v Nikolić, Jasmina, *Ideje Zenitističkog pokreta u Srpskoj kulturi – Ljubomir Micić i njegov roman “Barbarogenije decivilizator”*, Tokovi istorije, Issues 1-2 / 2004 (Beograd: Institut za novu istoriju Srbije, 2004), str. 7-22; Tyrus Miller, *Incomplete Modernities: Historicizing Yugoslavian Avant-Gardes*, *Modernism/modernity*, Vol. 12, N. 4 (Baltimore: John Hopkins University Press, 2005), str. 713-722.

II.

“Ali takšno okolje sploh obstaja? Ne.
Iz tega potem sledi, da ga je potrebno ustvariti.”
– Mikhail Bakunin, Integral Education, 1869

EU v nekem pogledu še vedno ostaja konservativna sila, ki avtorizira, regulira in organizira zaustavljanje napredka, ali pa ga uporablja zgolj v svojo korist in v korist privilegiranega razreda; nikoli pa ga ne spodbuja. Pozabljamo namreč, da EU v sami genezi ni osnovana na pogodbi, pač pa prej na konfliktu, in zato je integracija še vedno nestabilna povezava nacionalnih držav, ki znotraj povezave zasledujejo svoje egoistične interese. Z določenim zadržkom sicer lahko sprejmemo splošno razširjeno tezo, da EU pomeni določen napredek v smeri širjenja svobode in nenazadnje odpravljanja (nekaterih) meja. Danes smo tudi priča procesom *denacionalizacije* in *destatizacije* osnovnih gradnikov EU, vendar pa moramo priznati, da so učinki teh procesov še vedno minimalni oziroma koncipirani zgolj za širjenje ekonomske svobode in krepitve kapitalističnega ustroja integracije, ne pa za dejansko emancipacijo ljudi. Subcomandante Marcos, glas in strateg zapatistične narodnoosvobodilne vojske (*Ejército Zapatista de Liberación Nacional*, EZLN), v svojem komunikeju *Siete piezas sueltas del rompecabezas mundial* zapiše, da v “kabaretu ekonomske globalizacije”, z graditvijo deteritorializiranega Imperija, nacionalna država postaja “barska plesalka, ki slači s sebe vse,

dokler pred nami ne ostane le še kreatura z nekaj staromodnega spodnjega perila na sebi: represivnimi aparati. Z uničeno materialno bazo, izničnimi možnostmi za suverenost in neodvisnost, zbledelimi političnimi razredi, nacionalna država, prej ko slej, postane ‘varnostni aparat’ megakorporacij.”⁷ Marcos nadaljuje, da politika kot organizator nacionalnih držav, v tej novi svetovni vojni, ne obstaja več. Zdaj je politika le še ekonomski organizator in politiki sodobni administratorji podjetij, medtem ko so “nacionalne” vlade odgovorne le še za administracijo poslov v različnih regijah Imperija. Seveda pa takšna politična arhitektura ni *novum*, pač zgolj nadaljevanje in izpopolnjevanje imperialistične logike, ki v spremenjenih razmerah posledično prevzema novo podobo.

Tako je tudi proces “evropeizacije” in “širitve” EU protisloven proces, ki ob procesih integracije vključuje tudi nove fragmentacije. Nikakor ne bi smeli pozabiti, da znotraj EU ob procesih vključevanja prihaja do novih izključevanj, da ob padanju nekaterih meja prihaja tudi do vzpostavljanja novih – tako vertikalnih kot horizontalnih – , ki so še vedno rezultat in odraz rasistične logike in sedimentov evropskega imperializma, globoko zakoreninjenega znotraj “evropskega telesa”. “Medtem ko je Evropa po-

⁷ Za slovenski prevod komunikeja z naslovom „Sedem ločenih kosov globalne sestavljanke: Neoliberalizem kot sestavljanke: brezplodna globalna enotnost, ki razdvaja in pogublja narode“, glej *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, let. XXX, št. 209/210 (Ljubljana: Študentska založba, 2002), str. 37-57.

nosno mahala z lastno združitvijo,” poudarja Dubravka Ugrešić v *Kulturi laži*, “je na tujih tleh podprla – razdružitev. Medtem ko je na svojih tleh poudarjala multikulturalnost, je na tujih tleh pripomogla k etničnemu čiščenju. Medtem ko je prisegala na evropske norme časti, se je pogajala z vojnimi zločinci in jim dajala popolno legitimnost.”⁸ Maria Todorova v knjigi *Imaginarij Balkana* dodaja, da “je višek ironije, ko gledamo, kako vodje očiščenih družb zahodne Evrope petdeset let po njihovem najbolj umazanem početju v grozi dvigujejo roke in napadajo Jugoslovane, da bi ohranili ‘etnično raznolikost’ ter zaščitili Volksmuseum multikulturalizma v kotu Evrope, potem ko so prižgali zeleno luč ravno nasprotnemu procesu.”⁹ (Ne)reševanje problema Kosova je pri tem samo nadaljevanje te zgodbe.

Ocenjevanje teh strukturnih sprememb znotraj nekega širšega časovnega spektra seveda logično rezultira v mirijadi raznovrstnih poskusov iskanja paralel in prelomov med obstoječim stanjem in poprejšnjimi oblikami dominacije in eksploatacije “prvih sužnjev”; etimološki izvor ang. besede *slave* oz. suženj gre namreč iskati v besedi *Slav* oz. Slovan. Danes smo tako lahko priča njihovemu nekritičnemu reduciranju na drugorazredne evropske državljane (spet

koncept iz zgodovine in za zgodovino) oziroma evropske “nedotakljive”, katerih vloga bo zgolj servisiranje evropskega centra s storitvami in deli, po možnosti sezonskimi, ki niso primerni za civilizirani del integracije. Če parafraziramo Sartra in njegove besede prilagodimo današnji evropski stvarnosti, lahko zaključimo, da znotraj Evrope poteka oblikovanje dveh bojujočih skupin, “390 milijonov ljudi in 100 milijonov domačinov. Prvi so gospodarji Besede, drugi si jo le izposojajo. Me le-onimi in le-temi igrajo vlogo posrednikov prodani evropolitiki in v ta namen izdelana lažna buržuazija.”¹⁰

Po analogiji s Saidovim “orientalizmom” bi lahko zapisali, da je še-ne-evropeizirana Evropa in predvsem Balkan, ki naj bi ga poseljevali genetsko, moralno in intelektualno inferiorni ljudje, prikladna abstrakcija oziroma nujni rezultat rasizma, stereotipov, predsodkov, ter seveda očitnih političnih in ekonomskih aspiracij. Tak *distorzirani* Balkan je ustvarjen oziroma “balkaniziran”¹¹ – v neizvirni, pejorativni različici te besede – zaradi potreb Zahoda, da drugam projecira podobe in lastnosti, ki jih sam ni želel imeti, oziroma jih zaradi svojega

⁸ Dubravka Ugrešić, *Kultura laži* (Ljubljana: Študentska založba, 2006), str. 325.

⁹ Maria Todorova, *Imaginarij Balkana* (Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2001), str. 284.

¹⁰ Sartre v Fanon, *op. cit.*, str. 5.

¹¹ Pejorativna raba pojma balkanizacija je invencija evro-ameriških balkanologov, ki se je pojavila med izgradnjo “post-westfalskega sistema” nacionalnih entitet, ki so bile – bolj ali manj – teritorialno in kulturno unificirane. Balkanizacija kot nasprotni proces izgradnje avtonomnih političnih prostorov, decentralizacije in federalizma, je seveda postal nevaren projektu izgradnje velikih, centraliziranih sistemov, ki so s svojo avtoriteto ločeno od družbe, poskušali izbrisati tudi spomin proti-kolonialnih bojev.

puritanizma ni upal prevzeti.¹² Konstrukcija identitete, kot opozarja Said, namreč vedno vključuje vzpostavljanje nasprotij in “drugih”, katerih dejanskost je vedno podrejena trajni (re) interpretaciji njihove različnosti od nas. Ker je identiteta sebstva ali “drugega” vedno povezana z razporeditvijo moči in nemoči, je razumljivo, da je tudi Balkan rezultat hegemonije, dominacije in (ne)sorazmerja moči. Kot tak ni nikoli svobodni predmet razmišljanj ali dejanj, niti ni sposoben reprezentirati samega sebe. To v njegovem imenu počne Zahod.¹³ Ker Balkan nima pravice do samoreprezentacije, ostaja “molčeči Drugi” tudi v primeru (ne)reševanja kosovskega vprašanja. Zato je še toliko bolj zahtevno in nujno, da se razmišljanja o Balkanu osvobodi iz “hiše zrcal” in da se s tem iz zgodovinske pozabe reši tudi avtentično idejo “balkanizacije”.

Francoski pesnik in kritik Charles Pierre Baudelaire je v kratki zgodbi *Le Joueur genereux* (*Radodarni kockar*) zapisal, da je hudičev največji trik v tem, da nas prepriča, da sploh ne obstaja. V tem pogledu je Balkanu še do nedavnega vladal “radodarni kockar”, ki je pravil, da ga v naši regiji ni. Ta trik mu je uspeval z ma-

nipulacijo, indoktrinacijo in odkritim discipliniranjem, pri tem pa je vesplošna zgodovinska miopija ljudi učinek trika le še povečala. Tako so bili v letih globalne diktature neoliberalizma tudi najbolj optimistični posamezniki prisiljeni verjeti iluziji o večnosti vladajoče ekonomske in politične ureditve. Ko se je že zdelo, da je „mag kapitalizma“ v svoji nameri uspel, je kolektivno hipnozo prekinila zgodba o krizi hegemonске paradigme – i.e., zgodba o koncu “konca zgodovine”. Ameriški radikalni zgodovinar Howard Zinn bi dejal, da ljudje v upanju na boljšo prihodnost zopet verjamejo v možnost (ustvarjanja) zgodovine, ki nas uči, kako pogosto so bile množice v preteklosti presenečene nad nenadnim sesedanjem institucij; nad izrednimi spremembami v mišljenju in stališčih javnosti; nad nepričakovanim izbruhom upora proti krivicam in zatiranju; nad hitrim kolapsom sistemov moči, ki so se še včeraj zdeli večni; in nenazadnje nad spoznanjem, da lahko oblastniki, ki so na vprašanja o možnostih za spremembe samozavestno odgovarjali „Nikoli!“, še v času svojega življenja doživijo sramoto in zmoto svojih besed.

III.

“Množice so osvoboditelje pričakale na ulicah. Njihovi domovi so bili porušeni.”

– Boris Mitić, A(f)okalipsa danas, 2008

Znamenita debata, ki se je v začetku 70-ih letih prejšnjega stoletja odvijala pred kamerami

¹² Več o tem glej v Edward Said, *Orientalizem* (Ljubljana: Studia humanitatis, 1996), in Edward Said, *Oblasti povedati resnico* (Ljubljana: Založba / *cf., 2005).

¹³ Ugrešičeva Balkan enači z ogledalom, v katerem se je Evropa vrsto let ogledovala in gradila svoj narcisizem. Podobno Todorova: “Tako kot Vzhod je bil tudi Balkan primeren, in je še, za odlagališče negativnih značilnosti, ki smo jim nasproti postavili pozitivno in samozadovoljno zrcalno podobo ‘evropskega’ in ‘Zahoda’.” Glej Maria Todorova, *op. cit.*, str. 287.

nizozemske televizije med Michaelom Foucaultom in Noamom Chomskim, je ob številnih vpogledih in idejah navrgla tudi poziv, da je “prava politična naloga v družbi kot je naša, kritično presojati delovanje institucij, ki se na prvi pogled zdijo nevtralne in neodvisne. Potrebno jih je kritizirati in napadati tako, da bo politično nasilje, ki se je skoznje vselej izvrševalo prikrito, razkrinkano. Tako se bomo lahko bojevali proti njim.”¹⁴ Tako Foucault. Skepsa pri obravnavi EU, predvsem njenih ciljev in vrednot, dodatno opravičuje dejstvo, da smo danes spet priče “evropeizaciji Balkana”, s praktično nespremenjeno zasedbo glavnih akterjev. Tako je Javier Solana, danes visoki predstavnik EU za skupno zunanjo in varnostno politiko, pred tedni evropsko elito pozval, da mora EU Srbiji čimprej *ponuditi* (sic!) “evropsko perspektivo”, saj ne želi imeti slabe vesti za nadaljevanje turbulentnega položaja v Srbiji. Solana je ob tem zamolčal, da so ob Miloševićevim režimom, ravno zahodne integracije – “na prvi pogled nevtralne in neodvisne” – , prispevale glavni del za fizično in psihično razdejanje srbske družbe. Naj spomniva bralce, da je Solana kot generalni sekretar zveze NATO odobril nelegitimno in nelegalno bombardiranje Srbije, ki ni preprečilo morije na Kosovu, pač pa jo samo kataliziralo.¹⁵

¹⁴ Več o tem glej v N. Chomsky, M. Foucault, *On Human Nature* (New York: The New Press, 2006), str. 41. Za slovenski prevod pogovora glej *Borec – Revija za zgodovino, antropologijo in književnost*, let. 58, št. 630/634 (Ljubljana: Društvo ZAK, 2006), str. 97-146.

ralo.¹⁵ Nekdanji posebni preiskovalec OZN za območje nekdanje Jugoslavije Jiri Dienstbier je v svojem poročilu komisiji za človekove pravice pri ZN izpostavil, da “bombardiranje ni rešilo enega samega problema, pač pa zgolj zaostriло obstoječe in ustvarilo nove.”¹⁶

Ekstenzivni popis kršitev mednarodnega humanitarnega prava, ki jih je med 78 dnevno kampanjo izvažanja demokracije v Srbijo zakrivil NATO, in so jo obtožnici, vloženi pri *Mednarodnem kazenskem sodišču za nekdanjo Jugoslavijo* (ICTY), priložili profesorji mednarodnega prava iz Kanade, Velike Britanije, Grčije in ZDA, so glavni medijski konglomerati in/ali ICTY povsem prezrli. Ignoriranje obtožnice, ki je vključevala imena kot so William Clinton, Madelaine Albright, William Cohen, Javier Solana, Jamie Shea, in je akterje “humanitarne intervencije” v Srbiji bremenila, *inter alia*, kršitev ustanovne listine OZN in ženevskih konvencij, je pokazala vso pristranskost te institucije – kdo jo je ustanovil in kdo jo financira – , in le dodatno upravičila napotek, ki ga je pred desetletji izrekel Foucault. Torej, preverjati institucije, ki so na prvi pogled mogoče nevtralne in neodvisne. Ob tem naj dodamo besede Noama Chomskega,

¹⁵ Za obširno, vendar dokaj apologetsko poročilo o “posredovanju” NATO-a na ozemlju bivše Jugoslavije, glej v Dana H. Allin, *NATO's Balkan Interventions*, Adelphi Paper 347, (London: The International Institute for Strategic Studies/Oxford University Press, 2002).

¹⁶ Več o tem glej v Noam Chomsky, *New Generation Draws the Line: Kosovo, East Timor and the Standards of the West* (New York: Verso, 2000), str. 41.

ki opominja, da je potrebno „strukture avtoritete, hierarhije in dominacije iskati, identificirati, ter nato izzvati, v vseh aspektih življenja. Če zanje ni mogoče najti opravičila, so te strukture nelegitimne, in jih je zatoj treba odpraviti, da se razširi obseg človekove svobode”.¹⁷

Imperialni pedigree ICTY-ja in s tem potreba po ponovnem preišljanju te institucije se je znova pokazala ob nedavni (oprostilni) sodbi nekdanjemu kosovskemu premieru in enemu od poveljnikov *Osvobodilne vojske Kosova* (OVK), Ramušu Haradinaju. Haradinaja je obtožnica bremenila zločinov proti človečnosti ter kršitev pravil in običajev vojskovanja, konkretno, pregona in prisilnega premeščanja ljudi, umorov, posilstev, okrutnega ravnanja, uničevanja premoženja in protizakonitega zapiranja ljudi v zahodnem delu Kosova. Med samim sojenjem “gangsterju v uniformi” in “gospodarju vojne”, kot je Haradinaja označila celo Carla del Ponte, je bilo ubitih devet (*sic!*) bremenilnih prič (tri so bile v programu zaščitenih prič ICTY-a), ob tem pa je “sodišče” ugodilo vsem zahtevam obrambe po diskvalifikaciji prič iz vrst etničnih manjšin.¹⁸

Zgodovina krvavega razpada bivše Jugoslavije in njene vsakokratne “*debalkanizacije*”

¹⁷ Chomsky v Barry Pateman (ur.), *Chomsky on Anarchism* (Oakland: AK Press, 2006), str. 178.

¹⁸ Zanimiv je tudi podatek, da je bila Haradinajeva “obramba” najdražja v celotni zgodovini sodišča. Vodila jo je odvetniška skupina, v kateri je zaposlena tudi žena bivšega britanskega premiera Tonyja Blaira.

kaže, da zunanje “velesile” nimajo kredibilnosti komurkoli ponujati “evropsko pot”. Nesposobnost oziroma nepripravljenost zahodnih demokracij, da bi pred dvema desetletji podprle progresivne elemente znotraj Jugoslavije in tako omogočile tako imenovano “špansko pot”, ki bi vodila v demokratizacijo celotne države, je zadostni razlog za našo skepso. Evropeizacija Balkana je rezultirala v krvavi moriji, ki bi ljudem morala in bi lahko bila prihranjena, selektivnemu sankcioniranju etničnega čiščenja – pogosto se pozablja, da je do najbolj najsistematičnega etničnega čiščenja, ob eksplicitni podpori Zahoda, prišlo med *Operacijo nevihta*, ko je bilo s svojih domov pregnanih kar 250.000 Srbov – , prav tako pa v žalostnem spoznanju, da so v vseh republikah politične spremembe naplavile skrajne nacionalistične opcije in sentimente.

Če si izposodimo besede Theodorja Adorna in Maxa Horkheimerja, bi lahko zapisali, da je bil največji neuspeh tranzicije v regiji ta, da so bile politične, ekonomske in družbene spremembe zgolj “sistemno imanentne”, ne pa tudi “sistemno transcendentne”. Povedano drugače, neuspeh demokratične tranzicije v širši regiji je v tem, da se je logika političnega in drugečnega izključevanja ohranila in na nekaterih področjih celo okrepila. Politične spremembe niso šle v smer dejanskega vključevanja *demosa*, pač pa v smer ločevanja vladajočih in tistih, ki se jim vlada, pri čemer je vloga slednjih omejena na dajanje demokratične legitimnosti nedemokra-

tičnim in celo protidemokratskim projektom novih elit. Ko bo preteklo dovolj časa za objektivno analizo tranzicijske zgodbe, bo takšna raziskava verjetno pokazala, da je bila osamosvojitvena dota v obliki novih političnih strank in njihovega ozkega razumevanja demokracije – kot gospodarskega liberalizma in koalicijske delitve volilnega plena – smrtna obsodba ne le za velik del gospodarstva, pač pa tudi za civilno družbo.

Nekatere analize, ki so že na voljo, kažejo, da sta bila potencial in moč civilne družbe zloračljena v parcialne namene nekaterih političnih opcij, ki so po dosegu zastavljenega cilja – osvojitvi oblasti – na civilno družbo pozabile. Še več, kmalu po osamosvojitvi je bila popkovina, ki je povezovala civilno družbo in etabliirano politiko, pretrgana. Civilna družba je postala še ena v vrsti neposrednih nevarnosti za nemoteno delovanje novih oblastnikov. Današnje družbene razmere v regiji paradoksalno še najbolj pojasnjuje knjiga *Novi razred*, ki jo je sredi 50. let prejšnjega stoletja napisal črnogorski politični disident Milovan Djilas. Djilas v knjigi razvija teorijo o povsem novem pojavu, ki ga do tedaj zgodovina še ni poznala – o novem družbenem razredu, ki ga ustanovi politična stranka in ne nasprotno. Celotna zgodovina družbenih bojev in nastanka političnih strank je zgodovina prehajanja družbenega v politično oziroma primerov, ko so družbeni razredi ustanavljali politične stranke, nikoli pa ne nasprotno. Novost

tega družbenega razreda je tudi v tem, da svojo hegemonijo gradi zgolj na politični moči, saj sploh ni lastnik produkcijskih sredstev oziroma je njegovo produkcijsko sredstvo politična oblast sama.

Tako kot v nekdANJI Jugoslaviji smo tudi v neodvisnih in samostojnih republikah priča opisanemu položaju, ko so politične stranke ustvarile nov družbeni razred. Ta “novi (vladajoči) razred” ima po analogiji z Djilasom slabo razvito razredno zavest, vendar potrebno koherentnost črpa iz kolektivnega strahu pred izgubo lahko in hitro pridobljenih privilegijev, zato temu glavnemu cilju podreja vse druge interese in razrede. V izhodiščnem položaju (pred osamosvojitvijo in kmalu po njej) je “novi razred” lahko črpal moč samo iz politične oblasti, saj še ni bil lastnik produkcijskih sredstev oziroma kapitala, vendar si je ta novi vzvod discipliniranja in vladanja zagotovil prek divje privatizacije – procesa, ki ga je razvil in uvedel sam in ki je v last preverjenih članov novega razreda prenesel kapital, ki so ga desetletja ustvarjali prejšnje generacije.

Vendar ima ta zgodba oziroma teorija tudi temnejšo oziroma svetlejšo plat – odvisno od tega, na katero stran se pač postavimo – , saj Djilas predvideva propad “novega razreda”, kajti njegova hegemonija navsezadnje temelji le na koruptivnosti, egoizmu in lažeh.

IV.

“Tisti tam zgoraj pravijo:

Vojna in mir

nista iz istega testa.

Toda njihov mir in njihova vojna
sta kot veter in vihar.

Njihova vojna ubija,

Česar ni ubil njihov mir.”

– Bertold Brecht, Tisti tam zgoraj pravijo,
1938

Carnegijev sklad za mir med narodi je leta 1914 objavil poročilo, ki naj bi “raziskalo vzroke in potek balkanskih vojn.” Leta 1993, ko “spor na Balkanu znova vznemirja Evropo in vest mednarodne skupnosti,” je sklad videl potrebo po ponovni osvetlitvi problematike “vzrokov in poteka balkanskih vojn.” Pri interpretaciji novega “spora na Balkanu” se je Carnegijev sklad zadovoljil kar s ponatisom poročila iz leta 1914; Balkan je pač negibna slika, ki se ne spreminja, saj je ujeta v preteklosti. Kljub temu, da je ponatis vseboval nov predgovor Georga Kennana – vzroke za vojno na območju bivše Jugoslavije je poskušal iskati v samem *homo balkanicusu* (Svetozar Igov), torej v kulturnih in bioloških značilnostih balkanskih ljudstev, in je tako zgolj še ena v vrsti skoraj “frenoloških” in “fiziognomičnih” študij ljudi z Balkana – , ne moremo mimo glavne ugotovitve originalnega poročila, ki dejanske vzroke za vojne ne vidi na samem

Balkanu, pač pa znotraj “civiliziranega sveta”.¹⁹ V uvodu poročila baron d’Estournelle de Constant tako zapiše: “Resnični krivci za dolg seznam usmrtitev, ubojev, utopitev, požigov, pokolov in ostudnosti, ki smo ga podali v poročilu, niso, ponavljamo, niso balkanska ljudstva. Ne dovolimo, da bi obsojali žrtve. Pravi krivci so tisti, ki zaradi dobička ali nagnjenosti k vojni izjavljajo, da je neizogibna, in tako dokažejo, da takšna tudi postane, pri tem pa trdijo, da nimajo tolikšnega vpliva, da bi jo preprečili.”²⁰

Pred nekaj leti nas je Timothy Garton Ash pozval, naj “povemo naše Kosovo”. “Kosovo predstavlja mnogo stvari mnogim ljudem,” je zatrjeval Ash, zato “mi povej tvoje Kosovo in povedal ti bom kdo si.”²¹ Tako dovolite, da še enkrat povemo naše Kosovo in naš Balkan. Zagovarjamo drugačen Balkan, ki ni kapitalističen niti birokratsko-socialističen. Zagovarjamo transetnično družbo, ki jo označuje polikulturalnost, ki prepozna in vzpodbuja množto prepletajočih se identitet in afiliacij, ki temeljijo na prostovoljni kooperaciji in vzajemni pomoči, direktni demokraciji in participativni ekonomiji, organizirani znotraj federacije regij. Naš

¹⁹ Proto-frenološki in fiziognomični pristop, ki se približuje odkritemu etnocentrizmu in rasizmu, je še bolj očiten v “študiji” *Habits of the Balkan Heart*. Več o tem glej v S. Meštrovič, S. Letica, M. Goreta, *Habits of The Balkan Heart* (College Station: Texas A&M University, 1993). Glej tudi Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts – A Journey Through History* (New York: Picador, 2005).

²⁰ Več o tem glej v Maria Todorova, *op. cit.*, str. 26.

²¹ Timothy Garton Ash, Why Kosovo should become the 33rd member – and Serbia the 34th, *The Guardian*, 15. Februar, 2007.

Balkan je mozaik regionalnih enot in ne mozaik nacionalnih držav. Gradi torej na entitetah, ki jih je uničila in jih uničuje ravno evropeizacija Balkana z uvozom oziroma izgradnjo centraliziranih in homogeniziranih nacionalnih držav, ki niso kompatibilne s polikulturnim oziroma kar transkulturnim značajem Balkana.

Vendar mora proces osvobajanja regije mora vključevati tudi spremembo percepcije države – zaznavati jo mora najprej kot „stanje, odnos med ljudmi, modus človeškega obnašanja“ (Landauer). Gustav Landauer je tako zagovarjal mnenje, da država ni nekaj, kar bi se dalo uničiti z revolucijo, zato je potrebno ob njej graditi libertinske enklave, oziroma je potrebno nasproti ideji „revolucije kot nasilnega masovnega upora“ postulirati revolucijo kot „mirno in postopno ustvarjanje kontrakture“. Svobodne družbe tako ni mogoče doseči z enostavno zamenjavo stare ureditve z neko novo, pač pa jo je mogoče doseči le s širjenjem sfer svobode do te mere, da le-te končno prevladajo celotnemu družbenemu življenju. Državo namreč lahko uničimo le tako, da revidiramo naše obnašanje.

Takšni emancipaciji svojega poslanstva ni potrebno odložiti na izpolnitev pogoja zrelosti objektivnih zgodovinskih okoliščin ali izoblikovanja nekega sklenjenega subjekta oziroma razreda, saj gradi na predpostavki o zmožnosti slehernega posameznika, da s svojimi – še tako majhnimi – gestami soustvarja svet. Posledično lahko vsak posameznik – že tukaj in zdaj – ta

svet tudi spreminja in ustvarja na novo. „Revolucija zadeva vse aspekte človekovega življenja; ne zgolj državo, razredno strukturo, industrijo in trgovino, umetnost, izobraževanje... (...) Mi smo država in ostali bomo država, vse dokler ne bomo ustvarili novih institucij, ki tvorijo pravo skupnost in družbo ljudi. (...) Pot k novi, boljši družbeni ureditvi vodi po temni in usodni cesti naših nagonov ter *terra abscondita* naše duše. Svet lahko oblikujemo le od znotraj navzven.“²²

Zaradi vseh že omenjenih razlogov tudi ni mogoče podpirati nove mono-etnične države Kosov@, ki predstavlja le zadnjo etapo procesa “zahodnjačenja” Balkana. Postavlja se namreč vprašanje, ali je sploh mogoče doseči demokratizacijo Kosova tako, da se podpre Demokratska stranka Kosova, politična organizacija Osvobodilne vojske Kosova (OVK). Je demokratizacijo Kosova mogoče doseči tako, da se podpre nekdanji vodja OVK, sedanji premier Hashim Thaci, o katerem nam dovolj pove že njegov vzdevek oziroma *nom de guerre* Gjarpni (kača)? Mar s tem, namesto demokratizacije, ne podpiramo nadaljevanja nacionalističnega razmišljanja in etničnega čiščenja na Kosovu in Balkanu?

To niso zgolj akademske dileme in vprašanja. Marca 2000 je nekdanji posebni preiskovalec OZN za območje nekdanje Jugoslavije Jiri Dienstbier komisiji za človekove pravice pri ZN poročal, da “je bilo na Kosovu z domov pregna-

²² Landauer, Gustav v Marshall, Peter (1993): *Demanding the Impossible*, str. 411-412.

nih 330.000 Srbov, Romov, Črnogorcev, muslimanov slovanskega rodu, Srbom naklonjenih Albancev in Turkov – dvakrat več, kot so kazale prvotne ocene. To pomeni, da večina pripadnikov kosovskih manjšin danes ne živi več na svojih domovih.”²³ Razmere so se od Dienstbierovega poročila le še poslabšale. Zato ne gre zameriti dvomom glede tega, ali je Thaci, pomemben igralec v cvetočih gospodarskih panogah na Kosovu, kot so trgovanje z orožjem in mamili ter prostitucija, sposoben in željan preprečiti neizogibno etnično nasilje. Si bo na neodvisnem Kosovu prizadeval za vnovično demokratičnost, večkulturnost in vladavino prava? In čigavo pravzaprav bo to neodvisno Kosovo? Nekdanji posebni predstavnik generalnega sekretarja OZN na Kosovu Sergio Vieira de Mello naj bi se bil pogosto pritoževal: “Madeleine Albright je zaljubljena v Thacijo. Jamie Rubin je njegov najboljši prijatelj. Thaci je sem prišel v prepričanju, da ima za sabo vso moč ameriške vlade. Res je prepričan, da ima pravico vladati.” V preteklih letih se je “thacizem” nekoliko spremenil in se prilagodil spremenjenim razmeram, vendar zgolj na ravni retorike – z bolj ali manj uspešnim distanciranjem od idej o velikem Kosovu in/ali Albaniji –, na ravni prakse pa je ostal približno enaka mešanica umorov, ugrabitev in nasilnih poskusov zatiranja političnih nasprotnikov.

Mednarodna skupnost nikakor ne bi smela podpreti nacionalistične opcije (srbske ali

albanske), pa čeprav je mamljivo zakrita pod krinko samoodločbe naroda. Za Balkan je v resnici edina možnost, da se sam postavi na noge – da torej napredna gibanja na Balkanu smejeje sprejmejo izziv in izdelajo regionalno protikolonialno politiko, ki bo v skladu z balkansko uporniško, heretično zgodovino. Potrebujemo nov Balkan, ki se bo dvigal od spodaj, pa tudi novo Evropo, ki se bo dvigovala od spodaj. Pri tem se moramo nujno vrniti k zgodovinskemu projektu Balkana brez nacij, ki je lahko tudi model za drugačno Evropo, balkanizirano Evropo regij, ki bo alternativa transnacionalni evropski naddržavi in evropskim nacionalnim državam. Kosovsko vprašanje in Balkan v tem smislu ostajata preskusni kamen Evrope.

Semezdin Mehmedinović v knjigi *Sarajevo Blues* zapiše: “Po desetih mesecih vojne v Sarajevu lahko slišiš ‘intelektualce’, ki se sprašujejo: Zakaj se nam je to zgodilo in zakaj tako brutalno? Nespametni ne vidijo odgovora: Zato! Ravno zato, ker vsa vprašanja prihajajo prepozno.”²⁴ Tako nam ne zamerite, če smo namesto podajanja odgovorov, predvsem postavljali vprašanja.

²³ Dienstbier v Noam Chomsky, *op. cit.*, str. 139-140.

²⁴ Več o tem glej v Semezdin Mehmedinović, *Sarajevo Blues* (San Francisco: City Lights Books, 1998), str. 58.

LITERATURA IN VIRI:

Allin, Dana H., NATO's Balkan Interventions, *Adelphi Paper 347*, (London: The International Institute for Strategic Studies/Oxford University Press, 2002).

Ash, Timothy Garton, Why Kosovo should become the 33rd member – and Serbia the 34th, *The Guardian*, 15. Februar, 2007.

Chomsky, Noam, *New Generation Draws the Line: Kosovo, East Timor and the Standards of the West* (New York: Verso, 2000),

Chomsky, Noam, Michel Foucault, *On Human Nature* (New York: The New Press, 2006).

Djilas, Milovan, *The New Class – An Analysis of the Communist System* (San Diego: Harvest/HBJ Book, 1957).

Fanon, Frantz, *Upor prekletih* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1965).

Kaplan Robert D., *Balkan Ghosts – A Journey Through History* (New York: Picador, 2005).

Marshall, Peter, *Demanding the Impossible – A History of Anarchism* (London: HarperCollinsPublishers, 1992).

Meštrović S., Letica S., Goreta M., *Habits of The Balkan Heart* (College Station: Texas A&M University, 1993).

Nikolić, Jasmina, Ideje Zenitističkog pokreta u Srpskoj kulturi – Ljubomir Micić i njegov roman "Barbarogenije decivilizator", *Tokovi istorije*, Issues 1-2 / 2004 (Beograd: Institut za novu istoriju Srbije, 2004), str. 7-22.

Pateman, Barry (ed.), *Chomsky on Anarchism* (Oakland: AK Press, 2006).

Semezdin Mehmedinović, *Sarejevo Blues* (San Francisco: City Lights Books, 1998).

Todorova, Maria, *Imaginarij Balkana* (Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2001).

Tyrus Miller, Incomplete Modernities: Historicizing Yugoslavian Avant-Gardes, *Modernism/modernity*, Vol. 12, N. 4 (Baltimore: John Hopkins University Press, 2005), str. 713-722.

Ugrešić, Dubravka, *Kultura laži* (Ljubljana: Študentska založba, 2006).

POLITIČNA TEORIJA IN METODOLOGIJA

PROUČEVANJE ZGODOVINE POLITIČNIH IDEJ: TEORIJE IN METODE

Povzetek: Članek se ukvarja z razvojem sodobne metodološke misli zgodovine političnih idej od kanonskega pristopa preko cambriške šole do postrukturalističnih metodologij. Ugotavlja, da se cambriška šola v metodološkem smislu osredotoča predvsem na avtorja in njegove namene, manj pa na bralca oziroma interpreta političnih idej. Članek zagovarja dialoški pristop k preučevanju političnih idej, ki razume oblikovanje pomena politične ideje kot dialog med avtorjem in interpretom. V metodologijo preučevanja političnih idej vpeljuje vprašanje diskurzivnih formacij in nebesedilnih dejavnikov za pomen političnih idej. Članek prikazuje genealogije, glavne točke strinjanja in razhajanja posameznih pristopov, ki so umeščene v širši, tudi slovenski, kontekst družboslovnih in politoloških teorij.

Ključne besede: zgodovina političnih idej; teorije interpretacije; Skinner; cambriška šola; metodologija

UVOD

Ob 25. obletnici politologije na Slovenskem, je profesor Bibič (1986, 1405) zapisal: “Če bi skušali opozoriti vsaj na nekatere najbolj očitne deficite politične znanosti, bi morda kazalo poudariti vsaj tele: (1) politična znanost ni zadostno metodološko reflektirala samo sebe, da bi razčlenjeno in primerjalno osvetlila vso zapletenost svoje specifične vloge sodobni družbeni znanosti in družbeni praksi; /.../ (5) čaka jo tudi pomembna naloga, da preučuje zgodovino politične misli na Slovenskem (in sodeluje pri raziskovanju politične misli drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti)”.

Že kratek pregled dveh orisov zgodovine političnih idej na Slovenskem (Goričarjevega *Orisa zgodovine političnih idej* (1959) ter Alatrijevega *Orisa zgodovine moderne politične misli* (1980)), ki sta izšla pred Bibičevim tekstom ob 25. letnici politologije, pokaže na deficit metodološkega razmišljanja o preučevanju zgodovine političnih idej. Nobena od knjig nima poglavja o metodah preučevanja niti se z njimi v tekstu ne ukvarja. Avtorja tudi ne dajeta pojasnil, kako sta do védenja o idejah sploh prišla. Ne ukvarjata se z vprašanji interpretacije, njene veljavnosti, večje ali manjše verjetnosti, konteksti nastanka idej in njihovega vpliva na ideje, itn. Medtem ko je v nekdanjem jugoslovanskem prostoru bilo kar nekaj orisov zgodovin političnih idej in so izhajale tako knjige domačih kot tujih avtorjev, se z metodologijo preučevanja

zgodovine političnih idej specifično ni ukvarjalo. Če je metodološka debata že bila, je bila zgolj posredna, v okviru širših tem filozofije, politologije, marksizma ter humanizma.

Pričujoče besedilo si seveda ne predstavlja, da lahko kakorkoli popravi dolg, ki ga je opisal že profesor Bibič. Za to bodo potrebne širše in obsežnejše raziskave, naporu celih skupin raziskovalcev. Namen tega besedila je zgolj spodbuditi in izostriti debato, ki je na ta ali oni način že potekala v politologiji. Izostreni metodološki in teoretski nastavki so namreč predpogoj novih spoznanj na tem področju. Inovacije v metodah raziskovanja so tiste, ki lahko dajejo nove vpoglede ter spreminjajo pomen in vlogo starih političnih idej. Kot ima vsaka politična oz. družbena ideja svoj kontekst, v katerem nastane in ki je obojestransko produktiven tako za idejo kot za kontekst (cf. Adam et al. 2005; cf. Banjac 2010), tako ima vsaka metodologija svoj intelektualni in meta-teoretski kontekst, ki je zanjo produktiven.

Bibičev metodološki kontekst preučevanja zgodovine političnih idej je mogoče razbrati zgolj posredno, v besedilih, katerih osrednja preokupacija je druga, ne metodologija zgodovine političnih idej *per se*. Iz teh zapisov je mogoče rekonstruirati Bibičevo historično metodološko misel, ki se večinoma nanaša na vlogo preteklih idej za politologijo sedanjosti. Politologija mora biti po njegovem predvsem usmerjena v prihodnost, zgodovinske lekcije so

namenjene boljšemu razumevanu sedanjosti. Da bi politična znanost lahko zrla v prihodnost, mora imeti predvsem zelo dobro izoblikovano zavest o preteklosti. V preteklem je po Bibiču (1978, 52) namreč anticipacija prihodnosti, “da izlušči iz nje tiste metodološke in teoretske prvine, ki so kljub zgodovinski razdalji še vedno žive”. Politično znanost mora zanimati kontekst zgodovinske izkušnje, ker se na ta način lahko izogne napakam preteklosti v prid boljše prihodnosti. Historizem politične znanosti izhaja iz spoznanja, da sedanjost ni nastalost ampak nastajanje, da ni identiteta ampak protislovje, da ni opredeljenost ampak opredeljevanje, in ne mir ampak boj za mir (Bibič 1978, 39). Bibič torej posebej poudarja aktivni moment politične znanosti kot intervenirajočo silo v družbeno sedanjost in za razliko od anglosaških teoretikov politologije v preteklih političnih idejah ne vidi samo historične kuriozitet ali največ genealoške usedline, ki bi omogočala sedanjost, temveč predvsem zelo potentno silo družbene sedanjosti (cf. Alatri 1980, 10). Ravno ravnanje, aktivni moment politične znanosti, je tisto, kar Bibič (1978, 37) posebej izpostavi: “Politična znanost poslej ne prihaja na prizorišče šele *post festum*”, da bi v neprizadeti zgodovinski distanci ugotovila, kakšen je svet in kakšni so ljudje v njem, ampak da bi ljudem omogočila, da izoblikujejo v sebi boljše ljudi v boljšem sve-

¹ Bibič aludira na znano Heglovo metaforo o Minervini sovi kot znanosti, ki poleti šele, ko pade mrak oz. *post festum*.

tu". Bibič torej vidi posebno vlogo politologije kot emancipatorne dejavnosti, ki ne želi samo razlagati, temveč tudi posegati in aktivno sodelovati pri določanju sedanjosti in prihodnosti.

V pričujočem članku želimo storiti troje: podati kratek pregled sodobnega razvoja metodološke misli zgodovine političnih idej od kanonskega pristopa preko cambriške šole do poststrukturalističnih metodologij. S tem želimo spodbuditi razpravo o metodologiji preučevanja zgodovine političnih idej tudi na Slovenskem. Metodologija preučevanja preteklih političnih idej se razlikuje od siceršnjih historičnih metodologij (razen morda nekaterih vrst intelektualnih zgodovin) ravno na točki, na katero je Bibič opozoril: na politične ideje namreč ne gledamo zgolj kot na ideje same zase, temveč kot na intervenirajočo silo v politično dogajanje, ne zgolj kot na deskriptivna orodja opisa politične realnosti neke pretekle dobe, temveč predvsem kot performativne dejavnike oblikovanja preteklosti in prihodnosti. S to debato se želimo odmakniti od logike "enota-ideja" in preiti na logiko diskurzivnih formacij in netekstualnih dejavnikov pri oblikovanju političnih idej. Posebej želimo tudi poudariti odmik od interpretocentrične metodologije zgodovine političnih idej in v dialoški proces oblikovanja vednosti vključiti bralca kot pomembnega za razumevanje idej.

Ta prispevek je del širšega navora skupine raziskovalcev s področja zgodovine političnih

idej in zgodovine na splošno (delno je predstavljen v tej številki *Javnost/The Public* v tekstih drugih kolegov), s katerim želimo spodbuditi nastavke za novo premišljanje slovenske zgodovine političnih idej, ki ne bo tematizirala samo političnih idej *per se*, temveč bo v dosedanjih literarnih, socialnih in kulturnih idejah sposobna prepoznati politične ideje, jih pravilno kontekstualizirati in ovrednotiti. Želimo tematizirati ideje, ki so doslej bile zapostavljene in/ali nezadostno obdelane. Pot politične nacije se namreč konstituira ravno skozi zgodovino političnih idej – če je ne bomo znali tematizirati in razviti lastne metodologije za njeno preučevanje, tudi ne bomo razvili zavesti o politični preteklosti kot temelju politične sedanjosti.

GENEALOGIJA CAMBRIŠKE ŠOLE

Preučevanje zgodovine političnih idej pred cambriško šolo je bilo kanonsko in tekstualno. Kanonski pristop, ki se ga je večinoma prakticiralo v zgodnjih 1960-tih letih, je kot vir preučevanja političnih idej navajal kanonske tekste, ki naj bi vsebovali »vedno relevantne politične ideje«, »univerzalne ideje« z neomejenim časovnim in prostorskim dosegom. Prisegalo se je na preučevanje besedil, ki so bila s stališča političnih idej večno relevantna in so kot taka imela razlagalno moč tudi za sodobne probleme (cf. Bibič 1978, 52). Veljalo je, da npr. preučevanje Aristotelovih idej o demokraciji lahko vedno pripomore k razumevanju (sodobnih)

demokratskih političnih sistemov. Senecova (4 pred. n. št – 65) razmišljanja v epistolah Luciliju so npr. lahko pomenila moralni navdih za vladarje katerekoli dobe. Kanonski pristop je šel z roko v roki s tekstualnim preučevanjem političnih idej, ko je bilo treba kar najbolj natančno povzeti in analizirati tisto »kar piše«.

Za kanonski pristop je »enota« analize politična ideja. Ne zanima ga ne avtor ideje, ne kontekst, v katerem je nastala. Ameriški intelektualni zgodovinar Arthur O. Lovejoy, ki je tudi prvi utemeljil polje preučevanja »zgodovine idej«, je z »enota-ideja« pristopom preučeval kontinuiteto izrazov neke ideje (t. i. iskanje »ključnega pomena«) (cf. Lovejoy 1970). Preučeval je, kaj vse pomeni ideja npr. demokracije, kaj je ključni pomen demokracije. Pri tem je zanemaril vlogo avtorja pri določanju pomena te ideje. Preučevanje »enote-ideje« na tak način onemogoča razumevanje vloge, ki jo je ideja igrala pri določenem avtorju, njegovem opusu, povzroča pa tudi nerazumevanje siceršnjega intelektualnega konteksta neke dobe (cf. Hamilton-Bleakley 2006, 21-22). Metodologija kanonskega pristopa temelji na predpostavki, da je za razumevanje avtorjevih idej dovolj osredotočiti se na to, kar je avtor rekel ali zapisal o tej ideji. Pomen izjave naj bi vsebovala že sama izjava. V skladu s kanonistično logiko tekstualnega preučevanja idej je izjava zgolj način uporabe določenih besed in nič več. Da bi razumeli pomen izjave, ni treba preučevati

drugih avtorjevih idej, kontekstov ali načinov izjavljanja (velelno, vprašalno, cinično, žugajoče, informativno, ukazovalno, ...), da o diskurzivnih formacijah sploh ne govorimo.

A kritika kanonskega in tekstualnega pristopa ni edini vir nove metodologije in teorije cambrisške šole. Zgodovinska hermenevtika, ki jo je na angleškem področju začrtal Robin George Collingwood, na nemškem (in kasneje mednarodnem) področju pa Hans-Georg Gadamer, je poleg Lovejoyeve »zgodovine idej« eden ključnih virov cambriske šole.

Tisti, ki želi razumeti besedilo v zgodovini politične misli (in nasploh), vedno načrtuje. Takoj, ko se v besedilu prvič pokaže smisel, z njim interpret poskuša razumeti celoto, čeprav mogoče to ni smisel celotnega besedila. Prvi smisel pa se pokaže zato, ker tekst beremo z določenim pričakovanjem nekega smisla – naredimo si podnačrt, ki ga stalno revidiramo na osnovi tistega, kar je pred nami (Gadamer 1978, 299). Interpretacija se vedno začne s predpojmi, predsodbami, predmnenji, predsodki (*Vorurteil*), ki jih med branjem zamenjamo s primernejšimi pojmi. Predmnenja so tista, ki odločilno vplivajo na vsebino interpretacije. Z razsvetljenskega vidika, ki je zahteval popolno avtonomijo uma in temu pripadajočega vsedoločujočega subjekta, so predsodki nekaj slabega, saj ne vodijo do končnega mnenja, ki bi lahko pretendiralo na resnico, ker je obremenjeno s predsodki. Tradicionalna hermenevtika pred Gadamerjem je

trdila, da je subjekt tisti, ki poskuša dojeti objekt (tekst, družbeno dogajanje, itd.). Teksti obstajajo, družbena dogajanja potekajo in naloga interpretacije jih je čim bolje dojeti, razumeti, razlagati. Subjekt, šolan v klasični hermenevtični tradiciji je tisti, ki mu do objekta uspeva prodreti brez predsodkov. Gadamer pa pokaže, da so ravno predsodki osnova za razumevanje objekta preučevanja (Outhwaite 1985, 25). Razsvetljenstvo je namreč hotelo odpraviti predsodke s predsodkom o nezmožnosti, da bi presodkovne interpretacije pretendirale na resnico. Gadamerjevo delo je tako upor proti pozitivizmu in empirizmu ter njunima načinoma interpretacije kot tudi proti klasični hermenevtiki, katere zavzemanje za odpravo predsodkov je vodilo do istih pozitivističnih zaključkov. Kritična hermenevtika se lahko začne šele tam, ko spoznamo, da je zanikanje vseh predsodkov ravno tako samo bitka za priznanje vladajoče ideologije, katere revizija šele odpira pot k primernemu razumevanju besedila.

Naloga hermenevtičnega raziskovanja je, da ozavešči lastna predvidevanja, predmnjenja in predsodke ter se na ta način približa razumevanju besedila. Kajti razumevanje ni samo oživiljanje mrtvega pomena besedila. Ni samo neka dejavnost med mnogimi, ki jo opravlja človeško mišljenje, temveč je dejavnost temeljnega pomena za človeško bivanje. Odkar je Heidegger oblikoval pojem "hermenevtike fakcitate", je razumevanje način biti (*Dasein*). To velja za vsako razumevanje, ne samo za razumevanje in preu-

čevanje človeških dejanj. Velja tako za razumevanje v družboslovju kot v naravoslovju. Je način, zaradi katerega človeška bitja sploh obstajajo (cf. Giddens 1976, 151). Politologija ima pri razumevanju še dodatno težavo, ker se mora ukvarjati z že (pre-)interpretiranim svetom (Outhwaite 1985, 35; Giddens 1976, 158-59). Gre za politični okvir, v katerega so vpeta človeška dejanja, ki daje pomenski okvir za vsako preučevanje. Zato naj bi v politologiji in družboslovju nasploh veljala metode dvojne hermenevtike (*pace* Giddens). A razumevanje je manj metoda, kot trdi Giddens, ampak bolj način, kako imeti dostop do politične realnosti. Sama beseda dostop je v tem smislu vprašljiva, ker smo mi sami že del politične realnosti in vsakršno dostopanje pomeni, da politična realnost obstaja kot objektna bit, ki biva sama zase in ni odvisna od človeških dejanj. Zaradi tega je mogoče reči, da razumevanje ni nikoli objektno razumevanje objekta preučevanja samega (v našem primeru političnih idej), ampak je fuzija tistega, ki preučuje, s tistim, kar preučuje. Gre za dialoški proces, kjer se združita dva horizonta, ki se definicijsko ne moreta zliti v enega. Zaradi tega je nemogoče priti do "cilja" interpretacije, tj. da bi idejo razumeli in dojeli "objektivno" v njenih lastnih terminih – največ, kar lahko upamo, je fuzija horizontov, delno stikanje med našim svetom in našim interpretativnim okvirom, ki se ujema s kulturnim okvirom in od katerega se ne moremo odlepiti, in drugim svetom, ki ga želimo dojeti (Skinner, 1985:7).

Za razumevanje neke situacije je torej potreben zgodovinski horizont. Toda v ta horizont ne vstopimo zgolj s prenosom v določeno zgodovinsko situacijo – nasprotno, horizont moramo imeti že od nekdaj, da bi sploh lahko postali del določene zgodovinske situacije in jo razumeli. Prenesti sebe v zgodovinsko situacijo ne pomeni ne gledati na sebe – v tej situaciji se moramo najti (to sploh daje smisel prehajanja). To prehajanje v drugega ni preprosta empatija, temveč je dviganje na raven splošnosti, ki presega lastno partikularnost in partikularnost kogarkoli drugega (Gadamer 1978, 338-39) – gre za vzorce, ki krožijo na ravni splošnosti. Zaključek, ki temu sledi, je, da je vsako razumevanje ne samo razumevanje drugega v dialoško gledano njemu lastnih in nam lastnih terminih, ampak je tudi samorazumevanje.

Še več. Samo ukana analitičnega uma je, da dva zgodovinska horizonta vidi kot dve ločeni, zaprti entiteti, ker je povsem jasno, da nikoli ne stojimo nasproti določeni situaciji, ampak smo vedno že v situaciji sami. Politična realnost ni nekaj »tam zunaj«, ampak smo to mi. Na način razločevanja je nemogoče dokončati razsvetlitev, toda to ni pomanjkljivost refleksije, ampak jedro zgodovinske biti, ki smo mi sami. Vsako védenje o sebi namreč izhaja iz že-zgodovinske »potopljenosti«, ki jo, kot Hegel, Gadamer (1978, 335) imenuje substanca. Arhimedova točka, ki bi od zunaj omogočala objektivno dojemanje zgodovine, ni mogoča. Totalnosti

zgodovine ni mogoče zajeti izven zgodovine, ampak šele v zgodovini sami.

Najpomembnejši cilj zgodovinskega védenja ni védenje o preteklosti, pač pa razumevanje sedanjosti. Preučevalec zgodovine političnih idej ideje preučuje zato, da bi razumel politično sedanjost in prihodnost. Collingwood v *Načelih zgodovine* (1934/2001a, 130) zagovarja idejo, da preteklost ni samo *predpostavka* sedanjosti, ampak postavka zanjo. Sedanjost po njegovem mnenju sploh ne more obstajati, če ne bi bilo preteklosti. Naloga zgodovinarja (oz. preučevalca političnih idej) ni preprosto samo preučevati preteklost, ampak hermenevtično poskusiti odkriti, kako preteklost biva v sedanjosti. Namen zgodovine je torej rekonstrukcija pretekle misli s sedanjostjo mislijo, pretekle misli, ki je naredila sedanjost za tako, kot je - zaradi tega je zgodovina vedno usmerjena v sedanjost in poskuša razložiti sedanjost (Collingwood, 1934/2001a, 126). Preteklost je po Collingwoodu pogoj za sedanjost v zgodovini, ne pa tudi v naravi. V naravi je preteklost nujna za sedanjost, a ko se zgodi sedanjost, je preteklost za nami. V zgodovini pa temu ni tako - tu preteklost, kljub temu, da je preteklost, še vedno oblikuje sedanjost.

A Collingwood ni zgodovinski determinist, ki bi zagovarjal popolno pojasnjevalno moč preteklosti. Njegova misel, ki je pomenila odmik od klasične angleške tradicije zgodovinskega preučevanja in je bila pomemben vir navdiha cambriške šole, zagovarja nepopolno determiniranost

sedanjosti s preteklostjo. V svojih mnogih delih trdi, da preteklost ne more nikoli v popolnosti pojasnjevati preteklosti, ampak gre bolj za vpliv na kontingenčnost dogajanja v sedanjosti. Preteklost lahko ima vpliv v smislu določanja *možnosti*, ki lahko vplivajo na sedanjost (Collingwood 1934/2001, 142), ne določa pa je popolnoma. Preteklost torej živi v sedanjosti predvsem z določanjem okvirov verjetnega.

Collingwood (1934/2001a, 136) tudi zagovarja idejo, da zgodovinska preteklost ni tista preteklost, ki se je spomnimo, niti vsota posameznih spominov, ampak idealna preteklost, ki se rodi znanstveniku ob teoretiziranju in razmišljanju, tudi o konceptih. Preteklost biva kot zgodba, ki jo zgodovinar osmisli po logični in časovni osi. Svet zgodovinarja je vedno svet konceptov, katerih namen je zagotoviti skupno osnovo, kjer se lahko srečajo različne izkušnje različnih ljudi. Koncepti te izkušnje poenotijo oz. jih postavijo na skupni imenovalac. Svet zgodovinarja je podoben svetu znanstvenika – oba delujeta znotraj sveta abstrakcij. Ključna razlika med njima pa je, da medtem ko znanstvenik (predvsem naravoslovnih znanosti) išče abstraktne podobnosti, zgodovinar išče abstraktne razlike oz. posameznosti. Zgodovina je, podobno kot znanost, nepopoln pogled na svet, ki ne želi totalnega védenja o svetu, ampak védenje o vsem, zavedajoč se, da interpretacija nikoli ne meri na totalnost razumevanja, ampak na partikularnost. Zgodovinska preteklost

je torej partikularna interpretacija idealnega videja preteklosti.

Izhajajoč iz krščanske tradicije hermenevtike in sledeč Collingwoodovim idejam je pomembno poudariti, da ni naloga hermenevtične interpretacije iskanje ene in edine (zakrite) resnice o preteklosti, temveč podati eno izmed možnih interpretacij. V krščanski tradiciji hermenevtike je besedilo tisto, ki odloča, ali je neka avtorjeva interpretacija bolj ali manj verjetna. V kritični hermenevtiki pa besedilo ne nudi več dokončnega odgovora, ali je neka interpretacija pravilna ali napačna. V primeru kritične hermenevtike govorimo zgolj o bolj ali manj verjetnih interpretacijah in ne o pravih in nepravilnih.

Nastavki za »drugačno« preučevanje političnih idej, ki jih je ponudila kritična hermenevtika, Collingwoodovi prispevki za nove načine zgodovinske interpretacije, pa tudi drugi sodobni pristopi filozofiji zgodovine in družbenih ved, so pomembno vplivali na cambriško šolo preučevanja politične misli. Pomena besedila ali izjave ni več iskala samo v besedilu ali izjavi sami, temveč je razumevanje dojela kot relacijski proces oblikovanja pomena izjave.

CAMBRIŠKA ŠOLA: REVOLUCIJA METODOLOGIJE IN TEORIJE PREUČEVANJA POLITIČNIH IDEJ

V šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja se je na Univerzi Cambridge v Veliki Britaniji oblikovala šola preučevanja zgodovine politič-

nih idej, ki je pomembno spremenila dotedanji »tekstualni« način raziskovanja političnih idej. T. i. cambriško šolo interpretacije oz. cambriško šolo politične misli povezujemo z deli Johna Grevillea Agarda Pococka, Quentina Skinnerja in Johna Dunna. Pristopi, ki so jih oblikovali, se odmikajo od tradicije angleške empiricistične historiografije in analitične filozofije ter se približujejo evropski kontinentalni tradiciji perspektivističnega pogleda na védenje. Vsak fenomen je mogoče »pogledati« z več perspektiv. Zgodovina misli je pravzaprav zgodovina perspektiv, novih perspektiv, spremenjenih perspektiv, zamenjanih perspektiv. Védenje o neki zadevi je vprašanje trenutnega fiksiranja perspektive. Pristopi cambriške šole k oblikovanju političnih idej se razlikujejo glede na vir perspektive: njihove predstavnike označimo kot konvencionaliste, kontekstualiste in biografiste. Skinnerja in njegove učence prištevamo med konvencionaliste, ker zagovarjajo tezo, da če hočemo razumeti politične ideje, jih moramo preučevati znotraj konvencij oz. debat časa njihovega nastanka. Pomeni idej se vežejo na namene, ki jih avtorji izražajo znotraj konvencij. Zaradi poudarjanja avtorjevega namena je Skinnerjevo delo pogosto označeno tudi kot intencionalizem. Pocock in kontekstualisti trdijo, da so paradigme (z drugimi besedami bi jih lahko označili tudi kot epistemično realnost) tiste, ki določajo avtorjeve namene in da se vsako znanje lahko giblje samo znotraj teh paradigem. Pomeni idej, ki so dostopni avtorjem, so odvi-

sni od načinov mišljenja, pisanja in govorjenja v družbi nekega časa. Avtorji se ne morejo otresti družbene pogojenosti svojih izjav. John Dunn in biografisti pa trdijo, da so za razumevanje političnih idej pomembni osebni dogodki in izkušnje avtorjev, situacije, ki so nanje vplivale. Trdijo, da izjave nujno odražajo trenutek ali priložnost ali situacijo, v kateri je bila izrečena in to vpliva na pomen izjave (cf. Bevir 2000, 3).

Skinner, Pocock in Dunn so s poudarjanjem vsesplošnega družbenega, kulturnega in lingvističnega konteksta za raziskovanje politične misli pomembno prispevali k drugim in drugačnim interpretacijam političnih idej. Preučevanje političnih idej je pod vplivom cambriške šole postalo zgodovinsko »občutljivo«, kar pomeni, da je treba politične ideje preučevati v zgodovinskih kontekstih njihovega nastanka.

Skinnerjev konvencionalistični projekt je odmik od do takrat prevladujočega tekstualnega in kanoničnega preučevanja. Najpomembnejše vprašanje, ki si ga zastavi, je, kako je mogoče razumeti besedilo in kaj je za to potrebno. Je dovolj zgolj tekst, nam le-ta pove vse, kar moramo o njem vedeti, ali je pomembno še kaj drugega? Ali je mogoče zgolj iz teksta nekega avtorja imeti popolno predstavo o njegovih idejah in namenih, s katerimi je pisal, ali je potrebno za razumevanje še kaj več?

Načini interpretiranja političnih idej se v splošnem razvrščajo med dva pola: med avtonomijo besedila in popolno potopljenostjo v

kontekst. Besedilo je mogoče razumeti ali s pomočjo sobesedila (konteksta) religioznih, političnih in ekonomskih dejavnikov, ki določajo pomen vsakega besedila in pomenijo okvir, znotraj katerega je mogoče razložiti vsako besedilo, ali pa je besedilo avtonomno kot edini avtoritativni vir razumevanja (kot npr. v tradiciji preučevanja kanonskih tekstov). Skinner (1988, 29) meni, da nobeden od pristopov ni primeren za razumevanje političnih, filozofskih ali literarnih besedil. Problem avtonomnega razumevanja besedila je, da ni mogoče odkriti, kaj je pisec rekel oz. želel narediti (še posebej, če izhaja iz druge kulture), ne da bi v razumevanje vpletli vsaj nekaj interpretovih pričakovanj, kaj naj bi pisec rekel (Skinner 1988, 31). Stalna nevarnost, ki preti razumevanju preteklih dogodkov, je, da naša pričakovanja (kaj naj bi nekdo rekel ali naredil) določajo način, kako bomo razumeli preteklo situacijo – gre za pogled, ki ga ne delimo nujno s piscem izvirnega besedila.

Skinnerjev metodološki postopek temelji na teoretični predpostavki, ki jo deli z Gadamerjem, da naše razumevanje vodijo predsodki, predsodbe. Naše razumevanje zgodovine je nujno pogojeno z uporabo paradigem, ki določajo naše mišljenje in dojetje. Naše razumevanje zgodovinskega dogajanja je »potopljeno« v paradigmatsko dojetje današnjega sveta. Predsodbam in predsodkom se v oblikovanju zgodovinskega védenja ni mogoče izogniti. Zgodovinar preteklih dogodkov ali procesov

ne more spoznati v »čisti« obliki brez lastnih predmnenj ali predsodb, ker so le-ti konstitutivni del oblikovanja zgodovinskega védenja. Zgodovina je pravzaprav oblikovanje védenja o preteklih dogodkih po časovni in logični osi, pri čemer to zgodovinsko védenje šele konstituira zgodovinske dogodke. Zgodovinski dogodki, ideje ali procesi ne obstajajo sami zase, zgodovina jih šele osmisli na logični in časovni osi kot dialoški miselni proces.

Preučevalcem idej iz drugih obdobj, ki želijo oblikovati zgodovinsko védenje brez zavedanja »potopljenosti« v lastno zgodovinsko situacijo, preti nevarnost, da zapadejo v »zgodovinski absurd« z uporabo paradigem nekega drugega časovnega obdobja in s tem v prisiljeno interpretacijo. Prezentizem, razumevanje preteklosti v terminih sedanjosti, je ena od največjih napak metodološkega postopka razumevanja zgodovinskega dogajanja. Ne samo, da na ta način nujno zapadamo v interpretacijo, ki ima malo ali nič opraviti z dejanskim namenom pisca besedila, ampak gre tudi za prisiljeno interpretacijo, ko ne samo da nezavedno spremenimo pomen namena besedila, ampak tudi zavestno vsilimo interpretacijo ter na ta način razrešujemo navidezne kontradikcije ali nedoslednosti izvirnega besedila, ki so ali pa niso bile storjene zavestno. Vsiljena interpretacija ima nalogo vzpostavljanje koherence razumevanja avtorja, za katero pa ni nujno, da je enaka avtorjevi. Prezentistični zgodovinar lahko hitro

naredi metodološko napako, če začne postopek zgodovinske raziskave z uporabo doktrine, ki jo v sedanjosti štejemo kot konstitutivno za razumevanje pisca, dejansko pa za časa pisca njemu sploh ni bila znana (Bartelson 1995, 59).

Da bi obšel omenjene pasti, je Skinner vpe-ljal pomen sobesedila za razumevanje besedi-la. Če želimo razumeti pretekla dejanja in iz-jave, je pomembno dvojje: znebiti se moramo domneve, da je pomen besed in sobesedilo, v katerem se pojavljajo, stalen skozi zgodovino, ter posledično razširiti območje zgodovinskega raziskovanja, da bi lahko odkrili sobesedi-lo, v katerem so bila posamezna dela napisana. Pri tem nikakor ne moremo upati na to, da bo samo sobesedilo neke izjave dovolj za popolno sliko neke situacije, ker je lahko vedno dvou-mno. Namesto tega moramo preučevati vse posamezne situacije, ki se lahko spreminjajo na mnogo načinov, v katerih se lahko določene oblike besed logično uporabljajo – vse funkcije, ki jih besede lahko imajo, vse stvari, ki jih z be-sedami lahko počnemo. Velika napaka ni samo, da želimo odkriti “ključen pomen”, “idejo”, ki bi v vseh časovnih obdobjih imela enak pomen (kot je to zagovarjala kanonsko-tekstualna me-todologija), temveč že to, da sploh mislimo o kakršnemkoli “ključnem” pomenu (h kateremu naj bi posamezni pisci “prispevali”).

Namesto preučevanja pomena besed mora-mo raziskovati njihovo uporabo. Nemogoče je namreč reči, da lahko IMA neka določena ideja

kakršenkoli pomen v obliki skupine besed, ki jim je mogoče slediti skozi čas. Pomen ideje mora namesto tega BITI njena uporaba na različne načine (Skinner 1988, 55, poudarek v izvirniku).

Ključ do pravega razumevanja besedila je v odkritju tega, kaj je avtor želel narediti s pisanjem in *pri* pisanju besedila: katere konvencije so ga vodile, koga je želel z besedilom prepričati, katere ideološke konvencije so omejevale in omogočale njegov način razmišljanja, kakšno politično de-janje je želel s tem storiti, itn. Določenega druž-benega, političnega, kulturnega ali lingvističnega sobesedila ne uporabljamo za to, da bi *pojasnili* na vzročno-posledični način, *zakaj* je bilo nekaj napisano na način, kot je bilo, ampak za to, da bi odkrili in *razumeli namene* in *idejo* samega de-ja-nja pisanja (Bartelson 1995, 61).

Skinner, sledeč Austinovi *Kako napravimo kaj z besedami* (1955/1990), dojema besedila kot de-janja². Če so besedila dejanja, je za njihovo ra-zumevanje potrebno dojeti namen, s katerim so bila napisana. Toda dejanja so ravno tako bese-dila: vsebujejo intersubjektivne pomene, ki se jih da razbrati iz sobesedila, v katerem se pojavljajo. Če ne želimo, da naša preučevanja zapadajo v prezentizem, velja opozorilo, da je samo pisec besedila tisti, ki ima popolno avtoriteto nad mišljeno vsebino. Sobesedilo v tem primeru ni

² V tradiciji pragmatizma so lingvistična dejanja, kot jih izvajajo govorniki in pisci, sestavljena iz dveh delov: prvega, kjer pisec ali govorec zgolj podaja besede in stavke, ter drugega, s katerim želi nekaj narediti, nekaj povedati – besedilo kot dejanje, bese-dilo kot namen povedati nekaj (cf. Tully 1988, 8-9).

samo pomagalo pri odločanju, kaj naj bi pisec z besedilom želel povedati, ampak je tudi končni okvir, ki pomaga pri odločitvi, katere konvencionalno spoznane pomene *tiste* družbe je pisec želel skomunicirati (Skinner 1988, 64). Besedilo potrebuje sobesedilo zato, ker je pomen besedila konvencionalen, kar pomeni, da je vpeto v konvencije jezika in kulture, ter ga je zaradi tega mogoče razumeti samo, če razumemo konvencije, ki ga obdajajo, ki sploh omogočajo, da nastane (cf. Tully 1988, 9). Da bi lahko ugotovili, ali neko besedilo sploh sodi v sobesedilo neke določene politične racionalnosti (to je po Skinnerju lokalno in partikularno) in kako sodi, ga je potrebno oceniti vsaj z dveh zornih kotov, ki sta odsev dualnosti odnosa besedila do sobesedila. Ne samo, da se moramo vprašati, kako je neka izjava rezultat racionalnega razmišljanja posameznika, ampak tudi, ali je skladna s prevladujočim načinom oblikovanja vedenja (epistemično realnostjo) nekega časa. Da bi prišli do odgovora na ta vprašanja, moramo odkriti tako ideološke kot tudi epistemične predpostavke nekega sobesedila, ki so pomembno vplivale na pisca (Bartelson 1995, 64; cf. Skinner 1988a, 247). Treba je odkriti lingvistične in družbene konvencije oblikovanja vedenja, ker so te ključne za razumevanje sobesedila.

A samo dojemanje izjave pisca ni dovolj. Če želimo reči, da neko izjavo razumemo, ni dovolj, da zgolj odkrijemo, kaj je nekdo rekel, kaj je neka izjava pomenila (ker se je lahko njen

pomen spremenil), niti ni dovolj, da izjavo postavimo v določen kontekst. Pomen in razumevanje namreč nista identična pojma, kajti preučevanje družbenega konteksta besedila lahko sicer zagotovi možnost *razlaganja*, ne more pa zagotoviti možnosti *razumevanja* besedila. Če ta dva pojma namreč enačimo, ostanemo na ravni pozitivističnega preučevanja, ki lahko zgolj zagotovi možnost razlaganja (ker poskuša posnemati metode naravoslovja), ne more pa zagotoviti možnosti razumevanja.

Da bi lahko razumeli izjavo, jo je treba dojeti. Dojeti je treba, *kako* je bilo tisto, kar je bilo povedano, mišljeno, in kakšni so odnosi med posameznimi izjavami znotraj splošnega konteksta (Skinner 1988, 62). Razumevanje tekstov predpostavlja dojemanje tako tistega, kar je bilo mišljeno, da pomeni, kot tudi tega, kako je bilo mišljeno, da naj pomeni. Ključno za razumevanje kakršnegakoli besedila je odkriti kompleksen namen avtorja ter njegovega sporočila, njegove manipulacije, njegovega ideološkega zaledja, itd.³ Kar avtor *izjavi*, ko razmišlja o do-

3 Skinnerjev metodološki postopek je Tully (1988, 7-8) strnil v pet ključnih vprašanj: (1) Kaj je ali kaj je bil avtorjev namen pri pisanju besedila v odnosu do drugih besedil, ki sestavljajo ideološko sobesedilo? (2) Kaj avtor počenja ali je počel s pisanjem besedila v odnosu do dostopnih in za zadevo pomembnih političnih dejanj, ki sestavljajo praktično sobesedilo? (3) Kako definirati ideologije ter njihovo vzpostavitev, kako kritiko in spremembe spremljati in razlagati? (4) Kakšen je odnos med politično ideologijo in političnim dejanjem, ki najbolje razloži razpršenost posameznih ideologij in kakšne posledice lahko to ima za politično vedenje? (5) Kakšne oblike politične misli in dejanj so vključene v razširjanje in prilagajanje ideološkim spremembam?

ločenem konceptu, ni nujno enako tistemu, kar o tem konceptu *misli*.

Avtorjevi nameni in izjave so po Skinnerju vedno konvencionalni. Če avtor hoče, da ga nekdo razume, mora svoje sporočilo povedati na način, da ga bodo drugi razumeli. Če ima namen sporočiti neko politično idejo, potem jo ponavlja toda v skladu z lingvističnimi in družbenimi konvencijami nekega časa, ker mu samo sporočanje v skladu s temi konvencijami omogoča, da ga bodo naslovniki razumeli.

Pomembne niso samo besede in povezave med njimi, ki jih uporabi, pomemben je tudi način izrekanja teh besed. Način, na katerega avtor uporabi besede (velelno, povedno, zapovedujoče, ukazovalno, prepričevalno, vprašujoče, itn.), je povezan z namenom avtorja – kaj hoče s temi besedami narediti. Skinnerjev prispevek k drugačnemu preučevanju političnih idej je predvsem v tem, da je vzbudil zanimanje za to, kaj je nekdo želel narediti z določenim govornim dejanjem, manj pa, kaj je povedal.

Skinner pri razmišljanju o svoji metodi pristaja na nekaj predpostavk, ki jih lahko označimo za problematične. Prva je, da sledeč hermenevitični tradiciji Collingwooda in Gadamerja, tiho predvideva obstoj besedila pred oz. brez bralca. Predvideva, da besedilo biva neodvisno od bralca, da je obstoj besedila zadeva avtorja in ne bralca oz. interpreta. Za Skinnerja je pomemben kompleksen namen avtorja in konvencije, ki so namen vodile v določen način izjavljanja,

ne sprašuje pa se o bralcu kot delu dialoškega procesa oblikovanja pomena konvencionalnega besedila. S tem pristaja na ontološko pozicijo bivanja besedila brez bralca.

Skinnerjevo analitično ločevanje med bralcem in besedilom kaže na nedoslednost izpeljave interpretacije političnih idej. Medtem ko v kritiki Raymonda Williamsa Skinner (1989, 20-21) nasprotuje ločevanju jezika in družbene realnosti za analitične potrebe, preučevanju njunega medsebojnega odnosa kot odnosa dveh, ločenih in zaključenih entitet, ki se lahko povezujeta zgolj preko zunanjih odnosov, ter gledanju na njune odnose kot na nekaj naključnega, nekaj, kar ni organsko povezano, pri povezavi bralca in besedila naredi ravno to – ločuje ju z namenom boljšega analitičnega uvida. Za odnos med jezikom in družbeno realnostjo v obliki konvencionalnega izjavljanja Skinner sledeč Charlesu Taylorju (1987) trdi, da je mogoče pravilno razumeti odnos med jezikom in družbeno realnostjo samo kot odnos medsebojne povezanosti in součinkovanja. Tako kot družbena dejanja in dogajanja vplivajo na politični jezik, tako tudi politični jezik vpliva in strukturira družbena dogajanja. Enako (seveda glede drugega vprašanja) velja za odnos bralca in besedila: besedilo in bralec sta povezana v podobnem razmerju kot jezik in družbena realnost: ni bralca brez besedila, ker v tem primeru pač bralec ni bralec, ampak nekaj drugega, prav tako pa tudi ni besedila brez bralca, saj so brez njega to le črke na papirju.

Skinnerjev drugi velik metodološki problem je obstoj pomena besedila pred interpretacijo. Skinner izhaja iz metodološke predpostavke, da sta pojasnjevanje pomena izjav ter posledična identifikacija naših prepričanj logično pred razlaganjem, kar pomeni, da moramo točno vedeti, kaj bomo razlagali, preden sploh lahko razlagamo (Bartelson 1995, 64; cf. Bevir 2000, 8). Pojavi se vprašanje, zakaj je sploh potrebna razlaga nečesa, če moramo že pred razlago vedeti, kaj bomo razlagali. To implicitno pomeni, da ima teorija pri Skinnerju suprahistorično pozicijo, da je nekaj, kar ni podvrženo zakonitostim časa, da obstaja pred zgodovinsko situacijo, da je izvzeta iz konteksta. Z drugimi besedami to pomeni Skinnerjevo predpostavko, da besedilo obstaja pred bralcem ali interpretom oziroma da ontološko predhodi interpretaciji. Ostaja pa tudi vprašanje, ali je teorija ahistorična?

MOČNI, ŠIBKI INTENCIONALIZEM IN VLOGA BRALCA

Namen pisca ter sobesedilo predstavljata pri Skinnerju vrhovno avtoriteto, ki naj vodi interpret, če želi priti do "pravil" ugotovitev. Vprašanje namena ter sobesedila kot zvezd vodnic postane posebej pereče, če se zavedamo razlike med pisnimi in ustnimi izjavami, ki jih Skinner enači. Napisano namreč ne zacementira dogodka govorjenja, ampak samo "povedano" govorjenega, tisto, kar napišemo, ime povedanega. Napisanega ne gre enačiti s celotnim dejanjem

govorjenja, ampak samo s povedanim (Ricoeur 1981, 199). Drugi problem, ki se pojavi, če vpeljemo razlikovanje med pisnim in ustnim diskurzom, je, da se samo v govorjenem diskurzu namen govorečega subjekta (avtorja) ter pomen diskurza prikrivata do te mere, da je mogoče enačiti, kaj govornik govori in kaj diskurz misli. V pisnem diskurzu se avtorjev namen in pomen prenehata prekrivati zaradi časovne distance. Ker avtorjevega horizonta razmišljanja ni več, ker je za vedno izginila določena situacija, v kateri je bila podana določena izjava, je nemogoče v popolnosti trditi, da je nekaj res bilo tako (Ricoeur 1981, 200-201). Vsaka interpretacija pisnega besedila je zato samo približek imaginarnega ideala popolne interpretacije, ki ga po definiciji ni mogoče doseči. Razlika med govorjenim in pisanim govornim dejanjem je tudi v tem, da je pri govorjenem znan svet, ki obdaja govorno situacijo in ni nujno vključen v dialoški proces med sogovornikoma (sogovorniki), medtem ko pri pisnem govornem dejanju ta svet izgine. Namen avtorja kot vodilo raziskovanja je zatorej mogoče raziskati samo v pisanju, ki gre preko neposredne dialoške situacije in se ne ustavi samo pri njej (Ricoeur 1981, 202).

Z vidika avtorjevega namena je Skinner t. i. močni intencionalist. Njegovo hermenevtično pravilo pravi, da je mogoče zgodovinsko interpretacijo enačiti z razlago tega, kaj so avtorji in avtorice besedil želeli povedati v svojih pisanjih in s svojimi pisanji. Močni intencionalisti trdi-

jo, da se nameni avtorjev oblikujejo pred samo izjavo, analiza namenov poskuša odkriti vzroke za izražanje določenih namenov. Pri Machiavelliju želijo npr. odkriti, kaj ga je vodilo, da je napisal Deset knjig Tita Livija na način in z vsebino, kot jih je, pri J. S. Millu kakšen vpliv je na njegove ideje imel njegov oče James Mill, itn. Problem takšnega preučevanja je, da avtorji pogosto spremenijo svoje predhodne namene med pisanjem, zato je težko z gotovostjo trditi, da je nekaj zares (bil) avtorjev namen.

Besedila so za močne intencionaliste objekti, v katerih se zrcali predhoden namen avtorjev in niso neavtorske entitete, ki bi proizvajale lastne pomena (Keane 1988, 206). Skinner ima prav, ko pravi, da avtorji standardno izvajajo namenjena govorna dejanja (hočejo nekaj povedati, s tem nekaj narediti, premakniti, ...), kar pa še ne pomeni, da so nameni vedno oblikovani znotraj družbenih in lingvističnih konvencij (Bevir 2002, 42). Pri vsakem avtorju so možne individualne inovacije pri izražanju namenov, ki gredo preko/mimo ustaljenih konvencij. Povedano z drugimi besedami, nameni avtorjev niso nujno oblikovani v skladu s konvencijami oz. kontekstom nekega obdobja.

Problem teoretikov, ki zagovarjajo močni intencionalizem, je, da predvidevajo, da imajo avtorji nedvoumno vedenje o svojih namenih. Psihoanalitična teorija to ovrže, ko trdi, da avtorji zavestno ne morejo dojeti pomena svojih izjav. Ne morejo zavestno dojeti pomena, ki jih

imajo izjave zanje. Šibki intencionalizem se tej pasti izogne, saj pomena izjave ne išče v predhodnih namenih avtorja (ki so lahko »okuženi« z nezavednim), ampak s pomenom, ki ga namen ima za avtorja v času izrekanja izjave. Avtorjeve namene šibki intencionalizem enači s pomenom izjave, ki jo avtor zapiše ali izreče. Nameni avtorja se po njihovem pojavijo istočasno kot izjava in jih je mogoče enačiti s pomenom izjave v času izrekanja (Bevir 2002, 70). A intencionalisti vseh vrst se ne opredeljujejo glede tega, ali so ti pomeni zavestni, nezavedni ali predzavestni. Omejijo se zgolj na racionalno razmišljanje o udeleženih akterjih postopka interpretacije političnih idej.

Kaj neka ideja zgodovinsko pomeni, je mogoče povezovati tako z nameni kot z abstrakcijami namenov. Bevir (2002, 67) zagovarja idejo, da na namene ne smemo gledati kot na vnaprejšnje namene avtorjev (močni intencionalizem), ampak kot na pomen, ki ga neka izjava ima za nekega posameznika, pa naj bo to avtor ali bralec. Nameni avtorjev namreč niso identični njihovim izjavam, izjave lahko imajo za nekoga drugega povsem drugačen pomen kot za avtorja namena. Močni intencionalisti namreč trdijo, da je vse, kar moramo storiti, da pridemo do pomena besedila, da odkrijemo voljo oz. namen avtorja, razumeti tekst pomeni odkriti, kaj je avtor z besedilom želel narediti. Močni intencionalisti se tipično osredotočajo samo na namen avtorja, pozabljajo pa na bralca, ki ravno tako

določa pomen. Skinnerjev konvencionalistični projekt na tekst ne gleda kot na dialoški proces oblikovanja pomena, kot razmerje med avtorjem in njegovimi nameni, bralcem in njegovimi nameni ter kontekstom.

Analiza namenov avtorjev, kot jih razlaga močni intencionalizem, ne more v celoti pojasniti pomena politične ideje. Na oblikovanje pomena ideje je treba gledati kot na dialoški proces, ki v analizo pripušča individualno kreativnost in kontingentnost vpliva družbenih lingvističnih kontekstov (cf. Bevir 2002). Razlaga pomena ne sme biti zaprta v polje namena, ki bi bil kontekstualno nesubjektivno pogojen. Pomen je vedno pogojen tako z bralcem kot z avtorjem! Bevir (2002) zagovarja stališče t. i. šibkega intencionalizma, ki povezuje splošen hermenevtičen pomen s pomenom, ki ga izjava ima za posameznike, naj bodo to avtorji ali bralci. Šibki intencionalizem preprosto pomeni, da ima izjava hermenevtični pomen zgolj zato, ker ga posamezniki naredijo kot takega. Za razliko od šibkega intencionalizma namreč močni intencionalizem verjame, da je hermenevtični pomen enak temu kar hočejo avtorji da pomeni in to posledično pomeni za vse. Šibki intencionalizem pomeni, da morajo preučevalci zgodovine političnih idej proučevati pomene idej, ki so jih te imele za *določene* posameznike, ne pa na splošno. Preučevati morajo npr. pomen Machiavelijevih idej za njega samega, za politične, družbene, ekonomske in kulturne razmere, v katerih

je živel, za današnjega bralca, itn., ne pa seveda hermenevtičnega pomena na splošno, kot to zagovarjajo konvencionalisti in kontekstualisti, ki trdijo, da pomeni izhajajo iz splošnih konvencij ali kontekstov. Avtorjev namen ne izčrpa vseh zgodovinskih pomenov, zato ni mogoče govoriti o tem, da ima besedilo pomene tudi mimo avtorja samega. Pomeni besedila se lahko razvijajo oz. odkrijejo šele sčasoma, kar pomeni, da jih ni mogoče enačiti z avtorjem, ampak je tu tudi problem bralca. Bralec namreč vedno bere na osnovi svojih predpostavk in na osnovi teh predpostavk tudi razume besedilo. Bevirjeva teza torej je, da je hermenevtično razumevanje vedno razumevanje za posameznika, da ne obstaja hermenevtični pomen besedila samega. Govoriti je torej potrebno o tem, kakšen pomen "ima besedilo za nekoga", ne kakšen pomen ima besedilo (Bever 2002, 74).

V debato o pomenu ta Bevirjeva teza vpeljuje element individualizma, individualne kreativnosti in inovativnosti. Pri tem gre za proceduralni individualizem, ne pa kakršenkoli drugi individualizem. Proceduralni individualizem zato, ker za določanje hermenevtičnega pomena postane pomemben posameznik, ki lahko prihaja do lingvističnih in semantičnih inovacij, ne pa da se za tega posameznika zgolj predvideva (kot to počno konvencionalisti in kontekstualisti), da je posameznik nujno vpet v lingvistične in semantične konvencije in kontekste, ki ne dopuščajo inovacij. Zgodovinski pomeni so to-

rej zgolj pomeni za posameznike, zgodovinarji političnih idej se morajo ukvarjati s pomeni, ki jih izjave imajo za posameznike. Teksti kot taki nimajo zgodovinskih pomenov – pomene jim lahko pripišejo zgolj posamezniki oz. se to zgodi v dialoškem procesu oblikovanja pomena.

Skinnerjev metodološki pristop k preučevanju politoloških besedil temelji na prepričanju, da je jezik nevtrarno orodje, s katerim in v katerem avtor izraža svoje namene. Zgodovina je po Skinnerju subjektivna zadeva, ki ima opraviti zgolj in samo z namenom avtorja, katerega vpetost v kulturno in epistemično realnost nekega časa ni pomembna. Takšno videnje zanika političnost jezika ter pristaja na predpostavko njegove transparentnosti in nevtrarnosti. Če hoče jezik opravljati eno od svojih pomembnejših funkcij, to je pravilno opisovanje stvari in dogodkov, mora razločevati med posameznimi dejanji ter stvarmi, da bi jih lahko opisal. Že sam način razporeditve znakov, ki označujejo glasove, ima pravila, po katerih se glasovi razporejajo in po katerih ne.⁴ Vsako razlikovanje oz. diskriminacija pa je politično dejanje, saj je z njim oz. njo določeno, kaj lahko biva v jeziku in kaj ne, kaj lahko postane jezik in kaj ne. Moč

kot eden osnovnih politoloških konceptov je imanentna jeziku! Pravila, ki urejajo način oblikovanja in bivanja jezika ter s tem vsega znanja, sestavljajo epistemično realnost nekega časa, ta pa določa, kaj lahko postane znanje in kaj ne. Je način, na katerega se znanje oblikuje. Obstaja kot nabor implicitnih pravil, ki so prisotna pri vsakem novem tvorjenju znanja, ter organizira odnose znotraj znanja. Jezik kot ključna sestavina in medij, v katerem se znanje izraža, je življenjsko odvisen od epistemične realnosti, zato ni in ne more biti nevtrarno orodje, s katerim bi preučevali politološka ali katerakoli druga besedila. Jezik ne opisuje sveta “tam zunaj” z nevtralnimi oznakami, temveč kot nekaj, kar je odvisno od epistemične realnosti. Avtorjev namen, ki ga Skinner izpostavlja kot ključnega, je odvisen od epistemične realnosti časa in ga ni mogoče preučevati brez hkratne analize le-te. Metodološka napaka prezentizma se tako pojavi tudi na ravni jezika, ko z današnjim jezikom preučujemo pretekli jezik, ki ga je obvladovala povsem druga epistemična realnost, lingvistične strukture današnjega časa pa so povsem nesposobne preučevati lingvistične strukture iz preteklosti (cf. Coleman 1999, 32).

Bralec besedila po Skinnerju ni dela dialoškega procesa oblikovanja pomena pretekle ideje. Zdi se, da njegova zgodovinska situacija ne vpliva na določanje pomena politične ideje. Takšen pogled je posebej presenetljiv glede na to, da se Skinner pri svojem delu sklicuje na dela Gada-

⁴ Jezik ne predstavlja zgolj misli – kar omogoča jeziku, da je uspešnejši od drugih naborov znakov, je, da misel predstavlja v linearnem zaporedju, ker je ne more predstaviti naenkrat, ker si zvoki sledijo samo v določenem zaporedju. Sama misel je enostavno, enkratno dejanje; izražanje te misli pa je zaporedno dejanje. Jezik zahteva, da se preneha z istočasno primerjavo delov – red jezika zahteva, da se misel izraža zaporedno in linearno (Foucault 1970, 82-3).

merja in Ricouerja, ki ravno temu nasprotujeta. Res je, da se Skinner strinja, da je vsak bralec oz. interpret že "opremljen" s predsodki, na katerih temelji interpretacija: "Modeli in predsodki, ki se jim ne moremo izogniti pri urejanju in prilagajanju naših percepcij ter misli, bodo sami določali, kaj mislimo ali dojemamo. Da bi lahko razumeli, moramo klasificirati, neznano pa lahko klasificiramo samo v terminih znanega" (Skinner 1988, 31). Skinner s tem naredi samo prvi korak, ko prizna pomembnost predsodkov in predhodnega znanja interpreta, ne pa tudi drugega, v katerem bi se moral spraševati, od kod interpretu predsodki, kaj interpretu organizira znanje, kaj mu dovoljuje, da nekaj sploh lahko postane znanje oz. predsodek. Interpret kot da govori iz *terre nullis*, kot da ni del epistemične in jezikovne strukture, ki ga obdaja in mu omogoča, da je sploh lahko interpret. Kot da predsodki in predznanja niso del znanja samega, kot da niso tudi oni vpeti v konvencije oblikovanja znanja. Kot da bi svoj svoj konvencionalističen projekt izpeljal zgolj na pol: na eni strani zahteval preučevanje vpetosti namenov avtorja, na drugi pa pozabil ravno tako vpetost bralca. Kot da bi se na nek način vrnili v čase kantovskega transhistoričnega samodefinirajočega subjekta, ki je sam sebi merilo vseh reči. Ali je sploh mogoče reči, da interpret govori? Do določene mere da, vendar ne na način, kot si Skinner predstavlja vlogo interpreta, ko je le-ta kot subjekt v absolutnem razmerju do znanja.

V tem smislu je vprašljiva tudi absolutnost pozicije Skinnerjevega interpreta do "objekta" svojega preučevanja (besedila ali dejanja) ter njegova/njena izvzetost iz zgodovinskosti situacije. Zgodovinska interpretacija je namreč možna samo s skupno udeležbo interpreta in interpretiranega v mediju istega jezika in deljenih pomenov. Brez skupnega jezika sporazumevanje ni možno. Okvir jezika omogoča, da se skozi medij intersubjektivno veljavnih simbolov uveljavi pomen preteklih dejanj ter izjav akterjev (Keane 1988, 210). Skinner pa nasprotno verjame, da besedilo obstaja pred interpretom, da je interpretacija mogoča brez skupnega deležja v jeziku. Vsaka interpretacija, kar velja tako za družboslovje kot za naravoslovje, je partnerski dialog med interpretom in interpretiranim. Odnos med njima naj ne bi bil odnos absolutnega subjekta, ki predstavlja "avtoriteto" nad svojim "objektom", temveč odnos dveh partnerjev, ki sta povezana v mediju jezika. Takšen odnos je imel v mislih Gadamer, ko je govoril o zlitju oz. fuziji horizontov kot tistemu dejanju, ki se lahko v največji meri približa idealu interpretacije (Keane 1988, 211).

S hermenevtiko, z interpretativnim postopkom, lahko odkrijemo samo del zgodbe. Odkrijemo lahko samo tisti del diskurza, ki se sprašuje o tem, kaj je kdo rekel in zakaj je to rekel in kakšen je bil njegov namen znotraj konvencionalnih pravil oblikovanja znanja. Res je, da Skinnerjev konvencionalizem govori o tem, da

je avtorjev namen kot vrhovno vodilo odkrivanja pomena izjave podvržen zakonitostim konvencij za oblikovanje znanja takratnega časa. Skinner (1988b:106) posebej opozarja, da je zgolj naslanjanje na diskurzivna pravila oblikovanja znanja premalo za razumevanje izjave, saj s tem zanemarimo primere ironije, smešenja, itd.⁵ Toda s svojo metodo ne poseže globlje, ne poseže v razpravo o tem, kateri zakoni obvladujejo epistemično realnost nekega časa, po katerih zakonitostih se oblikuje diskurz. Za Skinnerja so diskurzivna pravila nekaj danega, znotraj česar se gibajo avtorjevi nameni, ne pa stvar, ki bi jo bilo vredno preučiti.⁶ Tudi hermenevtika na splošno ne posega v pravila oblikovanja diskurza niti v sintaktična ali semantična pravila. Zatorej lahko takšna analiza diskurza,

⁵ Enaka izjava ne pomeni vedno isto, kajti izjave niso logične entitete z zakoličenim pomenom in njegovo referenco: ista izjava lahko v različnih epistemičnih pogojih pomeni različno. Izjave tudi ne gre enačiti z izjavljanjem: različna izjavljanja so lahko ponavljanja istih izjav – to pomeni, da je enačenje izjav z izjavljanjem, tako kot to počne Skinner, napačno (Bartelson 1995, 70). Podobno kritiko je Thompson (1981, 9) usmeril k strukturalističnemu pristopu k jeziku, ki iz analize izpušča pomembne fenomene jezika: govorjenje kot dejanje ter svobodno kreacijo izrazov. Zgodovina je v strukturalističnem pristopu izključena – toda zgodovina je več kot samo prehod iz enega stanja v drugo: je proces, v katerem ljudska bitja proizvedejo sama sebe ter svojo kulturo ravno z jezikovno produkcijo. Strukturalizem poleg tega izključuje glavni cilj namena jezika: to je povedati nekaj o nečem. Jezik ima svoj idealni vidik, da nekaj pove, kot tudi svojo realno referenco, da o nečem nekaj pove (Thompson 1981, 9).

⁶ Sobesedilo je za Skinnerja medij, ki ga lahko razumemo kot jezik politike, kot nekaj, kar pomaga pri vzpostavljanju določenega načina političnega življenja, ki pomaga določati, kaj so meje sprejemljivega, dobrega, slabega – kot ideološko sobesedilo oz. ideologijo (Taylor 1988, 219).

v našem primeru političnih idej, ostaja zgolj na analitični površini, ki se ne sprašuje o tem, na kakšen način se oblikuje diskurz oz. katera pravila obvladujejo oblikovanje znanja v določenem obdobju in kakšne so posledice tega. Če želimo prodreti globlje, če želimo odkriti, kaj je tisto, kar obvladuje diskurz, moramo poseči po metaanalizi diskurza, ki odkriva zakonitosti njegovega oblikovanja. Ena od metod, ki nam jo je ponudil strukturalizem in kasneje poststrukturalizem, je genealogija.

V tem smislu je torej veliko premalo, da zgolj odkrijemo, kaj je nekaj izjava pomenila, niti ni dovolj, da odkrijemo pomen izjave v določenem sobesedilu, ampak je pomemben način, kako je izjava oblikovana in kakšni so odnosi med posameznimi izjavami. Sobesedilo je, ne glede na situacijo, ravno tako kot besedilo diskurzivno oblikovana entiteta, ki v ničemer ne vodi do razumevanja, ampak zgolj do razlage. Tudi sobesedilo se lahko podobno kot besedilo ujame v prezentistično zanko zgodovinskega raziskovanja. Tudi pogoji oblikovanja znanja in s tem osnovnih politoloških konceptov so nujno del zgodovinskosti situacije.

ZAKLJUČEK

Preučevanje političnih idej je specifično znotraj preučevanja zgodovine idej. Zgodovina političnih idej ni zanimiva zgolj zaradi idej samih (ki so se ali pa se niso nikoli uresničile), ampak je zanimiva zaradi političnih dejanj, ki jih napajajo ali

spodbudijo. Z govori, izjavami, besedili, slikami, itn. različni avtorji izražajo politične ideje, ki se neredko uresničujejo v realnih političnih dejanjih. Avtorji z izražanjem idej izvajajo politična dejanja, ker z idejami posegajo v dojemanje političnega ali ga celo usmerjajo v določeno smer. Politične ideje je smiselno preučevati predvsem z vidika kaj so naredile oz. kaj delajo. Preučevanje političnih idej zaradi idej samih je akademsko sicer zelo zanimivo početje, ki pa zgreši osnovni namen političnih idej: te niso zgolj za to, da bi nekaj opisovale oz. teoretizirale, temveč predvsem za to, da bi nekaj storile.

Preučevalci političnih idej se morajo zavdati, da s svojim preučevanjem ne samo preučujejo, temveč tudi posegajo v dojemanje političnega, njegovo konstitucijo in okvirje. Interpretacija ni samo še ena dejavnost izmed mnogih, ampak aktivno poseganje v politično. Na začetku omenjena Bibičeva teza o aktivnem momentu politične znanosti kot emancipatorni dejavnosti, ki izboljšuje življenje ljudi, je dopolnilo in opozorilo teorijam cambriške šole, ki nikoli niso zares sprejele posegajoče vloge interpreta v politično.

V prispevku smo izpostavili nekatere ključne dileme preučevanja in interpretacije političnih idej. Cambriška šola je z vpeljavo novih pristopov, temelječih na hermenevtiki in interpretativni teoriji, povzročila revolucijo v preučevanju političnih idej. Preučevanje političnih idej po cambriški teoriji nikoli ne bo več isto. Ne

samo, da je ovrгла stare prevladujoče konvencije raziskovanja tako misli kot dejanj, pač pa je s tem odprla možnosti novih, drugačnih vpogledov v zgodovino političnih idej. Preučevanje se je obogatilo z epistemološkimi, ontološkimi, teoretičnimi, filozofskimi in metodološkimi vidiki, ki razkrivajo širino problema analiziranja političnih idej. Z razvojem metode se bogati naše razumevanje (preteklih) političnih idej za rabo v sedanjosti in prihodnosti. Predvsem pa nove metode odpirajo možnosti za druge, drugačne interpretacije (preteklih) političnih idej. Zavedanje in védenje o sedanjih političnih dogajanjih namreč vedno temelji na analizi preteklih idej, ki se kot usedline flišnih kamnin nabirajo v arzenalu človeških političnih idej.

LITERATURA IN VIRI:

- Adam, Frane, Ivan Bernik in Borut Rončević.** 2005. A grand theory and a small social scientific community: Niklas Luhmann in Slovenia. *Studies in East European Thought*, 57, 1, 61-80.
- Alatri, Paolo.** 1980. *Oris zgodovine moderne politične misli*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Austin, John L.** 1955/1990. *Kako napravimo kaj z besedami*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Banjac, Marinko.** 2010. Developing Tanzanian civil society: Desiring democracy, self-empowerment and the World Bank. *Journal of Organizational Change Management*, 23, 6, 669 – 688.
- Bartelson, Jens.** 1995. *A Genealogy of Sovereignty*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Bevir, Mark.** 2000. The Role of Contexts in Understanding and Explanation. Referat predstavljen na ECPR Joint Sessions, Copenhagen, 14-19 april.
- Bevir, Mark.** 2002. *The Logic of the History of Ideas*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bibič, Adolf.** 1978. *Politična znanost, ideologija, politika*. Ljubljana: Komunist.
- Bibič, Adolf.** 1986. Politična znanost 25 let kasneje. *Teorija in praksa*, 23, 12, 1401-1413.
- Coleman, Janet.** 1999. The Practical Use of Begriffsgeschichte. V Kari Palonen (ur.), *Finnish Yearbook of Political Thought*, 28-40. Jyväskylä: SoPhi.
- Collingwood, Robert G.** 1934/2001. *History as the Understanding of the Present. The Principles of History*. W. H. Dray and W. J. v. d. Dussen. Oxford: Oxford University Press.
- Farr, James.** 1989. Understanding conceptual change politically. V Terence Ball, James Farr in Russell L. Hanson (ur.), *Political Innovation and Conceptual Change*, 24-49. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, Michel.** 1970. *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. London: Tavistock Publications.
- Gadamer, Hans-Georg.** 1978. *Istina i metoda*. Veselin Masleša, Sarajevo.
- Giddens, Anthony.** 1976. *New rules of sociological method: A positive critique of interpretative sociologies*. London: Hutchinson.
- Goričar, Jože.** 1959. *Oris zgodovine političnih teorij*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Hamilton-Bleakley, Holly.** 2006. Linguistic Philosophy and *The Foundations*. V Annabel Brett in James Tully (ur.), *Rethinking the Foundations of Modern Political Thought*, 20-33. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keane, John.** 1988. More theses on the philosophy of history. V James Tully (ur.), *Meaning and Context: Quentin Skinner and his Critics*, 204-21. Cambridge: Polity Press.
- Lovejoy, Arthur O.** 1970. *The Great Chain of Being: a Study in the History of an Idea*. Cambridge: Harvard University Press.
- Outhwaite, William.** 1985. Hans-Georg Gadamer. V Quentin Skinner (ur.), *The Return of Grand Theory in the Human Sciences*, 21-39. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ricoeur, Paul.** 1981. The model of the text: meaningful action considered as a text. V John B. Thompson (ur.), *Paul Ricoeur: Hermeneutics and the human sciences*, 197-221. Cambridge, Paris: Cambridge University Press and Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Skinner, Quentin.** 1988. Meaning and understanding in the history of ideas. V James Tully (ur.), *Meaning and Context: Quentin Skinner and his Critics*, 29-67. Cambridge: Polity Press.
- Skinner, Quentin.** 1988a. A reply to my critics. V James Tully (ur.), *Meaning and Context: Quentin Skinner and his Critics*, 231-88. Cambridge: Polity Press.
- Skinner, Quentin.** 1988b. Problems in the Analysis of Political Thought. V James Tully (ur.), *Meaning and Context: Quentin Skinner and his Critics*, 102-34. Cambridge: Polity Press.
- Skinner, Quentin.** 1989. Language and political change. V Terence Ball, James Farr in Russell L. Hanson (ur.), *Political Innovation and Conceptual Change*, 6-23. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Charles.** 1987. Interpretation and the Sciences of Man. V Paul Rabinow in William M. Sullivan (ur.), *Interpretive Social Science: A Second Look*, 33-81. Berkeley: University of California Press.
- Thompson, John B.** 1981. Editor's Introduction. V John B. Thompson (ur.), *Paul Ricoeur: Hermeneutics and the human sciences*, 1-26. Cambridge, Paris: Cambridge University Press and Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Tully, James.** 1988. The pen is a mighty sword: Quentin Skinner's analysis of politics. V James Tully (ur.), *Meaning and Context: Quentin Skinner and his Critics*, 7-25. Cambridge: Polity Press.

PRISPEVEK K INTERPRETACIJI ZGODOVINE POLITIČNIH IDEJ SLOVENOFONEGA PROSTORA: AVTONOMIZEM IN UNITARIZEM

Povzetek: Avtorica začenja besedilo s prečiščevanjem semantičnih nesporazumov in orisom kronologije specifičnih »avtohtonih« poimenovanj idej avtonomizma in unitarizma. Avtonomizem obravnava kot kontinuirano zahtevo na etničnem nacionalizmu utemeljeni avtonomiji, ki sovpada z zahtevami po slojni, politični in gospodarski avtonomiji. Kronološko se avtonomizem kaže v spektru diskurzov od slovenskega narodnega vprašanja kot kasneje samoodločbe naroda pa vse do slovenskega nacionalnega interesa. Unitarizem avtorica umešča kot zgodovinsko idejno tezo po združitvi slovenofonega prostora v eno politično entiteto, ki pa se je v diskurzih prevajal od programa Zedinjene Slovenije do kasnejše formulacije Skupnega slovenskega kulturnega prostora. Za, kot pravi, osvetlitev konteksta obravnavanih političnih idej je nujno odpiranje razprave o nacionalizmu. Avtorica zaključuje, da sta ideji avtonomizma in unitarizma neuničljiv mentalni okop slovenskega etničnega nacionalizma pred vsemi časovno-prostorskimi in idejnimi Drugimi.

Ključne besede: slovenstvo, zgodovina, avtonomizem, unitarizem, nacionalizem

SEMANTIČNO-TEORETSKI OKVIR

Za razpravo o evoluciji avtonomističnih in unitarističnih idej v politični zgodovini slovenofonega prostora bom uvodoma poskusila odpraviti semantične nesporazume in bežno orisati kronologij o specifičnih »avtohtonih« poimenovanj teh idej, še prej pa izpostaviti ključni element konstrukcij e interpretacij teh idej, ki ga Rotar (2007) imenuje »odbiranje iz preteklosti«. Odbiranje iz preteklosti v kontekstu zgodovine političnih idej v slovenofonem prostoru pomeni, da je »tisto, kar vstopa v retrospekcijske diskurze, ki se nanašajo na kakšno družbo, preživelo selekcijo in da ta selekcija nikoli ni brez namena, ki s svoje strani daje smisel diskurzom o preteklosti in zaradi katerega so primerni za ideološko družbeno uporabo, ki izjavljavcem in naslovnikom teh diskurzov zagotavlja prostor v družbi in dostop do oblasti« (ibid., 286).

Selekcijo teh selekcij v nadaljevanju opravljam tudi sama, le da je moj namen ne nedosegljiva objektivnost, ampak kolikor mogoče pertinentna objektivacija (ibid., 18) in (še zdaleč ne izčrpna) problematizacija interpretacij obeh obravnavanih političnih idej.

Aplikacijo univerzalno uveljavljenih znanstvenih terminov avtonomizem in unitarizem oziroma ugotavljanje vsebinskega prekrivanja s specifičnimi slovenskimi prevodi opiram na ugotovitev Rotarja (ibid., 246), da se zavestno izključevanje slovenofonega prostora iz umeščanja v širše evropske zgodovinske procese v

imenu domnevne edinstvenosti slovenstva izva-
ja med drugim tudi z zavračanjem univerzalne
znanstvene terminologije v prid domačijskim
poimenovanjem pojavov in pojmov: »Mnogi
nosilci lokalne verzije znanosti o družbi in člo-
veku /.../ ne uporabljajo konceptualnega apa-
rata svojih disciplin, kakršen obstaja v številnih
drugih okoljih in v mednarodnem prometu s
spoznanji /.../, ne uporabljajo ne konceptov, ne
znanstvenih klasifikacij in denominacij /.../,
izogibajo se /.../ celo besedi znanost.« Šumijeva
(2000, 124) je podobno ugotovila za slovenske
etnične študije:

*Prav tako v slovenskih etničnih študijah ni
prišlo do vključitve v sodobni prevladujoči
zahodni, zlasti anglofonski sociološki, zgodovinski,
sociolingvistični in socialnoantropološki
diskurz o etničnosti in nacionalizmu /.../.
Je pa prišlo do asimilacije njegovih simptomov
v govor o narodnostnih manjšinah: na način,
ki je mestoma kar karikatura zahodnega di-
skurza, se je v slovenskih manjšinskih študi-
jah uveljavila taka raba terminologije, ki je
analitiške kategorije, npr. etnične skupine in
celo etnosa/etnijske, etničnih meja ter etnične
identitete kratko malo izenačila s koncepti
narod(nost)ne manjšine, (krivične) državne
meje in z narodno zavednostjo in jih tudi rabi
sinonimno; celotna problematika, narodno in
narodnomanjšinsko vprašanje pa je bila, kot
rečeno, izenačena z etničnimi študijami.*

Z avtonomizmom pri Slovencih imam torej v
mislih časovno-prostorsko idejno aplikacijo kla-
sičnega kolektivnega ali slojnega avtonomizma,
ki ostaja prisoten v globalni politični misli kot te-
oretska podstat neomarksističnih, poststruktura-
lističnih in anarhističnih gibanj, zavzemajočih se
za življenje posameznika ali skupine po lastnih
pravilih v določeni družbi, ne pa le kronološko
zoženega lokalnega pojmovanja avtonomizma
v smislu avtonomističnih prizadevanj in gibanj
Slovencev pred drugo svetovno vojno.

Avtonomizem želim tukaj obravnavati kot
kontinuirano zahtevo po na etničnem naciona-
lizmu utemeljeni kolektivni avtonomiji, ki pa je
zaradi v nadaljevanju analiziranih danosti slo-
venofonega prostora¹ dejansko precej sovpadala
s slojno avtonomijo, v samoomejujoči meri
pa je zajemala tudi zahteve po politični in gos-
podarski avtonomiji. V različnih diskurzih tega
prostora je tako široko pojmovan avtonomizem
od sredine 19. stoletja nastopal kot jedro slo-
venskega narodnega vprašanja in nato od kon-
ca prve svetovne vojne naprej kot samoodločba
naroda, v obdobju samostojne Slovenije pa je
bil avtonomizem med drugim vsebovan v raz-
pravi o slovenskem nacionalnem interesu, med-
tem ko se je na slovensko narodno vprašanje v
teh skoraj dveh stoletjih dokončno odgovarjalo

¹ »Prostor, kjer se (je) govori(-lo) pretežno slovensko«, se mi zdi
točnejše poimenovanje od »slovenskega etničnega prostora« v
sicer najpogostejši rabi (zgodovinar Bogo Grafenauer je predlagal
etnični prostor kar kot kriterij za zgodovinske vede (Rotar 2007,
59), saj omenjeni prostor v preteklosti nikoli ni bil tako etnično ali
jezikovno homogen oziroma jasno diferenciran, kot je danes.

in se ga znova zastavljalo oziroma uporabljalo sočasno z drugimi avtohtonimi poimenovanji avtonomizma v slovenofonem prostoru v skladu z vsakokratnimi političnimi interesi. Možni so tudi terminološki obrati, pri čemer kanonizirano odbiranje iz preteklosti ostaja.²

Unitarizem je za potrebe te razprave prav tako mišljen v splošnem, apliciranem pomenu, in sicer kot zgodovinska idejna težnja po združitvi slovenofonega prostora v eno politično entiteto. Unitarizma tukaj torej ne omejujem na južnoslovanski unitarizem, ki označuje težnjo po združitvi vseh južnoslovanskih narodov v avstroogrski monarhiji v eno administrativno enoto pred prvo svetovno vojno, niti s socialdemokratskim jugoslovanskim unitarizmom Slovencev v SHS in Kraljevini Jugoslaviji, ki so ga tedanje desne stranke v slovenofonem prostoru uravnotežile prav z avtonomizmom (v smislu ozkopomenskega avtonomističnega gibanja), čeprav ti dve prizadevanji za realizacijo unitarističnih idej tukajšnje pojmovanje unitarizma seveda tudi zajema.

V skladu z avtonomistično idejo želena (politično-administrativna) forma uresničitve unitaristične ideje vse do osamosvojitve Slovenije na začetku 90. let ni bila nacionalna država, razen pri nekaterih smelih izjemah, ampak avtono-

mna enota v drugi, torej večnacionalni državi. V zgodovinskem družbenem diskurzu se je unitarizem zato prevajal v program oziroma slogan Zedinjene Slovenije od leta 1848, od 70. let naprej pa je to nadomestila besedna zveza skupni slovenski kulturni prostor. Prunk (2003, 23) je tako ocenil, da se je na začetku 70. let »v krogih slovenskih kulturnikov kot nekakšen substitut za Zedinjeno Slovenijo rodila ideja skupnega slovenskega kulturnega prostora, ki sega čez državne meje /.../. Skupni slovenski kulturni prostor je postal precej popularna narodnopolitična formulacija in program, ki naj bi zaobjel kulturno bit slovenskega naroda na vsem njegovem etničnem ozemlju«. Granda (1999, 14) pa je izpostavil vsebinsko razliko med teritorialno idejo Zedinjene Slovenije in nadteritorialnim, virtualnim skupnim slovenskim kulturnim prostorom, ko je ugotavljal, da so slovenski politiki idejo Združene Slovenije »skušali modernizirati in nadomestiti z idejo enotnega slovenskega kulturnega prostora, kar je bil seveda samo zadnji v nizu poizkusov gnilih kompromisov /.../. Oblast samostojne slovenske države kaže z oblikovanjem skupnega ministrstva za zamejske Slovence in Slovence po svetu temeljno nerazumevanje ideje Združene Slovenije«.

Pa ideja skupnega slovenskega kulturnega prostora ni bila iznajdba socialistične politike, saj je avtor ideje o nacionalno-kulturni (eksteritorialni) avtonomiji, dramatik in politik Etbin Kristan, že leta 1899 javno zahteval: »Vsak v

² Prunk (2002) je na primer v članku Slovenski nacionalni interes iz zgodovinske retrospektive podrobneje povzel identičen odbir iz preteklosti kot v svojem geslu o slovenskem narodnem vprašanju v Enciklopediji Slovenije, le da je besedno zvezo slovensko narodno vprašanje konsistentno nadomestil z besedno zvezo nacionalni interes.

Avstriji živeči narod ne glede na ozemlje, na katerem [bivajo] njegovi člani, tvori avtonomno skupino, ki opravlja svoje narodnostne (jezikovne in kulturne) zadeve docela samostojno» (Grdina 2003, 119, 120).

Tudi v nasprotni smeri prepoznanje tovrstnih vsebinskih kontinuitet ne deluje, saj je Zver (1998, 18) v nedavni celoviti študiji avtonomizma pri Slovencih skupnostni oziroma kolektivni avtonomizem definiral kot »obvladovanje, gospodovanje socialnega in naravnega okolja«, ki se udejanja v prostoru »države ali 'neetablirane' politične skupnosti«, zamejenem z »interesi skupnosti oziroma vladajočega razreda« pod pogojem »spoznanja nujnosti podreditve obči ali volji vseh«, pa slovenskega narodnega vprašanja in Zedinjene Slovenije ni omenjal, čeprav je podrobno obravnaval in citiral avtorje (Lojzeta Gosarja, Albina Prepeluha, Edvarda Kocbeka), ki so o tem eksplicitno pisali in ki jih navajajo drugi viri o slovenskem narodnem vprašanju.

Kot izhaja iz prej navedenega, se avtonomistične in unitaristične ideje pri Slovencih namenjam obravnavati povezano, ker so se skozi zgodovino intenzivno prepletale oziroma so se zahteve po različnih oblikah avtonomije zmeraj navezoval na čim večji, geografsko sklenjeni del slovenofonega prostora.

V razpravo o nacionalizmu, tej »ambivalentni sestavini družbenih razmerij« (Vogrinc v Anderson 2007, 328) pa v nadaljevanju zahajam samo toliko, kolikor je treba za osvetlitev

konteksta obravnavanih političnih idej; ne zato, ker ima besedna zveza slovenski nacionalizem nekakšen ambivalenten prizvok, kar bi lahko sklepali po njeni odsotnosti v javnem in strokovnem diskurzu in literaturi – nacionalisti so zmeraj (bili) drugi, tisti, ki ogrožajo le braneče se Slovence –, in kar bi prav zato lahko bil precej zanimiv predmet razprave, saj se sodobni Slovenci dozdevajo kontinuirano razdvojeni med politično korektno diskreditacijo o nacionalizmu v Evropi po drugi svetovni vojni in lastnim, za tako hladno družbo precej strastnim nacionalizmom, vcepljenim v obdobju antiintelektualistične in klerikalne srednjeevropske reakcije (*Af lärung*) na francoske razsvetljenske ideje (*Lumières*) in imperialne politične prakse (Napoleonove Ilirske province) od zgodnjega 19. stoletja naprej (Rotar 2007) ter utemeljenim na domnevno stoletni preživetveni slojni paranoji.³

Rotar (ibid., 13) je o razvoju etničnega nacionalizma v slovenofonem prostoru nedavno ugotavljal, da ga je generiralo med drugim zavestno »nadomeščanje razsvetljenskega (državlanskega) dispozitiva z rodovno nacionalističnim in spreminjanje vsebine političnih pojmov (ljudstvo, svoboda, individualnost ipd.);« ter »zamenjava koncepcije kulture, funkcional-

³ Pri teh iracionalnih čustvih ni šlo zgolj za reakcijo, ampak za interakcijo: »Med /.../ orodji ločevanja z nasilnimi in sploh škodljivimi posledicami je, denimo, že omenjeni Urangst pred Slovani, še okrepljen po obeh svetovnih vojnah, ki se v njegovem kontekstu prikazujeta kot nekakšna *self-fulfilling* prophecy, ki onemogoča videnje precej manj pompozne, četudi nadvse brutalne realnosti« (Rotar 2007, 235).

nosti in namembnosti izobrazbe, kontrole ter usmerjanja in prolongiranja oziroma povzdigovanja provincializma v univerzalen model družbenega življenja v obdobju, ki se je, ne brez zgodnejših napovedi, začelo v 20. letih 19. stoletja in se v tem pogledu še ni končalo«. Pri tem je ločil – kar je za razumevanje avtonomizma in unitarizma po slovensko seveda pertinentno – med osvobodilnim nacionalizmom in imperialističnim nacionalizmom:

Nacionalizmi niso istovrstni, četudi večinoma vsi obsegajo ekspanziven aspekt: ne gre vselej za iste razloge in cilje nacionalne ideje: v primeru, ko je nacionalizem konsekvence razsvetljenskih prizadevanj, gre za razširjanje ideje osebne svobode in odgovornosti, pa čeprav na konicah bajonetov, medtem ko gre pri »romantičnem nacionalizmu« za projekt in udejanjanje nadoblasti ene etnične skupine nad drugimi etničnimi skupinami, kar omogoča članom teh skupin na obeh straneh osebno emancipacijo in avtonomijo. Obe omenjeni nacionalistični ideologiji sta polji pojmov – to pomeni, da se z vzpostavitvijo o polja, v katerem vladata ti nacionalistični ideologiji, uveljavljata določena hegemonija in homogenizacija, v teh poljih nastanejo tudi kondenzacijska pola ter od njiju odvisne in njima podrejene legitimacijske zahteve, medtem ko so te zahteve zunaj teh polj nepotrebne, nerazumljive in jih sploh ni (ibid., 43).

»Pot politične nacije gre vedno tudi skozi zgodovino političnih idej. Nacij a se konstituira v procesu oblikovanja politične zavesti, kar jo nujno spravlja v premišljanje tega, kar je in kar ni politično v miselni zapuščini« (Lukšič in Pikalo 2007, 9). Avtonomistične in unitaristične ideje v slovenofonem prostoru, kot poskušam pokazati v nadaljevanju, niso le znotraj polj pojmov, o katerih razpravlja Rotar, ampak so se uporabljale v funkcij i centralnih legitimacijskih zahtev skupnosti, zamišljene seveda kot etnična, in ne politična entiteta. To pa ne pomeni, da je slovenska etnogeneza edinstvena ali da so take njene interpretacije, čeprav so jo za tako slednje poskušale predstaviti. Tudi izvore slovenske nacionalne zavesti je treba iskati v spremembi pomena latinščine zaradi propada zamišljene krščanske skupnosti, v vplivu reformacije in oblikovanju domačih jezikov v upravne namene (Anderson 2007, 59–63 in Rotar 2007). Odločilen tehnološki vzvod za generiranje etničnega in na skupnem jeziku temelječega nacionalizma je bil tudi v slovenofonem prostoru tiskarski kapitalizem, a s specifičnim ostankom, da je v zgodnjem 19. stoletju

kar nekaj časnikov iz tega časa mogoče navesti kot dokaz za obstoj teritorialne družbe in regionalne kulture, ki ni bila razcepljena iz etničnega in jezikovnega zornega kota: malone vsi so v sorazmerju z literarno produkcijo v kranjskem in ilirskem (pridevnik slovenski

tedaj pač ni bil zelo pogost) jeziku objavljali literarna besedila v tem jeziku in nemška besedila o slovenskih osebnostih /.../. Poleg tega so bili časniki v nemškem jeziku v tistem času na Kranjskem veliko številnejši od časnikov v drugih jezikih. Po razpoložljivih podatkih jih je bilo med letoma 1707 in 1849 kakih ducat različno trajajočih in z različnimi ritmi izhajanja, medtem ko so v istem času, a v krajšem intervalu (od leta 1797 do 1850) izhajale zgolj tri periodične publikacije v slovenskem jeziku, ki pa niso priobčevale besedil v drugih jezikih, govorjenih v deželi (Rotar 2007, 285).

Čeprav je literature na temo slovenskega avtonomizma in unitarizma veliko, bom za problematizacijo obeh idej izločila zgolj nekatera dela, ki se nanju najbolj eksplicitno nanašajo že v naslovih in ki interpretirajo druge primarne vire na to temo. Ker izbor avtorjev obsega širok ideološki spekter in ga bom analizirala z zavedanjem o že prej omenjenem stalnem hotenem odbiranju iz preteklosti v slovenskem zgodovinopisju,⁴ je ta sicer nikakor izčrpen pregled dovolj poveden v tem, da si prizadevam zajeti vsaj nekatere prezrte vire pri enih, ki so središčni pri drugih, in nasprotno.

⁴ »Dostop do [močno selektivne, vektorizirane in teleološke historistične nacionalne] zgodovine je lahko prepovedan ali onemogočen za večino ljudi in odprt za tiste, ki so jih nacionalne elite in njihovi organski zgodovinarji imeli (ali jih imajo) za /.../ najzaslužnejše za konstrukcijo nacije (natančneje, za podaljšano in sistematično prebujanje nacije, domnevno obstajajoče od nekdaj, vendar v spečem stanju), ki je edina zgodovina, vredna narodnih zgodovinarjev« (Rotar 2007, 173).

IZHODIŠČNE DEFINICIJE

Za izhodišče jemljem aktualno uradno samoperceptivno definicijo o avtonomistične in unitaristične ideje. Enciklopedij a Slovenije (Prunk in Komac 1993) navaja, da je slovensko narodno vprašanje »splet kulturnih, ozemeljskih, gospodarskih in političnih vprašanj, ki zadevajo kot dejstva, ovire ali dileme narodov obstoj in razvoj«. Vsebina narodnega vprašanja naj bi bila odvisna od »narodovega notranjega razvoja, nanjo pa vplivajo (včasih odločilno) tudi zunanje okoliščine, zlasti odnos do drugih, običajno sosednjih narodov (podrejenost, strpnost, sožitje), državni okvir, civilizacijska stopnja okolja, mednarodna (meddržavna) okolja«. V obsežnem geslu je kot vsebinsko pertinentno za narodno vprašanje navedeno še naslednje: »prizadevanja za osvoboditev izpod družbene, gospodarske in kulturne podrejenosti; vprašanje slovenske narodne manjšine; vprašanje izseljevanja; kmečko vprašanje; vprašanje narodne avtonomije v okviru slovenskih narodnostnih mej; vprašanje ohranitve zaokroženega narodnostnega ozemlja, vprašanje kulturne avtonomije, vprašanje ohranjanja slovenske individualnosti; vprašanje ogroženosti slovenskega naroda zaradi fašizma in nacizma; vprašanje (ne)sprejetja okupacij e med drugo svetovno vojno; vprašanje tehnološkega zaostajanja, neproduktivnega kmetij stva, priseljevanja tujih delavcev in onesnaževanja okolja; vprašanje civilizacijske ustreznosti SFRJ« in v sedanjem času »avtonomno in neodvisno

upravljanje razvojnih procesov, ki zadevajo celotno državno skupnost, večinskost v odnosu do prebivalcev drugih narodnosti na območju slovenske države, matičnost do slovenskih manjšin v sosednjih državah in do izseljencev v različnih delih sveta«.

Uradna interpretacija Zedinjene Slovenije kot programa »upravno ali politično združene-ga slovenskega etničnega ozemlja« in »temeljne ideje večine slovenskih političnih programov« v Enciklopedij i Slovenije (Granda 1993) navaja kot začetek pojmovne rabe Slovenije pesnitev Valentina Vodnika Ilirija zveličana iz leta 1816 oziroma Slomškovo geslo, »da bode v jeziku Slovenstva ena hiša, eden rod, eno Slovenstvo, en govor« kot »vsaj kali Zedinjene Slovenije« (Granda 2001, 146). Razdelava ideje o Zedinjeni Sloveniji v nadaljevanju je tako kot pri geslu o slovenskem narodnem vprašanju interpretacija moderne slovenske politične zgodovine, v kateri so v sozvočju z interpretacijo narodnega vprašanja opredeljeni zgodovinski momenti reaktualizacij e ideje:

Program Zedinjene Slovenije /.../ je po letu 1848 ostal trajna politična zahteva; v slovenski javnosti je posebno odmeval v poznejših prelomnih zgodovinskih dogajanjih (kot so odprava neoabsolutizma in začetek ustavnega življenja, uvedba dualizma, politične krize in novi politični koncepti v vseh nadaljnjih državnih okvirih). Ker mnogih temeljnih po-

manjkljivosti (kot sta pomanjkanje zgodovinskopravne podlage in številčna šibkost) ni mogel odpraviti, so ga skušali nekateri preoblikovati v notranjeavstrijskem, novoilirskem, trialističnem in jugoslovanskem smislu. Ideja več desetletij ni predpostavljala samostojne države, je pa z zahtevo po lastnem parlamentu poudarjala nekatere elemente lastne državnosti; zahtevala je predvsem jezikovnokulturno, politično in upravno avtonomij o (ibid., 147).

Povezana problematizacija avtonomizma in unitarizma je skratka utemeljena. Čeprav zajemata uradni kronologij i (ne)realizacije teh dveh političnih idej tako rekoč vse nacionalno politično, v tem naboru pri obeh vendarle umanjajo nekatere nič manj umestno kontekstualizirane artikulacije avtonomizma in unitarizma, kot je na primer Trubarjeva zahteva po »slovenski cerkvi« (Kardelj 1938, 189), utemeljeni na jezikovni emancipaciji, ki naj bi je bil deležen »vsak Slovenec, bodisi Kranjec, Spodnještajerec, Korošec, Kraševce, Istran, Dolnjec ali Bezjak« (Trubar 1557 v Kardelj, 190). Trubar je že prepoznaval slovenofoni prostor kot entiteto in leta 1555 navajal »Slovensko deželo« kot prostor, v katerem je pred tem pridigal; ker se je udeleževal na Kranjskem, Štajerskem in Tržaškem, naj bi Trubarjeva/protestantska reprezentacija slovenofonega prostora zajemala omenjene pokrajine (Luthar et al. 2008, 205). Granda (1999, 18) je v povzetku evolucije slo-

venskega unitarizma v Prvi odločitvi Slovencev za Slovenijo Trubarju namenil en stavek, v sočasno ali pozneje spisano enciklopedično geslo na isto temo pa protestantskega pisca ni uvrstil.⁵

Zunanega opazovalca bi lahko zavedlo, da bi pri slovenskem narodnem vprašanju iskal vzporednice z vsaj deklarativno primerljivimi zgodovinskimi fenomeni, kot je poljsko ali judovsko vprašanje (Južnič 1981, 139–188). V ožjem pomenu besede naj bi bilo narodno vprašanje res lahko tudi samo državnopolitično vprašanje, ki se potemtakem »v celoti razreši z oblikovanjem nacionalne države« (Prunk in Komac, 335). A ker do osamosvojitve Slovenije večinoma niti ni bilo tako ambiciozno koncipirano, da bi njegova rešitev lahko bila nacionalna država,⁶ slovensko narodno vprašanje potemtakem pomeni nekaj drugega kakor poljsko ali judovsko vprašanje. Zato je o njem mogoče zmeraj znova legitimno razpravljati, pa čeprav v posodobljeni formulaciji nacionalnega interesa. Enako velja za unitaristično idejo Zedinjene Slovenije, ki lahko poljubno pomeni marsikaj v širokem polju od sklenjenega slovenofonega teritorija do politične in duhovne enotnosti Slovencev. Primerjalno manjša politična ambicioznost narodnega vprašanja je ena izmed posebnosti modernega slovenskega avtonomizma; morda tudi zato razdelanih primerjav z drugimi narodnimi programi v sre-

dnjeevropskem prostoru v slovenskem političnem zgodovinopisju ni na pretek. Za zunanjega opazovalca, ki nacionalno vprašanje razume kot državotvorno težnjo, je prva odločitev Slovencev za Slovenijo leta 1848 (Granda 1999) tako prej prva odločitev Slovencev za Avstrijo o, še zlasti, ker je vsaj za del njih sledila tudi druga, ob plebiscitu leta 1920, medtem ko so se Slovenci za Slovenijo odločili šele leta 1991.

NEKAJ INTERPRETATIVNIH PROBLEMOV

Slovenofono prebivalstvo Avstrije je bilo v treh stoletjih med Trubarjem in Matijo Majarjem Ziljskim premalo izobraženo in slojno diferencirano, da bi lahko artikuliralo politične ideje.

Pred letom 1848 so sestavljale slovenski narod skoro izključno podložne množice kmetov, bajtarjev, obrtnikov in delavcev. Razumništvo, ki je prebivalo v mestih na slovenskih tleh, je bilo sicer tudi slovenskega porekla, toda razen redkih zavednih in delavnih slovenskih krožkov je bilo nemškega duha. Celo zavedni Slovenci so rabili nemščino za pogovor v boljši družbi in enako za dopisovanje med seboj (Grafenauer 1987, 158).

Kljub nazornemu opisu razmer raba pojmov slovenski narod in slovenska tla pred letom 1848 za Boga Grafenauerja ni bila vprašljiva. Kardelj (1980, 213) je po drugi strani navajal jasno izražen politični program na vrhuncu

5 »V teku Trubarjevega življenja je prišlo do kondenzacije slovenske zgodovine« (Luthar et al. 2008, 204–210).

6 Izjem je bilo kar nekaj, na primer ekstravagantne zamisli Antona Novačana o slovenski republiki (Grdina 2005, 62–91).

kmečkih uporov, vendar so bile to etnično nediferencirane, skupne hrvaško-slovenske slojne (kmetske) zahteve.

Za tako stanje je poskrbela ne le protireformacija, ampak tudi domača duhovščina v obdobju avstrijskega razsvetljenega absolutizma. Slovenski zgodovinarji so težje rekonstruirali slovensko etnogenezo za sprotne politične potrebe pri razsvetljenih razsvetljencih slovenofonega prostora, kot je bil Anton Tomaž Linhart ali še pred njim (pa ne samoumevno z njim povezljiv) Janez Vajkard Valvasor, in pri katerih ni mogoče retrospektivno identificirati politično korektnih protinacionalističnih elementov (glejte Rotar 2007, pogl. II–V). V tej luči ni bilo lahko nedvoumno opredeliti tudi poznejšega Prešernovega kroga. Naloga pa je postala lažja pri razsvetljenih narodnih buditeljih sredi 19. stoletja, ko se je končno tudi pri Slovencih vzpostavila zadovoljliva kritična masa etnično senzibilnih in dovolj izobraženih elit za izraz avtonomističnih in unitarističnih zahtev po zgledu revolucionarnega nacionalističnega vrenja v Srednji Evropi, ki pa intenzitete tega vrenja, kot že rečeno, ni dosegala, čeprav je v sodobnem slovenskem zgodovinopisju zaslediti, da je bilo leto 1848 pri Slovencih podobno kot pri drugih narodih (Granda 1999, 23).

Da skok čez tri stoletja med Trubarjem in Ziljskim ni groba diskontinuiteta, priča med drugim podatek, da je še leta 1850 Luka Jeran narod enačil z versko pripadnostjo, pri čemer

je bil celo jezik le instrument za njeno utrjevanje (Grafenauer 1987, 155). Še za Prešernovega sodobnika škofa Antona Martina Slomška je imela religija prednost pred narodom, izobraževanje kmetov nad ravno osnovne šole pa je štel za kvarno in škodljivo (Rotar 2007, 215).

Matija Majar Ziljski je v imenu Slovencev leta 1848 najglasneje terjal, a samo zedinjenje Slovencev v preurejeni, poslej zvezni avstrijski državi, pri čemer naj bi jim bili zagotovljeni predvsem jezikovna avtonomija s slovenščino v šolah in uradih, enakopravno nemščini, in administrativna avtonomija z ustanovitvijo etnično homogene slovenske pokrajine z lastnim parlamentom. Jožef Kranjc⁷ je izražal večje ambicije po varovanju temeljnih pravic vsakega naroda in je radikalno zavrnil Veliko Nemčijo z inkorporirano Avstrijo, pozivajoč: »Če pa nemški brat v Avstriji zahteva, da gre tja, kjer je doma, a Slovan tujec, mi ga ne zadržujemo. Naj se oddeli od nas z mejo, odrejeno na etnični osnovi« (Prunk 2002, 70). Krajnc je bil v prelomnem letu 1848 torej najbližje konceptiji slovenskega narodnega vprašanja podobno kot pri drugih narodih, saj je vsaj posredno namignil na razpad Avstrije, čeprav ni izrecno izpostavil zahteve po slovenski državi. Slednja zahteva je vendarle bila vsaj ponazorjena kot možnost z objavo Kozlerjevega zemljevi-

⁷ Malo znani Jožef Krajnc je bil iz graškega kroga slovenskih narodnih buditeljev, doktor prava ter profesor na graški, salzburški in praški pravni fakulteti. Dokončal je prevod *Občega državlanskega zakonika* v slovenščino in prvi sistematiziral avstrijsko civilno pravo (Vilfan 1993).

da slovenofonega prostora leta 1853. Krajnčeva koncepcija unitarizma pa je bila problematična še drugače, saj je Majar Ziljski (iz Zile), kot že pred njim Urban Jarnik, deloval unitaristično v interesu priključitve koroških Slovencev združenju Slovenij i (Luthar et al. 2008, 278), medtem ko je bil Krajnc za združitev Kranjske in Štajerske brez Koroške (Vilfan 1993, 368).

Poznejši avtorji (Kardelj 1980, Grafenauer 1987) so izražali obžalovanje, da do realizacije programa avtonomne Zedinjene Slovenije v avstro-ogrski monarhiji ni prišlo, in kot poglavitni razlog navajali interni problem – neslogo v slovenski politiki. Prunk (2000, 14) je ugotovil še, da je »vprašanje formiranja Zedinjene Slovenije vključevalo problem razkosanja vseh teh zgodovinskih dežel po etnični meji. To pa je predstavljalo v avstrijski monarhiji nerešljiv problem«. Granda (1999, 89, 90) pa je pokazal, da je bil ta, v osnovi eksterni problem, še kako tudi interni, ko je v kontekstu podpisovanja peticij za Zedinjeno avtonomno Slovenijo v letu 1848 ugotavljal, da je »najtežje razločljiv pojem bila Združena Slovenija, pojem, ki ni bil ne geografski, ne zgodovinski, ne upravni. Zavest o jezikovni skupnosti Slovencev je bila mnogim samoumevna,⁸ toda tu je bila še deželna zavest. Biti Štajerec, Korošec, Kranjec, Istran, Tržačan

⁸ Samoumevna do te mere, da je Dunajčan Franz Sartori leta 1807 v stiku s prebivalci Borovelj ugotavljal, da »... si Slovenec domišlja, da je njegov jezik eden prvih na svetu, kar ga napeljuje k temu, da ga uporablja namesto nemščine tudi v družbi Nemcev in se posmehuje navzočim, ki ga ne razumejo« (Granda 1999, 19).

je bilo kljub mnogim medsebojnim zbadljivkam enostavno, vsem razumljivo in ne nazadnje lažje, neproblematično«.

Grafenauer (1980, 159)⁹ pa je morda najnatančneje dojel neuspeh slovenskega avtonomizma in unitarizma v avstro-ogrskem imperiju, pa tudi bistvo slovenskega etničnega nacionalizma in prevlade konservativnega korporativizma v slovenski politični kulturi, ko je ocenil, da se

Slovenci leta 1848 nismo prebujali v političnem pogledu v narodno skupnost, marveč v strankarsko. Ko smo se namreč mi šele prebujali, je bila Evropa že razdeljena med politične stranke /.../. Zlasti je bilo usodno za nas še to, da smo živeli pod premočnim nemškim vplivom /.../. Usodno je bilo, da se je prav pri Nemcih zvezal liberalizem s protestantizmom, tako da je sama po sebi rasla fronta ideološko formiranih strank: katoliške in liberalne. Zaradi enostranske socialne diferenciacije slovenskega naroda je prva slovenska skupina, ki se je uveljavila v političnem življenju, nujno bazirala na že dotlej slovenskem preprostem ljudstvu in na že dotlej slovenskem izobraženstvu – katoliški duhovščini.

Prav to oceno slovenstva kot strankarske, ideološko razdvojene skupnosti je med obema vojnama slikovito ponazoril tudi Kocbek (1939, 231) z

⁹ Akademik Bogo Grafenauer je bil strokovnjak za starejšo zgodovino slovenofonega prostora, slovensko etnogenezo in zgodovino Koroške, dolgoletni predsednik ljubljanskega Kluba koroških Slovencev (Gestrin 1993, 368, 369).

naslednjo ugotovitvij o: »Klerikalnemu Slovencu je bližji antikomunistični Japonec kakor liberalni Slovenec, temu pa je spet več za mednarodnega dandyja kakor za katoliškega Slovenca.«

Čeprav geslo o narodnem vprašanju v Enciklopedij i Slovenije citira tudi definicijo narodnega vprašanja Boga Grafenauerja iz leta 1939, da gre za »kompleks javnih vprašanj, ki ima svoje korenine v preprosti zavesti, da smo Slovenci samobiten narod in da imamo zato pravico, da se smemo uveljaviti na vseh bistvenih ravlinah narodnega življenja, in dolžnost, da to svojo pravico tudi uresničimo« (Grafenauer 1987, 155), pa v geslu ni najti Grafenauerjeve definicije narodnega vprašanja iz istega vira, kjer je ugotavljal:

Slovensko vprašanje je v bistvu najprej vprašanje slovenskega človeka, vprašanje njegove zavesti in načina, kako ga sprostiti njegovega nesvobodnega, zgolj zunanjo razmerja do družbe, kako ublažiti čezmerne ostrine, ki zaradi ideoloških razlik in zaradi napačnega prijema v duhovnih trenjih obvladujejo razmerje med posameznimi ljudmi« oziroma vprašanje »človečanske kvalitete pred ideološko, strujsko ali celo skupinsko pripadnostjo v odnosu do naših soljudi (ibid., 31).

Grafenauer (ibid., 32) je na tem mestu tudi ocenjeval, da je »bistvo slovenskega vprašanja v notranjem osvobojenju, vsako življenje, gospodarsko, politično in kulturno, mora namreč biti

osebnostno utemeljeno«, analiziral je narodno vprašanje po segmentih kot zlasti nujno po gospodarski avtonomiji (»narod beračev ni nikdar ustvaril visoke kulture« je citiral demografa Dolfeta Vogelnika), a tudi kot socialno, kulturno in politično problematiko.¹⁰

V Grafenauerjevi personalistični, a tudi socialno-inženirski želji po novem, svobodnem Slovencu je že napoved programa Osvobodilne fronte, obenem pa izraža za preporodniško koncepcijo slovenskega etničnega nacionalizma težko sprejemljivi individualizem in univerzalizem, zato ta pogled na narodno vprašanje precej razumljivo ni bil odbran iz preteklosti za uradno interpretacijo avtonomizma po slovensko. Grafenauer je v nadaljevanju svojega razmisleka zagovarjal tudi politično enotnost Slovencev navzven, združljivost slovenske samobitnosti in jugoslovanskega unitarizma ter, precej kontraktorno, večji narodni subjektivizem v smislu poudarjanja slovenskosti, za katero pa je v isti

¹⁰ Pomen blaginje je sicer simboliziran že celo stoletje prej v Prešernovi Zdravljici z verzom » ... de oblast in z njo čast, obilnost bode naša last« (Prešeren, 2000). Zanimivo je tukaj, da Kardelj (1980, 282) v prid argumentu, da je bila osamosvojitve slovenskega naroda z zlomom absolutizma srž narodnega vprašanja, citira Prešerna, kot je zapisano, verz je enako zapisan tudi v spominski faksimilirani izdaji Zdravljice iz leta 2000, v izdaji Prešernovih poezij iz leta 1999 v uredništvu Aleksandra Zorna pa je ta verz zapisan tako: »... de oblast, in z njo čast, ko préd, spet naša boste last!«. Ker vendarle gre za nacionalno himno, razlika ni nepomembna, izvira pa, tako zgodovinar Igor Grdina, iz cenzure: Prešeren se je v tiskarju oddanem izvirniku Zdravljice skliceval na domnevno izgubljeno, a nekoč že obstoječo slavo in moč »Slovencev«, cenzura pa je to referenco spremenila v željo po gospodarski blaginji oziroma obliko, v kateri je bila nato Zdravljica tudi objavljena.

sapi ugotavljal, da je toliko previdna in konservativna, da ne omogoča realizacije ambicioznih družbenih projektov. Zgražal se je nad znanstvenostjo in kulturnostjo slovenskih intelektualnih elit, ki da so premalo družbenopolitično angažirane. Razmislek je sklenil z omejitvij o po svojem bistvu mednarodnega narodnega vprašanja na dva problema (v kontekstu poznih tridesetih let 20. stoletja), »kako doseči čim večje zunanje zbližanje danes ločenih delov [slovenstva] in kako dvigniti notranjo slovensko dozorelost do tiste stopnje, ko se bomo vsi, povsod, vedno in proti vsakomur s ponosom imenovali *slovenski narod*« (Grafenauer 1987, 170). Po Grafenauerju je bilo v obdobju med obema vojnama ključno narodno vprašanje, torej še naprej zedinjenje Slovenij e in notranja slovenska dozorelost, ki naj bi jo prinesel gospodarski razvoj, a tudi krepitev nacionalističnih čustev. Nasprotno pa je Edvard Kocbek v razmisleku *Slovenci in politika* leta 1940 štel narod za »življenjski pogoj, potreben za razvoj anje osebnih kvalit, za uresničevanje posameznih človeških smislov«; Slovenci so po Kocbekovem prepričanju politiko dojemali ideološko namesto zgodovinsko, kot da jim »narodno-politično oblikovanje ne pristoji« (Zver 1998, 65). Tudi Boža Voduska je mogoče razumeti kot zagovornika emancipacije slovenstva v pluralno politično skupnost posameznikov, ko je v članku *Etika in politična miselnost Slovencev* v letih 1926 in 1927 zapisal: »Lastna država je za narod enak ideal kakor za poedinca osebna svoboda. Ona je

za narod ravno tako nujna zapoved samospoštovanja, kakor za poedinca« (Granda 1999, 14).

Edvard Kardelj Sperans, ki je delo *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* pisal (v ljubljanskih zaporih) sočasno kot Bogo Grafenauer *Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj*, je slovensko narodno vprašanje prav tako kot Bogo Grafenauer koncipiral kot okvir za interpretacijo slovenske politične zgodovine (in kot je zastavljeno še danes uradno geslo v Enciklopedij i Slovenije), le da z nekoliko drugačnimi referencami. V predgovoru k drugi izdaji je Kardelj leta 1957 trdil, da se je bil namenil napisati »izrazito politično-teoretično delo«, da bi »s stališča elementarnih nacionalnih interesov slovenskega ljudstva dokazal potrebo povezovanja slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja znotraj slovenskih in jugoslovanskih okvirov z revolucionarnim gibanjem delavskega razreda ...« oziroma s težnjo »zbrati zgodovinske in teoretične argumente za neogibnost revolucionarne akcij e pod vodstvom delavskega razreda« (Kardelj 1980, 8). Za predvojno komunistično partijo je imelo nacionalno vprašanje »revolucionarno-demokratski karakter« (ibid., 21), »samoodločba narodov« v demokratični in federativni enotni Jugoslavij i po vojni pa je bila ključna platforma Osvobodilne fronte (ibid., 38). Kardelj (ibid., 42) je ugotavljal:

Načelno, se pravi kot problem zatiranega naroda in hegemonizma, je nacionalno vprašanje v novi Jugoslavij i rešeno. Garancija za to

je federativni sistem in ves ustavni, politični in družbeni mehanizem, ki zagotavlja vsem narodom Jugoslavije enakopraven položaj in samoodločbo. Potemtakem tudi slovenskega nacionalnega vprašanja v tem načelnem smislu v Jugoslavij i ni več. Po dolgih obdobjih odvisnosti so Slovenci dobili svojo lastno državo, socialistično ljudsko republiko v okviru jugoslovanske federacije. S tem je realizirana davna zgodovinska težnja najbolj progresivnih sil slovenskega naroda.

Pa vendarle, »obstoji slovensko nacionalno vprašanje še vedno v problemu slovenskih manjšin v drugih državah /.../, ki pa se »danes postavlja neprimerno manj ostro kot med prvo in drugo svetovno vojno. Spremenili so se kvantitativni odnosi. Precejšen del Slovencev je priključen Jugoslavij i oziroma Sloveniji.« Za Kardelja pa so tudi leta 1957 v SFRJ ostajali odprti trije »aspekti nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji /.../, ki bodo še precej časa ustvarjali določene nacionalne probleme« (Kardelj 1980, 43), in sicer »idejni in politični ostanki klasičnega buržoaznega nacionalizma, neenakomerna gospodarska razvitost Jugoslavije« in »spontane negativne reakcije na tendence velikodržavnega birokratskega centralizma in šovinizma« (ibid.). V SFRJ je bilo na slovensko narodno vprašanje torej odgovorjeno, tudi Slovenij a je bila pretežno zedinjena v eni politični entiteti. A tudi za slovenske komuniste

pike na i narodnemu vprašanju ni bilo mogoče dokončno postaviti ne v kontekstu unitarizma (vprašanje manjšin zunaj Slovenije) ne v kontekstu avtonomizma (problem velikodržavnega birokratskega centralizma), tovrstni socialistični nacionalizem pa ni bil nič drugačen od klasičnega buržoaznega nacionalizma.

Petnajst let pozneje se je razprava o narodn(ostn)em vprašanju v kontekstu izbruha Kavčičeve liberalne krize znova aktualizirala. Petrič (1971, 883) je našel podlago za reaktualizacijo »slovenskega nacionalnega vprašanja, predvsem v smislu našega prihodnjega razvoja« v »novo nastajajočih odnosih med jugoslovanskimi narodi«. S posredno aluzij o na *Problem malega naroda* avtonomista Albina Prepeluha leta 1918 se je spraševal, »ali 'majhnost' slovenskega naroda pomeni (in v kakšnem smislu) oviro za moderno organizacijo in funkcionalnost« (ibid.), a je slovensko narodno vprašanje leta 1971 definiral ne tradicionalno kot, »kaj skušajo drugi storiti z nami in iz nas«, ampak, »kaj počenjamo in kaj želimo storiti sami s seboj, kako mi sami usmerjamo svojo usodo« (ibid., 884). Slovenstvo je umestil v evropski okvir s paralelo, da je sposobnost dolgoročno definirati svoje nacionalne interese tudi širši evropski problem, ter vzpostavil napestost med avtonomizmom in nacionalnim interesom: »Naša težnja po avtonomnosti postane problematična na tisti točki, kadar se znajde v navzkrižju z našimi lastnimi dolgoročnimi inte-

resi!« (ibid., 886, 887). Leta 1971 po Petriču avtonomnost torej ni bila več primarni nacionalni interes, v ospredje sta stopila gospodarska moč in znanje, ključna grožnja nacionalnemu interesu pa je tradicionalizem:

Neracionalni in nemočni na marsikaterem področju bežimo v sfere tradicionalizma in v okviru svojih lastnih, nacionalno obarvanih kriterijev in veličin. Tisto, kar pogosto ne zmore opravičiti svoje eksistence s sodobno ustvarjalnostjo, se še kako rado zateče pod varušstvo nacionalnih vrednot. Vse pa kaže, da kolikor manj bo aktualno vprašanje naše nacionalne eksistence in samobitnosti, toliko manj bo potrebe po nekaterih reprezentančnih institucijah kot dokazilih zahtevam časa in potrebam moderno, racionalno organizirane slovenske nacije (ibid., 887).

Ob javni kritiki (ki ne daje sklepati na ostro režimsko cenzuro) pa je Petrič ponudil le star odgovor na znova zastavljeno narodno vprašanje:

Vendar je po svoje značilno, da tistega prostora, kjer je največ možnosti za naše funkcionalno vključevanje, za delitev dela, za medsebojno sodelovanje, pri naših snovanjih skorajda ne vidimo. Če moremo na katerem področju govoriti o predimenzionirani nacionalni občutljivosti, ki je sicer za preteklo obdobje razumljiva, ki pa jo bo treba izredno hitro preseči, to prav gotovo velja za slovenski pogled na jugoslovanski prostor. Ni dovolj po-

bud, ni ambicioznejših programov in želja, da bi se funkcionalno povezali s tem prostorom, ki je navsezadnje tudi prostor, kjer lahko na vseh področjih dejavnosti tudi dajemo, ne le prevzemamo (ibid., 889).

Slovenski etnični nacionalizem je bil v socialističnih sedemdesetih letih še kako živ, prav tako tudi tradicionalizem, čeprav se mu je reklo pretirana občutljivost. Slovenskega pogleda na jugoslovanski prostor pa se drži kakor pridih kolonialnega, kar dobi v naslednjem obdobju samo še potrditev in dodatne dimenzije.

Leta 1980 so avtorji v knjižici *Narodno vprašanje, subjektivne sile, samoupravljanje, neuvrščenost* ugotavljali, da se za »vsako obliko socialne oziroma razredne razslojenosti sodobne družbe skriva tudi nerešeno nacionalno vprašanje« (Skupek et al. 1980, 9). Po daljšem uvodu o pomenu samoodločbe pa je zapisano:

Slovenski narod je ustvaril, kakor je vsem znano, velike možnosti za gmotni in kulturni razvoj. Toda njegove biološke moči ne rastejo skladno z možnostmi in zahtevami gospodarstva. Kratko in malo gre za neskladje med materialnimi možnostmi družbene reprodukcije in njeno biološko reprodukcijo. Biološki primanjkljaj, če tako rečem, nadomeščamo s prilivom delavcev iz drugih republik in pokrajin Jugoslavije. /.../ Vprašanje je tedaj, ali je takšna pot edini možen način reševanja proizvodnih oziroma gospodarskih problemov slovenskega, pa tudi

drugih narodov. Mislim, da ni. Prava pot bi bila hitrejša samoupravno, neposredno usmerjanje presežka dela slovenskega gospodarstva v tista družbena okolja, kjer so presežki delovne sile. /.../ Za slovenski narod se torej nacionalno vprašanje v tem trenutku in v prihodnosti kaže kot problem boja za nove družbenoekonomske odnose. Vprašanja /.../ ustvarjanja, osebnega in narodnega potrjevanja je mogoče hitreje in najboljše reševati, če jim ne bo treba iskati dela drugje, ker se bo presežek dela materializiral v obliki novih gospodarskih možnosti v okoljih, kjer obstaja presežek delovne sile. /.../ Rešitev ni čezmerno nadomeščanje biološkega minusa s prilivom delovne sile drugih narodov, marveč samoupravno združevanje presežka dela s presežkom delovne sile, kjer ta obstaja. /.../ Podjetniška logika, lokalistične težnje v posameznih organizacijah združenega dela, lokalistične profi tne ambicij e v nekaterih občinah ovirajo ali celo onemogočajo uveljavljanje presežka dela zunaj podjetja, občine ali republike. /.../ Ljudem je treba odpirati in širiti možnosti ustvarjanja v njihovem lastnem okolju (ibid., 12–16).

Kardeljeva skrb zaradi neenakomerne gospodarske razvitosti Jugoslavije se je na začetku osemdesetih let začela torej prevajati v Petričev slovenski pogled na jugoslovanski prostor v obliki naravnost izražene biopolitike slovenskega etničnega nacionalizma, saj se je del slovenskih elit očitno zbal prevelikega priliva državlja-

nov drugih jugoslovanskih republik in se zavzel za ohranitev etnične homogenosti Slovenije za ceno vlaganja slovenskih ekonomskih presežkov v drugih republikah, kar iz današnje perspektive izzveni kot poziv k latentni kolonizaciji i nerazvitih delov SFRJ. Ta socioekonomska strategija je povzročila številne stranske učinke, med drugim je postala prepričljiv argument za poznejšo odcepitev Slovenije od Jugoslavije.

Konec osemdesetih let se je slovensko narodno vprašanje namreč znova radikalno zastavilo, med drugimi si je Rupel (1987) prizadeval formulirati odgovor nanj v 57. številki Nove revije. Navajal je zastajajočo regionalizacijo in zaskrbljujočo internacionalizacijo SFRJ kot generatorja sicer retrogradnega nacionalizma, ki pa naj bi bil med drugim politično sredstvo ekonomsko deprivilegiranih skupin (ibid., 58). Rupel je dalje trdil: »Slovenski nacionalizem [pa] se je razvil šele potem, ko je bila nacionalistična redistribucija (v interesu tako imenovanih manj razvitih) že v teku oziroma ko je presegla vsako normalno mero!« ali, z drugimi besedami, »Slovenij a nikoli ni bila kolonialna sila, ampak je prej ko slej odlivala velikanski del svojega narodnega dohodka na jug«, ali še drugače rečeno, pri slovenskem nezadovoljstvu, da gre za skoraj pričakovane nacionalistične reakcije na izkoriščanje razvitih po nerazvitih (ibid., 59), kar se ne sklada s prej navedenimi predhodnimi razmisleki o slovenskem nacionalizmu v socializmu. Ob slabo prikriti grožnji, da aktualna »politizacija

[...] ni le arena interesov, ampak tudi strasti, ki povzročajo, da se o problemih ni mogoče pogajati (kot se je mogoče, kadar gre za interese), ampak postanejo stvar, ki vzbuja konflikt in celo državljansko vojno« (ibid.), pa po Ruplu vendarle »povojna Republika Slovenija predstavlja najrazvitejšo in idealu (suverena slovenska država na slovenskem etničnem ozemlju) najbližjo obliko slovenskega naroda doslej« (ibid., 61). Za dokončno regulacijo narodnega vprašanja naj bi govorili zlasti močnejša narodno-etnična identifikacija zaradi pešajoče razredne identifikacije; dejstvo, da Slovenci niso ogroženi od nobene velesile in so slovenske nacionalne pravice zajamčene z vsemi povojnimi ustavami in z mednarodnimi sporazumi; ter da Slovenci razpolagajo z institucijami, ki so mednarodno primerljive in analogne z institucijami nacij (ibid., 62). Po teh ugotovitvah pa se je slovensko narodno vprašanje Ruplu znova odprlo kar najdramatičnejše tam, kjer se je v osnovi sploh prvič postavilo, in sicer pri dilemi jezikovne avtonomije. »Slovenski jezik je nemara danes ogrožen veliko manj, kot je bil kdajkoli v preteklosti«, toda »slovenščina je v Jugoslaviji drugorazredni jezik, kar potrjuje bežen pregled stanja in o čemer govorijo tisočere anekdote« (ibid., 63). Ob podrobni argumentaciji i problematike sicer ustavno zagotovljene (ne)enakopravnosti slovenščine v SFRJ je Rupel svoj odgovor na narodno vprašanje kljub vsemu sklenil z ugotovitvijo, da to ne pomeni, »da se slovensko narodno vpra-

šanje danes odpira pri jezikovnem vprašanju: to, da se z njim ukvarjamo precej podrobno, govori prej o nasprotnem; da se namreč do jezikovnih pridobitev vedemo čedalje bolj trezno, premišljeno in strokovno« /.../ »Naša vprašanja bodo poslej vprašanja modernizacije, mednarodne participacije na enakopravni ravni, učinkovitosti, politične preudarnosti in čim višje kvalitete dosežkov in življenja« (ibid., 72, 73). Ne glede na slednjo modernizacijo o definiciji narodnega vprašanja je skozi Ruplovo vijuganje okrog narodnega vprašanja razviden jasn politični program v smeri samostojne Slovenije, torej nova zahteva po slovenskem avtonomizmu in unitarizmu.

Ultimativna politična agenda slovenske moderne, torej slovensko narodno vprašanje in Zedinjena Slovenija oziroma ideji slovenskega avtonomizma in unitarizma sta dvajset let pozneje sicer nedvomno znova uresničeni oziroma sta bili v obdobju samostojne države Slovenije že preseženi. Slovenija je ne le avtonomna, ampak optimalno suverena znotraj Evropske unije in slovenofoni prostor je že skoraj zedinjen znotraj te velike politične entitete oziroma bo dokončno v bližnji prihodnosti s priključitvijo o Hrvaške.¹¹

Kaj sploh še ostane v ideološki zakladnici narodnega vprašanja? Ostajajo mentalne meje skupnosti, ki so nadomestile fizične meje, ko so te padle z vstopom Slovenije v schengensko ob-

¹¹ Med agendo Zedinjene Slovenije oziroma skupnega slovenskega kulturnega prostora in oviranjem Hrvaške na poti v EU se tako vzpostavlja očiten paradoks.

močje, saj brez vsaj virtualnih meja skupnost, zamišljena na *rodu in grudi*, nezadržno zvođeni.

Če slovenskega avtonomizma danes ni več mogoče tehtno problematizirati, saj smo od vključitve v Evropsko unijo 2004 znova prostovoljna, celo plebiscitarna »kolonij a brez imperija« (Johnson Debeljak 2009), unitarizem ostaja polje vzdrževanja etničnega nacionalizma tudi v globaliziranem 21. stoletju. Čeprav so Slovenci na drugi strani nekdanje meje v Italij i in Avstriji šli svojo pot razvoja kot v neke vrste preseku med množicama dveh kultur in niso nikakršen slepič ali privesek, z denarno popkovino še pritrjen na narodovo telo, večina njihove uradne politične reprezentacije trdi, da je položaj slovenskih manjšin danes v schengenski Evropski uniji slabši kot kdajkoli. Dejstva, da so ti ljudje polnopravni državljani sosednjih držav, prav tako članic Evropske unije, in zato predvsem njihova skrb in da v preseku med dvema kulturnima množicama niso sami, ampak so v njej tudi njihovi sosedje neslovenskega izvora ter da lahko živijo realnost medkulturnega dialoga, če so le pripravljeni opustiti etnično ogrambo, na slovensko samopercepcij o za zdaj ne vpliva preveč. Opazimo pa diskurzivno podobnost s citiranim razmislekom Dimitrija Rupla o položaju slovenskega jezika v socialistični Jugoslaviji v smislu še nikoli prej boljših razmer, ki pa ostajajo razlog za zaskrbljenost – in argument za kontinuirano aktualizacijo narodnega vprašanja. Slovenski tradicionalizem in

posledično etnični nacionalizem pač dovoljuje le bolj ali manj vsiljene spremembe od zunaj, ne pa znotraj skupnosti (ibid., 23).

Kot ugotavlja Zlobec (1998, 10) v predgovoru k simpoziju ob 150-letnici programa Zedinjene Slovenije: »[Nacionalno] življenje je močnejše od države.« Pristavljam, da je nacionalizem *rodu in grude* tudi močnejši od vsake druge ideologij e kot konstitutivni element politične kulture, kajti Zlobec v istem viru nadaljuje:

Že zdaj se zavedamo, ob marsičem tudi z bolečino v srcu, da samostojna država kot dosanjana najvišja izpolnitev ideje, dejavne utopij e in boj za Zedinjeno Slovenijo ni in ne more biti zadnje sklenjeno poglavje narodovega življenja, saj če bi tako bilo, bi to bila njegova smrt[!]. Povrh vsega pa je naša posebnost še v tem, da smo narod, ki nima vnaprej zagotovljenega obstoja že zaradi svoje biološke moči, zato je vprašanje preživetja (predvsem v smislu dostojanstvenega in dejavnega življenja) permanentno vprašanje, na katero si moramo sproti odgovarjati.

Tudi Prunk (2000, 25) opozarja, da »se ob vključevanju v Evropsko unijo vprašanje Zedinjene Slovenije odpira znova. Mnogi upravičeno opozarjajo na gospodarske, socialne in naravnokulturne nevarnosti, ki jih prinaša vključevanje, npr. nevarnost razprodaje slovenske zemlje na slovenski obali in na Goriškem«. Odstranitev meja med matico in deli slovenskega naroda zunaj nje se je ob vstopu v Evropsko unijo v delu slovenskih kulturnikov interpreti-

rala torej kot nevarnost, in ne priložnost, čeprav Prunk (ibid.) nadaljuje: »Toda to vključevanje, ki mu ni alternative, lahko tudi pozitivno vpliva na ustvaritev zedinjene Slovenije – kot skupnega kulturnega in jezikovnega prostora slovenskega naroda.«

Da se Slovenec zares lahko le rodiš, nam dokazuje tudi tragedija izbrisanih (že v Evropski uniji) in razgalja še en strukturni paradoks tako koncipirane skupnosti: Slovenci »svoj nacionalizem prikazujejo kot emancipacijo, hkrati pa izvajajo miniimperializem, včasih prav mikroimperializem nad manjšinami« (Rotar 2007, 41). V tem kontekstu se reaktualizira tudi podmena, da je prišlo pri etničnih skupinah, artikuliranih na osnovi rodovnega nacionalizma v 19. stoletju,

do podobnih procesov vzpostavljanja kolektivne kohezivnosti, tudi posledice so bile podobne: zapovrstne čistke, upravičevane z bojaznijo pred na novo odkrito in popularizirano nevarnostjo, ki naj bi jo pomenili bližnji drugi oziroma utajeni ali diabolizirani deli družbenega korpusa teritorialne družbe. Te čistke so izvajale ogrožene skupnosti, se pravi prav vse strani v teh odnosih, ko so se čistile tuje navlake ter domnevnih in potencialnih izdajalcev svoje stvari (ibid., 235).

SKLEP

»Zaradi relativne trajnosti naroda naj bi bilo narodno vprašanje trajno« (Prunk in Komac 1993, 335). Dikcija sugerira, da je narodno vprašanje ne le trajnejše od države, kot pri Zlobcu, ampak celo trajnejše od naroda samega. Ob selektivnem pregledu evolucije tega ideološkega konstrukta skozi pretekle politične sisteme in režime v slovenofonem prostoru postane očitno, da ne ostaja trajno odprto le narodno vprašanje, ampak je za vzdrževanje slovenske kolektivne etnično-nacionalistične samopercepcije to nujno. Tudi kadar je narodno vprašanje odgovorjeno in rešeno, se njegova definicija lahko zmeraj poljubno razširi, da ostaja v rezervi za prihodnjo krizo. Paradoksi so pri tem neizogibni, a nič zato.¹² Če argument obrnem in malce karikiram: kadar se v slovenski politiki začne razpravljati o nacionalnem interesu ali celo kar o narodnem vprašanju, je na obzorju kriza ...¹³

Avtonomistična in unitaristična ideja sta ideološki ogrodji, okrog katerih in s katerima se konstruira slovenska nacionalna (politična) zgodovina v interpretativno selektivnem zapisu (Grafenauer 1987; Kardelj 1980; Skupek et al.

¹² Paradoks v tej vrsti je razlaščanje t. i. tajkunov ali domačih lastnikov kapitala, potem ko je pred samo nekaj leti potekala burna javna razprava o nacionalnem interesu v gospodarstvu in nujnosti ohranjanja domačega lastništva kapitala.

¹³ Lukšič in Pikalo (2007, 9) v *Uvodu v zgodovino političnih idej* navajata podrobnost, iz katere je težko ne razbirati simbolike: ob političnih krizah oziroma prelomnih trenutkih za dvig politične zavesti v 20. stoletju je na Slovenskem vsakič izšel prevod ali ponovna izdaja Machiavellijevega *Vladarja*.

1980; Prunk in Komac 1993; Granda 1993) in dogajanju, saj postaneta aktualni vsakič, ko zorij o okoliščine za politično krizo. Še več, ideja Zedinjene Slovenije, zajeta v slovenskem narodnem vprašanju, se ne le reaktualizira v obdobjih krize, ampak je namenjena tudi za neke vrste ideološko presejanje novih političnih konceptov (Granda 1993). Ideji avtonomizma in unitarizma sta torej neuničljiv mentalni okop slovenskega etničnega nacionalizma pred vsemi prostorsko-časovnimi in idejnimi Drugimi.

Ker je slovenska politična kultura v osnovi neliberalna in korporativna (Lukšič 2006),¹⁴ je tak odnos tudi leta 2010 v Evropski uniji, najbogatejši in najvarnejši politični entiteti na planetu, ki ji je Slovenija tudi predsedovala in s tem dosegla svojevrstno kontradiktorno apoteozo glede na vse prej navedeno in ugotovljeno, docela razumljiv in pričakovan. Slovenci smo deloma narekovali, predvsem pa koordinirali politike, ki uravnavajo bolj ali manj neposredno življenje 450 milij onov ljudi, in se v imenu teh 450 milijonov enakopravno pogovarjali z drugimi globalnimi velesilami, zato je z vidika zgodovine politične emancipacije Slovencev bil uspeh že dejstvo, da smo ji sploh predsedovali. Ker pa je Evropska unij a predvsem projekt po-

litičnih elit (sicer je verjetno niti ne bi bilo), je bilo tudi predsedovanje projekt tedaj vladajoče politične elite, ki ni izkoristila potenciala tega projekta za preseganje internih razprtij, dvig državljanske samozvesti in novo družbeno vezivo, ampak ga je zadržala zase, veliki večini Slovencev pomena projekta predsedovanja ni ustrezno predstavila in približala, zato večina v njem ni sodelovala in ga ni vzela za svojega.

Tektonska razpoka med atlantsko državljansko razsvetljensko Evropo in celinsko nacionalistično preporodno Evropo se jasno kaže v evropski politiki po veliki širitvi na Vzhod leta 2004. Slovenski nacionalizem je tu (kot zmeraj) samo še en lokalni simptom širših in podobnih procesov, katerih dimenzije bi bilo nujno osvetliti s komparativnim relativiziranjem, ki se mu prav nacionalizmi rodu in grude po defeniciji najbolj upirajo. Kmalu po osamosvojitvi Češke republike je njen tedanji predsednik Vaclav Havel v besedilu Izgubljeni raj tako opisal češko družbo:

Priče smo bizarnemu stanju stvari: družba se je osvobodila, a se v nekaterih pogledih obnaša slabše kot poprej v verigah. Kriminaliteta hitro narašča in znana gnojnica, ki se v obdobjih zgodovinskih prevratov zmeraj znova dvigne iz kanalizacije kolektivne psihe, je preplavila množične medije, zlasti rumeni tisk. A tu so še drugi, resnejši in nevarnejši simptomi: mržnja med narodnostmi, sumničenja, rasizem, celo znaki fašizma; zlobna demagogija, intrige in zavestno laganje; politikantstvo in boj

¹⁴ »Slovenska politična kultura je v prevladujočih potezah korporativna. Politična kultura na Slovenskem v svojem temelju ni liberalna, je pa v primerjavi s politično kulturo imperialnih držav bolj svobodoljubna, saj Slovenija ni zatirala drugih ljudstev, narodov ali ras. Ni pa zato bila prav prizanesljiva do žensk in mladine. Agresijo je politika na Slovenskem torej usmerjala bolj navznoter, na šibke člene lastne skupnosti« (Lukšič 2006, 57).

brez predsodkov za čisto partikularne interese, želja po moči, ambiciji, fanatizem vseh oblik; nove in doslej neznane oblike ropanja, vzpon raznih mafij; splošno pomanjkanje tolerance, razumevanja, okusa, zmernosti in razuma. In seveda je tu novo navdušenje nad ideologijami, kakor da bi marksizem za seboj pustil veliko, tesnobno praznino, ki jo je treba zapolniti za vsako ceno (Havel v Jacobson 2004, 50).

Jacobson v razlago ponuja tezo, da je moč države sorazmerna z alienacij o posameznika in da so potrebni novi gospodarji, ki bodo »vzeli nazaj prekleto svobodo, o kateri smo včeraj še sanjali, saj ne prenesemo negotovosti svobodne izbire« (ibid.). Je Evropska unija Vzhodni Evropi novi (stari) gospodar? Nedavno šele ustanovljena slovenska nacionalna država v svetu, ki ga zaznamuje preobrazba koncepta nacionalne države kot »naravnega koncepta za upravljanje moči, avtoritete in solidarnosti« (Reis 2004, 252), predstavlja po eni strani svojevrsten anahronizem, po drugi strani pa zanimiv laboratorij za objektivacijo zgodovinskih in aktualnih družbenopolitičnih procesov.

LITERATURA IN VIRI:

- Anderson, Benedict.** 2007. *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Cvirn, Janez, Stane Granda, Igor Grdina, Milček Komelj, Andrej Studen in Jonatan Vinkler,** ur. 2003. *Slovenska kronika XIX. stoletja: 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija.
- Cvirn, Janez, Stane Granda, Igor Grdina, Milček Komelj, Andrej Studen in Jonatan Vinkler,** ur. 2003. *Slovenska kronika XIX. stoletja: 1884–1899*. Ljubljana: Nova revija.
- Gestrin, Ferdo.** 1993. Grafenauer, Bogo. V D. Voglar (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 3, 368–69. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Grafenauer, Bogo.** 1987. *Slovensko narodno vprašanje in slovenski narodni položaj*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Granda, Stane.** 1999. *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo: dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili*. Ljubljana: Nova revija.
- Granda, Stane.** 2001. Zedinjena Slovenija. V D. Voglar (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 15, 146–150. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Grdina, Igor.** 1999. *Od rodoljuba z dežele do meščana*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Grdina, Igor.** 2003. *Slovenci med tradicijo in perspektivo: politični mozaik 1860–1918*. Ljubljana: Študentska založba.
- Grdina, Igor.** 2005. *Preroki, doktrinarji, epigoni: idejni boji na Slovenskem v prvi polovici 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo.
- Hribar, Tine.** 2004. *Euroslovenstvo*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Jacobson, Norman.** 2004. *Escape from Alienation: Challenges to the Nation-State. Representations*. 84, 44–51.
- Johnson Debeljak, Erica.** *Morbidus slovenius. Sobotna priloga Dela*, 9. maja 2009, 22, 23.
- Južnič, Stane.** 1981. *Novejša zgodovina: izbrana poglavja*. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.
- Kardelj, Edvard.** 1980. *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Kocbek, Edvard.** 1939. *Človek proti samemu sebi. Dejanje*, I, 1–3.
- Komac, Miran.** 2002. *Narodne manjšine in nacionalni interes. Teorija in praksa* 39, 4, 588–600.

- Lipušek, Uroš.** 2003. *Ave Wilson: ZDA in prekrajanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Lukšič, Igor.** 2002. Interes: konceptualizacija pojmov. *Teorija in praksa* 39, 4, 509–522.
- Lukšič, Igor.** 2006. *Politična kultura: političnost morale*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Luthar, Oto, Igor Grdina, Marjeta Šašel Kos, Petra Svoljšak, Peter Kos, Dušan Kos, Peter Štih, Alja Brglez in Martin Pogačar.** 2008. *The Land Between: A History of Slovenia*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Moravec, Dušan, Franc Rozman in Etbin Kristan.** V D. Voglar (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 6, 156. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Petrič, Ernest.** 1971. Slovensko narodnostno vprašanje danes – nekateri vidiki. *Teorija in praksa*, 8, 6–7, 883–890.
- Prešeren, France.** 1999. *Poezije*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Prešeren, France.** 2000. *Zdravljica: jubilejna izdaja ob 200-letnici pesnikovega rojstva*. Ljubljana: Založba Nova revija.
- Prunk, Janko in Miran Komac.** 1993. Narodno vprašanje. V D. Voglar (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 7, 146–150. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Prunk, Janko.** 2000. Zedinjena Slovenija, bistvo slovenskega narodnopolitičnega programa. V *150 let programa Zedinjene Slovenije, simpozij ob 150-letnici programa Zedinjene Slovenije*. Ljubljana: Revija 2000, 127, 128, 13–25.
- Prunk, Janko.** 2002. *Kratka zgodovina Slovenije*. Ljubljana: Založba Grad.
- Prunk, Janko.** 2002. Slovenski nacionalni interesi iz zgodovinske perspektive. *Teorija in praksa* 39, 4, 548–558.
- Prunk, Janko.** 2004. *Zgodovina ideoloških spopadov med vojnama*. Ljubljana: Društvo 2000.
- Prunk, Janko in Cirila Toplak.** 2005. *Parlamentarna izkušnja Slovencev*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Rahten, Andrej.** 2002. Trialistični koncepti velikoavstrijskih krogov in slovensko vprašanje. V P. Vodopivec (ur.), *Slovenci v Evropi: o nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo*, 43–54. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Reis, Elisa P.** 2004. The Lasting Marriage Between Nation and State Despite Globalization. *International Political Science Review*. 25, 3, 251–257.
- Rotar, Drago Braco.** 2007. *Odbiranje iz preteklosti: okviri, mreže, orientirji, časi kulturnega življenja v dolgem 19. stoletju*. Koper: Založba Annales.
- Rupel, Dimitrij.** 1987. Odgovor na slovensko narodno vprašanje. *Nova revija*, VI, 57, 57–73.
- Svetličič, Marjan.** 2002. Nacionalni interes – ovira ali spodbuda razvoju? *Teorija in praksa* 39, 4, 523–547.
- Šetinc, Franc, Emil Rojc, Franc Šali, Rado Jan, Bogdana Herman, Ivan Križnar in Alenka Božič.** 1980. Slovensko narodno vprašanje, Jugoslavija in internacionalizem. V D. Skupek (ur.), *Narodno vprašanje, subjektivne sile, samoupravljanje, neuvrščenost*, 7–43. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS.
- Šumi, Irena.** 2000. *Kultura, etničnost, mejnost: konstrukcije razlikosti v antropološki presoji*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Urbančič, Ivan.** Jugoslovanska »nacionalistična kriza« in Slovenci v perspektivi konca nacije. *Nova revija*, VI, 57, 30–56.
- Vilfan, Sergij.** 1993. Krajnc, Jožef. V D. Voglar (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 5, 368, 369. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Zver, Milan.** 1998. *Avtonomizem pri Slovencih: doktorska disertacija*. Ljubljana: [M. Zver].
- Zlobec, Ciril.** 2000. Utopija, ki ni bila utopija. V *150 let programa Zedinjene Slovenije, simpozij ob 150 letnici programa Zedinjene Slovenije*. Ljubljana: Revija 2000, 127, 128, 5–10.

PRVE OBJAVE ZNANSTVENIH ČLANKOV:

- BAHOR, Maja. Politična in ekološka pismenost v sodobnem svetu. V: PIKALO, Jernej (ur.), PIKALO, Jernej. Nova državljanstva v dobi globalizacije, (Zbirka Sodobna družba, 2010, 34). Ljubljana: Sophia, 2010, str. 213-228. [COBISS.SI-ID 30072925]
- BAHOR, Maja. Ekološka pismenost. V: GABER, Slavko (ur.), SARDOČ, Mitja (ur.), STREL, Janko (ur.), LUKŠIČ, Andrej (ur.). Za manj negotovosti : aktivno državljanstvo, zdrav življenjski slog, varovanje okolja. V Ljubljani: Pedagoška fakulteta, 2009, str. 277-290. [COBISS.SI-ID 28613725]
- BANJAC, Marinko. Pojavnost in delovanje policije na protestih kot neoliberalne tehnologije sebstva : konstituiranje podjetnega posameznika. V: [Konec demokracije? Možne nove paradigme], (Teorija in praksa, Letn. 46, št. 5). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2009, str. 670-683. [COBISS.SI-ID 29006173]
- BANJAC, Marinko. (Ne)zaželeni sosed : grožnja in varnost v diskurzu evropske imigracijske politike. Čas. krit. znan., 2009, letn. 37, št. 235/236, str. 90-101. [COBISS.SI-ID 28987229]
- BANJAC, Marinko. Multikulturalizem kot oblastna tehnologija v kontekstu neoliberalne globalizacije. V: PIKALO, Jernej (ur.), PIKALO, Jernej. Nova državljanstva v dobi globalizacije, (Zbirka Sodobna družba, 2010, 34). Ljubljana: Sophia, 2010, str. 149-176. [COBISS.SI-ID 30072413]
- BEZJAK, Simona. (Post)suvereni diskurzi državljske vzgoje: od nacionalnega h globalnemu, Šolsko polje, 2011, letnik XXII, številka 1-2.
- ILC, Blaž. Rasizem v delovanju liberalno-demokratskih ureditev. V: PIKALO, Jernej (ur.), PIKALO, Jernej. Nova državljanstva v dobi globalizacije, (Zbirka Sodobna družba, 2010, 34). Ljubljana: Sophia, 2010, str. 177-211. [COBISS.SI-ID 30072669]
- KURNIK, Andrej. Aktivistična raziskava, biosindikalizem in subjektiviteta migrantskih delavcev. V: BEZNEC, Barbara (ur.). Horizont bojev : na lateralah, mejah in marginah, (Časopis za

kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, Let. 37, št. 238). Ljubljana: Študentska založba, 2009, str. 53-65. [COBISS.SI-ID 1397582]

- KURNIK, Andrej, BEZNEC, Barbara. Rezident tujec : izkušnja Roga na margini. V: BEZNEC, Barbara (ur.). Horizont bojev : na lateralah, mejah in marginah, (Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, Let. 37, št. 238). Ljubljana: Študentska založba, 2009, str. 181-189. [COBISS.SI-ID 1399374]
- KURNIK, Andrej. Migracije in transformacija državljanstva. V: GABER, Slavko (ur.), SARDOČ, Mitja (ur.), STREL, Janko (ur.), LUKŠIČ, Andrej (ur.). Za manj negotovosti : aktivno državljanstvo, zdrav življenjski slog, varovanje okolja. V Ljubljani: Pedagoška fakulteta, 2009, str. 117-131. [COBISS.SI-ID 28613213]
- KURNIK, Andrej. Kriza in delo v konstituciji. V: [Konec demokracije? Možne nove paradigme], (Teorija in praksa, Letn. 46, št. 5). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2009, str. 653-669. [COBISS.SI-ID 29005917]
- KURNIK, Andrej. V iskanju proletarske neodvisnosti : kriza in možnost razklenitve kapitalističnega razmerja. Čas. krit. znan., 2009, letn. 37, št. 235/236, str. 295-307. [COBISS.SI-ID 28590173]
- LUKŠIČ, Andrej. Konec demokracije?. V: [Konec demokracije? Možne nove paradigme], (Teorija in praksa, Letn. 46, št. 5). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2009, str. 537-558, ilustr. [COBISS.SI-ID 29003869]
- LUKŠIČ, Andrej, BAHOR, Maja. Participatory democracy within the EU : a solution for democratic gap?. Journal of comparative politics. [Online ed.], Jul. 2010, vol. 3, no. 2, str. 85-103, graf. prikazi. <http://www.jofcp.org/jcp/JCP-July-2010.pdf>. [COBISS.SI-ID 29625949]
- LUKŠIČ, Andrej. Zavedanje državljanov o pomenu demokratiziranja političnih aren. V: PIKALO, Jernej (ur.), PIKALO, Jernej. Nova državljanstva v dobi globalizacije, (Zbirka Sodobna družba,

- 2010, 34). Ljubljana: Sophia, 2010, str. 75-99. [COBISS.SI-ID 30071645]
- LUKŠIČ, Andrej. Trajnostni razvoj, znanstveni diskurzi in nova politika. V: GABER, Slavko (ur.), SARDOČ, Mitja (ur.), STREL, Janko (ur.), LUKŠIČ, Andrej (ur.). Za manj negotovosti : aktivno državljanstvo, zdrav življenjski slog, varovanje okolja. V Ljubljani: Pedagoška fakulteta, 2009, str. 249-262. [COBISS.SI-ID 28613469]
- LUKŠIČ, Andrej, BAHOR, Maja. Konceptualna refleksija strategije razvoja Slovenije. V: NARED, Janez (ur.), PERKO, Drago (ur.). Razvojni izzivi Slovenije, (Regionalni razvoj, 2). Ljubljana: Založba ZRC, 2009, str. 61-69, tabela. [COBISS.SI-ID 28682333]
- PIKALO, Jernej. Ne lomovi, nego razvoji: politička teorija u Sloveniji od 1990. do danas. (Critical Review of Slovenian Political Theory). Polit. misao, 2009, god. 46, br. 2, str. 182-194. [COBISS.SI-ID 29175901]
- PIKALO, Jernej. Kozmopolitska demokracija : včeraj, danes, jutri, nikoli več?. Teor. praksa, 2009, letn. 46, št. 5, str. 559-576. [COBISS.SI-ID 29004125]
- PIKALO, Jernej, TRDINA, Andreja. Depolitizacija političnega : primer obravnavanja političnih tem v slovenskih dnevnikih. Javnost (Ljubl.), 2009, vol. 16, suppl., str. S41-S62. <http://www.javnost-thepublic.org/issue/2009/5/>. [COBISS.SI-ID 29177437]
- PIKALO, Jernej, BANJAC, Marinko., Multikulturalizem in izobraževalne politike v Evropski uniji: konstituiranje podjetnih evropskih državljanov. V TISKU
- PIKALO, Jernej. Proučevanje zgodovine političnih idej : teorije in metode. Javnost (Ljubl.), 2010, vol. 17, suppl., str. S69-S85. <http://www.javnost-thepublic.org/issue/2010/5/>. [COBISS.SI-ID 30081373]
- POPOVIČ, Daniel. Univerzalni temeljni dohodek : načelo vzajemnosti in pravičnost. Čas. krit. znan., 2010, letn. 38, št. 242, str. 125-135. [COBISS.SI-ID 30117725]
- TOPLAK, Cirila. Oligarhične težnje v srednjeevropskih demokracijah. V: [Konec demokracije? Možne nove paradigme], (Teorija in praksa, Letn. 46, št. 5). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2009, str. 608-624. [COBISS.SI-ID 29005149]
- TOPLAK, Cirila. Transnacionalizem in transnacionalnost. V: PIKALO, Jernej (ur.), PIKALO, Jernej. Nova državljanstva v dobi globalizacije, (Zbirka Sodobna družba, 2010, 34). Ljubljana: Sophia, 2010, str. 101-117. [COBISS.SI-ID 30071901]
- TOPLAK, Cirila. Bližnjevzhodno "vprašanje" in mogoč, a malo verjeten odgovor. Čas. krit. znan., 2009, letn. 37, št. 237, str. 199-205. [COBISS.SI-ID 29114973]
- TOPLAK, Cirila. Prispevek k interpretaciji zgodovine političnih idej slovenofonega prostora : avtonomizem in unitarizem. Javnost (Ljubl.), 2010, vol. 17, suppl., str. S33-S50. <http://www.javnost-thepublic.org/issue/2010/5/>. [COBISS.SI-ID 30080349]
- TURNŠEK HANČIČ, Maja. Analisi della deliberazione online. Partecipazione e Conflitto. V TISKU
- TURNŠEK, Maja, OBLAK, Tanja. Legitimnost in učinkovitost državljanskih pobud. Teor. praksa, jan.-feb. 2010, letn. 47, št. 1, str. 95-117. [COBISS.SI-ID 29251421]
- VODOVNIK, Žiga. Vrnitev k praxisu in mišljenju revolucije - prispevek k razpravi o prihodnosti demokracije. V: [Konec demokracije? Možne nove paradigme], (Teorija in praksa, Letn. 46, št. 5). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2009, str. 577-592. [COBISS.SI-ID 29004637]
- VODOVNIK, Žiga. Anarhistična politična misel in slovensko delavsko gibanje ob koncu 19. stoletja : prispevek k zgodovini anarhistične politične misli na Slovenskem. Javnost (Ljubl.), 2010, vol. 17, suppl., str. S17-S32. <http://www.javnost-thepublic.org/issue/2010/5/>. [COBISS.SI-ID 30080093]
- VODOVNIK, Žiga. Balkanizovati Evropu!. Zeničke sveske, jun. 2010, br. 11, str. 64-78. [COBISS.SI-ID 29641821]

Operacijo delno financira Evropska unija iz Evropskega socialnega sklada ter Ministrstvo za šolstvo in šport. Operacija se izvaja v okviru Operativnega programa razvoja človeških virov za obdobje 2007-2013, razvojne prioritete: »Razvoj človeških virov in vseživljenjskega učenja«, prednostne usmeritve: »Izboljšanje kakovosti in učinkovitosti sistema izobraževanja in usposabljanja«.

REPUBLIKA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA ŠOLSTVO IN ŠPORT

**DRŽAVLJANSTVO
V NOVI DOBI**
DRŽAVLJANSKA VZGODA ZA
MULTIKULTURNE IN GLOBALIZIRAN SVET

Naložba v vašo prihodnost
OPERACIJO DELNO FINANCIRA EVROPSKA UNIJA
Evropski socialni sklad